

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

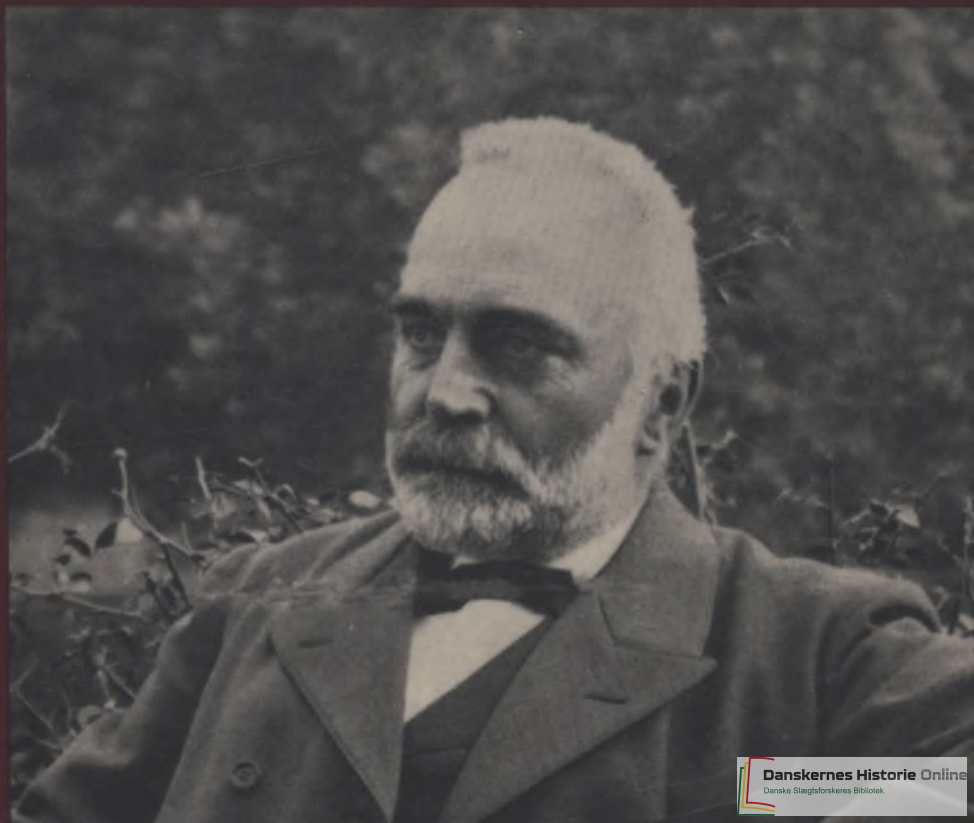
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Frede Bojsens politiske erindringer

FREDE BOJSENS POLITISKE ERINDRINGER

UDGIVET AF
UDGIVERSELSKAB FOR DANMARKS NYESTE HISTORIE
VED
KRISTIAN HVIDT

I kommission hos G·E·C Gad
København 1963

Forord

Den 19. september 1959 vedtog Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie at udgive Frede Bojsens politiske erindringer indtil 1901. Udgiverarbejdet blev overdraget til arkivar i rigsarkivet Kristian Hvidt, og landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen og universitetslektor, dr. phil. Fridlev Skrubbeltrang blev valgt som tilsynsførende.

I den følgende indledning har udgiveren gjort rede for erindringsmanuskriptets historie og meddelt oplysninger om de øvrige arkivalier, der er benyttet i udgaven. Selskabet ønsker her blot at udtrykke sin taknemlighed mod Frede Bojsens arvinger, hans søn konsul Anker Konow Bojsen (d. 1961) og hans svigersøn højskoleforstander Vagn Møller, Rødkilde (d. 1962), som har tilladt, at erindringerne og en del supplerende materiale fra Frede Bojsens arkiv blev offentliggjort; over for fru Elisabeth Hvidt, der ved afskrivning og på anden måde har ydet udgiveren værdifuld hjælp; og sidst, men ikke mindst takker selskabet Carlsbergfondet, som har bevilget de nødvendige midler til bogens udarbejdelse og trykning.

Udgiverselskab for Danmarks nyeste Historie.

Indholdsfortegnelse

Indledning	I
Frede Bojsens milieu og politiske placering. Manuskriptets proveniens og datering m. m. IV–VI. Bojsens brevarkiv og dagbøger VII–IX, manuskriptets retskrivning, udgivelsesprincipper, forkortelsesliste IX–XI.	
Barndom og skolegang	1
Introduktion; familie og tidligste barndom 1–4. Første politiske indtryk, skolegang i Haderslev, kammerater, eksamen 4–9.	
Student i København	9
Indtryk fra P. O. Boisens og N. F. S. Grundtvigs hjem; lærer ved Asylskolen 9–11. Lille teologicum og »Samfundet«, filosofikum 11–13.	
Ophold i Uppsala	13
Udlængsel, bekendtskaber i Uppsala 13–15. Besvarelse af prisopgave, selskabelighed, studentefester, hjemrejse 16–20.	
Påny i København	20
Samvær med Herman Anker og Ole Arvesen, kirkemøde i Christiania, hos familien Anker på Rød 20–22, journalistik, forberedelse til embedseksamen, studentermødet i København 1862, 23–25, første møde med Karen Anker, studier og undervisning, krigsudbruddet 25–29.	
Krigen 1864	30
Embedseksamen, uddannelse til befalingsmand 30–33, oplevelser som løjtnant på Fyn, overordnede officerer 33–37, forsvar af Hindsgavlsodden 38–40, våbenstilstand og hjemsendelse 40–42.	
Politik 1861–70.	43
Valgkampen på Møn 1861 og 66, folketingsmand 1869, 43–46, første indtryk af folketinget, lejrøvelsen ved Hald og krigen 1870, 47–49.	
Rigsdagsarbejdet og rejser 1870–74.	50
Det forenede venstres dannelse og rejse til Schweiz 1872, 50–53, finansminister Fengers afgang, forholdet til venstres førere 54–57, venstres politiske felttog 1872–74, 58–60, sygdom og baderejse 61–63, forhandlinger med ministeriet Fønnesbech 63–65, Keldernæssagen og forsvarsløvene 65–67, ministerkrise og finanslovsforhandlinger 68–71, spaltning i venstre, ministeriet Estrup 72–73, agitationsrejser til Thy og Bornholm, valget 1875, 74–76.	

1876–77	78
Finanslovs-krisen 1877, provisorierne og protest 78–80, forskellige partiforhold 81–82.	
1877–78	82
Splittelse i partiet, finanslovsforliget 8. nov. 1882, 82–85, forhandlinger om finansloven 86–88, venstres deling og folketingsvalg 89–90.	
1879–81	91
Berg nærmer sig højre, Berg og Christian IX 91–92, rejse til Algier 93–95, Bojsens forhandlinger om hærlovstillægget 1880, 96–99, forlovelse med Augusta Konow, politisk møde på Rødkilde 99–101, kamp mellem venstregrupperne, den militære straffelov, valg 1881, 102–105.	
1882	106
Samtaler med A. F. Krieger, »majforliget« 1882, Monrads reformlove 106–09.	
Visnepolitikken	109
Forudsætningerne og personlig stilling til visnepolitikken 109–11, befæstningsforslaget og venstres betænkning, Monrads forslag forelægges 111–13.	
Norsk politik	113
Johan Sverdrup på Rødkilde 1874, rejser til Norge 1877–85, 113–16; samtale med Sverdrup 1886 og Sverdrupfesten i København 1884, 116–19.	
1883–84	119
Brevveksling med C. St. A. Bille 119–21, Hørups »hvad skal det nytte«-tale, demonstrationsmøder 121–23, Berg forlader Hørup, Morgenbladet omlægges, »Det danske venstre« 123–25, karakteristik af Berg 126–27, valgsejren 1884, rygter om ministerskifte 128–29, kampsignaler i venstre og højre, Christiansborg slots brand, Morgenbladets økonomi 130–33.	
1885	134
Kampen om finansloven, adresser til kongen, underhåndsforhandlinger med Krieger 134–36, venstres førere under krisen, Bojsens samtidige referat 137–40.	
Provisorietiden 1885–86	140
Venstre overfor provisoriet, riffelbevægelsen 140–43, protestmøder; Holstebro-sagen mod Berg, møde på Møn 143–46, forhandlingsvilje i venstre, folketinget og finansloven, grundlovsforslag 147–49, Berg i fængsel, hans modstand mod forhandlingspolitikken 150–56, ny gruppering i venstre 157–58.	

Forligsforsøget 1887 og Morgenbladets krise.	159
Valget 1887, forligsforhandlinger 159–62, Korsgaard fjernes fra Morgenbladet 163–64, Bladets voksende underskud 1887–92, Alberti overtager bladet 165–67, forholdet til de radikale, Hørup og Falkenstjerne, sygdom 168–71.	
1888	171
Smørkrigen 171–72, forligsforhandlinger om finansloven 173–76, politisk forvirring i venstre, delegeretmødet 177–79.	
1889	180
Forhandlinger med landstingets højre, indre forhold i venstre 180–81, grev Holsteins grundlovsforslag, valget jan. 1890, Kallehave-Koster færgen 182–85.	
1890–91	185
Degeneration i venstre, forhandlingspolitikken indvarsles 185–88, reformlovgivning forberedes 188–92, sukker- og ølloven i folketinget 192–94, modtræk fra de radikale 195–96.	
1891	196
Forhold til Falkenstjerne, Trier og Hage 196–97, forhandling med højre om toldlovsrevision, forlig herom 198–201, eftervirkninger af toldlovene 201–03, modstand fra Høgsbro 203–05.	
Sommeren 1891.	205
Politiske møder med R. Claussen, Høgsbros jubilæum 205–07, Jakob Scavenius' afgang, Bergs død 207–11.	
1892–93	212
Partiforhold, nye reformlove, forhandling med ministre 212–14, højskoleloven, universitetsloven, årets overenskomst 214–16, forberedelser til valget, Køgekredsen, breve fra grev Holstein, valgresultatet 217–22, Høgsbro og det forhandlende venstre, Christian IX's guldbryllup 222–25, partimøde på Rødkilde, forhold til Tauber 225–28, Morgenbladets ophør, Alberti og Danebrog 229–31, amtsrådsvalg i Præstø, indre partiforhold, Høgsbros opposition 231–35, partierne ved samlingens begyndelse 235–38, underhåndsforhandlinger med højre 238–41, jernbanelove 242–44, forligsforhandlinger i marts 244–48, samtale med Estrup 249–52, nye forligsforhandlinger brister 252–55, stillingen efter samlingen 256–57.	
Sommeren 1893.	258
Particirkulærer, politiske møder 258–61, indre splid i højre, samtaler med general Thomsen, agrarbevægelsen 262–66, samtale med Nellemann 267–70, interne partiforhold, forhold til P. A. Alberti 270–73.	

Vinteren 1893–94	274
Orienterende samtaler før samlingen 274–76, Bojsens reformforslag forberedes og forelægges 276–80, valg af ny bureauchef i rigsdagen 280–81, uro i det moderate parti, B.'s tale til partiet 282–87, kommunal beskatning, samtale med Barner 288–90, højres ledere, strid i højre om forligsforhandlingerne 290–95, dårlige forligsudsigter, Estrups reformlove forelægges 296–98, bestyrelsesmøder i agrarforeningen 299–301, underhåndsförhandlinger om hærloven, 302–06.	
Det store forlig	307
Forligrsrytter, ministerskifte efter forliget? Samtale med Nellemann og Estrup 307–12, forhandlinger om ministerskifte brister 312–16, nye forsøg, Estrup overtales 316–20, forhold i det moderate venstre, modstand fra Høgsbro og Alberti m. fl. 320–26, frafaldet i partimødet 29. marts 326–28, endelige forhandlinger om forligsbeslutningen 329–32, folketingsmødet 1. april 332–37, tingets møder 2. og 3. april, lykønskninger 337–40. B. til hoffest 341–45, reformlovene gennemføres, jernbaneanlæg, amtsskatteloven m. m. 346–50, samlingen slutter, forhold til de frafaldne moderate 350–54, J. K. Lauridsen og de falske telegrammer 355–58, politiske møder, Kallehavebanen 358–61, ministerskiftet udebliver, kronprinsens sølvbryllup 361–67, Estrups afgang 368–371, forskellige samtaler og breve, det ny ministerium 371–76, B.'s jubilæum som folketingsmand 376–79.	
1894–95	379
Partiforhold før samlingen, samtale med Reedtz-Thott 378–81, valg af folketingsformand, redaktørmøde, personlige spørgsmål 382–85, B.'s stilling til ministeriet, kampen om valgkredsloven 386–91, valgkredskompromiset gennemføres, Høgsbros protest 392–94, forholdet til Krabbe, til Høgsbro 395–97, lovene om statslån, statsgarantier m. m. 398–401, valgforberedelser, opstillingsproblemer i Saksøbing og Slagelse 402–06, agrarmøde, i selskab med diplomatiet, forskellige politiske sager 406–09, vaklende politik, valget 9/4–95, 409–11, forhold til Krabbe, venstrereformpartiets dannelse 412–14.	
1895–96	414
Valgmøder, højre tager atter afstand fra de moderate 414–18, Krabbe forlader de moderate, forskellige partiforhold 418–21, ulykkesforsikringsloven og skoleloven i folketinget 221–23, finanslovens vedtagelse, selskabelighed, Esbjergruten, skoleloven 424–29.	
1896–97	430
Stillingen før samlingen, love og sager for folketinget indtil nytår 430–36, skattelovene forelægges 336–38, forskellige politiske breve og samtaler 438–43, apanageloven til Christian (X), toldsagen 443–45, finanslovskrisen begynder, Høgsbros mæglingsforsøg, samtale med Reedtz-Thott 445–49, vaklen blandt de moderate, finanslovens vedtagelse udsættes 450–52, nye forhandlinger med landstinget. Albertis mæglingsforsøg, ministeriet falder 453–56.	

Ministerkrisen	457
Samtaler med Reedtz-Thott og Lüttichau 457–61, ministeriet Hørring, finansloven vedtages 461–64, sommeren 1897, 465–67.	
Samlingen 1897–98	467
Politiske forhold, de moderate isoleres, agrarerne melder sig fra 467–72, B. skriver piece, svensk-norsk og internationalt selskab 472–76, valgforberedelser, Ove Rode kandidat på Møn, valget 476–80, rådslagning og fremtidig politik, partimøde på Rødkilde 480–86.	
1898–99	486
Foredragsvirksomhed, »Brisantprovisoriet«, sydsjællandsk partipolitik 486–89, samlingen begynder, grundlovsjubileum, valg i Kellerup 489–91. Partiforhold, uro omkring Møns Folkeblad 492–95, skattelovene, husmandsloven og skoleloven i rigsdagen 496–99, Rasmus Claussen falder fra, alimentationsloven, grundlovsfest i Stege 500–03.	
1899–1900	503
Dinesen m. fl. på Rødkilde, den politiske stilling 503–05, samtale med Reedtz-Thott, Peschcke-Køedt og toldloven 505–09, skattelovene strander 510–13, ministerskifte, samtaler med Hørring, Nellemann m. fl., parlamentarisk skattekommission 514–17.	
1900–1901	517
De moderate og skattekommissionen, samtale med Reedtz-Thott. B. meddeler sin beslutning om mandatnedlæggelse, opstilling af ny kandidat 521–26, skattelovene i rigsdagen 527–28, valgforberedelser på Møn, folketingsvalget 1901, 528–30, samlet tilbageblik 530–32.	
Efterskrift	533
Tanker ved gennemlæsningen af erindringerne i marts 1912.	
Navneregister	534

Indledning

Et erindringsværk af en fremstående politiker tjener historisk set et dobbelt formål. På den ene side fremtræder det som et kildeskrift til belysning af en svunden epokes bevægede politiske historie, og på den anden side giver det indirekte et portræt af manden bag beretningen, et billede, der er historisk værdifuldt i kraft af den betydningsfulde rolle, den pågældende har spillet i sin tid. Gennem hans erindringer får man en klar forståelse af hans karakter, hans milieu, hans livsopfattelse og hans placering indenfor virkefeltet.

Som kildeskrift må det foreliggende erindringsværk siges at være af større værdi, end erindringer er flest. Det skyldes for det første den omstændighed, at manuskriptet for største delen er skrevet relativt kort efter begivenhederne. Derved har fremstillingen bevaret den friskhed, kolorit og detailrigdom, som ofte savnes i erindringsværker, hvor et stort åremål mellem begivenhederne og nedskrivningen lægger et slør over realiteterne. For det andet er manuskriptet nedskrevet uden tanke på offentliggørelse, og det har givet Bojsen fuldstændig frihed i vurderinger og karakteristikker, der giver værdifulde bidrag til belysning af hans tid. Endelig skal nævnes, at Frede Bojsen i kraft af sin stærke historiske interesse og akademiske uddannelse har haft evne til i historisk form at rede trådene ud i et kompliceret handlingsforløb og vise sammenhængen i begivenhederne og desuden hele tiden har støttet sig til de primære kilder, der stod til hans disposition. Men værdien i Bojsens beretning ligger måske først og fremmest i, at han i kraft af sin ledende stilling på rigsdagen meddeler oplysninger om den egentlige sammenhæng bag de historiske begivenheder, om de politiske irgange bag den officielle facade. Dermed være ikke sagt, at fremstillingen er objektiv. Særlig for den sidste dels vedkommende er den fyldt med subjektive og ofte hårde domme over personer og deres handlinger; men de kan egentlig ikke siges at formindske værkets kildehistoriske værdi, fordi Bojsen ikke fordrejer eller farver de faktiske begivenheder, selv hvor disse går ham imod. Ærlighed var utvivlsomt et af hans fornemste karaktertræk.

Af de store venstreførere fra forfatningskampens dage er Frede Bojsen, skønt den længst levende af dem, antagelig den, hvis minde er blegnet mest i eftertidens bevidsthed. Medens de fleste vel kender Christen Bergs og Viggo Hørups navne, er det sikkert langt færre, hvem navnet Frede

Bojsen ville sige noget. Bojsen var heller ikke af den folkelige bredde og styrke hverken i skrift eller tale, der gav Berg og Hørup den store popularitet, hvormed de gik over i historien. Han hverken kunne eller ville vinde sig den store succes på kroernes vælgermøder – agitation var i sig selv Bojsen imod. Til gengæld må man vist sige, at Bojsen var en bedre politiker i egentlig forstand end begge de to nævnte; han overgik dem ikke i format og vid, men derimod i taktisk smidighed og saglig viden. Ikke i taler, men i samtaler havde han sin styrke. Medens Berg og Hørup stod stærkest ved valgene, hjembragte Bojsen sine sejre *mellem* valgene i den politik, der holdt sig indenfor rigsdagens mure. Når han ikke vandt en folkelig berømmelse, der stod i forhold til hans politiske betydning, hang det sammen med dybtliggende træk i hans karakter, hans beskedenhed, hans mangel på forfængelighed og hans instinktive afsky for floskler og bravader, altsammen træk, der danner vigtige brudstykker af hans personligheds mønster.

I det 19. århundredes sociale og politiske struktur spiller slægten en overordentlig rolle. Blandt godsejere, embedsmænd og måske særlig indenfor gejstligheden udgjorde slægterne sluttede sociale enheder, der næsten fortjener betegnelsen klaner. De unge i familierne reagerede ikke, som så ofte sker, mod milieuet, men uddannede sig til at gå i fædrenes spor og giftede sig sjældent ud af det givne milieu.

Den boisenske slægt er et typisk eksempel på en af de store »klaner«, en talrig familie, der i livsholdning var og blev forbavsende ensartet. Præstekraven var fællesmærket – af den søskendeflok på 10, hvoraf Bojsens far, F. E. Bojsen udgik, var 6 udaf 7 sønner præster, medens 2 af de 3 søstre var gejstligt gift. Grundtvigianismen passede til slægten som hånd i handske, og meget tidligt sluttede den sig til bevægelsen og beseglede forbindelsen, da Frede Bojsens farbror, P. O. Boisen giftede sig med Grundtvigs datter Meta. Men den, der i virkeligheden stod Grundtvig nærmest og udførte en discipels gerning, var Bojsens far, F. E. Boisen*.

I hjemmet støbtes Bojsens livsholdning i en form, der ikke siden synes at have ændret sig væsentligt. Fra sin far, som han stod langt nærmere end moderen, den norskfødte Eline Birgitte f. Heramb, arvede han ligesom sin ældre broder Peter det vindende væsen og initiativet, den ligefrem instinktive trang til uegennyttigt at tjene den folkelige sag. Kaldet til

* Frede Bojsen, som var døbt Frederik Engelhardt Boisen ligesom sin far, skrev sig endnu i 1860'erne Fr. Boisen; men fra slutningen af dette årti stavede han og hans søskende efternavnet med j. Omtrent samtidig antog han navnet Frede som fornavn for at undgå forveksling med faderen. Ved opstilling til folketingskandidat kaldte han sig dog vedblivende F. E. Bojsen.

at arbejde for højnelse af bondestanden var fælles for far og søn; men medens det religiøse og det åndelige var det absolut primære for faderen, havde Frede Bojsen et langt mere praktisk og realistisk syn på målet og midlerne. At han blev teolog, var en selvfølge; men et præstekald fristede ham slet ikke, og måske kan man sige, at højskolegerningen heller ikke i længden tilfredsstillede ham. Men i politik kunne hele hans praktiske sans og administrative og menneskevindende talent udfolde sig.

I hans ungdomstid var det primære dog arbejdet for den folkelige vækkelse i Grundtvigs ånd. For Bojsens generation blev nederlaget 1864 en ekstra spore til at følge kaldet, og Bojsen fulgte her troligt eksemplet fra sine lidt ældre kammerater, Schrøder, Trier, Nørregård og Bågård, da han i 1866 åbnede sin højskole Rødkilde ved Stege, hvor hans far fra 1859 var præst. Allerede 1874 overlod han dog højskolens bestyrelse til forstander J. H. Andersen, der forestod den helt op til 1903.

Ligesom Frede Bojsen var født ind i bondevennekredsen, hørte det moderate med til hans natur som et produkt af hans temperament og hans milieu. Hans rolige, dæmpede væsen gjorde ham fremmed for yderstandpunkter og gjorde det naturligt for ham at nå resultater gennem tålmodig, saglig forhandling fremfor ved stormløb, den saglige reform fremfor den taktiske sejr. Hans rod i den grundtvigianske skole med dens stærkt nationale farve placerede ham naturligt på yderste højre fløj af venstre på linie med den noget ældre Sofus Høgsbro, en position indenfor partiet, der i forbindelse med hans noble fremtræden og akademiske uddannelse gjorde ham mindre fremmed for dele af højre end de fleste andre venstremænd. Derved blev han særlig skikket til at gennemføre den store forsoning mellem højre og venstre ved forliget 1894.

Bojsens evne til at vinde partifæller bestod for en del i hans tolerance og fordragelighed i omgang med mennesker, det som Vilhelm Lassen i Tilskueren 1894 med rynken på næsen kalder bravhed. Men inderst inde var Bojsen ikke tolerant eller fordragelig, hvad erindringerne mere end noget andet viser. Uforsonligheden gjaldt særlig radikalismen eller det, som han andre steder kalder: københavneriet. Ligesom Berg var og forblev Bojsen en fremmed i København, han var for meget landbo til at føle sig hjemme her og forstod hverken de epokegørende ændringer i den sociale struktur, der foregik i hans tid, eller de nye ideer, der fra Brandes-Hørup og socialisterne udgik fra hovedstaden. I radikalismen og socialismen så han en mangel på drage, som i det lange løb ville virke mere ødelæggende på det danske landbodemokrati end højres hårdhændede styre. Bojsens politik i firserne og halvfemserne må i vid udstrækning ses fra dette synspunkt.

Valgstemmer nåede Bojsen aldrig at få i København; men der dannedes ret hurtigt en kreds af venner og mæcener omkring ham, der blev ham til megen nytte. Nærmest stod vel grosserer J. A. Neiiendam, hvis hjem firserne og falfvemserne igennem var samlingssted for det moderate venstre. Dernæst var der fru Marie Rée f. Seedorff, enke efter den 1868 afdøde folketingsmand Bernhard Rée og ejer af en række provinsblade. Endelig skal blandt mæcenerne nævnes bagermester Jacob Marstrand, ivrig venstremand og deltager i Københavns bystyre, der dog i halvfemserne trak sig noget væk fra Bojsen.

I det saglige lovarbejde lå hans store styrke. Hvor de fleste rigsdagsmænd interesserede sig for de enkelte lovforslags politiske perspektiver, var Bojsen mere optaget af hver paragrafs saglige indhold – og her samstemmede han med sin protegé og arvtager, Niels Neergaard. På en tid hvor de politiske tråde var gået fuldstændig i hårdknude, viste Bojsen sig som den eneste, der kunne skære igennem og skaffe grundlag først for en saglig lovgivning og siden for et forlig, der bragte dansk politik ind i smult vande. Når mindet om det store bojsenske kompleks af sociale love fra halvfemsernes begyndelse, der danner udgangspunktet for vor tids socialforsorg, i nogen grad er fordunklet i eftertiden, skyldes det måske for en del de efterfølgende politiske forhold. Bojsen og hans gruppe kom umiddelbart efter forliget 1894 i mindretal overfor et mægtigt venstreparti, der dominerede langt op i det 20. århundrede og kastede en glemselens skygge over den moderate gruppes gerninger. Men Bojsen havde dog den triumf i sin alderdom, at J. C. Christensen, der havde fordømt forliget hårdere end nogen anden, i en artikel i dagbladet København 20/8 1926 giver Bojsen oprejsning og til en vis grad anerkender forligets berettigelse og dygtige gennemførelse.

Bojsen var gift to gange, første gang i 1865 med Karen Anker, der gennem sin velhavende familie på godset Rød i Norge medbragte midler til opførelse af Rødkilde højskole. Til uendelig sorg for Bojsen og alle der kendte hende døde Karen Anker i barselseng allerede året efter brylluppet. 1880 giftede han sig med Augusta Konow, der kom fra en rig norsk handels- og skibsrederslægt. En bror til hende, Wollert Konow på Tjerne, var gift med Bojsens søster Ida. Han var en fremtrædende norsk politiker, og derved kom Bojsen i nær og stadig kontakt med Norges indenrigspolitik.

Ved en bestemmelse i Frede Bojsens testamente stilledes manuskriptet til de her foreliggende erindringer til rådighed for to af hans nærmeste, hans ældste søn, konsul Anker Konow Bojsen og fhv. statsminister Niels

Neergaard, hans politiske arvtager. Ifølge højskoleforstander Vagn Møllers udsagn var det tydeligvis Bojsens tanke, at Niels Neergaard skulle bearbejde og udgive hans erindringsværk. Ved Bojsens død den 4. december 1926 overgik manuskriptet imidlertid til hans søn, Anker Konow Bojsen, der siden 1924 var bosiddende i USA. Konsul Bojsen, der afgik ved døden i oktober 1961, opbevarede manuskriptet på sin bopæl i New York i en lang årrække. Da Niels Neergaard i 1929 ønskede at gennemgå erindringerne, påbegyndte Anker Bojsen en afskrift af originalmanuskriptet, som han ikke turde sende over Atlanten. Den første halvdel af afskriften, fremstillingen indtil 1894, sendtes Neergaard i 1930, medens sidste halvdel først kom Neergaard i hænde i 1934. Iøvrigt blev der taget en række gennemslag, hvoraf hver af Bojsens børn fik overladt et eksemplar. Niels Neergaard ønskede imidlertid ikke at udgive manuskriptet, dels vel fordi han fandt det for tidligt efter begivenhederne, og dels fordi han med sine snart 80 år følte sig for gammel til at påtage sig opgaven. I stedet brugte han Bojsens manuskript som støtte for sine egne erindringer, der udkom i 1935.

Det var gennem den ovenomtalte afskrift, at undertegnede fik kendskab til Bojsens manuskript og lyst til at udgive det. Under et besøg i Danmark kort før 2. verdenskrig medtog konsul Anker Bojsen originalmanuskriptet, som han deponerede på Rødkilde hos sin svoger, højskoleforstander Vagn Møller. Da konsul Bojsen havde givet tilladelse til udgivelsen, blev originalmanuskriptet overladt til mig, idet det dog efter trykningen atter skal opbevares på Rødkilde højskole.

Frede Bojsen har nedskrevet erindringerne i en række protokoller i kvartformat, seks ialt, der hver for sig indeholder 2–300 upaginerede sider. Bind 1 omfatter beretningen om barndom og ungdom indtil 1875, bind 2 årene 1876–84, bind 3 1885–92, bind 4 1893–94, bind 5 1894–99. Af bind 6 er her kun medtaget de første 71 sider indtil Bojsens udtræden af folketinget 1901 samt den lille efterskrift fra 1912. Fremstillingen er ganske vist ført videre indtil folketingsvalget i 1903, hvor Bojsens broder Peter B. forgæves blev opstillet i Stege. Dette afsnit, der omfatter ca. 25 sider, er imidlertid udeladt her, dels fordi det ikke mentes at have almen historisk interesse, og dels fordi der ved året 1901 er et naturligt skel, som også fremhæves ved en række almindelige afslutningsbemærkninger i Bojsens manuskript. Desuden er der i 6. bind en række skitsemæssige afsnit om forskellige episoder i hans liv, der dels drejer sig om begivenheder længe efter 1901, dels er gentagelser af stof fra de egentlige erindringer og derfor er udeladt her.

Under sin politiske virksomhed lagde Bojsen megen vægt på at fast-

holde begivenheder af mere vidtrækkende betydning ved at nedskrive et referat af sagens indhold, dens udvikling og sin personlige stilling til den. Med den forholdsvise lethed og hurtighed, hvormed hans manuskripter synes skrevne, lå det nær for ham at fastholde sine politiske oplevelser fra begyndelsen af sin løbebane som politiker i en større fremstilling, og denne tanke kom da også til ham så tidligt som august 1891 umiddelbart før hans 50års fødselsdag. Han var på det tidspunkt kun lige begyndt på forhandlingspolitikken 1890–94, der betegner kulminationen af hans politiske virksomhed. Udførelsen af planen, som han skitserer i indledningen, skred imidlertid kun langsomt frem, stærkt optaget som han var på Rigsdagen. I første omgang nåede han kun ca. 15 sider frem til beskrivelsen af sit Uppsala-ophold. I juni 1892 tog han fat igen og nåede antagelig samme sommer til et sted i beretningen mellem 1879 og 83, muligvis til kapitlet »Norsk politik«, grænsen er ikke til at finde. Efter sommeren 1892 tog hans rigsdagsarbejde dog et sådant omfang, at han synes ganske at have ladet erindringerne ligge og først at genoptage arbejdet i 1895, en god tid efter forligets afslutning i april 1894. I de tre følgende år er hoveddelen af erindringsværket skrevet. Det fremgår af parentetiske tilføjelser i teksten, at fremstillingen fra omkring side 113, »Norsk politik«, til kapitlet »Sommeren 1891« side 205 er skrevet i 1895. I løbet af de følgende par år er arbejdet ført à jour, idet Bojsen her benyttede den nedenfor omtalte dagbog. Beretningen om forliget 1894 må være skrevet i eftersommeren 1896 og kapitlerne om 1894–96 i 1897. For de følgende år er det vanskeligt at fastslå tidspunkterne for nedskrivningen.

Om nogen dagbog i egentlig forstand er der på intet tidspunkt tale, idet der er hengået nogen tid mellem indførslerne, hvor begivenhederne i den mellemliggende tid fremstilles under ét. Indtil marts 1898, hvor dagbøgerne ophører, kan det fastslås, at han har benyttet disse som udgangspunkt ved nedskrivningen af erindringerne, idet han nogle steder har afskrevet dagbogen så godt som ordret og andre steder givet et mere selvstændigt uddrag af den med samtidig benyttelse af andre kilder.

Efter marts 1898 har han brugt erindringsbogen selv som en slags dagbog, idet han dog har holdt notaterne i en sådan form, at de kunne passe til det foregående.

Fra tid til anden og særlig i de 25 år efter hans udtrædelse af folketinget har Bojsen flere gang gennemlæst manuskriptet og gjort tilføjelser med blyant eller blæk i marginen. Enkelte af disse tilføjelser, der skønnes uden betydning eller var uforståelige, er blevet udeladt her. Hvor tilføjelsen kun består i enkelte ord eller tal, er den indsat i teksten i skarp parentes, medens de noget længere tilføjelser er anbragt under siderne

som fodnoter, hvortil henvises i teksten ved en*. En række af de senere tilføjelser, der dels er skrevet på ellers ubeskrevne venstresider i manuskriptet eller indsat på særlige sider i dette, er imidlertid af et sådant omfang, at de har måttet indsættes i teksten. I disse tilfælde er der i kommentarerne givet oplysning om det særlige forhold, og evt. hvornår det er tilføjet.

En særlig stilling indtager de i fremstillingen før 1880 hyppigt forekommende afsnit med overskriften »Notater fra partiprotokollen«. I sin egenskab af sekretær i Det forenede venstres bestyrelse lå Bojsen inde med partiets protokoller (nu i Rigsarkivet). På et tidspunkt – det kan ikke oplyses hvornår – har Bojsen gennemlæst disse. Dette har inspireret ham til en række tilføjelser, der dels giver et referat af vigtige dele af protokollen, dels også indeholder oplysninger og kommentarer, som Bojsen er kommet i tanker om under læsningen. Da partiprotokollens oplysninger supplerer den øvrige fremstilling, og Bojsens egne bemærkninger har værdi, er tilføjelserne medtaget i den foreliggende udgave, idet de dog er sat med petit for at angive deres særlige stilling. I manuskriptet har tilføjelsernes anbringelse været afhængig af ledig plads, og der er derfor her foretaget en del omordninger for at sætte dem ind i den kronologiske rækkefølge.

Manuskriptet indtil 1901 forelægges så godt som uforkortet. Kun enkelte steder, hvor der har været tale om gentagelser, er der udeladt nogle få linier. Det har været under overvejelse at foretage en mere omfattende beskæring af sidste halvdel af værket, der vistnok kan virke omstændeligt og stedvis tungt læseligt; men man har frafaldet dette, dels fordi det alt sammen utvivlsomt har primær historisk kildeværdi, og dels fordi fremstillingen udgør en kontinuerlig sammenhæng, som det ville være vanskeligt at beskære uden væsentlig skade for teksten.

I Frede Bojsens manuskript var der en inddeling i kapitler, der dog var sparsom og mange steder mangelfuld. Der er derfor foretaget en nyopdeling i kortere kapitler, idet den oprindelige ordning så vidt muligt er opretholdt. Hvor der har været længere ubrudte passager, er disse ligeledes delt i mindre afsnit for at lette læsningen.

Ved udarbejdelsen af sine politiske erindringer støttede Bojsen sig i høj grad til alt til rådighed stående kildemateriale, som han i vid udstrækning henviser til uden at referere det ud fra den betragtning, at han skrev erindringerne til sine nærmeststående, der havde hans bibliotek og arkiv ved hånden. Hans private optegnelser og breve spiller her den altovervejende rolle, og takket være konsul Anker Konow Bojsens og forstander Vagn Møllers velvilje og forståelse for materialets historiske be-

tydning, er det meste af det politiske stof afleveret til Rigsarkivet. Det drejer sig om tre hovedgrupper: for det første hans brevarkiv, dernæst hans samling af politiske notater og aktstykker og endelig hans dagbog 1892–97. Af disse er de to første grupper afleveret henholdsvis 1959 og 1960 til Rigsarkivet, medens den sidste, dagbøgerne, midlertidig er udlånt til brug ved udgivelsen af erindringerne, men siden skal bero på Rødkilde højskole.

Brevarkivet består af op mod 7.000 breve til Bojsen, nogle af dem med svarkoncepten vedlagt. Som det fremgår af begyndelsen af kapitlet 1882 (s. 106), var brevene oprindelig ordnet kronologisk, efterhånden som han modtog dem. Men for at lette oversigten over arkivet omordnedes de efter Bojsens død således, at de lå alfabetisk efter brevskrivere, og i denne orden afleveredes de til arkivet, hvor de endnu ikke har været genstand for en endelig registrering. Ved benyttelsen af brevarkivet under kommenteringen af erindringerne har den alfabetiske ordning været en stor fordel. På den anden side har den forårsaget vanskeligheder på de steder, hvor Bojsen har henvist til brevene i en bestemt anledning uden angivelse af, hvem brevene var fra. I disse tilfælde har det derfor ikke været muligt at give fyldestgørende oplysninger i kommentarerne.

Brevsamlingen er dog ikke bevaret i komplet tilstand. Det har i en del tilfælde ikke været muligt at finde de breve, som Bojsen henviser til i manuskriptet. Det fremgår flere gange af erindringernes ordlyd (»se vedlagte brev« el. l.), at aktstykkerne er blevet udtaget af arkivet og lagt mellem siderne i manuskriptet, hvori der imidlertid ved overleveringen til mig intet løst materiale fandtes. I nogle tilfælde er disse aktstykker genfundet i arkivet, i andre ikke.

Da Bojsen i de allerfleste tilfælde omtaler breve o. l. uden at referere indholdet nærmere, er der i de tilfælde, hvor det har forekommet nyttigt til forståelse af situationen, og hvor brevet var særlig værdifuldt, givet ordrette citater i kommentarerne af de relevante dele. I de tilfælde, hvor brevene der nævnes allerede er trykt, er der kun givet henvisning til det pågældende værk – det drejer sig i første række om Sofus Høgsbros breve og dagbøger I–II og »Tre venstremænd«, brevvekslingen mellem Bojsen, Neergaard og Berntsen, der, redigeret af landsarkivar Harald Jørgensen, er udkommet i 1962.

I 1960 afleverede højskoleforstander Vagn Møller indholdet af et skab på Rødkilde, hvori Frede Bojsen havde opbevaret forskellige politiske notater og aktstykker. Samlingen var ganske uordnet; men en del af papirerne, der var anbragt i konvolutter, bar påskrifter om indholdet, skrevet af lektor Jan Neiiendam, der gennem sin morfar, Rødkildes

mangeårige forstander J.H. Andersen,, var nært knyttet til huset. Lektor Neiiendams gennemgang har fundet sted i 1935. Samlingen indeholdt foruden en del papirer og tegninger fra Bojsens ungdom også interessante koncepter og kommentarer til de love, Bojsen og hans parti gennemførte i begyndelsen af halvfemserne. Desuden indeholdt samlingen Morgenbladets bestyrelsesprotokol 1882–92, hvori ligger en stor samling breve vedrørende bladet, der antagelig ved en fremtidig ordning skal indordnes i brevarkivet.

Endelig skal nævnes Frede Bojsens dagbog fra december 1892 til marts 1898, der er grundlaget for erindringernes fremstilling i samme tidsrum. Allerede fra midten af firserne har Bojsen ved dramatiske begivenheder som martsdagene 1885 og forligsforsøgene 1887–88 gjort omfattende notater, der viser hans trang til at fastholde hændelser. Det var derfor naturligt, at han førte dagbog, da han som forhandlingspolitikens primus motor blev rigsdagens ledende politiker. Dagbogen er ført på brevpapir, henved 200 ark i oktavformat, og er ført med meget forskellige tidsmellemlum, alt efter, hvor vigtige begivenheder der var foregået. I afgørende situationer er den ført daglig, ellers synes den at være skrevet ca. en gang ugentlig og som regel slet ikke i sommermånederne, hvor det politiske liv lå forholdsvis stille.

Parallelt med de politiske erindringer har Bojsen ført den såkaldte Rødkilde-bog, en erindringsbog vedrørende sit private liv, forholdet til højskolen og til sin familie. Familien har ønsket, at denne bog skal forblive utilgængelig på Rødkilde, og de steder, hvor der i de politiske erindringer er henvist til Rødkilde-bogen, kan de nærmere omstændigheder altså ikke oplyses. Desuden opbevares på Rødkilde en række hefter med dagbogsoptegnelser fra Frede Bojsens ophold i Uppsala 1860–61.

Frede Bojsens retskrivning giver på morsom måde udtryk for hans milieu og hans tid. I vinteren 1861–62 fulgte Bojsen professor N. M. Petersens forelæsninger på universitetet og adopterede dennes nye retskrivningssystem, der i tillempet form vandt stor udbredelse i den grundtvigianske verden og især hos den generation af højskolegrundlæggere, der var samtidig med Bojsen. På opfordring af Møns skolelærerforening udgav Bojsen i foråret 1862 en lille bog med hovedtrækkene i N. M. Petersens system: »De vigtigste regler for forbedring af retskrivningen, samlede af Fr. Boisen især efter professor N. M. Petersens forelæsninger i det sidste universitetsprogram«. Tanken med en retskrivningsreform var for en del udsprunget af ønsket om en simplifikation af den bestående kunstlede ortografi, som man i grundtvigske kredse kædede sammen med »den sorte skole«. Men i første række havde reformen nær tilknytning til

tidens politiske ideer, den gennemtrængende nationalfølelse, der beherskede det 19. århundredes midte – i alle henseender ville man tage afstand fra den tyske påvirkning og nærme sig det skandinaviske.

De tre hovedregler indenfor den ny retning, der vandt mest udbredelse, var for det første overgangen fra den gotiske skrift til latinske bogstaver, for det andet at man skrev det svenske å for det danske aa, og for det tredje at man gik bort fra at stave substantiver med store bogstaver. Hvad det sidste punkt angår, adopterede Bojsen til gengæld det engelske system, hvor uge- og månedsnavne samt navne på nationaliteter skrives med stort.

Men til N. M. Petersens system hørte desuden en række andre regler, som Bojsen i det store og hele har fulgt. Systemet indeholdt bl. a. en regel om konsonantfordobling efter kort vokal (f. eks. i *rett*, *viss*, *brudd*, *yttre*) måske for at undgå forveksling mellem ensstavede ord (*ret-rett*, *brud-brudd*). Desuden indførtes det svenske bogstav ö i alfabetet jævnsides med ø for at skelne mellem den åbne og lukkede ø-lyd, hvorefter man skrev *bön*, men *øde*, *rör*, men *sød*. Endelig skal nævnes den stærke tendens til at eliminere »fremmede« bogstaver i sproget og i så henseende særlig erstatte c med k, hvad der i en række tilfælde har forledt Bojsen til at stave venstrereformpartiets leder *J. C. Kristensen!* I fremmedord er c'et dog bevaret, og Bojsen har fortolket dette så vidt, at han f. eks. skriver *local*, *comtesse* og *creditforening*. Men i talrige gallicismer, der optræder i manuskriptet (*kapitain*, *kontoir*) er k'et dog bevaret (koquettere, clique)!

Bojsens retskrivning har nok været udtryk for noget nyt og avanceret i tiden, men samtidig er der dog bevaret ikke få gammeldags stavemåder i den. Det gælder særlig de bibeholdte d'er i ord som *pidsk*, *provinds*, *Jydsk*, *sødiskende* og desuden stavninger som f. eks. *konferentsråd*, *pantser* og *zart*.

I videst mulig udstrækning er Bojsens retskrivning bevaret; men vanskeligheden har bestået i, at ortografien i erindringerne ofte er inkonsekvent. Af praktiske grunde har det derfor været nødvendigt at foretage rettelser og udeladelser i følgende tilfælde:

1) Person- og stednavne er overalt rettet til den »officielle« stavemåde i den udstrækning, det har været muligt at kontrollere dem. Da det mange steder kan være vanskeligt at identificere enslydende navne (Hansen, Jensen osv., Scheel–Skeel), er der, hvor forveksling kan forekomme, anbragt fornavn eller forbogstaver i skarp parentes foran navnet.

2) Systemet med ø–ö er af praktiske grunde helt udeladt.

3) Skillelinien mellem e og æ er i Bojsens ortografi ganske svævende,

idet han f. eks. skriver *sjelden, neppe, udjevne*, men også *hæftig og skæbne, læmpe*. Da der ikke synes at ligge noget princip bag ved dette, er stavning med e-æ normaliseret efter moderne retskrivning.

4) Iøvrigt er alle egentlige skrive- og stavfejl samt tilfælde, hvor in-konsekvens viser usikkerhed i retskrivningssystemet, rettet.

For at begrænse kommentarernes omfang er der ikke i disse givet personalhistoriske oplysninger. Her henvises i stedet til personregistret bag i bogen, hvori findes oplysninger om fulde navn, erhverv og, så vidt det har været muligt, fødsels- og dødsår. De i kommentarerne givne citater er gengivet med nutidig retskrivning.

Med hensyn til henvisninger til andre værker er fulgt det system, at mere specielle værker er nævnt med fuld titel og udgivelsesår, medens der for de hyppigst anvendte værker m. m. er brugt følgende forkortelser:

D. F. = Dansk Folketidende red. af Sofus Høgsbro.

Ft = Folketingstidende.

Høgsbro = Sofus Høgsbros brevveksling og dagbøger I–II udgivet af Hans Lund (1923). Dagbøgerne for 1894 er udgivet i tidsskriftet Dansk Udsyn, 6. årgang (1926) s. 64–82.

Hørup i skrift og tale = Hørup i skrift og tale, udg. af Vilh. Nielsen, Edvard Brandes og Peter Nansen (1902–04).

Krieger = A. F. Kriegers dagbøger 1848–80, V–VII udg. af Elise Koppel, Aage Friis og P. Munch (1921–25).

LA = Landsarkivet for Sjælland.

N. J. Larsen = Erindringer fra kamppolitikens dage. Samtaler med N. J. Larsen udg. af Svend Martin (1923).

Lt = Landstingstidende.

Madsen-Mygdal = N. P. Madsen Mygdal: Politiske oplevelser (1912).

Neergaard = N. Neergaard: Erindringer 1854–94 (1935).

RA = Rigsarkivet.

Rdt. = Rigsdagstidende.

Rigsdagsværket = Den danske Rigsdag 1848–1948 I–VI (1948–53).

Schultz = Schultz' Danmarkshistorie (1942).

Thaulow = Th. Thaulow: J. B. S. Estrup. Hans liv og gerning 1825–1913 (1940).

Tre Venstremænd = Tre venstremænd, en brevveksling mellem Frede Bojsen, Niels Neergaard og Klaus Berntsen udg. af DNH ved Harald Jørgensen (1962).

Barndom og skolegang

Rødkilde den 4de Aug. 1891.

Da den dag måske kan komme, da børnene vil have interesse af at læse om, hvad fader har oplevet, vil jeg forsøge at skrive lidt op af, hvad jeg erindrer. Da jeg i regelen ikke har ført nogen dagbog, er denne fortælling væsentligst et udtryk for, hvorledes begivenhederne har præget sig i erindringen. Dog har jeg ved enkelte vigtigere lejligheder gjort nogle optegnelser, som jeg da har benyttet og henvist til ligesom også til opbevarede breve.

Først vil jeg søge at samle erindringerne om min deltagelse i det offentlige liv, hvis afslutning sandsynligvis er nærførestående. –

I 90erne, 1893–97, har jeg dog ført en rett udførlig og nøjagtig dagbog, som heri er benyttet [1].

Jeg er født på en Søndag, 22. Aug. 1841, i Skørpinge præstegård. Evangeliet var om Farisæerne og toldereren, og jeg mindes, at moder mangfoldige gange har fortalt, hvorledes at hun bad, at jeg måtte blive som toldereren. Moder var dengang nedbøjet i sorg, da hun vinteren forud havde mistet sin unge skønne søster Ida Heramb, der var forlovet med Emil Christiani. Hun døde af brystsyge, ligesom moder selv 30 år senere og hendes broder Thor. Forud for dette dødsfald var moder stærkt optaget af underlige varsler, som hun satte i forbindelse med den truende død. Således at der midt om vinteren på stammen af et æbletræ i haven var fundet en enkelt udsprungen blomst; dette skulde efter gammelt sagn varsle død i huset. Ida boede i et gæsteværelse på den anden side af »Salen«. En aften havde hun siddet deroppe og skrevet til Christiani og vilde derefter gå gennem Salen til de andre i dagligstuen. Hun var da kommet styrtdende ind til moder i den største forfærdelse og fortalte, at hun havde set en ligfærd i salen, der var fuld af mennesker, som hun kendte og nævnte, såvelsom præsten, Søborg, der talte foran kisten. Hun havde skildret alt nøje, og moder fortalte, at netop således var det gået til ved hendes begravelse nogen tid efter.

Over dåben [2] blev jeg båret af den ældste kusine, Nanna Bojsen (datter

1] Om dagbøgerne se indledningen s. VI.

2] Ved dåben, der fandt sted 6/9 1841, var fadderne foruden den omtalte pastor Lars Boisen, Vesterborg, desuden gårdejer Anton Boisen samt vartovpræsten Peter Boisen. Alle F. E. Boisens børn var døbt Boisen med i, men som voksne ændrede de stavemåden til j.

af Anton B.) siden gift med Jens Lassen Knudsen, nu enke. Onkel Lars Bojsen fra Vesterborg var tilstede som fadder. Han var som bekendt både digter og komponist. Men Skørpinge havde sin egen digter i gamle Hellesen, som skrev snurrige vers ved alle højtidelige lejligheder i præstegården. Ved dåbsgildet vilde præsten i Boeslunde, den altid morsomme Emil Clausen (broder til professoren) [3] stille de to digtere på prøve, idet han udsatte en præmie for det bedste digt i dagens anledning. Dommen lød på, at onkel Lars havde sejret i dybden, men Hellesen i længden! Desværre har jeg intet af disse digte; måske findes de hos Jutta, der opbevarer mange af Hellesens sange.

Da jeg bar faders navn og tillige fra lille af lignede ham stærkt, blev jeg tidlig hans afgjorte kæledægge. Jeg mindes endnu, at jeg ved bordet altid havde min plads på faders knæ, og han morede sig ved at få mig til at spise sure sager, skjulte i lække mundfulde. Det er vel muligt, at den stjerne, jeg havde hos fader, har vakt nogen skinsyge hos de andre sødskende. Navnlig mindes jeg, at en rød bluse, som jeg fik, var ilde lidt af de andre. Samme røde bluse havde engang nær voldt ulykke, da jeg sammen med de andre legede i marken [Bjergby, Falkensten (?)] [4]. En tyr rykkede sig løs og løb efter os. De andre sødskende løb hjem og gjorde anskrig, men da folk kom ud i marken, fandt de mig siddende på et gærde og lege med tyren, der stod rolig og lod sig klappe. To år gammel var jeg med på den i faders levnedsbog omtalte stormfulde bådrejse til Lolland (fra Bisserup) [5]. Moder har fortalt, at jeg var meget misfornøjet og stadig gentog: Gå gården, ikke i vandballen! Jeg kom som barn ofte galt afsted, og panden bærer endnu adskillige ar efter svære skrammer. Engang, lillejuleaften, havde vi lavet en stor vippe i gården, hvor vi sad på hver af enderne og fløj op og ned. En tjenestedreng satte sig af kåthed på den ene ende af vippen, så jeg fløj til vejrs og faldt ned med panden mod brostenene, så blodet flød og der måtte sendes bud efter dr. Hammeken i Slagelse for at hele såret. En anden gang havde jeg fundet en død fugl og løb med den så ivrigt over gården, så jeg faldt og atter slog panden så voldsomt mod stenene, så moder påstod, at der var bleven siddende en splint af en flintesten midt i panden, der ialfald endnu har arret.

En eneste gang mindes jeg at have fået prygl af fader sammen med

3] Politikeren og teologen H. N. Clausen.

4] Tilføjelsen hentyder til hovedgården Falkensten, der ligger i Slots Bjergby sogn i nærheden af Skørpinge.

5] »Faders levnedsbog« er P. Bojsen: Præsten F. E. Boisens liv og levned, Kbhvn. 1883, der omtaler rejsen s. 143–44.

de andre sødskende, da vi i forening havde udført den bedrift at trække gulerødderne op i haven og kaste dem i brønden!

Mellem sødskendene gik jeg for at være dum, hvilket græmmede mig såre; jeg havde dengang som nu overdrevent lett til tårer; det hed sig da: nu har Fredemand igen »grøddøjne«. Jeg kaldtes nemlig Fredemand, hvilket senere forkortedes til »Frede«. Døbenavnet »Frederik« lød så kedeligt; fader var bleven kaldet »Frits« af sine sødskende og af deres børn »onkel Frits«, men det lød os for Tysk. Siden er navnet Frede optaget i familien istedetfor Frederik.

Fader beskæftigede sig meget med børnene, fortalte os historier og legede med os. Da han havde fortalt os om dronning Semiramis, tog han fat med drengenes hjælp og byggede en »hængende have«, et stillads på fire pæle, der bar et loft med jord på, hvor vi plantede og såede. Da imidlertid engang pastor Hahns' vilde drenge var i besøg hos os, kastede de Peter ned af den hængende have, så han nær var slået fordærvet. Da blev Semiramis' slot revet ned. Peter hittede på mange snurrige ting; således var det hans yndlingsleg at løse gårdhunden, selv tage lænken om halsen, krybe ind i hundehuset og fare ud og gå ad folk, der kom i gården. Hunden hed Fylas, og da den døde, spøgede den længe i vore tanker. På den tid blev Ida født en nat [6], og børnene kom op for at hilse på lille søster. Da Peter ikke kunde få mig vækket, truede han mig med den døde Fylas; men jeg svarede kun: Har Fylas ikke lov at tage mig for Dig! I det hele synes jeg at have dannet en enfoldig modsætning til de tre ældre spillevende sødskende: Nanna, Jutta og Peter. Mit kompagni blev de yngre børn, og da navnlig den et år yngre Mix [7]. Som huslærerinde havde vi Caroline Borup, som jeg netop kan erindre; hun blev gift med en skolelærer Vestengård. Derefter jomfru [Andrea] Søborg, der blandt andet skulde lære mig at spille klavér; til faders fødselsdag skulde hver kunne spille et stykke; men jeg blev snart kasseret med den grund, at fingrene var for korte og tykke, en grund, som næppe nutildags vilde være bleven godkendt. Ofte har jeg siden savnet at kunne – som fader – spille lidt til sang.

Den største festdag for os børn var – lillejuleaften, da vi var med at bage kager og trille pebernødder dels i præstegården dels hos husmandskonen Karen Lars Mortens, medens forventningen var spændt om den kommende dags herligheder. Længe i forvejen sang vi: Jeg hopper til loftet lille juleaften! det skulle være rim. Forventninger er altid større end glæden selv. En af de bedste legepladser var gadekæret lige udenfor

6] Ida B. blev født den 28/11 1848.

7] Marie (Mix) B. blev født den 13/12 1842.

præstegården. Her lavedes øer og byggedes fæstninger – og søledes tøj. Dernæst hos naboen, som visst hed Ole Hans's, hvor der var en lille pige, der altid skulde tidlig hjem, fordi hun skulde varme sengen til sin fader. Hun tjente som varmedunk!

Skønt jeg kun var 9 år gammel, da vi flyttede fra Skørpinge, står alt dog så tydeligt i erindringen, at jeg tror at kunne tegne det.

Det er undertiden yttret, at jeg er født demokrat [? = bondeven]. Og dette er rigtigt, såsom jeg er min faders søn, og det turde nok være, at få har følt og virket mere for småfolks vel end han. Mine brøders og min deltagelse i det offentlige liv er bleven særlig stærkt fremskyndet ved den rolle, som offentlige interesser spillede i vort hjem [8], ikke mindst derved, at faders og moders opfattelser heraf i regelen var modstridende. Faders tanke og gerning var optaget og drevet af varm følelse for folkets sag, særlig for menigmands lykke; de forstod ham også bedst. Moder var fortrinsvis besjælet af en næsten altfor skrupuløs retsindighed, en hensynsfuld noblesse, der navnlig væbnede sig imod enhver slags egennytte. I omsorg for og måske overvurdering af børnene stod hun ikke tilbage for fader.

Ejendommeligt for vort hjem var, at børnene meget tidlig blev draget ind i alle forhold både indad og udadtil. De blev faders og moders fortrolige i alt. Derved tabtes en del af det patriarchalske ved hjemmet, således som hjemmet i Vesterborg havde været for fader. Men det bidrog væsentligt til en forholdsvis tidlig udvikling hos børnene.

Mine første breve har jeg modtaget 7 år gammel fra fader, mens han var i den grundlovgivende rigsforsamling 1848. De bærer nok som vidne om, hvor tidlig fader betroede sine børn alle sine bekymringer og forhåbninger, offentlige og personlige. Krigen gjorde naturligvis et mægtigt indtryk på os børn. Peter og jeg vandrede mange gange sammen til Slagelse for at se soldaterne drage afsted; men jeg mindes også, at jeg egentlig ikke var nogen helt; medens Peter vilde have lov til at gå med som hornblæser (10–11 år gammel), regnede jeg ud i mit stille sind og ikke uden ængstelse, om krigen også kunde vare, til jeg blev stor og skulde med. (Det slog netop til, at krigen da brød ud påny.)

8] Sml. Erik Henrichsen: Mændene fra forfatningskampen (1913) I s. 185.

I efteråret 1850 blev fader kaldet til præst i Vilstrup ved Haderslev. I sommeren 1851 fulgte Peter og jeg først med ham derover. Fra begyndelsen af det ny skoleår (23. Aug.) blev vi begge sat i Haderslev Latinskole, som da nylig var bleven omdannet fra Tysk til Dansk under ledelse af rektor Thrige. Vi kom i huset hos en skolelærer Hansen i Haderslev. Jeg kom ind i første klasse og udmærkede mig ved strax den første måned at blive dux i klassen. I hele min 8 års skoletid fulgte jeg og kappedes med C. B. Engel [det blev naturligvis til C. Bengel], søn af den tysksindede degn i Starup ved Haderslev (hvor Ludvig Møller var præst) og med H. C. Steffensen fra Hammelev, nu generalauditeur.

Indtrykket af den tilsyneladende sejrige krig havde gjort de Danske noget overmodige, og dette viste sig på den mest umiddelbare måde hos drengene, der lå i jævnlig krig med tysksindede kammerater og byens læredreng. Engel, som tillige var en sky og underfundig karakter, fik særlig uvilljen at føle. Han viste siden, at han ganske visst havde fortjent de prygl, han fik, men også at de ikke havde hjulpet. Da han i 1859 kom til København som student, skjulte han sit Tyske sindelag, og for at opnå plads på Regensen deltog han endogså i en af de Slesvigske studenter indgIVEN tillidsadresse til den Slesvigske minister, Regenburg. Men på den første efterretning om, at Tyske nu i 1864 var rykket ind i landet, flygtede han til Kiel, hvorfra han så vidt jeg ved siden er bleven ansat som seminarieforsøger i Tønder, og er vel senere avanceret videre op.

Ham fulgte Volquardsen, der nu er professor ved et universitet i Tyskland, Brauneiser, der blev lærer ved den Tyske latinskole i Haderslev, Roll, der blev læge fra Kiel, Wacker, der blev præst i Sundeved o. s. v. [9]. Denne sidste troede jeg engang efter mange samtaler at have omvendt, så at han ved den sidste skole-skovtour til Sønderballe skov gjorde megen opsigt ved at udbringe en Dansk patriotisk skål for Danebrog, som han utvivlsomt da mente oprigtig. Imidlertid kunde han hellerikke modstå

9) J. C. B. Engel var efter 1871 lærer ved Tønder seminarium, men kom 1878 til Jordkirch og 1886 til Hagenberg seminarium. Volquardsen var først lærer ved skolen (Johanneum) 1864–68, senere professor i historie i Kiel 1874–79, siden i Göttingen 1879–97. J. G. L. Brauneiser var overlærer ved Johanneum 1864–70, men døde allerede 1871. De to sidstnævnte blev studenter året før Bojsen.

B.s klassekammerat Herman Roll blev ikke som nævnt læge, men præst i Lintrup, hvor han døde 1882.

P. J. G. F. Wacker var 1867–76 præst i Rinkenæs og 1876–1901 diakonissepræst i Flensborg.

Se i øvrigt: Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins VIII (1921) s. 73 ff.

fristelsen i 1864 og fulgte Tyskerne. Siden blev han viet i Stege kirke med Plums' datter på Kathrinedal.

I de 2 sidste skoleår boede jeg i Vilstrup og red daglig ind til skolen i Haderslev. I Vilstrup fik jeg dannet en Dansk forening af unge karle, der samledes jævnlig skiftevis i gårdene til sang og oplæsning. I disse sammenkomster deltog nogle af vor tysksindede nabo Bertel Neumanns sønner, hvorved de to ældste blev draget over på den Danske side, senere gift med to dansksindede søstre Anna og Marie Lund. Navnlig den ældste af brødrene, Peter Neumann, der havde været med som soldat i oprørsarméen, blev nu en ivrig Dansk mand; sammen med ham blev jeg genstand for et overfald af et par Tyske skippere fra Haderslev, da vi en nat gik hjem fra en foreningsfest på Sølyst (ved stranden i Kelstrup). Det lykkedes os imidlertid at få bugt med angriberne, der fik pryglene. Efterat vi havde forladt Vilstrup, købte Peter Neuman udsigtspunktet »Bredidablik«, hvor han byggede sig en gård med dette navn. Desværre forfaldt han siden til drik og er for mange år siden død*. Af hans brødre blev den yngste Preussisk soldat og faldt som sådan ved Gravelotte [10].

I min skoletid optrådte jeg tidlig, visstnok med en god portion vigtighed, som oppositionsmand. Fra barnsben var de folkelige og grundtvigske anskuelser indprentede hos os børn. Allerede i 1852 fulgte jeg og Peter med fader på en rejse til fods gennem Fyn, Tåsinge, Langeland til Sælland, hvor vi i Skelskør overværede et folkethingsvalg, ved hvilket Søren Jensen, Rude, blev valgt (imod Castenschiold så vidt jeg mindes) [11]. Jeg erindrer endnu tydeligt, at jeg ved kåringen rakte begge hænder op for Søren Jensen!

I 1854–55 var alles tanker optagne af Krimkrigen. Den almindelige stemning var på Vestmagternes side, men moder holdt med Russerne. Jeg erindrer, at jeg i dette punkt støttede moder; måske blev vi begge ledede af en viss tilbøjelighed til at gå imod strømmen. –

For at følges med min søster Mix blev jeg først konfirmeret 5. April 1857 næsten 16 år gammel og tidlig udviklet (havde allerede skæg). Jeg blev stærkt grebet af faders konfirmationsundervisning. Derom vid-

* Den anden broder Jes blev gift med Marie Lund og overtog gården Lund. De er Danske og har bevaret brevveksling med os. Har også gentagende besøgt os. Jes, som nærmer sig 90, lever endnu på aftægt.

[10] Gravelotteslaget fandt sted under den fransk-tyske krig den 8/8 1870.

[11] Søren Jensen, Rude's modkandidat ved valget 4/8 1852, var birkedommer J. F. Lund, Sterrede. Godsejer Holten Castenschiold søgte forgæves valg ved et suppleringsvalg i samme kreds 14/10–51.

net et lille stykke, der blev trykt i Budstikken samme år »Det stakkels træ«, underskrevet »en af Budstikkens unge slægtninge« [12]. Jeg boede dengang endnu i Haderslev hos boghandler Møller, hvor der udenfor mit vindue i baggården stod et pæretræ, stærkt indeklemt af bagbygningerne. Det var næppe rigtigt at lade dette lille hjertesuk trykke. Det bestyrkede visstnok en tilbøjelighed til at skrive i Budstikkemanér, som ses i mine Danske stile på skolen, som endnu er gemte [13] og som voldte en skarp og for mig dengang meget sårende kritik af dansklæreren, pastor Johannes Fibiger. Denne tog en dag en af mine opskruede stile og læste den højt i klassen til almindelig munterhed. I stilebogen ses endnu den virkning, dette havde, og jeg havde i lange tider ondt ved at overvinde bitterheden mod Fibiger for denne krænkelse. Denne stemning forsvandt først, da jeg i 1880'erne modtog et venligt brev fra ham, der nu var præst på Falster, hvori han støtter min daværende politiske virksomhed [14]. Han var dengang visstnok noget påvirket i venstreretning af plejesønnen Karl Gjellerup.

Mellem kammeraterne kom jeg tidlig til at indtage en noget fremtrædende stilling. Der dannedes en forening, »Enigheden«, der holdt sammenkomster skiftevis hos medlemmerne, hvor tiden tilbragtes med foredrag, disput, sang, tobak og punch endnu i Rahbeks manér; det noteredes som forfald, når der enkelte gange spillede kort. Der holdtes en årsfest om vinteren, 30. Januar (stiftelsesdagen) og en årlig skovtur om sommeren. Efter hver sådan fest pålagdes det en af deltagerne at skildre festen. I »beretningsbogen« 2den del, der forblev hos mig som sidste formand*, findes flere sådanne skildringer, blandt andre en på hexametre af mig om en sejletour til Tørring skove, til hvilken lejlighed min søster Mix havde skænket en broderet fane, som jeg endnu opbevarer [15]. Foreningen ophørte med det hold studenter, som jeg tilhørte. Af de i beretningen nævnte medlemmer er Heinrich Baumann sekretair ved kunstakademiet, Chr. Baumann er nok død i Amerika, Ferdinand Baumann godsforval-

* Blev først året efter afleveret til mig af Neuhaus gennem Karstensen.

12] Budstikken 1857 s. 90–94. Bojsens manuskript findes i arkivet.

13] På Rødkilde findes endnu et hæfte af Bojsens stile fra 1858.

14] Johs. Fibiger, der 1859 blev præst i Vallensved, siden i Ørslev ved Eskildstrup, skriver 17/11–84: »Idet jeg skriver Deres navn, kan jeg ikke lade være med at tænke tilbage på mange gode dage i Vilstrup præstegård, dengang jeg havde den ære at høre til Deres forældres venner.« Se endvidere s. 130.

15] Beretningsbogen findes vistnok ikke mere. Fanen opbevares på Rødkilde højskole. Et fotografi af den findes i Dansk-sønderjysk julealbum (1923) s. 12.

ter på Rosenfeldt, R. Hertel på sindssygeanstalten i Aarhus, J. Karstensen præst på Lolland [Fyn], Schjødte læge i Kbhvn. o. s. v. [16].

1859 i Juli tog jeg studentereksamen ved skolen. På to måder kunde det lett være strandet. En stund før eksamen blev en kammerat, Gede af 7de klasse, nederste afdeling, grebet i at forbyrde sig mod »skolens« forbud mod besøg på offentlige beværtninger, et forbud, der stærkt havde krænket vor følelse som »voxne« mennesker. Gede blev endog bortvist fra skolen. Da besluttedes der ligefrem mytteri. Samtlige elever af ældste klasse altså også alle dem, der netop skulde op til studentereksamen, vedtog at sende H. C. Steffensen og mig til rektor og erklære, at vi alle havde overtrådt bemeldte forbud, og dersom Gede blev udvist, vilde vi alle forlade skolen! Vi vidste naturligvis, hvilket overordentlig tryk som derved blev lagt på skolen, der meget nødig vilde miste alle sine dimittender, hvilket vilde blive benyttet af den Tyske agitation. Rektor Thrige lovede da også, at sagen skulde blive bilagt, hvilket også skete, så Gede blev påny optaget. (Han siges siden at være gået istykker). Steffensen og jeg blev udsete til deputation, visstnok fordi vi ansås for at være vel sete af rektor.

Denne viste mig strax efter sin velvilje. Fader med hele familien var i foråret rejst til Stege, og jeg var indkvarteret hos en gårdejer Peter Mortensen i Nørre Vilstrup, en dansksindet mand, men desværre fortrukken. En månedstid før eksamen var skolen ophørt, og jeg tilbragte tiden med voldsom læsning til eksamen. Ved nattelæsning [og tynd kost (rødgrød og pandekage)] tildrog jeg mig en blodgang. Doktor Madvig kom ud og erklærede, at jeg ikke måtte gå til eksamen, og rektor tilbød at afholde særlig eksamen senere for mig. Da jeg ikke vilde give mig, tilbød han endog, at jeg måtte flytte ind og bo hos ham under eksamen. Jeg foretrak dog at blive på landet og daglig gå ind til byen. Min lille hest var netop bleven solgt til møller Boysen på Tørning mølle (sønnen A. Boysen er nu en stor mand i Chicago)*.

Den første dag ved eksamen kunde jeg næppe hænge sammen og skrev en slet Latinsk stil. Derved afskares håbet om udmærkelse. Senere gik det dog bedre, men følgen var, at maven aldrig blev i orden. Fra den tid har jeg som regel altid måttet bruge kunstige afføringsmidler, der efterhånden har undergravet helbredet. Jeg slap dog over eksamen med

* Det er vistnok atter dennes søn A. Boysen, der nu ejer Tørning.

16] Chr. Baumann rejste til Amerika 1860 og døde der før 1864. R. W. Hertel var præst i Velling ved Ribe, indtil han 1881 blev syg (se s. 30).

J. Fr. K. Karstensen var fra 1883 præst i Tårs på Lolland, siden i Lille Hedinge.

en god første karakter, men uhyre overanstrengt. Det sidste fag var fysik. Om Lørdagen kom jeg hjem fra det næstsidste fag og sad da den nat, hele Søndag og næste nat og repeterede hele fysiken, gik til byen Mandag morgen og fik »ug«.

Imidlertid havde jeg aftalt med min ven, sang- og gymnastiklæreren H. Jessen, nu skolelærer i Sønder Jernløse ved Holbæk, at vi strax efter examen skulde begive os på en fodtour til Norge. Rejsepengene havde jeg fået på en pudsig måde. Min søster Mix var i besøg hos proprietair Bertelsens i Starup ved Kolding (senere Bergs svigerfader). Mens jeg var syg, skrev jeg til Mix, og yttrede i brevet for spøg, at dersom Bertelsen vilde forære mig penge til en Norgesrejse, så måtte han gerne. Da dette brev kom til Starup var Mix rejst derfra, men Karen Bertelsen kendte min håndskrift, og da rygtet havde fortalt, at jeg var syg, åbnedes brevet for at se, hvordan det stod til med mig. Strax efter fik jeg brev (som findes endnu) fra Karen Bertelsen med undskyldning og – indlagt 100 rbd. til Norgesrejsen, som jeg med glæde tog imod som »lån« [17]. Så vidt jeg erindrer, er det også senere tilbagebetalt, men jeg er dog ikke viss derpå. Imidlertid fik disse penge en god anvendelse, da jeg nogenlunde vandt kræfterne igen på en glimrende fodrejse i Norge, hvor Jessen og jeg gik om kap fra morgen til aften i 3 uger, drev det til 9 mil på dagen.

Gamle præsten Wexels i Christiania tog sig varmt af mig og gav mig anvisninger og anbefalinger med, særlig til Wexelsens på Toten (Marie Wexelsen, forfatterinden). Min ledsager, Jessen, var til slutning så uheldig at miste sine penge ved badning i Tyrifjorden, hvilket foranledigede et helt eventyr. –

Student i København

I September kom jeg da som student til København og boede hos daværende lærer hos frøken Zahle, [Fr. Vilh.] Christensen, nu sognepræst i Rønne, Vestervold no. 29. Ligeoverfor, på Store Kongens mølle boede min onkel Peter Bojsen, gift med Grundtvigs datter Meta [1]. Der var mit egenlige hovedkvarter. Jeg blev også snart lærer på Asylskolen, om end forløbig kun nogle enkelte timer [2]. Der sluttedes bekendtskab med

17] Brevet fra Karen Bertelsen kan ikke mere findes.

1] Om P. O. Boisen og livet på Store Kongens Mølle har Fr. B. skrevet i »Minder fra gamle grundtvigske hjem« IV (1924) s. 66–87.

2] P. O. Boisen var forstander for dronning Caroline Amalies asylskole, oprettet 1829.

lærerne C. Thurah og Niels Lindberg. I regelen fulgte jeg om Søndagen med onkel Peter til middag hos Grundtvigs, dengang ude på Gl. Kongevej. Siden blev det aftalt, at jeg kom der en timestid før middagen og tilbragte den time med at fortælle for Grundtvigs børn (Frederik og Reedtzerne) [samt Elisabeth, og Frederik Bojsen] [3]. Det var just ikke nogen lett opgave, da Grundtvig sad og hørte derpå. Jeg fortalte navnlig Iliaden og gjorde mig så megen umage dermed, at jeg til hver gang havde tegnet billeder til fortællingen (findes endnu) [4]. Grundtvig yttrede sig aldrig derom, og jeg var forsåvidt heldigere end en anden lærer [A.] Povlsen (I. A. Hansens senere svigersøn), som Gr. engang afbrød med de ord: »Hvad er det dog for noget sludder, som De fortæller børnene!«

Så længe jeg var i København, kom jeg jævnlig i Grundtvigs hus, men kom aldrig i noget nærmere forhold til ham. For det første havde jeg på følelsen, at han ikke var videre gunstig stemt for den Bojsenske familie i det hele. Han havde med uvilje set sit kæreste barn gift med Peter Bojsen. Denne, som var elsket af alle, stemte i personligt væsen egentlig ikke med Gr. og har døjet mere end nogen ved, af stiltiende tilsidesættelse og mangel på hensyn. På den anden side var det Grundtvigske hus i 60–70 noget ganske andet end tidligere. Huset er i regelen, hvad konen gør det til. For den sidste fru Grundtvig var opgaven at skaffe den gamle en hyggelig alderdom, mindre at drage betydelige kræfter til huse; dertil manglede hun evner. Der kom kun få af tidens stormænd. Derimod søgte hun fortrinsvis at samle en kreds af disciple, særlig de unge, der sad ved mesterens fod og lyttede. Det er sikkert, at det herved lykkedes hende at skaffe Gr. en lykkelig alderdom, og mere har hun visst heller ikke tilstræbt. Derimod kom der herved et ensidigt præg over huset, som stødte mange ældre bort og også æggede til kritik hos nogle, deriblandt mig, der var tilbøjelig til kritik. Undertiden kunde det dog også lykkes mig at få den gamle til at tale, og han kunde da, selv om jeg var ganske alene tilstede, holde et indgående foredrag, når det lykkedes at anslå et thema, som beskæftigede ham. Han talte da visstnok nærmest for at klare sine egne tanker, og en eller anden indvending fra min side kunde da føre tankeudviklingen videre.

Ved min onkel Peter's uventede død i Aug. 1862 måtte jeg efter enke-dronning Caroline Amalies opfordring overtage midlertidig ledelsen som

3) I sit ægteskab med Ane Marie Elisa Toft f. Carlsen havde Grundtvig sønnen Frederik Lange Gr. I 3. ægteskab, som Gr. indgik 1858, medbragte hans hustru, Asta Reedtz f. Krag-Juel-Vind-Frijs 2 børn fra sit forrige ægteskab. Med Grundtvig fik hun i 1860 datteren Asta Marie Elisabeth Frijs Gr.

4) Et hefte med illustrationer af Bojsen til Iliaden findes endnu på Rødkilde.

1ste lærer ved asyl drengeskolen med 5 timers daglig undervisning, skønt jeg kun var 21 år gammel og samtidig læste til examen. Grundtvig var skolens tilsynsmand. I foråret 1863 gav dette anledning til et sammenstød. Jeg havde en dag givet en dreng prygl for løgn, og dette var fortalt til Gr. af en af hans børn, der gik på pigeskolen. Jeg blev kaldet ud til Gr., der stærkt ankede over, at jeg havde anvendt prygl. Jeg forklarede sammenhængen og fastholdt, at det var nødvendigt. Jeg gik da ud til dronningen, (som jævnlig kom på skolen) og forelagde hende sagen, som hun påtog sig at klare overfor Grundtvig. Jeg hørte aldrig mere derom, men jeg opfattede det som et udtryk for dronningens velvilje, at hun nogle dage efter sendte mig en konvolut med sit portræt (findes i ramme skænket af oberstinde Julie B. Nielsen) og 100 rbd. som bidrag til en forestående Norgesrejse (hvor gamle Peter Anker nylig var død) [5].

Det er en selvfølge, at jeg var stadig gæst i Vartov kirke både om formiddagen og af og til om eftermiddagen, når onkel Peter talte for de gamle i stiftelsen. Det er sikkerlig gået de fleste, som det gik mig, at Grundtvigs prædiken virkede mere ved den myndighed der bar ordene, end gennem tilhørernes personlige tilegnelse. Det var ånds tale mere end sjæls meddelelse. Samlingsbåndet var væsenligst psalmesangen og samfundsfølelsen.

Gennem onkel Peter og livet »på møllen« kom jeg i forbindelse med den kreds af unge, som fik den største betydning for mig – en kreds, der delvis også samledes hos P. A. Fenger på Christianshavn, hos fru Wagner, handskemager Larsen, fru Clausen (Emil Clausens enke) og flere steder. Jeg var aldrig deltager i det såkaldte »lille theologicum«, hvis billede hænger på min væg, men de fleste af deltagerne var mine nære venner [6]. Ludv. Schrøder, Ludv. Wagner, Ernst Trier, Nørregård, Bågå og flere hører til denne kreds. Videre omfang havde tildels den samme kreds i det såkaldte »samfundet«, der holdt møder på Borchs Kollegium og årlig foretog en skovtour [7]. Til »samfundet« hørte alle samtidens mere bekendte akademiske kræfter af den nationale retning.

5] Grosserer Peter Martin Anker, Rød, hvis datter Karen 1865 blev gift med Boisen, døde i februar 1863.

6] Lille Theologicum blev stiftet i marts 1858 i forbindelse med det første skandinaviske kirkemøde i København, men var delvis en fortsættelse af Ernst Triers klub »Syvstjernen«. Litografiet, der blev færdigt i foråret 1860, er lavet af C. Dirckinck-Holmfeldt. Se forøvrigt Fr. Schrøder: Ludvig Schrøders liv og gerning I (1835) s. 89 ff.

7] »Samfundet« blev dannet i juli 1856 af en kreds studenter fra Borchs kollegium, der ønskede en alvorligere tone blandt studenterne. Ludvig Schrøder var samfundets primus motor. Se Fr. Schrøder s. 64 ff.

Okt. Hansen, 2 Zeuthener [8], Chr. Frederiksen, [C. J.] Brandt, [L.] Koch og flere. Studenterforeningen var derimod nærmest kun en klub. Jeg, som var kommen til byen med store forestillinger om studenterlivet, følte mig strax bitterlig skuffet i foreningen, som i begyndelsen endnu var i sit gamle lokale i Boldhusgade. Vilhelm Rode var da i sin glans, men målestokken var mere eller mindre god vittighed [9].

Da jeg havde deltaget i et »marked«, som forekom mig særlig flovt, meldte jeg mig efter to måneders forsøg ud af studenterforeningen og troede visst at demonstrere frygtelig ved at melde mig ind i den da netop stiftede Arbejderforening af 1860 under C. V. Rimestads ledelse. En ubestemt demokratisk følelse af at ville gøre noget gavn var vel også medbestemmende. Jeg deltog tappert i en række møder, dansede pligtskyldigt med arbejdernes koner og døttre, men blev dog også snart træt deraf og trak mig igen tilbage. Medlemskort opbevares endnu [10].

Foruden i »samfundet« deltog jeg i det gamle »Danske samfunds« møder på møllen, hvor der af og til holdtes gode foredrag under onkel Peters ledelse med sang. Så vidt mindes holdt jeg også foredrag der. [Ja, opskrifter foreligger.] [11].

I rusåret var jeg meget flittig. Foruden de ovennævnte beskæftigelser og lidt begyndende theologi anvendtes megen tid til at læse til filosofikum. I sommeren 1859 var sket det store mandefald, da professor Rasmus Nielsen pludselig examinerede således, at halvdelen gik rejkt. Hensigten hermed, som var at vænne studenterne af med at negligere filosofikum, lykkedes ialfald foreløbig. Jeg har aldrig læst flittigere end til denne examen. Steffensen og jeg, tildels også Hadersleverne Schjødt og Wieland, læste sammen og havde endog [Sophus] Heegård til manudukteur, da han ansås for Rasmus Nielsenianer, hvad han hidtil også havde været [12]. Selv Sibberns fag blev lært – og da den gamle helst vilde

8] Der menes de to brødre Zeuthen, præsten Frederik Z. og matematikeren H. G. Z.

9] Studenterforeningen havde 1824–63 til huse i grosserer Heymanns gård i Boldhusgade, men flyttede derefter til et hus på Gammelholm. Vilh. Rode var 1853–70 ledende senior. Han var gift med Carl Plougs datter. Se H. C. A. Lund: Studenterforeningens historie II (1898) s. 512 ff.

10] Arbejderforeningen af 1860 var et forsøg fra konservative kredse på filantropisk virke blandt arbejderne i København. Medlemskortet kan ikke findes mere.

11] Danske samfund, »et aldeles frit selskab til fremme for historie og folkeliv«, stiftedes 1839 efter Grundtvigs forelæsninger på Borchs kollegium. Foreningens organ 1839–42 var Fr. Barfods »Brage og Idun«. Bojsens foredragsmanuskript findes i hans arkiv.

12] Filosofen Sophus Heegård skilte sig først 1867 ud fra sin læremester Rasmus Nielsen, hvis professorat han overtog 1875.

svares med sine egne ord, lærte vi psykologien og logiken i den grad udenad, at Steffensen og jeg dagen før examen gik nede i »Kirsebærgangen« langs volden og examinerede hinanden uden bøger. Vi fik da også begge udmærkelse. R. Nielsen examinerede mig i forskellen mellem det væsentlige og det uvæsentlige, hvorved der dog ikke blev anvendelse for noget af den megen læsning. Forøvrigt en meget åndrig examination over et interessant spørgsmål. R. Nielsen er den eneste professor, som jeg har hørt stadig og med fornøjelse [Examination på første bæk G. Brandes og jeg] [13].

Ophold i Uppsala

Mit første studenterår havde voldt mig en stor skuffelse. De store forventninger om livet i »åndernes rige« var bristede. I grunden var det vel skuffet forfængelighed. Fra den lille skoleby, hvor jeg havde en første violins rolle, til hovedstaden, hvor jeg druknede som en dråbe i havet – overgangen var svær [sturm und drang]. Men der var dog også noget sandt i længselen efter at kunne virkeliggøre noget af ungdomsidealerne. Jeg måtte bort – over de høje fjelde. Hvad lå da nærmere end at søge ånden i studenterlivet andensteds? Og sikkert er det da også, at skulde studenternes Skandinaviske drøm nogensinde nærme sig virkeligheden, så måtte det ske gennem et gennemført Nordisk vandreliv mellem universiteterne, en vej, som endnu var så godt som ukendt og – hellerikke siden er bleven mere farbar eller befærdet. I sommeren 1860 besluttede jeg da at besøge det fjerneste og mest ukendte Nordiske universitet i Uppsala. Jeg fik faders samtykke under forudsætning af, at jeg ikke måtte bruge væsentlig mere til mit ophold der end i Kbhn. Jeg plejede hjemmefra at få 20 rbd. om måneden; i Kbhn. kunde jeg dog tjene selv noget til*. I Uppsala måtte mit daglige forbrug altså væsentligt indskrænkes, om end huslejen deroppe var noget billigere end i Kbhn. Desuden betalte fader selve rejsen, der udførtes så billigt som muligt, og jeg kom da derop (over Gøteborg og Stockholm) i begyndelsen af Sept. 1860.

Mit ophold i Uppsala var særlig præget af en overordenlig tarvelighed.

* Jeg havde været medarbejder ved udgivelsen af faders Danske læsebog og fik derfor honoraret fra forlæggeren [14].

13] Georg Brandes tog filosofikum 1861, året efter Bojsen.

14] »Dansk læsebog udstyret med 120 afbildninger, udgivet af F. E. Boisen«. Første del udkom i to oplag 1858 og 1860; 2. del udkom 1860.

Da jeg desuden grebes af et liebhaveri efter at købe Svenske bøger på de særdeles billige bogauktioner, måtte dette yderligere gå udover udgifterne til det daglige underhold. Dette gik så vidt, at jeg ganske afskaffede aftenspise; i huslejen fik jeg kaffe og kavringer [skonrokker] [15] om morgenen, og spiste kun 5 gange til middag om ugen. Fik altså i virkeligheden kun 5 måltider om ugen. Til fastedage valgte jeg Onsdag og Lørdag, fordi det var de Danske postdage, da jeg lettest kunde glemme sulten. Forøvrigt brugte jeg, når jeg blev sulten, at tænde en tobakspibe, hvorved der snart indtrådte et ildebefindende, der kvalte sulten. Jeg havde netop nylig med stort besvær lært at ryge tobak, som professor Fenger, dengang tillige finansminister, havde tilrådet mig for mavens skyld, men var ingenlunde dreven i kunsten. Tilsyneladende følte jeg ingen ulemper af sultekuren, men det er nok muligt, at den har medvirket til, at mit maveonde blev kronisk. For øjeblikket var der for mig en slags tilfredsstillelse i at forsøge, hvormeget jeg også i denne henseende kunde udholde.

I Uppsala holdt jeg mig fornemmeligt til professor Carl Säve, ikke alene som lærer i Oldnordisk, men navnlig som den glødende Skandinav. Han var dengang en gammel ungar, (han oplevede dog at blive gift inden sin død, se senere breve fra ham) [16]. Han levede på de Skandinaviske minder fra fyrreerne og sine besøg i Danmark; så nu overvejende mørkt på Nordens fremtid; i vore gentagne aftensamtaler kom han atter og atter tilbage til, at der ventede Norden Polens skæbne, og først under Russisk knut [og Preussisk korporalstok] vilde vi lære at tænke og handle som Skandinaver. Som den første Danske interesserede mit ophold ham særlig. Han søgte blandt andet at overtale mig til at underkaste mig en Svensk examen, »Kameralen« (lignende præliminærexamen hos os) for at statuere et eksempel på ligestillethed mellem universiteterne. Han tilbød endog i løbet af nogle uger at lære mig at skrive korrekt Svensk – men jeg syntes dog ikke at burde ofre rett megen tid på sådant experiment, da jeg snart fik travlt med andet.

For ligeledes at slå fast, at Danske kunde oppebære Svensk stipendium, skaffede han mig det Sparfeltska legatet, 16 kr, hvorfor jeg købte Runebergs skrifter [Tegnér's fik jeg af Säve]. Hvis jeg nogensinde får

15] Kavring og skonrok er de norske ord for tvebak. På svensk hedder det skorpa.

16] Carl Säve havde 1852–53 studeret i København hos N. H. Petersen, som Bojsen kendte godt. Säve ægtede 1866 Otilia Schenson. Säves breve til Bojsen kan ikke findes. Derimod findes Bojsens breve til Säve i Universitetsbiblioteket i Uppsala (Ms. G. 267d.) Se Säves karakteristik af Bojsen i brev af 30/7 1861 i Brevveksling mellem N. M. Petersen og Carl Säve udg. af Carl S. Petersen (1908) s. 174–75.

nogle penge tilovers, kunde jeg have lyst til at oprette et lignende legat for Vestmanland og Dala nation. Legatet tilhørte nemlig denne »nation«, i hvilken jeg var bleven indført af professor Böttiger. Denne var gift med en datter af Tegnér, [Disa], gennem hvem jeg var anbefalet fra København. Det stemte også godt med mine historiske minder at indtræde i »Dalarnes« nation. Professor Böttiger var inspektør for nationen. Han var en berømt digter, forelæste over Italiensk, hvorved jeg fik anledning til at læse Dante »del inferno« (helvede). Han var meget sygelig, hypokonder – kom man ude fra, måtte man først gå hen til kakkelovnen og opvarme sig, inden man nærmede sig ham. Hans hustru var meget kvik og særdeles venlig imod mig. Begge er nu forlængst døde. En anden digter, Bernhard Elis Malmström, hørte jeg over kunsthistorie; men det åndrige indhold kvaltes i den almindelige Svenske skik at læse foredraget op. Så hørte jeg mæsogothisk hos Uppström og en enkelt gang historikeren Carlson, som ellers var fraværende ved rigsdagen. Desuden hørte jeg de theologiske professorer [A. F.] Beckman, [C. A.] Torén og [C. A.] Cornelius. Den sidste var gift med en datter af friherre Engeström, i hvis hus han indførte mig [17].

Fra mit ophold i Uppsala forefindes en fuldstændig dagbog i flere bind [18]. Jeg skal her kun fremdrage de enkelte minder, som har fæstnet sig i erindringen.

Om efteråret tilbragte jeg tiden med arbejde og uden stor selskabelighed. Sæve indførte mig i en kreds af yngre universitetslærere, der spiste middag sammen på »Gästis« (gæstgivergården), blandt disse mindes jeg greve Hamilton, senere nationaløkonomisk professor i Lund (i disse dage fallit). Fra disse middage mindes jeg et træk, som jeg aldrig glemmer. Deltagerne plejede engang imellem skiftevis efter middagen at traktere med ½ flaske portvin. Den 6. Oktober (Fredrik den 7des fødselsdag) tænkte jeg, at touren passende var kommen til mig, men – jeg havde aldeles ingen penge. Jeg greb da til at »gå på vigilans« : at gå til en bekendt og låne penge. Om morgenen søgte jeg en bekendt, Lidfors (senere professor i moderne sprog i Lund), men traf ham ikke hjemme. Jeg kom da til middagen uden en skilling i lommen. Talen faldt netop på kongens fødseldag og uden nærmere overvejelse bestilte jeg vinen, og kongens skål blev drukket. Øjeblikket nærmede sig, da opvarteren ventedes for at modtage betaling for vinen (maden var på abonnement). Jeg mindes da, at jeg i min store vånde bad Vorherre om hjælp. Da gik døren

17] I marginen herud for er skrevet: »Fortsat juni 1892«.

18] Dagbøgerne findes endnu på Rødkilde. Bojsen har også beskrevet sit ophold i Uppsala i Herning Folkeblad 14/6 1924.

op og opvarteren viste sig, kom hen til mig og – meddelte, at der var en herre ude, som vilde tale med mig. Det var Lidforss, der vidste, at jeg spiste på »Gästis« og nu kom for at spørge om mit ærinde om morgenen. Jeg sagde ham det, og han lånte mig gerne nogle penge, (som jeg kort tid efter betalte tilbage). Jeg kom ind igen, betalte min regning sjæleglad – det stod for mig som et *under*.

Disse middage var forøvrigt ofte meget interessante.

Kort tid efter så jeg, at der ved universitetet i København var stillet en historisk prisopgave: at belyse Stærkodsagnene. Jeg greb strax denne opgave og fik ved Säves hjælp rig adgang til alle kildeskrifter på universitetsbibliotheket. Mærkelig nok var alle udgaver noget forældede, hvilket også bemærkedes senere af censuren. Dette arbejde optog nu min meste tid og interesse indtil over jul. Ved min hjemkomst til København indleverede jeg afhandlingen og blev glædelig overrasket ved, at den blev prisbelønnet. Professor Allen [og Schiern] var den vigtigste censor og jeg kom derved i berøring med ham, der stærkt opfordrede mig til at fortsætte videnskabelige studier med en stilling ved universitetet som formål. Ved universitetsfesten i anledning af Kongens fødselsdag om efteråret 1861 fik jeg tildelt guldmedaillen [19]. I censuren hentydes til, at jeg havde antaget P. A. Munchs hypoteser om folkevandringen og havde benyttet kilderne i forældede udgaver (andre fandtes ikke i Uppsala). Guldmedaillen opbevares.

Nogle år efter vilde boghandler Jensen i Stege udgive afhandlingen; jeg forsøgte at revidere den med udeladelse af det lærde apparat; men jeg var da ikke tilfreds med arbejdet og lod det ligge; det findes i manuskript.

I juleferien besøgte jeg præsten [comminister] Isæus i Bälinge [20], med hvis lille søn jeg læste lektier i Uppsala. Det var nytårsaften jeg spadserede udover Upplands slette i 30 gr. frost og hørte ulvene tude i det fjerne; om natten tog de lænkehunden i provstegården. Den ældste søn, Magnus, var jævnaldrende med mig; med ham gjorde jeg i April en fodtour til Danemora jernværk og egnen deromkring; opsøgte adskillige runestene, som Uppland er så rig på. Denne Magnus Isæus blev den senere bekendte arkitekt, døde som stadsbygmester i Stockholm. Både faderen og begge sønnerne malede og forærede mig erindringer. Uppsala

19] Opgavens egentlige titel var: Ved hjælp af mytiske, historiske og monumentale kilder at undersøge sagnet om Stærkodder med hensyn til dets oprindelse, udvikling og geografiske udbredelse i de nordiske lande. Besvarelsen findes bedømt i Universitetets festskrift for 1861 s. 155.

20] Comminister svarer til det danske kapellan.

studentertog i 1856 af præsten, Dalelven af Magnus og de to små billeder fra Gl. Uppsala af drengen Erik Ragner Isæus [21].

Den 28. Januar var Carlsdagen [C. XV's fødselsdag] på »gillet«, og derfra daterer sig min indtræden i selskabslivet. Jeg måtte nemlig besvare en skål for Danmark; en hentydning til, at »Karlsvagnen« aldrig går ned under Nordens horizon, vakte megen applaus. Erkebiskop Reuterdaahl kom hen og hilste på mig og bad mig komme til middag hos ham [hver?] Onsdag. Jeg tilbragte siden adskillige interessante eftermiddage hos ham. Han var ugift og holdt af sine gode middage. Som ordfører for præstestanden var han ivrig politiker, og det morede ham kendelig at disputere med en sådan rød fantast som mig. Han udtalte sig med den største despekt om [»climaxan«] Ugglas, [Blanche] og Bonde, som dengang ansås for at kokettere med de liberale [22]. Samtidig indførtes jeg hos friherre Engestrøms og Horns begge i slægt med de sammensvorne mod Gustav 3. [23]. En datter af E. var gift med den theologiske professor Cornelius; en yngre datter var hjemme tilligemed en nydelig frøken Lilljekrans, som siden døde i Ægypten. Blandt studenterbekendtskaber mindes jeg Arosenius, nu præst i Dalarna, Zachrison, nu seminarieforsøger i Stockholm, Montan, nu redakteur af Stockholms dagblad, friherre Tamm, senere minister, og mange flere. Min oppositionslyst gav anledning til diskussionsmøder i Dala nation. Særlig var jeg på kant med den reaktionære Bostrømske filosofi [cf. statsmagt og væsen], hvis statsrett byggede på princippet de 4 Svenske stænder o. s. v. [24]. Engang forsvarede jeg dueller, en anden gang angreb jeg det klassiske sprogstudium i skolerne, eller støttede Zachrisons foredrag om skyttesagen*.

* I »Upsalaposten« hvis redakteur, Edgren, var min ven, havde jeg en politisk polemik med bladets Københavner korrespondent, Vilh. Vallø, som skrev nedsættende om bondevennerne og Tscherning. Det var mit første indlæg i dagspressen. Senere gjorde jeg venskabeligt bekendtskab med Vallø i lejren ved Hald 1868. Jeg har opbevaret en senere (1862) korrespondence på Svensk till Uppsalaposten [25].

21] Tegningerne findes i Bojsens arkiv i Rigsarkivet.

22] C. F. L. af Ugglas dannede sammen med A. Th. Blanche og W. F. Tersmeden en gruppe, »de grå«, der forsøgte at mægle mellem de konservative og de liberale. Hvad udtrykket »climaxan« dækker over, kan ikke oplyses.

23] Johan von Engeström og Klaes Fredrik Horn var impliceret i mordet på Gustav III 29/3 1792.

24] I kraft af sin idealistiske filosofi, som fortolkede den bestående verden som udtryk for den evige åndsmagt, bekæmpede filosofen K. J. Boström, professor i Uppsala 1842–63, alle demokratiske fremskridt og især forslaget til repræsentationsreformen, der tilsigtede at afskaffe den gamle svenske stænderrigsdag.

25] Manuskript til og udklip af Bojsens artikler i Uppsalaposten findes i hans

Öfre Slottsgatan N: 24.

21. April 1861.

Blyanttegning af Frede Bojsen, der forestiller udsigten fra hans vindue i Uppsala.
Nu i Riasarkivet.

Som medlem af Dala nation mødte jeg med fakkell ved mindefesten for Gustav Vasa (29. Sept. 60 – trehundredårsdagen efter hans død). Bar Dalafanen med de korslagte pile.

Theologerne var lidet ansete deroppe – altså på en måde af princip søgte jeg længe samkvem med dem, men fandt ganske vist kun få tiltalende repræsentanter. Da en af dem, en ældre kappellan fra Stockholm, Løfdahl, der skulde tage pastoralen, var bleven husvild, påtog jeg mig at huse ham i længere tid hos mig i Öfre Slottsgatan no. 24 (med udsigt til »Rikomberga lunder«, kun en nøgen landsby). Denne gæstevenlighed blev temmelig besværlig, da han var en gammel stivsinde højtkirkemand. En anden – Scherlin – var flere gange afvist fra examen for drukkenskab. Endelig slap han da igennem og skulde ved juletid præstevies. Aftenen forinden fandt jeg ham – døddrukken på gæstgiver-

arkiv. På manuskriptet står skrevet følgende efterskrift: »Skreven Mandag og Tirsdag d: 5te og 6te Novbr. 1860 – indrykket i Uppsalaposten Lørdagen d: 10. Novbr. (Mortensdag) som svar på en nedrig korrespondents artikel fra København til samme blad Lørdagen d: 3die Novbr. – Første skridt på journalistikens slibrige keglebane, hvor så mange før mig har slået bus. Uppsala den 19de Novbr. 1860. F. Bojsen.«

gården eller rettere i rendestenen udenfor. Jeg fik ham slæbt ind. Næste dag kom han fortvivlet grædende som en angrende synder og ventede nu atter at blive afvist. Imidlertid synes skandalen ikke at være bleven bekendt, han blev ordineret, og om aftenen kom han fra erkebiskoppens middag som en hel anden person – den ydmyge anger var som bortblæst, nu var han »højærværdig«. Jeg sagde ham da, at jeg fandt ham ulige mere elskværdig om formiddagen o. s. v.*. Han gik fornærmet bort. Om en tredje theolog, Wetter, erindrer jeg, at han vilde have mig til at skrive en prædiken for sig.

Med disse til daglig, og nogle gange med professor Beckmann, senere biskop i Wexiø, havde jeg ivrigere samtaler om den grundtvigsk-kirkelige anskuelse; efter Beckmanns anmodning fik jeg Ludvig Wagner [og Schrøder] til at skrive en systematisk afhandling derom, som B. var glad ved [26].

Ved siden af den prægtige højkirkelige domkirke ligger den lille såkaldede »Bondkyrka«, hvor pietisten Torn prædikede. Der søgte jeg undertiden til. Blandt theologerne fandt jeg dog en ven, Axel Arosenius (fra Vesterås), nu præst i Dalarna, med hvem jeg i nogle år fortsatte brevveksling, har også et digt fra ham [27]. Ligeledes blev jeg [Frits Trier og mig] ven med den unge for tidlig afdøde digter Ernst Björck, som ved besøget i 1862 hos enkedronning Caroline Amalie skrev sangen: »Se sländan hon går«.

Efter »Karlssexan« kom jeg ud af mit »stilleben« og deltog i megen selskabelighed, hvorved jævnlig »Gluntarne« blev sungne, helst dramatisk gengivne. Instar omnium fester mindes jeg »Valborgsmessafton«, natten mellem April og Maj. Med sang togede alle »nationer« i procession til slotsbakken, hvorfra man så de mange Valborgsblus udover landet og sang (Uppsalasången med Arpi i spidsen) [28]. Derfra tilbage til nationshusene – jeg bar Dala-fanen; og så sviredes der hele natten igennem med Bellmanns opvisninger og tableauer. De forskellige nationer kom efter indbydelse og »hälsade på« hverandre. Således var jeg med i en deputation, der indbød Gøteborgerne til os. Med dem fortsattes så til den lysende morgen, da man drog ud for at hilse på det nylig ankomne første dampskib på Fyrisåen. Her viste et par Värmländinger deres hårdførhed ved at springe i åen og svømme om mellem isflager. Så drak man

* Dagbogen siger, at der var nogle dage imellem.

26] Manuskriptet hertil kendes ikke.

27] Breve fra Axel Arosenius findes ikke i Bojsens arkiv.

28] Oscar Arpi var en kendt svensk kordirigent (1824–90).

kaffe ombord og jeg gik hjem – mange fortsatte at fejre 1ste Maj. Den egenlige »Majfest« holdes dog først 13. Maj, da man samles i udklædte optog i den botaniske have med sang og taler fra den store trappe til vårens pris. Det var min sidste dag i Uppsala. Næste morgen brød jeg op med dampskibet, ledsaget af mange venner. Professor Cornelius og frue bragte mig en æske fra frøknerne Engestrøm og Lilljekrans, som jeg ikke måtte åbne, før jeg var ude på Østersøen – det viste sig da at være en bouquet, som svar på en, jeg havde medbragt*.

Fra Stockholm gik jeg med en stor damper, anløbende Kalmar og Ystad til Malmø. Da jeg var iland i Ystad forbavsedes jeg ved at høre bønderne tale på torvet – det lød som rent Sællandsk nu i mine ører.

Min dagbog indeholder mangfoldige enkeltheder og viser, at jeg havde lagt mig efter at skrive Svensk. Meget havde jeg næppe lært på rejsen, men har det indtryk, at det hidsige blod var en del afgæret overfor alt det meget ny og fremmede.

Påny i København

I vinteren 1860–61 opholdt sig i Kbhn. de to Norske venner Herman Anker og Ole Arvesen, nærmest for at høre Grundtvig. Herman Ankers moder var tidlig påvirket af gamle Wexels [1], og derigennem knyttedes forbindelsen med den kirkelige bevægelse i Danmark. Om de to Norske gæster havde al opmærksomhed i Kbhn. drejet sig; Anker bedårede alle ved sin elskværdighed, skønhed og sang, Arvesen ved sin Norskhed. Min søster Mix havde i længere tid været i besøg hos Wagners (Overgaden neden vandet (Chrhavn)). I Marts måned var hun bleven forlovet med Herman Anker, og jeg havde fået meddelelse derom i April.

Navnet Anker havde ingen god klang i Sverige, dels fordi det fra gammel tid delvis var knyttet til Norges selvstændighed, dels fordi P. Ankers ejendomme stødte til den Svenske grændse og havde givet anledning til stridigheder [2]; jeg hørte endog af en Värmländing en

* »Til den kæreste dame henholdsvis i Sverige og Danmark«. Svar: »Från de Svenska damerna till de Danska.«

1] W. A. Wexels, der var præst ved Vor Frue Kirke i Kristiania, var tidligt gennem danske venner påvirket af Grundtvigs tanker. Den eneste gang Grundtvig var i Norge, i 1851, boede han hos Wexels.

2] Peter Ankers far, Carsten A. til Eidsvoll, var en af selvstændighedspartiets ledere i 1814 og en ivrig tilhænger af prins Christian Frederik. Familien Anker ejede vidtstrakte godser omkring Halden, deriblandt godserne Rød og Dyrendal.

Under den omtalte tur til Møns Klint i juni 1861 har Boisen tegnet dette rids af sine venner; til venstre Ludvig Wagner, til højre Herman Anker, begge iført studentehue med lang kvast.

smædevis om den Norske Anker. Da jeg siden gjorde bekendtskab med gamle Anker, fandt jeg også hos ham alt andet end sympathi for Svenskerne; særlig forsvarede han, at Norge havde nægtet at lade Svenske domme exequere i Norge og omvendt, hvad Danmark var gået ind på for sit vedkommende. Anker nærede afgjort mistillid til Svensk rettergang. Under mit ophold i Uppsala havde jeg ofte forsvaret det Norske standpunkt i statholderstriden [3].

Det første indtryk af budskabet om min kæreste søsters forlovelse var nærmest en følelse af jalousi overfor den almindelig henrykkelse og ros over Anker. I pinsen mødte jeg ham i Stege, og han tog mig med storm som alle de andre, og jeg glædede mig med de glade. Han, Ludvig Wagner og jeg gjorde en spadseretur sammen langs Møns kyst over alle klinterne og overnattede i skoven ved »Taleren« for at se solen stå op fra denne. Vi dannede os et leje af blade og grene men opdagede snart, at ingen af os sov. Wagner lyttede efter en hunds gøen og ventede tiltale af en skovfoged, fordi vi havde brækket grene af træerne. Anker lå og dannede elverpiger af månens stråler gennem træerne, og jeg hørte alslags kryb i bladene [4]!

Forresten var jeg denne sommer beskæftiget med at renskrive og indlevere min universitetsopgave, og da jeg blev hjemme i Stege, kom jeg til at tage levende del i den politiske kamp ved valget mellem Hage og N. J. Jensen, hvorom siden [5]. Derefter fulgte det Nordiske kirkemøde i Christiania, hvori jeg deltog med fader og hans fire brødre. Fra dette møde erindrer jeg mest en tour til Ringerige, hvorfra Peter Rørdam hentede teksten til alle hans taler i de dage; han havde nemlig fået en skyssgut

3] I unionsstriden mellem Norge og Sverige var et af tvivlspunkterne den af kongen udvævnede statholder. I 1859–61 kom det til en krise under forhandlingerne om statholderpostens ophævelse.

4] I B.s arkiv findes nogle egenhændige skitser fra denne tur, hvoraf en er gengivet ovenfor.

5] Om folketingsvalget på Møn 1861 se s. 43.

[6], der havde sagt, at »kærlighed er en ild, som mange vande ikke kan slukke«. Ved mødet gjorde gamle biskop Arup i Xania mest indtryk på mig – dog gamle Wexels ikke at forglemme [Kierkegård] [7].

Efter mødet havde Anker indbudt alle Bojsener til at gæste Rød, og dér sejlede vi da ned med det hyggelige dampskib »Halden«, (der var bygget mellem to af »Great Easterns« ribbén). Foruden Mix og Herman var fader, onkel Lars, Carl og Peter med, og vi blev glimrende modtaget, skønt gamle Anker allerede da var svagelig. Nils Anker var da nylig gift med Kaja Grøn og havde netop fået datteren Thrine – »Tulla« var i alles tanker – Peter Anker var nylig kommen til Lundestad og Dikka boede med Edvard Møller på Dyrendal. De øvrige børn var hjemme, og her så jeg da første gang Karen [8]. Det første indtryk var overnaturligt – hun syntes at leve i en anden verden og kun at være billedlig tilstede. En tilnærmelse til hende var utænkelig – – og dog. Blandt festlighederne i disse dage mindes jeg en tour til Sarpfossen og Hafslund, Nils Ankers ejendom, hvor han gjorde et flot gilde. Onkel Peter var stærkt indtaget i Karen og havde iført sig sin hofmandsskikkelse som ung kavalér, réd toure med hende o. s. v. [9]. Alle var henrykte. Mix og jeg blev i nogen tid på Rød i strålende ferieliv, spisende stikkelsbær og plukkende nelliker. Ernst Trier var der også en tid; hans brændende kærlighed til Herman A. var nu bleven ulykkelig – i skinsyge på Mix. Jeg måtte daglig trøste ham og kom således til for en tid at indtage Hermans plads i hans venskab. Også Ludvig Wagner var der; så vidt jeg erindrer, kom begge fra rundrejser i Norge efter kirkemødet. –

Efter min hjemkomst fra Norge kom Peter Anker den yngre i besøg hos mig og fulgte med til det kirkehistoriske møde i Maribo Sept. 61. Ved dette besøg forærede han mig den merskumspibe, der bærer hans navn. Ved mødet i Maribo var jeg kommen i berøring med redakteuren af Loll.-Falster Stiftstidende, dengang liberal [10]. Jeg refererede mødet til bladet og blev siden dets faste korrespondent, behandelende mange slags

6] Skyssgutt er det norske ord for kusk.

7] Biskop P. C. Kierkegaard indtog også en fremstående plads ved mødet, som Bojsen iøvrigt har beskrevet i en artikel i Rødkilde højskoles elevforenings årsskrift.

8] Tulla og Dikka er søstre til Karen Anker, med hvem Bojsen blev gift 1865. Dikka, der var opkaldt efter Peter Ankers første hustru f. Tank, var gift med Edvard Møller til Dyrendal, søn af den danske cand. phil. Zacharias Møller, der ejede Thorsø herregård i Østfold. Peter Anker er den næstældste af de 8 børn fra Rød – den nedenfor omtalte Nils Anker til Hafslund er den ældste. Se iøvrigt Ella Anker: Sagatun, Herman Ankers liv og virke (1936).

9] Onkel Peter er B.s farbror P. O. Bojsen, asylskolebestyreren.

10] Lolland-Falster Stiftstidende redigeredes 1845–76 af Christian Jørgensen.

emner. Skrev navnlig en udførlig anmeldelse af Grundtvigs Optrin af Kæmpelivet i Norden [11]. En anden gang kom jeg i en varm polemik med pastor Krog i Majbølle.

Efterat jeg havde vundet anseelse ved modtagelse af universitetets guldmedalje, der højtidlig overrasktes mig ved universitetsfesten om efteråret af rektor (visstnok Forchhammer), fik jeg adgang til at skrive i forskellige blade og optoges meget af sådant arbejde for Illustreret Tidende, Berl. Tidende, Fædrelandet og Michaelsens »Norden« [12]. Jeg sluttede mig ivrigt til N. M. Petersen og skrev på hans tilskyndelse en lille vejledning i den ny rettskrivning [13], jeg kom ofte til den elskelige gamle mand i hans sidste tid og skrev ved hans død nekrologen i Berl. Tidende [14]. Ligeledes kom jeg i forbindelse med præsten Johannes Koch i Burkal ved Tønder og var hans medarbejder [håndlanger] ved hans værk om det Sønderjydske sprog [15]. Endvidere samlede jeg en Svensk visebog som tillæg til P. O. Bojsens den »blå bog« [16].

Overalt kæmpede jeg med glødende iver for folkelig Skandinavisme og forberedelse af studentermødet. Fortsatte også Svenske korrespondancer til Uppsalaposten – en artikel om Danevirke er opbevaret. Således gik året 61–62 med mangeartet skribentvirksomhed foruden undervisning dels på asylskolen, dels i frøken Zahles pigeskole, hvor jeg fortalte bibelhistorie. Af det theologiske studium blev der så godt som intet andet, end at jeg engang imellem gik og hørte Fr. Hammerich foredrage kirkehistorie. Da jeg i vinteren 62 skulde have patristisk examen og i den anledning skulde give bevis for, at jeg i 5 semestre havde hørt theologiske forelæsninger, skønt jeg aldrig var påtegnet på nogen professors liste, gik jeg op til Hammerich og forklarede ham sagen, og han påtegnede rask for de 5 halvår. Ved den examen kom forresten H. i en slem forlegenhed. Hermansen var censor og valgte opgaverne. Jeg fik et stykke af Tertullian, som hverken jeg eller Hammerich mægtede at oversætte. Hermansen lo, så bordet rystede, men jeg slap igennem. – Som sagt jeg var

11] Maribomødet findes refereret den 12., 14. samt 16.–18. sept. 1861. Et fragment af manuskriptet findes i B.s arkiv. Anmeldelsen, hvortil hele manuskriptet endnu findes, er trykt i bladet 3/12 1861.

12] En del manuskripter til disse artikler findes i arkivet.

13] »De vigtigste Regler til Forbedring af Retskrivningen, samlede af Fr. Bojsen«, Kbh. 1862, 32 s. (Anmeldt i Dagbladet 1862 nr. 63.) Se indledningen s. IX ff.

14] Berl. Tid. 12/5 1862.

15] Johs. Kock (efter 1864 Kok): Det danske sprog i Sønderjylland, 1. bd. 1863, 2. bd. 1865, 3. bd. 1870.

16] »Samling af Svenske Viser og Sange til Skolebrug«, som tillæg til P. O. Bojsens: »Ny og gamle Viser for det Danske Folk«, Kbh. 1862.

optaget med alt andet – først og fremmest studentermødet, hvortil jeg indbød nogle af mine Uppsalaverner.

Om bladet »Norden« samlede da en kreds af dels idealistiske dels revolutionære politikere. Sturzenbecker (Ørvar Odd), Rosenmüller, Joseph Michaelsen, tildels Krabbe, Carlsen, B. Christensen og ledelsen af »Nordisk samfund«. Der var jeg naturligvis med [17]. Vi følte, at forholdet til Tyskland nærmede sig et brudd. Allerede 1861 ventede man et sådant, og jeg havde allerede fra Uppsala meldt mig til frivillig krigstjeneste tilligemed en del studenter fra Haderslev [og Flensborg] [18]. Vi havde nu den rigtige erkendelse, at et brudd med Tyskland krævede idetmindste et forenet Norden og var rede til at sætte alt ind på at få dette istand under Frederik 7des og Carl 15des auspicer. Vi tænkte, at her måtte studenterne gå i spidsen, og derfor skulde det store møde i 62 gøres til en politisk fostbroderfest. De ledende, også Ploug, var betænkelige derved – og regeringen turde rimeligvis ikke tillade en sådan demonstration imod Tyskland; og dog – hvormeget bedre havde det ikke været, om bruddet var kommen i 62 før den Polske opstand og ikke efter denne, som var grundlaget for Bismarcks magt i det splittede Europa. I dette ærende blev jeg af Skandinaverne sendt op til Ploug for at forlange, at studentermødet blev politisk. P. blev så vred herover, at han noget nær smed mig på døren. Imidlertid var det dog som en indrømmelse til tendensen, at der under studentermødet holdtes et møde på Børsen med politiske foredrag, blandt andet af [Vilh.] Birkedal. Men dette druknede ganske i de store, stormende selskabeligheder [19].

I efteråret 61 havde jeg fået værelse i Studiestræde (no. 33) og havde fået Thor ind med mig for at gå i skole. Vi hentede mad fra dampkøkkenet ligeoverfor, og jeg husker, at det var meget svært at få drengen til at spise de grå ærter. Ved nytår flyttede vi ud i Viktoriagade no. 14, hvor vi fik to rummelige værelser med tanken på gæster ved studentermødet. Her modtog jeg da Frederik Winsnes fra Norge og Arosenius fra Uppsala – bekvæmningen bestod kun i sodavand, da vi stadig spiste ved

17] Tidsskriftet Norden var en fortsættelse af Meir Goldschmidts blad Hjemme og Ude. Joseph Michaelsen var dets redaktør 1861–63. Nordisk samfund, hvis leder var dr. C. Rosenbereg, var den danske parallel til Nordisk nationalforening i Sverige og Skandinavisk selskab i Norge.

18] Koncept til B.s skrivelse til krigsministeren dateret 18/2 1861 findes i arkivet.

19] Bojsen har skrevet udførligt referat af studentermødet i Illustreret Tidende 22/6 og 6/7 1862 under mærket –b–. Jvr. N. Neergaard: Under Junigrundloven (1916) II s. 564 ff.

festerne. Desuden havde jeg tildels Ernst Björck som gæst, men han var indkvarteret hos Frits Trier. På møllen var Frits Hansen og Esajas Tegnér, hos Wagners alle pigers Jens, Kristoffer Janson o. s. v. Møderne blev til et eneste »dundrende kalas« – og jeg var naturligvis misfornøjet. Glanspunktet var et mindre tog, som onkel Peter havde arrangeret, til dronningen på Sorgenfri, hvor Björcks nydelige sang blev sunget. Højdepunktet af lystighed var, da hele forsamlingen – på grund af en skylregn – krøb under bordene i Fredensborg slotshave, og kongen kom i det samme. Til minde herom er gemt det cigarfuteral, der med cigarer lå ved hvert kuvert. Hovedingrediensen ved mødet var forelæser. Kristoffer Janson havde begge hænder fulde af hjerter, da han ved et afskedsbæger hos Wagners takkede og udbrød: Hvad har vi gjort? Ingen – ting! Med Frederik Winsnes aftalte jeg, at jeg skulde komme til Norge og besøge ham i Valdres – i sommerferien.

Imidlertid fulgte jeg atter dette år først med Herman og Mix til Rød, og kom der dennegang med andre om end dunkle tanker. Karen Anker havde været i Stege i efteråret 61 og viste sig der ligesom forandret – hun var ligesom et andet menneske, åben og munter, ikke mere så uendelig langt borte; kunde hellerikke skjule sin interesse for mig. Vi havde færdedes sammen i Kbhn. og Stege, på klinten og hjemme. Med disse forudsætninger, (hvorom vidner et vers til jul om Karens dukkestue) kom jeg dennegang til Rød, og besøget fik en dybere betydning, som næppe længere var skjult for nogen af os selv eller de nærmeste omgivelser. Jeg skulde imidlertid efterkomme aftalen med Winsnes og forlod altså Rød, idet jeg opfordrede Karen til atter dette efterår at følge med Mix til Møn, hvad hun også lovede. Jeg besøgte da Winsnes i Vestre Slidre, en prægtig Norsk præstegård med elskværdige mennesker [20]. Fra præstegården gjorde Frederik W. og jeg en fodtour til fjeldet »Skaget«. Da vi var tæt ind under toppen, lagde vi os til hvile en kort stund for at have friske kræfter på toppen. Vi pålagde vejviseren at vække os om et par timer. Vi sov sødelig – men imidlertid kom en tåge, der efterhånden indhyllede alt, men manden holdt sig til ordren om to timer – og lod os sove. Således gik vi glip af udsigten, og hele touren var forsåvidt forgæves.

Fra Norge rejste jeg til Peters bryllup i Brå ved Horsens [21], derfra til Kbhn., hvor jeg modtog Mix og Karen. Under mit ophold i Norge i

20] Frederik Winsnes, der senere blev præst i Sdr. Tron, var søn af Gabriel Winsnes, der 1852–80 var præst i Vestre Slidre i Bergen stift.

21] Bojsens 3 år ældre broder Peter blev 2/9 1862 gift med Ingeborg Crone, hvis far ejede gården Brå i Bjerre herred ved Horsens.

August var onkel Peter død af skarlagensfeber; jeg kom da til et sorgens hus på møllen og blev ved omstændighedernes magt ligesom sat ind i hans sted for at støtte tante Meta. Jeg flyttede derop og boede i hans værelse. Ligeledes overtog jeg efter Dronningens opfordring stillingen som skolebestyrer og førstelærer med 4–5 timers daglig undervisning. Dette dog kun midlertidig for et år, indtil der kunde træffes anden ordning. Jeg blev i denne tid tante Metas gode ven og fortrolige, fik hende op af sengen, hvor hun havde ligget i mange år, og endogså ud på køretoure; da hun senere flyttede ind i Plougs gård på Højbroplads, bar jeg hende op ad trapperne til 4de sal.

Således modtog jeg Mix og Karen under ganske ny forhold og måtte stjæle mig tid til at ledsage dem i byen. Da de rejste til Møn, kunde jeg ikke strax følge med, men det lykkedes dog at ordne skolen således, at jeg i begyndelsen af Oktober kunde rejse og være borte en ugestid. Jeg kom da ifølge med Jens Nørregård, der netop var bleven forlovet med Anna Fabritius og just rejste ned til Petersgård ved Kallehave for første gang at besøge hende i hjemmet [22]. Fra Ringsted kørte vi om natten med deligence, og just som solen stod op, nåede vi alléen til gården, hvor vi så hende komme ham imøde – ja – det var »Tusindfryd«. Men jeg tænkte: de skulde bare vide, med hvilket ærende jeg rejser. Imidlertid var dette morgensyn mig et godt varsel. Så tilbragte vi nogle lykkelige om end spændende dage på Møn. Vilde hun eller ikke? Undertiden var hun så overgiven, at jeg begyndte at tvivle. Vi var sammen på klinten, og da hun og jeg var kommen til at spadserere sammen alene, troede de andre åbenbart, at det var klaret, da vi kom tilbage. Ligeså på en tour i Marienborg skov, hvor jeg viste hende, at gran og bøg voxer godt sammen. Men modet havde stadig svigtet. Endelig en Onsdag aften den 8de Oktober spadserede jeg med hende på Stege vold, og der – nede ved Poulsens mindestøtte [23] udfør den gamle udfaldsport – brast båndene, og vi kom til forklaring – blev siddende på bænken til det var ganske mørkt og bragte så jubel med tilbage; hun havde jo alt i en forunderlig grad vundet alles hjerter. Der var både latter og gråd den hele aften [Fader var rejst til Silkeborg dagen før. Telegram]. Gladest af alle de andre var vel Mix, der snildelig havde lagt dette tilrette og forresten været Karens fortrolige lige siden forrige år. Breve og telegrammer skildrer disse dages indtryk.

Strax dagen efter rejste vi over Kbhn. til Fr.hald og blev modtaget

22] Jens Nørregård, der 1866 grundlagde Testrup højskole, blev 1864 gift med Anna Fabritius-Tengnagel.

23] Mindesmærke for amtsforvalter C. L. Poulsen.

i døren på Rød af gamle P. Anker med megen venlighed*. Han var da alt meget syg – stensmerter. I disse dage var jeg meget hos ham og kørte små toure med ham. Han var en stovt mand af den gamle tid; nobel ialt. Selvfølgelig var der adskillige selskaber, visitter o. s. v. Men jeg havde kun få dage til rådighed og måtte snart tilbage til skolen. Hjemtturen blev den stormfuldeste Norgesrejse, jeg har haft. Jeg gik med den Svenske damper »Excellensen Toll«, gamle kapitain Matson, vi var 3 dage undervejs i forrygende uvejr. En dag stod jeg på kommandobroen med kapitainen, det var et voldsomt tordenvejr. Da hørte vi et tordenskrald og en buldrende lyd nede i maskinrummet; vi troede lynet var slået ned. Kapitainen løb hen til skyligtet og råbte ned, men der var ingen skade sket. Vi sluttede da, at det var genlyden ned gennem skorstenen af et tordenskrald lige over denne og havde således oplevet, at tordenen slog ned, men ikke lynet.

Jeg kom til Kbh. i slutningen af Oktober og tilbragte siden vinteren i flittigt arbejde. Den halve dag var jeg bundet til skolen, i den øvrige tid tog jeg nu først for alvor fat på examenslæsning, dog således, at jeg nærmest kun beskæftigede mig med bibelstudie og kirkehistorie. Den systematiske theologi interesserede mig ikke, og jeg vilde ikke ofre tid på at få en »god« examen, da jeg næppe vilde få brug for den. Således kom det, at jeg kun anvendte 1½ år på examen og samtidig arbejdede den halve tid på skolen. Det var i virkeligheden aldeles overanstrengende, men jeg har ofte haft hang til urimelig forcering af arbejde periodevis. Mine literære sysler blev dog lagt på hylden, ligesom enhver tanke om en fremtidig stilling ved universitetet. Folkehøjskolen vinkede.

Drengeskolen tilfredsstillede mig ikke, og jeg har næppe udfyldt min plads der rigtigt. Dog viste dronningen mig megen velvilje; hun plejede at komme med sin hofdame, frøken Rosen, hver Torsdag formiddag og overvære undervisningen. Hun var dronning fra top til tå, og det hører til mine kæreste minder, at jeg har tjent hende. Der ligger koncept til nogle småtaler, som jeg har holdt til hende ved børnenes juletræ og deres sommerbesøg i jordbærtiden ude på Sorgenfri [24]. For Karen havde jeg skildret dronningen med sand begejstring. Det var derfor en virkelig festdag, da jeg i sommeren 63 efter dronningens ønske førte Karen ud til Sorgenfri og præsenterede hende. Dengang nejede Norske damer endnu

* Ved modtagelsen sagde han: Du er mig ellers noget ung til at forlove dig! Ungdom er en fejl, der retter sig med årene, svarede jeg, og dette lidt for flotte svar tog han ikke ilde op. Han gav mig til velkomst et guldur med kæde, som jeg har båret siden.

24] Koncepterne til talerne findes i arkivet.

på gammel vis, og Karen sank så dybt til gulvet for dronningen, at jeg troede, hun aldrig var kommen op igen! Der var også lidt historisk genklang i dette møde. Karen Anker, opkaldt efter sin grandtante, grevinde Wedel-Jarlsberg, præsenteredes for den første Norske konges enke. Dronningens fotografi, skænket af hende selv, opbevares. – Hadet mod Augustenborgerne stillede hende længe i et skævt lys; rygten vilde endogså gøre hende dum. Hun var ialfald rig på åndelige interesser, og hun var vel hellerikke for intet – Struensee's datterdatter [25].

På Rød var det en tung vinter 62–63. Gamle Anker lå for døden, Karen plejede ham utrættelig, men desværre over evne. Februar 63 døde han og blev begravet i parken ved Rød under overordenlig deltagelse. Da spændingen var forbi, faldt Karen ganske sammen under sorg og afkræftelse. Jeg skaffede mig da atter en ferie fra skolen og rejste derop allerede til 1. April, gik iland ved Svinesunds færge og spadserede til Rød, idet jeg efter aftale mødte Karen i skoven undervejs. Jeg opholdt mig da en måned på Rød, havde mine studieböger med, men det blev næppe til rett megen læsning. Efter en måneds stille samliv rejste jeg atter ned til skolen og arbejdede flittigt. Med skoleårets slutning ophørte min stilling dér; skolen fik en anden ordning og flyttedes siden fra møllen [26]. Nu kunde jeg altså udelukkende kaste mig over examen – men der kom store ting ivejen.

I sommerferien kom efter aftale Karen herved, og tilligemed Herman og Mix gjorde vi da en højst fornøjelig rundrejse i Jylland – Gedved og Sejling [27] og derfra til Haderslev og Vilstrup, hvor vi modtoges af min gamle ven Peter Neumann på Brejdablik. Så kom Mix's bryllup, der fejredes 15. Sept. 63 i Stege med stor pomp. Fra Norge deltog fru Anker, Karen og Elise [28] samt Arvesen; så godt som hele den Bojsenske slægt var samlet, gæsterne indkvarteredes rundt i byen; gildet stod hos Baden [29]. Jeg var Mix's brudefører og udbragte brudeskålen. Hostrup var med og sang sin glimrende sang – »hils Johnson og Caspari«, onkel Lars [30] holdt en morsom tale for fader som den glade (gæst)-giver,

25] Enkedronning Caroline Amalies mor, prinsese Louise Augusta, var datter af Struensee og dronning Caroline Mathilde.

26] I maj 1863 flyttedes drenge- og pigeskolen til hver sin bygning i byen. Se: Beretning om dronning Caroline Amalies asyl gennem 75 år (Kbh. 1904) s. 42.

27] Bojsens ældre broder Peter købte 1859 Gedved højskole ved Horsens og oprettede 1862 et seminarium her.

Præsten i Sejling, Fr. Ditlev Møller, var gift med Bojsens ældre søster Jutta.

28] Elise er Karen Ankers yngste søster.

29] D. v. s. Badens hotel i Stege.

30] Onkel Lars er Bojsens farbror, præst i Vesterborg. Brylluppet er indgående refereret i Ella Ankers bog om Herman Anker s. 95 ff.

som Gud elsker. Næste dag stor klintetour i glimrende vejr – (jeg havde skrevet en sang). Alt var herlighed og glæde – Mix var lykkelig og ikke mindst, fordi Anker havde bestemt at bo det første år i København, mens han lagde planen til den Norske folkehøjskole [31]. Så flyttede de ind på Vesterbro, hjørnet af torvet, og jeg fik to kvistværelser hos dem. Karen rejste hjem med sin moder, hun havde nu nogenlunde genvundet sine kræfter og var glad som vi alle. Jeg tænkte så småt på at tage examen til sommeren og derefter holde bryllup, Ankers bo skulde skiftes, og vi bryggede også på skoleplaner. Således stod alt i lys af glæde og håb – men fra syden trak uvejret op, der skulde give os andet at tænke på.

Med stor spænding fulgte vi rigsrådets forhandlinger om den ny fællesforfatning [32]. Vanskeligheden i Dansk politik forøgedes ved, at man lige siden 1849 søgte et dobbelt formål, dels at ordne nationalitetsspørgsmålet overfor Tyskland, dels at indskrænke den i 1849 givne frihed. Hvor meget man end historisk set kan erkende, at landet vilde have været bedre tjent med en mindre voldsom overgang end 1848 medførte, kunde man dog ikke være blind for, at skulde folket føres til en kamp på liv og død for nationaliteten, så måtte beredvilligheden ikke svækkes ved indre kampe om tilbagesøgelse af de frihedsløfter, der bar ånden fra 48. Den tankegang, at man burde ofre mere eller mindre af den indre frihed for bedre at kunne vinde Slesvig tilbage, havde vor kreds stadig bekæmpet – jeg udtrykte det gerne således, at vi har lov til at ofre vort liv, men ikke vore børns rettigheder. Hin tankegang hvilede på forudsætningen om, at sagen vilde blive ordnet ad international, diplomatisk vej; for mig stod det i første række at samle folkets egen kraft til den forestående kamp. Jeg var derfor en heftig modstander af Novemberforfatningen, der meldte sig som fremtidig afløser af Junigrundloven uden alligevel at hvile på nogen international forståelse.

Jeg var tilstede hin skæbnsvangre aften den 13de Nov. 63, da den ny forfatning blev vedtaget af rigsrådet og hørte på tilhørerpladsen med harme, hvorledes der blev hysset ad hvert af de få »nej'ere«, der blev afgivet af venstre og nogle helstatsmænd, det var visst kun 11 ialt [33]. Hvad om Hall dengang havde meddelt forsamlingen, at Frederik 7. var

31] Herman Anker grundlagde året efter Norges første højskole, Sagtun.

32] C. C. Hall forelagde 28/9 1863 i rigsrådet forslag til en fællesforfatning for Danmark og Slesvig (novemberforfatningen), der blev den direkte årsag til krigen 1864.

33] Novemberforfatningen vedtoges med 40 stemmer mod 16. Blandt de sidstnævnte var Andræ, David, Balthazar Christensen, Tscherning og Geert Winther. Se N. Neergaard: Under Junigrundloven (1916) II s. 777.

kommen syg tilbage til Lyksborg fra Danevirke, og hvorledes han lå og fantaserede om den kommende krig! To dage efter kom budskabet om hans død – på et endnu mere kritisk tidspunkt, end da hans fader gik bort i 1848. Alle hørte dødsbasunen over dette slægtled. Man klamrede sig til den ny forfatning, som om den kunde være redningsplanken – og den Københavnske folkestemning tvang den ny konge til at skrive under, skønt næppe nogen af lederne længere var blinde for faren. Jeg var tilstede, da Hall fra Christiansborg slotsaltan udråbte den ny konge, jeg var med i de bevægede folkebølger i disse dage, men deltog vissevis ikke i optøjerne. Jeg var med, da Frederik 7s lig en måned senere om aftenen ved fakkelskin førtes op gennem havnen – (jeg fulgte i en robåd – se billedet deraf) [34] – knugende sorg og frygt hvilede over alle, ikke mindst fordi man følte folkets pinlige splittelse.

Krigen 1864

Snart blev der taget fat på krigsforberedelserne, og hæren samledes igen ved Danevirke. I Oktober havde jeg været til session, og da der dengang endnu ikke var øjeblikkelig fare for krig, havde jeg for billig pris – 300 rbd. – fået en stillingsmand, der skulde møde til foråret, mens jeg læste til examen. Da nu krigen stod for døren, lod jeg manden slippe – og glad var han – og forberedte mig til selv at gøre min tjeneste. Imidlertid vilde jeg om muligt have examen fra hånden først, men i flere fag var jeg endnu ganske blank. Min ven Reinhold Hertel var længere fremme, men vilde allerede op til jul; imidlertid havde han læst sig forstyrret i hovedet, han formåede ikke mere at samle, hvad han læste. Jeg påtog mig da at læse med ham, således at jeg iforvejen lærte lektien og derefter fortalte ham indholdet – en god examination også for mig. Han slap virkelig over examen om end dårligt; men spiren var lagt til den sindssygdом, hvorfor han nu lever på Aarhus hospital [1]. Jeg henvendte mig til Skat Rørdam og forklarede forholdet, at jeg skulde med i felten, vilde først have examen, men kendte intet til dogmatik, etik o. s. v. Han påtog sig virkelig mundlig – jeg kom til ham ude på Fasangården i Frederiksberg have – at give mig det nødvendigeste omrids af disse videnskaber. Jeg opskrev hovedpunkterne i en notér bog – og mere fik jeg ikke. Og alt dette under

34] Der henvises sikkert til Carl Lochers litografi af ligfærden 18/12–63 (gengivet i Danmarks Riges Historie VI s. 148).

1] R. W. Hertel, Bojsens skolekammerat, blev siden præst i Velling, men måtte 1881 tage sin afsked på grund af sygdommen.

de stormende bevægede tider og fortvivlende sorg – Danevirkes rømning og alle ulykkerne! Efter ansøgning blev jeg antaget til aspirantskolen, der i 6 uger skulde uddanne befalingsmænd [2]!

I begyndelsen af Marts var den skriftlige examen. Exegese og kirkehistorie var jeg rett flink i og (måske af hensyn til de overordenlige forhold) – fik jeg i de andre fag sådanne opgaver, der havde været genstand for megen offentlig drøftelse – således i etik om edens berettigelse – og som jeg derfor var fortrolig med. Da jeg desuden fra min literære virksomhed var øvet i at skrive afhandlinger, kom jeg så heldigt fra opgaverne, at Hermansen derefter meddelte mig, at jeg stod således, at jeg kunde få laud! Med andre ord, jeg var ialfald sikker på at bestå, og mere forlangte jeg ikke. Jeg lagde al læsning på hylden og trak i soldatertøjet den 8de, blev indkvarteret i Fredericiagadens kaserne (nu rigsdagen) [3]. Den 17. Marts var jeg oppe til mundlig examen – examen var extraordinair for mig og en til ved navn Jensen – examinationen gik nogenlunde – professor Bornemann examinerede [4], [H. N.] Clausen skulde have yttret, at han vilde ikke examinere, da han ikke kendte mig; jeg havde nemlig så godt som ingen theologiske forelæsninger hørt. Da vi endelig nåede det sidste fag – religionsfilosofi – fik jeg et spørgsmål, hvorom jeg rent ud sagde, at jeg intet vidste. Resultatet blev dog over forventning, idet jeg fik et laud (kirkehistorie) 3 haud primi og 1 haud secundi (etik). Alt ialt et rent haud primi og jeg var lykkelig.

Strax efter kaldte Bornemann mig ind og vilde have mig til at aflægge den da brugelige kandidated. I min afhandling om eden havde jeg imidlertid udviklet dens mangel af kristelig berettigelse – og jeg sagde da, at jeg fastholdt denne opfattelse. Da blev professoren rent altereret – »Ja–Ja– jeg har læst Deres afhandling med megen fornøjelse; men ett er en videnskabelig anskuelse – ett andet hvorledes man vil gøre den anvendelig i livet« o. s. v. Han søgte at overtale mig – jeg kunde jo ellers ikke få examensbevis. Jeg svarede, at jeg hellerikke havde tænkt at benytte et sådant, og dermed skiltes vi. Men jeg har aldrig fået noget examensbevis, hvad der dog vel nu ikke vilde være noget iveau for, da kandidatéden forlængst er afskaffet. Jeg har altid betragtet min examen som et *under* – der var næppe ialt mere end 1 års rolig læsning. Lykkelig kom jeg hjem til Mix og Herman.

2] Bojsens patent som reserveofficersaspirant er dateret den 29/2 1864.

3] Nu Østre Landsrets bygning på hjørnet af Bredgade og Fredericiagade.

4] Eksaminationens spørgsmål og svar kan findes i det theologiske fakultets eksamensprotokol 1863–64, universitetsarkivet nr. 1165, RA. Den anden eksaminand hed Anders Jensen, senere præst i Svejstrup ved Århus.

Samme dag bragte telegrafen bud om den blodige kamp om Dybbøl by og søtræfningen under Rygen. Efter den overanstrengende læsning gjorde soldaterlivet godt. Jeg var indkvarteret i sidebygningen, hvor der nu er trykkeri. Sovesalene var i anden etage, men afklædningsværelser nedenunder, så vi in puris naturalibus måtte ud i entréen og opad den åbne trappe. Natteronden havde strengt at påse, at der ikke fandtes klædningsstykker i sovesalen. Forøvrigt var der ikke rett megen nattero at få mellem disse urolige hoveder, og reveillen gik Kl: 5. Som nominal skolechef havde vi major [O. H.] Schädler, en afskediget officer og snurrig antiquitet. Den egenlige kommanderende var premierlieut. [C. F. F.] Freiesleben, bekendt som exercermester, og lieutenant [A. P.] Christensen, (nu afgået som oberstlieutnant). Om Fr. hed det sig, at han ikke havde noget imod at beklæde denne fredelige stilling, medens rygtet omvendt sagde om den anden, at han græmmede sig over ikke at være med i feltet, som han særlig på grund af en ulykkelig kærlighed havde ønsket. Med dem begge har jeg senere stået i venskabelig forbindelse. Freiesleben har besøgt mig på Rødkilde i foråret 67 og inspiceret højskolens gymnastik og skydning. Med Christensen, som var en ven af Balthazar Chr., har jeg oftere forhandlet militærsager, han var en frisindet mand, ivrig repræsentant for fodfolket og dets feltmæssige uddannelse.

I Fredericiagaden blev vi til den 18. April. Da kom der ordre til at rømme kasernen, for at den kunde modtage de mange sårede fra Dybbøl. Hele mandskabet måtte skaffe sig plads i byen om natten med ordre til at stille næste morgen Kl: 6 ude i kastellet. Jeg var naturligvis hos Ankers men måtte så tidlig ud, at jeg ikke havde fået mine støvler børstede. Hvem kunde tænke på sligt denne frygtelige dag og nat, da vi havde siddet oppe den meste tid og ventet på de blodige budskaber. Jeg mødte da med støvede støvler næste morgen i Kastellet og blev af Freiesleben for fronten tituleret »svin«. Forresten klarede jeg mig godt på skolen og blev en rigtig exercermester. I de første dage af Maj var der en slags examen for at bestemme rækkefølgen og dermed fremtidig aldersorden. Der var endogså skriftlige opgaver, hvorom vidner et lille croquis af et terrain ude ved Charlottenlund, (hvorpå Ankers sommerbolig Sindshvile). Baron Bretton [biavleren] blev n: 1, jeg n: 2, begge med udmærkelse, derefter 4 med »mg«, deriblandt Jakob Scavenius. Efter nummerorden havde man lov til at vælge, hvilket regiment man vilde til. Bretton og Scavenius valgte begge 18de regiment og kom således til at deltage i Als-affæren den 29. Juni, hvor Bretton faldt, medens Scavenius udmærkede sig og blev danebrogsmænd (tjenstgørende nemlig som underofficer). Skønt Scavenius allerede dengang havde sit frastødende væsen sammensat

af brødsighed og kejtthed, kom vi dog meget godt ud af det sammen og havde i påskedagene fulgtes ad til Møn. Så vidt jeg erindrer, skulde han dog ikke længere end til Gjorslev, men vi kørte sammen med extrapost til Køge – da anede ingen af os vor fremtidige politiske historie.

Jeg benyttede ikke adgangen til at vælge regiment – kendte intet særligt – og blev da tildelt 17. regiment; måske var det en kompliment at blive sendt til de tidligere aspirantskolers bekendte chef, kapitain Lund, der havde 17. regiments 1ste bataillon. Den 8. Maj afgik vi til hæren efter – 7 ugers uddannelse.

Nogen tid forinden var Karen kommen herved fra Norge, og vi var således sammen hver aften hos Ankers. Hun var ved godt mod uden kendelig frygt for krigen – og blev hernede hele sommeren. Hun medbragte til mig en Norsk kammerladningsriffel, som jeg førte med mig i felten; (ved 17. regiment blev aspiranterne behandlet som officerer, havde altså ikke oppakning eller gevær, og således kunde jeg udruste mig selv og bære ammunitionen med). Geværet er opbevaret. Constantin Hansen malede i hast et lille billede af Karen – det hænger nu her – og til opbevaring af dette blev gjort en lille skrivemappe, hvor Karen har broderet nogle blomster. Således førte jeg hendes billede med i felten [5]. Fra tegningens side er det meget godt, men det lider af Const. Hansens sædvanlige fejl; farven er for stærk. Rigtignok så hun da langt stærkere ud end det foregående år; men et så rødmosset æble har hun aldrig været. Da jeg rejste til Fyn, kom hun til Stege, hvor hun blev et par måneder og var til stor opmuntring for fader og moder. Intet af hendes breve kender til angst.

Jeg havde ordre at melde mig ved regimentet i Bogense og kom dertil henad eftermiddagen, blev tildelt 2det kompagni, kapitain Gandil, og vandrede samme aften ud på landet til kompagniets kvarter, det var netop ved våbenstilstandens begyndelse, så man kunde slå sig til ro. Kompagniet lå under våbenstilstanden i Harndrup, af hvis kirke jeg har opbevaret en lille skizze. 17de regiment var blevet oprevet den 18de April på Dybbøl. Af det oprindelige Tyske mandskab var Holstenerne sendt hjem før krigen; af Sydslesvigerne var mange deserterede og andre faldne, men der var dog endnu nogle få tilbage, ligesom underofficererne overvejende var Tyske. Regimentschefen [Andreas] Bernstorff var faldet; regimentet førtes af den lille tykke major Du Plat, broder til den faldne general. Ham så man aldrig noget til. Chefen for 1ste bataillon,

5] Både riflen og Constantin Hansens billede af Karen Anker, der hænger på Rødkilde højskole, findes afbildet i Dansk-sønderjysk julealbum (1923) s. 5 og 8. Riflen afleveredes 1944 til tyskerne og forsvandt dermed.

kapitain Lund, var ikke alene en berømt exercermester, men også en særdeles tapper soldat, der viste stor koldblodighed på Dybbøl. Man skyldte ham for mangel på hensyn til sine officerer. Hans første adjutant preml. Hoppe var bleven såret på en ridetour med ham, da han vilde prøve ham, om han var bange. Nu havde han en reservelieutenant Børresen (siden skræddermester i København), der både kunde stå for skud og grovheder. Lund gjorde meget for at blive afholdt af mandskabet, men det lykkedes ikke fuldt; hans væsen var for kantet. Mod mig var han særdeles venlig og viste mig megen tillid.

Min kompagnichef, »hvide« Gandil, var en åndelig interesseret og også kristelig bevæget mand [reformeret]; hans myndighed i kompagniet var svækket på grund af et heftigt sind, der endogså kunde forlede ham til håndgribeligheder. Han var lidt korpulent og led derfor meget på de strenge marcher. Da Gandil en dag beklagede sig over de gemene viser, som vi stadig måtte marchere i takt efter, foreslog jeg, at han skulde give mig fuldmagt til at samle mandskabet og søge at lære dem noget bedre. Og hermed begyndte min højskoleundervisning. Mandskabet kom rett villigt efter min indbydelse, jeg fortalte dem lidt og sang med dem, jeg fik Melby fra Asperup [og feltdegnen Ernst Trier] ud at tale for os; også feltpræsten P. Rørdam kom – og det er ved en sådan lejlighed, han i sine udgivne efterladte breve omtaler mig [6]. Med de sjofle viser førte jeg krig, men da de værste bøller ikke lod sig påvirke, så tror jeg ikke, at viserne blev helt kvalte; dog lykkedes det mig ofte at tage tonen fra dem ved at stemme i med en fædrelandssang, og jeg havde i den henseende fordel af som fører af sidste deling at gå bagest. Men det var jo ikke i længden til at udholde – og så benyttede jeg en lille Tysker, skomager Winther fra Egerneførde. Han var en lille, spæd fyr, men utrolig sejt og villig. Han havde trofast gjort hele felttoget med. Som en af de mindste gik han bagest nærmest mig, og da han havde en stærk sangstemme, foreslog jeg ham, at vi skulde hjælpes ad med at fordrive de skidne viser. Dertil var han villig, men han kunde kun Tyske viser. Ja, det fik være – og sådan gik det da, at vi skiftedes til at synge Tysk og Dansk, så det kunde høres gennem hele kolonnen. Det var svært nok, navnlig da luften i queuen af kolonnen var frygtelig forpestet. Men Winther var utrættelig. Hans svaghed var brændevin – for en slurk af feltflasken kunde kammeraterne få ham til at bære både geværer og tornystre.

[6] I brev til sin hustru af 8/7 1864 skriver Peter Rørdam: »Derefter (besøgte vi) Frede Bojsen, adjutant ved 17de regiment, han ser meget godt ud, stolt ud«. H. F. Rørdam: Peter Rørdam, blade af hans levnedsbog og brevveksling III (1895) s. 246.

Men da måtte han have støvler og strømper af. På bare fødder holdt han ud mere end de store karle i første deling. Vi blev gode venner – jeg har aldrig hørt fra ham siden; men brændevinet har vel næppe ladet ham leve længe.

Da våbenstilstanden udløb [7], fik vi nogle marcher, der åbenbart tilsigtede at prøve, hvor meget vi kunde udholde. Visstnok 12. Juni kom vi til Strib og besatte kysten deromkring, jeg havde feltvagten i færgehuset, men da våbenstilstanden blev forlænget til den 26de, fik vi ordre til at marchere til omegnen af Odense, 6 à 7 mil, og indkvarteredes omkring Brylle. Det forekommer mig, at disse marcher blev gentagne *flere* gange, og de var *meget* anstrengende. På grund af varmen om dagen forsøgte man at bruge natten, men en nattemarch er altid mest anstrengende, fordi man ikke kan se, hvor man sætter fødderne. En af gangene blev der derhos begået en drillende fejl. 2det kompagni skulde indkvarteres i Render, hvor Skræppenborg ligger, men man lod det gå med en halv mil til Brylle og derfra tilbage til Render. Folkene så frygteligt ud efter 6–7 mils nattemarch – støv, sved og næseblod var smurt rundt i ansigterne. Da var misfornøjelsen nærved at tage magten. Hist og her begyndte de at råbe hurra, signalet til mytteri. Mandskabet havde skud i geværerne – det var jo krig, og topriflerne kunde ikke lett aflades. Da kapitain Gandil, der med møje slæbte sig frem, hørte hurraerne, tog han sig sammen, fløj tilbage, og med megen ånds nærværelse kommanderede han: holdt, højre om, læg an – fyr – og de 200 geværkugler slog ned i vejgrøften. Så førte han kompagniet roligt videre og fik dem indkvarteret. Jeg kom til at bo på gården Skræppenborg, hvor faders ven, den bekendte Peter Larsen Skræppenborg, tidligere havde boet. Nu var gården i anden besiddelse.

Karen Anker var da i besøg hos dr. H. C. Helweg i Odense for at være mig nærmere. Jeg lånte da en hest på gården og red til Odense og traf hende munter og modig. Dagen efter bragte Helwegs hende ud til Skræppenborg, hvor [hun] morede sig ved at se mit kvartér mellem alle soldaterne. Måske var dette dog noget senere under den sidste våbenstilstand.

Da krigen atter forestod, marcherede vi atter til Lillebælt. Regimentskvarteret var på herregården Billeshave. Jeg blev da kaldet ind til Bataillonschefen, kapitain Lund, der meddelte, at vi skulde besætte kysten mellem Strib og Båringvig. På det yderste hjørne ved Stavrehoved lå en gård, der kaldtes »Jordbærggården«, formodenlig fordi der havde været

7] På Londonerkonferencen aftaltes en våbenhvile på en måned fra den 12/5 at regne. Denne forlængedes siden 14 dage til den 26/6, men krigen brød dog ud igen allerede den 25.

mange jordbær. Det var en udsat post af to grunde: dels var det den yderste post på højre fløj udsat for fjendlig landgang, dels var den en indre fare, fordi der opholdt sig en familie, der var flygtet fra Fredericia, og hos dem var en dame, der havde flirtet med de skiftende lieutenanter. Det vilde Lund sætte en stopper for, og da jeg var en forlovet mand, som han stolede på, havde han ønsket, at jeg skulde have denne post. Jeg marcherede altså af med min deling, besatte gården og udstillede poster langs kysten. Jeg husker ikke, om den omtalte familie var der endnu, i hvert fald gjorde damen mig ingen fortræd. Jeg fik også snart travlt.

Om aftenen kom bataillonschefen ridende langs kysten og efterså opstillingen. Han fortalte da fortroligt, at der fra spejdertjenesten var kommen meddelelse om, at Østrigerne påtænkte et overfald denne nat på en feltvagt, og formentlig var min post snarest udsat. Jeg skulde derfor passe godt på og lade skyde, såsnart der viste sig noget fartøj uden lanterner. Danske fartøjer skulde vise lanterne ind imod Fyns kyst. Dermed red han videre, og jeg gik i stor spænding fra den ene vedet til den anden. Ved midnatstid kom der en ordonans med et kort fra kapitajn Gandil, hvorpå der stod: »Pas godt på. Chr. Gandil, kapitajn« [8].

2den deling førtes af kommandersergenten Holsteneren Semmelhaak. Jeg havde 4de deling. End yderligere spændt gik jeg og stirrede ud i sommernatten med min feltkikkert. Da hører jeg lyden af dampfartøj, og snart skimtes omridsene deraf uden lanterne. På min ordre skød den nærmeste post, men strax efter hørte vi en Dansk sømandsrøst udsende en frygtelig ed: Så skulde da også o. s. v. Jeg svarede, at de skulde vise lanterne. Strax efter drejede skibet og forsvandt i mørket. Det var en kanonbåd, Schrødersee eller Hauch [9]. Jeg gik hen til en træstub, og ved lyset af en fyrstik skrev jeg en melding, som jeg lod en ordonans bringe til kapitajn Gandil. Jeg hørte aldrig mere om den historie og ved ikke, om den pågældende søofficer har fået en næse i den anledning. Natten forløb uden anden forstyrrelse, men jeg gik hele tiden langs stranden.

Om morgenen skulde vi afløses og have naturalforplejning, men vi ventede og ventede, der kom ingen. Gården var udspist, og der stod jeg med 50 mand uden mad, men feltvagten kunde jeg jo ikke forlade og fortsatte altså med at skifte posterne. Op ad formiddagen kom korporalen ind og meldte, at en mand af afløsningen var døddrukken. Jeg lod ham lægge ind på halm i laden for at sove rusen ud. Men at drikke sig fuld på en feltvagt i krig er en meget alvorlig brøde, der vilde blive strengt

8] Kortet fra kaptajn Gandil kan ikke findes mere.

9] Schrødersee og Hauch var to af flådens mindste kanonbåde, den førstnævnte af jern, den sidste af træ.

straffet. Ved middagstid kom et par mand ind som deputation fra mand-skabet for at bede for manden, at jeg ikke vilde melde ham, han var ellers ikke fordrukken, men de havde jo ingen mad fået, og så virkede brændevinen i feltflaskerne overvældende. Jeg svarede, at brøden var så stor, at det var min pligt at melde den. Men jeg var i stor vån-de, kaldte da korporalen ind og fik af ham bekræftelse på, at der ellers ikke havde været noget at klage på manden, og snart fik jeg andet at tænke på.

Henad aften kom endelig afløsningen; det var en deling af 11te regi-ment under en lang lieutenant Scheel. Han kunde ikke give anden forklar-ning, end at han skulde overtage vagten og vidste sletikke, hvor 17de regiment var henne. Jeg afleverede da vagten. Den drukne mand havde sovet rusen ud – og vi afmarcherede med de sultne folk og spurgte os for efter 17de regiment. Endelig fik jeg da at vide, at det var draget sydpå visstnok til Fænø. Der var et par mil at vandre. Manden, der havde været drukken, gik og stirrede på mig med et brændende ?. Jeg tav stille og vandt sikkert i ham en god ven.

Ud på aftenen nåede vi Fænø sund, fik fat i både, roede over til øen, hvor jeg meldte mig til kompagniet. Jeg mindes ikke, hvilken forklaring der blev givet, men har senere haft en mistanke, om det hele ikke havde været en prøve, man vilde anstille med den ny aspirant! Ialfald havde jeg da klaret mig.

Undervejs havde jeg ladet min meget flinke oppasser gå op til Skril-lingegård, hvor brigadekvarteret var – og spørge efter feltposten. Jeg ventede jo brev fra Karen.

Denne nat var den eneste, som 17de regiment tilbragte på Fænø. Senere var der stadig brigadens 2det regiment 16de. Efterat vi havde fået nogen forplejning, kom vi ud i løbegravene langs øens vestkyst. Hen på natten kom min brave oppasser – en mand af min deling, som jeg lønnede privat, jeg husker desværre ikke hans navn – fra feltposten og slæbte på en stor kasse, der var ankommen fra Stege med brev fra Karen. Han havde båret den fra Skrillingegård, roet over sundet og båret den videre over Fænø. Han blev modtaget med stor jubel ikke alene af mig, men også af de andre delingsførere, der samledes i løbegravene. Kassen indeholdt mange lækre sager, der blev nydt med mange lovord. Jeg håber, at oppasseren også fik sin gode part. Festen var knapt sluttet, da vi blev opskræmt ved heftig geværskydning i retning af Snoghøj. Var dette et alvorligt angreb på Hindsgavlsodden? Hvis overgangen virkelig lykkedes, var stillingen på Fænø højst uhyggelig. Regimentet resikerede at blive fanget i en musefælde. Vi lyttede i den højeste spænding, men snart op-hørte skydningen. Dagen efter kom forklaringen: kapitain Magius (den

senere landstingsmand) havde skaffet sig en kajak, hvori han pagajede sig frem om natten langs den fjendlige kyst for at iagttage, hvad der foregik. Denne nat var han blevet opdaget af en Østerrigsk feltvagt på Lyngsodde, deraf den heftige skydning. Han slap dog uskadt bort i mørket. Hen på morgenstunden faldt der også nogle enkelte kanonskud, men det var kun prøveskydning, vi så ikke, hvor granaterne faldt.

Næste dag kom dagsbefaling fra den ny overkommando, general Steinmann – det var visstnok ca. 5. Juli [10]. – Als var faldet, fordi Steinmann ikke var blevet tilstrækkelig støttet af overkommandoen og marinen. Kort efter afgik også krigsminister Lundby [11]. Man havde nu en dyrekøbt erfaring for, at opstillingen på Als var uheldig – reserveerne var for langt fra kysten. Steinmann gav nu ordre til, at hovedstyrken hver nat skulde stå i løbegravene langs kysten og reserveerne bivouakere umiddelbart bag ved. For at betone at hovedkampen skulde foregå på strandbredden, der tillige var beskyttet ved sammenlængede bjelker i vandet, indeholdt dagsbefalingen ordre til, at alle bajonetter og sabler skulde slibes. Dette gør soldater nødig, fordi de blanke våben er meget sværere at holde fri for rust, når polituren først er slebet af. Imidlertid forstod man godt den symbolske betydning, og alle slibestene på Fænø kom igang – et udtryk for, at denne gang skulde fjenden få en varm modtagelse.

Da hele hæren snart samledes på Fyn – ca. 40.000 mand – kunde opstillingen blive meget tættere, og fordelingen blev derfor ændret. Vor – 3die brigade, oberst Wørishøffer – fik Fænø og Hindsgavlsodde at forsvare; vi var således på en måde hærens forspids. 16de regiment lå stadig på Fænø, 17de på Hindsgavl. Tjenesten ordnedes således, at hele styrken stod i eller bag løbegravene om natten; om dagen skiftedes bataillonerne til at søge hvile i Oxerade skov, hvor man lavede sig løvhytter af grene og blade og leje af halm. Jeg mindes undertiden at have hjulpet bataillonschefen til hvile; når jeg da havde pakket feltkappen godt om ham, plejede han at udtrykke sit velbehag med dette suk: Å, ja, ja, vi stakkels soldater!, hvilket ord jeg har arvet efter ham. Vi må dog også engang have tilbragt en nat i skoven, thi jeg mindes, at jeg en aften meldte til kapitain Lund, at lieutenant Bang var blevet syg. »Ham skal jeg nok kurere«. På et spritapparat kogte han rom og cognac, blandede det sammen i et ølglas og lod Bang drikke det. Han sov da som en sten om natten – og ganske rigtig, næste morgen var han rask.

10] Det må formodentlig have været et par dage før, da Als faldt allerede den 30/6.

11] Ministerskiftet fandt sted den 11/7. C. F. Hansen blev derefter krigsminister.

En anden dag lå jeg og hvilede i en løvhytte i Oxeradeskoven. Da hørte jeg udenfor et heftigt skænderi, der gik på både Tysk og Dansk. Af oprindelig Sydslesvigsk mandskab var kun få tilbage, men disse var trofaste folk, der havde gjort hele felttoget med fra Danevirke til Dybbøl trods fristelse til at desertere og blive hjemsendte af Tyskerne. Regimentet var nu blevet udfyldt med Danske rekruter, og nogle af disse havde i flabethed skældt de gamle Tyske soldater – Tyskere. Jeg skyndte mig ud til dem og spurgte, hvad der var ivejen. De gamle soldater svarede – at de kalder os Tyskere – vi er lige så gode Danske som de. Da talte jeg rekruterne hårdt til – næppe nogensinde har jeg skældt mennesker sådan ud.

Vi tilbragte også et par nætter på en pløjemark ved Skrillinge. Det regnede og marken var et ælte. Man havde lov at lægge sig ned på sin plads i geleddet, men ikke slippe geværet. Gennemblødte og tilsølede sov vi dog blideligt. Opstillingen sluttede Kl: 4 – da gjorde en varm kop kaffe godt hos marketenderen. Der var dog ikke mange syge, og humeuret holdt sig godt.

I det hele var hæren ingenlunde modløs. Vel var begejstringen kvalt i de mange ulykker, men viljen var ikke knækket; man havde indtryk af, at vi nu stod overfor en opgave, der kunde løses, Fyns forsvar. Hvis et angreb her var blevet afslået, kunde stemningen i Europa måske endnu vende sig.

Hindsgavlsodde var altså betroet til 17de regiment, på højre fløj havde vi 11te regiment i og om Middelfart, 7de brigade Max Müller stod nordligere omkring Strib. Mon overkommandoen havde særlig tillid til disse afdelinger? Isåfald var det en hæderspost, som jeg fik, da jeg jævnlig havde den yderste feltvagt på Hindsgavlsodde, dér hvor ruinen af den gamle borg endnu findes. Den ligger på en fremspringende høj, der viser ind ad Kolding fjord med Slesvig, Stenderup strand (Preusserne) og Jylland, Lyngsodde (Østrigerne) til hver side; vi kunde tydeligt se dem i kikkert såvelsom de arbejder, der foretoges langs kysten. Bagved borgruinen lå et stykke flad jord, hvor borgens ladegård i sin tid havde været. Bagved denne plads dannede kysten en skovbevokset skrænt, hvor reserverne stod om dagen. I ruinens kælderrum havde jeg indrettet ved oppasserens hjælp en hvileplads, hvor jeg om dagen af og til kunde få en lille lur. Men ellers havde jeg nok at gøre. Langs stranden gik en afvæbnet Sydslesvigsk afdeling og arbejdede i løbegravene. Jeg havde ordre til at bevogte dem, at de ikke deserterede tilsøs til fjenden. Som nævnt havde jeg i min deling nogle Sydslesvigere, som var bleven tro. Når de ikke var på post, bad de gentagne gange om at gå hen til løbegravene for at tale

med nogle slægt og venner hjemmefra. Mindst af alt vilde jeg vise dem mistillid, og de fik lov at gå; men jeg fulgte dem med øjnene, til de atter kom tilbage og meldte sig.

Der viste sig ingen vanskeligheder omkring odden. Derimod opdagede jeg en dag i kikkerten en jolle, der roede ud fra Fænø. Danske fartøjer skulde om dagen vise signalflag, om natter lanterner indad kysten. Denne jolle viste intet signal, og folkene »hakkede kål« med årerne. Jeg måtte altså tro, det var deserteurer, og lod en mand sende en kugle ud foran jollen. Den vendte også strax og roede så nær til land, at de kunde råbe. Det var en jolle fra et af skibene bag Fænø, og da gentoges den samme scene som tidligere ved Stavrehoved. Jeg indberettede historien, men hørte hellerikke denne gang mere dertil – har de pågældende marinere fået en næse?

Om natten var løbegravene tæt besat af soldater, men feltvagten opret-holdtes alligevel. De, som ikke var på post, samlede jeg da udenfor rui-nen; de sad da i en kreds med det ladte gevær i hånden, og jeg fortalte dem, hvad jeg kunde finde på, mest Danmarkshistorie, som de gerne lyttede til og derved lettere holdtes vågne. En nat fortalte jeg dem om Marsk Stig, der (1287) brændte Hindsgavl, samt om hvorledes de sam-mensvorne red fra kongemordet i Finderup lade. Just da kom ud af natte-mørket en flok ryttere, længe hørte vi hovslagene. Vagten for gevær råbte dem an, og det viste sig at være forpostkommandeuren, kapitain [Cas-par] Schøller (den sorte) der inspicerede stillingen med sit følge. Da han så mandskabet i kreds om mig, spurgte han, hvad vi bestilte, og jeg sva-rede, at jeg fortalte dem historie. »Ja, ja hold dem bare vågen. God vagt!«, og dermed red de videre.

Men dette billede har præntet sig uudsletteligt i min bevidsthed – Nat-tertytterne.

Senere er det ved den Preussiske generalstabs beretning oplyst, at det ganske rigtig var Preussernes plan at gøre landgang fra begge sider – Sten-derup og Lyngsodde – på Hindsgavlsodde [12]. Den gamle borgruin vilde da være blevet midtpunkt i en voldsom kamp. Men vi havde det bedste håb om sejr; og det skal atter og atter siges, at det ikke var hæren, den Danske ungdom, der opgav kampen, end ikke da man fik budskabet

12] En definitiv beslutning om landgang på Fyn blev truffet allerede den 26/4 af generalfeltmarskal Moltke og kongen. Våbenhvilen den 12/5 standsede imidlertid forberedelserne. Planen blev dog ikke skrinlagt, men genoptaget efter erobringen af Als. Der Deutsch-Dänische Krieg 1864. Herausgegeben vom Grossen Generalstabe II (1896) s. 603, 744 samt bilag s. 179 ff.

om, at den Østerrigske panserflåde nærmede sig for at afskære vor forbindelse med Sælland [13].

Så meget voldsommere virkede dette rygte i København, hvor løsen nu var fred for enhver pris. Monrad gik af, og Bluhmes regering dannedes 11. Juli på det ny program. At dette måtte [be]virke bitterhed i hæren, er en selvfølge. Den havde været ført fra den ene slagterbænk til den anden, og nu, da den endelig stod samlet overfor en kamp, hvori den troede at kunne sejre – så sluttes der fred på de hårdest mulige vilkår af dem, der havde råbt heftigst på kamp til det yderste. Til de gamle generalers ros må det siges, at skønt de misbilligede denne krig for en »lap papir« (forfatningen af 18. Nov.), så gjorde de deres pligt i krigen til det yderste. Signalet til flugt blev givet af Dagbladet – og deri ligger kærnen i striden om »Københavnriet« [14].

Mens underhandlingerne om våbenstilstand førtes, fortsattes dog krigstilstanden måneden ud. Da fredspræliminære blev undertegnet 1. Aug., blev hæren reduceret – visstnok hurtigere end gavnligt for fredsforhandlingerne. Men det vilde være urimeligt at sige, at mandskabet ikke var glad ved at komme hjem i høsten. Så vidt jeg mindes, fik vi på grund af visheden om våbenstilstanden endnu en extramarch til og fra kvartererne om Brylle. Men i begyndelsen af August begyndte afmarchen til Sælland. 17de regiment fik kvarter i og omkring Holbæk. Jeg blev indkvarteret hos en bonde i Tåstrup, Tveje-Merløse sogn, en tid boede jeg også i Grandløse. Her fik jeg et meget vidtløftigt og lidet hyggeligt arbejde. Regimentsintendanten Nyholm var en meget brav mand, men manglede evne til at regne! Det var jo unægtelig en fejl hos en intendant. Jeg blev da beordret op til bataillonschefen, der i milde udtryk forklarede mig forholdet og meddelte mig, at jeg vilde få ordre til at foretage afregningen med mandskabet, dels det, der skulde hjemsendes, dels det, der ventedes hjem fra fangenskabet – jeg husker ikke om ordren gjaldt hele regimentet eller måske kun bataillon. Fangerne kom først i November måned efter fredslutningen. Jeg sad i gårdens storstue, hvor der ingen kakkellov var, iført feltkappen og med handsker på, thi jeg skulde der tage imod alle dem, der vendte hjem fra fangenskabet mere eller mindre befængte med lus og fnat, de havde jo ikke havt klæder at skifte med! Det var strengt, men jeg fik da ordnet alle afregningsbøgerne til regimentets tilfredshed.

13] Forlydendet om den østrigske panserflåde var vistnok kun et rygte.

14] I det politiske opgør efter krigen blev der rettet hårde angreb på de national-liberale politikere i København, medens disse omvendt lagde ansvaret for nederlaget på hærens overledelse.

Da regimentet var sat på freds fod – reduceret til bataillon, brød vi endelig op omkring 1ste December og marcherede til København.

København var regimentets garnisonsby; det var blevet oprevet på Dybbøl, hvorledes vilde resterne nu blive modtagne i hjemmet? Derom havde samtalerne drejet sig under marchen, og da vi rykkede ud fra de sidste kvarterer mellem Roskilde og København, var det naturligt, at kompagnierne pudsede sig op så godt som muligt. Mon der flages i byen, eller er der bygget æresport? Vi skulde vel da marchere gennem byen. På Frederiksberg bakke gjordes der holdt for at børste støv af støvler og klæder. Vi mente, at vi kunde vise en flot parademarch! Så begyndte indtoget ad Vesterbrogade – intet flag var at se – da vi kom til frihedsstøtten – ingen æresport – ingen velkomsthilsen. Da kommanderede chefen: Venstre sving – og vi drog udenom byen, idet vi skjult af voldtræerne nåede hen til Sølvgadens kaserne, hvor vi trådte af uden et afskedsord. Stemningen var for bitter. Kan modtagelsen af veteranerne 50 år efter i disse dage bøde herpå? Dengang *brast* meget. End mere, da fredslutningen blev indledning til indskrænkning af forfatningen. Dette gjorde på menigmand indtryk af svig. Deraf kom det, at jeg med så stor iver deltog i kampen for den gamle grundlov.

Nederlaget i 1864 blev dog ikke knusende. Ydmygelsen virkede som spænding af en bue. Kravet og håbet om genoprejsning gjorde, at der i de følgende år (indtil 1870) gik en foryngelsens bølge gennem folket, der yttrede sig på alle områder. Særlig den kreds af unge, som jeg i studenterårene havde sluttet mig til, blev bærerne af den ny folkevækkelse gennem folkehøjskolen. Askov, Testrup, Vallekilde og Rødkilde m. fl. har sin rod i 1864 og genrejsningen derefter. Man har søgt at give udtryk herfor i slagordet: Hvad udad tabtes, skal indad vindes. Men dette er en stor løgn. For det første er det oplyst, at det er med urette, at dette ord er tillagt Dalgas. Jeg kendte ham nøje nok til med sikkerhed at kunne erklære, at sligt *kunde han* ikke sige. Tænke sig, at Dalgas skulde have ment, at hans hedeplantninger kunde erstatte tabet af Sønderjylland! Nej, så fladt tænkte han ikke [15]. Nej – genrejsningen i folket gjaldt direkte at vinde det tabte tilbage. Det var folkehøjskolens mål, og hærloven af 1867 var utvivlsomt udsprungen af den samme vilje, såvelsom skyttebevægelsen. I hvert fald gjaldt dette mig – derfor var for mig skuffelsen i 1870 større end nederlaget i 1864.

15] Slagordet skyldes digteren H. P. Holst; det dannede mottoet for industriudstillingen 1872.

Politik 1861-70

Allerede i 1861 havde jeg taget ivrig del i valgkampen på Møn, da min svoger N. J. Jensen stillede sig dør mod H. Hage – bondevennerne mod de nationalliberale – en kamp, der særlig gik ud over fader. Fader søgte at hævde det standpunkt, at han støttede Hage i det nationale spørgsmål, stemte derfor på ham til rigsrådet, men var imod ham i den indre politik, altså i rigsdagen. Men denne dobbelthed voldte ham megen bekymring, så meget mere som moder holdt på Hage. Fra 1861 mindes jeg et træk fra denne kamp, der er karakteristisk for moder. Fra venner af Jensen i Hindholmegnen var kommen en skrivelse til Mønboerne med varm anbefaling for Jensen. Jeg var virksom for at omsende aftryk af denne skrivelse på øen. I skrivelser forekom imidlertid et mindre korrekt udtryk, »her på Møn«, som Hage på valgdagen benyttede til en insinuation, at en person, der ikke engang var vælger, havde kolporteret en skrivelse, der var skrevet her, men gaves ud for at være sendt fra Hindholmegnen – og i forbindelse dermed gjorde han løjer med underskriverne, navnlig en af disse, der »kun var skomager«. Da moder hørte dette, oprørtes hun således, at hun strax tilskrev Hage og forlangte en forklaring angående angrebet på mig, som hun ikke vilde tåle. Hage gav nok en noget tvetydig undskyldning, og forholdet mellem ham og moder vedblev derefter at være køligt. Hun oprørtes også over hånen mod »skomageren«.

Jensen blev ikke valgt, og først i 1864 lykkedes det Thurah at besejre Hage [1], jeg var da i felten, men hørte da med beklagelse, at T. havde anvendt en ubegribelig råhed overfor Hage. Denne, som virkelig var dybt grebet af 1864-ulykken, udtalte fra valgtribunen, at sorgen over tabet af Danevirke havde gjort hans hår gråt på en eneste nat. Dette var visstnok både overdrevet og mindre taktfuldt; men Thurah svarede ved at pege på Hages røde hår og spørge, om det var gråt! Da Hage var de nationalliberales kæledægge, gjorde hans fald et lignende indtryk som tidligere [H. N.] Clausens og Kriegers [2], og Thurah, som dengang var

1] Hother Hage, der var byfoged i Stege, vandt overlegent ved valget 14/6 1861; vandt med kun 22 stemmers flertal ved valget til rigsrådets folketing 5/3 1864 og faldt ved rigsdagsvalget 3 måneder senere. C. H. Thurah havde været Bojsens kollega som lærer ved dronning Caroline Amalies asylskole. Siden ledede han Hindholm højskole på Møn.

2] H. N. Clausen blev besejret af bomuldsvæver Hans Hansen, Mern, ved valget til den grundlovgivende rigsforsamling (men blev kort efter kongevalgt til forsamlingen). A. F. Krieger faldt ved folketingsvalget 4/8 1852 mod gårdejer P. Hansen, Snoldelev.

både ivrig Grundtvigianer og bondeven [Kierkegård: Øjeblik] [3]. blev skildret som en ignorant. Særlig mindes jeg en sang (af Helms) ved et naturforsker møde på klinten, hvori forekommer disse linier:

»Hvis her havde været »jura«,
hvor der nu kun findes kridt,
Møn sikkerlig for Thurah
vilde være bleven kvit.«

Thurah repræsenterede Møn fra 1864 til 1869, da han trak sig tilbage, blev præst på Fyn og skal nu være højremand.

I grundlovs kampen 1865–66 tog jeg del efter evne. Fra Vilstrup og Kolding stod vi i venskabsforhold til Berg, der nu bosatte sig på Bogø. Da han i 1865 gik med på den ny grundlov, indtrådte et så skarpt brudd imellem os, at jeg erindrer, at vi undgik enhver samtale, ja endog hilsen. Da den endelige afgørelse beroede på det sidste valg til det gamle lands-thing, var jeg virksom både ved at få Grundtvig til at modtage valg i Skanderborg Amt, (hvorom opbevares et telegram fra Gr.) og fader i Næstved [4]. Protesten nyttede dog ikke. I årene 1866–68 var jeg udelukkende beskæftiget med skolen [5]. –

Da Thurah ikke vilde stille sig til de ny folkethingsvalg i 1869, fik jeg en skriftlig (endnu opbevaret) opfordring fra de fleste ledende mænd på Møn om at modtage valg. Jeg var meget lidt stemt derfor, da jeg netop var særdeles godt igang med skolen og måtte frygte, at denne vilde lide for meget, når jeg forlod den. Imidlertid, vi stod dengang midt i krigen mellem Oktoberforeningen og det nationale venstre [6]. Det var mig klart, at hvis jeg ikke gik i tøjet, vilde der efter al sandsynlighed blive valgt en »Oktoberist«, hvorimod alle forsikkrede, at dersom jeg stillede

3] Thurah førte i 1855 en polemik med Søren Kierkegaard, skrev herunder bl. a. piécen: Rimbrev til Johannes Forførelsen alias dr. Søren Kierkegaard.

4] I forsøget på at standse gennemførelsen af den reviderede grundlov valgtes Grundtvig og F. E. Boisen ved valget den 23/6 1866. Da grundloven alligevel gennemførtes, lod de sig ikke genopstille ved valget i oktober samme år. Telegrammet fra Grundtvig er dateret den 15/6 1866 og lyder: »Besvares med Dagsposten. N. F. S. Grundtvig.«

5] Bojsens højskolevirksomhed begyndte i efteråret 1865 i et hus i Tjørnemark. Året efter byggedes Rødkilde højskole. Se Dansk-sønderjysk julealbum (1923) s. 4–14.

6] Ved et møde 10/10 1866 indgik J. A. Hansen og hans parti, det folkelige venstre, et samarbejde med landstingets godsejere i den såkaldte Oktoberforening. Mod at stemme for den reviderede grundlov håbede J. A. Hansen at vinde et flertal i rigsdagen af store og små bønder for en reformlovgivning indenfor landbruget (fæste- og tiendeafløsning). Forsøget blev en stor skuffelse for J. A. Hansen. Godsejerne svigtede ham ganske, og resten af venstre tog skarpt afstand fra hans politik. Oktoberforeningen opløstes 1870.

mig, vilde der ikke fra nogen side blive opstillet nogen anden. Efter megen betænkelighed gik jeg da ind derpå. Ved et prøvevalg fik jeg næsten alle stemmer (9 faldt på M. Strandskov), og ved valget 20. Sept. 1869 blev jeg valgt ved kåring uden modkandidat. Det lykkedes mig at formå (nuværende præst ved Randers) [C. O.] Andresen til at overtage min stilling ved skolen, men dette varede kun et år, og i det hele viste det sig meget vanskeligt at opretholde skolen, førend jeg i 1874 fik fat på [J. H.] Andersen.

Om efteråret 1869 lejede jeg en møbleret lejlighed St. Annæplads 9 og flyttede derind med Ida. Når jeg det år vandrede gennem Strandstræde til Christiansborg, har jeg rimeligvis jævnlig mødt min nuværende hustru, der som en 14årig pige daglig gik den samme vej fra Amaliegade til skole [7].

I rigsdagen sluttede jeg mig strax til det nationale venstre under Balthazar Christensens ledelse. Til samme side hørte Berg og Høgsbro og tildels endnu [H. R.] Carlsen, men også folk som [Lucianus] Kofod og flere, hvis egenlige farve var ubestemmelig. I rigsdagssalen indtog jeg pladsen efter gamle Barfod, som netop da havde trukket sig tilbage, en plads som jeg stadig siden har beholdt [8].

Partiet samledes dengang i B. C.'s statsrevisorværelse, som først fik navn af bundtmagerloftet, sandsynligvis fordi der i dette værelse blev støbt mange fantastiske planer, eller vel kun idéer [9]. Det karakteristiske ved gamle B. C. var, foruden den overordentlige uegennyttighed, der medførte, at han aldrig vandt nogen personlig fordelagtig stilling, – den vidtflyvende fantasi. Sjældent kom jeg til ham, uden at han havde noget at betro mig, en efterretning fra en eller anden kant af verden, hvorpå han strax havde konstrueret store planer, der som oftest omfattede hele Norden, undertiden hele Europa. Han var i ett og alt en mand fra 48. I årenes løb kom jeg til at stå ham nærmere og nærmere; i hans sidste levetid tør jeg nok kalde mig hans nærmeste politiske ven. Og dette var ingenlunde alene, fordi jeg af og til hjalp ham med pengelån; der ligger endnu mellem mine papirer en veksle på 1800 kr. med anvisning på en livsforsikring, som aldrig er indfriet [10]. Allerede i 1869 var hans kraft-

7) Bojsen ægtede i 1880 Augusta Konow, som i skoleårene boede hos sin bedste-far August Konow, Amaliegade nr. 13.

8) Folketingsmændene var dengang ikke placeret efter partifarve. Pladserne besattes, efterhånden som de blev tomme.

9) Betegnelsen »Buntmagerloftet« fulgte med, da venstre senere fik et større lokale til partimøder i samme etage ovenover finansudvalget.

10) Balthazar Christensen sad, bl. a. på grund af en usædvanlig stor børneflok, i vanskelige økonomiske omstændigheder. Vekselen kan ikke mere findes.

tid forbi, og det var klart, at et politisk parti kunde ikke leve på den gamle hædersmands fantasier. Og ingen af de andre havde endnu de fornødne egenskaber som partifører. Sin politiske, øjeblikkelige betydning havde partiet som modvægt mod »Oktobrismen«, men da denne var ved at dø og endelig blev begravet med det ministerium, som den havde skabt, så var det at forudse, at ny kombinationer måtte indtræde. –

Den første vinter tog jeg kun liden del i rigsdagsarbejdet. Jeg holdt min »jomfrutale« om indkomstskatten [11], var medlem af pensionsudvalget, hvor jeg (efter faders eksempel) nærmest stod på det Norske standpunkt, ingen bindende pensionslov. Senere har jeg haft rig anledning til at erkende, at dette ialfald ikke vilde være sparepolitik. Forøvrigt benyttede jeg den første vinter til at lære stillinger og forhold at kende. Udenfor rigsdagen holdt jeg enkelte foredrag – navnlig opbevares endnu et foredrag i »Danske samfund«, der vidner om, hvor stærkt jeg endnu fastholdt »Danevirkepolitikken« [12]. Tanken var, at intet folk har rett til at opgive sin historiske grænse. Såvidt jeg mindes, optrådte dengang Termansen imod mig. –

Ministeriet Frijs var visstnok træt af sin gerning; Oktobrismen, der havde skabt det, var døende; Råsløff havde lidt sit amerikanske nederlag, Estrup sit angående stuttriet [13]. Da valgte Frijs at gå på spørgsmålet om forstærkningens indkaldelse, mod hvilken både venstregrupperne og mellempartiet havde stemt [14]. Dette ministerskifte gav »det parlamentariske krav« et stærkt stød fremad. Den første regering under den ny grundlov veg for en folketingsbeslutning på finansloven. Dette kunde ikke undgå at sætte dybere spor. De, der havde stemt imod forstærkningens indkaldelse, trådte sammen åbenbart i den hensigt at forsøge dannel-

11] Talen findes i Ft. 1869/70 sp. 1181.

12] Foredraget, der blev holdt i Danske Samfund den 18/1 1870, findes endnu i B.s arkiv.

13] På krigsminister W. R. Raasløffs initiativ sluttedes i okt. 1867 en traktat med U.S.A., hvorefter St. Thomas og St. John solgtes fordelagtigt. Men i sidste øjeblik blev sagen standset i den amerikanske kongres. Raasløff måtte derfor gå af som krigsminister den 19/4 1870.

Indenrigsminister J. B. S. Estrup ønskede bevillinger til vedligeholdelse af stuttriet på Frederiksborg, som rigsdagens flertal ønskede helt afskaffet. Efter en hård kamp i samlingen 1868/69 opnåede han kun at få bevilling til stuttriets fortsættelse i to år endnu. 1871 nedlagdes det (solgtes til Tietgen).

14] Det ubetydelige spørgsmål om bevilling på finansloven til indkaldelse af forstærkningen og 7. årgangs mandskab var kun et påskud til at demissionere for ministeriet Frijs-Frijsenborg, der var kørt træt efter pinefulde finanslovsforhandlinger i en række år.

sen af en stærk majoritet, hvorpå en ny regering kunde støtte sig. Heri deltog ikke alene Dinesen, (som var medlem af det nationale venstre), men også N. Andersen og [N. C.] Frederiksen m. fl. [15].

Rigsdagen var imidlertid trukket sålænge ud, at jeg måtte forlade den for at deltage i lejren ved Hald [16]; jeg var således ikke med i disse sidste forhandlinger eller i dannelsen af »det forenede venstre«. For dette var særlig Berg virksom, og Krabbe affattede det første program og må nærmest betragtes som parlamentarismens ordfører i den skikkelse, som denne fremtrådte under i programmet. Da ministerkrisen imidlertid førte til ministeriet Holstein, der stod mellempartiet nærmest, forlod Andersen og Frederiksen partiet. Dinesen blev, og jeg sluttede mig senere dertil i brevveksling fra lejren og billigede sikkerlig fuldt ud det opstillede program, om jeg end siden søgte at holde igen på den måde, hvorpå det søgtes gennemført*. Nogen ungdommelig ærgerrighed har visst nok også dengang foresvævet mig, en følelse, som jeg dog mindes forholdsvis tidlig at være udslukket hos mig.

Hvad der foregik dette år i lejren ved Hald, minder mig levende om den begejstring, hvormed jeg var rede til at kaste mig ind i begivenhederne. Budskabet om udbruddet af den Fransk-Tyske krig kom til lejren den 18de Juli om aftenen. Jeg havde netop modtaget en kasse med meloner og champagne hjemmefra. En del officerer samledes om disse varer i mit telt og tilbragte en begejstret nat i forventningen om den kommende revanche! Næste morgen marcheredes til øvelsespladserne, men som efter stiltiende overenskomst blev der intet bestilt, alle flokkedes i små grupper og talte om de forestående begivenheder, idet man hvert øjeblik ventede ordre om afmarch. Kapitain Claussen var nær ved at anses for landsforræder, fordi han påstod, at Franskmændene vilde bukke under. Ved middagstid kom ganske rigtigt ordre til opbrud – og snart var lejren tom; nogle afdelinger sendtes til landgrænsen; de Københavnske batailloner gik med jernbane til Århus, derfra tilsøs til Korsør og videre til Kbhvn. Under overfarten fik jeg kommando over ½ kompagni, der var pakket i en transportbåd på slæb efter Hekla. Det blæste stærkt med svær sø, så båden rullede i søen; til at baxe med slæbetrosserne havde jeg udtaget nogle folk, der anså sig for søvante; men de blev alle så ynkelig syge –

* Havde dog hellere bevaret det nationale venstre.

15] N. Andersen gik kort efter over i højre; N. C. Frederiksen var leder af mellempartiet, en gruppe, der 1866–75 spillede en ret betydelig rolle i folketinget.

16] Hvert andet år samledes hele hæren til felt- og kantonnementsøvelser i egnen omkring Hald ved Viborg.

Løjtnant Frede Bojsen i fuld uniform tager sig et hvil i lejren ved Hald 1868. Fot. på Rødkilde.

og aldrig glemmer jeg det syn, der viste sig, da vi i Korsør åbnede lugerne i bådens dæk og så den tilstand, hvori de 100 mand lå dernede!

Imidlertid kom vi med jernbanen til Kbh. og blev lagt ud i kantonement omkring Gentofte for at vente – på den Franske flåde! Spændingen var så stor, at obersten (Lund) end ikke turde give mig en dags orlov for at rejse hjem og »beskikke mit hus«. Tilsidst gav han mig dog lov at rejse på mit eget ansvar – mod at jeg skulde næste dag opsøge bataillon, hvor den end måtte være henne! I megen ængstelse rejste jeg, var hjemme nogle timer og mødte igen dagen efter. Bataillon fik dog god tid. Jeg var indkvarteret på Søholm, der dengang ejedes af kapitain [A. W.] Dinesen til Katholm; men der var ingen hjemme. Jeg bevarer endnu et brev fra ham, hvori han beder mig være velkommen i hans fraværelse o. s. v. [17].

Nogle få dage efter trådte pludselig ind til mig – Christopher Bruun, der var kommen herved fra Norge for at melde sig som frivillig. Han ønskede at være sammen med mig ved kompagniet, og jeg udvirkede da (ligesom med Langballe i 1864) hos obersten, at han foreløbig måtte følge med kompagniet til øvelser for siden at stikkes ind som soldat, når vi skulde afsted [18]. Vi fulgtes da sammen i nogle dage, indtil krigsudsigterne var forbi, da han rejste hjem*.

* Jeg lærte ham den ny exercits med Remington [19].

17] Brevet findes ikke i Bojsens arkiv.

18] Teologen Christopher Bruun hørte til kredsen omkring Herman Anker og havde netop oprettet en højskole i Gudbrandsdalen.

19] Hæren anskaffede i 1867 de engelske Remington-rifler til afløsning af de gamle taprifler fra 1848.

Ved samme bataillon tjente da som korporal Laurits Jørgensen fra Søllestedgård, forlovet med min kusine Helga Bojsen [20]. Han kom en dag til mig og meddelte, at han tænkte på at gifte sig, inden vi skulde i krigen. Jeg billigede ganske hans forsæt, og vi aftalte da et »bryllup ved trommen«. Onkel Harald lovede at komme med bruden og vie dem i Gentoftte kirke. Gamle Jørgensen syntes nok ikke rigtig derom og kom ikke tilstede. Jeg blev engageret som forlover til bruden (ligesom jeg i 1848 havde været »brudesvend« hos hendes moder); Laurits fik et par underofficerer til forlovere og indbød nogle af bataillonens officerer til brylluppet. Dette foregik da på militair vis i Gentoftte kirke, hvorefter hele selskabet kørte ind til hotel Phønix, hvor der fejredes et strålende og muntert gilde med middag og dans og glimrende humeur alt på baggrund af håbet om den kommende sejr! Det var den 2den August; samme dag skete det første sammenstød mellem Franske og Tyske (Saarbrücken), og få dage efter var nederlaget givet. Neden under bryllupssalen boede den Franske extraordinaire gesandt, hertugen af Cadore, der var her for at afslutte alliancen [21]; om natten kom der bud fra ham, at vi forstyrrede hans nattero; snart skulde han forstyrres på en sørgeligere måde! De nygifte tog bolig ude i kantonnementet; men det varede ikke rett mange dage, inden det viste sig, at den Franske flåde var alt andet end istand til at føre os til et angreb på Tyskland. Alliantetankerne blev opgivne og soldaterne hjemsendte inden midten af August. På Rødkilde fik vi budskaberne fra Metz og Gravelotte. *Det var sorg*; og det Franske flag, som jeg havde anskaffet, fik aldrig anledning til at blive hejst – det opbevares endnu*.

At sympathien for Frankrig og imod Tyskland dengang var stærk, er utvivlsomt; havde stemningen måttet råde, havde vi været indviklede i krigen; jeg var ikke klogere end de fleste. Det er ganske visst senere oplyst, at et af de armékorps, der gjorde udslaget ved Sedan, var kommen i ilmarcher fra Nordtyskland, efterat vor neutralitet var sikkert. Men også uden dette var udfaldet næppe tvivlsomt. Jeg sætter denne episode ind i min politiske historie, fordi dens *bittere skuffelse* sikkerlig ikke har været uden indflydelse på min som så mange andres videre udvikling.

* kom op 1920.

20] Helga Bojsen var ældste datter af pastor Harald B., Mjolden.

21] Hertugen tilbød 5/8 1870 den danske regering en alliance med Frankrig, hvorefter vi mod at stille militær støtte mod Tyskland skulle generhverve Slesvig. Se Aage Friis: Danmark ved krigsudbrudet 1870 (1923).

Rigsdagsarbejdet og rejser 1870-74

Notater fra partiprotokollen [1].

Den første fællesudtalelse er affattet af Krabbe, J. A. Hansen og Berg, men da Krabbe tog initiativet dertil, har han sikkerlig redigeret den [2].

I Juli-Aug. forhandler bestyrelsen om en udtalelse i anledning af krigen, men 8. Aug. udsættes den på grund af Frankrigs nederlag. B. Christensen, som visstnok var tankens fader, holdt dog på, at den alligevel skulde frem. Senere ændredes det til en udtalelse i anledning af landstingsvalget [3].

Ved samlingens begyndelse vælges Krabbe til formand med 44 st. (Bregendahl (37), J. A. Hansen (53), B. Christensen (49) viceformand). J. A. Hansen har altså haft nogle stemmer af mellempartiet fremfor de andre. Krabbe, der oprindelig var partiets sekretair, blev nu afløst af Berg. Efter forslag af B. Christensen blev jeg valgt til finansudvalget, (Tauber suppleant). I det hele har B. C. lige fra begyndelsen søgt at skyde mig frem. I salen sejrede jeg ved bundet valg med 44 st., Alfred Hage 40.

Den 28. Oktober udmelder sig Høgsbro af bestyrelsen, fordi han var blevet forbigået ved valg til præstelønningsudvalget. Den 12te Dec. bliver jeg valgt i hans sted ind i bestyrelsen, hvor jeg siden altid har haft sæde.

Bestyrelsen kaldtes oprindelig »det stående udvalg«, men på grund af adskillig opposition forandres navnet som tillidserklæring af flertallet til »bestyrelsen«.

Disciplin indprentes gentagende, men da en del medlemmer trods partiets beslutning havde været med til at forlange forholdstalsvalg til den parlamentariske kommission, bliver efter adskillig besvær først N. Hansen udelukket efter broderens forslag, derefter Frølund, Dinesen og R. Olsen. Rugård og Winther trådte ud. Således havde man dengang råd til at svinge disciplinens pidsk [4]!

I vinteren 70/71 boede vi ude i Frederiksbergs Bredegade no. 11 og havde heste og vogn med herinde, Tjalfe og Thor. Hver morgen mødte Karl Hall hos mig, og vi red en tour sammen i villakvarteret. I en del af vinteren var franskmanden Busch hos os [5], og jeg aftalte, at han

1] Disse og følgende »notiser fra det forenede venstres partiprotokol« er senere tilføjelser, skrevet efter læsning af protokollen, som Bojsen som sekretær i partiet lå inde med. Se indledningen s. VII.

2] Fællesudtalelsen, ofte kaldet det forenede venstres manifest, er dateret 30/6 1870. Trykt i Dansk Folketidende 6/7. Det indeholdt et foreløbigt program for partiet.

3] I anledning af krigen nedsattes et 11-mandsudvalg, der holdt møder 3 gange om ugen. En erklæring om krigen kom først den 1/10. Det var dette 11-mandsudvalg, senere kaldet det stående udvalg, der som nedenfor omtalt kom til at udgøre bestyrelsen.

4] Finansudvalget foreslog nedsat en kommission iflg. grundlovens § 46 vedrørende Vallø's og Vemmetoftes retsstilling. Se Ft. 70/71 sp. 4005.

N. Hansen var J. A. Hansens yngre broder.

Fr. Frølund, Lars Dinesen og R. Olsen gik over til højre, medens D. E. Rugård og Geert Winther sammen med Søren Kjær dannede en tscherningsk gruppe.

til sommeren skulde møde mig i Paris og jeg derefter besøge ham i Boulogne. Bekendtskabet skete gennem Ida i Norge.

I næste rigsdagssamling skulde hærloven til revision, og da dette arbejde navnlig vilde komme til at påhvile mig, besluttede jeg forinden at foretage en rejse til Schweiz for at sætte mig ind i militssystemet. Med en anbefalingsskrivelse fra general Jonquières til Schweizergeneralen Herzog rejste jeg om foråret syd på. Det var tungt at bryde op hjemmefra. Moder havde længe været syg, og det var uvisst, om jeg mere vilde få hende at se. Andre forhold bragte uro i sindet; Ida havde netop halvt imod sin vilje indgået den ulykkelige forbindelse med Carl Wagner, der kastede en mørk skygge ud over fremtiden. Under forudsætningen om, at Ida blev hos mig, havde jeg slået alle giftetanker af hovedet [6]. Nu forlovede hun sig. Min kusine Thyra Bojsen, som jeg havde nogen svaghed for, stod netop i begreb med at gifte sig. Hendes bryllupsdag eller rettere nat tilbragte jeg i Baden-Baden, hvor der endnu dengang var spillebank. Jeg rejste dertil med det forsæt at »sprænge banken« efter systemet dobbelt op for hvert tab 1–2–4–8– o. s. v. Jeg kom med det sidste aftentog, nåede ikke spillesalen før Kl. 12 om natten, så – blev der lukket! Tidlig næste morgen foretog jeg en smuk æselstour op til det gamle slot, på hvilken tour jeg contre cœur (på grund af æslernes uadskillelighed) måtte gøre selskab med en Tysk dame med datter. Min rejse over Strassburg, valpladserne i Elsass (fra valpladsen ved Wörth stammer den blodige sabelbajonet af en turcos chassepot) [7], fæstningen Belfort og ad samme vej som Bourbaki ind i Schweiz [8], har jeg beskrevet i Dansk Folketidende [9].

Da jeg ikke kunde bekvemme mig til at møde hos general Herzog

5) George Busch fra Boulogne sur Mer var i Danmark for at supplere sin handelsuddannelse. En datter af ham kom 1897 til Rødkilde og underviste Bojsens børn i fransk.

6) På det originale manuskript til det foredrag, Bojsen holdt 18/1 1870 i Danske Samfund er tilføjet: »Sept. 1919. Dette foredrag hørte Carl Wagner og var enig deri, at en samtale derom i sommeren 1870 blev indledningen til hans forhold til Ida, hun har nu fortalt mig det.«

Karen Anker, med hvem Bojsen var blevet gift 26/7-65, døde i barselseng 22/9-66.

7) Le chassepot var navnet på den franske hærs geværtype under krigen 1870–71. Turco var siden Krimkrigen et øgenavn for indfødte algeriske soldater i den franske hær.

8) Den franske general Bourbaki stod med en hær på 80.000 mand ved Lisonfloden i Østfrankrig. I jan. 1871 blev han af de tyske tropper tvunget til at trække sig ind i Schweiz, hvor hæren blev afvæbnet.

9) Dansk Folketidende 1871 nr. 25–30. Artiklerne er mærket –b– og dateret indenfor tiden 27/5–18/7.

med det smule Tysk, som jeg kunde fra skolen, besluttede jeg et ophold først i Genf for at lære Fransk. På vejen standsede jeg i Lausanne for at bringe fru Cookney, født Tutein, en hilsen fra Marienborg. På hotellet erfarede jeg, at manden nylig var død, og jeg skrev da en billet til enken, om hun ønskede at modtage mig eller vilde nøjes med den skriftlige hilsen. Kort efter kom broderen, Ferdinand Tutein, der lige var kommen derned i anledning af begravelsen, for at hente mig, og vi tilbragte en meget hyggelig dag på Mont Oliver hos den ikke særlig dybt sørgende enke*. Til min store overraskelse hørte jeg siden, at man hjemme på Møn havde benyttet dette besøg til en historie om, at jeg skulde have den smukke og rige enke, der i sin ungdom havde en meget dramatisk skæbne [10]. Hun var dog nu visstnok 10 år ældre end jeg! Jeg forlod hende da også med uskadit hjerte, og Ferdinand T. og jeg foretog sammen en tour gennem Savoyen, hvorfra jeg mindes to træk. På en ridetour satte jeg mig baglænds på muldyret for bedre at kunne se udover landskabet. Tutein sagde da til førerne: Prenez garde de lui, il est fou! hvorefter de kendelig skyede mig. Siden fik jeg revanche, da førerne i Chamonix nok vilde påtage sig at føre mig til toppen af Mont Blanc men kasserede T., fordi han var for tyk! Så opgav også jeg touren, da den skulde koste – 500 fr.

Ved tilbagekomsten til Genf lå der brev hjemmefra med budskabet om moders død [11]. Da følte jeg mig usigelig ene i det fremmede land. Ikke mindst fordi moder i flere henseender var kommen til at stå sine børn fjernere, blev dette budskab nu så meget bittere. Alle, som kender sorgen, véd hvilken del angeren tager i den – den største.

Imidlertid så meget ivrigere kastede jeg mig over min rejses opgave. I Journal de Genève indrykkede jeg et avertissement, hvorved jeg søgte en lærer i Fransk, der kunde være hos mig hele dagen. Dette misforstoddes åbenbart af nogle; flere unge damer meldte sig, ja, forældre tilbøede endog døtre! siden forklaredes dette således, at mange fremmede foretrak lærerinder for lærere! Dette turde jeg dog ikke indlade mig på, men antog en gammel professeur Ganeval, der som republikaner var udvist af Frankrig under Napoleon, personlig ven af Raspail, kamferdokto-

* Han sagde: »Hun er en glad enke!«

10] Sophie Louise Alice Tutein blev 3/4 1849 gift med hofjærgermester Alexander Brun, men ægteskabet opløstes 14 dage efter ved kgl. resolution, da det fra hendes side var indgået under falske forudsætninger. Hendes anden mand, John Cookney, døde 26/5 1871.

11] Eline Boisen f. Heramb døde 27/5-71.

ren [12]. Jeg tror, betingelsen var 3 fr. om dagen og kosten og fri rejse på vore udflugter, så skulde han være til rådighed hele dagen igennem. Men hvor blev jeg dog ked af den gamle pedant! foretrak virkelig en lærerinde. Men jeg holdt dog ud en måned og arbejdede så flittigt, at jeg nogenlunde kunde klare mig med det Franske. Morede mig med at drille den gamle; særlig var han en stor kujon på små sejletoure på Gensersøen og en dårlig fodgænger i bjergene.

Jeg boede i en pension på Pleinpalais, hvor der kun fandtes damer, mest Amerikanske; jeg vexlede ikke et ord med dem. Ved afrejsen fra Genf anbefalede Ganeval mig at besøge en original, professor Creolla i Bern, hvad jeg også gjorde og ikke fortrød. Jeg fandt en lille, mager mand med en vild løvemanke i en hule af bøger; han var juridisk professor, ligeledes en Fransk flygtning. Ligeså flegmatisk, kedelig Ganeval var, ligeså spillevende var denne, talte med en glød som en barrikadekæmper. Han har senere af og til sendt mig nogle af sine småskrifter, og særlig fik jeg en del år senere sendt fra ham den trykte tale, som han vilde holde 8 dage efter ved et møde i Belleville, hvor han stillede sig som radikal kandidat imod – Gambetta*.

Derfra foretog jeg en udflugt til Italien for at prøve jernbanen, system de Feller over Mont Cenis [14]. Rejsen har jeg visst fortalt i Dansk Folketidende, men næppe, at jeg undervejs nær var bleven arresteret som kommunard! Mit pas hjemmefra var over 1 måned gammelt; imidlertid var netop i disse dage kommunen i Paris endelig bleven overmandet, og der var udstedet forbud mod, at nogen passerede ud over grænsen, når ikke papirerne var i orden [15]. I Chambéry kom en gendarm ind i vaggonen og efterså alles papirer, mit pas blev kasseret, fordi det var for gammelt, og jeg måtte følge med til præfekten, som dog strax påteg-nede passet, da han så, jeg var Dansk (med i 64). Men jeg tænkte mig allerede blive ført tilbage til Paris som mistænkt kommunard! Imidlertid måtte jeg afvente det næste tog for at komme videre. Den øvrige rejse, besøget hos general Herzog og forskellige exercepladser, rejsen til Pa-

* Han var særlig ivrig for kvindesagen, hvorom jeg meddelte ham stillingen i Danmark (frøken Caroline Testmann) [13].

12] Lægen François Vincent Raspail, der gjorde sig berømt som revolutionær poli-tiker, opfandt en medicinsk kur, hvori kamfer indgik som et vigtigt led.

13] Caroline Testmann var en fremtrædende kvindepolitiker i Danmark.

14] Jernbane-systemet de Feller er af amerikansk oprindelse, en smalsporet »tand-hjulsbane«, hvor to hjul fra lokomotivet i vandret plan med dampkraft trykkes ind mod en høj T-formet midterskinne.

15] Kommunardopstanden blev endeligt slået ned den 28/5 1871.

ris, Boulogne og over London-Esbjerg hjem er fortalt i Dansk Folketidende.

Fra den sidste del af sommeren 1871 mindes jeg intet særligt. Vi lejede blomstermaler Hammers møblerede lejlighed på Gammeltorv 4.

I Oktober 1871 vælges jeg til partiets sekretair og fungerede som sådan i hele partiets tid og længe efter.

Jeg kom i denne vinter til at tage virksom del i samlingens hovedbegivenhed, Fengers afgang som finansminister. Der var forelagt forslag om indkomstskat for at skaffe midler til anlæg af den vestjydske jernbane. Jeg havde ved første behandling støttet forslaget under hensyn til, at vi ikke burde lade indkomstskatten hvile, men gøre den til en varig skat til afløsning af andre ubillige byrder [16]; derimod billigede jeg ikke anvendelsen til jernbaner, som rettest kan bygges for reservefondens midler eller for lån. Scavenius var naturligvis modstander af indkomstskatten, og Berg allierede sig med ham, vel sagtens af politiske grunde, imod ministeren. I finansudvalget fastholdt jeg mit standpunkt, men vilde dog ikke modtage det mig tilbudte ordførerskab, da jeg ikke vilde være ordfører for højre. I salen stod sagen tvivlsomt, men det antoges dog, at skatten vilde få et lille flertal, særlig ved min hjælp. Da begik Fenger en stor fejl, idet han på engang lod forstå, at han gjorde sagen til kabinetsspørgsmål for sig, medens han tidligere havde erklæret, at han trods den gældende lov ikke vilde bygge jernbanen, når han ikke fik indkomstskatten. Måske gjorde Fenger dette i tillid til min standhaftighed og rigtige erkendelse af, at når skatten ikke da blev gennemført, så vilde den være begravet for lange tider, hvad også har vist sig.

Skønt jeg ved, at han har bebrejdet mig min holdning eller mangel på holdning dengang, så må jeg sige, at han gjorde mig stillingen umulig. Medens »kabinetsspørgsmålet« naturligvis yderligere æggede mine partifællers modstand, så var erklæringen om standsningen af jernbanen lige rettet imod mig, der netop havde modsat mig denne forbindelse. Jeg rejste mig da og udtalte, at Fengers erklæring om jernbanen gjorde mig det umuligt at stemme for loven, jeg vilde undlade at stemme. Da det var bekendt, at så mange fulgte mig, at lovens fald derved ansås for afgjort, tog Fenger kort efter ordet og holdt en slags afskedstale til thinget.

16] Siden 1864 havde der regelmæssigt været vedtaget ekstraordinære indtægtskatter, sidst i 1870. Fenger ønskede den nu forlænget i endnu 2 år. Hverken forslaget eller bemærkningerne dertil nævner, at pengene skulle bruges til den vestjyske længdebane, der var gennemført af Estrup i 1866. Bojsen talte ikke ved forslaget 1. behandling, da det uden forhandling gik direkte til 2. behandling (Ft. 71/72 sp. 266).

Kort efter trak han sig tilbage som minister og ikke længe efter også som rigsdagsmand. Dette nedskriver jeg efter hukommelsen; jeg erindrer, at jeg var meget pint af sagen, og har senere fået den opfattelse, at det var uklogt handlet. Ansvarret må jeg dele med Høgsbro. Det var visnok ved samme lejlighed, at Scavenius i følelsen af sin sejer over Fenger talte med stærk Fransk accent om »overbalance« på finansloven, hvorfor Dagbladet dagen efter meget betegnende bemærkede, at Scavenius »fik overbalance«, visnok også med hentydning til, at S. kom fra en bedre middag eller frokost [17].

Fenger blev efterfulgt af Krieger. Der er næppe nu nogen tvivl om, at fremsynet demokratisk politik vilde have støttet Fenger, hvis karakter var sparsomhed.

Medens episoden »Fenger« henhører til samlingen 1871–72, var hovedbegivenheden i 1870–71 det mislykkede forsøg med præstelønningsloven [18]. J. A. Hansen gjorde da et forsøg på at nå overenskomst med Hall om sagen, og jeg støttede forsøget, skønt ikke medlem af udvalget. Også overfor denne sag indså jeg, at en skarp fastholden af principerne fra begge sider vilde blot have tilfølg, at der intet blev udrettet. Berg trådte imidlertid skarpt op derimod, og det var ham lett at samle så megen modstand, at J. A. Hansen ikke turde føre sagen igennem, ligesom også Hall ikke resolut nok turde gå ind på de tilbudte lønningsatser. Fra denne begivenhed daterer det sig, at J. A. Hansen så sig nødt til at opgive sin gamle reformpolitik, hvis han ikke vilde distanceres af Berg, og denne viste tydeligt, at han satte sig et langt videregående formål. Han vilde forbeholde sig selv som sejrende parlamentariker at gennemføre en række store reformer, og det stod ham ingenlunde klart, at disse isåfald vilde kræve *større* indrømmelser overfor modstanderne.

Jeg for min del indtog ingenlunde nogen ledende stilling; personlig var jeg anlagt for reformarbejde, sympathiserede mest med J. A. Han-

17] Dagbladet (Bille) skrev 21/2 1872 om sagens 2. behandling efter at finansministeren havde sat sin portefeuille ind på den: »Den aldersstegne statsmand Balth. Christensen blev i et nu femogtyve år yngre og flagede omkring på valen som en grånende ravn, der aner blod og lig. Scavenius svulmede, så at han fik »overbalance«. Bojsen, der havde været med til at indstille loven til vedtagelse, gjorde, under et skrøbeligt påskud, som Fenger uskånsomt slog i stykker for ham, omkring og rømte sin post.«

Bojsens erklæring om sin ændrede afstemning findes i Ft. 71/72 sp. 5715.

18] Venstre ønskede landsbypræsterne sat på fast pengeløn i stedet for at de som hidtil skulle have indtægter fra præstegårdsjorden og de højtids ofre og accidenter, som menigheden betalte. C. C. Halls forslag var det 6. forslag siden 1861 i forsøget på at nå en løsning.

sens indre politik og beskæftigede mig i disse år med arbejder som den kommunale beskatning og lignende. På den anden side førte traditionerne fra det nationale venstre mig til Berg, hvis storpolitiske drømme ikke kunde undlade at tiltale mig, medens jeg manglede erfaring til at måle midlerne i forhold til målet. Da også J. A. Hansen bøjede sig for den »politiske kronprinds« Berg, fulgte jeg denne på en del af hans store rejser i sommeren 1872 (600 mile!) navnlig i Vestjylland, der førte til den store »parlamentariske« valgsejr i Sept. 1872 [19]. Fra denne sommer er Bergs overvejende indflydelse grundlagt, en indflydelse, som kun midlertidig stoppedes senere nogle gange, men som i grunden varede til provisoriet 1885 og Holstebro affairen [20].

Notater fra partiprotokollen.

Programfornyelsen i 1872 er atter redigeret af Krabbe, J. A. Hansen og Berg [21]. December 72 genvælges Høgsbro (efter Müller) til medlem af bestyrelsen. Han er ene om at modsætte sig partiets anbefaling for »Morgenbladet«, der skulde komme fra Oktober 73.

Winther nægtes genoptagelse og danner en lille gruppe på 5 [22].

Jan. 1873. Høgsbro foreslår og får partiets tilslutning til at nægte overgang til 2den behandl. af Halls skolelovsforslag. Da Hall imidlertid truer med opløsning, gøres tilbagetog, og efter Høgsbros forslag standses 1ste behandl., og forslaget henvises til udvalg. Det er denne udvej, der skaffede Høgsbro ry som den fiffige rådgiver.

På samme tid vælges jeg for første gang til hærudvalget [23].

10. Febr. fremkommer Berg i partiet med sine bekendte dagsordener, hvorved venstres egne forslag standses [24]. Der var jævnlig rivninger i partiet, særlig an-

19] Ved valget den 20/9 1872 opnåede venstre 53 af folketingets 102 pladser. Partiet havde derefter flertal i det folkevalgte kammer, hvorefter forudsætningen for kampen om parlamentarismen var til stede.

20] Ved et valgsmøde i Holstebro i sommeren 1885, hvor Berg skulle tale, blev den stedlige politimester med vold ført ned af tribunen. Herfor idømtes Berg 6 måneders fængsel, der fysisk undergravede hans helbred.

21] Programmet af 23/3-72, der erstattede det forenede venstres manifest fra 1870, vedblev at gælde til 1889.

22] Tschernings tro tilhænger, Geert Winther, udmeldte sig af det forenede venstre i marts 1871, men søgte året efter om genoptagelse.

23] Iflg. slutningsparagraffen i hærloven af 1867 skulle loven revideres 5 år efter dens vedtagelse. Revisionsforslag fremsattes forgæves 8 gange, indtil hærlovstillæggets vedtagelse i 1880.

24] Disse reformforslag fremsattes vistnok udelukkende for ved ministeriets afvisning af dem at manifestere ministeriets manglende vilje til samarbejde med folketinget. Venstre standsede dem alle efter 3. behandling med enslydende dagsordner, hvori nødvendigheden af et nyt ministerium udtales. Det drejede sig om forslag til præsters lønninger, fæstevæsnets afløsning, lige valgret ved kommunevalgene samt om en pensionslov.

gående referater af partiforhandlinger. Det såkaldte »bundtmagerloft« i mezzaninen var i det hele vidne til mere indbyrdes strid end sammenhold.

J. A. Hansen, Berg og Høgsbro redigerer adressen til kongen; da adressen blev uden virkning, affattes en redegørelse til vælgerne, forfattet af de samme med tilkaldelse af Krabbe. Jeg erindrer ikke, om denne tilkaldelse var udtryk for ønsker om mere besindighed [25].

I April foreslår Berg i bestyrelsen nægtelse af finansloven og støttes af J. A. Hansen efter samråd med C. C. Alberti. Bojsen og Høgsbro har betænkeligheder, men vil følge partiets flertal efter en nøje forhandling. Der afstemtes ikke i bestyrelsen, henstilledes til partiet. I partimøde den 24. April stemte 19 med Berg, medens 23 vilde betænke sig. Partiet var opløsning nær. Der hengår en måned, i hvilken der ingen møder holdes. Trods mine tvivl har jeg sluttet mig til Berg, men arbejder ved siden af på at holde partiet sammen. Af dette stemte flertallet (godt 30) imod finansloven, ca. 20 for den, hvorved den altså blev vedtaget i salen [26].

Først den 21. Maj holdes atter møde, fra hvilket dog Berg og J. A. Hansen synes at have holdt sig borte. Jeg forelagde på grundlag af mange samtaler udkast til en fællesudtalelse, der endelig redigeredes af mig, Høgsbro og [V.] Holm; om den kom offenkjærlig frem, erindrer jeg ikke; men den hvilede visstnok på forståelse om, at hvis ministeriet ikke trak sig tilbage i løbet af sommeren, skulde finansloven forkastes om efteråret [27]. Således holdtes partiet endnu dengang sammen; men den gensidige tillid havde lidt et væsentligt knæk.

Ministeriet blev imidlertid stående, visstnok i følelsen af, at venstre var ifærd med at forløbe sig og fremtvinge skridt, hvortil stemningen i virkeligheden ikke svarede.

I det store felttog 1872–73 fulgte jeg Berg ubetinget i følelsen af, at der uundgåelig måtte gøres et energisk forsøg med hans »rene« politik. Berg lededes ganske visst af en høj grad af personlig herskesyge, men ved siden deraf bestemtes han også af et andet mere tiltalende hensyn. Anklagen for at have medvirket – måske afgørende – ved grundloven 1866, hvilede tungt på ham. Hans trøst indadtil og udadtil var, at folkethingets magtstilling (formelt) var bevaret urørt; det ny landsting skulde kun indtage en slags ballaststilling og særlig havde han indsuget de national-liberales hidtidige opfattelse af det parlamentariske kongedømme, navnlig i Chr. IX's hånd. Det blev en særlig opgave for ham at ligesom dække 1866 ved at vise, at folkethinget havde magten gennem finansloven og det parlamentariske system. Da valgene havde givet ham et – omend knebent – flertal, ilede han strax til at iværksætte sin plan.

25] Efter den omtalte serie af dagsordner vedtoges i salen med 55 stemmer mod 34 en adresse til kongen om, at »det konstitutionelle monarkis nødvendige krav er, at regeringen er i overensstemmelse med det af den almindelige valgret udgædede ting.«

26] 17 venstremænd stemte med højre og de nationalliberale, så finansloven blev endeligt vedtaget med 61 mod 39.

27] Fællesudtalelsen blev offentliggjort den 14/4.

Notater fra partiprotokollen.

Om efteråret blev beslutningen foreslået af mig, som også blev dens ordfører. I grunden vilde venstre gerne have bøjlet af, men ministeriet gjorde intet for at lette vendingen [28].

Fællesudtalelsen til vælgerne er redigeret af J. A. Hansen, Berg og Holm.

Ved valget 14. Nov. 73 faldt Balth. Christensen, men valgtes ikkedestomindre til æresmedlem af partiet [29], medens J. A. Hansen blev formand.

Jeg forebringer partiet den Schjørringske adresse, som får tilslutning af partiet [30].

Høgsbro, Bojsen og Berg redigerer den »erklæring«, som skal afgives ved finanslovsbehandlingen. Jeg forelægger den i partiet. J. A. Hansen vælges til ordfører. Man var så bange for at komme ind på en storpolitisk debat, at man besluttede, at ingen andre måtte tale, og at dersom nogen interPELLerede om »parlamentarismen«, skulde J. A. Hansen kun henvise til venstres program. Dette blev skarpt overholdt, J. A. Hansen læste erklæringen op, og hverken han eller andre fra vor side talte [31].

Jeg arbejdede videre på forståelse med Schjørring-Holstein. Da Schjørring imidlertid havde foretaget en modererende ændring i adressen, lykkedes det kun med 21 mod 15 at få partiets samtykke dertil, og J. A. Hansen vægrede sig nu ved at være vor ordfører ved sagens forhandling. Dertil blev jeg da valgt – det var en vanskelig opgave at skulle tale således, at begge sider kunde finde sig deri, og jeg har næppe kunnet undgå at svække adressens virkning ved den forbeholdne tilslutning, som jeg var nødt til at udtale. Imidlertid gik dog hele partiet med.

14. Jan. 74 slutter partiet sig til Holsteins forespørgsel og misbilligelse af den kgl. håndskrivelses offentliggørelse [32]. Jeg blev atter valgt til partiets ordfører i den sag. I det hele tog jeg ordet for at søge tilslutning fra andre sider. Rivningerne

28] Ved begyndelsen af samlingen 1873/74 indbragtes et forslag til beslutning af folketinget, hvori man opfordrede ministeriet til at »gøre de fornødne skridt til fjernelse af de hindringer for samfundets lykkelige udvikling, som foranlediges af den bestående uoverensstemmelse mellem ministeriet og folketinget.« Samtidig meddeltes, at man agtede at nægte finanslovsforlagets overgang til 2. behandling. Dette skete, hvorpå konseilspræsident Holstein opløste folketinget.

29] Ved valget den 14/11 1873 gik venstre 2 mandater tilbage, og kampånden i partiet var kendelig afsvalet. Balthazar Christensen faldt mod højremanden P. Pedersen i Frederikssund.

30] Løsgænger, borgmester C. P. C. Schjørring foreslog, ivrigt støttet af Holstein-Ledreborg, en adresse, hvori det tilrådes kongen at skifte ministerium til »en mere frugtbar samvirken mellem lovgivningsmagtens forskellige led og derved styrke kærlighedsbåndet mellem konge og folk.«

31] Partierklæringen lød: »På egne og meningsfællers vegne skal jeg udtale, at vi agter at stemme for finanslovsforlagets overgang til 2. behandling.« Erklæringen betegnedes tilbageslaget fra kamppolitikken.

32] Som svar på den schjørringske adresse offentliggjordes d. 7/1 1874 en kgl. håndskrivelse, der afviste tanken om ministerskifte, »idet det (ministeriet) består af mænd, som Vi anser for at høre til landets bedste og dygtigste, der besidder Vor fulde tillid.« Holstein-Ledreborg, der med venstre misbilligede, at kongen derved inddrog i partistriden, stillede en forespørgsel til ministeriet, som endte med vedtagelsen af en meget skarp dagsorden.

i partiet fortsættes med stærkt delte afstemninger om hærudvalget, arbejdernes lønningstillægget o. s. v. Der foreslås endogså anvendelse af kugleafstemning.

Hele andrageudvalget (også højre) havde foreslået nedsættelse af en parlamentarisk kommission om arbejdernes lønningssagen. Jeg var også udset til medlem; imidlertid hindrer regeringen nedsættelsen ved at slutte rigsdagen forinden og senere nedsætte en regeringskommission [33].

Jeg fulgte Berg med endnu ubegrænset tillid, men bidrog dog samtidig til, at partiet ikke sprængtes*. Man enedes om, at dersom ministeriet ikke var gået om efteråret, skulde finansloven forkastes strax for da ialfald at fremkalde en opløsning. Men fra efteråret 1873 begyndte jeg at tvivle om Bergs politiske kløgt. Et udtryk herfor var det forslag til beslutning af folkethinget, som jeg var ordfører for [35], og hvori jeg ivrigt støttedes af alle dem, der om foråret ikke havde villet være med til finanslovsforkastelsen og også af J. A. Hansen, der utvivlsomt nu så, at Berg var løbet løbsk. Tanken med denne beslutning var visstnok at komme udenom finanslovsnægtelsen, men sagen var alt kommet for vidt til at kunne standses, regeringen vilde ikke vige, og vi fik opløsningen og de ny valg, under hvilke J. A. Hansen atter tog tæten ved at erklære, at »experimentet« ikke skulde gentages.

Ved disse valg fik jeg en modkandidat i daværende kapitein N. P. Jensen, der dog kun fik et par hundrede stemmer [36]. Under valgbevægelsen havde jeg et karakteristisk sammenstød med gamle Tutein. Han mødte ved et møde i Æbelnæs skole, men blev under den skarpe diskussion så heftig, at han slog i bordet og råbte: »Vi vil ikke tåle noget bonderegimente«, og dermed segnede han besvimet om og måtte køres hjem.

* Mærk min advarende deltagelse i møntforhandlingen [34].

33] Forslaget om nedsættelse af en parlamentarisk kommission til undersøgelse af arbejderne levevilkår blev stillet den 30/3 1874. Da det allerede den 27. var blevet besluttet i et ministermøde at slutte rigsdagen den 1. april, var der altså ikke tale om en direkte sabotering af forslaget. Ganske vist var Krieger stærkt imod det: »Hvem kan sige, hvad der kan udvikle sig af en sådan kommission med Berg som formand« (Kriegers dagbøger V, 31/3 1874).

34] Af Bojsens taler ved møntlovens behandling (Ft. 72/73 sp. 1087, 5419 og 5435) synes ingen advarende tendens at kunne spores.

35] I beslutningen opfordredes ministeriet »til at fjerne de hindringer for samfundets lykkelige udvikling, som foranlediges ved den bestående uoverensstemmelse mellem ministeriet og folkethinget.« (Till. A 73/74 sp. 1547.) Jvr. note 28.

Krieger skriver i sin dagbog: (V, 13/10-73): »Bojsen var mit ordfører.« 14/10 nægtedes finanslovens overgang til 2. behandling med 53 stemmer mod 43.

36] N. P. Jensen fik 225 stemmer mod Bojsens 1151.

Valgene gav ingen væsentlig forandring af personer; men i virkeligheden gik udslaget af stemningen imod den Bergske politik. Visstnok havde partiet ikke bundet sig til at gentage »experimentet«, men ikke desto mindre følte det tydeligt som et nederlag, da man istedetfor en genoptaget storpolitisk forhandling indskrænkede sig til at lade J. A. Hansen oplæse en kort erklæring i thinget, hvori kun udtaltes, at man agtede at stemme for finanslovens videre behandling.

Det store Bergske felttog var afgjort strandet, og fra det tidspunkt har min bestræbelse gået ud på at bidrage, hvad jeg har formået til at moderere venstres politik, om end jeg har manglet væsentlige egenskaber for som »fører« at kunne føre afgjort an ad andre veje. Min første bestræbelse gik ud på at få partiet til at støtte den Schjørringske adresse, hvilket også lykkedes, om end udtrykkene i denne adresse langtfra tilfredsstillende Berg.

I dette øjeblik gjorde regeringen en fejl, som har haft uoprettelige følger. Der var stille efter stormen; stemningen var utvivlsomt for fonsolighed; dersom den Fonnesbechske regering var bleven dannet i det øjeblik, så vilde den utvivlsomt kunde have fået en overenskomst med folkethinget, der for lang tid vilde have ledet os udenom konflikten. Strømkæntingen i stemningen kunde have været benyttet af en klog politik, så meget mere som det var almindelig bekendt, at ministeriet alligevel tænkte at trække sig tilbage til foråret, da det hed sig, at Krieger ikke vilde mere. Den nationalliberale regering begik da ikke alene en dumhed, men et grelt brudd med sine egne politiske traditioner, idet den skød sig ind under kongen og offentliggjorde en »kongelig håndskrivelse«, der befalede den at blive. Dette skridt anser jeg for at have været af skæbnesvanger betydning, og det vil engang blive oplyst, hvilke medlemmer af regeringen der særlig har skyld deri [37]. Håndskrivelsen afføde misbilligelsen, og alt dette var vel skikket til at give den krasse politik påny vind i sejlene, så da foråret kom og ministeriet gik, da var det gunstige øjeblik forbi, og Fonnesbech var *desværre* på forhånd bleven umulig [38].

Fra samlingen 1872/73 må jeg endnu meddele, at jeg var bleven valgt til formand for finansudvalget og tillige ordfører for hærudvalget. Begge

37] Justitsminister Klein og kultusminister Hall skrev den kongelige håndskrivelse, som dog den næste dag blev omredigeret af finansminister Krieger. Når ministeriet blev, skyldtes det sandsynligvis først og fremmest et stærkt pres fra kongen og kronprinsen, ivrigt støttede af biskop Martensen. Se Kriegers dagbøger 18/12 1873–7/1 1874.

38] Mellem dette og det følgende afsnit har Bojsen ladet 10 sider stå ubeskrevet.

disse for mig ny arbejder krævede en sådan anstrengelse, at jeg arbejdede næsten både nat og dag og tilmed under storpolitikens spænding. Hertil kom, at jeg boede alene på Kultorvet nr. 3, hvor jeg havde lejet en lejlighed og selv købt møbler til den i den tanke, at Ida som sædvanlig skulde være hos mig. (Der var en større sal, hvor partiet kunde samles. Der anskaffedes 72 lette stole. Man samledes ofte engang om ugen. Traktementet var dog kun øl og cigarer.) Hun var imidlertid – under virkningen af den ulykkelige forlovelse – bleven så sjælelig og legemlig angreben, at hun måtte blive hjemme i Stege med begyndende brystsyge og andre skavanker. I foråret 1873 var jeg derfor i *høj grad* nervøst nedbrudt, hvad kun de forstår, som kender til nerver. Da det endelig var lykkedes Ida at blive forlovelsen kvit, besluttede jeg at rejse med hende til syden (jeg stillede som betingelse for rejsen, at den ulykkelige forlovelse hævedes); men da vi ingenlunde egnede os til at opmuntre hinanden, blev dette en sørgelig rejse. Den gik over Stettin, Berlin, Dresden, Prag, Pilsen, München til Reichenhall, hvor vi opholdt os et par måneder sammen med klædehandler Ole Jørgensen og hustru Bolette, der endog flyttede sammen med os, da de havde fået en dårlig lejlighed. Han var brystsvag, hun led ligesom Ida af benskade, og begge måtte bæres på toure i bærestole.

Medens Ida var i Rom vinteren 1873/74, boede jeg i en pension i Tordenskjoldsgade, medens lejligheden på Kultorvet blev lejet ud møbleret til fru Wagner.

Det var bestemt, at jeg i foråret 1874 så tidlig som muligt skulde rejse ned og hente Ida tilbage. Da det ligeledes hed sig, at Krieger vilde rejse til syden tidligst muligt, opstod der et »on dit«, at vi begge virkede for at få rigsdagssamlingen sluttet til 1. April [39]. Under forhandlingerne herom forefaldt et mærkeligt sammenstød mellem Krieger og mig. Forsåvidt det ikke lykkedes at gøre finansloven færdig itide, måtte der itide vedtages en midlertidig finanslov. Angående udsigterne i så henseende havde jeg en samtale med finansministeren (Krieger), som udtalte til en disput om, hvorvidt kongens rett til at slutte eller opløse rigsdagen var begrænset af dertil given finansbevilling. Herunder faldt der fra Krieger en ytring, som jeg opfattede som – den første – antydning af muligheden af en provisorisk finanslov, et spørgsmål der begyndte at vise sig i baggrunden. Efter et skarpt ordskifte sammenkaldte jeg finans-

39] Iflg. Kriegers dagbøger (VI, 16/3 1874) var det Høgsbro, der havde udspremt rygget om, at ministeriet var ivrig efter at fremskynde finansloven. I virkeligheden kom fremskyndelsen af en opfordring 27/2 fra Christopher Krabbe, folketingets formand.

udvalget og meddelte dette samtalen; dette gav anledning til en skriftlig forespørgsel fra udvalget om, hvad der havde været ministerens mening, hvorefter han sendte udvalget en noget undvigende skrivelse, som jeg opbevarer [40]. Dermed faldt denne provisoriske forpostfægtning til ro. Men Krieger var fornærmet på mig, og værre blev det under den følgende rigsrettsaffære. –

Imidlertid lykkedes det dog at blive færdig til 1. April – der var ingen tale om finanslovsnægtelse.

Umiddelbart derefter rejste jeg sydpå og skulde efter aftale træffe Ida og fru Lorenz i Bozen for derfra at gå til Meran. Det var endnu vinter nord for Alperne, og det var en mærkelig overgang, da jeg ad Brennerbanen kom ned til Bozen en aften og fandt her træer og buske i fuld blomst ved mild forårsluft. Først dagen efter skulde Ida komme, og jeg rejste hende da imøde til Verona, hvor jeg kom Kl: 12 og overraskede hende og fru Lorenz på banegården; vi spiste frokost dør med forargelse over stegte asparges, og kørte tilbage Kl: 1. Således havde jeg i 1871 været nogle timer om natten på italiensk grund ved Mont Cenis (Susa), og nu en time atter i Italien! Fra Bozen med deligence til Meran, hvor den første sorg var, at et florentinsk mosaikbord blev knust ved aflæsningen. Ida sørgede sig syg derover, og jeg skrev til Florens efter et nyt lignende bord, som dog hellerikke kom helt hjem. Køb ikke skrøbelige sager på rejser!

Vi boede i »Villa Aders« omringet af mægtige Alpetoppe. Ida var meget svag og kunde ikke deltage i udflugter, så fru Lorenz og jeg måtte spadserere alene på al slags æventyr. Ida skulde styrkes ved at drikke svær ungarsk vin, hvorefter vi hver dag efter bordet bar hende ud på plainen i haven. Noget efter kom Herman Anker og Mix fra Italien og blev en stund hos os i Meran. Vi havde det da meget fornøjeligt sammen. Ved middagsbordet talte vi frit på Dansk, da vi forudsatte, at ingen forstod os. En dag var Anker meget overgiven og fortalte nogle mindre fine anekdoter, men blev meget flov, da efter bordet nogle Liflandske baronesser Wrangel kom hen og tiltalte ham på Svensk.

40] Mødet mellem finansministeren og finansudvalget fandt sted den 15/3 1874. Herunder fastholdt Krieger ministeriets ret til at hjemsende rigsdagen og udstede en provisorisk finanslov. Efter at Krieger var gået, foreslog Berg, at man skulle standse den midlertidige bevillingslov midt i 2. behandling og henvise sagen til finansudvalget. Dette ville sandsynligvis have ført til en provisorisk lov, men det blev forkastet med 7 stemmer mod 6. Kriegers brev til udvalget af 4/4 findes endnu i Bojsens arkiv.

Anker og Mix rejste hjem, og efter en måneds ophold i Meran var det endnu for tidlig for Ida at komme hjem. Da jeg atter dette år var meget nervøst angrebet med mavelidelser o. s. v., bestemte jeg mig til atter at prøve et ophold i Bad Weilbach, som forrige år syntes at have virket heldigt på mig. Men dennegang mislykkedes det ganske, jeg kunde aldeles ikke tåle svovlvandet og blev kun i Weilbach så længe, til det var bleven mildt hjemme.

I Weilbach traf jeg Carlsen fra Gl. Køgegård med datteren Emmy. Han og jeg tilbragte snart den meste tid sammen og kom dybt ind i politiske forhandlinger. Vi gennemgik alle de foreliggende reformspørgsmål og kom til det resultat, at folkething og landsting nok måtte kunne enes om sagerne, når vi havde en regering med evne til at mægle mellem thingene. Som bekendt forelå i de samme dage et ministerskifte hjemme, og Carlsen mente, at nu måtte Estrup tage fat for at få rigsdagsarbejdet i god gænge ligesom i 1867. Efter aftale med mig skrev Carlsen fra Weilbach til Estrup, hvori han vilde udvikle det udkast til en overenskomst mellem thingene, som var resultatet af vore samtaler. Estrup lod vente på sig, formodentlig har han villet afvente krisens udvikling, inden han nærmere optog den indledede forhandling. Først efter min hjemkomst og efter dannelsen af ministeriet Fønnesbech fik jeg brev fra Carlsen, hvori denne meddeler, at Estrup har svaret, at nu var forhandlingen overflødig [41]. Dersom Estrup havde fået styret på dette tidspunkt og på grundlag af overenskomst med folkethinget om en række saglige reformer, da vilde sikkerlig udviklingen være kommet i et andet og bedre spor. Mellemskomsten af ministeriet Fønnesbech, der ikke fik støtte fra nogen side, virkede kun yderligere ophidsende på begge sider. Estrup blev derefter ikke forhandlingsmanden fra 1867, men konfliktsministeren [42].

I begyndelsen af Juni kom Ida og fru Lorenz fra Meran, og i små dagsrejser over Cassel og Lübeck rejste vi hjem.

Hovedbegivenheden i denne sommer var det store venstremøde på Møn, hvori grev Holstein for første gang deltog. Den Schjørringske adresse havde nærmet ham til venstre og endmere protesten mod den kongelige håndskrivelse. Imidlertid var det nu Holsteins plan at lede til

41] Indholdet af H. R. Carlsens brev til Estrup kendes ikke. Ministeriet Holstein demissionerede den 12/6 1874. Fønnesbechs ministerium dannedes først den 13/7. Fra Carlsen foreligger i Bojsens arkiv et langt brev af 29/6 samt meddelelsen om Estrups svar, dateret den 5/7.

42] Estrup var indenrigsminister 1865–69.

en forståelse mellem venstre og Fønnesbech, og dette forberedte han ved sin nærværelse på Møn. Dette møde er bleven mest erindret ved M. Strandskovs tale om de snivede heste, som just ikke var egnet til at forberede overenskomst med ministeriet [43]. Jeg erindrer et par andre småtræk. J. A. Hansen m. fl. boede hos mig. En morgen var han kommen tidlig op, og jeg traf ham da siddende og sværme nede på den lille ø i haven. Dengang var han sikkerlig allerede indviklet i sine økonomiske ulykker og det forstås lett, hvorledes han måtte ønske at bytte hele den politiske tummel bort for en stille fredelig sommermorgen. Hørup var dengang ikke rigsdagsmand, men deltog i mødet som referent fra Morgenbladet. Ved en frokost, jeg tror det var i præstegården eller måske på Rødkilde, debuterede han med en tale, hvori han forklarede, hvorledes han var bleven venstremand af had til de nationalliberale og førte dette tilbage til sin barndom, da kammerater i skolen havde hånet ham på grund af en spraglet vest [44]!

I Aug. 1874 foretog jeg en sejletour i »Tjalfe« til Bogø. Medfulgte en kvartet, bestående af købmand Edv. Hincheldej, Bendtsen, Rydahl i Udby og jeg, som havde indøvet Bjørnsons ny sang til det forenede venstre: »Foraget af de store, men elsket af de små«, hvormed vi hyldede Berg. Vi blev der om natten og sejlede dagen efter tilbage – der var folkefest i Bogø skov [45]. I det øjeblik var Berg med partiet på topunktet – men forspillet til Kjeldernæssagen var allerede opført.

Senere på sommeren gjorde Holstein forsøg med sin overenskomstplan. Han fik Berg og J. A. Hansen og visstnok enkelte flere [Tauber] i en droscke – han sad selv på bukken, og kørte således gennem byen ud til Fønnesbech. Tanken var visstnok fuldstændig rigtig [46]. Meningen med ministeriet Fønnesbech måtte jo være at komme folkethinget imøde, og

43] Iflg. Hørups referat i Morgenbladet 8/7 1874 udtalte amtsrådsmedlem Mads Strandskov: At ministeriet ikke var i overensstemmelse med folketinget, var ingen stor ulykke. Et sådant ministerium var dødsdømt. Det var en urimelighed at tale om et sligt ministeriums dygtighed. Hvad kunne det hjælpe, at man havde de allerfinessede stutierheste; når de havde snive, måtte de dog slås ned.

44] Hørup har refereret sin egen tale i Morgenbladet 9/7, men omtaler ikke den spraglede vest.

45] Bogøturen, der fandt sted søndag den 28., er omtalt i Høgsbros breve og dagbøger II s. 13–14.

46] Initiativet til forhandlingerne kom vistnok fra ministeriet. I begyndelsen ønskede Fønnesbech og indenrigsminister Tobiesen en fast, evt. skriftlig overenskomst bl. a. om forsvarssagen og præstelønningsloven. Men da ministeriet mærkede, at det derved ville miste støtte i landstinget, afbrød det forhandlingerne i begyndelsen af september. Se Høgsbros breve II s. 12–22 og 25 ff.

venstre burde have benyttet sig deraf; sammenkomsten vidnede jo også om, at der var en erkendelse heraf tilstede. Grunden til, at dette forsøg ikke lykkedes, lå vel nok tildels i, at Berg var for stiv; men J. A. Hansen kunde dog visstnok have ledet sagen i et lempeligt spor, dersom Fønnesbech havde havt den fornødne prestige til at forhandle på højres vegne, medens han derimod sikkerlig havde følelsen af, at den stærkeste side i højre kun lurede på lejlighed til at offere ham, når han viste en blottelse.

Jeg er tilbøjelig til at tro, at alt var kommen i et bedre spor, dersom det havde været Estrup, der i det øjeblik havde optaget forhandlingen. Nu blev mellemspillet Fønnesbech kun en indledning til konflikten. Hans forsøg i vinteren 1874–75 med forhandlingen om lønningstillægene og præstelovene vidnede sikkerlig ligeså meget om en god mening som om absolut bristende ledende evne [47]. Hans nederlag blev en så stor skuffelse, at den lagde ham i graven [48]. F. var voxet op gennem folke-thinget i thingets betroede stillinger; han *måtte* føle med folkethinget, og dette burde have forstået at benytte ham bedre. Imidlertid kom sagerne snart i en sådan gænge, at alle så umuligheden for ham at udrette noget.

Kjeldernæssagen. Ved et møde i Arninge på Lolland 19. Juli 74, hvor Berg, J. A. Hansen, Claussen og Zahle var tilstede, havde lærer Andersen udbragt en skåltale for kongen, hvori han brugte udtrykket »den, der kalder sig konge«. Talen synes forøvrigt ikke at have været illoyal, men dette udtryk havde vakt opsigt og forargelse, hvorfor ministeriet lod skole-direktionen give Andersen en tilrettevisning [49]. Da Andersen ikke først var bleven forhørt og visstnok overfor Berg har benægtet at have brugt udtrykket, tog Berg sagen op som en fornærmelse mod hele lærer-standen og stillede sig ved en artikel i Morgenbladet af 26. Sept. på Andersens side i stærke ord. Et deraf følgende sammenstød med skole-direktionen førte til, at Berg tog sin afsked fra almueskolen på Bogø og flyttede til Hillerød, hvor han begyndte en avis [50].

Ved samlingens begyndelse var han i heftig bevægelse over denne sag og stillede med de andre 3, der havde været tilstede ved Arningemødet,

47] Ministeriet fremsatte forslag om lønforhøjelse for hærens og flådens menige samt forslag til præsters lønninger, som imødekom venstres ønsker; men begge forslag gav kun anledning til strid mellem partierne.

48] Fønnesbech, hvis ministerium kun bestod knap et år, døde den 17/5 1880.

49] Det var kronprinsen, der i et statsråd 21/8 1874 ønskede Andersen straffet. Se Krieger VI, 22/8 1874.

50] Frederiksborg amts avis udkom fra 1/10 1874.

en forespørgsel til Worsaae om fremgangsmåden mod Andersen [51]. Han talte så heftigt, at han jævnlig stødte an mod formanden. Worsaae debuterede med en meget smagfuld tale, hvori han gav en række oplysninger fra forhør i sagen, der stillede Andersen i et uheldigt lys. Ikkedestomindre stiller Berg forslag om en dagsorden, i hvilken ministerens færd misbilliges. Da tog Fønnesbech ordet, gjorde ministeriet solidarisk med Worsaae og truede med opløsning af folkethinget, hvis dagsordenen vedtoges.

I partimøde derefter gik Berg ind på at tage dagsordenen tilbage, efterat partiet havde vedkendt sig den. Berg skulde på partiets vegne motivere tilbagetagelsen, medens han »i eget navn« kunde svare på tidligere udtalelser. Dette skete dagen efter. Men da Berg havde taget dagsordenen tilbage, blev den optaget af Jagd men derefter enstemmig forkastet [52]! Men venstre havde følt sig så uhyggelig ved forhandlingen, at denne blev afskåret ved afslutning. Det var en fiasko endnu grovere end ved Halls skolelov. Imidlertid viste Berg dog den styrke at tage nederlaget utilsløret. Men efter finanslovshistorien forrige år bidrog dette yderligere til at svække hans stilling.

Det var i Marts måned, at Fønnesbech forsøgte underhandlinger om lønningssagen dels med J. A. Hansen, dels med V. Holm [53]. Partiet afslog imidlertid forsøget, og da J. A. Hansen bragte ministeren svaret, svarede han med det lille ord »nå«! Det var resignationen.

I denne vinter, da jeg boede i Amaliegade 6, medens Ida blev hjemme i Stege, var jeg mest beskæftiget med forsvarssagen, såvel hærloven som fæstningsloven. For at tvinge mig til den nødvendige motion havde jeg anskaffet en ridehest, som jeg red hver morgen i husarernes ridehus. Ved at ride ud en dag gennem porten til Toldbodvejen blev hesten sky for en sporvogn og kastede sig ind mod portstolpen, hvor mit venstre knæ blev således mishandlet, at jeg i flere år gik med vand i knæet og stadig måtte massere det. Når jeg om morgenen kom hjem fra ridning, sad kapitejn Jøhnke ofte og ventede på mig – han gik der forbi daglig på vejen fra Nørrebro til værftet. Den lille tjener Kristian lukkede ham ind, og så

51] Forhandlingerne om »Forespørgsel vedr. fremgangs måden mod lærer Andersen i Kjeldernæs« fandt sted 9–13/11 1874 (Ft. 74/75 sp. 1144 ff).

52] I partimødet, der fandt sted den 12/11, var partiet stærkt delt. Holstein, Fr. Bojsen og fl. var stemt for at gennemføre dagsordenen. Høgsbro, Thomas Nielsen, V. Holm, Bajer m. fl. ønskede imidlertid at vige uden om opløsningen af folkethinget, da de ikke fandt sagen egnet til valgagitation. Det var kun meget tøvende, at Berg bøjede sig for de sidstnævnte, der var i flertal. Desuden vedtoges det, at hvis dagsordenen blev optaget af andre i salen, skulle venstre stemme imod den, hvilket også skete.

53] Jvr. Krieger VI, 6/3 1875.

drøftede vi forsvarssagen og særlig planen med de flydende forter [54]. Også i denne sag havde Fønnesbech gjort et imødekommende skridt ved gennem krigsminister Steinmann at indskrænke Kbhn.s befæstning til søforter og lade landfæstningen falde. Men med al sin bravhed savnede S. aldeles ledende evne til at klare sagen, medens hans standpunkt angrebes både fra venstre og højre.

I Amaliegade blev venstres standpunkt i denne sag støbt. Berg og hærudvalgets øvrige venstremedlemmer samledes flere gange hos mig og endes endelig om forslaget.

Min stilling til sagen var allerede 1872–73 bestemt ved en stærk uvilje mod Københavns befæstning. Jeg så ikke i nogen ordening af forsvarsvæsenet en betryggelse for landets selvstændighed – dertil var vi for små. Men min interesse var knyttet til det levende forsvar, fordi deltagelsen i dette kunde være en løftestang for den hele landet omfattende nationale følelse, medens det stod mig klart, at Kbhn.s befæstning måtte til slutning medføre forsvarets indskrænkning til en knugende fæstningskrig, som snarere måtte blive en tyngsel for nationalfølelsen. Forsvarsvæsenet har aldrig kunnet stille sig for mig som andet eller mere end en følelsessag. Min første bestræbelse – betænkningen af 1873 [55], som væsentligst var mit værk – gik ud på at styrke det levende forsvar, navnlig hovedvåbnet fodfolket, hvori jeg selv havde tjent, men at holde borte alt, hvad der sigtede til fæstningskrigen. Berg havde derimod en anden tendens. Skønt han for tiden af politiske grunde modsatte sig Kbhn.s befæstning, tænkte han sig dog, at dette vilde blive den endelige udgang og havde derfor ikke særligt imod at give hæren en sådan ordening, som uden meget store ændringer kunde passe til fæstningen, en tendens, der trådte stærkt frem i hans forhandlinger med Kauffmann 1880 [56]. Der kunde derved opnås væsentlige besparelser ved organisationen, der gennem forstærkningen kunde nærme sig militssystemet.

Betænkningen af 1875, som førte til det af folkethinget i 1876 vedtagne

54] Den senere marineminister Ferd. Jøhnke havde i England fået ideen til flydende forter bevæbnede hver med 3–5 kanoner som en udvej til befæstning af København fra søen. I 1872 indgav han forslag herom til marineministeriet (tegningerne i Rigsarkivet). Ideen blev optaget af venstre og figurerede på partiets store befæstningsforslag 1874–75.

55] Udvalgsbetænkningen over forslaget til revision af hærloven af 1867, der forelagdes 1872–73 af krigsminister Thomsen. Over det samme år forelagte befæstningsforslag fremkom aldrig nogen betænkning. En række vigtige dokumenter fra hærudvalget ligger nu i Bojsens arkiv.

56] Om Bergs forsøg på en overenskomst om hærloven med krigsminister Kauffmann i 1879/80 se s. 95 ff og Kr. Hvidt: Venstre og forsvaret 1870–1901 s. 81 ff.

hærløvsforslag, fremgik derfor som et kompromis mellem Berg og mig, og det vil være lett ved en sammenlignende læsning af betænkningerne fra 1873 og 1875 at mærke de to forskellige hovedforfattere, om end jeg begge gange stod som ordfører. Allerede den berømte sætning om Sælland som landets naturlige fæstning var en indrømmelse i tendensen [57].

Det var i løbet af samme vinter, at beslutningen toges om rigsrettstale mod Hall og Krieger – dette var en indledning til det følgende storpolitiske felttog [58]. Skønt Krieger endnu var den anerkendte leder i landstinget, nærrede det egenlige højre i thinget en gammel uvilje mod de nationalliberale. Navnlig var [J. C. H.] Fischer bæreren af denne stemning, og han har visstnok både forudset og beregnet de kommende kampe, i hvilke det måtte være af væsentlig betydning forud at fremkalde et ulægeligt brudd mellem venstre og de nationalliberale. Fischer virkede underhånden meget ivrigt for at fremkalde rigsrettssagen og karakteristisk nok – særlig imod Krieger, som han forsikkrede vilde blive dømt for Marmorkirken. Han har oftere udviklet dette for mig og visstnok også for andre. Efter sammenstødet forrige år var stemningen meget bitter mod Hall og Krieger – og – skønt jeg mindes at have haft en dunkel forestilling om det ukloge deri, kom tiltalen dog istand. Der opnåedes derved dels at drive de nationalliberale over i reaktionens arme, dels at bane vej for det Fischer'ske regimente, dels at bygge det første stillads for Hørups berømmelse (som aktor). Netop han var på sin plads i denne aktion imod Hall–Krieger og i dulgt forståelse med Fischer. Med vor langsomme rettergang vilde nemesis, at dommen netop faldt på et

57] Som svar på krigsminister Steinmanns imødekommende befæstningsforslag opstillede venstre et omfattende modforslag (Ft. 74/75 till. B sp. 1023 ff), hvori det bl. a. hed: »Man må fastholde som grundlag for vort forslag, at Sælland er Danmarks naturlige fæstning«. I forslaget 1872/73 havde krigsministeren fastholdt det samme grundlag, men i officerskredse havde man siden forladt det, da man ikke mente, at en landgang på øen kunne afværges.

I sit forslag tilbød venstre 30 mill. kr. til kystbefæstninger, flydende forter m. m., men tilbudet gjordes afhængigt af, at pengene indkom ved en indkomst- og formueskat.

58] Krieger skriver den 14/11 1874, altså dagen efter det store nederlag i Kjeldernæssagen: »Til trøst – hedder det – har venstre i et møde i går besluttet at sætte Hall under rigsretsanklage.« Den 5/3 nedsattes et udvalg til undersøgelse af anklagepunkterne mod Krieger og Hall. Krieger anklagedes for at have solgt Marmorkirkens ruin med omliggende grunde til C. F. Tietgen uden rigsdagens tilladelse og Hall for at have brugt 300.000 kr. ud over given bevilling til bygning af det nuværende kongelige teater.

tidspunkt, da vi hårdt savnede støtte fra de gammelliberale i kampen mod det første provisorium – 1877 [59].

Forholdet til ministeriet Fønnesbech udviklede sig mere og mere på grundlag af svaghed og skuffelse. Tobiesen blev det »sorte får«, som stødte alle bort. Jeg erindrer en aftenscene i finansudvalget, da Scavenius var overgivet efter en bedre middag. Som formand skulde jeg forhandle med Tobiesen, medens jeg mærkede, at medlemmerne lo rundt [om] bordet. Tilsidst blev Tobiesen fornærmet, rejste sig og gik. Strax brød den indeklemte latter ud i en voldsom storm. Da kom T. tilbage – han havde glemt noget [galocherne] og løb lige i armene på Scavenius, der stod og holdt sig for maven af latter! Det galdt T.s urimelige vigtighed, der også forledte ham til at rasle med det provisoriske sværd. Selv Klein, der efter kongetoget til Island var pot og pande hos kongen, skal have ladet falde nogle trusler i samme retning [60].

Således udviklede sig sammenstødet i 1875 om foråret, da vi stod overfor en truende konflikt. De enkelte parters optræden ved denne lejlighed forklarer jeg således: De nationalliberale havde trukket sig tilbage i deres telt, seende med en viss skadefryd på, hvad der vilde komme – hvilket dog blev ødelæggende for dem selv. – Højre havde gennemgående mistillid til ministeriet, i hvis hænder de ikke vilde betro et kommende provisorium, udtalte sig derfor imod et sådant. Ministeriet vaklede frem og tilbage mellem krig og fred, følede sin svaghed til alle sider. I venstre havde Berg atter beredt sig et nederlag ved Kjeldernæsaffæren. Han var derfor vred på alle og stemt for krig i al almindelighed. Om J. A. Hansen allerede dengang var på aftægt og nødt til at følge Berg er uvisst, dog er det også muligt, at han anså det for klogest at drive Fønnesbech ud i provisoriet, for at dette ikke skulde falde i stærkere hænder. For Holstein var det naturligt ikke at deltage i at styrte Fønnesbech, og han har måske også været underrettet om, hvad der kunde ventes derefter. Jeg og flertallet af venstre bares af uviljen mod at sætte alt på spidsen, når der fra højre tilbødes et rimeligt forlig. Der var ikke dengang nogen forventning om et venstreministerium [61]. Jeg har sandsynligvis tænkt mig, at tiden var kommen for Estrup til en løsning i den retning, som året forinden var

59] Rigsretsprocessen foregik 24/3–4/10 1877.

60] I eftersommeren 1874 rejste Christian IX til Island for at fejre øens tusindårsfest ledsaget af den nyudnævnte justitsminister C. S. Klein.

61] Under ministerkrisen taltes der dog om en rekonstruktion af ministeriet Fønnesbech med G. F. O. Zytphen-Adeler, Krabbe og Høgsbro. (Se Krieger VI, 24. og 28/5 1875.)

forhandlet med Carlsen [62]. Dog vilde der vel isåfald være rimelighed for, at venstre repræsenteredes ved Krabbe, der var meget ivrig for overenskomsten. Imidlertid, vi havde ikke regnet med Fischer, der i mellemtiden åbenbart havde sat en hel anden politik i scene, og denne politik blev gjort mulig ved den indtrædende splittelse i venstre – mellem de »30 og 22«.

Notater fra partiprotokollen.

Den 27. april 75 bragte Th. Nielsen meddelelse om, at nogle af mellempartierne ønskede overenskomst om finansloven uafhængig af ministeriet. Forslaget modtages imod 1 stemme; til at føre forhandlingen vælges Th. Nielsen, Bojsen, Berg, Høgsgbro, Tauber. Mærkeligt nok ikke J. A. Hansen, der hellerikke har underskrevet protokollen; måske var han den ene, der stemte imod, og har fra først af ikke ønsket at styrte Fønnesbech; men hvorfor brugte han ham da ikke [63]?

28. April. De delegerede var enedes om finansloven på fælles mistillid til ministeriet. Beslutningen lød således:

»Under forudsætning af tilslutning fra 20 à 25 medlemmer udenfor partiet: Finansloven føres tilbage til den skikkelse, hvori folkethinget vedtog den ved 3die behandling med følgende undtagelser:

- 1) Statskassens tilskud til universitetet på 100.000 kr.
- 2) Bevilling til pantserskibet på §23–26.
- 3) Med hensyn til telegramtaxterne gives de delegerede bemyndigelse til at tage beslutning på partiets vegne [64].

Overenskomsten gælder gennem alle senere stadier af forhandlinger om finansloven for 1875/76 overfor den nuværende regering. Hvorvidt en ny regering vilde kunne opnå enkelte mindre ændringer, forbeholdes nærmere forhandling. ◀

62] se s. 63.

63] Ved eneste behandling af finansloven oplyste J. A. Hansen, at Fønnesbech havde henvendt sig til ham og forhandlet forgæves med ham om finansloven (se Albert Olsen i rigsdagsværket V, 1953 s. 101). J. A. Hansen kunne derfor ikke være med i overenskomstforhandlingerne i fællesudvalget. Da overenskomsten blev endeligt afsluttet, kaldte han den »et råddent æg«.

64] Tilskuddet til universitetet var blevet stemt ud ved finanslovens 2. behandling i folketinget. Landstinget havde nedsat det til 50.000.

Panserskibsbevillingen var et gammelt stridspunkt på finansloven. Siden 1868/69 havde krigsministrene krævet store, pansrede skibe til flåden; men venstre ønskede flåden i første række udstyret med små torpedobåde, der bedre kunne navigere i de danske farvande. Ved 2. behandling havde Fønnesbech erklæret, at ministeriet ikke ville tage imod en finanslov uden de 300.000 kr. til panserskibet; alligevel blev bevillingen nægtet med 50 stemmer mod 43.

En nedsættelse af telegramtaksterne med 25% blev trods ministerens protest stemt ud ved 2. behandling.

Dette forslag vedtoges i partiet imod 4 stemmer. I næste møde meddeles, at man havde fået navnefortegnelse på 80 medlemmer, der sluttede sig til overenskomsten, og at Berg skulde være ordfører for denne.

I mødet den 5. Maj vælges af mellempartiet til fællesudvalget Åberg, Scavenius og Dinesen. Fønnesbech havde tilskrevet fællesudvalget, at ministeriet vilde trække sig tilbage, såsnart der var vedtaget en finanslov. I mødet 10. Maj var alle enige om, at situationen ikke herved var forandret, men at overenskomsten fremdeles står ved magt og ikke kunde ændres uden samstemmig beslutning fra begge parter.

Mæglingforslag forhandlede 12. Maj. Fra de delegerede Dinesen og Scavenius var modtaget følgende skrivelse:

»I et møde idag have medlemmerne af mellemgrupperne, der have sluttet sig til en overenskomst med flertallet angående finansloven, bestemt at være rede til en fælles forhandling med d'Herrer af flertallet. Vi betragte os under den nuværende situation for at være stillede fuldstændig frit til at kunne stemme for det iaftes i fællesudvalget tilvejebragte grundlag for en endelig overenskomst angående finansloven. På egne og efter bemyndigelse af kammerherre Scavenius også på dennes vegne.

12/5 75 Lars Dinesen.

Efter modtagelse af denne skrivelse vedtog man med 29 mod 15, at partiets medlemmer i fællesudvalget skulle tilvejebringe et forlig, så gunstigt som muligt for venstre.

Det var jo øjensynligt, at Dinesen-Scavenius svigtede overenskomsten, der netop gik ud på indrømmelser overfor en ny regering. Men overenskomsten kunde naturligvis ændres med begge parters samtykke, og hertil havde flertallet altså sluttet sig. Det vilde naturligvis have været lettsindigt at lade forliget strande på dette trin, da mæglingsforslagene kun indeholdt ubetydeligheder.

I mødet den 15. Maj gøres forsøg på at holde partiet sammen. Forskellige forslag om en udtalelse bortfaldt, og man forbeholdt sig stillingen til om efteråret, idet partiet formelt består [65].

Den ny regering kan i begyndelsen snarere betegnes som Fischers end som Estrups, thi jeg formoder endnu, at E. har tænkt sig som den forhandlende minister fra 1867 [66]. Hvorledes det egenlig gik til i 1875, ses af forhandlingerne, hvoraf også fremgår, at jeg (og Høgsbro) egenlig ikke billigede fremgangsmåden, men dog mente at måtte slutte os til løs-

65] Da finansloven endelig vedtoges den 14/5 1875, deltes venstre, idet 22 venstremænd med Berg som anfører stemte mod overenskomsten. Bojsen og Høgsbro undlod at stemme (Ft. 74/75 sp. 6454). Om ministeriet Fønnesbechs fald se også Høgsbros redegørelse i »Den ny Tid« 1885 nr. 172.

66] I ministeriet Estrup, der dannedes 11/6-75, blev J. C. H. Fischer trods mange protester kirke- og undervisningsminister. Estrup skal ved denne lejlighed have sagt: »Nu har han tjent os tro så længe; vi må tage ham.« (Krieger VI, 11/6 1875.) Estrup vaklede hele efteråret 1875 mellem forhandlings- og kamppolitik. Det springende punkt var venstres befæstningsforslag og den dertil hørende indtægts- og formueskat.

ningen i hovedsagen for at undgå konflikten. Jeg antager fremdeles, at dersom venstre ikke var bleven splittet, vilde vi have fået et forhandlende ministerium Estrup–Krabbe og alt i en anden gænge [67]. Nu lykkedes det Fischer at få sin vilje.

Jeg stod på den tid i meget nært forhold til Krabbe – Balthazar Christensen følte sig som politisk fader til os begge. Under de spændende fællesudvalgsforhandlinger i Maj 75 erindrer jeg, at Krabbe og jeg tog en tour sammen til Klampenborg og spiste middag. Det var ved den lejlighed, at en Tysk vinhandler fik prasket mig en levering af rhinskvin på, hvoraf jeg endnu i 1878 havde nogle flasker »Steinwein«, som helbredede fader i hans første svære sygdom.

Sommeren 1875 optoges af polemik mellem de 30 og 22, og imidlertid dannedes ministeriet Estrup. Det var visst i denne sommer, at Krabbe med familie besøgte os i flere dage på Rødkilde. Forresten foretog jeg med »Tjalfe« en sejletour i 14 dage. Rasmus Isaksen fra Nyord var lods, Mads Strandskov »ordfører«, jeg og lille Kristian tjener; på Fyn fik vi Klaus Berntsen ombord. Vi gik iland ved Bisserup og besøgte Jutta i Marvede [68]. Derfra til Nyborg, Odense, Bogense, Horsens, Ebeltoft o. s. v., holdt nogle steder politiske møder. –

Estrup begyndte med at udsætte rigsdagen til December og forelagde så sit fæstningsprogram med en meget udæskende tale henvendt til vælgerne. Opløsning af folkethinget var således strax stillet i udsigt og handskens kastet [69]. Karakteristisk er det, at forhandlingen optages næsten udelukkende af de 30 – de 22 holder sig tilbage ved finanslovens 1ste behandling. Meningen var: Nå, hvad vandt I så ved ministerskiftet? At de 30 følte sig skuffede, er øjensynligt; de radikale på begge sider havde fået sin vilje – en rigtig kampregering, og nu skulde det gå løs!

Hvor ofte er ikke det bløde Danske folk på denne måde blevet mishandlet. Skønt det aldeles overvejende flertal sikkerlig er stemt for fredelig forhandling – lykkes det gang efter gang spektakelmagerne at få krigen fremtvungen. Hvorlænge skal dette vare?

Da kampen nu skulde stå om fæstningssagen, blev det særlig mig, som kom i første række, medens modsætningen mellem de 30 og de 22 hur-

67] Af Kriegers dagbøger synes ikke at fremgå, at sammensætningen Estrup–Krabbe havde været på tale under ministerkrisen.

68] Bojsens ældre søster Jutta var 1856 blevet gift med pastor F. D. Møller, Marvede.

69] Estrups befæstningsforslag var i sig selv en udfordring til folketinget, for så vidt som det krævede 3 gange så stor en bevilling som året forud (71 mod 21 mill.).

tigt udvidskedes. Min opgave var i grunden født umulig. Jeg vilde bevare hos folket en offerberedvillighed overfor forsvarsvæsenet, men i skarp modsætning til fæstningsagitationen, der nu havde regeringen at støtte sig til og derigennem efterhånden hele den militære sagkyndighed, omend der såvel i fodfolket som navnlig i marinen ulmede en følelse af, at det tilsidst vilde gå ud over disse våben. Men i oppositionen var der måske endogså et flertal, der sletingen interesse havde for forsvaret, om end nogle gik med af politiske grunde – andre vilde tilsidst helst stemme imod alting. Det endte da også til slutning med, at den af folkethinget foreløbig vedtagne forsvarsordning ikke blev endelig vedtaget, da stemmerne stod lige [70]. Regeringen opløste da thinget på dette spørgsmål, der mindst af alt egnede sig til en valgkamp. Hvor meget godt blev der ikke nedtrampet i denne valgkampagne! og hvor ynkeligt blev udfaldet for regeringen.

Notater fra partiprotokollen.

Jeg arbejder atter for sammenslutning.

Krabbe, Bojsen, J. A. Hansen, Tang, Berg, Høgsbro og Holstein vælges til at forfatte en fællesudtalelse. Holstein optages i partiet.

B. Christensen var valgt ved et suppleringsvalg i Middelfart og vælges atter ind i bestyrelsen istedetfor H. Hansen. J. A. Hansen frasiger sig formandsposten, hvortil B. C. vælges med mig som suppleant og medhjælper.

B. C. fører mig sammen med etatsråd Klemp (Fredrik den 7des intendant), der klager over ledelsen af Jægerspris. De får mig til at stille en forespørgsel herom til justitsministeren [J. M. B.] Nellemann. Min forespørgsel var nærmest bygget på pietet imod Frederik 7des minde og de mænd, der havde stået ham nær; men ministeren rykkede frem med en mængde oplysninger, som formentlig gav ham sejr i debatten [71]. Advokat [S. S.] Nellemann er formand i bestyrelsen for Jægerspris. Mangfoldige år efter traf jeg ham i et selskab (hos Hagemann), og han fortalte mig da, hvor forbittret han havde været på mig for mit angreb på ham og bestyrelsen. Det er nok troligt, at Klemp har set noget for ensidigt på dette forhold.

I partiet var atter stadige rivninger om rangfølgen, om Bergs stilling, om taktiken; i regelen sejrer den radikale tendens med lille flertal.

I forsvarssagen udvikler B. Christensen sin plan om at befæste linien Køge–Roskilde samt Helsingør og Frederikshavn.

Krabbe udarbejder ministeransvarlighedsloven, der indbringes af Alberti. Hørup optages 13/3 76. Bestyrelsen udsteder udtalelse til valgene. Valget 25. April 76.

70] Ved eneste behandling i folketinget den 30/3 1876 vedtoges venstres 30 millioner-forslag først med 56 stemmer mod 39 ved den almindelige afstemning. Men ved navneopråbet umiddelbart efter forkastedes det med 47 mod 47, idet bjørnbakkerne, 4 venstremænd samt N. S. Frederiksen skiftede mening.

71] Forespørgselen angående bestyrelsen af kong Frederik VII's stiftelse på Jægerspris blev stillet 8/1 1876 (Ft. 75/76 sp. 697–723). Klagen gik især ud på, at stiftelsens midler ikke udnyttedes godt, idet der kun var optaget ca. 70 børn, skønt midlerne let skulle kunne række til 6–700 børn.

Jeg måtte tage den besværligste del af agitationen, nemlig Thisted og Bornholms amter. Første møde i Lemvig, hvor amtets rigsdagsmænd, Aberg, Bagger og Jagd var samlede for at møde angrebet. Derfra fulgte vi alle i en båd til Vestervig. Da jeg kom der, mødte nogle af vore venner i stor forlegenhed, fordi der fra Kbhn. var kommen en mand, cand. Utke Damm (broder til bankdirektøren) [72] med anbefaling fra J. A. Hansen til at være venstres kandidat i Vestervig; men bønderne vilde helst være fri for ham, hans statsrettslige udviklinger gik dem for højt; han ansås også for at være lidt forstyrret – det var ham, der havde friet til prinsesse Thyra; kongen havde rett praktisk spurgt ham, om han også kunde forsørge en sådan kone.

Jeg fik da fat på manden, men kunde ikke få ham til at opgive sin kandidatur, ialfald vilde han se, hvordan det gik ham på mødet. Altså begyndte vi Kl: 3 under åben himmel en skarp Aprildag med vestenvinden ind fra havet. Jeg havde mit læs med at bjerge mig ikke alene mod højretalerne, men endnu mere mod Damms dumheder; han holdt en lang statsrettslig tale om parlamentarismen, der gav højre alle ønskede angrebepunkter. Først Kl: 8 blev vi færdige. Forhandlingen foregik i meget høflige former, og bagefter indbød man mig til højres fællesspisning, hvor vi i al gemytlighed drak hverandres skål. Damm var også med. Da jeg overtræt vilde trække mig tilbage, bad man mig underhånden at tage Damm med, hvilket også lykkedes, idet jeg udbad mig en samtale med ham. Jeg sad da til langt ud på natten for at overtale ham til at rejse bort. Endelig lykkedes det, dog kun derved, at jeg gav ham anvisning på at rejse sporenstregs til Stevns, hvor de endnu ikke havde fundet nogen venstrekandidat. Da deligencen gik Kl: 1, puttete jeg ham ind i den og kunde næste morgen melde bønderne, at fyren var væk. De besluttede da at indskrænke sig til at stemme nej, da der intet iøvrigt kunde udrettes der i kredsen [73]. Imidlertid var Jagds vogn kommen for at hente ham, og jeg tog imod hans indbydelse til at køre med ham til Thisted. Hertil gik alt i bedste forståelse.

I Thisted var der en meget stor forsamling i theateret. Jagd og jeg disputerede som sædvanligt. Derefter optrådte en mand ved navn Per Sø, som fortalte, at han hidtil havde været rejseagent for Jagd, men nu havde han for første gang hørt, at det var løgn, alt hvad Jagd prædikede, og

72] J. F. Utke Damm, der 1858–64 havde været kancellist i slesvigske ministerium og senere blev protokolfører i Politi- og Kriminalretten, var ældre broder til P. N. Damm, direktør først for Privatbanken, siden for Handelsbanken.

73] I Hurupkredsen, hvor Vestervig ligger, valgtes højrekandidater helt op til 1906. Ved valget 1876 valgtes højsteretssagfører J. H. Bagger.

skældte dernæst denne ud efter noder. Rimeligvis har de også haft andet mellemværende. Jagd mistede helt fatningen, tordnede og bandede, men stemningen gik fra ham, og det endte med, at jeg fik et hurra fra den store forsamling [74]. Næste dag lejede jeg postvogn til Nykøbing og indbød Jagd til at køre med, men han afslog indbydelsen. Ombord på færgen over Vildsund vilde han end ikke hilse mig – og således kom vi som uvenner til Nykøbing på Mors. Her var stillingen vanskelig. Schjørring havde stemt imod os i rigsdagen, men på den anden side vilde jeg ikke fraråde hans genvalg; han var ikke mødt. Jagd og jeg tørnede atter sammen. Jeg begyndte, talende fra et primitivt scenegulv, der hvilede på løse træbukke. Da jeg var færdig, kom Jagd med en voldsom salve – men efter nogle få ord slog han så hårdt i bordet, at hele scenegulvet styrtede ned med Jagd og en del folk, der stod omkring; jeg reddede mig om bag kulisserne. Da forskrækkelsen var ovre og alle samlede op uden skade, brød alle ud i latter, og Jagd kunde ikke atter komme i krigshumeur. Forsamlingens flertal var på min side. Så vidt jeg erindrer stillede Schjørring sig ikke igen, ialfald blev Chr. Nielsen valgt [75].

Derfra rejste jeg til – Bornholm og kom uanmeldt til Kofods vælgermøde i Rønne. Dam og jeg kom lidt for sent og stod ubemærket nederst i rådhusalen [76]. I tillid til at være ene hane i kurven tumlede Kofod sig med al slags vittigheder og dristige forklaringer. Da han var færdig, forlangte jeg ordet. »Hvem er det?« jeg nævnte mit navn, og det var da pudsigt at se Kofods betuttelse*. Efter nogen rådslagning fik jeg dog ordet, og det var forholdsvis lett at påpege Kofods mange uefterretteligheder; han blev derefter ganske tam**. Imidlertid, på valgenes udfald havde mine møder ingen indflydelse – alle de pågældende højremænd blev valgt undtagen Schjørring, som jeg egenlig vilde holde på. Således

* Vi havde været ungdomsvenner.

** Det var visst dengang han blev stemt ned uden modkandidat – men valgt 8 dage efter [77].

74] Mødet i Thisted fandt sted den 15/3 1876. Af referatet i Thisted Amts Avis fremgår det mærkeligt nok ikke, at Bojsen var til stede. Noget nøjere referat af Per Sp's udtalelser gives heller ikke.

75] Venstremanden gårdejer Christian Nielsen blev valgt med 984 stemmer mod højremanden S. C. Bach, der fik 719. Borgmester C. P. C. Schjørring, Skelskør, havde været valgt i kredsen siden 1866, men stillede sig ikke 1876. 1881 forsøgte han forges at vinde kredsen tilbage.

76] Ph. R. Dam var folketingsmand for øens 2. valgkreds, Åkirkeby.

77] Det var ved valget 1879, at Lucianus Kofod først blev valgt mod venstremanden K. P. Kristensen Korsgaard, den senere redaktør af Morgenbladet.

er det i regelen gået mig på politiske rejser – jeg har som oftest opnået en viss success d'estime, men til en virksom agitation har jeg aldrig havt håndlag – og lidt efter lidt har jeg også trukket mig helt tilbage derfra.

Hjemrejsen fra Bornholm skete i den voldsomste storm, jeg har været ude i. Damperen måtte søge havn i Ystad, hvor jeg besøgte Peter Boisen, der nu var gift påny med en Svensk dame [78]. Derfra overland til Malmø og med sunddamperen til Kbhn. Stormen var dør så voldsom, at kahytten ikke var fri for vand – Øresund røg som en kogende gryde.

Jeg kom hjem nogle få dage før valget den 25. April, ved hvilket gamle Fr. Barfod stillede sig imod mig – ham, der var Møns første rigsdagsmand, den rødeste af de røde på den grundlovgivende rigsforsamling; nu meget bitter imod venstre og mig [79]. Han fik dog kun meget få stemmer. I det hele var det langt fra, at højre kunde samle sine folk på Københavns befæstning. Dør ledes det største nederlag, som vor politiske historie hidtil kan opvise. Højre svandt ind til 25 mand! og beredvilligheden overfor forsvarsvæsenet havde lidt et uopretteligt knæk.

Imidlertid havde jeg også legemligt fået et knæk efter den overanstrengende rejse. Brystet var angrebet, og efter en undersøgelse i Kbhn. erklærede professor Brünniche, at jeg strax skulde rejse til syden for at standse sygdommen. Imidlertid, den overordenlige rigsdag stod for døren, og der kunde jeg nu umulig udeblive fra. Grev Holstein påtog sig da at kurere mig*; han kom hver aften og drak en flaske svensk banko med mig, så jeg regelmæssig gik halvsvirende i seng.

Kuren syntes virkelig at hjælpe. Jeg havde lejet kvistlejligheden i den østre tårnbygning, hjørnet af Gothersgade og Sortedamssøen. Ida kom igen til mig, og jeg kunde deltage i den ekstraordinære rigsdag i sommeren 1876. Den var naturligvis ganske optaget af militærsagen.

Notater fra partiprotokollen.

Efter valget bliver Holstein valgt ind i bestyrelsen istedetfor J. Jensen.

Både i bestyrelsen og partiet var stærkt delte meninger om behandlingen af fæstningsloven. I bestyrelsen 17. Maj [1876] foreslår Th. Nielsen at lade sagen gå til 2den behandling; det forkastes med 5 mod 4, men J. A. Hansen, der var fraværende, slutter sig til de 4 og Bojsen foreslår, at man tillige skal vedtage ved 2den behandling at indsætte vort tidligere forslag om de 30 mill. kr. Dagen efter vedtages det

* Han gav mig valget mellem at spise sorte snegle opløste til gelé i sukker! – eller at drikke banko. Jeg valgte det sidste, og han og andre kolleger hjalp mig trolig. Sygdommen blev i nogle år nogenlunde standset.

78] Peter Boisen i Ystad var søn af B.'s ældste farbror, landmanden Anton Boisen.
79] Boisen husker her forkert. Frederik Barfod blev opstillet allerede i 1872, men ikke senere. Ved valget i 1876 blev Boisen valgt ved kåring.

i partiet med 28 mod 25 at standse 1ste behandling og henvise til udvalg. Ved de senere følgende skridt var der enstemmighed.

Holstein vælges til ordfører for folkethingsbeslutningen [80].

At venstre bar sig uklogt ad herved, er bagefter lett at se. Jeg erindrer at have haft en dunkel forestilling derom, skønt jeg som ordfører måtte forfægte fremgangsmåden. Efter den stemning, som den overvældende valgsejr havde vakt, var der visstnok heller intet at gøre – men det viser sig her som ofte, at den største kunst er at benytte en sejr rigtigt. Under mit første sammenstød den 18de Maj med Estrup, da denne antydede, at han vilde lade forsvarssagen falde, men på den anden side også vilde vige for en anden regering, der kunde løse knuden – blev stillingen allerede klar [81]. Det vilde have været lett for en klog taktik at skabe et rigsdagsflertal imod Estrup. Han var i det øjeblik meget svag og blottede sig end yderligere ved sin bestemte modstand mod en indkomstskat. En overenskomst om et søfort og en formue- og indtægtskat vilde have afværget hele konflikten og medført en ny regering, hvilket tydeligt fremgår af højres betænkning. Men venstre var ikke manøvreedygtigt; det vilde gå istykker på enhver positiv afgørelse, og der var ingen enkelt mand, der enten kunde eller turde skabe en ny situation. – Netop da viste sig adskillelsen i venstre mellem en positiv og negativ side. Denne spalte vilde Berg dække over ved at stille kampen ene på storpolitisk grund, hvorfor man indskrænkede sig til en dagsorden og en rigsdagsbeslutning. Og dette fandt billigelse hos vælgerne, netop fordi de nylig havde været vidne til striden mellem de 30 og 22; man lagde al vægten på det ydre sammenhold og ventede løsningen ad konstitutionel vej, hvad forøvrigt også jeg var tilbøjelig til efter den store valgsejr. Imidlertid – Estrup var dog stærk nok til at lade »livssagen« hvile i en årrække og alene at optage den storpolitiske kamp. I sommeren 1876 var vi absolut de stærkeste – men forholdet vendtes om næste år.

80] Estrup forelagde straks efter valget demonstrativt sit forslag til Københavns befæstning. Efter at det var blevet standset efter 1. behandling, vedtoges den omtalte folketingsbeslutning, der erklærede Estrup »ude af stand til at lede løsningen af de opgaver, der er af største og mest indgribende betydning for samfundet.«

81] Estrup udtalte (Ft. extraord. saml. 1876 sp. 43–46): »Regeringen har, forinden den lader en så vigtig og nødvendig sag som denne falde, anset det for at være dens uafvendelige pligt at gentage forsøget på at komme til en overenskomst også med dette ting om disse foranstaltninger.« Bojsen prøvede at afæske Estrup en nærmere forklaring på dette, men i sit svar veg Estrup udenom.

Sammenstødet 1877 forberedtes af Berg med ualmindelig klodsethed. Istedetfor at lægge en eller anden betydelig interesse til grund for krigen, valgtes til reelt kampstof forholdsvis småting på finansloven, »de 5 punkter«, som kunde være berettigede nok i sig selv, men ikke egnede sig til basis for langvarig konflikt [1]. På den anden side er Berg blevet vildledet af sin sangvinske tro på, at sejren var nær, og synes netop at have set en fordel i, at de reelle stridspunkter ikke var så væsentlige, at de kunde skabe en ny regering virkelige vanskeligheder overfor landstinget.

Således gled man frem til explosionen i foråret 1877. Også dengang vilde en midlertidig finanslov muligen have kunnet skaffe en løsning. Det hedder sig, at Estrup var betænkt derpå, og at han endog vilde have anmeldt forslag om en mulig løsning den påskelørdag, da han ved en afslutning af forhandlingerne blev nægtet ordet. Fra anden side siges det dog, at det kun var Dinesen, der foranledigede Estrup til at forlange ordet for at stille thinget og formanden i forlegenhed [2]. Herpå tyder nærmest, at det er oplyst, at Estrup først forlangte ordet, efterat formanden havde begyndt afslutningsforslaget*. Afslutningens foranledning var forøvrigt den, at folkethinget for at komme til afstemning om finansloven før landstinget havde sat møde Kl: 10 – at Estrup havde hindret dette ved at anmelde samtidigt statsråd; thinget kunde da først holde møde

* Afslutningen vedtoges i partiet imod 6 stemmer.

1] De 5 konstitutionelle punkter, som venstre fastholdt, var:

1) Nægtelse af driftsbevilling til Det kgl. Teater, indtil en ny kultusminister var blevet indsat.

2) »Stiftsmidlerne«, et beløb fremkommet ved en beskæring af de højeste gejstlige lønninger, skulle optages på finansloven.

3) Ligeså skulle et bidrag på 25.000 kr. fra de vestindiske øer optages.

4) Nedsikring af statens tilskud til Kronborg amtstue.

5) Et dyrtidstillæg til statens embedsmænd skulle også omfatte folkeskolens lærere.

Endnu den 23/3-77 vedtog venstre i et partimøde med 35 stemmer mod 6 at fastholde punkterne. I fællesudvalget frafaldt venstre punkt 1, 3 og 5; men da punkt 2 og 4 fastholdtes, brød forhandlingerne sammen.

Et detailleret referat af fællesudvalgets møder marts 1877 findes i Bojsens arkiv.

2] Estrup forlangte ordet, medens formanden, Christopher Krabbe, oplæste venstres forslag om afslutning af forhandlingerne. Det kan ikke siges, hvorvidt Krabbe demonstrativt overhørte konseilspræsidentens anmodning eller ikke hørte den (se dog Klaus Berntsen: Erindringer II (1923) s. 197).

Kl: ¾ i 1, og det galdt da om at få afstemningen færdig, inden lands-thingets møde Kl: 1½ [3].

Derefter kom provisoriet af 12. April, der dog holdt sig til, hvad begge thing havde stemt for. Var dette en overraskelse? For nogle måske. Offentlig havde alle venstremænd erklæret det umuligt, at et provisorium kunde komme. Hvorledes de enkelte derom tænkte, tør jeg ikke have nogen mening om. Selv har jeg visstnok ikke stolet på umuligheden, men jeg ventede, at et sådant skridt vilde samle alle gamle venner af forfatningen. Men i den henseende blev visstnok rigsretssagen den vigtigste hindring. Den procederedes og pådømtes netop samtidig, og Fischer havde vundet spil. Samtidig begyndte den lange række af held, som har ledsaget Estrups regimente.

I forsommeren kom J. A. Hansens skandale for lyset, efterfulgt af hans død [4]. Fra venstres side manglede enhver forberedelse eller plan; da rigsdagen sluttede – 4. April – havde man intet andet at gøre end at råde til at tage den med ro. 6. April vedtog man at fraråde skatteenægtelse og masseadresser. Den 12. April havde nogle af lederne aftalt at mødes hos mig (fra efteråret 1876 på Dosseringen 32). Berg ventedes med aftentoget fra Bogø. Men man tager fejl, om man derved tænker sig et hemmeligt revolutionsråd. Holstein var lutter vittighed; hans forhold til Berg kom allerede da karakteristisk frem. Medens vi sad og ventede på den store fører og hørte rummelen af et jernbanetog, udbrød Holstein: »Hu, der kommer han!«, og alle brast i latter. Da Berg endelig kom, havde han det nylig udstedte provisorium i hånden og var i første øjeblik højtidelig, men smittedes snart af Holsteins humeur. Der var ikke nogen gravstemning. Bestyrelsen overdrog Holstein at skrive en protest mod den ministerielle politik. Affattelsen tog lang tid; han havde konfereret teksten med prokurator [J. L.] Lassen for at sikre sig imod rettslig tiltale! Med den garanti underskrev alle bestyrelsesmedlemmer undtagen Th. Nielsen. (J. A. Hansen var imidlertid gået ud af sagaen). Imod de øvrige 9 anlagde ministeriet injuriersøgsmålet [5]. Sagen stod på i 3 år – en rask rettspleje – og den endelige dom faldt først på et tidspunkt, da den politiske situation ganske var forandret. Dette viser noksom urime-

3] Når folketinget den dag ville have møde før landstinget, var det for at demonstrere folketingets fortrinsret til behandling af finansloven.

4] En undersøgelse i maj 1877 viste, at J. A. Hansen havde et underskud på 200.000 kr. i de af ham bestyrede brandkasser. Bojsen mistede vistnok en del penge ved den lejlighed (se Krieger IV s. 12, jfr. Høgsbro I s. 272 og II s. 64–65).

5] Bojsen skriver juli 1877 til Høgsbro: »Bravo for Estrups proces! dette tror jeg er dumhed af ham.« (Høgsbro II s. 70); se også s. 113.

ligheden af politiske rettssager. Ved overretten (Lassens egen rett) blev vi dømt til 3 måneders fængsel [6]! Men efterat hidsigheden havde fået tid til at fordampe, nedsatte højesterett straffen til 3–400 kr. pr. mand med den motivering, at det ikke var strafbart at kalde provisoriet for et grundlovsbrudd; derimod dømtes vi for at have sagt, at ministeriet havde »fortiet« noget for kongen i dets »forestilling« for denne. Proceduren for højesterett foregik i efteråret 1880, og resultatet meldtes mig til Norge, mens jeg var ifærd med at holde bryllup. Jeg kunde altså være kommen til at tilbringe hvedebrødsdagene i fængsel! De idømte mulktter blev betalt af de pågældende valgkredse, i hvilken anledning der også foretoges en indsamling på Møn [7]. Men interessen for sagen var forlængst forbi.

Fra befolkningens side søgtes der at råde bod på mangelen af ledelse fra rigsdagen af. Min broder Peter tog ivrig fat på agitationen og dannede »Grundlovsværneforeningen« [8]. Ord og stemmer var dog ikke det, som fattedes – det var jo tilkendegivet tydeligt nok ved valgene 1876. Stof til en virkelig folkerejsning var der ikke. Af disse års erfaring fremgik tilstrækkelig klart, at i et gammelt, civiliseret land er en revolution umulig, når ikke de personlige interesser er voldelig krænkede – i andet fald haves ingen andre våben end dem, som rigsdagen kan vinde ved klog benyttelse af alle muligheder i den parlamentariske forhandling. Ironien i bevægelsen betegnedes af Holstein ved, at det store centralmøde holdtes i – Middelfart. »Farten var kun middels«. De følgende begivenheder blev atter et tilløb til opklaring af stillingen.

Der findes to slags politik: Den ene, der sætter sig til formål at opnå i virkeligheden de bedst mulige resultater ved anvendelse af de tilstedeværende midler; den anden derimod, der alene bunder i agitationen, der enten driver politik som sport eller ligefrem skyr afgørelser, fordi disse altid svækker agitationens brod – den slags politik, der sætter mere pris på en kvik agitatorisk avisartikel end på en god lov. Man kan kalde det modsætningen mellem politik og journalistik. I sidste henseende har aviserne et stort ansvar; det er »slagordene« der gælder mere end sagerne,

6] Sagen indledtes ved Landsover- samt Hof- og Stadsretten 17/9-77 og pådømtes 16/6-79. (Domprotokol 47B s. 262 (L. A.); jvr. Højesteretstidende 1880–81 s. 375–84.)

7] Se nærmere herom s. 113.

8] Grundlovsværneforeningen dannedes ved et stort venstremøde i Middelfart 21/4-77. Bojsens bror, seminarieførstander Peter Bojsen, Gjedved, var dens første formand. I sept. 1878 blev foreningen imidlertid overtaget af de radikale, og P. Bojsen måtte gå af.

allerede af den grund, at disse sidste for en stor del er fremmede for moderne journalister. –

Det stod mig klart, at det *måtte* blive rigsdagens opgave at føre os ud af en uholdbar stilling. Blandt brevene fra 1877 findes et par, som fortjener omtale. Foruden J. A. Hansen var også professor Frederiksen gået istykker i den skæbnesvangre vinter 76–77. Han havde endt med at slutte sig til venstre; var dette et sidste nødanker, eller havde valget i 1876 overvældet ham? Men det var ikke nogen vinding, da hans økonomiske ruin og tvivlsomme transaktioner drev ham til Amerika [9]. I Februar skulde der altså være valg i Maribo. Den statsrettslige professor Goos ansås da om ikke som hel venstremand, dog som meget liberal og modstander af provisoriesystemet, han havde jo udgivet Holcks statsrett [10]. Venstres bestyrelse besluttede at tilbyde ham kandidaturen, og jeg blev sendt til ham desangående. Jeg forelagde ham da forslaget således, at vi ønskede at opstille ham som protest mod det frygtede provisorium, hvormed der længe var truet; forøvrigt skulde han ikke være bundet af partihensyn i andre sager, om end vi forudsatte hos ham en liberal tankegang. Han følte sig øjensynlig stærkt tiltalt af planen, og efter en længere samtale endte det med, at han vilde overveje sagen og tale med en nær ven derom, skulde snarest give svar. Svaret har jeg opbevaret – og har senere hørt, at den ven, der havde advaret ham, var – Krieger [11]! Atter virkning af rigsrettssagen. Nogle få år efter blev han valgt på Nørrebro som forsvarer for provisorie ministeriet, endogså af de fuldtroeste, medens Krieger mere og mere vendte sig derimod! Som undskyldning for denne svingning har jeg hørt anføre, at Goos' broder i Stege havde endt

9] Foruden at drive en omfattende savværks- og tømmerhandel i Sverige prøvede N. C. Frederiksen at indføre sukkerroedyrkning i Danmark. I jan. 1877 gik imidlertid sukkerroefabrikken »Lolland« fallit trods redningsforsøg og trak Frederiksens øvrige virksomheder med sig.

Under indtryk af kamppolitikken mellem højre og venstre mistede mellempartiet stadig stemmer og opløstes som parti i løbet af halvfjerdserne. Dette var vel en væsentlig grund til Frederiksens overgang til venstre umiddelbart før valget 1876.

10] Professor C. G. Holck efterlod sig ved sin død 1868 et nøje udarbejdet forelæsningsmanuskript til statsforfatnings- og statsforvaltningsretten, som de senere ministre Goos og Nellesmann sammen udgav 1869/70. Under forfatningskampen i firserne med bl. a. Matzens spidsfindige fortolkninger af grundloven henholdt venstre sig ofte til Holcks samvittighedsfulde fortolkninger.

11] Krieger (VI) 6/2-77: »Goos spørger mig, om han skal modtage et tilbud om at stille sig i Frederiksens valgkreds på et *uafhængigt*, provisoriske finanslove forkastende program. Jeg fraråder ham det.« Goos' svar til Bojsen, dateret 6/2-77, findes i Bojsens arkiv.

sine dage med betydelig kassemangel [12]; professoren skal have påtaget sig denne foruden hjælp til familien. Under disse forhold skulde et tilbud om 5000 kr. som udgiver af »Dagbladet« have været for fristende [13]. Dertil kom efterhånden en række andre beneficier og slutelig ministerposten. Men motiverne kan manden måske ikke selv klare sig – end mindre andre. –

Efter Goos' afslag henvendte vi os til professor Falbe-Hansen, som dengang var chef for statistisk bureau. Han fik imidlertid den besked fra Estrup, at dersom han stillede sig, vilde han blive afskediget (trods grundlovens § 56 – siden har [Marius] Gad siddet i folkethinget i mange år som chef for statistisk bureau) [14]. Den senere afdøde unge grev Knuth, der havde nogen liberal tilbøjelighed, tilbød i den anledning F.-H. hans fulde gage for livstid; men det vilde denne ikke tage imod. Lars Larsen blev så valgt som venstremand i Maribo [15].

Et andet brev omhandler en forhandling om at overtage Jyllandsposten som venstreblad eller dog mæglende. Dette strandede på vanskeligheden ved at skaffe 15.000 kr. Det kunde være bleven en væsentlig vinding, ikke alene politisk, men måske også økonomisk [16].

12] Professor Goos' broder, H. A. T. W. Goos, var fra 1873 borgmester og byfoged i Stege. Han døde 6/7-81.

13] C. Goos var 1881–89 repræsentant for udgiverne af Dagbladet.

14] § 56 i 1866-grundloven lyder: Embedsmænd, som vælges til rigsdagsmænd, behøver ikke regeringens tilladelse til at modtage valget.

Marius Gad var 1878–95 chef for statistisk bureau. Han var medstifter af mellempartiet, men gik 1876 over i højre.

15] Ved suppleringsvalget 27/2-77 i Maribo valgtes gårdejer Lars Larsen mod højremanden pastor P. M. Lund, der dog besejrede ham ved valget i 1879.

16] Jyllandsposten, grundlagt i okt. 1871, kom i vinteren 1876/77 i økonomiske vanskeligheder, da en række kautionister opsagde deres kaution som følge af bladets orientering mod venstre efter valget i 1876. Redaktøren, overlærer Hoffmeyer, søgte da gennem folketingsmand Chr. Juel at få venstres ledere til at overtage kautionerne. Da Juel intet videre foretog sig, henvendte Hoffmeyer sig til Bojsen i breve af 24/1 og 5/2-77. Enden blev, at et højreorienteret konsortium købte bladet. Chr. Nielsen blev redaktør. (Se også: Af Jyllands-Postens Saga, Århus 1946 s. 2–6.).

1877-78

Notater fra partiprotokollen 1876–77.

J. A. Hansen var død – B. Christensen valgtes til viceformand, og Tauber til medlem af bestyrelsen.

3. Oktober vedtoges (mod 2 st.), at finansloven for indeværende år behandles først

og sendes i udvalg. Bojsen skulde være ordfører for henvisningen. Bestyrelsen valgtes til dette finansudvalg.

Med 32 mod 10 vedtages at lade næste års finanslov gå til 2den behandling og til det sædvanlige finansudvalg. Med 28 mod 8 vedtages at give en midlertidig finanslov. Høgsbro's forslag at indbringe og forkaste provisoriet særskilt vedtoges i bestyrelsen, efterat Bergs betingelse, at regeringen erkendte forkastelse, var nægtet med 5 imod 3. Berg var stadig i opposition. Partiet vedtager forslaget med 31 mod 25. Forslaget ændres dog siden til at udskille provisoriet ved delt afstemning. Da Krabbe betragtede dette som en afvigelse fra forretningsordenen, krævedes der $\frac{2}{3}$ flertal, og der gaves derved Berg adgang til at forhindre planen; men da han stod overfor en faktisk indflydelse, *benyttede han den ikke* [1].

Holstein og Bojsen førte med Klein og Rimestad de forhandlinger, der ledede til 8. November.

Grundlovsværneforeningens love behandledes af bestyrelsen og med 6 mod 4 (Berg) vedtoges, at venstres bestyrelse også skulde være foreningens bestyrelse. I meget kritiske dage holdtes der konstituerende generalforsamling, som jeg dirigerede i Seekamps lokale [2]. Under dette begyndte Berg allerede at organisere sine venner blandt de delegerede.

Partiet består dog fremdeles. 11. Dec. genvælges endnu den gamle bestyrelse (11 blanke sedler).

Berg forholder sig passiv kritiserende, indtil afgørelsen er sikkert. 12. Dec. vedtoges stillingen til næste års finanslov med 33 mod 1 (20 stemte ikke og 14 fraværende). 21. Jan. 1878 bestemmes vilkårene nærmere. Da Morgenbladet lagde ud med angreb på flertallet, vedtoges med 26 st. mod 25 en skrivelse i den anledning til bladet. Da dette refererede disse forhandlinger, vedtog partiet, at dets forhand-

1] Da rigsdagen trådte sammen i oktober 1877 efter provisoriet, forelagde regeringen Estrup to finanslovsforslag. Dels det normale forslag for 1878/79, der foreløbig blev henlagt, og dels et forslag for det løbende finansår 1877/78. Som anmærkning til det sidste var den provisoriske finanslov optrykt, hvorved grundlovens § 25 om, at provisoriske love skal forelægges for rigsdagen, var sket fyldest.

Høgsbros forslag om privat at indbringe og forkaste den provisoriske lov i folketinget indebar den fare, som Berg også synes at have været klar over, at regeringen ved denne fremgangsmåde ikke betragtede den provisoriske lov som »død«. (Berg fremsatte sit forslag skriftligt for bestyrelsen. Forslaget ligger i Bojsens arkiv.) Derfor ændrer man taktik ved at udskille anmærkningen med provisoriet fra regeringens finanslovsforslag og 7/11 forkaste dette, hvorved også regeringen måtte erkende, at provisoriet var »dødt«, og at man nu stod uden bevillingshjemmel. 24 timer senere, den 8/11, var forliget sluttet i form af en midlertidig bevillingslov til 31/12-77, der siden blev forlænget finansåret ud.

Udskillelsen af anmærkningen med den provisoriske lov krævede i folketinget et særligt forslag, stillet af formanden, Christopher Krabbe (Ft. 77/78 sp. 76-78). Det blev vedtaget uden afstemning; men hvis Berg og hans tilhængere havde stemt imod, havde det ikke været muligt at sikre det foreskrevne $\frac{2}{3}$ flertal, som en sådan afvigelse fra forretningsordenen krævede.

2] Møderne fandt sted 29-30/10 1877. Trods beslutningen i venstres bestyrelse valgtes en bestyrelse på 11 ikke-folketingsmænd, der dog i politiske hovedspørgsmål skulle forhandle med venstres partiledelse.

linger ikke uden dets eller bestyrelsens samtykke måtte meddeles uvedkommende eller offentligt. Da Berg og Tauber forbeholdt sig frihed til at referere efter eget skøn, erklærede de øvrige medlemmer af bestyrelsen, at de ikke vilde være i bestyrelsen sammen med disse to. Ved nyt valg i partiet vælges de gamle, men Lassen og Tramp istedetfor Berg og Tauber.

7. Marts 78 vedtages overenskomsten om næste års finanslov med 27 mod 1 (Berg m. fl. stemte ikke). Først da striden således var afgjort, kom bruddet, idet Berg med 27 medlemmer den 14. Marts udmeldte sig af partiet – senere nogle flere, ialt 31, medens 39 blev tilbage, deriblandt også Albertsen, der i begyndelsen havde stemt med Berg.

Man skulde undres over, at der overhovedet kunde være delte meninger om rigtigheden af, hvad der skete 8. Nov. 77. Situationen var denne: Provisoriet indeholdt kun, hvad begge thing havde stemt for; derudover var der visse poster, som folkethinget havde vedtaget, men som regeringen altså ikke havde udført. Da folkethinget vedtog en midlertidig bevilling med henvisning til folkethingets afstemning, var man i forståelse om, at disse poster ikke vilde blive benyttede af denne regering. Landsthinget må formodenlig have frygtet et ministerskifte, hvorefter folkethingets bevillinger kunne blive iværksatte. Thinget begrænsede alle disse til sådanne thing, der allerede var »påbegyndte eller forberedte«. Landsthingets frygt synes forsåvidt at have nogen grund, da regeringen opgav al ledelse [3] og lod thingene selv om de kunde enes. Punch: »Gå som det vil, jeg ser til«. Men selv en ny regering vilde sikkerlig ikke have handlet imod, hvad der vitterlig var forudsat af alle. Realiter vilde altså resultatet i alle tilfælde blive det samme. Slutningsforhandlingerne i fællesudvalget om aftenen var derfor nærmest parodiske. Det galdt kun om at finde et formelt mæglingsforslag, der intet betød. Det blev fundet ved at udelade ordene »og forberedte«. På dette stadium gjorde Høgsbro pludselig modstand. Det lignede ham at erkende hovedsagens rigtighed, men lade den strande på snurrepiberi. Han måtte næsten tages med vold – minutterne var kostbare. Under disse forhandlinger så jeg den halv blinde Krieger trænge Høgsbro op mod en dørstolpe og sætte næsen lige ind i hans ansigt! Endelig gik Høgsbro med, og den midlertidige finanslov var i orden inden midnat [4]; men hverken ordføreren selv eller thinget kunde bare

3] Estrup indtog i hele sin tid som konseilspræsident ofte en tilbagetrukken, sphinxagtig holdning overfor rigsdagens partikampe og satte derved ofte høje i forlegenhed, fordi det ikke vidste, hvor langt man turde gå i forhandlingerne.

4] Den omtalte scene fandt ikke sted i fællesudvalget, men forud for dette, da de ledende i folketinget kom op i landstinget for at forhandle om nedsettelse af et fællesudvalg. Holstein havde da netop fundet på den nævnte udvej at slette ordene »og forberedte«. Krieger skriver videre derom: »Bojsen trykkede sig lidt, men gav

sig for latter, da han (Holstein) skulde forklare mæglingforslaget. De (senere) radikale holdt sig passive – de kunde have hindret afgørelsen ved at nægte ekstraordinære frister; men de holdt sig passive og undlod at stemme om sagen selv [5]. De tilkendegav åbenbart derved, at de fandt løsningen hensigtsmæssig, men vilde ikke dele ansvaret [6]. Siden rumlede de, fordi »Estrup atter var bragt på lovlig grund«.

Den ledende mand under disse og følgende forhandlinger var Holstein. Han havde et sundt blik for den reelle politik og afgjort modbydelighed for fede ord og fraser. Hans fødte modstander var Berg, og denne uvilje ledte ham senere til ofte at koquettere med salonradikalerne, fordi han hos disse fandt mere esprit. Han satte nok pris på mig, men jeg var ham for kedelig. Jeg hjalp ham imidlertid trolig i disse år, da han overtog ordførerskabet for finansloven og storpolitiken.

Nogen tid efter den 8. November blev jeg indbudt til stor politisk middag hos Bille, med hvem jeg altid har haft nogen berøring, fra begyndelsen hidrørende fra et fjært slægtskab med hans kone (kusines kusine). Den skandinaviske vekselskommission (Bergström, Dickson, Heftye) var indbudt tilligemed justitsminister Nellesmann og alle de national-liberale spidser. Ved bordet opstod en pikant disharmoni. C. Rimestad udbragte en skål for Hall og tillagde dennes diplomatiske forhandlinger hovedæren for resultatet 8. November. Bille rettede dette med en tak til Krieger, der havde været den ledende i fællesudvalget. Begge de to gamle rivaler, Hall og Krieger, blev fornærmede og sagtens også Nellesmann, som ingen ære herfor fik. Der opstod en yderst pinlig tavshed. Da tog jeg ordet, og man var åbenbart rett spændt på at høre, om jeg vilde søge at skille trætten. Det skulde jeg dog nok vogte mig for, men ledte talen hen på noget andet ved at udbringe en skål for de to praktiske Skandinaver Heftye og Dickson [7]. Dette lettede situationen; begge gjorde mig nogle dage efter visit, men traf mig ikke hjemme.

sig dog hurtigt. Høgsbro ville derimod først konferere med sine venner, han kunne jo ikke binde sig o. s. v. Da jeg forlangte et øjeblikkeligt, bestemt ja eller nej, og hans fæller trængte ind på ham, gav han sig.« (Krieger VI s. 275.)

5] Hvis den midlertidige bevillingslov skulle passere alle rigsdagens behandlingsting i løbet af 24 timer efter den provisoriske lovs forkastelse, måtte de i forretningsordenen foreskrevne minimale tidsafstande mellem forslagets behandlinger i de to ting overskrides. Hertil krævedes tingenes tilslutning, hvilken den bergske gruppe altså gav ved ikke at protestere.

6] Højres hovedforhandler ved forliget, C. S. Klein, giver i sine optegnelser udtryk for samme opfattelse. (RA, privatarkiver.)

7] Den skandinaviske vekselskommission, som arbejdede på en fælles nordisk veksellov, holdt møde i København i nov. og dec. 1877. Middagen hos C. St. A. Bille

Hall og Krieger havde imidlertid overvundet misstemningen i anledning af rigsrettssagen, og tog begge virksom del i vinterens forhandlinger; de ønskede sikkerlig begge – grundlovens ordførere – at bringe os tilbage fra det provisoriske spor. Det er næppe sandsynligt, at nogen af dem har omgåedes med tanke om at overtage ministeriet; men der er næppe tvivl om, at de forudsatte et kommende ministerskifte, hvorved Klein skulde være manden. Bille og Rimestad udtalte dette oftere uden dog at nævne navne. Når det undertiden er sagt, at vi fra vor side handlede under samme forudsætning, er dette dog ikke rigtigt. Der forelå i den henseende ingen udtalelse fra kompetent side, og heller intet bindende fra de forhandlende højremænd*. Vi var forberedt på ministeriets forbliven, men erkendte tillige, at forhandlingen var vejen til også i denne henseende at imødekomme folkethingets ønske. Noget andet er, at ministerskifte sikkerlig vilde være bleven følgen, hvis ikke de radikale senere havde forhindret det [8]. – Jeg ved aldrig at have motiveret vor optræden i 1877 ved hensyn til ministeriet, og var personlig visst allerede dengang kureret for meget tidlige aspirationer.

Den midlertidige finanslov havde ikke berørt de 5 stridspunkter. Disse knuders løsning kunde først finde sted ved den endelige finanslov for

* Der erindrer jeg følgende: Jeg besøgte en aften Scavenius i dennes bolig i Bredgade; vi talte om den fremtidige politiske stilling, og han udtalte sig med så stor bestemthed om ministeriets afgang, at han endog yttrede, at skete det ikke, vilde han til efteråret (1878) være med til en offentlig udtalelse derom i en folkethingsadresse. Hall skal til Th. Nielsen have udtalt sig i lignende retning.

fandt sted onsdag den 28/11. Det svenske medlem, P. A. Bergström, var jurist og politiker, medens den svenske Oscar Dickson og den norske Th. J. Hefteye var forretningsmænd. Krieger omtaler ikke den nævnte scene, men noterer indholdet af Bojsens tale: »Don Ottavio (=B.) synes i dag hos Bille at love antagelsen af veksellovforlaget en bloc på grund af »den store ærbødhighed«, der haves for »juridiske kommissioner«, »især når forretningsfolk deri har sæde og slutter sig til forslagene.« (Krieger VI, 28/11-77.)

8] C. C. Hall (men ikke Krieger) var stemt for ministerskifte i efteråret 1877 med Klein som konseilspræsident. Det var dog først i april 1878, at ministerskifte for alvor kom på tale. På Bojsen og Holsteins opfordring holdt højre 28/3 møde om en fælles skrivelse til ministeriet med henstilling om at gå af. (Jvr. note 19 til s. 89–90.) Få dage efter opsøgte Holstein C. C. Hall, og Bojsen Jakob Scavenius og C. St. A. Bille (jvf. * her ovenfor). Skønt de tre nationalliberale politikere alle var indstillet på ministerskifte, holdt de sig dog tilbage fra nærmere forhandlinger.

Direkte aktioner til forhindring af ministerskiftet fra Bergs side synes ikke at have fundet sted. Hvad der holdt ministeriet siddende, var mest den indre splid i venstre.

næste år. Med arbejdet herpå optoges vinteren. Jeg tror, jeg har nogen fortjeneste af sagens ordning; mine evner ligger navnlig i at finde kombinationer i saglige spørgsmål, og dette lykkedes som bekendt, så at vi opnåede en ordenlig finanslov for 1878–79 [9]. Efter at det var lykkedes 8. November at bringe os i rett spor, og faren således væsenlig var overstået, optog radikalerne nu krigen på den kommende finanslov, og forhandlingerne optoges mest af en fra Holsteins side glimrende ført polemik imod denne »pletterede radikalisme«.

Det lykkedes således at genoprette finansloven med støtte af venstres flertal; men det kostede et skarpt brud med det radikale mindretal, der naturligvis aldrig har villet bøje sig for sit eget program, flertalsafgørelsen. Var tiden imidlertid moden til en klar opgørelse mellem rabalder og virkelighed? Det er sandsynligt, at alt vilde være kommet i ordenlig lave, dersom den moderate politik havde nået at sætte frugt i et ministerskifte. Mange ventede et ministerium Klein med Krabbe som venstres garanti [10]. De radikale på begge fløje satte alt ind på at hindre dette. Fischers politik var ligeså ivrig for at holde de nationalliberale ude, som Berg–Hørup for at udelukke de moderate. Er der derom truffet nogen aftale? Fischers memoirer vil engang oplyse dette. Kort efter rigsdagens slutning traf jeg på kaféen »Kongen af Danmark« Berg og Fischer i en dybsindig samtale [11].

»Morgenbladet«, der af Berg var tvunget over på den radikale side, forkyndte krigen, og Bergs parole var nu det karakteristiske: Ministeriet har nu flertal i folkethinget; de radikale er som mindretal henviste til »loyalt« at forhandle med dette ministerium, hvilket er oversat: Vil blot Estrup blive, lover vi at opgive den principielle opposition og støtte regeringen ved »loyal«, saglig forhandling! Dette er den gamle historie, vejen ad hvilken ethvert partimindretal kan forpurre flertallets politik. Ministeriet lod atter den Fischerske politik råde. Hensynet til at bringe landet ind i en rolig udvikling måtte vige for udsigten til at vinde partimagten

9] Af de konstitutionelle stridspunkter nåede man til enighed om stiftsmidlerne, dyrtidstillægget og Det kgl. Teater, medens sagen om tilskuddet til Kronborg amtstue udgik af finansloven til behandling på selvstændigt lovforslag.

10] Kongen og en del af landstinget gik stærkt ind for et ministerium Klein om end med forbigåelse af Krabbe. (Se Kleins dagbøger juni-76 til dec.-77 (i RA), jfr. Krieger VI, 16/12-77.)

11] Kultusminister J. C. H. Fischer efterlod sig ingen erindringer, men derimod nogle dagbøger (i RA), der dog ikke når længere end til 1875. Hverken af Fischers eller Christen Bergs arkiver iøvrigt fremgår det, at der har været nogen nærmere forbindelse mellem dem i disse år. (Se Høgsbros dagbog for 1894 i Dansk Udsyn 1926 s. 82.)

ved anvendelsen af den gamle lære: *divide et impera!* Mon der virkelig ikke i den politiske kamp er plads for større syn? Estrup blev siddende og vandt elefanten! som om det skete var hans fortjeneste, medens det netop var lykkedes uden eller trods ham [12].

Det moderate flertal udstedte et (for første gang af mig forfattet) manifest, hvis hovedindhold var, at rigsdagen som sådan kun har ett våben, nemlig *forhandling*, og herom drejede kampen sig på talrige vælgermøder om sommeren [13]. Frugten af de foregående års agitation i Bergsk ånd, viste sig nu i vælgerens dom om kompromiset. Den overvejende mening kan udtrykkes, som Strandskov på et møde har udtalt: Han vilde udsætte sin dom, indtil »resultaternes resultat« viste sig: det forventede ministerskifte. Deraf var alle optagne. Da dette blev forpurret, vendte stemningen sig imod os.

Hen på efteråret forhandlede Klein med Holstein om yderligere at udnytte det forhandlingsgrundlag, der var tilvejebragt. Det er også muligt, at dette med fornøden resignation kunde have besejret den Berg-Fischerske taktik. Men bitterheden fra sommerkampagnen var for stærk. Skuffelse er farlig.

Medens jeg i de tidligere år havde plejet vant at indlede finanslovsforhandlingen nærmest saglig, overtog Holstein nu hele ordførerskabet [14]. Han udviklede da, at skønt der ganske visst hverken var givet eller taget løfter, burde ministeriet i kraft af situationen have veget, og medens han fuldt ud forsvarede politiken af 8. [november], antydede han dog, at vi nu muligen drev ud i en ny konflikt. Som det fremgår af mine papirer, gjorde jeg et forsøg på at samle partierne i en fælles optræden i anledning af Pragerfredens ophævelse, men selv dette stødte på adskillig modstand og ledte kun til nogle oplysninger i et hemmeligt møde [15]. Da ministeriet intet svarede herpå, og da højre gennem Bille

12] Den 8/11 1878, altså umiddelbart efter finanslovens vedtagelse, blev Estrup ridder af Elefantordenen.

13] Manifestet blev vedtaget i venstres bestyrelse 28/3-78 og findes aftrykt i D. F. 31/3 s. a. Bojsens samtidige syn på den politiske situation ses af et brev til Høgsbro af 7/5-78. (Høgsbro II s. 77).

14] Holsteins tale findes i Ft. 78/79 1. afd. sp. 49.

15] I februar 1879 offentliggøres en tysk-østrigsk aftale, hvorefter § 5 i Pragerfreden af 1866, der havde stillet en afstemning i Nordslesvig i udsigt, blev ophævet.

Bojsen henvendte sig 7/2 til Berg for at foranstalte en fælles optræden. Men Berg trak sagen i langdrag, og Bojsen gik derfor til C. St. A. Bille fra folketingets højre. Nu kom også Berg til, og i fællesskab opsatte de tre et forslag til en folketingsbeslutning, der dog den følgende dag blev pure forkastet af højres partimøde.

intet andet havde at sige, end at de nu glædede sig til skiftevis at samvirke med hver af venstregrupperne [16] – altså splittelsespolitikken – så var det klart, at den nylig vundne situation allerede var undergravet, og at vi drev henimod en stilling, da de to venstregrupper afvexlende vilde overbyde hinanden enten i krasbørstighed eller i forhandlingsvillighed. Hvortil der dog ingenlunde skete nogen opfordring, dertil var forholdet til ministeriet altfor fjendtligt, udelukkende enhver forståelse. Det var derfor sikkerlig rigtigt nok, at man fra vor side ønskede snarlig klarhed gennem et folketingsvalg. Anledningen fandtes lett om end så fjerntliggende som den Vestindiske konflikt [17]. Radikalerne synes helst at have villet opbeebe de ordinære valg til foråret, som kunde have givet lidt mere plads for agitation.

Under den ovennævnte finanslovsforhandling bemærker jeg en tale af mig, i hvilken jeg allerede da gør en bestemt adskillelse mellem Berg og Hørup, idet jeg betegner denne som den rene nihilist og slutter med at sige, at når folket først for alvor får øjnene op for, hvad han fører i sit skjold, vil klappfinalen blive til forskrækkelse. Hvorledes er dette ikke gået i opfyldelse! (1892) [18].

Det var, såvidt jeg erindrer, i anledning af valgene, at der fra folketingsmanden, højesterettssagfører Bagger, fremkom en piëce til redegørelse af forhandlingspolitikken. Han havde været mellemmand mellem Klein og Holstein og følte sig nu ligesom offret, da højre løb fra konsekvenserne af den indledede politik. Af hans piëce fremgår forøvrigt, at højre i sit partimøde Marts 78 havde (imod 2 stemmer) udtalt sig for ministeriets afgang inden efteråret [19]. Partiets ynkelighed karakteri-

Dermed opgav Bojsen videre forhandlinger. I Bojsens arkiv ligger en detaljeret fremstilling af sagen med tilhørende breve. (Jvr. Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark IV s. 402 ff.)

16] Bille sagde: »medens vi højrefolk tidligere kastede temmelig uvenlige blikke til begge fraktioner af venstre og fik temmelig uvenlige blikke igen, så er dette forhold blevet nu så glædelig forandret, at vi med begge sider, der indbyrdes er så lidt venlige, udveksler de allervenskabeligste blikke, og at vi i tør nære de lyseste forhåbninger om snart med den ene og snart med den anden side at kunne nå en eller anden afgørelse på realitetsspørgsmål, som kun alt for længe har stået i stampe.« (Ft. 78/79 1. afd. sp. 94.)

17] I begyndelsen af okt. 1878 udbrød en negeropstand på St. Croix. Regeringen foreslog rigsdagen at yde hjælp til øen, hvad folketinget og især de moderate skarpt modsatte sig. Da sagen gik i hårdknude, opløste Estrup folketinget og udskrev nyvalg til 3/1-79.

18] Ft. 78/79 1. afd. sp. 264.

19] J. H. Baggers skrift, »Forhandlingerne« i rigsdagssamlingen 1877-78« s. 25. Venstre havde opfordret højre til en fælles udtalelse om betimeligheden af Estrups

seres ved en samtidig piéce af Bille, hvori denne angriber de moderate for mangel på mod og konsekvens! Også grev Holstein havde i en piéce redegjort for forhandlingerne [20].

Skønt grev Holstein dengang ene havde betingelserne for at lede en frugtbar forhandling og gjorde det både dygtigt og oprigtigt, ligesom jeg tjente ham som et villigt arbejdsredskab, så følte jeg dog, at muligheden for en grundigere og pålideligere overenskomst med højre strandede på dettes indgroede mistillid til grev Holstein, navnlig fra landstingets side, hvor han betragtedes som en frafalden standsfælle, der irriterede dem.

Under alle disse omstændigheder måtte valget blive et nederlag for de moderate, og det vilde endogså være bleven større, dersom forholdet ikke havde været det, at vi talte de fleste dygtige og ansete medlemmer, mens de radikale bestod af nogle førere og resten nuller. Hvis ikke min modkandidat (Anders Skou i Keldbylille) havde været så tarvelig, vilde han også her have fået flere stemmer [21]. Således blev forhandlingsforsøget 1877–78 kun til en yderligere spore for radikalismen, takket være ministeriets stædighed og det forhandlende højres svaghed. Endnu må bemærkes, at det af de derom siden førte forhandlinger fremgår, at ministeriet har fremtvunget konflikten om St. Croix, da en overenskomst med de radikale kunde være opnået. Man tilsigtede udtrykkelig ved hjælp af spliden i venstre at svække de moderate, der ansås for de farligste modstandere i længden. Dette lykkedes i høj grad. Måske havde det været værdigere for os at nedlægge vore mandater.

Ved valget blev de radikale det ledende flertal, ca. 40 – vort antal sank under 30. Dette valg blev det kritiske vendepunkt; det var øjensynligt nu kun et tidsspørgsmål, når en endnu voldsommere konflikt måtte indtræde. At jeg for mit vedkommende så faren i denne udvikling, fremgår af mine bestræbelser i to år for at opnå noget ved forhandling. Grev Holstein derimod var bleven så bittert berørt ved den gang, sagerne havde fået, at han nærmest virkede for samarbejde (dog ikke sammen-

afgang (jfr. note 8 s. 86). Dette forslag afvistes kategorisk af højre i mødet 28/3-78, men partiet mente privat (bortset fra Lucianus Kofod og Chr. Jagd), at ministeriet burde gå af og vedtog derfor, at der gerne måtte tales om det ønskelige heri udenfor partimødet. (Jvr. Krieger VII, 1/4-78.)

20) C. St. A. Bille: »Folketingets Opløsning og de nye Valg. Til Vælgerne i Københavns 5. Valgkreds« Dec. 1878. Bille bebrejder (s. 25) de moderate, at de ikke havde »mod og resignation« til at holde fast ved forhandlingspolitikken, men 1878/79 havde ladet sig true af de radikale til at slå over i protestpolitikken.

J. E. Holstein Ledreborg: »Det forenede venstre i rigsdagssamlingen 1877–78.« 21) Gårdejer A. H. Skou, der repræsenterede det bergske venstre, fik 221 stemmer mod Bojsens 835.

slutning) med de radikale, og strax ved finanslovens 1ste behandling rettede en hånende polemik mod højre [22]. Forøvrigt førte Berg nu an også i finansforhandlingen.

1879-81

Notater fra partiprotokollen.

Efter forslag fra de udtrådte valgtes Berg og B. Christensen til viceformænd – Hørup altså kastet.

Da Berg senere vægrede sig ved samarbejde med os, blev Høgsbro (6. Jan. 80) valgt i hans sted. (Berg fik kun 15 stemmer). Som betingelse for samarbejdet krævedes nu, at Berg skulle anmode derom.

Berg havde nu en tvetydig opgave som leder af folkethinget dels at bevare sit radikale ry som demokrat og modstander af ministeriet, dels i underhåndsforståelse med dette at blive istand til at udrette noget sammen med højre. Hans forbindelse gjaldt navnlig Fischer og Kauffmann. Med F. virkede han for en ny folkeskolelov, som vi bekæmpede sammen med flere andre [1]. For at hindre valget af en ordfører for udvalget fra vor side stemte han og nogle af højre på kammerherre Rosen i den tro, at denne var ældst af år; vore stemte da på gamle Anders Nielsen, Fyrkilde, og det viste sig, at denne var ældst! Tableau! Derved strandede disse planer. Med Kauffmann indlededes de forhandlinger, der fortsattes til 1880, og om hvilke Bahnson, dengang direktør i krigsministeriet, har sagt, at de førte til forståelse om fæstningssagen. Disse forhandlinger satte frugt i bevillingen til Kalkbrænderifortet og de 6 store kanoner [2]. Derom drejede sig navnlig kampen i 1879, og den kostede sprængning af Bergs parti, idet en del medlemmer (som Alberti, Claussen, Ravn o. s. v.) forlod ham og nærmede sig os [3]. For disse betydelige indrømmelser og offere opnåede Berg forbavsende lidt. De love, som han og Hørup i disse år gennemførte, er både ubetydelige og uheldige (Sparekasse- & Vand-

22] Ft. 79/80 sp. 121.

1) Et forslag om nogle bestemmelser om kommunernes skolevæsen udenfor København var blevet forelagt af kultusminister Fischer i samlingerne 1877, 78 og 79 uden resultat. I 1880/81 indbragte Berg det samme forslag, der dog kun nåede 1. behandling og udvalg i folketinget. (Se Høgsbros dagbog 1894 i Dansk Udsyn 1926 s. 82.)

2) Bergs kanonbevilling på ialt 2½ mill. kr. var vistnok led i en stiltiende aftale med den i jan. 1879 udnævnte krigsminister W. Kauffmann, der til gengæld ved selvstændigt forslag gennemførte en indskrænkning af de årlige lejrøvelser på Hald. (N. P. Jensens erindringer II s. 74, jvr. Krieger VII 8/5-79.)

3) Otte af de radikale dannede partiet »De udtrådte«, der bestod til 1883.

lov). Husmandskreditforeningerne skyldes nærmest andres virken [4]. Den eneste indrømmelse, høre synes at have givet ham, var, at Assensbanen blev omgjort til Fåborg-Ringe for at føje Mich. Pedersen og drille Jørg. Pedersen og Holstein (»Assenspladerne!«) [5]. I denne periode gennemførtes også appanageloven for prins Valdemar, Holstein virkede stærkt derfor, hvormed man kom ind på den praxis at appanagere de yngre prinser, som lett kan blive en vidløftig sag i længden [6]. Imidlertid, finansloven lykkedes det dog at få igennem. –

Berg var genstand for en del fetering fra det strengt ministerielle høre. Endog ved en hoffest gjorde han lykke, konverseret af prinsen af Wales med Ravn som tolk. Ved denne lejlighed forefaldt en højst mærkelig scene. Efter bordet gik kongen omkring og konverserede rigsdagsmændene, særlig opholdt han sig længe ved Berg. Som konversationsemne havde han valgt en bemærkning om, hvor dejligt Christiansborg slot egnede sig til festlige lejligheder, og hvor stor en ulykke det var, da det i 1794 brændte. Dengang lykkedes det dog at få det genopbygget; men hvis det nu brændte, vilde det nok næppe blive så lett at få det rejst igen! – Denne konversation havde gentaget sig med flere. Da kongen kom til mig og sagde det samme, var jeg naiv nok til at svare: »Ja, Deres Majestæt, det kunde måske blive vanskeligt nok!« hvortil kongen studsede og sagde: »Da sagde folkethingsmand Berg nylig til mig, at det skulde nok lade sig gøre!« – Nogle år efter fik Berg næsten skyld for at have stukket ild på slottet, og ialfald fik han skyld for, hvad der da stod i Morgenbladet: På denne tomt rejser sig aldrig mere noget kongeslot! Deri var han dog ganske uskyldig – jeg véd, at han endogså havde frarådet denne udtalelse [7].

4] Lov om sparekasser og lov om vands afledning og benyttelse blev begge underskrevet 28/5-80. I samlingen 1878/79 indbragte Jens Busk m. fl. forslag om oprettelse af to kreditforeninger for mindre grundejere på landet. I den følgende samling indbragte justitsminister Skeel det samme forslag, der 28/5-80 ophøjedes til lov.

5] Loven om jernbaneanlæg på Fyn og i Jylland, der stadfæstedes 16/6-79, havde oprindelig foreslået en jernbane fra Assens til Tommerup. Dette støttedes af den moderate Jørgen Pedersen, folketingsmand for Assenskredsen. Men ved 3. behandling ændredes banen til Fåborg-Ringe til glæde for den radikale Michael Pedersen, valgt i Fåborgkredsen, og til ærgrelse for Høgsbro, der giver udtryk for den i D. F. 6/6-79. Assens-Tommerup gennemførtes dog 1882. Udtrykket »Assenspladerne« har ikke nærmere kunnet efterspores.

6] Forslaget om apanage til prins Valdemar, Christian IX's yngste søn, blev lov 15/3-80, efter at prinsen oktober 1879 var blevet myndig.

7] Om sætningen i Morgenbladet 4/10-84, der i virkeligheden lød: »På denne tomt rejses intet Christiansborg for tredje gang« se s. 131 og noten hertil. Samtalen fandt visnok sted 1883, året før slotsbranden.

Denne periode var særlig for mig særdeles pinlig. Ved alle parters upålidelighed var rollerne ombyttede, så at vor gruppe nærmest måtte overtage den kriticerende opgave. Det faldt mig endnu svært at opgive forhandlingen, og det var tydeligt nok, at denne var i kejtede hænder hos Berg & Co. Det var mig derfor ingenlunde ukært, at forholdene i efteråret 1879 rev mig bort fra skuepladsen.

Skibet »Helgoland«, der var bleven til ved overenskomsten i 1875, var da færdigt, og rigsdagen blev indbudt til at foretage en prøvetour i Sundet omkring 1. Nov. 1879. Jeg tog også med og blev af en bekendt, lieutenant Jessen, indbudt til også at gå ombord i en af de ledsagende torpedo-både. Det blæste hårdt og satte svær sø i forhold til de små torpedo-både, der gik igennem vandet med 20 mils fart, men rigtignok ligeså meget under som over vandet. Følgen var, at jeg blev ganske gennem-blødt og havde intet tøj at skifte med. Imidlertid kom vi atter ombord på Helgoland og glemte foreløbig strabadsen ved at spise og drikke tæt. Næste dag stærk forkølelse, der gik over til en bronkit i venstre lunge-spids; i 1876 var det den højre, som var angrebet. Min læge (Dr. Bentzen) tilrådede en rejse til syden, »rejs så langt, indtil De finder varmen; der kan De helbredes på 14 dage.« Imidlertid skulde jeg først fejre Ida's bryllup med Wollert Konow, og da disse strax efter også skulde til syden, blev det aftalt, at jeg skulde følge efter – dog først efter julen, da jeg måtte hjem og beskikke huset først derhjemme. Jeg gik altså som patient i disse måneder og tog ikke megen del i rigsdagsarbejdet. Berg blev i mit sted formand for finansudvalget.

Den 12te December stod altså brylluppet, som på andensteds skal berettes [8]. Stemningen var af flere hensyn noget trykket. Den foregående vinter havde fader havt sit første apoplektiske anfald, var vedvarende lammet og kunde således ikke være tilstede. På den anden side havde det hellerikke kunnet lade sig gøre at holde brylluppet på Rødkilde, hvor fader i de sidste år boede, da Ida var så svag, at hun ikke måtte foretage nogen unødvendig vinterrejse. Også værten var patient og lidet munter stemt ved nu at forlades af Ida – og i en uholdbar politisk stilling. Når hertil kom, at den tilstedeværende Bjørnson ikke kunde skjule sin misstemning ved brylluppet og en disharmoni mellem ham og Hostrup, så var det rimeligt, at det ikke blev nogen lystig fest [9]. – Kort efter rejste de nygifte til Mentona.

8] Brylluppet er indgående beskrevet i Bojsens personlige erindringer, der beror på Rødkilde højskole og er utilgængelige.

9] Ved brylluppet, der fandt sted hos Frede Bojsen på Dosseringen 32, sad Bjørnson og Hostrup overfor hinanden. Bjørnson, der efter en krise i årene før 1879

Til julen rejste jeg hjem, ordnede forskellige anliggender, og kort efter nytår rejste jeg med orlov fra rigsdagen over Paris til Mentona. Gennem udenrigsministeriet havde jeg fået kongeligt pas, som i høj grad letter rejsen særlig overfor toldvæsenet. Tillige havde udenrigsministeren opfordret mig til at besøge den Danske gesandt, grev Moltke-Hvidtfeldt i Paris. Ved dette besøg kom vi ind på at tale om Londonerkonferencen i 1864, i hvilken greven indirekte havde taget del. Da jeg netop havde læst Jules Hansens beretninger herom [10], spurgte jeg Moltke om, hvorledes det i virkeligheden var gået til med sprængningen af konferencen – han begyndte at svare, men i det samme ringede det på døren, greven rejste sig og undskyldte – siden kom talen på andre ting, om forholdene i Frankrig, det snavsede føre o. s. v. – hvorved han bemærkede: Ja, republikken bliver desværre med hver dag mere snavs! Kort efter gjorde han kontravisit hos mig i hotellet, og er visst bleven pudsigt overrasket ved at blive modtaget af gamle frøken Slebsager. Gamle frøken Slebsager, broder Emils tro beskytter, var brystsyg og skulde opholde sig om vinteren i syden. På anmodning af Emil havde jeg lovet at tage hende med til Mentona. Hun var egentlig ikke nogen pynt på rejsen – men uhyre god. – Jeg var ikke tilstede. Han bragte adgangskort til diplomatlogen i deputeretkammeret. Dør traf jeg den Norsk-Svenske gesandt, statsråd Sibbern, som jeg havde været sammen med på Gausdal sanatorium i 1877. Han hørte til de gammelliberale, der hellerikke dengang kunde forstå provisoriepolitiken. Nu var han meget venlig og viste mig de forskellige bekendte personligheder i deputeretkammeret. Da mødet åbnedes, gik døren op, Sveitserne råber M. le président! og ind træder Gambetta med faste skridt mellem skuldrende gardister. Jeg så ham derefter fra formandspladsen [lede] et temmelig stormende møde, som dog ikke var af væsentlig betydning. Nej – sagde Sibbern – så skulde De se, når det rigtig går løs! Forøvrigt lod jeg på rejsen al politik hvile.

Kun vor konsul i Algier anså mig åbenbart for en meget mægtig mand – »député«! Da jeg leverede ham en skrivelse fra gesandten i Paris blev han ude af sig selv af tjenstivrigthed – mødte endog hver morgen hos

havde forladt kristendommen, drillede Hostrup ved at lovprise fritænkerne og håne de kristne til Hostrups store fortørnelse. Imidlertid holdt Klaus Berntsen en rosende tale for Hostrup som den mand, der *ikke* havde »ændret signalerne«. Herover blev Bjørnson meget fortørnet, hvilket ikke forbedrede stemningen. (Se Klaus Berntsen II s. 45.)

[10] »Fra Diplomatiets Verden, Optegnelser fra Årene 1864–67« af den dansk-franske journalist og diplomat Julius (Jules) Hansen, oversat fra fransk af E. Bjerding, Kbh. 1875.

mig for at spørge, hvormed han kunde være mig til tjeneste; han blev formelig besværlig, og jeg måtte vise min erkendtlighed ved at indbyde ham til middag. Det var en født Italiener, Ghezzi. Endelig rykkede han frem med sit egenlige ønske: Han var også Østerrigsk og Belgisk konsul og fra begge lande havde [han] en ridderorden – men den smukke Danebrog manglede han! Jeg bemærkede, at en deputeret i Danmark ikke er så mægtig som i Frankrig; men jeg skulde gerne bringe ham på tale, når jeg kom hjem, da jeg af andre rejsende havde hørt ham rose for tjenstvillighed. Da jeg rejste, kom han roende ud til skibet for endnu engang at tage afsked og – kysede mig til slut på begge kinder. Jeg nævnte ham virkelig også senere under en samtale med udenrigsministeren og bemærkede, at han vilde sætte en overordenlig pris på en dekoration. Om dette var grunden, véd jeg ikke, men en tid efter så jeg virkelig hans udnævnelse til ridder af Danebrog [11].

Først i begyndelsen af Juni måned kom jeg hjem fra rejsen nogenlunde helbredet i lungen, men svækket af en leversyge, der havde tvungen mig til at forlade »varmen« i Algier. Ved min hjemkomst fandt jeg endnu rigsdagen samlet og langtfra færdig. Den tunge ende af arbejdet var endnu tilbage, og jeg kom tidsnok – som det hedder – til at blive hængt ved lys.

Stillingen i rigsdagen var meget ejendommelig. Det Bergske venstre fortsatte sin bestræbelse efter at nå til forståelse med ministeriet, navnlig den side af dette, der havde sit udtryk i Fischer–Kauffmann. Berg arbejdede med voldsom iver for at fremme hærloven [12] – han vilde ganske visst derved gøre sig ministeriet stærkt forbunden, men om han havde virkelig udsigt til at vinde noget til gengæld, er vel tvivlsomt – udover det at distancere os. Vi vilde være gået en periode imøde, i hvilken ministeriets planer var bleven fremmede mod »literære« indrømmelser. Netop på den tid udvikledes alliancen mellem det radikale venstre og Brandesianismen, og dette forklarer særsynet af Hørups deltagelse i de militære bestræbelser for fæstning og hærlov [13].

11] Johann Ghezzi, dansk konsul i Algier fra 1877, udnævntes til ridder af Danebrog 29/9-82.

12] Ifølge hær- og flådeloven af 1867 skulle lovene revideres efter 5 år. Ministerierne havde forgæves fremsat revisionsforslag i alle samlingerne 1872–79. Forhandlingerne mellem Berg og krigsminister Kauffmann var begyndt allerede i efteråret 1879.

13] Ved en fest på Skydebanen for Bjørnstjerne Bjørnson i nov. 1879 sluttedes den første nære forbindelse mellem Hørup og brødrene Brandes. Bojsen mener vel, at Hørup ved sin imødekommenhed overfor ministeriet arbejdede for at sikre Georg Brandes det ledige professorat i litteratur, der stod vakant siden Carsten Hauchs død 1872.

På vor side var det Holstein, der ledede taktiken. Med rigtigt blik for faren ved alliancen Berg–Kauffmann med fæstningen o. s. v. havde Holstein allerede i Maj gennemført søværnsloven med en udvidelse af søvæsenet, hvorved en forøgelse af landhæren vilde blive vanskeligere endnu [14]. Dette syntes dog kun at ægge Berg yderligere. Han drev fortrolige forhandlinger med udsendinge fra krigsministeriet – hvor langt forståelsen var kommen, vides ikke, men det var dog sikkert efter antydning af Berg, da Zahle i thinget plaprede ud med, at man nok kunde gå et par hundrede tusinde over den hidtil værende udgift.

[Senere tilføjelse:] 19. Aug. 1895 fik jeg et snurrtigt brev fra Zahle – nu præst i Vallensved – hvori han forklarer mig sammenhængen med, at han dengang stillede forslag om at vise hærloven tilbage til udvalget på grundlag af overenskomst om en merudgift af ca. 200.000 kr. årlig. Det fremgår heraf, at Berg ikke havde inspireret ham direkte; han havde kun forhandlet med de »næstkommenderende«, som altså var fortrolige med en sådan grænse; forøvrigt skriver Z., at forslaget fremkom for at få sagen på gled og give Berg anledning til at sige »sit sidste ord« [15].

Da mit hærlovsforslag fremkom, bygget på dette tillæg af 200.000 kr., glimrede forøvrigt Zahle ved sin fraværelse.

I sin pièce af 1896 siger general Bahnson pag. 28: »Det skal iøvrigt som en mærkelighed anføres, at folkethingsmand Berg, der var fører for den ene fraktion af oppositionen, ikke var utilbøjelig til at bevilge det nødvendige fæstningsartilleri, ligesom han dengang overhovedet ikke stillede sig så absolut afvisende ligeoverfor tanken om hovedstadens befæstning, som han gjorde senere, og som folkethingsmændene Bojsen og Holstein Ledreborg allerede dengang gjorde. Destoværre var folkethingsmand Berg som bekendt noget langsom i vendingen og havde ondt ved at få sagt sit sidste ord; ellers havde det måske, navnlig af hensyn til forsvarssagens senere udvikling, været heldigere, om regeringen dengang var bleven enig med ham om den ny hærlov« [16].

Bahnson var dengang direktør i krigsministeriet og kendte således

14] Sideløbende med hærloven var et revisionsforslag til søværnsloven blevet fremsat.

15] I 1880 troede Bojsen, at Zahles forslag om en merudgift på 200.000 kr. (Ft. 79/80 sp. 7289) kom fra Berg selv. Det var altså i troen om en hemmelig forståelse, at Bojsen turde gå ind på en overenskomst med højre, der også indeholdt en merudgift på 200.000. Brevet fra Zahle findes i Bojsens arkiv.

16] Jesper Bahnson: »Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder« (København 1896).

de med Berg førte underhandlinger. Han har også senere i et militært udvalg udtalt, at Berg sympatiserede med Københavns befæstning.

Da jeg kom hjem, gled ordførerskabet over på mig, og jeg fik strax heftige debatter under forsvaret for det oprindelige venstreforslag [17]. Om hele gangen i disse forhandlinger har jeg udførlig gjort rede i en politisk pièce året efter [18]. Højre i folkethinget bøjede sig kun nødig under de Berg-Kauffmannske planer, og navnlig vakte det bitterhed, da de for overhovedet at nå til fællesudvalg, måtte selv stemme for Bergs ændringer ved eneste behandling. Ved denne lejlighed var det, at Berg-højre nægtede mig ordet – jeg vilde da have antydnet, at dersom Berg vilde fremtvinge et resultat af et fællesudvalg, så vilde jeg forbeholde mig at handle således, som jeg, efter hvad der forelå, anså forsvarligt [19]. Hvad der forelå var nok til at vise mig, at resultatet vilde blive – fæstningshæren. Såsnart dette var mig klart og fællesudvalget var besluttet, var jeg på det rene med, at nu måtte der handles fra vor side, for såvidt det skulde blive muligt at bevare et landforsvar uden fæstningen og dens følger. Til støtte havde jeg for det første, at største delen af højre nødig bøjede sig for Kauffmann-Berg; for det andet var de militære i folkethinget alle fodfolksofficerer, der ikke yndede systemet Kauffmann [20], og endelig havde Bergs brutale herskesyge skabt en stærk uvilje mod ham både hos vore og de udtrådte. Da jeg således henvendte mig med mine planer til gamle Alberti og søgte at forklare ham, hvad de gik ud på, afbrød han mig strax og sagde: »Ja, det militære væsen forstår jeg mig ikke på; men kan De sætte Hr. Berg på sin bare rumpe, så skal jeg nok støtte Dem deri!« Dog havde Alberti nok siden fået agitationsskrupler; han udeblev nemlig fra de efterfølgende afgørende afstemninger.

Forhandlingen med højre måtte være i høj grad hemmelig, indtil det viste sig, om en overenskomst kunde nås. General Thomsen kom til mig på Dosseringen nr. 32, og dér var vi indespærrede i 3 dage eller næsten døgn; han kom om morgenen og spiste hos os og blev til sent på aftenen.

17] Det moderate venstre havde som forhandlingsgrundlag opstillet venstres hærlovsforslag 1874/75.

18] Frede Bojsen: »Til Oplysning om Hærlovsforhandlingerne« (København 1881).

19] Bojsen spurgte (sp. 7342 f), om Berg i fællesudvalget ville gå ud over de daværende hærlovsudgifter. Da Berg undveg et direkte svar, bad Bojsen atter om ordet; men lige forinden begærede de radikale afslutning på forhandlingerne om ændringsforslag, hvilket vedtoges. Derefter sattes hele forslaget under forhandling, Bojsen bad påny om ordet, men forinden blev forhandlingerne atter krævet afsluttet af de radikale. (Ft. 79/80 sp. 7365 og 7369.)

20] Kauffmann var officer af artilleriet.

Denne forhandling var for mig uhyre spændende og anstrengende – thi medens T. stadig kunde støtte sig til sit indgående kendskab til alle detaljer som mangeårig direktør i krigsministeriet og minister og tillige kunde konferere med de andre militære medlemmer, måtte jeg udelukkende stole på mig selv og min lægmandskendskab gennem hærlovsforhandlingerne. I hele venstre var der dengang overhovedet ingen andre end Berg og jeg, der var nogenlunde inde i hærordningen. En fejlregning eller uagtsomhed af mig kunde koste landet meget, ikke at tale om – blive ødelæggende for vort parti. En række søvnløse nætter øgede nervesiteteten – i de par uger, som hærlovsarbejdet varede, satte jeg 16 pund af i vægt! – Efter de 3 dages arbejde havde vi nået en overenskomst, der som en skriftlig bindende aftale forelagdes og vedtoges af begge parter – kontrakten ligger mellem mine papirer [21].

Nu fulgte begivenhederne med dramatisk styrke. Berg–Hørup havde i nogle fællesudvalgsmøder famlet for at få sagt deres sidste ord; Berg vilde have Kauffmann tilkaldt o. s. v. Aldrig glemmer jeg det øjeblik, da udvalgets formand, Krieger, i henhold til overenskomsten meddelte, at flertallet vilde indstille alle tidligere forslag til forkastelse, efterat nyt forslag af mig var indbragt i folkethinget. Det syntes at komme ganske bag på radikalerne – Bergs røde og Hørups grøngule ansigter står endnu for mig. Det ny forslags behandling i thinget gik med fuld applomb – lykkeligvis påvistes der ingen fejl, og jeg havde lett ved at påvise, at det ny forslag ikke vilde blive dyrere end Bergs »sidste ord«, medens vi væsenligt havde lettet den personlige byrde og dog styrket det levende værn i modsætning til fæstningsforsvaret [22]. Berg rasede uden kende- lig virkning i timelange taler, men alle havde en følelse af, at hans harme fortrinsvis skrev sig fra, at det ikke var ham, der havde ordnet sagen.

Kauffmann spillede en meget flov rolle. Forslaget blev fix og færdigt forelagt ham »à prendre ou laisser« – han turde ikke gøre nogen indven- ding; men underhånden kom han til mig og bad ligefrem om en lille ændring. Han ønskede, at generalen for artilleriet tillige skulde være chef for dette – en ordning, som jeg (efter Fr. Wagners råd) [23] havde ind- ført i venstres hærforslag – nogle mente, at Kauffmann selv vilde træde tilbage som artillerigeneral. Jeg svarede, at jeg havde intet derimod, men

21] Foruden overenskomsten findes en hel del kladder og udkast fra forhandlin- gen med general Thomsen i Bojsens arkiv.

22] Bergs officielle hærlovsforslag oversteg ikke på noget tidspunkt de bestående udgifter. Om hærlovsforhandlingerne iøvrigt se Kristian Hvidt: »Venstre og for- svarssagen 1870–1901« (1960) s. 81–96.

23] Frederik Wagner var kaptajn i artilleriet.

var nu bundet til de andre, og skulde tale med general Thomsen derom. »Ja, så nytter det ikke« – sagde han. Og ganske rigtig modsatte Thomsen sig dette bestemt ligesom også de andre fodfolksofficerer. Kauffmann måtte ikke få en lille finger. Ikkedestomindre tog han imod og underskrev hærloven – og ventede til næste år, da han gik af som kommanderende general. Ved sidste behandling i folkethinget havde jeg den tilfredsstillelse at kunne citere et brev fra hærlovens fader, general Raasløff med varm anerkendelse af revisionens gennemførelse [24].

Et enkelt øjeblik havde spændingen og følelsen løbet af med mig, så at jeg endte en tale med større varme, end det anses passende i folke-thinget [25]. Dette havde nær kostet forslaget Taubers stemme*. Ved samme lejlighed havde jeg yttret det ønske, at den ny hærlov måtte blive underskrevet den 25. Juli [26]. Dette ønske blev opfyldt om end med nogen anstrengelse, da ministeren måtte rejse til Bernstorff i den anledning med loven. Indtrykket af sagens afgørelse kan ses af de opbevarede breve fra Bille [27]. Begivenheden havde – som så ofte – blandede motiver.

Det dramatiske i disse begivenheder forøgedes for mig væsentligt ved, hvad der samtidig foregik privat. Mit forhold til Augusta Konow havde – som andensteds berettet – udviklet sig til klarhed for os begge, og jeg havde kun af hensyn til de svævende rigsdagsforhandlinger udsat frieriet. Da hærloven var endelig vedtaget af rigsdagen – gik jeg den 24. Juli ud til diakonissestiftelsen, hvor Augusta opholdt sig hos sin syge moder, og

* Det er betegnende for Tauber og visse rigsdagsmænd. Han kom hen til mig og sagde arrigt, at hvis jeg forud havde udtalt mig således, vilde han ikke være gået med på forslaget!

24] W. R. Raasløffs brev, der er afsendt fra Baden-Baden, er dateret 18/7–80. Bojsen citerer brevet i folkethinget (Ft. 79/80 sp. 7652).

25] Bojsen sluttede sin tale: »Forslagsstillerne hverken ønsker eller venter, at vort forsvar vil blive sat på nogen virkelig alvorlig prøve; men sker det, tør jeg, i, kan jeg gerne sige, hele rigsdagens navn udtale det ønske til slutningen, at der på vor fane må komme til at stå skrevet de ord: Danmark venter, at hver mand gør sin pligt, ligesom vi i dette øjeblik tror at opfylde vor pligt ved at stemme for det foreliggende lovforslag.« (sp. 7533 f). Tauber protesterede mod den ha-stemte tone i en tale (sp. 7562); ligeså venstremanden Theodor Leth (sp. 7538).

26] 25/7–80 var 30-årsdagen for slaget ved Isted. Også hærloven af 1867 under- tegnedes denne dag.

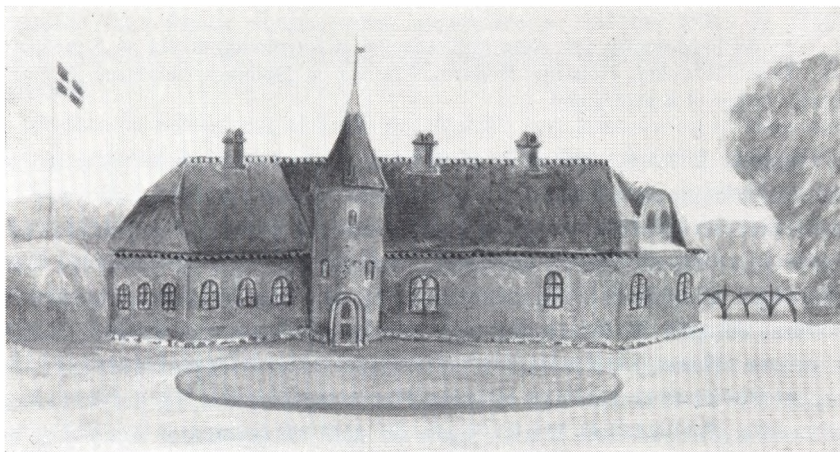
27] C. St. A. Bille lykønsker Bojsen til hærloven i brev af 26/7–80. 17/8 skriver han i anledning af Bojsens forlovelse og slutter: »Jeg for mit vedkommende siger: Nå, det var *det*, som blødgjorde den barske Bojsens hjerte i hærlovssagen! Også her galdt det: »Où est la femme?«

fik hende med på en spaseretur i Frederiksberg have. Her blev vi lett enige, og jeg førte hende tilbage som min brud til sin moder, der naturligvis ikke blev overrasket, men glædede sig med os. Kort efter gik jeg ind til Skydebanen at spise til middag og blev dér længe opholdt af min gamle bataillonschef, oberst Lund, nu souskommandant i Kbhn. Han opfriskede gamle krigsminder, men anede mindst, i hvilken mærkelig situation, han opholdt mig. Aftenen tilbragte jeg hos Augusta og byggede fremtidsplaner [28]. Næste dag rejste jeg med Kl. Berntsen hjem til Møn til våbenbroderfest i anledning af den 25. Juli. Efter festen køretour i Ulfshale, hvor Kl. B. betroede mig, at han var bleven forlovet med Anny Thomsen, som han havde lært at kende ved skolemødet i Stockholm. Vi sad på stranddiget ud mod Tyrholm. Jubelen blev stor, da jeg ligeledes betroede ham min forlovelse [29]! Men tilbage til politiken.

Om efteråret, da jeg kom tilbage fra Norge, åbnede radikalerne en voldsom agitation imod hærloven. Den 12. September holdtes det store møde på Rødkilde, hvor Berg og Hørup mødte for at ødelægge mig; på min side deltog Kl. Berntsen og Søren Kjær. Da forsamlingen var stor og heden stærk, tilbød jeg haven til mødeplads, og der taltes da fra havetrappen til den store forsamling. I havestuen havde jeg arrangeret en skænk, hvor der endogså skænkedes champagne. Berg gav Spartaneren og blev ude på trappen – Hørup tog det mere gemytligt og benyttede den kølige plads i havestuen og et forfriskende glas. Mødet blev under disse omstændigheder et instar omnium af politisk tyrefægtning, hvorunder alle deltagere opbød alle kræfter og fortsatte til aften. Dog indskrænkede jeg mig til at holde det indledende foredrag. Berntsen tog kampen op med Hørup og Søren Kjær med Berg. Vi havde afgjort flertal i forsamlingen, og Bergs hastemte toner slog ikke an. De prællede af på Kl. Berntsens gode humeur. Det var en tournering, i hvilken Klaus og jeg havde vundet dameprisen på forhånd! Det hele endte i forholdsvis godt humeur med et dundrende væddemål mellem Berg og Kjær. Kjær havde angrebet B. for 1866, B. svarede med at beskyldte K. for at have svigtet den gamle grundlov før ham. K. anede åbenbart ikke engang, hvad B. mente – og satte dristig 1000 kr. til de fattiges kasse i Stege landsogn på, at Berg havde svigtet først. B. sigtede naturligvis til den Høgsbroske lov af De-

28] Augusta Konow, der var søster til den norske politiker Wollert Konow, Tjerne, som året før var blevet gift med Ida Bojsen, ægtede Frede Bojsen 3/11-80.

29] Klaus Berntsen var på dette tidspunkt ligesom Bojsen enkemand, idet hans første hustru, Abelone f. Petersen, døde 1872. Med Anny Thomsen blev han gift 8/8-81. Bojsen var forlover ved brylluppet. (Se Berntsens erindringer II s. 129 ff samt Berntsens brev af 29/8-80 i Tre Venstremænd brev nr. 1.)

Frede Bojsens første udkast til Rødkilde højskole, tegnet ca. 1865. Oprindeligt var skolen tænkt anbragt i nærheden af gården Deiligheden ved Bramsnæs Vig.

cember 1864 – »slaget ved Hougemont« – se Andræ's slutningstale i landstinget – der anerkendte Novemberforfatningen og som Kjær havde stemt for, før Berg blev rigsdagsmand [30]. Hvem der vilde have vundet overfor en upartisk voldgift, er vanskelig at sige. Men ingen af parterne gjorde videre ved sagen, trods at jeg siden på de fattiges kasses vegne flere gange mindede dem derom.

Dette blev hovedslaget i kampagnen. Senere havde jeg en konference med direktør Bahnson i krigsministeriet om hærlovens gennemførelse, hvorom brevet fra ham vidner [31]. Forøvrigt var jeg dette efterår mest beskæftiget med familieanliggender, min svigermoders død, gentagne ophold i Norge og – efterat rigsdagssamlingen var udsat – endelig mit bryllup den 3. November.

30] Den høgsbroske lov er »lov om grundlovsbestemmelser hvorved grundloven af 18. nov. 1863 forandres«, stadfæstet 23/12-64, hvorefter valgkredsene omkring den ny grænse efter Wienerfreden omordnede; således ophævedes Bredebro-kredsen (Ribe amts 5. valgkreds), hvor Høgsbro havde været valgt siden 1858. Ved eneste behandling af fællesudvalgets indstillinger vedrørende loven i rigsrådets landsting talte C. G. Andræ og sagde bl. a.: »Det var det egentlige punkt, det Hougemont, hvorom dette Waterloo stod, og der tabte vi jo aldeles.« (Rigsrådets landsting, 2. overord. saml. 1864 sp. 330.) Hougemont er et slot ved Waterloo, hvor de hårdeste kampe mellem Wellington og Napoleon stod 18/6 1815.

31] Brevet fra Jesper Bahnson er dateret 29/9 1880. Konferenzen drejede sig dels om hærlovens § 14 om bataillonschefernes ret til at forsætte underofficerer til andre afdelinger, og dels om § 4, mekanikerne ved feltartilleriet.

Notater fra partiprotokollen.

29. Nov. 80 indskrænkes den store bestyrelse til et forretningsudvalg på 5 medlemmer, Bojsen formand, Holstein, Høgsbro, Thorup og Højmark (sekretær). B. Christensen vælges til æresformand.

Vinteren 1880–81 optoges af efterdønninger efter hærlovsbataillen. Jeg ønskede ligesom i 1878, at de vundne resultater skulde udnyttes til bedste for en moderat reformpolitik. Sammen med »de udtrådte« udgjorde vi et relativt flertal i thinget; men det skortede åbenbart på klar erkendelse af både mål og midler; særlig var »de udtrådte« ingenlunde moderat anlagte. På den anden side var det på denne tid, at Berg indgik en nøjere alliance med »det literære venstre«, idet Morgenbladet på 3 år forpagtedes til et konsortium af Berg, Hørup og Brandes, og det var visstnok ved nytår 1881, at bladet lagde ud med det pompøse nytårsdigt af Drachmann »Vi lægger ud på ny« [32]. I modsætning hertil opbevarer jeg et senere nytårsdigt af samme forfatter 3 år senere: »Det danske venstres første tid« [33]. Til denne usunde alliance blev Berg ledet dels af forbitrelse over sit nederlag om sommeren, dels af de økonomiske forhold ved Morgenbladet, der nødte ham til at søge journalistisk støtte hos de literære. Men det har sikkerlig været et dyrt offer for Berg – ikke mindst da han måtte stadfæste forbundet ved at skaffe Brandes valgt på Langeland og støtte denne under den famøse strid om edsafslæggelsen [34].

For mig var denne alliance naturligvis en ny grund til at søge at befæste forhandlingspolitikken. Hovedkampen kom til at stå om den militære straffelov, og grunden hertil var dels den, at jeg ønskede at benytte de forbindelser, der var vundne ved hærloven i modsætning til krigsminister Kauffmann; dels havde jeg forlængst allerede i krigens tid set eksekution af så mange barbariske straffe, at jeg længe havde foresat mig at komme disse tillivs. Det var mig dog også klart, at en reform på dette

32] I efteråret 1880 var Morgenbladet praktisk talt insolvent. Det ny konsortiums kontrakt var baseret på en ny aktiekapital, hvoraf Edv. Brandes skaffede $\frac{2}{5}$, Berg $\frac{3}{5}$.

Begyndelsen til Drachmanns digt 1/1–81 lyder: »Støt med roret og kursen sat,/ nu lægger vi ud på ny.« (Se E. Arup: Viggo Hørup (1941) s. 123–27 og Punsch 1883 s. 128.)

33] Digtet 1/1–84 bærer overskriften: »Danmark, et Nytårsdigt« og begynder: »Vi ånder en duft – den er vor, den er vor,/ lad den så bringe snue for fremmede næser« (Se også Punsch's travesti over digtet 1884 s. 7.)

34] Ved et suppleringsvalg på Langeland 22/9–80 blev Edvard Brandes valgt. Ved hans indtræden i thinget opstod der strid om, hvorvidt han som fritænkter kunne aflægge den sædvanlige ed som folketingsmand.

område ikke kunde skabes uden indrømmelser fra vor side, og sagens gang blev en levende illustration af mængdens mangel på politisk modenhed.

Reformen bestod i at afskaffe pryglestraf, sort kokarde og krumslutning og til gengæld indrømme den forholdsvis uskyldige bøjestraf [35]. Valget skulde ikke kunne synes tvivlsomt, og i begyndelsen erkendtes dette også af alle dem, der havde været soldater og set virkeligheden; de radikale medlemmer i udvalget (Jens Busk m. fl.) havde endog givet en foreløbig velvillig betænkning. Da sagen kom for i deres parti, synes Hørup at have set, at her kunde blive stof for agitation. Der blev skrevet en ny betænkning, som udvalgsmedlemmerne måtte gøre til sin, og så gik det løs [36]! Hvor kunde man nægte sig en sådan lækkerbidsken, som at »Bojsen« nu kunde knyttes til »bøjen«! Fra dette udvalg skriver sig Busks erfaring om, at jeg er den »brutaleste« politiker, han har kendt. Da han nemlig gjorde forsøg på at forhale sagen i udvalget, satte jeg som formand bestemte frister for forhandlingen og overholdt dem, så at sagen førtes igennem trods fanatisk modstand [37]. Det vakte herved atter megen opsigt, at en sag som en organisk straffelov gennemførtes ikke alene efter privat initiativ, men endogså uden krigsministerens medvirkning [38]. Kauffmanns stilling var allerede længst undergravet; han afventede kun vakancen i posten som kommanderende general. Han gik af i sommeren 81 og afløstes af Ravn, der overtog begge forsvarsministerier. Derved fremkom det mærkelige forhold, at en marineminister kom

35] Sort kokarde regnedes for militærets strengeste straf. Den værnepligtige blev degraderet til soldat af 2. klasse på ubestemt tid og sattes til det hårdeste og mest snavsede arbejde samt fik syet en sort kokarde på ærmet og uniformshuen. Ved krumslutning blev den dømte bundet til en tværstang ved hænder og fødder, hvorved han kom til at stå i en stærkt foroverbøjet stilling. Den kunne idømmes i indtil 24 timer med hvil hver 6. time.

Bøjestrafpen bestod i, at den dømte blev lænket til et eller begge ben ved en $\frac{3}{4}$ meter lang kæde. Den kunne idømmes i indtil 10 dage.

36] De ofte talrige fortryk til tingenes betænkninger, der fremkom inden den endelige betænkning, findes ikke mere. Forholdet kan ikke nærmere oplyses gennem udvalgsprotokollen, da den gik til grunde ved Christiansborg slots brand 1884.

37] Busk klager over tempoet i udvalget i en tale ved forslaget 3. behandling (Ft. 1880/81 F. sp. 3182). Udvalgsarbejdet blev senere genstand for en heftig polemik mellem Hørup og Bojsen (Morgenbladet 6/3 og 25/3, D. F. 11/3 og 1/4.)

38] Bojsen havde allerede i samlingen 1875/76 indbragt forslag om forandringer i den militære straffelovgivning. Det nåede dog kun 1. behandling i folketinget. Straffelov for krigsmagten blev ophøjet til lov 7/5–81.

En del forarbejder og kladder til loven samt en kritisk gennemgang af forslaget af højesteretsassessor C. V. Nyholm findes i Bojsens arkiv.

til at forelægge de store befæstningsforslag, som nødvendigvis måtte indeholde standsning af flådens udvikling.

Med dette ministerskifte var atter politisk opnået, at forsøget på at forene de to yderfløje af højre og venstre imod de moderate bestanddele var strandet, og følgerne viste sig strax om efteråret. Sommeren optoges af valgkampe.

Medens venstre i 1877 havde begået den dumhed at optage en konflikt på formelle spørgsmål, gjorde højre nu den omvendte fejl og rejste konflikten på reelle bevillingsspørgsmål – embedsmændenes lønningstillæg – i hvilke venstres sejr ikke kunne blive tvivlsom, når man ikke gjorde særlige dumheder. Da striden hindrede finanslovens vedtagelse, gik man til valg under en midlertidig af sædvanligt indhold. Valgkampagnen blev dog fortrinsvis en kamp mellem de moderate og radikale om hærloven og straffeloven, og denne kamp udkæmpedes den 24. Maj. Fra valgforberedelsen opbevares en del karakteristiske breve, dels fra vore venner såsom Lomholt og Ousen, dels fra folk, der senere er bleven meget radikale (Mørch Mogensen, Svanholm Nielsen o. s. v.) [39]. Jeg udgav en piëce om de militære sager, tildels aftryk af nogle artikler i Dansk Folketidende og Møns Folkeblad [40] og deltog med grev Holstein i en Jydsk valgrejse til Bræstrup, Silkeborg og Ringkøbing – tilbagereisen lagdes over Struer, for at Holstein kunde få østers!

»Bøjen« viste sig som et godt agitationsnummer – den smagte af træhest o. s. v. Også på Møn havde jeg en hård valgkamp mod en tidligere ven, Henrik Fog, gift fra Møn, men nu redakteur på Mors, der fik 360 stemmer, mens jeg fik 650, det laveste stemmetal jeg har haft hidindtil. Imidlertid led de moderate i det hele ikke noget væsentligt tab, og når stillingen blot nogenlunde kunde holdes, var i virkeligheden sejren vundet; thi Berg vilde være nødt til at nærme sig os, efterat alliancen med ministeriet var forpurret. Den ny samling blev da også kun en stadfæstelse af venstres stilling overfor finansloven med forlængelse af den midlertidige for hele året, hvorefter stridsspørgsmålene faktisk var afgjorte i venstres favør, medens højre blev nødt til at forsøge en ny opløsning, der ved valgene 26. Juli kun yderligere samlede venstrepartierne og svækkede

39] Brevene fra folketingsmand Jens Lomholt, Aneslyst ved Fredericia, folketingsmand Jens Ousen, Egum ved Fredericia, samt lærer Mørch Mogensen, Ellinge skole, er bevarede. Svanholm Nielsen har ikke kunnet identificeres.

40] Bojsens piëce »Til Oplysning om Hærlovsforhandlingerne« udkom i april 1881. Forinden havde den været optrykt i D. F. 27/8, 3/9 og 10/9–80 samt i Møns Folkeblad 2/9–80.

højre [41]. Blandt mine papirer findes den korrespondance, der indledede forståelsen mellem venstregrupperne og førte til samarbejde igennem delegerede, et forhold, der fortsattes indtil 1884 [42].

Venstres stilling var nu meget stærk, idet de radikale faktisk havde måttet bøje sig for en forsigtig forhandlingspolitik, der var sikker på sejr, da højre var kommen i en ganske uholdbar stilling. Dette viste sig da også ved forliget næste år. Var man blevet i dette spor, vilde sagerne have fået en anden gænge!

I sommeren 1881 døde Balthazar Christensen [43]. Han var til sin død en ubestikkelig hædersmand, og jeg smigrer mig med, at i hans sidste år var jeg hans nærmeste politiske ven. Han havde aldrig opnået noget for sig selv og var altid i pengetrang. Som mine papirer viser, havde jeg støttet ham med lån, fordringer, som jeg dog ikke vilde gøre gældende overfor boet, som antoges intet at eje. Imidlertid viste det sig dog, at ejendommen Grøndal senere udbragdes til en meget betydelig kapital; men arvingerne har ikke siden indfriet gælden til mig (ca. 2000 kr.), ligesom jeg da heller ikke har krævet den [44].

Til suppleringsvalget efter ham i Middelfart lod Monrad sig opstille af – de radikale med Busk som anbefaler! De moderate stillede da [N.] Thomsen imod ham. I den anledning fik jeg det opbevarede brev fra Tietgen, der vidner om dennes kamp imod Skeel [45]. Monrad blev imidlertid valgt, og kort efter besøgte han mig på Rødkilde for at udtale, at vi måtte være venner og hjælpes ad at gennemføre en fornuftig forhandlingspolitik, hvortil jeg naturligvis var beredt, og forbindelsen med Monrad fortsattes da i de følgende år.

Fra slutningen af 1881 opbevares et mærkeligt brev fra redakteur

41] Ved de to valg i sommeren 1881 øgedes venstres folketingsgruppe fra 65 til 75. De moderate mistede 6 mandater (30–24).

42] I brevsamlingen (under Christen Berg) ligger Bojsens koncepter til skrivelser til de radikale med forslag om samarbejde ved valg af folketingsformand, udvalg o. s. v. samt Bergs svar af 31/5, 30/11 og 19/12–81. Desuden findes (under Tauber) en skrivelse fra de radikale af 18/10–82 om samme emne.

43] B. Christensen døde først 20/4–82.

44] B. Christensen købte 1835 gårdene Grøndal og Flintholm på Frederiksberg. Gældsbeviserne kan ikke findes i Bojsens arkiv.

45] Tietgens brev kan ikke findes i Bojsens arkiv. Striden med indenrigsminister Erik Skeel kom af dennes kategoriske afvisning af et andragende af 2/6 1881 om oprettelse af handelskamre, indsendt af Grosserersocietetet, for hvilket Tietgen var formand. I marts s. a. truede Skeel med at oprette et statsrevet dampskibsselskab som konkurrent til Det forenede Dampskibsselskab.

Carlsen i Hjørring. Han var blevet allarmeret over fæstningsagitationen, som anfægtede ham, fordi han måtte give den rett overfor venstres argumenter. Jeg besvarede brevet og trøstede manden med, at der naturligvis kan siges meget både for og imod sagen; han skulde derfor ikke mistroste, når han første gang hører sagen forsvaret; det er vidnesbyrd om sandhedskærlighed også at erkende vægten af modstandernes grunde; men militære grunde er ikke afgørende, andre hensyn kan være vigtigere o. s. v. Jeg har ikke mit brev, men erindrer kun, at jeg skrev for at berolige ham. Siden hørte jeg, at Carlsen brugte mit brev til hemmelig agitation imod mig, viste det frem privat som bevis for min militarisme eller hvad det nu skulde være! Mere lumpen brug af en korrespondance vil man sjelden finde. Han fortjente at få sit brev offentliggjort [46].

1882

Mine breve fra dette år begynder med et brev fra Krieger skrevet nytårsdag. Dette er betegnende for året. Rigsrettssagen var nu forlængst glemt, og allerede i 1880 var jeg under hærlovsforhandlingen kommen i venlig forbindelse med Krieger. Nu var tiden kommen, da de gammel-liberale i forståelse med os skulde løse konflikten – og lægge grunden til at samle alle moderate kræfter – et mål, der ligeså ofte har været tilstræbt som stadig mislykket efter et kort tilløb. I julen havde jeg anmodet Krieger om en samtale og betegnet ham som lederen i landstinget. Hans svar herpå er betegnende og visstnok rigtigt; ledelsen var netop ifærd med at flyttes fra ham til Estrup; men brådden føles. Jeg havde herefter nogle meget interessante besøg hos ham i Rosenvænget; vi beskæftigede os både med forbigangen og nuværende politik [1]. Hvor langt vi kom i disse samtaler, erindrer jeg ikke, og heller ikke om jeg med

46] Vilhelm Carlsen var siden 1873 redaktør for det bjørnbaksk orienterede Vendsyssel Tidende. Anledningen til Carlsens brev af 17/12–81 var et foredrag, han havde hørt af kaptajn Rambusch, en af fæstningsagitationens førere.

1] Bojsens brev til og senere forhandling med A. F. Krieger var foranlediget af den senere rigsarkivar A. D. Jørgensen ved en henvendelse til Høgsbro. Bojsen var i begyndelsen betænkelig ved at henvende sig til Krieger, men tilskyndedes af Høgsbro. 31/12–81 skrev Bojsen til Krieger og fik dennes svar 2/1–82. Brevene findes endnu i henholdsvis Bojsens og Kriegers arkiver i RA. Den første samtale fandt sted 2/1–82. (Se iøvrigt Høgsbro II s. 106 f. samt A. D. Jørgensens breve s. 421 ff.) Det var muligvis som følge af disse forhandlinger, at det i landstinget den 12/1 kom til et skarpt sammenstød mellem Krieger og Estrup, der betegner det endelige brud mellem de to (Ft. 81/82 sp. 750 ff).

ham har talt om det vedliggende udkast til en adresse til kongen, som dog ikke kom frem. Utvivlsomt har dog disse samtaler forberedt Majforliget. Forskellige materialer til dette ligger ved brevene [2].

Dette var et forsøg på at *gøre politik*; det lykkedes, men blev ikke klogt benyttet. Det intransigente højre blev drevet ud i en ganske uholdbar stilling. De gammelliberale, Krieger, C. Rimestad, Klein o. s. v. afsluttede forliget – det blev desværre dette partis sidste livsyttring. Regeringen bøjede sig, mens det uforsonlige højre – dennegang med Thomsen som ordfører – forbeholdt sig sin stilling; dog vovede de ikke at stemme imod. Således er det at sejre [3].

Men spiren til ulykker viste sig strax. De nationalliberale følte sig ængstelige ved dette forsøg på selvstændig politik. Den dag, da fællesudvalgets indstillinger skulde til forhandling i folkethinget, indeholdt derfor »Dagbladet« en artikel, der søgte at fremstille forliget som en sejr for højre! naturligvis for at dække sig imod det øvrige højres kritik [4]. Det vilde jo ethvert partiblad gøre, og det var visselig ikke noget at tage fortrydeligt op. Kendsgeringerne talte tydeligt nok. Imidlertid – grev Holstein havde med udmærket dygtighed ført forhandlingen som ordfører; men dette kunde han ikke tåle. Kort før mødet kom han til mig aldeles rasende over Dagbladets artikel – »de nationalliberales sædvanlige illoyalitet« o. s. v. »Men nu skal de også få hele skarnbøtten over sig!« Jeg søgte at tale ham til ro, men det var forgæves; det gamle nag til de nationalliberale havde taget magten fra ham, og han begyndte forhandlingen med udførligt at udvikle, hvorledes højre havde lidt nederlag – i modsætning til Dagbladets forklaringer. Han var urimelig voldsom, og gjorde det næsten umuligt for Rimestad at tage ordet efter ham. R. indskrænkede sig da til at sige, at det efter Holsteins tale vilde være det naturligste, om han nu rådede sine venner til at stemme imod forliget; men da indstillingen nu engang forelå, vilde han dog fastholde den, men han frygtede for fremtiden [5]. Mødet blev kun kort, og da det

2] Det omtalte materiale til majforliget 1882 synes at være bortkommet.

3] Uenigheden om finansloven for 1882/83 drejede sig ligesom året før hovedsagelig om 3 punkter: dyrtidstillæg til embedsmændene, dækning af universitetets underskud og bevilling til et panserskib. Ved et moderat-nationalliberalt samarbejde lykkedes det at splitte højre, så flertallet af partiet mod Estrups vilje stemte for forliget, det såkaldte majforlig, der væsentligt var til gunst for venstre.

4] Dagbladets leder hed »Overenskomsten om finansloven« og stod i bladet 9/5–82. Det hed heri bl. a.: »Eet lyspunkt er der jo dog i situationen, nemlig det, at folketinget utvetydigt har anerkendt landstingets fulde ligeberettigelse.«

5] Ft. 81/82 sp. 2860 ff. Hverken Holstein eller Rimestad hentyder til den nævnte artikel i Dagbladet.

var endt, blev Rimestad siddende på sin plads (ved siden af mig) med hænderne for ansigtet. Da jeg så og forstod hans stemning, blev jeg også siddende indtil alle var gået og indledede da en samtale med ham. Han var dybt nedbøjet, næsten grædefærdig. Han mente, at herved var lagt spiren til en kommende ødelæggende krig; dette skulde være hans sidste forsøg på at undgå den; han følte sig så skuffet og såret, at han ikke vilde have mere del i politik. Jeg søgte at berolige ham; Dagbladets artikel og Holsteins tale måtte vi lade gå lige op, han måtte ikke lægge så megen vægt på et enkelt stemningsudbrud; han kendte jo H.s naturel; nu forelå så store opgaver, at de ikke måtte kunne forstyrres ved nok så lettsindige ord o. s. v. Men alt forgæves; mismodet havde ganske bemærget sig ham. Han følte, at H.s tale var den dråbe, der bragte bægeret til at flyde over og knækkede den sidste modstand fra de gammeliberales side. Han så rigtigt, thi fra det øjeblik var deres saga ude; R. stillede sig endnu engang, næppe af lyst, men faldt ved valget [6].

Jeg har oftere bebrejdet Holstein hans optræden ved denne lejlighed; den var ikke statsmandsmæssig, men hvergang er hans uvilje mod de nationalliberale kogt op påny. Men det var ikke første gang og bliver ikke sidste, at ubetænksomme ord forstyrrer en god politik. Majforliget blev desværre kun en enkelt svale, der ikke skabte sommer. Stemningen var bitter på begge sider og derfor lidet egnet til at benytte Monrads forsøg.

Vinteren 81–82 forholdt Monrad sig afventende, idet han dog (i Bergs lejlighed i Tordenskjoldsgade) deltog i forhandlinger om venstregruppernes samarbejde [7]. Efter Majforliget var tiden kommen til et forsøg med saglig forhandling, og Monrad måtte naturligt føle sig kaldet til at tage initiativet. I henhold til hans brev af 29. Juni 82 gjorde jeg, hvad jeg kunde for at dæmpe dønningerne efter valgkampen i Middelfart [8]. Kort tid efter sendte han mig til Rødkilde de vedliggende 10 udkast til reformlove, med anmodning om min medvirkning til udarbejdelsen, hvad jeg strax tog fat på og blev derefter under hele det følgende forsøg Monrads håndlanger [9]. De indbragte lovforslag er efter forhandling med

6] Højesteretsassessor Chr. Rimestad faldt ved valget 25/6–84 i Københavns 1. kreds mod Herman Trier (2141–2039).

7] Da Monrad først blev medlem af folketinget 16/5–82, skulle der antagelig stå »vinteren 82–83«.

8] Vedrørende debatten i den fynske venstrepressen efter Monrads valg se Bojsens brev til Høgsbro af 9/7–82 (Høgsbro II s. 111).

9] Monrads brevveksling med Frede Bojsen er af Frederik Nørgård trykt i Højskolebladet 1937 s. 191–95. Brevene findes i Bojsens arkiv bilagt de 10 lovforslag. Disse omfattede bl. a. forslag til skat til kommunen, til præstekaldsbesættelse, til

venstres delegerede redigerede af mig. Det er jo i reglen faldet i min lod at udføre alt detailarbejde. Som vedlagte brev viser, havde Monrad også forhandlet med P. G. C. Jensen, dengang sagfører i Nykøbing [10].

Imidlertid, det hele forsøg havde fra fødselen dødsmerket. Hertil medvirkede mange hensyn. For det første savnede Monrad fra fortiden den personlige sympathi, som alene kan bære et forsoningsarbejde. Hans forhold til højre var ikke forbedret derved, at han lod sig opstille af de radikale og havde kapitejn Sørensen til mentor i fæstnings sagen [11]. Dernæst var højre meget bitter sindet efter Majforliget og episoden Holstein. Men den mest afgørende hindring viste sig efterhånden at være den, at Berg netop fra dette tidspunkt søgte at indarbejde »visnepolitiken« og nærmest betragtede den Monradske forhandling som en taktisk dækning for den øvrige visnen af regeringsforslagene.

Visnepolitiken

Majforliget blev kun en taktisk sejr, ingen strategisk. Det var et vundet slag, men ingen løsning på krigen. Set fra »forligs«-synspunktet var fejlen, at det ikke var indgået med det *rådende* højre i landsting og regering, men kun med en fraktion, der tvang de øvrige til foreløbig at opgive en uholdbar stilling (og indtage en anden på fæstnings sagen). Set som led i krigen var fejlen, at den pågældende højrefraktion var eller følte sig for svag til at tage konsekvensen. De kunde dengang som i 1878 have taget den parlamentariske ledelse, tvunget venstre ind på en saglig forhandling og højre bort fra kamppolitiken. Endnu dengang kunde de gamle chefer have samlet en vægtig del af den offentlige mening om sig. Men de savnede atter handlekraft og – tillid til venstres oprigtighed. Derfor blev Majforliget spildt, spliden i højre neddyset og Krieger endnu engang valgt (efteråret 1882) ind i landstinget [1]. Men det kampdygtige højre satte

overgang til selveje under len og fideikommiser samt til oprettelse af folkevalgte borgmesterembeder. Fem af de 10 forslag fremsattes med Berg og Bojsen som medforlagsstillere. (Till. A 82/83 sp. 1839 og 2069–79.)

10] Blandt brevene fra Monrad ligger som bilag et brev af 21/12 1882 fra overretssagfører P. G. C. Jensen, Nykøbing F. med bemærkninger til Monrads lovforslag. P. G. C. Jensen var landstingsmand (højre) 1891–1911.

11] Militærhistorikeren kaptajn C. Th. Sørensen stod venstre nær og var efter 1880 partiets militære konsulent.

1] Det ministerielle højre nærede planer om at hindre Kriegers valg ved landstingsvalget 30/9–82, fordi han havde været majforligets primus motor.

sig fastere i sadlen, lod de nationalliberale bære skylden både for det tåbelige stridsemne (lønningstillæget) og nederlaget; medens de selv med taktisk kløgt gjorde fæstningssagen til deres politiske program, en sag overfor hvilken det både var lett at binde kongehuset, neutralisere de nationalliberale og rejse en virkelig kampstemning i landet, og det ikke mindst mellem ellers veltænkende folk. Uden fæstningen intet proviso-rium; men ingen har ment, at ministeriet Estrup i virkeligheden sværmede for fæstningen; den havde man jo ladet rolig hvile i så mange år, nu kom den i politisk tjeneste som højres realprogram. Overfor denne forandrede stilling burde venstres politik have været en så meget kraf-tigere ført forhandling også om forsvarssagen; man skulde ikke have ladet højre tiltage sig patent på patriotisme. Forholdene var netop i *denne* retning gunstige efter Majforliget, og det Monradske forsøg burde være gennemført med ganske anderledes kraft.

Berg, som dengang nærmede sig sin indflydelses toppunkt – vilde en ganske anden vej, og Monrad (med mig som hjælper) bukkede under efter et års krampetrækning. Heri lå fremtiden. Overfor højres nye rustninger mente Berg også at måtte indtage en ny kampstilling med tilstrækkelig populære slagord. Han valgte efter sit hele anlæg den rene parlamentarisme. Han gjorde dette, dels fordi han i parlamentarismen så det eneste vederlag for 1866, dels fordi denne stemmede vel med hans personlige trang til magt, og endelig og ikke mindst fordi han visstnok frygtede den rent saglige forhandling, der vilde binde begge partier og særlig ham og derved vanskeliggøre en kommende venstre-regerings lø-sning af de samme opgaver. Ingen har visstnok været klarere over, at en venstre-regering måtte være beredt på *store* indrømmelser overfor landstinget, endogså større end under ledelse af en højre-regering – og dette galdt ikke mindst fæstningssagen, som han i private forhandlinger 78–80 med Kauffmann og Bahnson allerede halvvejs havde accepteret (hvad Bahnson senere har berettet i et udvalgs-møde for et par år siden) [2]. Når hertil kom, at Berg ingenlunde var radikalt anlagt overfor samfundsreformer i det hele, så er det forståeligt, at Berg ikke ønskede at optage kampen på den saglige forhandlings grundlag. Han greb da fejl, skæbnesvangert fejl, ved at drive folkethinget ind i visnepolitiken, o: lade sagerne hvile indtil opnåelsen af et regeringsskifte; thi i hans hånd blev »venstrepolitiken« til »visnepolitik« o: til et tvangsmiddel, der skulde *fremtvinge* skiftet, men netop virkede i modsat retning.

Jeg blev på engang Monrads medhjælper ved forhandlingen og Bergs ved visnepolitiken og har derved mit ansvar for den sidste – og for det 2] Se s. 95.

tvetydige i situationen. Min hovedbetragtning kan udtrykkes ved betegnelsen »ventepolitik« – jeg delte Bergs opfattelse af, at sagerne, selv fremsatte af regeringen, var ilde tjente med en realitetsbehandling under de daværende forhold, da de ikke alene ikke vilde blive velvilligt behandlede, men endogså forkvalede for fremtiden; derimod delte jeg ingenlunde Bergs mening om visnepolitiken som tvangsmiddel direkte. Baseret på »ventepolitiken« blev jeg formand for det udvalg, der modtog alle regeringsforslag i åben begravelse – undtagen fæstningssagen. Det var visstnok Bergs ønske, at denne sag skulde have været behandlet på samme måde som de øvrige; og dette vilde måske også have fremskynet krisen og sat tingene mere på spidsen. Da det imidlertid var første gang, Københavns befæstning forelå til direkte behandling, forekom det mig at være [en] pligt overfor de mange tvivlende (jfr. Carlsens brev) at sige ialfald, hvorfor man ikke vilde være med dertil [3].

Vinteren 82–83 blev derfor for mig fuld af virksomhed, desværre uden udbytte. Foruden arbejdet med de Monradske love udarbejdede jeg den store betænkning over fæstningssagen, som vakte en ikke ringe opmærksomhed [4]. Den foranledigede, at der nedsattes en ny militærkommission for at imødegå betænkningen, og Bahnson rykkede i marken under mærket 1 + 2, (B. + Tuxen) med et heftigt modskrift såvelsom flere andre militære forfattere [5].

Den militære del af betænkningen var udelukkende mit eget arbejde. Jeg erindrer, at jeg læste den for kapitain Kühnel (dengang omgangsven med min broder Thor); han, der da stod på Fredericiastandpunktet [6], var meget interesseret i arbejdet; senere er han bleven fæstningsmand og krigsministerens adjutant. Konklusionen er naturligvis blevet til i forhandling med de andre udvalgsmedlemmer, særlig Berg, der forøvrigt var meget forbeholden. Men hele denne udvikling af grundene imod Kø-

3] Angående redaktør Vilh. Carlsens brev se s. 105 f. Om vælgernes usikkerhed overfor forsvarssagen se også Kr. Hvidt: Venstre og forsvarssagen s. 117.

4] Betænkningen findes i Ft. 82/83 till. B. sp. 1614–88.

En del materiale og breve i forbindelse med Bojsens udarbejdelse af betænkningen ligger i arkivet.

5] Kommissionen, der nedsattes 1/5–83 med general Ernst som formand, fik udtrykkelig til opgave at imødegå folketingets betænkning om befæstning af 15/3–83.

(J. J. Bahnson og Chr. E. Tuxen): Forsvarssagens behandling i folketinget. Kritisk belyst til oplysning for lægmænd. København, juni 1884.

6] Medens general Thomsen og obersterne Bahnson og Chr. Tuxen kæmpede for Københavns befæstning fra landsiden, ønskede en del officerer med oberst Tvermøes i spidsen det såkaldte tværforsvar med befæstninger over linien Fredericia–Nyborg–Kørsør. (Se L. C. C. Haugner: Forsvarssagens kerne s. 46 ff.)

benhavns befæstning savnede et positivt supplement om, hvad venstre vilde gøre; men dette måtte offres på venstres enigheds alter. Forøvrigt erkendte også jeg, at ingen med rette kunde forlange af os fremsættelse af en selvstændig forsvarsplan; forsøget derpå var jo i 1876 løbet ganske ud i sandet. Derimod var det dengang som senere mit ønske, at der skulde nedsættes en virkelig forsvarskommission til at tage sagen under behandling, men det forslag, som oberstlieutenant N. P. Jensen derom fremsatte, kunde jeg hellerikke anbefale, da alt vilde bero på, hvilke militære kræfter der skulde tilkaldes [7]; og medens det var mig velbekendt, at adskillige militære var modstandere af fæstningen, så var det givet, at denne regering kun vilde udnævne fæstningsvenner – og min betragtning måtte således også her have i Bergs parlamentariske synspunkt.

Forøvrigt lod mit hovedargument imod fæstningen sig næppe engang offentlig fremstille. Jeg har antydnet det i den mundlige forhandling i salen. Det er frygten for at befæste København *imod* det øvrige land, at belejre landet med en fæstning, som landets egen mobile styrke ikke kan erobre tilbage – sammenlign Kommunens forsvar af Paris. Mon ikke adskillige nu (1895) kan begynde at ane denne fare!

Ved siden af dette store arbejde gik de Monradske lovforslag. I første række galdt det den mellemkommunale beskatning, som jeg havde udarbejdet, ligesom jeg også herfor var ordfører og skrev den udførlige betænkning over en meget indviklet sag [8]. Regeringen indtog imidlertid resolut det standpunkt ikke at ville forhandle om private lovforslag, så længe regeringens forslag blev begravede! Som kampstilling var dette rigtigt nok; men dersom regeringen alvorlig havde ønsket en forhandling, måtte den kunne have indset, at en oprigtig forhandling om disse forslag vilde have draget mere efter sig. Men allerede da stilede regeringen henimod at lægge kampen tilrette, og der fandtes ingen sejjere kampminister end Skeel med sin uovervindelige sindsligevægt og ringeagt for al modstand [9]. Nu kom det Monradske forsøg kun til at tjene som dæksmand for Bergs visnepolitik, idet begge parter kastede ansvaret over på hinanden.

7] Oberst N. P. Jensen foreslog i en særbetænkning til betænkningen af 15/3-83 (sp. 1667) at nedsætte en parlamentarisk forsvarskommission, skønt general Thomsen og oberst Tvermoes søgte at forhindre forslagets fremkomst. (Se N. P. Jensens erindringer II s. 92.)

8] Betænkningen over Monrads forslag til lov om personlig kommuneskat findes i Ft. 82/83 till. B. sp. 981. Forslaget blev endeligt vedtaget i folketinget, men nåede kun 1. behandling i landstinget.

9] E. V. R. Skeel var indenrigsminister indtil august 1884.

Berg stiledede ligesom regeringen til kamp; men hvem af dem havde kampmidlerne bedst tilrede?

Når man nu ser tilbage og spørger om fejl og ansvar, så vil det først og fremmest kun være bagklogskab. Jeg var som enkeltmand i hvert fald ganske ude af stand til at føre udviklingen ind i et andet spor, og Bergs politik fortjener også at ses i andet end nederlagets belysning. Det er uomtvisteligt, at han i 1884 fik vælgernes tilslutning til sin politik, og at denne derefter var så nærved at sejre som vel muligt. Det var helt andre momenter, der vristede ham sejren af hænderne – det var fejl under selve opløbet til dommerpælen; men derom senere. Så længe der var gnist af liv tilbage i hans politik (indtil 86–87) tjente jeg den så tro, som det trods megen tvivl var mig muligt; og Berg erkendte det. Han følte sig tidlig generet af Europæernes venskab. Han var misfornøjet med Oktavius Hansens sagførelse for venstres bestyrelse, og dertil refererer sig de breve, der handler om salæret derfor [10]. Apropos sagen. Jeg erindrer, at der også på Møn blev indsamlet til at dække mulkten, men disse penge synes at være gået i en fælles kasse; ialfald udviser min regnskabsbog, at jeg ikke alene har betalt mulkt og omkostninger for mig selv, (355 kr), men desuden 150 kr. til indsamlingen for de andre.

Norsk politik

Med megen interesse har jeg været knyttet til de Norske forhold og tidlig stået i forhold til de ledende politikere, Sverdrup, Bjørnson, postmester Bentsen [1] m. fl., og end mere efter at Ida var bleven gift med Wollert Konow, som på denne tid blev storthingsmand.

Johan Sverdrup havde i sin ydre fremtræden så meget tilfælles med Balt. Christensen, omend af den gamle pathetiske skole. I evner var han ham dog langt overlegen, men savnede hans pålidelighed og uegennyttighed. I 70'erne var S. meget sygelig; på en baderejse til Tyskland kom han igennem Kbhvn., hvorfra han sammen med sin danskfødte kone og ledsaget af Høgsbro besøgte mig på Rødkilde. Jeg havde gjort adskillige anstalter for en pompøs modtagelse af Norges høvding. Han skulde

10] Oktavius Hansen skrev 21/10–81 til Bojsen og bad om salær for sin sagførelse i den i 1877 anlagte sag mod venstres bestyrelse for manifestet af 25/3–77. Regnskabet for sagen og akterne dertil findes trykt i Høgsbro II s. 353. I Bojsens arkiv ses ikke at være breve fra Berg om sagen.

1] Halvor Bentsen, der omkring 1880 var en af det norske venstres forgrundsfigurer, trak sig 1885 tilbage og blev postmester i Porsgrund.

komme en Fredag, næste dag klintetour i hvilken en mængde Mønboer vilde deltage, og om Søndagen folkefest på Rødkilde med fakkeltog om aftenen, i hvilken anledning der af hensyn til brandfare blev lavet en ny indgang til haven, der endnu kaldes Sverdrups gang. Gæsterne kom efter bestemmelsen, og vi tilbragte Fredag eftermiddag i interessant samtale på Rødkilde, særlig om juryvæsenet, som dengang opfyldte ham mest [2]. Men om natten havde han ikke sovet og var i sin sygelige nerveuse tilstand om morgenen rent fortvivlet – vilde ingen festligheder deltage i men rejse hjem samme dag. Ingen overtalelser hjalp, og jeg måtte sende stafetter ud for at afsige klintetouren og festen o. s. v. At det kun var nerveusitet viste sig strax, thi da han først havde fået afrejsen bestemt, blev han rolig, og vi fortsatte samtalerne fra den foregående dag. Til middag (lige før afrejsen) var kun tilstede Sverdrup og hustru, Høgsbro, Ida, fru Lorenz og jeg. Efterat jeg havde sagt nogle ord til tak for besøget, rejste Sverdrup sig, stillede sig i sin sædvanlige talerstilling med den ene hånd på brystet og holdt et længere politisk foredrag henvendt til »det lille Danske folk«! Han begyndte med at omtale, hvorledes han i 1864 havde fået skyld for at være fjendelig mod Danmark og forklarede med hvilken urette. Ulykken var Manderstrøms skyld [3]. Han var ikke alene gennem sine kone og anden slægt knyttet til Danmark, men også gennem Norsk tradition. Han var modstander af sammensmeltningsskandinavismen, men ikke af forståelsen mellem de Nordiske folk, blandt hvilke Danmark skulde være bindeled og modvægt mod overgreb o. s. v. Han talte med stor varme – det var åbenbart den tale, som han vilde have holdt ved folkefesten; men den tilstedeværende lille repræsentation for det »lille Danske folk« følte sig noget generet af denne altfor store ære. Imidlertid sagde Høgsbro også nogle ord – og efter bordet fulgte jeg dem til dampskibet, og de rejste ladende Mønboerne skuffede tilbage [4].

I 1877 besøgte jeg ham på hans landsted Nordal ved Christiania og gentog disse besøg i 1882 og 83. Han forklarede mig stedse mere af den Norske politik fra fortid og nutid. Han fortalte engang, at i Carl 15.s tid havde Norge kunnet opnå en betryggende ordening af unionsforholdene,

2] Folkets medvirken ved domstolene var en af Sverdrups programpunkter, som han arbejdede på 1854–63, genoptog 1882 og fik gennemført 1887 ved »lov om rettergangsmåden i strafferetssager.«

3] Den svenske statsminister i 1864, greve Christopher V. Manderström modarbejdede en svensk-norsk forsvarsalliance med Danmark og afsendelsen af et ekspeditionskorps til hjælp ved krigsudbruddet.

4] Sverdrups besøg fandt sted 21.–22/8 1874. Høgsbro skriver i sin dagbog (II s. 26), at årsagen til festlighedernes aflysning var, at Sverdrup blev stærkt forkølet.

dersom man blot havde villet indrømme kongen benyttelse af »lilla kreditivet« ligesom i Sverige til eventuel foreløbig krigsrustning [5]. Han mente, at dette burde have været modtaget. Han var i princippet fortrolig med en overenskomst, men betænkelig ved en yderliggående agitation, særlig Bjørnsøns. Jeg fulgte med ham til det bekendte møde på Lillestrømmen, hvor han holdt sin store programtale; undredes over den fornemhed, hvormed han fremtrådte og ligesom holdt publikum fra livet. Det var kendeligt den vordende statsminister, der i en 1. klasse koupé kørte til og fra mødet [6].

Mine rejser til Norge var stadig sygerejser, i 77 til Gausdals sanatorium, hvor jeg gjorde bekendtskab med den tidligere statsminister Sibbern, som ikke kunde forstå det daværende provisorium i Danmark så lidt som højres politik i Norge. I 1880 på Tjernesæteren i højfjeldet, 82, 83 og 84 på Grefsens vandkuranstalt, hvor jeg knyttede forbindelse med mange Norske. [Sophus] Arctander følte sig dengang sammen med redakteur [Axel] Steen fra Kristianssand og [Jørgen] Løvland som bærere af moderat politik og ventede sig et forestående sammenstød med de radikale, antikirkelige elementer. Professor Amund Helland kom og besøgte mig efter en sejletour med Thaulow [7] til København, hvor han havde fået et indblik i Brandesianernes leben, hvorover han var yderst entusiastet. »Vi kan jo nok være slemme heroppe, men vi tror dog på noget, da vi tror på os selv; men dernede tror de – fanden . . . på ingen verdens ting.« Det var navnlig blasertheden, der bortstødte ham. Også med den berygtede højreledakteur Friele gjorde jeg bekendtskab, idet vi jævnlig spillede billard sammen under allehånde disputer. Dog gjordes her den sædvanlige erfaring, at vi begge havde anset hinanden for værre, end vi var [8].

Et af disse år var forfatterinden Amalie Møller (nu Skram) på Grefsen sammen med en fru Sandberg fra Bergen, som man sagde »af tvivl-

5] Ifølge den svenske regeringsreform af 1809 havde kongen rådighed over to pengebeløb, stora och lilla kreditivet, beregnet til uforudsete begivenheder. Beløbene var nøjagtig lige store; den væsentligste forskel på dem var den, at medens lilla kreditivet stod helt frit til kongens disposition, skulle han ved stora kreditivet have statsrådets billigelse til anvendelsen. De blev afskaffet i 1941.

6] Mødet på Lillestrømmen fandt sted 4/7–82. Se Bojsens brev herom i Høgsbro II s. 111.

7] Skal vistnok være maleren Fritz Thaulow, der 1882 var vendt hjem efter flere års ophold i Paris. Geologen Amund Helland blev først professor i maj 1885.

8] Redaktør C. F. G. Friele var 1865–93 chefredaktør for det norske dagblad Morgenbladet.

somt rygte.« Det forargede mig dog at se, hvorledes selskabet bojkottede disse damer, og jeg omgikkes dem en del ved sejletoure på Maridalsvandet, hvor jeg også var rorkarl for maleren Godfred Christensen og hans kone født Sødring. – Herfra stammer billedet på Rødkilde af båden på Maridalsvandet.

I 1882 var det klart, at striden i Norge stundede til en afgørelse, og jeg korresponderede desangående med flere; vidne herom er brevene fra Sverdrup og Hedlund, som også levende interesserede sig for en mindelig løsning af den Norske krise [9]. Dette medførte en sammenkomst mellem Hedlund og mig hos oberstlieutenant Hjort på Fredrikshald, hvor de bevægede mig til at slutte mig til en kreds af Bjørnsons venner, 10 ialt, der hver tilskød 600 kr., ialt 6000 kr. til at bekoste en rejse for ham til og ophold i Paris. Broderen P. Bjørnson ordnede sagen. Politikernes hensigt med dette var åbenbart at holde B. B. borte fra Norge i den kritiske tid, medens Sverdrup skaffede en løsning af konflikten. Dette fremgår også af Hedlunds brev. Mon B. B. ikke skulde have nys derom? Rejsen kom ganske rigtig istand, og jeg måtte betale [10].

I 1884 og 85 gjorde jeg, hvad jeg kunde få lejlighed til, for at støtte ministeriet Sverdrup overfor skjulte og åbenbare angreb [11]. Særlig fik jeg lejlighed dertil ved et stort politisk selskab på Bolteløkken, hvor jeg meget indtrængende også af hensyn til konflikten i Danmark rådede til ikke at sætte tingene på spidsen. Jeg tror, at jeg ved den lejlighed vandt mig en ven i gamle Sivert Nielsen, hvorom jeg siden oftere har fået vidnesbyrd i hilsener, om end hans påtænkte besøg på Rødkilde ikke er blevet til noget [12].

I 1885 fik jeg gennem Ida Konow en hilsen fra Sverdrup, at han gerne vilde tale med mig om en yderst vigtig sag, som kun kunde berøres mundlig; det antydedes, at det galdt den Sønderjydske sag. I denne an-

9] I Bojsens brevarkiv findes et brev fra Sverdrup af 26/9–82 samt tre fra Sven Hedlund af 10/10, 21/10–82 og 29/6–83.

10] Bjørnson bosatte sig i Paris fra december 1882 til efteråret 1887. Årsagen til politikernes ængstelse i 1882 var, at Bjørnson planlagde, støttet af den norsk-svenske forretningsmand Hans Astrup, at omdanne det norske »Dagbladet« til et organ i opposition til Johan Sverdrups politik. Herom skriver S. A. Hedlund til Bojsen i breve af 20 og 21/10–82. Kvitteringer fra 1884–85 fra Peter Bjørnson forefindes ligeledes i Bojsens arkiv.

11] Efter venstres sejr i rigsretssagen 1883 dannede Sverdrup Norges første venstreministerium i juni 1884.

12] Den norske politiker Sivert Nielsen var stortingsmedlem 1865–97. I Bojsens arkiv findes ingen breve fra ham, men derimod B.s koncept til en indbydelse til Rødkilde dateret 24/6–92.

ledning gjorde jeg 1. Juni 1886 [13] en hastig rejse til Norge, traf S. i storthinget, hvor han anmodede mig om et besøg i »Stiftsgården«, statsministerens bolig. Jeg kom der og passerede en lang suite af værelser og ser endnu S. i det inderste værelse stående i sin sædvanlige attitude med den ene hånd støttet på bordkanten med den anden på brystet. Således var altså sejrherren efter et helt menneskelivs politiske kamp. Sejren havde skabt diplomaten, visstnok en streg mere end tjenligt og nødvendigt.

Efter adskillige almindelige politiske ytringer om forholdene i Norge og Danmark, skizzerede han storpolitiske planer i Europa – å, hvor mindede han mig da om Balt. Christensen! – Tyskland var interesseret i en forståelse mellem de Nordiske lande, vilde visstnok bringe offre i den Sønderjydske sag for at opnå en modvægt i Norden mod Rusland o. s. v. Endnu fulgte jeg med opmærksomhed og knyttede af og til tankens tråd med spørgsmål om hvad så? og hvorledes? Endelig synes han at nærme sig brændpunktet, idet han begyndte at tale om kong Oscars forståelse med Tyskland og den uvilje, som provisoriet havde vakt mod Christian 9., medens denne i Tyskland var mistænkt som Ruslands ven o. s. v. På engang så jeg, at »Gascogneren« talte gennem Sverdrup [14]; Oscars luftkasteller var mig kendt fra tidligere, og jeg ønskede ikke at indvie i meningsløse fortroligheder. Jeg indskød derfor en bemærkning om, at denne samtales fortrolighed havde en viss naturlig grænse, ud over hvilken jeg ikke kunde være bunden. Han forstod øjeblikkelig vinket og drejede med en diplomats behændighed strax samtalen hen på andre emner, hvorunder han betonedede sin moderate politik, hvori jeg bestyrkede ham og skiltes fra ham i megen venskabelighed.

At han i denne sag mere gik kongens end sit eget ærinde, fik jeg bekræftet ved, at han året efter gennem W. Konow (eller Ida) sendte mig en hilsen gående ud på, at jeg ved den lejlighed havde handlet rigtig. Han må altså være kommen under vejr med, at »Gascogneren« havde fået ham på en limpind. Nej, Oscar II er ikke manden. Hans fader kunde måske have været det; men Bernadotteslægten har ikke skabt tillid i Norden. Jeg kom til at tænke på, at det var mig, der som 19årig

13] Der har oprindeligt stået 1885, men det er rettet til 1886. Denne rettelse må være foretaget i forbindelse med en bemærkning, Bojsen har tilføjet senere: »Det bemærkes, at det i 1885 nævnte besøg i Norge og forhandling med Sverdrup visstnok var i de første dage af Juni 1886, da jeg derfra rejste over Frederikshavn, besøgende provst Nielsen i Elling, til Askov den 5. Juni.«

14] Øgenavn til den svenske konge Oscar II, hvis far af fødsel var gascogner, og gascognere regnes i Frankrig for at være meget snu og listige.

student ved Knutsexæen i Uppsala havde talt om Karlavagnen, der aldrig går ned under Nordens horisont [15]!

Nogle mener, at kong Oscars magt over Sverdrup, der førte til dennes fald, skriver sig fra Sverdrups Danmarksrejse det foregående år, 84. Jeg blev måske anledning hertil. Under et besøg på Nordal i 84, inden han var flyttet til Stiftsgården, talte han med megen varme om sin funktion som marineminister; der måtte gøres noget for den Norske flåde, og han havde tænkt på ved et besøg i Kbhvn. at sætte sig ind i flådevæsenet, særlig søminevæsenet og aldersgrænserne. Jeg bestyrkede ham heri og vilde særlig give ham anvisning på kommandeur Jøhnke, som kunde give ham al fornøden oplysning [16]. Da hans rejse, der tillige skulde være en rekreation efter den store kamp, var bestemt, skrev jeg – der skulde blive på Grefsen – til Høgsbro og meldte hans komme, for at vennerne i Kbh. kunde give ham en venlig modtagelse. Høgsbro rådførte sig med Berg, og denne kunde ikke lade denne lejlighed til en politisk demonstration slippe sig af hænderne [17]. Han lod udsendinge fra hele landet tromme sammen til »Sverdrupfesten«, og der gjordes altfor meget ud deraf i et øjeblik, der også for Danmark var overordenlig kritisk lige efter den store valgsejr i Juli 1884 [18].

Jeg var som sagt ikke med, men har hørt adskillige pudsige skildringer af denne forestilling. Med dampskib gik man til Skodsborg, og Sverdrup begik den ubetænksomhed at lade sig således fetere af oppositionen i et andet land. Berg var i den syvende himmel ved således at have en virkelig statsminister som samlingspunkt og svælgede i titelen »Statsminister Sverdrup«. Den københavnske kritik overfor Berg fik rigt stof til at gøre sig lystig over – og da Berg i en tale udtalte Norrge med snurrende »r«, udbrød en: »Så nu taler han sku' Norsk!« Komikeren kulmine-rede, da de om aftenen marcherede fra dampskibet i procession med Sverdrup og Berg i spidsen, og musikken spillede – »Lad hønen gå« [19]!

15] Se s. 17.

16] Ferdinand Jøhnke var da kun kaptajn. Først 1885 blev han kommandør.

17] Bojsens brev til Høgsbro, dateret 21/7-84, er trykt i Høgsbro II s. 114 f; jvr. Bergs brev s. 115.

18] 1/8-84 skriver Bojsen til Høgsbro (II s. 354): »Det var jo tappert bedrevet af vore høje chefer at arrangere en så storartet fest. Nordmændene her er ved min beretning derom ganske imponerede. Jeg kan heller ikke skønne rettere, end at tidspunktet netop er heldigt for en indirekte politisk demonstration i Danmark.«

19] Festen for Sverdrup, som havde 600 deltagere, findes refereret i Morgenbladet 8 og 9/8-84. »Lad hønen gå« brugtes i sommerrevuen 1885 med refrænet: »Vil du nu bare lade hønen gå!«, men findes allerede i Punsch 1883 (s. 296). Om festen se også N. J. Larsen s. 29.

Alt dette var for meget for de københavnske lattermuskler i alle kredse, og det turde vel være, at dette bidrog mere, end man skulde tro til at koste både Berg og Sverdrup deres taburetter [20]! Ialfald forlyder det, at Sverdrup måtte gøre afbigt for kong Oscar og for at gøre det godt igen love adskilligt, som han ikke kunde stå ved, og som bidrog til at skille ham fra storthingsflertallet [21]. Bruddet imellem dem beroede sikkerlig på skyld fra begge sider og ikke mindst på den skilsmisse mellem bondepolitik og Europæisme, som i Norge ikke har fundet sit rigtige udtryk endnu.

Efter Sverdrups sørgelige fald har jeg fremdeles fulgt den Norske politik udvikling, om end med mere personlig end saglig interesse; det stundede også dør mere og mere hen til en stor konflikt, som ikke vilde være farlig efter Norges forfatning; men bagved står Sverige. Det er nok rigtig, hvad Steen for nogle år siden sagde til min broder Peter, der mente, at i Norge kunde man sagtens, da de ikke havde landstinget: »Det er dog bedre i Danmark, thi til syvende og sidst er det dog Danske, som I kæmper med; men hos os er det fremmede.«

I dette øjeblik synes buen at være spændt til det yderste. Med et ordspil har jeg rådet til, at venstre skal lade den sten ligge, som de ikke kan løfte, men lade kongen løfte den sten, han ikke kan lade ligge.

1883-84

I brevpakken for 1883 er samlet en række breve fra Bille i årene 1880–85. Jeg havde allerede tidligere stået i nogen berøring med ham dels gennem et fjernt slægtskab – Louise Bille f. Ipsen er kusine til Vesterborgerne – dels ved naboskab i folkethinget og navnlig indbyrdes forhandlinger siden 1877. I 1880 besluttede han sig til foreløbig at rive sig ud af de hjemlige forhold. Bevæggrundene var visstnok mangeartede; af brevene ses, at han ønskede at afbryde den uheldige tradition fra redakteurvirksohmheden, hvilket han dog senere angrede, da han så Dagbladet drive over i reaktionen [1]. Endmere bevægedes han visst af den

20] Efter at være blevet statsminister mistede Sverdrup herredømmet over venstre, bl. a. på grund af sin tilnærmelse til kong Oscars synspunkter. Efter flere mistillidsdagsordner i stortinget måtte han demissionere 12/7–89.

21] Kong Oscar var på det tidspunkt i udlandet, men både kronprinsen og de norske statsråder søgte telegrafisk 4.–5. august at få Sverdrup til at sende afbud.

(Se H. Koht: J. Sverdrup III s. 174 ff.)

1] C. St. A. Bille solgte 1872 Dagbladet til et konsortium. Vilh. Topsøe var redaktør 1872–81.

følelse, at nationalliberalismen efter gammel regning havde udspillet sin rolle, da de ikke havde formået at udnytte situationen i 1878. Hans virksomhedstrang drev ham ind på ny baner, og dertil antoges tillige, at han trængte til at tjene noget, da hans formue var reduceret ved søassurancens slette forretninger [2]. Han søgte altså og fik ministerresidentposten i Washington og gik derover med motto: *evviva la vita nuova!* Han (og kone) udfoldede derovre en stor virksomhed, og man så endelig engang praktiske indberetninger fra en Dansk udsending. Skade at hans overordnede evner ikke anderledes er blevet taget i brug. Danmark må være rigt på politiske kræfter, siden det har råd til at sende Bille til Amerika og Holbæk [3]. Vor forbindelse, der forøvrigt også stammede fra Møn, hvor Billes jævnlig kom på Marienborg og derfra til Rødkilde, hvor de et par gange deltog i nytårsballer – fortsattes nu i en interessant korrespondance, hvorunder hans oppositionelle sindelag kom mere og mere tydeligt frem. Fra året 1881 findes ingen breve, men de må rimeligvis være bortkomne [4]. Den røde tråd i hans betragtning var ialfald indtil 1883, at Klein var manden til at gennemføre en ny tid, hvortil jeg ligeså ihærdigt forklarede, at Berg måtte være med; men her mødte åbenbart den store *sociale* hindring. Mine breve har jeg ikke, men tankegangen kan indirekte læses ud af Billes [5]. I 1883 var der tale om, at jeg skulde have ledsaget ham på hans store rejse gennem Amerika, men da det kom til stykket, kunde jeg desværre ikke løsrive mig hjemmefra. I Juni 1884 kom han hjem og holdt sølvbryllup og blev da hjemme med det samme. De da foregående valg bragte ham til endnu bestemtere at nærme sig venstre, dog trådte han ikke offenkjært op. Da den store konflikt nærmede sig i foråret 85, kom han til mig visstnok efter samråd med Klein og Krieger og tilrådede at gøre endnu et forsøg med en adresse til kongen. Da jeg af tidligere erfaring tvivlede om virkningen heraf, mente han, at det beroede på adressens affattelse. Han redigerede da adres-

2] Så vidt vides havde Bille ingen forbindelse med søassurance. Derimod var han 1879/80 medlem af udvalget for Københavns Brandassurancesocietet. Iøvrigt kan pengemangel vist næppe have været årsag til Billes Washington-ophold, da stillingen som ministerresident krævede en betydelig privat formue på grund af det store selkabelige og velgørende arbejde, stillingen medførte.

3] Efter sin hjemkomst 1884 blev Bille amtmand i Holbæk.

4] Foruden brevene fra 1881 synes nogle af brevene fra 1884/85 også at være gået tabt. Muligvis er det sket, da Bille i sommeren 1890 lånte sine egne breve af Bojsen for at afskrive dem.

5] Efter C. St. A. Billes død 11/11-98 brændte enken det meste af hans omfattende arkiv. Bojsens breve er ved samme lejlighed også tilintetgjort.

sen, og da jeg nærede nogen betænkelighed ved udtrykket »broderkrig«, fastholdt han netop dette, fordi det var nødvendigt på den ene side at skildre de ulykkelige følger af konflikten og på den anden side love fred efter skiftet. Jeg afskrev da adressen og sendte ham udkastet tilbage, hvortil sigtes ved udtrykket »det bevidste aktstykke« i brevet af 18. Marts. Berg og Holstein måtte indvies i forholdet, men ingen andre; de ankede også over udtrykket »broderkrig«, men lod det passere, da de hørte kilden. Imidlertid blev netop dette ord den hage, hvori man fra højre side hængte sig, endogså Klein tog afstand derfra, og det er hertil at Bille sigter ved udbruddet: forbavsende [6]! Da Billes forfatterskab til adressen heldigvis er bleven ganske skjult, og han derefter opgav politiken, sendtes han senere som amtmand til Holbæk, tjente provisoriet uvilligt, men druknede sig i kommunale og jernbanesager. Dog har vi af og til fortsat forbindelse. Naturam furca pellas ex, hun kommer dog igen, den hex* [7]!

Men de gammelliberale har handlet uklogt, idet ingen har tvivlet om deres sindelag, medens de ingensinde har turdet gribe det flyvende øjeblik til kraftig, offentlig optræden.

Under fæstningsforhandlingerne i 1883 var det, at Hørup holdt sin bekendte tale om »hvad kan det nytte?« Både indhold og form var i høj grad irriterende, og dette bevægede Krabbe som formand til at advare imod unødigt ophidsende tale. Det er nok muligt, at Krabbe herved gik noget videre, end formandshvervet krævede; men det tjener ikke til hans daddel, at han kunde blive irriteret af nihilismen. Imidlertid blev Hørup-rasende, og da han trods formandens gentagne påtale fortsatte at prote-

* Ved Billes begravelse i Holbæk, gav jeg møde og var enken behjælpelig ved ordningen. Jeg var den eneste, der mødte som rigsdagsmand – ingen fra højre! Således gik det den gang så berygtede DagbladsBille!

6] I adressen, der vedtoges i folketinget 25/3–85 hed det bl. a.: »Det beror på Deres Majestæts beslutning, om vi nu skal åbne et nyt afsnit af den politiske kamp, lidenskabeligere og farligere end nogen, vi hidtil har kendt . . . i hvilken den ene yderlighed vil fremkalde den anden, og i hvilken vort lille lands kræfter vil blive opslidte i en fortærende broderkrig . . .« (Ft. 84/85 sp. 1546).

Brevet fra C. St. A. Bille af 18/3–85 lyder: »Forbavsende! Og der er flere ting, som også kunne kaldes forbavsende! Husk at sende mig det bevidste aktstykke.« Om adressen se også s. 134 f.

7] En række værdifulde breve fra Bille fra tiden 1890–94 foreligger i Bojsens arkiv. Citatet stammer fra Jens Baggesens Kalundborg-Krønike, en halv oversættelse fra Horats, der i oversættelse lyder: Driv naturen ud med en fork, den kommer dog stadig igen.

stere, blev han in optima forma kaldet til orden [8]. Svaret var, at Krabbe næste gang – imod det moderate venstres stemmer – blev kastet som formand og Berg sat i hans sted. Krabbe indtog sin plads i salen (sammesteds som nu), men deltog ikke i forhandlingen, var i næste samling meget fraværende og stillede sig ikke igen i 1884. Således slap han for deltagelse i konflikten; man skulde næsten tro, at han havde tilstræbt dette sammenstød, men isåfald havde det da været tidsnok i den følgende samling. Den moderate politik mistede i ham en af sine fasteste støtter – alle momenter drev ind i uføret. Hvorledes gik det Krabbe siden [9]!

Efter det mislykkede Monradske forhandlingsforsøg i 1882–83 syntes også han at svøbe sig i sin kappe og lade stå til.

I Marts 83 fik jeg indbydelse til at holde politisk foredrag i studenteforeningen. Dette var resultatet af en længere strid i foreningen om politiske foredrag, som senere gav anledning til studenterfamfundets udskillelse. Senioratet havde gået ind på at indbyde mig som det mindste onde – og jeg mødte der den 31. Marts og holdt et foredrag om parlamentarisme, der er refereret i D. Folketidende, og som Bille omtaler i sine breve. Foredraget blev velvillig modtaget, og en diskussion ved punchen påfulgte. A. C. Larsen leder. Således kom jeg engang igen til at deltage i et »Lørdags-sold« i studenteforeningen [10].

Berg havde fået sin vilje og kvalt forhandlingen – han forfulgte sin taktik i arrangeren af de bekendte 4 store demonstrationsmøder i sommeren 1883, begyndende med Lejremødet og P. Jensen Estrups deputation til kongen [11]. Jeg deltog kun i Saxeøbingmødet, gyseligt ordnet

8] Krabbe indvendte mod Hørups udfordring, at man ikke burde tvivle om, at enhver allerede havde stillet sig selv dette spørgsmål (Ft. 82/83 sp. 3276–78).

9] Sætningen, der er en senere tilføjelse, hentyder til Christopher Krabbes frafald fra Bojsens parti 1895/96. Måske er noten tilføjet så sent, at den henviser til Krabbes overgang til det radikale venstre efter 1905 og den opsigt han vakte, da han trods aftale med kolleger i ministeriet i 1910 lod sig udnævne til kammerherre.

10] På det tidspunkt, da Bojsen holdt foredraget, var Studenterfamfundet, som omfattede Studenterforeningens »radikale« medlemmer, allerede dannet (maj 1882). Forfatteren A. C. Larsen var i mange år leder af Studenterforeningens liberale parti. Referat i D. F. 1883 nr. 14, 6/4. C. St. A. Bille omtaler det i et brev af 13/5–83.

11] Møderne var arrangeret ved et samarbejde mellem rigsdagsmændene og de lokale ledere (og for Sjællands vedkommende af Grundlovsværneforeningens fællesbestyrelse). Mødet i Lejre fandt sted 20/6. Den dér vedtagne resolution blev overrakt Christian IX 26/5 af en deputation under ledelse af gårdejer P. Jensen Estrup. De øvrige møder fandt sted i Saxeøbing 3/6, i Skanderborg 17/6, i Højby på Fyn 24/6. Desuden kom det til nogle demonstrationer, da kongen og Estrup 28/6 besøgte landmandsforsamlingen i Ålborg.

i en støvende brakmark. Min tale ved denne lejlighed, da jeg lignede Estrup ved en drukken kudsk, der havde kørt vognen i grøften, er oftere anført som eksempel på, at også jeg havde istemmet de grove ord og talemåder. At talen just ikke har taget sig sådan ud for samtiden, ses af Billes brev, hvori han anerkender mit mådehold i modsætning til de efterfølgende møder [12].

Under alle disse demonstrationer var Berg rigtig i sit ess – også demonstrationen ved landmandsforsamlingen i Ålborg. Hans ønske var at holde gryden kogende – uden at den kogte over. Men dette er naturligvis umuligt i længden. Gryden kogte over i Jyderup og Hillerød, da venstre vilde forhindre højre i at holde møder offentligt [13]. Disse spektakler var næppe efter Bergs ønske – ialfald meget imod mit. Når Bille så stærkt bebrejder Holstein sin deltagelse i Hillerøds-kandalen, gør han ham uret. Det var sikkerligt ikke efter Holsteins smag, men da det nu engang var sat i scene, vilde han ikke – som Berg, der lagde sig syg* – overlade det hele til menigmands forløbelse, hellere selv tildels lægge ryg til. Samme forhold, som gør, at Holstein aldrig kunde have spillet Bergs rolle på tribunen i Holstebro [14]. Spektaklerne i Jyderup og Hillerød havde kun den praktiske virkning, at venstre og højre ikke mere kunde mødes offentligt, hvilket just ikke altid er en fordel, om end det er rigtigt nok, at i *regelen* hvert parti holder møder for sig.

Efter Saxkøbingmødet deltog jeg – såvidt jeg erindrer – ikke i politiske

* – og jeg, der blev hjemme

12] Saks-købingmødet er refereret i Morgenbladet 4-5/6-83. Bille skriver fra Washington 13/12-83: »At venstre efter den hele situation måtte benytte sommeren til møder ... var ganske klart. De begyndte på Lolland, og De gjorde det på en anstændig måde.«

Bojsen skriver 27/6 til Høgsbro: »Det må jeg sige – De har nok ordentlig stødt i den radikale trompet i Højby! Jeg satte tonen op til det høje C i Saks-købing, men De har mindst taget Cis.« (Høgsbro II s. 112 f.).

13] Fra København og hele Sjælland var tilkaldt venstremænd for at stande et højremøde i Hillerød. Højremændene måtte drage væk under politieskorte, og venstre med Holstein og Hørup som talere fortsatte mødet. I Jyderup skete det samme få dage senere; her kom det også til store slagsmål, hvorunder flere blev anholdt og idømt fængselsstraffe.

14] Ved mødet i Holstebro 17/7-86 nægtede Berg at tale, førend den lokale politimester, der var mødt op efter ordre fra ministeriet, var gået. To mænd førte ham ned fra tribunen. Affæren kostede Berg et længere fængselsophold. Bojsen mener antagelig, at Holstein ikke ville have ladet sig lede således af den ophidsede stemning på et møde. (Om Holstein-Ledreborgs forhold under Hillerød-mødet se dog A. D. Jørgensens dagbøger i Danske Magasin 7. række nr. 5, s. 30.)

møder denne sommer. Derimod havde vi på Møn et møde af langt mere tiltalende art. Det var besøget af 200 Sønderjyder i begyndelsen af Juni 83. Det var allerede forberedt i 1882 – korrespondancen derom med P. Skau Bukkeshave og [L. B.] Povlsen Bovlund opbevares [15]. Det var et gribende øjeblik, da jeg bød dem velkommen under Danebrog ved bolværket i havnen, og de svarede med sang fra skibet. De fordeltes den første dag omkring på øen; Rødkilde var naturligvis overfyldt med gæster, særlig alle gamle venner fra Vilstrup og Haderslev. Næste dag samledes alle på klinten og tredje dag til festmåltid i forsamlingshuset på Rødkilde, hvor navnlig Povlsen Bovlund slog igennem med sin Sønderjydske mundart. Disse dage var helt igennem som et eneste stemningsudbrudd, der sent vil glemmes.

Hidtil havde de gamle grupper – radikale og moderate – holdt sig, og forhandlingen foregik gennem delegerede. Berg havde dog længe følt sig trykket af det Europæiske kammeratskab, men var bundet af den treårige forpagtning af Morgenbladet (der først udløb med 1883). Forholdet mellem ham, Hørup og Brandes blev mere og mere spændt. Det kom til et sammenstød i anledning af en i Morgenbladet optaget hånende artikel om Grundtvigs 100års fødselsdag 8. Sept. 1883 [16]. Noget efter indledede Berg forhandling med mig om en ny ordning. Det er ialfald siden bleven mig klart, at Berg allerede dengang vilde nå til dannelsen af »det danske venstre« : skille sig fra Hørupperne og slutte sig til os. Ikke alene stemmede dette med hans hele personlige tilbøjelighed, men netop nu, da han stilede imod dannelsen af et virkeligt regeringsparti, indså han sikkert, at han måtte »couper sa queue« [17].

Naturligvis rakte jeg villig hånd til denne bevægelse og gav ham både officielt og privat netop sådanne svar, som jeg skønnede, han ønskede på sine spørgsmål. Af brevet 19/12–83 ses, at han lader »Morgenbladets ejere« optræde som egenlige sagvoldere. Jeg har aldrig fået fuld klarhed på, hvorledes det egentlig forholdt sig med disse »ejere«. Det antoges almindeligt, at der formelt eksisterede et sådant begreb, men at det ikke

15] Sønderjydernes besøg på Møn er refereret kort i Møns folkeblad 12/6–83. Brevene fra gårdejer Peter Skau og frimenighedspræsten i Bovlund L. B. Poulsen opbevares endnu tillige med en fortegnelse over deltagerne i turen.

16] Det vakte forargelse i højskolekredse, at Morgenbladet ikke omtalte 100-årsdagen eller vennemødet i samme anledning (8/9–83) og så dagen efter lod netop Edvard Brandes skrive artiklen, der jøvrigt ikke kunne kaldes hånende.

17] I efteråret 1883 var der stærke forlydender om et regeringsskifte med optagelse af medlemmer fra venstre, deriblandt Berg.

var meget forskelligt fra Berg selv. Undertiden optrådte sagfører [J. L.] Hansen i Kolding som repræsentant for ejerne, og det lykkedes derved Berg at holde den økonomiske interesse ude fra det politiske [18]. Da Europæerne havde tilbudt at overtage bladet for egen regning, lader Berg »ejerne« tage initiativet til en henvendelse til os for at gøre bladet til fællesorgan. De i brevet stillede forslag gik ud på at skille Brandes ud og få en mand fra vor side (mig) istedet. Jeg havde dog ingen tvivl om, at Hørup ikke vilde skille sig fra Brandes, så at forslaget også vilde medføre Hørups bortgang. Jeg svarede, at jeg var villig til at tiltræde som medudgiver af bladet, når Brandesianismen blev kastet overbord, så at ikke alene Brandes's navn udgik, men også hans virksomhed. Hvorledes Berg derefter har manøvreret overfor Hørup, kender jeg ikke; der var i den anledning rivninger i den radikale gruppe, og man bebrejdede siden fra den side meget bittert Berg, at han havde fået H. fordrevet [19]. Hvis Hørup havde kunnet blive stående som medudgiver, havde det foreløbig været det klogeste. Nu udviklede der sig en personlig bladkrig, der under det andet provisorium blev ligeså skæbnsvanger som rigsretts-sagen under det første.

Udgangen blev imidlertid, at fra 1. Jan. 84 stod Berg og jeg alene som udgivere af bladet, (jeg dog uden økonomisk andel), og vi lagde atter ud med det vedliggende digt af Drachmann, med hvem jeg (som et brev viser) også tidligere var kommen i berøring navnlig efter en samtale en måneskjensnat på dampskibsdækket mellem Xania og Kbh. sommeren 1882–3, da han var ifærd med at komme ind på »den danske bevægelse«. Han yttrede, at han havde isinde at skrive noget for theateret. Jeg mindes, at jeg da foreslog ham, at han skulde forsøge at blive Dansk folkelig skuespilforfatter, f. ex. fremstille sine fiskerfortællinger på scenen. Et år eller to senere mødte jeg ham på Kongens Nytorv – han standsede mig da og mindede om denne samtale og tilføjede, at nu gik han just til general-prøve på »Strandbyfolk«, der vandt så meget bifald; senere fulgte »Der var engang« [20].

18] Da også Berg i brevet af 19/12–83 til Bojsen skriver »Morgenbladets ejere« i gåseøjne, må man formode, at der har hersket almindelig usikkerhed med hensyn til forholdet. Sagen var den, at en kreds af mænd rundt i landet havde sammenskudt 15.000 kr. og givet Berg generalfuldmagt til at handle på deres vegne. I praksis var Berg altså bladets »ejere«.

19] Se Erik Arup: Viggo Hørup s. 148 ff.

20] Vedrørende digtet 1/1–84 i Morgenbladet se s. 102 og note 32. Bojsens samvær på skibet med Holger Drachmann har antagelig været i sommeren 1882. Et brev

Den ny ordning af Morgenbladet var kun det første skridt. Derefter fulgte dannelsen af »det danske venstre«; tidspunktet erindrer jeg ikke, men det var visstnok i begyndelsen af 84 [21]. Også herved gik Berg en omvej åbenbart, fordi det ikke skulde se ud, som han sluttede sig til os, men omvejen skabte en del bitterhed. Han stillede forslag om sammenslutning af grupperne; men da der i den radikale gruppe var $\frac{1}{3}$ imod forslaget, sammenkaldte han et fællesmøde og nedlagde sit formandskab for fællesbestyrelsen og forlod mødet. Jeg foreslog, at vi skulde vedtage at kalde ham tilbage, og det vedtoges enstemmigt, medens Hørup sigtede os for aftalt spil, hvad jeg dog ikke var indviet i, ligesom jeg heller ikke syntes om den hele scene. Berg vendte da tilbage og stillede som sin betingelse, at der skulde dannes et nyt parti under navnet »det danske venstre«. Dertil sluttede sig 47 – 7 svarede nej, 12 stemte ikke og 8 var fraværende. De tvivlende fik 14 dages betænkningstid, men såvidt jeg erindrer, meldte der sig ingen flere. Resten dannede det Europæiske venstre, medens den fælles delegation fortsattes.

Berg tabte en del i sympathi ved disse bevægelser, der blev noget kejtet ledede. Det kom af, at han overfor offentligheden vilde stå som den samlende, medens øjemedet netop var at udskille Europæerne. Bortset fra disse mindre heldige scener var hovedsagen i virkeligheden den, at Berg med sine nærmere venner gik over til os, og det danske venstre følte sig især i begyndelsen som en hyggelig enhed og tog gerne Berg til formand. Ingen var ivrigere end jeg til at befæste det danske venstres stilling. Det *kunde* jo blive fuldbyrdsels af det, der altid har været mit mål: dannelsen af et virkeligt Dansk folkeparti til loyal gennemførelse af forfatningen og med tilbøjelighed til både at følge en sådan politik og at knytte sådanne kræfter til sig, der kunde indfri grundlovens parlamentariske løfter. (Dog må jeg indskyde, at jeg siden 70ernes slutning [22] har næret en afgjort sky for ministeraspirationer). Jeg havde gyldig grund til at påregne, at Berg nu vilde følge en sådan politik, og jeg støttede ham i de følgende år af yderste evne. Særlig var jeg ham (og kone)

af 12/6–83 viser, at Bojsen forinden har inviteret ham til Rødkilde, hvilket Drachmann i brevet afslår på grund af bronchitis.

Drachmann begyndte at skrive for teatret i efteråret 1882. »Strandbyfolk« blev opført i 1883, »Der var engang« udkom 1885 i samlingen »Fjældsange og Æventyr«. 21] Den endelige dannelse af Det danske venstre fandt sted i begyndelsen af november 1884.

22] Der har oprindelig stået »begyndelse«; men det er rettet til »slutning«, og i marginen er tilføjet »1873–74«.

behjælpelig med at gøre deres prægtige hjem ved Frederiksholms Kanal 10 til samlingssted for alle frisindede fremragende mænd. Fru Maren Berg erstattede ved jævn og forstandig naturlighed, hvad hun savnede i repræsentativ evne. Tanken var at gøre folkepartiets hævding til enhedsmærke også for intelligensen, om end den udpræget Europæiske fraktion ikke deltog heri. Under alt dette kom jeg i disse år til at stå Berg særdeles nær, beredt til at følge ham i store politiske afgørelser – jeg har altid været mere anlagt til at følge og tjene end til at føre. I dette forår (95) skal der i Vejle Amts Folkeblad have stået en artikel, hvori en gårdejer Kristensen fra Koldingegnen under navn meddeler, at Berg engang til ham havde sagt, at jeg skulde være hans politiske arvetager, så er dette troligt nok og stammer sikkerlig fra årene imellem 83 og 86 [23].

Forholdet til København var jo stadig det kildne punkt. Ligesom det fremgår af min korrespondance med Bille, så var Bergs mangel på den såkaldte »sociale dannelse« altid anstødsstenen. Når han således spiste ansjovis med fingrene, så kvalmede det selv for mig; og endnu mere for Holstein. Man bandede ham, når han på rejser snorkede, så ingen kunde være i hans nærhed; men navnlig, når han overalt fremtrådte på en sådan måde, at det lød »Her kommer Berg!«, så rejste der sig en kritisk uvilje omkring ham*. Denne stemning var naturligvis mest levende i Kbhvn., og Berg følte det og holdt sig f. ex. stadig noget på afstand fra den liberale vælgerforening, der var bleven stiftet i disse år – omtrent samtidig med Kasinomødet, hvor også jeg talte [24]. Jeg var bleven medlem af foreningens bestyrelse (men benyttede lejligheden til at træde tilbage, da jeg efter 85 ikke længere havde bolig i Kbhvn.). Uviljen imod Berg formede sig til modstand mod hans redskab, Korsgård [25], hvorom der ofte var rivninger i bestyrelsen. Jeg holdt enkelte foredrag såvel i den Københavnske forening (»Kæden«) som i den Frederiksbergske (»Vodroffslund«); særlig behandlede jeg toldsagen, som (Bille har rett i) burde have været behandlet ganske anderledes, men blev kvalt af en så negativ

* Bjørnstjerne B. siger i et af sine breve om Berg, at når han kom ind ad døren, så var det som hele Danmark kom sejlene.

23] Det er ikke lykkedes at finde den nævnte artikel.

24] Den liberale vælgerforening stiftedes i efteråret 1883. Først grundlagdes den frederiksbergske forening »Vodroffslund« og derefter den københavnske, »Kæden«. Senere blev de to foreninger slået sammen. Det første møde fandt sted i Kasino 15/12–83. Et stenografisk referat blev kort efter udgivet af bestyrelsen.

25] K. P. Korsgård, senere folketingsmand, var medarbejder ved Morgenbladet fra dets start 1873. Da Berg og Bojsen overtog bladet i 1884, blev Korsgård redaktør.

natur som Tauber [26]. (Mon ikke Slagelse nu har skaffet sig hans efterfølger i Kødte?) [27].

Samlingen 83–84 fik ingen stor interesse. Forsommeren optoges af valgforberedelser. Også jeg kom på rejse til Fyn (Assens og Svendborg), Lolland (Nakskov) og Esrom. I Nakskov stod striden skarpt mellem by og land; byrådet havde nægtet Svingelskoven til mødet og vi måtte tale fra en vogn på en mark. Ved fællesspisningen var der en del tilstede, der i 1864 havde tjent ved 17de regiment, og de holdt sådanne lovtaler over mig, og stemningen blev derved så høj, at kredsens folkethingsmand, L. Jørgensen, sprang op og udtalte, at »nu var vi kommen så vidt, at han turde udbringe et leve forsvaret!« i Maribo amts 1ste valgkreds [28]! Dette stemningsudbrudd slog dog ikke an og bidrog måske sit til, at han faldt ved valget den 25. Juni.

Forøvrigt blev dette valg som bekendt en stor sejr for venstre, noget lignende som 25. April 76 og desværre med – samme virkning [29]!

For første gang fik socialister sæde i folkethinget, hvad jeg i og for sig reelt ingenlunde havde noget imod, men var kun betænkelig ved det indtryk, som dette kunde ventes at gøre. Valget på Nørrebro trak så længe ud, at der ikke var kommen efterretning om udfaldet om aftenen [30]. Jeg var for længst gået i seng på Rødkilde, da Povlsen Nørbjerg ud på natten kom og bankede på ruden med den jublende besked, at P. Holm havde sejret. Jeg kunde nok have tålt at vente på dette budskab til næste dag. Visstnok har også socialisternes fremgang bidraget til at fæstne ministeriet.

Imidlertid var dog i førstningen den stemning rett almindelig i højre,

26] Bille skriver 13/5–83: »Forsvarssagen er og bliver en uhyre stor vanskelighed, den kan næppe nogensinde blive en bro. Det kunne og burde derimod todsagen have været. Men alt for lang, lang tid siden har jeg forudset, at dette ikke ville ske, fordi denne sag nødvendig måtte falde i hænderne på Tauber. Denne ingenlunde ubegavede mand er en Shylock-natur; jeg vidste, at han ville regne sit pund kød ud til det allersidste kvintin, og at hans egne tendenser i denne retning ville blive æggede af Berg–Hørup.«

27] Efter at Johs. Tauber i 1879 faldt ved valget i Slagelse, havde kredsen højreflertal indtil valget 5/4–95, da grosserer A. Peschcke-Kødte vandt den for venstre-reformpartiet.

28] Venstremanden gårdejer L. Sørensen havde trods højres styrke vundet Nakskov-kredsen i 1881. 1884 tabte han til sagfører C. F. Weeke, der dog kun fik 16 stemmers majoritet (1219–1203).

29] Oppositionen i folketinget øgedes ved valget fra 75 til 83 medlemmer.

30] Når resultatet først kom så sent, skyldtes det, at valgdeltagelsen var dobbelt så stor som tidligere (64%). Skræddermester P. Holm sejrede over professor A. H. C. Goos. Af socialdemokrater valgtes foruden P. Holm også C. J. Hørdum i 9. kreds.

Under et besøg på Rødkilde har grev Holstein Ledreborg tegnet denne karikatur af Frede Bojsens dagligliv på højskolen, der ses i baggrunden. Frede Bojsen havde forpagtet Steges natrenovation, og her ses han på renovationsvognen sammen med en dengang meget omtalt Stegeborger, frøken Mille Ben.

at nu måtte ministeriet gå, og det er vel ikke usandsynligt, at der i de følgende dage er sket forespørgsler, som kunde give Berg den tro, at tiden var kommen. Hvad der er sket, ved jeg ikke, kun at jeg ingeniende endnu troede derpå. Imidlertid – da vi samledes til den påfølgende formelle rigsdagssamling – kom en dag, efter særlig indbydelse af Berg, sammen hos ham ved Frederiksholms Kanal de ledende mænd af det danske venstre: Holstein, Høgsbro, [N. J.] Larsen, Holm og jeg. Berg var meget nervøs og højtidelig, og da vi alle var kommen tilsæde omkring hans store bord, rejste han sig og spurgte, om vi nu også var beredte til at tage konsekvensen af vor politik, da han ventede, at partiet nu vilde blive kaldet til at overtage ministeriet. Han vilde dog ikke oplyse, hvorpå han grundede dette. Holstein havde ondt for at holde sig alvorlig, medens han svarede, at det var vi visstnok beredte på. Men samtalen herom lod sig ikke fortsætte, og vi kom snart ind på andre emner. Vi forlod ham i forundring over hans indbildningskraft. Men ikke destomindre, noget har der sikkerlig været på tale. Se Sverdrupfesten [31].

Der var nu åbenbart intet andet valg for ministeriet end enten at gå af eller at styre løs på den store konflikt. Det antages væsenligt at skyldes

31] Festen i Skodsborg for Sverdrup i august 1884 (se s. 118) skulle efter Bojsens mening have svækket højres tillid til Berg og dermed muligheden for et venstreministerium i Danmark.

Scavenius, at man valgte den sidste vej og kaldede Bahnson til at gennemføre fæstningen, der nu måtte blive kampprogram [32]. Det hed sig udtrykkelig, at ministeriet ialfald ikke tænkte sig nogen mellemvej, (Klein eller lign.) men kun Berg eller provisorie. – Nu, da det måtte være klart, at ministeriet søgte provisoriet, skulde man tro, at venstres opgave måtte være fremfor alt at forhindre dette; men – det er hverken første eller sidste gang, at en valgsejr har været for stor!

Som et vidnesbyrd om de stadig genoptagne forhandlinger om forsvarsagen er opbevaret en interessant korrespondance med kapitain Schou (siden på Antvorskov) [33]. Fra dette år er også brevet fra præsten og forfatteren Johannes Fibiger. Han havde været min lærer i Haderslev skole og engang bibragt mig en varig krænkelser ved spottende at oplæse en af mine danske stile for hele klassen for at vænne mig af med »Budstikkestil« [34]. En længe gemt uvilje smeltede ved dette brev, der overraskede mig så meget mere, som Fibiger, der en tid var præst i Kbhn., mindst af alt skulde antages at kunde blive venstresindet. Hertil har rimeligvis hans plejesøn Karl Gjellerup bidraget, hvilket også hans ytring om bilæggelse af striden mellem venstregrupperne tyder på, medens vi fra vore præstelige venner ellers fik de modsatte råd. Gjellerup var på den tid endnu Brandesianer [35].

Når ministeriet havde besluttet sig til at optage kampen og 12te Sept. supplerede sig med Bahnson, skyldtes dette sikkerlig forventning om splid i venstre og med god grund. Medens Berg havde benyttet sommeren til ved siden af de store protestmøder at indsamle sine venner i det danske venstre, rustede Hørup–Brandes sig til at tage hævn for Morgen-

32] Jesper Bahnson, der var landbefæstningens hovedtalsmand, var siden 1878 krigsministeriets direktør og blev krigsminister 12/9–84.

33] Kaptajn Theodor Schou, der var en af fæstningsagitationens ledere, ejede 1870–1910 Gl. Antvorskov ved Slagelse. Ved brev af 10/4–84 forsøgte han at få Bojsen ind i en saglig forhandling med sig om en løsning på befæstningsspørgsmålet. Den 16. s. m. skriver han: »Da jeg i aftes gik hjem efter mit besøg hos Dem, tænkte jeg på, at det var et meget ringe udbytte af en samtale, der havde været i mere end tre timer.« I endnu tre breve opfordrede han B. til at fortsætte forhandlingerne, men B., der var stærkt optaget på grund af valget 25/4, besvarede dem ikke.

34] Se s. 7.

35] Fibiger boede i København 1859–74. Siden var han præst i Vallensved og efter 1881 i Ønslev på Falster. I sit brev af 17/11–84 skriver han bl. a. »... Blandt de forskellige heldige virkninger, som livet på landet i fortrolig omgang med bondestanden har gjort mig, har også været den, at medens jeg har fået dette gode folk overraskende kær ... har også jeg ganske sluttet mig til den retning i politiken.«

Karl Gjellerup vendte sig 1885 fra brandesianismen.

bladet. Der bebudedes fra 1. Oktober et nyt blad »for den højeste oplysning«, og hvorom man vilde søge at samle intelligensen i modsætning til Bergs bondevælde. Har under disse forberedelser 1878 gentaget sig som nemesis? Har der været nogen forståelse mellem Scavenius og Brandesianismen – eller har det indskrænket sig til, at den første har stolet på, at de sidste nok skulde hjælpe ham til det attråede provisorium, hvorunder Berg skulde knække sin politiske hals? Spidserne har vel næppe havt nogen forbindelse, men håndlangerne [36]?

Medens således begge yderfløje med beråd hu styrede ud i konflikten, skete der i yderste øjeblik et varslende tegn, som ialfald på mig gjorde stærkt indtryk. Jeg sad i dagligstuen på Rødkilde aftenen før jeg skulde rejse ind til rigsdagen; da kom Bentsen styrtende med et telegram: Christiansborg slot brænder! Kongens og rigsdagens hus i flammer! Hvor kan dog historien tale – intet kunde i dette øjeblik kaste et skarpere lyskær over landets tilstand! Men begge parter var snart på det rene med, at varslet galdt modparten, og en stor del af den offentlige opmærksomhed havnede i de gemeneste sigtelser mod Berg. Hvor er der dog bleven vist urett imod ham i 1884. Man faldt over ham for det taktløse ord i Morgenbladet – morgenen efter branden: På denne tomt rejses intet kongeslot mere! Et ord, der var nok til at vække hele slotsfanatismen med dobbelte indsamlinger o. s. v. [37]. Man skulde have vidst, at Berg havde modsat sig denne artikel, som redaktionen ikke destomindre lod trykke. Men end langt mere! Berg kom til at bære skylden for den tilstundende konflikt, og dog var han dengang den eneste magthaver, der alvorligt ønskede at undgå konflikten. Havde han da ikke skyld? jo, ganske visst. Ligesom han var for svag til at forbyde trykning af brandartiklen, så var han også for svag til at lede den politiske udvikling i det spor, han egentlig ønskede. Han var for afhængig af sin popularitet, ja, vel også af sine blade – og derpå regnede hans modstandere.

Slotsbranden havde så langt fra virket som et: mene tekel – (sådanne bliver forøvrigt som oftest overhørte), at tværtimod netop derved var hele konflikts-materialet kommen til rødglødning. Det var ikke mere blot en kamp mellem de politiske førere; selv de mere indifferente masser

36] Om en forbindelse i den nævnte retning kendes intet faktisk.

37] Efter slotsbranden 3–4/10 1884 bragte Morgenbladet en artikel, hvori det i slutningen hed: »På denne tomt rejses intet Christiansborg for tredje gang.« Sætningen skyldtes visstnok N. J. Larsen. Dagbladet førte an i de stærke angreb på Berg for disse ord og foranstaltede en stor indsamling til slottets genopbygning for at gendrive påstanden.

smøgede ærmerne op og spyttede i næverne til kampen mellem – Kongen og Berg! Om publikum dengang kunde have set skarpt bag kulisserne og opdaget de virkelige agerende!

Men barometret stod på krig, og krig på kniven. Visnepolitiken antog en grad skarpere karakter. Forrige år var lovene sendt i et vitterligt begravelsesudvalg – eller som jeg kaldte det venteudvalg – hvor jeg var formand. Det besluttedes nu, at forslagene skulde standses strax med den bekendte dagsorden, at det var »ørkesløst« at forhandle med denne regering. Som formand i udvalget påhvilede det mig at være ordfører ved eksekutionen – og jeg erindrer, at jeg i og for sig foretrak, at thinget sagde sin mening rent ud fremfor at skjule den i en åben begravelse; afgørelsen måtte jo nu komme ad anden vej, gennem finansloven. Men var det nu meningen at tilstræbe en sprængning af denne? Nej – og ja. Heri lå svagheden. Jeg var som sædvanlig formand i finansudvalget og ledede såvel udvalget som venstremedlemmernes private forhandlinger. Der faldt da enkelte gange ytringer fra Hørup eller Holstein om, at dersom vi går ind på dette eller hint, så modtager Estrup finansloven! Man havde nemlig fra 1877 lært ikke at vælge formelle konfliktpunkter, men alene tage striden på bevillinger – og disse ytringer syntes at tyde på, at man også ad denne vej vilde sikkre sig, at Estrup ikke fik finanslov, hvad man dog fralagde sig.

Berg tog forholdsvis ringe del i forhandlingen, men støttede mig lejlighedsvis, når jeg holdt lidt igen på hidsigheden; men jeg kunde i denne vinter ikke blive klar på hans virkelige stilling. Nogle gange gjorde jeg ham opmærksom på, at Hørup og Holstein øjensynligt tilstræbte en sprængning, og at han måtte itide vælge sin stilling overfor dette spørgsmål; men jeg fik ikke andet svar end nogle bitre ord navnlig imod Holstein.

Jeg var i denne vinter enig med ham i at misbillige Holsteins holdning. Han var medlem af det danske venstres bestyrelse og kunde ikke være blind for dette partis opgave at søge mægling eller foreløbig lavére udenom krisen. Ikke destomindre lod han sig, utvivlsomt af uvilje mod Berg, drage af Europæerne ind på den politik, der lød: Berg skal løbe linen ud! Dette var så meget urigtigere, som H. ved siden deraf deltog med os andre i at ordne Bergs sager på et andet område.

Fra 1ste Okt. 84 var som sagt »Politiken« begyndt at udgå, og Berg følte, at der måtte gøres en kraftanstrengelse, for at Morgenbladet kunde optage konkurrencen. Han fremsatte da forslag om, at bladet skulde overgå til et aktieselskab, der skulde forgrenes over hele landet. Betingelsen var imidlertid, at de hidtidige »ejere« skulde have dækning for,

hvad der var tilsat på bladet, ca. 30.000 kr. Da der ikke var tvivl om, at bladet fremdeles gik med tab og forøvrigt hverken havde trykkeri eller anden ejendom, var det klart, at det økonomisk set intet var værdt, om end partiet, der måtte have et organ, nok kunde give noget for abonnementet som grundlag. Jeg gjorde imidlertid gældende, at fordringen var for stiv (jeg var ikke vant til at få dækning for tabte penge); men Berg støttede sig til »ejerne«. Da Larsen lod forstå underhånden, at det visstnok var et økonomisk livsspørgsmål for Berg, og da Holstein yttrede flot, at 30.000 ikke var for meget for at få et partiorgan og selv tilbød et bidrag af 6.000 kr., måtte mine indvendinger forstumme, og jeg tegnede mig for 3.000, ligeså Larsen, Tang og flere, medens Berg for ejerne tog aktier på 12.000 kr. Såsnart de 30.000 kr. således var tegnede, blev sagen ordnet således, at de først tegnede 18.000 kr. skulde være til sikkerhed for købesummen, og på denne måde blev vi 10 »garanter«, hvis aktiebeløb altså var bundet forud. For tilvejebringelse af den fornødne driftskapital forøvrigt udsendte vi indbydelse til vore venner landet rundt, og på grundlag af den således tegnede kapital af ca. 100.000 kr. holdtes i Jan. 1885 den stiftende generalforsamling [38]. Berg blev formanden i bestyrelsen, men fik snildelig den økonomiske ledelse overdraget til et forretningsudvalg, bestående af [J. A.] Neiendam, N. J. Larsen og mig. Dermed begyndte en lang, pinagtig historie, der efterhånden nåede op i højde med de pinagtigheder, som sparekassen hjemme havde skaffet mig, og betydelige tab [39]. Vanskelighederne meldte sig nemlig strax, eftersom aktiekapitalen først skulde indbetales i løbet af 7 år, medens driften strax krævede store tilskud, det første år ca. 25.000 kr. I 87–88 var dette dog bragt ned til ca. 5000 kr.; men efter bruddet med Berg steg det atter til samme højde, indtil hele kapitalen og mere til var brugt. Herom videre siden [40].

I dette arrangement havde Holstein som sagt været en virksom deltager. Han sympatiserede med Morgenbladets grundretning; men samtidig droges hans esprit af den flottere og kvikkere skrivekunst i »Politiken«. Heraf tvetydighed.

38] En generalforsamlings- og bestyrelsesprotokol for Morgenbladet blev ved reorganisationen 1884/85 oprettet. Protokollen, der også indeholder bladets årsregnskaber og er ført indtil bladets nedlæggelse i juni 1892, beror i Bojsens privatarkiv.

39] Bojsen og andre tog 1867 initiativet til oprettelse af Spare- og lånekassen for landboere på Møn. Konkurrencen med den allerede bestående Møns spare- og lånekasse og andre omstændigheder fik sparekassen til at give underskud i årene helt op til århundredskiftet.

40] Se s. 163 ff og s. 229.

Krisen nærmede sig med uafviselig sikkerhed. De kræfter, der fremkaldte den, var på den ene side Scavenius, Bahnson og Matzen, på den anden side »Politikens« folk, støttende sig til en uklar folkestemning, der krævede en afgørelse. Ethvert rygte om, at der endnu kunde være tilbøjelighed til at bøje af, vakte den største nervøsitet. Herom vidner et brev fra min første stiller And. Jensen Råby fra Jan. 85. Mit svar har vel sagtens gået ud på, at man kunde være rolig, krisen var sikker nok [1]! Der var ingen anden udvej. Imidlertid var det også utvivlsomt, at både Berg og de gammelliberale gerne vilde undgå konflikten. Estrup vel i grunden også, skønt han syntes at have gjort sig til eneste opgave ikke at blive »nerveus«, hvad der end måtte hænde. Han vilde jo hævde, at en regering havde lov til at »se til«. »Ske hvad der vil, jeg ser til« hed det i »Punch« om ham i 1882, og dette blev virkelig hans motto [2]. Under denne krise kommer hans ansvar særlig frem ved ledelsen eller rettere *ikke ledelsen* af forhandlingen om den midlertidige finanslov. Han overlod denne sag ganske i Matzens hænder, og det lykkedes denne hensynsløst at få forhandlingen afbrudt og den midlertidige forkastet i landsthinget uden fællesudvalg. Dette synes at have vækket de gammelliberale til modstand, men det sås nu, at Krieger og Broberg stod næsten alene.

I folkethinget gav dette stødet til en adresse til kongen. Forrest i brevpakken ligger et udkast forfattet med blyant af Hørup [3]. Det synes at have været bestemt til benyttelse i begyndelsen af samlingen, men er bleven henlagt. Nu tog, som ovenfor berettet, Bille initiativet, og adressen blev ordrett, som han havde skrevet den. At Klein og vel også Krieger var vidende derom er troligt, og derpå synes det også at tyde, at Klein under forhandlingen fandt det fornødent at sige, at han »ikke havde havt med affattelsen at bestille« [4]. At jeg næppe har knyttet overdreven forventning til virkningen af dette skridt fremgår af, at hverken jeg eller andre af de moderates ledere modtog valg til den 12mandsdeputation, der skulde overbringe kongen adressen. Ikke destomindre var det den almindelige opfattelse, at jeg havde skrevet adressen, og jeg

1] Anders Jensen Råbymagle svarer 22/1-85 på et ikke kendt brev fra Bojsen, hvori denne undslår sig for at holde møde på egnen og, som det synes af Jensens brev, giver en fremstilling af den politiske situation.

2] Udtrykket er ikke fundet i Punch 1882.

3] Hørups forslag synes at være bortkommet.

4] Kleins erklæring: »Jeg har ikke skrevet den (adressen) og har ikke haft noget med dens affattelse at bestille«, findes i Ft. 82/83 sp. 1598.

har siden ofte måttet høre ilde for den formentlige trussel om »broderkrig«. De liberale blev dog bange på halvvejen; Klein og selv Monrad undlod at stemme; Bille fandt det »forbavsende« [5]. Dette skridt, der visselig var tænkt som forsonligt, blev til det modsatte – et nyt hugg af sporerne i siderne på den allerede løbske hest. –

Tiden nærmede sig, da der om finansloven skulde nedsættes fællesudvalg, om hvis virksomhed forventningerne dog nu ikke var store [6]. At der endnu i venstre gærede mere eller mindre bevidste ønsker om en lempeligere løsning, viser de forsøg, der blev gjort på at få Krieger til at modtage valg til udvalget med den forudsætning, at han skulde være formand. Jeg var udsending. Ved hjælp af de enkelte liberale stemmer i landstinget kunde dette lade sig gøre. Også i denne vinter havde jeg en enkelt gang besøgt Krieger, men fandt ham overvejende håbløs. Han turde ikke påtage sig det vanskelige hverv, og dog havde man måske kunnet formå ham dertil ved fortsatte forhandlinger. Dagen forinden landstinget skulde vælge fællesudvalgsmedlemmer, havde geheimearkivar Jørgensen søgt mig i mit hjem på Dosseringen; da han ikke traf mig hjemme, havde han bedt pigen sige, at han havde søgt mig. Dette glemte hun imidlertid at sige. Hun undskyldte sig siden med, at det var et så underligt navn, som hun ikke kunde udtale (geheimearkivar). (Det var gamle Sofie). A. D. Jørgensen havde jeg dengang ingen forbindelse med, derimod var han jo Kriegers fortrolige [7]. Havde han bud fra denne? eller vilde han selv forsøge en ny forhandling mellem Krieger og os – måske på vilkår af tilsagn af visse indrømmelser? Jeg har engang senere spurgt ham derom, men fik såvidt jeg mindes et undvigende svar. Først næste dag, da det var for sent, fortalte pigen, hvem der havde været der, og jeg blev meget altereret – måske kunde et yderligere forsøg endnu have bragt vognen i et andet spor. I Kriegers sted blev Broberg valgt ind i udvalget. Med Broberg havde jeg under toldforhandlingerne stået i venlig forbindelse; hans oppositionelle holdning havde foranlediget hans udelukkelse af højre, hvorom han har gjort rede i en politisk pièce [8]. Han havde nu i fællesudvalget afgørelsen mellem

5) Om Billes brev vedrørende adressen se s. 121.

6) Da man ikke kunne forvente enighed om finansloven inden 1/4, forelagde Estrup 20/2–85 forslag til en midlertidig finanslov gældende indtil 1/5. Da man heller ikke kunne enes om affattelsen af denne lov, vedtog folketinget 18/3 den ovennævnte af Bille forfattede adresse til kongen.

7) A. D. Jørgensen hjalp Krieger med udgivelsen af fru Heibergs erindringer og gennemgik Kriegers dagbøger med henblik på senere udgivelse.

8) Under forhandlingen 1881/82 om ændringer i toldloven angreb grosserer C. A. Broberg støttet af Chr. Hage og Krieger regeringens fortsatte toldbeskyttelsespolitik;

de to ligestore partier, og da han stemte på mig til formand, kom altså dette skæbnesvangre hverv til at påhvile mig, sandelig ikke lysteligt. L. Dinesen blev sekretair ligeledes ved Brobergs stemme. Så begyndte dette dødsdømte fællesudvalgs pinlige forhandlinger.

Den 27de Febr. 1895 [9] traf jeg igen rigsarkivaren [10] hos bager Marstrand og spurgte ham da om sammenhængen. Han fortalte da følgende: Krieger havde forelagt Klein og Shaw [11] hver for sig det spørgsmål: hvormeget vil regeringen kunne tage udover folkethingets bevilling på den forelagte finanslov, uden at højesterett vilde dømme den derfor? De havde da hver for sig gennemgået de omstridte punkter og kommet til samme resultat med hensyn til sagernes natur, at der ustraffet vilde kunne tages 1½ mill. kr. Derefter havde Krieger spurgt Klein, om han mente, at folkethinget kunde bevæges til at give et sådant beløb, og da Klein havde svaret nej, havde Krieger opgivet ethvert håb om løsning. Imidlertid havde Høgsbro opfordret Jørgensen til at spørge Krieger, om han ikke endnu engang vilde forhandle med mig om stillingen; dette havde J. gjort, og Krieger havde svaret, at jeg gerne måtte komme. Det var dette svar, som J. vilde bringe mig, og han havde udtrykkelig bedet pigen om at hilse fra ham og sige »ja« til spørgsmålet. Dette havde pigen så glemt. Da J. bagefter traf Høgsbro, kunde denne forstå, at jeg ikke havde fået svaret og havde da yttret: »Så er der visst sket en stor ulykke« [12]. Imidlertid mente J. dog ikke dette, da Krieger nok havde villet tale med

delvis som følge heraf udtrådte han af højre og udgav 1884 pjecen: »Populære politiske betragtninger, særlig med hensyn til nødvendigheden af et forlig mellem højre og venstre og min udtræden af landstingets forenede højre.«

9] Det følgende afsnit er en senere tilføjelse. Hovedfremstillingen er antagelig skrevet i januar 1895.

10] Som følge af loven om ændring i arkivvæsenet af 30/3-89 ændredes A. D. Jørgensens titel fra geheimarkivar til rigsarkivar.

11] Højesteretssagfører Charles Shaw stod Klein nær og var landstingssekretær 1876-88.

12] Høgsbro opsøgte A. D. Jørgensen den 22/3. Den 23/3 var Jørgensen hos Krieger, og næste morgen gik han til Bojsen uden at træffe ham. Først den 3/4, da provisoriet var udstedt, skriver A. D. Jørgensen i sin dagbog: »I går skriver Krieger til mig, at han intet har set til nogen venstremand i anledning af, hvad jeg talte med ham om! Jeg gik i dag til Høgsbro. Ja, Bojsen havde ikke hørt noget fra mig, og så havde man troet, at K(rieger) ikke ville, og så var der jo ingen grund til at gå videre med den sag. Det overraskede mig ved sin utrolighed... Således som dette er gået, er der næppe tvivl om, at jo provisoriet kunne være undgået, dersom B(ojsen) havde fået efterretning fra mig.« Den 6/4 traf A. D. Jørgensen dog Bojsen igen og forstod på ham, at han ingen indrømmelser kunne have givet. Se iøvrigt A. D. Jørgensens dagbog i Danske Magazin 7. rk. nr. 5 s. 20-23. Sml. Høgsbro II s. 118, Bojsens brev af 18/6-85.

mig, men næppe havde ladet sig overtale til at tage affaire. Han holdt sig til de 1½ mil. – og derom havde jeg sikkerlig hellerikke kunnet give noget løfte. Ved begyndelsen af en forhandling kan og bør der naturligvis ikke loves noget bestemt. Noget andet er, hvad forhandlingen kan føre med sig. Ihvertfald var det dog lettsindigt af J. at overlade en pige at give mundlig besked i denne sag. Hvem véd? Imidlertid ligger i denne fremstilling også en forklaring til Hagemanns brev om de 1½ mil. kr., som altså er kommen enten fra Klein eller Shaw [13].

Stillingsens uhyre alvor kunde dog ikke undlade at øve sin indflydelse selv på lettsindige gemytter. Fra begge sider optrådtes med den største forsigtighed, men det gjaldt stadig mere om at fralægge sig ansvaret end om at påtage sig det. Som formand søgte jeg blot at holde forhandlingerne ved live ved stadig at indkalde ny ændringsforslag, og da tiden ikke slog til, blev dette meddelt regeringen, om den kunde finde udvej; men allerede den 30te havde kongen underskrevet beslutningen om, at rigsdagen skulde sluttes Onsdag den 1. April. Striden drejede sig som bekendt fortrinsvis om de ekstraordinære militære bevillinger, særlig forslag om forstærkning af søfterne. Holstein havde i regelen ført ordet i udvalget – Berg holdt sig noget tilbage. I et aftenmøde udtalte han sig om bevillingen til søfterne, at i og for sig var disse forslag vel begrundet, og det var kun forholdet til ministeriet, der hindrede ham i at stemme derfor. Dette var atter en antydning af Bergs tilbøjelighed til at finde en løsning, men når han ikke kunde anvise nogen sådan, var det naturligvis taktisk urigtigt at svække venstres stilling ved sådanne udtalelser. Holstein blev rasende, og efter mødet – i samme lokale, mens endnu nogle højremænd var tilstede – kom det til et forbitret sammenstød mellem ham og Berg. H. kaldte ham en forræder og bad ham hellere strax gå over til højre o. s. v. Jeg standsede Holstein nede i salen og vilde tale ham tilrette i følelsen af det forfærdelige i, at vore mænd i et sådant øjeblik faldt over hinanden. Han var fremdeles meget heftig og svarede mig først: »Ja, De løber jo altid i halen på Berg!« Efter nogle stærke udbrudd lykkedes det mig dog at berolige ham og endogså at få ham til strax at gå ind til Berg i formandsværelset og gøre ham en undskyldning [14]. Holstein kunde beherske sine stemninger. Men dersom B. virkelig omgikkes med plan til en løsning, så måtte denne forsoningsscene påny binde ham til konflikten. Men sagen var, han turde ikke finde løsningen og havde i virkeligheden heller sletningen mulighed derfor.

13] G. A. Hagemanns brev synes at være bortkommet.

14] Da Niels Neergaard skrev sine erindringer, der udkom 1935, havde han adgang til Bojsens erindringer, hvorfra han refererer den omtalte scene s. 101.

Under sådanne auspicer kom natten den 31. Marts med højres overmodige fordring om 3 millioner inden Kl: 12; samtidig fik jeg i aftenmødet brevet fra Hagemann med antydning af at dele trækten i 1½ mil. Derom var ingen ørenlyd – minutterne svandt og mødet hævedes Kl: 12 uden resultat [15]. Til Matzens journalister, der stod og ventede i spænding udenfor døren, lød frydebudskabet »Provisoriet er sikkert!« På den anden side fortalte Dinesen, at jeg ved mødets slutning havde sagt til ham: »Så blev der da ende på dette fællesudvalg!« Har jeg sagt noget sådant, var det visselig et naturligt udbrud af forhandlingens pinlighed i dette udvalg, der måtte anses for dødfødt [16]. Imidlertid ansatte jeg møde til næste dag – så længe der var liv, var der håb. Onsdag formiddag gjordes der endnu nogle forsøg. På foranledning af Krieger henvendte Liebe sig til Berg, men denne kunde ikke røre sig. Derefter havde Estrup en længere samtale med Berg. Han skal have begyndt med at stille sin afgang i udsigt, når B. kunde skaffe en finanslov, men derefter var de hurtigt begge kommen ind på at holde konstitutionelle foredrag for hinanden uden udbytte – hvor betegnende for disse to kamphaner, som dog nok begge ønskede fred!

Bergs forhold [17] i foråret 1885 har senere oftere været genstand for omtale. Skarpest i en polemik mellem ham og Holstein 19. Oktober 1889 (sp. 352–66). Berg siger da udtrykkelig (sp. 352): »Den gang begivenhederne udviklede sig således, at reaktionen gik lige lukt ud mod det tomme rum og havde forberedt det, da ønskede jeg ikke at gå denne vej. Ærede medlemmer ville vide, at jeg for mit vedkommende søgte at forebygge det, såvidt jeg kunde, og søgte at tage initiativ dertil, og jeg vil indrømme o. s. v.« Holstein forlangte at vide, hvad det var, han da havde foretaget sig, og Berg svarede (363): »De hemmelige forhandlinger, jeg sigtede til, må være det ær. medl. meget godt bekendte; thi en del af dem, og navnlig det jeg sigtede til, er pointen i forhandlinger mellem d. ær. medl. og mig, hvorved jeg bestemt hævdede, at der fra oppositionens side skulde gøres de yderste indrømmelser, folkethingets ære tillod for at undgå den krise, reaktionen vilde føre os til.« Holstein erklærer,

15] I fællesudvalget, der nedsattes 26/3 med et flertal for venstre, forhandlede man sig frem fra en difference på 5 mill. kr. til 3 mill. Den 30/3 foreslog man og fik vedtaget, at fællesudvalget skrev til Estrup for at få udsættelse, men Estrup gjorde intet. Om natten til den 1/4 tilbød venstre at give halvdelen af de 3 mill., men højre ville ikke give den sidste 1½ mill. kroner.

16] Dinesen fortalte det til Matzen, der udnyttede det i en valgtale i Skelskør for at antyde, at Bojsen forsætlig havde undladt at indkalde flere fællesudvalgsmøder; se Bojsens artikel derom i Morgenbladet 5/5–85; jvr. Næstved Tidende 8/5–85.

17] Det følgende afsnit er en senere tilføjelse.

at Berg dengang »intet, absolut intet havde gjort, ikke så meget engang som et forsøg på en forhandling« – »Han har sagt til mig, at vi skulde gå så vidt som muligt i indrømmelser, inden vi skulde gå ud i det yderste mørke o. s. v., hvilket viste mig, at d. ær. medl. gerne havde set, *om jeg på eget ansvar havde klaret ham i den situation*«. Berg henviste til en brevveksling mellem dem, som Holstein dog erklærer ikke vedrørte forfatningsstriden.

Denne polemik kaster et rigtigt lys over stillingen fra begge sider i 1885.

I de sidste dage havde Berg i [en] kreds af sine venner gentagende udmalet faren ved »at komme ud i det yderste mørke« – hans eget udtryk. Bagved al denne rådvildhed stod et folk, der troede, at det var dagen forud for revolution!

Som slutningsprotest havde C. Hage skrevet vedlagte udkast til beslutning af folkethinget, der skulde oplæses ved slutningsmødet [18]. Som det af rigsdagstidenden fremgår, blev den imidlertid reduceret til en ganske kort protest, oplæst og applauderet ved et hurra, hvorefter venstre forlod salen [19]. Særlig var slutningsudtalelsen om at tage det med ro udeladt. Derom mere senere.

At de betragtninger, som jeg her har nedskrevet, ikke blot er bagklogskab, fremgår af, at jeg dagen efter rigsdagens slutning nedskrev følgende beretning om fællesudvalget:

»Under og efter så skæbnesvangre begivenheder, som er foregåede i de sidste dage, er det naturligt, at både nutiden og eftertiden ville være ivrigt beskæftigede med spørgsmålet: »Hvis er skylden?«. Højre forsøger at dække sig ved påstanden om, at forhandlingerne i fællesudvalget er forhalede på uforsvarlig måde. For mit vedkommende skal jeg med ro modtage kritikken over forhandlingens ledelse. Men overfor alle dem, der ville fæste nogen lid til mine ord og mit skøn angående stillingen, ønsker jeg at udtale følgende, mens indtrykket endnu er frisk. Skal forlig opnås mellem meget afvigende standpunkter, er den første betingelse tid til rolig overvejelse; ethvert tilnærmende skridt fra en af siderne fører uvilkårlig tilsvarende med sig fra modparten, og nye udsigter åbner sig. Ad denne vej kan selv stærke fordomme efterhånden undergraves, og afstanden kan tilsidst indskrænkes til et så lille mål, at en overenskomst ikke mere kan undgås, selv om den ikke ønskedes. Jeg har derfor opfattet min opgave som forhandlingsleder ikke således, at det blot galdt om at frem-

18] C. Hages udkast til folketingsbeslutning synes bortkommet.

19] Venstre forlod salen demonstrativt, imens Estrup oplæste hjemsendelsesresolutionen.

skaffe indstillinger fra udvalget uden hensyn til, om de kunde ventes at føre til forståelse om finansloven mellem thingene, men meget mere, at dette sidste var det alt overvejende hensyn for udvalgets arbejde. Blev tiden ikke tilstrækkelig, måtte denne mangel afhjælpes ved udenfor udvalgets område liggende foranstaltninger; og udvalget måtte anses i denne henseende at have gjort sin pligt ved at meddele regeringen sit skøn om tidens utilstrækkelighed. Dette er sket. Jeg skal tilføje, at der fra flertallets side ikke på noget tidspunkt er blevet stillet noget forslag, der er betegnet som ultimatum. Fra mindretallets side blev der ganske vist gjort nogle tilløb til at betegne de efterhånden fremkomne tilbud som yderste indrømmelser, men sådanne betegnelser blev ikke fastholdt, og jeg konstaterer forsåvidt også med tilfredshed, at mindretallet i sin erklæring til landstinget hellerikke har betegnet dets sidste forslag på denne måde, om end det fremkom Kl: 10 om aftenen den sidste dag i finansåret med fordring om svar inden Kl: 12 om natten.

Jeg har modsat mig ethvert forsøg på at brutalisere forhandlingen og derved fremkalde et brudd. Jeg nærer fremdeles den tro, at hvis rigsdagssamlingen var bleven fortsat i nogle dage, så at de fremkomne forslag og hele stillingen i fællesudvalget kunde være bleven genstand for rolig overvejelse af alle rigsdagens øvrige medlemmer, så vilde resultatet være bleven en lovlig vedtaget finanslov. København 2. April 1885

F. Bojsen.«

Forholdet var det, at den ledende fraktion i højre havde taget sin beslutning, de ønskede provisoriet, og regeringen var villig til at tage ansvaret. Overfor disse kræfter – mindretal i den samlede rigsdag og fællesudvalget – stod et vaklende og splidagtigt »flertal«, der lod sig drive med strømmen uden nogen forberedt plan hverken for den ene eller anden eventualitet. De virkelige førere turde hverken tage ansvar for det ene eller andet. Udfaldet af denne kamp kunde på forhånd ikke være tvivlsomt.

Provisorietiden 1885-86

Efter rigsdagens slutning blev den parlamentariske kommission, for hvilken jeg var formand, siddende et par dage, hvorved det konstateredes, at en sådan kunde arbejde udenfor samlingerne. Dog ses det af regnskabet, der vedligger, at Scharling ikke har villet oppebære diæter [1].

[1] Kommissionen nedsattes 26/1-85 efter en folketingsbeslutning iflg. grundlovens § 42. Den skulde behandle udgifterne vedrørende kirkeligt råd samt indtæg-

Forøvrigt påbegyndtes først nu organisationen af modstanden. Herved udfoldede Berg en mægtig virksomhed, se hans vedlagte cirkulære. Indsamling til demokratisk fond og samling af kræfterne [2]; i sidstnævnte henseende dog i dobbelt retning, dels tilslutning til fællesbestyrelsen og dens foretagender – dels og med større iver organisation af det Danske venstre og tilslutning til Morgenbladet. Denne dobbelthed svækkede virkningen. Men hvad betød selv den ypperste organisation, når man ikke vidste, hvad den skulde bruges til, og herved viste sig atter rådvildheden. Skulde der nægtes skatter? Ja – og nej. Der udarbejdedes en slags vejledning med oplysning om skatternes forfaldstider, creditforeningernes regler. Dette sigtede dog efter Taubers initiativ nærmest til arbejdet for erobring af disse institutioner for skatterestancer (ved overrettssagfører Hansen); men der gaves intet råd, kun underhånden, at de, der risikerede noget derved, skulde lade være at nægte skatter. Jeg advarede forgæves imod at få befolkningen delt i skattenægttere og skattebetalere; enten – eller! men jeg var (ligesom Berg) stemt imod al skattenægtelse, da den kun vilde blive spredt fægtning [3]. Men den overvejende melodi (særlig fra den Hørupske side) lød: Nu er rigsdagens gerning forbi, nu må befolkningen tage fat – og lad dem om det! Vi kan ikke være ansvarlig for, om en eller anden brænder sig! Man kan ikke lave æggekegale uden at slå æg itu! – Skattenægtelserne blev kun til løjer og mere eller mindre lystige demonstrationer.

Farligere blev det, da man syntes at ville anvende den samme taktik overfor riffelbevægelsen. Alt i længere tid forlød det, at »ungdomsforeningerne« rustede sig til at tage imod provisoriet efter Norsk mønster ved »riffelringe« – der dannedes foreninger, indkøbtes rifler; i Vendsyssel var

terne ved salg af præstegårdsjorder. Kommissionen havde ni medlemmer med Bojsen som formand og Rasmus Claussen som næstformand. Det omtalte regnskab kan ikke findes i Bojsens arkiv.

2] »Et personligt og fortroligt brev til mine kolleger i Det danske venstre« findes i et hektograferet eksemplar i Bojsens arkiv (se også s. 143 note 9). Brevet er dateret, men må være fra sidste halvdel af april 1885. Desuden findes et af venstres fællesbestyrelse udsendt cirkulære, der omhandler en ny indsamling til Demokratisk fond. »Originalen« findes i kopibogen for venstres fællesbestyrelse (V. F.) s. 5 (RA). Det er underskrevet af samtlige 9 medlemmer i fællesbestyrelsen og dateret 2/5–85.

3] Ved et møde i venstres fællesbestyrelse 23/5–85, hvor Bojsen ikke var til stede, vedtoges det »at svare evt. skattenægttere, at man – efter rådførelse med flere sagskyndige – måtte fraråde dem for denne termins skatteopkrævning at søge nogen fogedkendelse – altså heller ikke protestere til udplantingsprotokollen eller overhovedet gå til domstolene.« (Forhandlingsprotokol for V. F., RA.)

der endog indledet forhandling om indkøb i udlandet af en større beholdning. Berg var kendelig bekymret ved dette; hans tanke var kun passiv modstand. Hørup sagde derimod: A skidt, lad de unge more sig – hvad kommer det os ved! Skønt jeg forlængst var trådt tilbage i geleddet og kun agtede at lyde og følge, fandt jeg dog, at her stod vi overfor et spørgsmål, hvor enkeltmand ikke stiltiende kunde dele ansvaret. Jeg forlangte gentagende, at bestyrelsen skulde foranledige en rådslagning med riffelbevægelsens ledere; man vilde helst holde sig udenfor, men jeg forklarede det uforsvarlige heri så indtrængende, at man tilsidst gik ind på at indbyde de unges ledere til et møde med fællesbestyrelsen i Kbhn. (Det var i de samme dage, at Jørgen Lund fra Næstved sagde, at han ikke vilde tale ved et riffelmøde i »Kalkeballen«, thi *hvis* han talte, vilde det blive frygteligt) [4].

Til sammenkomsten (i finansudvalget) mødte Martin, Sort, Slengerik, Jordan [5] og nogle flere; og dette møde blev det mest tragikomiske, jeg har overværet. Berg begyndte med at spørge de unge, hvad deres mening var – og disse spurgte igen og med rette om, hvad fællesbestyrelsen vilde dem. Berg og Hørup svarte undvigende, vogtende på ikke at give sig nogen blottelse overfor hinanden indbyrdes. De indbudte blev mere og mere forundrede; nogle har sagtens troet, at forestillingen var diplomati overfor den kommende farlige »revolution«; andre har set klarere, og et brev til mig fra Sort flere år efter viser, at han dengang blev færdig med både Bergs og Hørups »radikalisme«. Sorts brev er af 5. Januar 1890 og giver et karakteristisk billede af mødet. Særlig ses det, at Hørup har forsvaret anvendelse af løgn og mened under en kommende rettslig forfølgelse [6]. Da ingen vilde ud med sproget, tog jeg ordet og yttrede, at jeg ikke kunde tale på bestyrelsens vegne, men vilde for mit eget vedkommende fraråde enhver bevægelse, der gik ud over at styrke de bestående skytte-

4] »Kalkeballen« var en ældre teatersal, der nu benyttedes som restauration og mødelokale. Den lå på hjørnet af Store og Lille Kannikestræde i København.

Om redaktør, senere folketingsmand Jørgen Lunds udtalelse kan intet nærmere siges.

5] Fr. Martin var dengang højskolelærer og lokalredaktør ved Sorø Amtstidende; Thomas Sort var redaktør af Dansk Skyttetidende, Carl Slengerik redaktør af Stubbekøbing Avis og Aage Jordan af Lolland-Falsters Folketidende.

6] I brevet fra redaktør Sort hedder det: »Allerede i gamle Bjørnbaks tid var jeg livligt med i de *overfladiske* politiske strømninger og har nærmest været på Bergs side, indtil jeg på nært hold havde set hulheden i hans politik og særlig ved mødet mellem venstres fællesbestyrelse og folkevæbningssamlagene 2/5–85 havde fået dybere indsigt i radikalismens natur. . . . Som De måske erindrer, talte Hørup om løgnens berettigelse i den stående kamp med reaktionen.«

foreninger; ethvert tilløb til revolutionære bevægelser vilde kun blive fiasko. Hertil blev der intet svar; men forsåvidt man kan slutte, at tavshed er samtykke, var dette det svar, som riffelmændene fik af fællesbestyrelsen, uden at hverken Berg eller Hørup havde sagt noget bestemt. Virkningen viste sig imidlertid efterhånden; de ubetænksomste idéer forduftede, og allerede inden riffelprovisoriet udkom 5. Maj, havde bevægelsen faktisk mistet sin brådd [7]. Dønningen forplantede sig til skytteforeningerne og gav disse en rivende tilvæxt med den deraf følgende splittelse [8]. Det var det eneste punkt, hvor jeg i disse år greb aktiv ind, og jeg er glad ved at have reddet en del unge mennesker fra at komme galere afsted, end det skete, og hvorved venstres sag vilde have lidt et større knæk. De forskellige frugtesløse tilløb var gale nok endda. I lignende retning sigtede de i Bergs circularære omtalte bevægelser af grundlovsværneforeningen [9], hvorefter navnlig Jens Lund tog samme lære, som Sort havde fået.

Det første af sommerens møder var det i Schrøders brev af 27. April omtalte med højskoleforstanderne i Odense 8. Maj [10]. Både Berg og jeg rådede dem til fremdeles at modtage statsunderstøttelsen; ingen kunde undgå på mangfoldige måder at komme i berøring med statsmaskineriet. At offre sig selv vilde kun være på kinesisk at skære maven op på sig selv for at hævne sig på noget. Det forhold, hvori højskolerne står til befolkningen, medførte dog, at adskillige blev udelukkede af ministeren, og disse blev da i de følgende år oprettholdt ved understøttelse fra demokratisk fond, hvis rett rigelige midler for en stor del anvendtes i dette øjemed foruden til de store processer og rejser [11].

7] »Foreløbig lov angående forholdsregler for at forhindre misbrug af den uindskrænkede adgang til at anskaffe våben og øve sig i disses brug« – almindeligt kaldet Riffelprovisoriet.

8] Om skytteforeningernes udvikling 1880–87 se L. F. C. Krogh: Skyttesagen i Danmark gennem 50 år (1911) s. 238 ff.

9] I den s. 141 omtalte private og fortrolige skrivelse fra Berg omtales, at grundlovsværneforeningen med N. Lindberg og I. Nielsen i spidsen var ved at nærme sig de radikale. Den havde forhandlet med Herman Bing og Anker Heegaard derom. Berg erklærer, at et hovedmål nu må være at lægge forhindringer i vejen for foreningen og siden helt opløse den. Højskoleforstander Jens Lund, Vejstrup, havde været grundlovsværneforeningens formand 1878–82.

10] Ludvig Schrøders brev foreligger endnu. Han meddeler, at 35 højskoleforstandere har tilmeldt sig til mødet. Forinden havde Bojsen dog holdt et stort politisk møde på Rødkilde den 25/4. (Om højskoleforstandermødet se R. Skovmand: Folkehøjskolen i Danmark 1841–92 s. 346 ff, jvr. s. 245.)

11] Demokratisk Fond var oprettet i forbindelse med de store protestmøder i sommeren 1883.

Af brevvekslingen angående grundlovsfesten i Bjerremarken ved Vordingborg ses den gærende strid med »Europæerne« [12]. Jeg mødte og holdt foredrag ved festen og erindrer fra fællesspisningen et karakteristisk sammenstød med Jens Busk (støttet af Mads Strandskov) i anledning af, at denne prædikede som politisk rettesnor: Jo galere, des bedre! Min indsigelse derimod stemmede vel med min opfattelse i det hele. Jeg nærede aldrig nogen tvivl om, at en løsning kun kunde komme gennem forhandling på rigsdagen; men enhver ny yderlighed vilde kun end mere vanskeliggøre en sådan forhandling. Jeg mindes, at forsamlingen i Bjerremarken næppe havde nogen forståelse af modsætningen.

Brevet af 3. Juni fra C. Hage viser den købstadsbevægelse, som han og Oktavius Hansen søgte at samle om sig, og dens hindringer [13]. Efter min indbydelse kom de til møde i Stege sidst i Juni og boede på Rødkilde. Bevægelsen fik dog ligeså lidt her som andensteds nogen varig betydning, og lederne sluttede sig snart nærmere til den Europæiske side – by kontra land. I forbindelse hermed står, at Cantor kom til Rødkilde og talte ved et møde i Fanefjord [14]. Et brev fra Holstein af 6. Juni er meget talende. Det ses, at skarlagensfeber hjemme friede mig for adskillige møder, hvorom mange indbydelser vidner [15].

Hovedbegivenheden blev Bergs, Holms og Larsens rundrejse i Jylland i Juni måned. Når radikalerne havde villet, at Berg skulde »løbe

12] Mejerist Johs. Petersen var formand for festkomiteen, medens amtsrådsmedlem J. Rasmussen skulle sørge for talerne. I et brev af 18/5 beklager Johs. Petersen sig over, at Rasmussen kun vil henvende sig til folk som Hørup og Busk, men ikke til folk som Bojsen, Harald Holm eller Holstein. J. Rasmussen må dog være faldet til føje, for i et brev af samme dato opfordrer han Bojsen til at tale ved grundlovsfesten. Mødet er refereret i Næstved Tidende 6/6–85.

13] Der dannedes liberale vælgerforeninger i de sjællandske købstæder i opposition imod det ellers overvejende højresindede borgerskab. Men byernes højreforeninger terroriserede disse nye tilløb, så de ikke turde træde åbent frem. Hage omtaler de vanskeligheder, de liberale i Slagelse led under i denne henseende.

14] Overretssagfører A. B. Cantor, der var politisk medarbejder ved Dagsavisen, holdt møde d. 14/6. Referat findes i Møns Folkeblad 16/6. Ifølge N. J. Larsens brev af 26/5 var det egentlig Larsen, der var blevet inviteret. Da han blev forhindret, sendte han Cantor.

15] Holstein anser det for unødvendigt at efterkomme alle de mødeinvitationer, der strømmer ind, og fortsætter: »Jeg håber, at skarlagensfeberen fremdeles er mild; så er det heldigt at have det overstået og et aldeles uforligneligt motto til ikke at tage til de møder, man jo ellers har en så ustyrlig lyst til . . .

Ministeriet er ellers ved godt mod. Meget kloge folk har sagt, at man blot skulle gøre som i Rusland, dér havde kejseren jo dog til sidst også fået bugt med – nihilisterne!«

linen ud«, var dette forsåvidt nået, som Bergs radikalisme var endelig og afgørende strandet i foråret 85, da han havde ladet sig drive ud i provisoriet men nægtet at stille sig i spidsen for nogensomhelst aktion udover det rent passive. Men dette knæk, såvelsom hans grundsvaghed skulde få sin egen dramatiske illustration på tribunen i Holstebro. Han fulgte dør samme taktik som overfor skattenægtelse og riffelbevægelsen. Men forskellen var, at her stod han ansigt til ansigt overfor en situation, der krævede hans *personlige* indgriben, og kravet kunde moralsk ikke omgås overfor hele det spændt lyttende folk, der rakte langt udover forsamlingen i Holstebro. Ligesålidt som jeg nogensinde har kunnet forstå, at Berg juridisk kunde dømmes for oprinnet i Holstebro (intet bevis), ligeså visst var ingen i tvivl om, at han bar det moralske ansvar. Han vilde lettelig have kunnet bære den offentlige menings dom, hvadenten han havde givet ordre til at vise herredsfogeden ned eller han havde modsat sig det. Men den udvej han valgte, blev for ham ødelæggende. Holstebro blev hans Waterloo*.

Folkedommen derom havde en dobbelt side. Nogle misbilligede, at han havde ladet andre bære ansvaret for sig – andre, at han overhovedet havde ladet sig fange. Det er ofte en folkelig adkomst til en viss art af respekt, dette at kunne sejle loven så nær som mulig uden dog at kunne rammes. For mig var der noget usigelig tragisk i den straf, som Berg fik for sin svaghed, en egenskab som jeg så godt kendte, og som derfor ikke forandrede min dom om ham. Hans lille brev til mig af 3. Juli kort efter affæren viser så øjensynligt hans nervøsitet [16]. Nogen tid efter fik jeg et talende vidnesbyrd om det umiddelbare indtryk, som Holstebro-sagen havde gjort. Jeg modtog et telegram fra grosserer Lachmann med anmeldelse af hans besøg. Han kom til Rødkilde (hvorefter vi omgikkes lidt en kort tid i Kbhn.). Hans ærende var at sige, at nu måtte Berg være en umulighed, og jeg måtte stille mig i spidsen for at skaffe en mindelig løsning af konflikten. Jeg svarede kun: så sagte! kun Berg kan skaffe en løsning, og anbefalede ham selv at søge Berg. Bergs evne til

* Senere har jeg i fortrolighed fået en meddelelse fra folkethingsmand Laurids Skov, som er svoger til Peder Noes. Denne har sagt ham, at Berg udtrykkelig havde pålagt ham og Th. Nielsen at sætte herredsfogeden ned, idet hver af dem skulde tage ham ved armen. At Berg bagefter fragik dette gjorde, at Noes forlod ham; men han vilde dog ikke trods sin sagførers opfordring blotte Berg.

[16] Bergs brev kan desværre ikke findes i Bojsens arkiv.

at vinde personligt fremgår højest karakteristisk af Lachmanns brev af 14. Sept. [17]. Et par år efter sluttede Lachmann sig til socialisterne.

Som afslutning på sommerkampagnen – dog på et tidspunkt, da begivenhederne om efteråret havde bragt stemningen på højdepunktet – skal her tilføjes beretning om mit møde på Rødkilde. Efter rigsdagens hjemsendelse havde jeg indbudt til vælgermøde i forsamlingshuset på Rødkilde i November. Forinden modtog jeg vedliggende brev af 5. Novemb. fra herredsfogeden, hvori han anmoder mig om at anvise ham og politiet plads ved mødet [18]. Jeg svarede naturligvis, at det kunde jeg ikke indlade mig på; vilde politiet overvære mødet, måtte de selv bære ansvaret; ellers frygtede jeg ikke for nogen uorden. Han sendte da politiassistent Møller ud til mig for at ordne det mundlig, og jeg forstod da vel, at politiet var mere bange end vi; men at de havde ordre til at møde. Jeg rådede dem da til at tage plads så lidet iøjnefaldende og udfordrende som muligt; om jeg ikke kunde låne dem privat nogle stole – nej, jeg vilde ingen del have deri. Kort før mødet kom han igen med en vogn fuld af stole, men da der allerede samledes folk, bad han mig om at følge ham ind i salen og anvise plads for stolene. Jeg gentog kun, at jeg rådede til at sætte stolene i baggrunden. Jeg havde ikke isinde at gøre politiet nogen fortræd, men tage dem under min særlige beskyttelse fandt jeg dog helleringen anledning til. Da jeg kom over i salen, var denne fuld af mennesker, og borgmesteren, med alt hvad han kunde samle af politi, sad på række bagerst langs den ene væg. I et foredrag gjorde jeg rede for den politiske stilling og rådede til at vente på bedre tider. Ingen andre tog ordet, og mødet endte med et dundrende hurra for mig. Såsnart folk var gået, kom 1ste fuldmægtig (Hansen) bleg hen, trykkede min hånd og takkede for min rolige optræden. Det var åbenbart en lettelse, at politiet var sluppet så lett derfra. En strid mellem Mønboerne og politiet kunde kun opstå ved at blive indforskrevet. Siden samtalede jeg mundlig med borgmesteren, og vi traf i fortrolighed og god forståelse den

17] Grosserer J. J. Lachmann skriver bl. a.: »Dagen efter min hjemkomst [fra Bojsen] besøgte jeg Berg. Jeg har altid på mange måder sympatiseret med ham; men alle mine forventninger blev overtrufne ved den imødekommende, klare og åbne forhandling mellem os. Han står for mig som superlativet af sand fædrelandskærlighed, og hele hans betragtning af situationens krav i forbindelse med det presserende hensyn til sit parti, som han lagde for dagen, vidnede om en noblesse i tænkemåde.«
18] Herredsfogden, C. A. Hviid »henstiller til behagelig overvejelse, om De måtte finde anledning til at drage omsorg for, at der reserveres mig fornødne pladser i sådan nærhed af talerstolen, at talerne tydelig alle kunne høres – eller om De mener at burde overlade en slig foranstaltning til mig selv.«

aftale, at når han kunde fri os for gendarmer, vilde jeg indestå ham for ro og orden på Møn. Vi fik da heller ikke gendarmerne at se, og alt gik vel. Med en så nerveus mand som Hviid, kunde der ellers trods hans gode vilje lett være sket ulykker. Men tilbage til rigsdagsgeringen.

Efter krakket i foråret var det mig klart, at folkethinget kun gennem forhandling kunde genvinde det tabte, og jeg begyndte nu at forsøge at forberede en forhandling til vinteren. I September rejste jeg til Bogø og talte med Berg og fandt ham ikke utilbøjelig til forhandling. Naturligvis var vi enige om, at provisoriet skulde forkastes; men hvorledes forholdene derefter vilde blive kunde først overses, når man så regeringens forslag. Som sædvanlig bandt Berg sig ikke til noget, men jeg tvivlede ikke om hans virkelige stemning.

Ved rigsdagens sammentræden tog jeg ind på hotel L'Europe; allerede om foråret havde jeg opsagt lejligheden Dosseringen 32. 1., hvor vi havde boet i 9 år. Man måtte være forberedt på, at rigsdagssamlingen kun blev af kort varighed foreløbig. Da jeg imidlertid havde lejligheden til efteråret, havde jeg atter lejet den ud til den bekendte Franske Afrikarejsende, du Chaillu, som denne sommer opholdt sig i Kbhn. for at studere – Midnatssolens land [19]. Han havde et helt år fungeret som konge for en negerstamme i det indre Afrika. Han beholdt møblementet og vor kokkepige, gl. Sofie, og førte sammen med en Amerikaner et flot hus, som imidlertid udartede til så vilde orgier, at husværten forlangte ham udvist, hvad jeg efter nogen forhandling også måtte gøre ved prokurator Lassens hjælp. Moral: Man skal ikke leje sit hus til en konge! Forresten var manden en god ven af den Amerikanske minister Anderson, der undskyldte vildskaben under vort samvær året efter. – De følgende års mange triste minder knytter sig til opholdet i hotel L'Europe delvis på feltfod.

Ved samtaler med Holstein var det klart, at han og Hørup også nu tilstræbte forhandling. Alle ventede, at provisoriet vilde blive forelagt strax og forkastet, rigsdagen hjemsendt; men derefter vilde der fremstille sig forskellige muligheder for genoptagelse af forhandlingen. Disse tanker blev imidlertid krydsede derved, at regeringen *ikke* forelagde provisoriet, men erklærede at ville forelægge provisoriet, når finanslovsforslaget for næste år var gået til 2den behandling [20]. Skete dette i forståelse med Europæerne? Det er aldrig oplyst, men Hørup greb ialfald chancen med

19] Paul Belloni du Chaillu var i virkeligheden amerikaner, men af fransk afstamning, født i New Orleans 1837, død i St. Petersborg 1903.

20] De sidste ord i sætningen er udstreget og i marginen erstattet med: »1ste behandling var tilendebragt.«

iver og tilrådede, at vi skulde følge den af regeringen anviste vej og altså foreløbig lade provisoriet urørt, men lade finansloven gå i udvalg. Dette var i afgørende strid med forståelsen mellem Berg og mig, at provisoriet strax skulde forkastes, og jeg stillede mig bestemt på Bergs side, så meget mere som dette måtte være vejen til senere behandling af finansloven, hvad jeg atter betonedede overfor Berg. Herom leveredes så en heftig kamp i partiet, men da Alberti med voldsomhed optrådte på Bergs side, sejrede denne med stor majoritet i fællesmødet af hele venstre. Provisoriet blev da indbragt af Alberti og med glands forkastet [21].

Imidlertid, regeringen vilde ikke anerkende gyldigheden af denne forkastelse ved privat initiativ [22], og heraf benyttede sig Europæerne til at forlange finansloven strax forkastet som protest imod provisoriets oprettholdelse. Forgæves gjorde jeg gældende, at de to ting behøvede ikke at høre sammen, og at det var uforsvarligt at nægte at behandle dette finanslovsforslag, der indeholdt den *første begyndelse til Københavns befæstning* [23]. Stemningen var nu så ophidset på begge sider, at Berg ikke turde gøre nogen modstand, og finanslovens nægtelse vedtoges i partiet med alle stemmer imod Monrad, H. C. Nyholm og mig. I salen stemte jeg med flertallet, medens de andre to visstnok afholdt sig fra at stemme [24]. Således skete det, at det mest skæbnesvangre skridt foretoges i kraft af indre partiintriger, medens *begge parter i virkeligheden var imod dette*. Hermed var foreløbig alle skranker nedbrudt for provisoriets oversvømmelse. Årsagen var psykologisk set striden mellem Berg og Hørup! Herefter var begge parter mere end nogensinde gennemsyrede af en brændende mistænkelighed, der snart satte yderligere frugt.

Efterat finanslovens 1ste behandling således var »tilendebragt« (på en anden måde end forudsat), anmeldte Estrup sit provisorium, der skulde på dagsordenen den 23de Okt. Netop i dette kritiske øjeblik kom Jul. Rasmussens attentat på Estrup, som om det var bestilt, den 22de. Såsnart jeg hørte det, ilede jeg til Berg og bevægede ham til strax i en droske at køre ud til Estrup og aflægge sit kort; han var ikke meget

21] Ft. 85/86 sp. 91.

22] Regeringen hævdede, at provisoriet ikke var egentlig afvist, førend begge ting havde forkastet det.

23] Den provisoriske finanslov for 1885/86 optog 2½ mill. til militære formål, men deraf intet til Københavns landbefæstning. Forslaget for 1886/87 indeholdt derimod 3,3 mill. til anlæggelse af forterne i Charlottenlund og Kastrop.

24] Monrad stemte for lovens overgang til 2. behandling, medens H. C. Nyholm undlod at stemme (Ft. 85/86 sp. 185).

oplagt dertil, men gjorde det dog [25]. Derfra gik jeg til Morgenbladets kontor i Tordenskjoldsgade for at sikre mig, at bladet strax tog afstand fra forbrydelsen. For at hindre, at Socialdemokraten gjorde dumheder, sendte jeg bud efter redakteur Wiinblad, der kom strax, meget glad over at være bleven kaldet – socialisterne følte jo nok, at ulykkens brådd lettest kunde vendes imod dem. Han fulgte gerne mit råd, og således hændte det, at jeg den dag kom til at inspirere både Mgbl. og Socialdemokraten. Wiinblad har husket det og kom forleden og takkede mig for denne håndsækning for 10 år siden. Dagen efter blev rigsdagen udsat for at give plads for de ny provisorier, gendarmer o. s. v. [26].

Da møderne atter genoptoges den 18. December, havde ministeriet forandret taktik. Provisoriet blev nu holdt tilbage indtilvidere, medens Estrup forelagde sit grundlovsforslag med lodtrækning imellem thingene! Ved siden heraf forelagde Klein sit grundlovsforslag og Juel sit [27]. Imidlertid var Berg bleven ganske ustyrlig. Sukkersygen kan forklare meget. Var det nervøsitet efter Holstebrosagen og den ventede dom? Meget var det mistænkelighed overfor Europæerne, til hvilke han efter efterårskampen henregnede Holstein. Han følte sig omgivet af intriger, men lod sig således påvirke deraf, at han var ude af stand til at lede begivenhederne. Der forefaldt ikke alene i fællesmøderne, men også i det Danske venstre (overfor Holstein) uafsladelige pinlige scener, han demonstrerede ved at gå sin vej o. s. v.; hans venner var ganske fortvivlede over hans optræden. Da der i partiet var overvejende stemning for at behandle Kleins grundlovsforslag, kom hans uvilje til offentligt udbrudd både i salen og i Morgenbladet, hvor hans daværende fortrolige, Korsgård, skrev

25] Typograf Jul. Rasmussen passede Estrup op udenfor hans bolig på Toldbodvej, skød på ham, men kuglen prellede af mod en knap på Estrups frakke. – Estrup skal ved synet af Bergs visitkort have sagt: »Qui s'excuse, s'accuse.« (Se K. G. Brønsted: J. B. S. Estrup (1925) s. 126.)

26] De nye provisorier omfattede foruden det militære gendarmeri en lov om udvidelse af politiet samt straffebestemmelser for at fremstille begåede forbrydelser som fortjenstlige eller bifaldsværdige.

27] Estrups forslag gik ud på, at der, hvis fællesudvalget ikke enedes, skulle vælges et afgørende udvalg med 10 mand fra hvert ting. Stod stemmerne lige her, skulle sagen afgøres ved lodtrækning. Det betød f. eks., at spørgsmålet om Københavns befæstning ville blive afgjort ved lodtrækning.

Chr. Juel foreslog at lade stridsspørgsmål afgøre af den samlede rigsdag, medens C. F. Klein krævede provisoriske love forelagt senest 14 dage efter samlingens begyndelse, samt at de skulle betragtes som forkastet, hvis ét af tingene nægtede dem videre fremme. Ingen af forslagene gennemførtes.

en skarp artikel imod Kleins forslag [28]. Dette kunde jeg som medlem i bestyrelsen ikke finde mig i, og da Berg var i en stemning, der umuliggjorde mundlig forhandling, skrev jeg til ham fra Rødkilde i julen. Både mit brev og hans svar vedligger og er begge yderst betegnende for vort forhold på den tid [29]. Jeg så, at han politisk var ifærd med at ødelægge sig selv, men jeg vilde endnu ikke slippe ham, mindst nu, da der forestod ham så tung en prøvelse.

Da højesteretsdommen var falden, nedlagde han 13. Jan. 86 sin formandspost, men dette var naturligvis kun en demonstration, der medførte hans øjeblikkelige genvalg med hele venstres stemmer som protest mod dommen. Hans fængsling blev dog udsat til grundlovsforhandlingernes afslutning. Det blev dengang antaget, at det var, fordi man vidste, at han vilde opponere mod Kleins forslag. Imod hans modstand sendtes forslaget i et 15mands udvalg, der dog kun fik tid til at påbegynde forhandlingen. Søndag morgen den 24. Jan. førtes Berg i fængsel. Estrup forelægger så provisoriet, der forkastes og afløses af den kongelige resolution af 26/1 86, der modtages med en protest af folkethinget, hvorefter rigsdagen sluttes 8. Febr. [30]. Der var imidlertid sket et skridt, som indeholder spiren til det følgende års forhandling: finansloven for det

28] Dedaktør Korsgårds leder i Morgenbladet har ikke kunnet findes. Bergs tale mod Kleins forslag findes i Ft. 85/86 sp. 841–42. Sml. A. D. Jørgensens dagbog i Danske Magasin 7. rk. nr. 5 s. 33, 15/12–85.

29] I et langt brev af 25/12–85, hvortil koncepten er bevaret i Bojsens arkiv, gør Bojsen med uhyre forsigtighed Berg opmærksom på, hvor forkert det er at fremme de separatistiske tendenser i venstre på en tid, hvor den passive modstand mod Estrup må være det primære. Berg skulle netop være enhedsmærket for den samlede opposition. Bojsen bebrejder desuden Berg hans tale mod Kleins forslag og Korsgårds artikel i Morgenbladet. Han erkender, at også Kleins grundlovsforslag er uacceptabelt, men venstre har fremmet det, da det ikke vil støde den liberale bevægelse fra sig.

Bergs svar af 27/12 er holdt i en tone af fornem fornærmethed. Han vil befri venstre for »løgn« og »falskhed« og ønsker ikke at være partiets stråmand.

30] Den kgl. resolution lød i al korthed: »Allerhøjeste resolution, hvorved Hans Majestæt Kongen har bemyndiget regeringen til foreløbig indtil videre at afholde de løbende statsudgifter.« Baggrunden herfor var Estrups ret til ifølge grundlovens § 19 at hjemsende rigsdagen efter 2 måneder. Rigsdagen begyndte sine møder i begyndelsen af december, men Estrup ventede med at forelægge den provisoriske finanslov for 85/86, til der omtrent var hengået de 2 måneder. Da den var forkastet, stod man uden bevillingshjemmel for de sidste 2 måneder af finansåret, og dertil benyttede man den kgl. resolution, som dækkede perioden, indtil en ny provisorisk lov kunne udstedes 1/4–86.

Bojsen stillede sig i spidsen for beslutning af folketinget mod resolutionen af 6/1–86 (Ft. 85/86 sp. 1034).

indeværende finansår gik til 2den behandling og det sædvanlige finansudvalg, en utvivlsom erkendelse af, at finanslovsnægtelsen i efteråret var overilet. Denne var af regeringen blevet besvaret med et nyt konstitutionelt brudd, idet finansloven for næste år forelagdes i landstinget, hvor man nu forhandlede om fæstningens påbegyndelse!

»Linen var således løbet ud« ikke alene for Berg, ikke alene for »radikalismen« i almindelighed, men også for højre under den Estrupske ledelse. Venstres ensidige hævden af parlamentarismen var besvaret med en endnu mere ensidig fastholden af magten; enhver forfatningsbestemmelse, der kom i strid hermed, var bortfortolket. Når det kneb, var man rede til at regere alene med en kgl. resolution; videre kunde man ikke komme. Man trøstede sig med et ord, der tillægges Estrup: »Hertillands behøver man ikke at regne med barikader.« Heri ligger dog ikke ulykken, eller den egenlige grund til denne. Løsningen ved barikader er ingen løsning. Ulykken er, at forfatningen endnu langt fra er tilstrækkelig til egnet i alle samfundsklasser. I mægtige og intelligente kredse anses det ikke alene for tilladeligt, men endogså forholdsvis ærefuldt at være beskæftiget med at finde bortfortolkning af sådanne forfatningsregler, som kommer i strid med egne interesser. Det er denne tankegang, der under provisorietiden har demoraliseret statsmyndighederne. Det er denne tankegang, der måtte søges ændret; der måtte ligesom begyndes forfra. Denne følelse gærede sikkerlig – om end uklart – i alles sind, da vi skiltes den 8. Febr. 1886. Til næste år *måtte* der ske et afgørende omslag, om end noget sådant aldrig proklameredes.

Men hvem kunde og vilde sætte sig i spidsen derfor? Berg sad jo i fængsel, amtsarresten på Nørrebro. Jeg besøgte ham jævnlig. Foruden sin celle var der privat overladt ham et større lokale, som han havde ladet møblere, og hvor han modtog gæster. Birkedommeren, Schow, var meget velvillig; men da højrebladene fik nyss herom og skrev protesterende, blev hans frihed indskrænket. Jeg bestræbte mig både mundlig og skriftlig for at bevæge ham til at stille sig i spidsen for en ny politisk udvikling. Overfor mig viste han sig meget venlig (se brevet fra fængselet af 14/3 86) [31]. Han var fuldt overbevist om, at jeg vilde ham det vel. Men gennem andre (se Larsens brev) erfarede jeg, at hans bitterhed og mistænkelighed tiltog i fængselet [32]. Han havde dertil

31] Bergs brev af 14/3–86 synes at være bortkommet.

32] N. J. Larsen 12/3–86: »Han synes at befinde sig ganske vel, skønt han vedblivende nærer mistanke om, at vi allesammen er en flok forrædere. Forleden aften havde han nær slugt den skikkelige Leth, der under et besøg hos ham uforsigtigt lod falde nogle fraser om nødvendigheden af en reformpolitik . . .«

noget mere grund, end jeg dengang vidste om. Langt senere har jeg af Th. Nielsen fået at vide, at der allerede dengang plejedes forhandlinger mellem Europæerne (og Holstein) og de unge grever i Landstinget [33]. Man samlede i største hemmelighedsfuldhed hos Bluhme, der havde skafet et hemmeligt lokale*.

Jeg ved ikke, om Berg havde nyss herom, men han følte sig omgivet af forræderi. Forholdet Berg contra Holstein træder stærkt frem (se Holsteins brev) [35]. Hertil kom en strid om Morgenbladets pengesager, der lagde grunden til bruddet mellem Berg og Neiiendam – Larsen. Bladet manglede penge til driften, og der meddeltes Berg, at vi ikke kunde betale afdraget i Juni til »de gamle ejere« [36]. Vi antog, at denne udgift snarest måtte kunne udsættes, såmeget mere som der indsamledes til en stor pengegave til Berg. Herover var B. bleven yderst opbragt – havde endog til Neiiendam ladet falde ord om »pengeafpresning« og deslige, hvorover N. var rasende. Hertil sigter brevet fra Marstrand, der frygtede for skandaler [37]. Jeg var på Rødkilde, men fik gennem breve

* I Januar 1899 fortalte Breinholt Vandborg [34] mig, at han havde deltaget i disse yderst hemmelige forhandlinger hos Bluhme, hvor Hørup, Holstein og Busk mødtes med grev Frijs og flere. Man var da nået til fuldstændig enighed om en finanslov, som Estrup havde accepteret, medens den strandede i ministerrådet på Bahnsons og Scavenius's modstand. Indholdet heraf fik jeg ikke at vide, men det kan vel forudsættes, at det gik ud på at acceptere, hvad der var sket, medens B. og S. ikke har villet nøjes dermed men smedde videre, mens jernet var varmt. Disse forhandlinger ligger altså til grund for de følgende i 1887 og 88.

33] De omtalte forhandlinger begyndte i oktober 1885; forbindelsen mellem landstingsmændene og venstre blev formidlet ved et brev fra C. V. Nyholm (trykt i Høgsbro II s. 119). Bojsen kan ikke have været uvidende, men har snarere været impliceret i forhandlingerne sammen med Høgsbro. Høgsbro havde flere samtaler med bankdirektør Levy, medens Bojsen 13/11–85 besøgte A. D. Jørgensen, der skriver: ... »I går kom F. Bojsen til mig. Der er en mærkelig uvidenhed hos de mennesker om deres modstanderes opfattelse af stillinger og mulige hensigter ... Han mente blot, der intet var at gøre, intet at forebygge, blot lade stå til og lade folketinget forkaste alt« (Danske Magasin 7. rk. nr. 5 s. 31).

34] N. B. Breinholt, der var landstingsmand for højre 1870–1910, var en af de otte, der i skattespørgsmålet trådte det moderate venstre nærmere og dannede det frikonservative parti i begyndelsen af 1899.

35] Holstein skriver 31/8–86: ... »At De ikke fik noget ud af samtalen med Berg, var ikke andet end hvad jeg ventede. Forresten er det ikke afgørende for mig, hvad han vil til efteråret. Vil han løbe grassat, så for mig gerne, men jeg går ikke med.«

36] Se s. 124 f. og 132.

37] Bagermester Marstrands brev af 18/6–86 slutter: »Mit indtryk er, at her let kan ske fortræd, hvis ikke besindighed får en afgørende indflydelse.«

forsmag på de kommende storme. Ved indbetalinger på aktiekapitalen skaffedes afdrag og renter til Berg, medens bladets affærer fik en – dog kun forbigående – bedring ved tilslutning af Dags-Avisen [38].

Jeg holdt – trods alt – fremdeles på Berg dels af personligt venskab, dels i erkendelse af, at kun han kunde føre venstre samlet ind på de ny veje. Mit forhold til ham og familien blev uforandret og fandt sit stærkeste udtryk i, at jeg fungerede på en måde som vicevært ved hans sølvbryllup, der fejredes med stor fest, mens han var i fængsel. Fællesbestyrelsen havde vedtaget en af mig forfattet adresse, som vi overbragte ham i fængselet efter mærkeligt nok først at være samlede hos – Hørup, da denne boede nærmest ved Nørrebro. På sølvbryllupsdagen – visstnok i slutningen af Maj – havde arrestforvareren overladt Berg sin lejlighed, og her modtoges de forskellige deputationer, deriblandt overbringeren af den store gave, 45.000 Kr. i guldstykker fyldte i glaskrucker [39]. Senere modtog hans kone gratulation i hjemmet Frederiksberg allé af en stor mængde. Der spistes til middag i en snævrere kreds, hvor jeg udbragte Bergs skål – alt under en trykkende følelse af de ulykkelige forhold, som ingen bedre end jeg kunde bedømme i alle sine forudsætninger og sandsynlige følger. På samme rejse havde jeg besøgt flere af vore venner i fængsler, Jordan i Nykøbing og [J. P. M.] Lyngby i Vordingborg, som begge var dømt for riffelbevægelsen. Det var mørke tider!

I Juli måned kom Berg ud af fængselet, og der foranstaltedes kort efter store festligheder for ham. Københavnerne arrangerede den store dampskibstour til Helsingør, hvis underskud, 3–4000 Kr. de dog lod demokratisk fond dække [40]. Nogen tid efter modtoges han i Kolding af en uhyre folkeforsamling, der trods politiforbud forlystede sig med sangen: Ned med Estrup, Scavenius og Ravn, vi vil ingen revnet grundlov ha' i o. s. v. Da det var forbudt at råbe »Ned med Estrup!«, fortæltes en anekdote om nogle matroser, der ved losning af et skib råbte »Nér med æ strop« (løkken på hejsetovet), og derfor var bleven tiltalte. Bevægelsen slog over i barnlige demonstrationer, der i stemningen skulde dække over det bagved liggende nederlag.

Jeg kunde ikke bekvemme mig til at deltage i nogen af disse offen-

38] Det Brandes-påvirkede boulevardblad Dags-Avisen var oprettet 1878 med W. Secher, der senere blev redaktør af Morgenbladet, som leder. Da det indgik i Morgenbladet i 1886, havde det ca. 8–9000 abonnenter. (Se Thorsen: Den danske Dagspresse I s. 172–74.)

39] Så vidt vides var guldstykkerne lagt i poser fra Nationalbanken. Poserne opbevares endnu på Frederiksborgmuseet.

40] Referat af festen ved Bergs løsladelse findes i Morgenbladet 26/7–86.

lige forestillinger, der i så mange henseender hvilede på usandhed, først og fremmest fordi den begivenhed, der fejredes, netop betegnede Bergs fald, og mange deltog deri just i denne erkendelse. Til en viss grad har B. selv følt dette; men dog har den megen fejring ledet ham på vildspor, når han netop i denne sommer så stærkt fremhævede, at han vilde være demokratiets »enhedsmærke«, en betegnelse, der var så usand, at den allerede dengang vakte spot. Imidlertid kunde jeg ikke opgive håbet om at få Berg til at stille sig i spidsen for den ny politik, der måtte komme. Forhandling måtte optages, og blandt overvejelserne herom træder agrarpolitiken allerede frem i korrespondancen med Harald Branth og Erhard Frederiksen [41] – et udslag af denne tendens blev min virksomhed om efteråret for konverteringen [42]. Den vedliggende korrespondance med den Amerikanske minister R. B. Anderson, der førte til hans og kones besøg her i foråret, har næppe havt nogen politisk betydning [43].

Frugten af regeringens forhandling med landstinget om finansloven blev påbegyndelsen af Københavns befæstning, dels strandbatterierne dels oversvømmelsen, med batterier i Ordrup krat. Da jeg fra »Fremskridtsforeningen« i Kbhvn. gennem Gustav Christensen fik opfordring til at tale ved et protestmøde i Dyrehaven, påtog jeg mig dette; skønt indbydelsen i så høj grad bærer præg af tidens demonstrationstrang, var her dog et realitetspunkt af største betydning. Der var vel endnu mulighed for at standse med, hvad der nu var sat i værk. Krigsministeren var indbudt, men udeblev; til festplads havde man fået en privat eng i Ordrup krat ligeoverfor den del af Dyrehaven, der truedes med sløjfning. Fra Charlottenlund station drog man tilfods i stor procession med musik og faner til pladsen, hvor jeg talte til en meget stor forsamling og påviste navnlig, hvorledes den uheldige fæstning blev os pålistet o. s. v. Flere andre talere

41] Proprietær Harald Branth sender 11/4–86 et foredrag med et agrarpolitisk program, som han har holdt i Landhusholdningsselskabet. Bojsens svarkoncept findes, dateret 12/5–86. Erhard Frederiksen, der var redaktør af Ugeskrift for Landvæsen, Nakskov, skriver 1/5–86 til Bojsen. 6/5 skriver Bojsen til Høgsbro: »Den ny Oktoberforening bliver næppe til noget – omend det gærer flere steder. Branth fra Sdr. Elkjær har vel også skrevet til Dem om sine agrariske planer.«

42] Konvertering og dermed lettelse af rentebyrden var et af den senere agrarforenings programpunkter.

Bojsen var formand for folketingsudvalget vedrørende Estrups forslag til konvertering af en del af statsgælden og forfattede udvalgets betænkning (Ft. 86/87 till. B sp. 1 ff). Forslaget, hvorefter 155 mill. kr. af statsgælden omsattes til nye lån til lavere rente, vedtoges enstemmigt. (Se også s. 156.)

43] Rasmus B. Andersons breve fra februar–marts 1886 drejer sig om stadig udsættelse af et besøg på Rødkilde.

sluttede sig hertil, og mødet var, hvad man kalder »vellykket« [44]. Men der arbejdedes videre på fæstningen.

Under mit besøg i Kbhn. kom dr. Pingel til mig og opfordrede mig indtrængende til at formå Berg til at optage en forhandlingspolitik; jeg svarede, at derpå havde jeg længe arbejdet og skulde fortsætte. Efter min hjemkomst foretog jeg en sejletour til Bogø i Ægir; Augusta og Henriette [45] var med, og vi overnattede hos Bergs. Da de andre var gået til ro, blev jeg siddende og talte med Berg til langt ud på natten. Jeg forklarede ham da, hvorledes jeg så på stillingen og udviklede adskilligt, som jeg antog, han ikke tilstrækkelig havde iagttaget angående stillingen i partiet. Han kom stadig tilbage til sin mistillid til Holstein – bortset fra al berettiget grund fra begge sider – følte her kendeligt modsætningen mellem Patricieren og Plebejeren. Imidlertid, inden vi skiltes, havde jeg et sikkert indtryk af, at han billigede min hovedbetragtning, at ikke alene finansloven skulde behandles, men forhandling i det hele genoptages. Men næste morgen inden vi afsejlede, kaldte han mig ind på sit værelse for at sige mig, at han ikke vilde være bunden ved vor samtale om aftenen, han måtte først se stillingen an, når rigsdagen trådte sammen o. s. v. Dette forbehold varslede ikke godt; var det den genopdukkende frygt for at blive distanceret i radikalisme af andre – eller havde måske konen talt æggende til ham – hun var – som naturligt – opbragt over de forudgæede begivenheder [46]. Der var altså ikke andet at gøre end at afvente efteråret.

Imidlertid havde Berg ved forskellige udtalelser og skrivelser forberedt en sammenslutning af venstregrupperne, atter et stort fejltræk fra hans side, hvortil han lod sig drive af mistro til Holstein og andre i det »Danske venstres« bestyrelse [47]. Herom vedligger nogle karakteristiske breve

44] »Fremskridtsklubben i København« var oprettet i 1882, en slags forløber for Den liberale vælgerforening. I brev af 27/7 opfordres Bojsen til at tale ved det omtalte møde af klubbens formand, ors. Gustav Christensen, Balthazar Christensens søn. Formålet med mødet skulle være »dels at tage afsked med denne skov [Dyrehaven] inden regeringen lader den tildels borthugge, dels ved taler at oplyse, hvor uheldig regeringens nuværende forsvarsplan i og for sig er, og hvorledes dens gennemførelse er Dyrehavens tilintetgørelse.«

Mødet fandt sted søndag 15/8–86. Foruden Bojsen talte Herman Trier. 12/8–86 udkom særnumre af både Morgenbladet og Politiken med indbydelse til mødet.

45] Henriette var søster til Bojsens hustru og gift med forpagter Carl Crone, Tingstedholm ved Horsens.

46] Bojsen skrev 21/8, dagen efter besøget på Bogø, en detaljeret redegørelse for sin samtale med Berg i et fortroligt brev til Høgsgbro. (Høgsgbro II s. 121.)

47] Efter landstingsvalget 1/10–86, hvor venstre vandt to mandater, indførtes betegnelsen »Rigsdagens og folketingets venstre.«

fra Berg, Holstein og Høgsbro [48]. Han har åbenbart troet gennem en sammenslutning at kunne tvinge Europæerne til underkastelse – istedetfor at han med det Danske venstre kunde have ført forhandlingspolitikken til sejr, men ganske visst isåfald med udsigt til, at Europæerne tog særstilling som radikale – nu blev det omvendt.

Underhåndskrigen førtes dette efterår i anledning af Henning Jensens valg i Middelfart og landstingsvalget, hvorom flere breve handler [49]. Jeg frarådede ham sammenslutningsplanen, men »enhedsmærke«-tanken var for stærk, og jeg bøjede mig også heri, om end jeg var med at udsætte et forslag af Berg om at foranstalte et delegeretmøde af de demokratiske foreninger i dette efterår.

På samme møde af fællesbestyrelsen [50] den 13de September stillede jeg forslag om, at vi til vinteren skulde behandle finansloven grundig i et udvalg, forbeholdende dens endelig skæbne. Dette forslag vedtoges enstemmig af Berg, Holstein, Larsen, Høgsbro, Hørup, Claussen, Tauber og mig. Men i det samlede partimøde 7de Oktober gav det tilføjede forbehold anledning til lang forhandling, hvorunder Berg søgte at indtage den radikaleste holdning. Imidlertid blev dog efter hans eget forslag enstemmig vedtaget den bekendte beslutning, at »finansloven fremmes gennem alle stadier, medmindre partiet senere bestemmer anderledes.« Man har siden fortalt, at Berg skulde have spurgt: det er vel ikke meningen, at Estrup skal have en finanslov! hvortil nogle skal have svaret nej. Men dette betyder intet overfor beslutningen, der endog gik et skridt videre end mit oprindelige forslag, idet vedtagelsen gennem alle stadier blev fastslået, medmindre der blev taget ny bestemmelse. Stemningen i partiet var kendelig stærk for forhandling. I virkeligheden var Berg heller ikke uvillig; han vilde på dette tidspunkt åbenbart skyde Europæerne frem foran sig i storpolitikken og selv være den tilbageholdende.

Hans forhandlingsvillighed fik nogle dage derefter et stærkt udtryk i anledning af konverteringsloven. Om nødvendigheden af dennes snarlige gennemførelse inden December termin var jeg fuldt på det rene, hen-

48] Ingen af de bevarede breve fra dette år fra de tre nævnte handler om denne sammenslutning.

49] På grund af sygdom havde D. G. Monrad nedlagt sit mandat. I en brevveksling mellem Høgsbro og Bojsen i slutningen af august 86 (Høgsbro II s. 121–24) bebrejder de to hinanden, at de ikke har fået opstillet en moderat kandidat mod den radikale pastor Henning Jensen, der blev valgt ved suppleringsvalget 15/8–86. Også Berg (31/8), Holstein (31/8) og Klaus Berntsen (29/8, Tre Venstremænd brev nr. 5) skriver til Bojsen, hvorfor ingen har gjort noget for at forhindre valget.

50] Hvor Bergs forslag om delegeretmøde var blevet udsat.

vendte mig til Berg derom og fik hans tilslutning [51]. I fællesmøde den 14. Okt. vedtoges trods nogle Europæeres modstand en beslutning om, at loven skulde fremmes inden 1. December. For dette første skridt på den positive forhandlings bane havde jeg udfoldet en ivrig agitation og kørt i droske rundt til alle de rigsdagsmænd, hvis støtte jeg kunde gøre regning på. Der var jo adskillig fordom at overvinde, da det galdt om at give et statslån i Estrups hænder. Den økonomiske interesse var dog stærkest, og allerede 27. Okt. kunde jeg som formand og ordfører for udvalget fremlægge betænkning med anbefaling for loven; selv Brandes og de modvillige Københavnerne måtte gå med. Jeg tør uden tvivl sige, at det skyldes mine anstrengelser, når det lykkedes dengang at gennemføre statsgældens konvertering og den deraf følgende nedsættelse af prioritetsrenten.

Skønt Berg sad på formandsstolen, understøttede han mig underhånden, og vi havde endnu på dette tidspunkt ofte fortrolige samtaler. Men hans krænkende mistillid navnlig til Holstein som ordfører skinner igennem hans brev til mig af 12. Oktober [52] – og det er utvivlsomt det samme, der drev ham til at fremtvinge venstregruppernes sammenslutning, skønt egentlig ingen sværmede derfor, da man befandt sig rett vel ved delegeretordningen. Den 29. Okt. fremsætter Berg forslaget i fællesbestyrelsen om dannelse af rigsdagens venstre; men der hengår over en måned, inden sagen bliver ordnet, og i mellemtiden forefaldt forskellige sammenstød, der visstnok har ladet Berg ane, at sammenslutningen ikke vilde være heldig for ham; ialfald nægtede han at modtage valg til den ny bestyrelse, og da han ikke destomindre valgtes (om end med to stemmer færre end Holstein), så tilskrev han bestyrelsen, at han indtilvidere ikke vilde møde i bestyrelsen og stillede sin plads til rådighed. Al denne famlen og lunefulde indfald nedbrød ganske hans stilling i partiet. Han gjorde indtryk af en fortvivlet mand, der ikke kunde styre sig selv og ingen beslutning kunde fatte. Sandheden var vel, at han var en syg mand – sukkersygen var kommet til udbrudd i fængselstiden og forlod ham ikke mere. Det var trist at se Berg så nedbrudt som han var. Men derom

51] Om konverteringsloven se s. 154 note 43. Når loven skulle gennemføres inden 1/12-86, skyldtes det, at regeringens aftale med de långivende banker kun var bindende indtil denne dato (se Estrups forelæggelsestale Ft. 86/87 sp. 21).

52] Berg ønsker i brev af 12/10-86 at erklære: »at jeg ikke anerkender nogen som min ordfører ved 1. behandling [af finansloven]« og »at ingen, der giver sig ud for at tale på partiets vegne må glemme, at der i den på fællesmødet – på grund af forrådelse af egne beslutninger – vedtagne resolution findes følgende udtryk: »med mindre venstre bestemmer anderledes.«

kunde ingen med åbne øjne være i tvivl, at fører for et stort rigsdagsparti under så overordenlig vanskelige forhold kunde han for tiden ikke være. Politisk set var det sommerens luftballon, der brast, om end knaldet først kom lidt senere. Personlig gjorde det mig ikke alene ondt for Berg, som jeg har holdt fast ved i det længst mulige; men politisk var det så meget pinligere, som der ikke var nogen anden, der med hensyn til auktoritet i rigsdag og folk kunde tage ledelsen i sin hånd, og jeg måtte frygte, at tyngdepunktet vilde forskydes til den Europæiske side. Hertil kom, at jeg fra nytår 1887 i adskillige år selv var meget sygelig, måske påvirket af de overmåde pinlige politiske forhold. –

For at afslutte året 1886's historie skal endnu bemærkes, at jeg havde deltaget i adskillige politiske og andre møder – det interessanteste var folkemødet i Skibelundkrat ved grænsen den 5. Juni, hvor jeg besøgte alle gamle venner i Askov; i Sept. i Storeheddinge, hvor Scavenius ikke mødte og fl. steder.

Ved [53] et suppleringsvalg i Vestervig sidst i September valgtes fæstningsbygmesteren, entrepreneur N. Andersen. Vor ven Breinholt på Vestervig kloster lovede at stille sig imod ham på betingelse af, at jeg kom derop og deltog i vælgermøderne. Jeg var jo lidt kendt deroppe fra 1876. Altså måtte jeg atter til Thy, boede på Vestervig klostergård og besøgte kirken med liden Kirstens grav [54]. Jeg fulgte så med Br. på alle møderne, men overfor Tyboerne havde jeg dennegang en følelse af at tale som til en mur. Højre var jo nu ovenpå – og venstres nederlag skulde ikke lokke nogen tilslutning frem. Andersen blev valgt med stor majoritet [55]. – Langt senere er Breinholt kommen ind i landstinget.

53] Det følgende afsnit er en senere tilføjelse.

54] Christen Breinholt arvede 1861 den ene halvdel, Nedergaard, af det oprindelige fideikommis, Vestervig kloster.

En gravsten på Vestervig kirkegård fra 12. århundrede skal efter sagnet være gravsted for liden Kirsten, Valdemar I's datter, og prins Buris.

Om Bojsens valgsteder i Vestervig-kredsen 1876 se s. 74.

55] N. Andersen fik 1057 stemmer, Breinholt kun 538. Breinholt lod sig opstille ved det ordinære valg i januar 1887, men fik da endnu færre stemmer. I 1894 blev han valgt til landstingsmand og sad som sådan til sin død 1901.

Forligsforsøget 1887 og Morgenbladets krise

Efter Bergs thronfrasingelse valgtes Høgsbro 8. Dec. 86 foreløbig til »forhandlingsleder«, og i samme møde vedtoges at lade Estrups provisoriske finanslove så vidt muligt uden omtale gå til 2den behandling og til finansudvalget, hvilket også vedtoges enstemmigt i thinget under Bergs ledelse 10. December. Han havde således endnu ikke taget offentlig afstand. Imidlertid kunde det ikke være skjult for nogen, at der var slinger i valsen, og det er vel sandsynligt, at dette har medvirket til, at regeringen brugte den afgivne finansbetænkning til anledning for opløsning af thinget [1], idet man tillige ønskede valg om vinteren, da småfolk er mere afhængige og sømændene hjemme. Hovedgrunden var sikkerlig den, at regeringen vilde benytte den forvirring, som venstres overgang til forhandlingspolitikken havde fremkaldt. Og det lykkedes. Således led venstre midt under provisoriet en kendelig tilbagegang [2]. Dog vandt vi en gevinst, idet Neergård blev valgt i Nakskov. Fra mit første bekendtskab med N. har jeg erkendt de særdeles gode betingelser, han har for at blive en virkelig politiker, og jeg har gjort, hvad jeg har formået for at skyde ham frem. Dyrt har han måttet bøde for sine æstetiske tilbøjeligheder. Frigjort derfra indeholder han en af venstres største fremtidsmuligheder [3].

Nogle opbevarede breve handler om valgkandidater m. m. Foruden Neergård vandtes også denne gang Ferdinand Tutein. Dennes hurtige politiske karriere skyldtes visstnok dels, at han var ældre rigsdagsmand, tidligere nationalliberal, dels den dengang rige mand, der hjalp os at holde Morgenbladet oppe [4]; men ikke mindst må det erindres, at han havde god evne til at vinde sympathi blandt medlemmerne, for hvem han var den aldrig svigtende kammerat.

I den ny samling træder jernbaneforhandlingerne i forgrunden og

1] I opløsningsdekretet (Ft. 86/87 sp. 1070) hedder det, »at da den af folketingets finansudvalg nu afgivne betænkning over forslag til finanslov for næste finansår ikke levner os noget håb om, at der ved fortsat forhandling med det nuværende folketing kan opnåes enighed om finansloven, har vi fundet det nødvendigt at opløse tinget . . .«

2] Ved valget 28/1-87 gik højre i folketinget frem fra 19 til 27. Oppositionen talte 75 medlemmer.

3] Ordene »en af« er senere tilføjet med blyant.

4] Ferdinand Tutein havde været medlem af rigsrådets folketing 1864 samt af rigsdagens folketing 1866. Han ejede hovedgården Høgholt ved Hjørring. Om Tuteins fallit 1892 se s. 236.

fremkalder som sædvanlig stridigheder mellem Sællændere og Jyder [5]. Da P. Holm nu var ene socialist, søgte han og fik med 50 mod 4 optagelse i venstre [6].

Jeg var i denne samling ofte syg, kom til byen i begyndelsen af Februar, men måtte nogle dage efter atter rejse hjem, kom igen i midten af Marts, men var stærkt nervøst angreben. Som jeg havde frygtet, voxede den »Europæiske« indflydelse i folkethinget. Vidtrækkende planer nærredes af Hørup & Co., tråde, hvis spind allerede var begyndt året iforvejen, og som nu styrkedes ved valgudfaldet. Disse forberedelser kender jeg dog ikke nærmere, så lidt som hvem deri har deltaget. Da forhandlingerne var nået til et visst punkt, henvendte man sig først til N. J. Larsen, og denne meddelte mig, at også Brandes og Busk havde deltaget. Larsen havde henvist dem til mig, og således kom de forhandlinger igang, som jeg strax efter har nedskrevet, se beretningen, som her afskrives [7]:

»På foranledning af et fremragende medlem af folkethingets højre (general Tvermoes) fandt der den 22de og 24de Marts (87) tvende samtaler sted, først mellem konseilspræsidenten og Hørup, og dernæst mellem Estrup, Nellemann, Hørup og Bojsen for at erfare, om der var nogen mulighed for at gennemføre en finanslov. I samtalen med Hørup havde Estrup ikke kunnet give fuldstændig besked, hvorfor der forudsattes en fortsat samtale. Efter aftale med Holstein og Larsen meddelte jeg Nellemann i salen, at jeg var rede til at deltage i fortsættelse af samtalen, idet jeg dog yttrede, at efter de antydninger, der var faldne overfor Hørup, troede jeg ikke en forståelse om finansloven mulig; men der kunde jo være misforståelser, som ved fortsat samtale kunde klares. Torsdag den 24de mødtes de 4 mænd i ministerværelset, og efter en længere samtale resumerede jeg resultatet således:

Samtlige provisoriske love kunde »forsvinde« strax, hvorved ministrene nærmest tænkte sig, at de toges tilbage af regeringen på følgende betingelser:

Der gives bevilling på finansloven til konstituering af kriminalretts-assessorerne, indtil sagen adåre ordnes ved lov (i forbindelse med overrettsudvidelsen) [8].

5) Holstein Ledreborg gennemførte efter 1886 på venstres vegne en aktiv protest-politik, hvor man ved gennemførelse af store reformlove, især jernbaneanlæg, ville forsøge at undergrave fæstningsbyggeriet økonomisk.

6) Socialdemokraten C. J. Hørnum var faldet i Københavns 9. kreds. Socialdemokraterne havde dog allerede før valget i januar 1887 deltaget i venstres partimøder.

7) Den originale beretning synes bortkommet fra Bojsens arkiv.

8) En provisorisk lov i efteråret 1886 udvidede antallet af assessorer ved Kriminal- og Politiretten.

Der gives en bevilling af ca. 100.000 Kr. til Københavns politi, indtil der adåre træffes lovordning om sådanne tilskud til politiet i almindelighed.

Der gives ligeledes en bevilling til at vedligeholde i det væsentlige gendarmeriet, indtil dette til næste år kan afløses af en ny ordning af landpolitiet, nærmest på grundlag af den organisation, som i 1880–81 var foreslået i forbindelse med rettsreformens gennemførelse [9]. Dog fordrede Estrup herved karakteren af statspoliti stærkere betonet [10].

Der bevilges samtlige 2det bidrag af foranstaltninger, der er påbegyndt i provisorieåret – og forbeholdes nogle andre mindre forhøjelser på de militære budgetter.

Jeg spurgte, om ministeriet da vilde være villigt til at erklære, at befæstningsforanstaltninger ikke kunne udføres uden folkethingets samtykke. Ministeren mente, at dette vel kunde gælde permanente befæstninger, men forbeholdt sig sin stilling overfor andre foranstaltninger, der afhang af foreliggende omstændigheder. Derimod vilde befæstningsforslag ikke blive optagne på næste års finansforslag. Jeg spurgte, om denne gengivelse var korrekt, hvilket bekræftedes, hvorefter vi udtalte at ville referere det for vore nærmeste meningsfæller og meddele svaret snarest.

Vi foranledigede da bestyrelsen sammenkaldt, hvilket dog først skete dagen efter – og her var alle enige om, at det grundlag var ganske uantageligt. Umiddelbart derefter meddelte jeg konseilspræsidenten dette svar. Da der imidlertid var kommen nogle rygter ud om disse samtaler, så tilføjede jeg, at det vilde være fornødent at give partiet en meddelelse om, at de havde fundet sted, at de havde drejet sig om muligheden af en finanslov, men at det havde vist sig umuligt, medens jeg ikke vilde finde det rigtigt at meddele detaljerne, men kunde ikke indestå for, hvad der muligen kunde svede ud derom.«

Kbh. 31. Marts 87.

F. Bojsen.

Denne beretning var affattet således, at den i nødsfald kunde offentliggøres, og den har derfor tydelig præg af ikke at ville kompromittere til nogen side. Også jeg erkendte, at muligheden for fremtidige forhandlinger ikke måtte afskæres. Imidlertid fortjener enkelte andre momenter

9) Justitsminister Nellemann forelagde i samlingerne 1880/81 og 1881/82 en række love til ændring af retsplejen (forslag til ordning af domsmagten, af den borgerlige retspleje, af strafferetsplejen og til udgifter i strafferetsplejen (Ft. 80/81, till. A sp. 3366 ff). Forslagene nåede ikke ud over 1. behandling i folketinget.

10) I Nellemanns forslag om politimyndighedens ordning (Ft. 80/81 till. A sp. 3407) var politiet i et og alt undergivet de lokale myndigheder (amtmanden).

nu at opbevares. I en følgende polemik oplystes det, at foranledningen var givet ved en samtale mellem Holstein og Tvermoes, men dette var ikke begyndelsen, der lå længere tilbage. Da jeg uden kendskab hertil blev tilkaldt, anså jeg det da som altid for en pligt ikke at afvise noget forsøg på forhandling, før jeg vidste, hvad det kunde føre til [11]. Under samtalen forundredes jeg imidlertid ved at mærke, at der syntes at forudsættes en allerede tilstedeværende forståelse i hovedtrækkene. Strax efter samtalen gik jeg og Hørup ind i ordførerens værelse, hvor der dog ikke var nogen tilstede. Jeg yttrede da til Hørup: »Nå, hvad siger De så til disse betingelser?« »Ja, hvad mener De?« – »Jeg mener, at de er ganske umulige« – »Da får vi dem sku' ikke bedre!« »Kan gerne være, men umulige er de alligevel; om så både De og jeg vilde anstrenge os derfor, så vilde det være ligeså umuligt som at springe til månen; og jeg vil ikke anbefale det.« »Ja, når De ikke vil, så er det unyttigt at røre videre derved« – »Vi er altså enige om at fraråde det i bestyrelsen« – »Ja, naturligvis.« Således omtrent faldt ordene – ialfald var det meningen. Jeg gik altså for at sammenkalde bestyrelsen.

Imidlertid hørte jeg, at der var ugle i mosen; Michael Pedersen havde nok siddet på klosettet og set eller hørt os gå ind med ministrene til en langvarig samtale. Han går strax til Berg med et måske i fantasien farvet referat af »forræderiet«, der snart løb fra mund til mund. Først næste dag traf jeg Berg i salen og bad ham møde i bestyrelsen, da jeg vilde referere en samtale med ministeriet. Jeg husker Bergs ansigt, men ikke hans svar. Da hele bestyrelsen var enig om at afslå forslaget, skulde man synes, at det var nok. Men Berg havde åbenbart længe pønset på en lejlighed til at demonstrere, og han benyttede dertil nu dette, at vi havde forhandlet med ministeriet uden hans vidende, »bag hans ryg!« Jeg havde netop ikke villet inddrage flere i disse forhandlinger, som jeg forudsatte ikke vilde føre til noget, og ialfald vilde da Høgsbro, som nu var partiets formand, have mere grund til at beklage sig. Karakteristisk var det, at netop samme dag (24. Marts) sendte folkethinget enstemmig finansloven til landstinget.

Berg ventede dog med explosionen indtil den dag, da lovforslaget om tegninger til Christiansborg slot skulde til sidste behandling [12]. Da nedlagde han »af politiske grunde« sin formandsstilling – hvortil Høgsbro strax valgtes – og holdt strax en tordentale mod kongeslottet og flertallet, der stemte for loven; han fik 13 mand med sig og havde nu endelig

11] Om Bojsens forhold til de tidligere forhandlinger se s. 152 note 33.

12] Forslaget gik ud på tilvejebringelse af tegninger og overslag til genopførelse af Christiansborg samt nedsættelse af en komité til bedømmelse af forslagene. 3. behandling fandt sted 31/3–87 (Ft. 86/87 sp. 3606–07).

nået den efterstræbte ansvarsfri stilling. Jeg blev da valgt* til 1ste viceformand i Høgsbro's sted, og indtrådte som sådan i slottskommittéen, hvorom en del korrespondance vidner. Jeg stemte dèr for et projekt af arkitekt Amberg, der nøjest holdt sig til at genopføre det gamle, derfor var billigst, men næppe smukt [13].

På denne tid døde Monrad [14], og formanden og begge viceformænd rejste til Nykøbing til hans begravelse efter rigsdagens slutning. Jeg kørte i egen vogn fra Rødkilde dertil. Monrads sidste politiske optræden må have været for ham en bitter skuffelse, så meget mere som han havde kastet sig ind deri med så stort mod og håb. Til slutning indskrænkede hans deltagelse sig til nogle indsigelser mod de »magtesløse magthavere«.

Berg lagde strax ud med en tale ved et folkemøde i Ellinge ved Nyborg [15], hvor han angreb flertallet, og dermed var krigen erklæret, og jeg måtte endelig opgive enhver tanke om, at han enten var eller kunde blive redningsmanden. Han har måske selv troet, at han førte en renlivet protestpolitik; men jeg havde nu set for meget til ikke at erkende, at det overvejende var personlig politik, der drev ham. Sammenstødet mellem ham og mig lod ikke længe vente på sig. Anledningen blev redaktionen af Morgenbladet**.

Redakteuren, Korsgård, stillede sig til Bergs rådighed, efterat der alt tidligere havde været rivning med ham om et gagespørgsmål. Morgenbladet begyndte altså med »en forklaring«, der gav anledning til indsigelse [16] fra mig og hans brev af 13. April [17]. Fortsat fjendlig op-

* enstemmig med 41 st.

** Akterne i Morgenbladssagen opbevares.

Jeg måtte i dette forår føre krig med det af os selv udgivne blad. Der findes koncepterne til flere indlæg, om hvilke jeg dog ikke erindrer, om de blev [16] trykt, men de oplyser min opfattelse af stillingen dengang. Interessant er henvendelsen fra Peter Noes og mødet i Vestjylland – der er fortrolig med en finanslov under Estrup – åbenbart afstandtagen fra Berg; mon tilbageslag fra Holstebro 85?

[13] Om slottskomiteen og de deri behandlede forslag se Fr. Schjøtt: Christiansborg slot og arbejderne for dets genrejsning (1904) s. LII–XCIII.

[14] D. G. Monrad døde 28/3–87.

[15] Et referat af dette møde, der må have fundet sted i tiden mellem 31/3 og 13/4–87 er forgæves blevet eftersøgt i venstrepressen.

[16] I Bojsens arkiv findes en hektograferet afskrift af alle aktstykker i Morgenblad-sagen. Bojsens koncepter er derimod ikke fundet lige så lidt som Peter Noe's henvendelse. Om Peter Noe's reaktion efter Holstebrosagen se den senere tilføjelse i Bojsens note s. 145.

[17] Anledningen til striden om Korsgårds gage var, at denne havde optaget en række artikler af general Tvermoes vedrørende de hemmelige finanslovsforhandlin-

træden fra hans side førte til et afgørende sammenstød med Larsen og Neiiendam og meget dramatiske optrin på bladets kontor. Korsgård tilkaldte Berg, der stillede sig på hans side og udsendte en dundrende rundskrivelse til bladets repræsentanter, svar fra forretningsudvalget o. s. v. Endelig måtte Berg bekvemme sig til at sammenkalde bestyrelsen til det mindeværdige møde hos Berg, Frederiksberg Allé, den 4. Aug. 87, hvor jeg for første gang træder skarpt op imod ham, idet jeg på forretningsudvalgets vegne forlanger Korsgård fjernet, og hvis ikke, nedlægger forretningsudvalget sit hverv. Efter meget skarpe forhandlinger vedtages mit forslag med 5 st. (Bojsen, [L.] Bertelsen, Larsen, Marstrand og Neiiendam) mod 4 st. (Berg, P. Jensen, [N. P. Madsen] Mygdal og M. Pedersen) [18]. Når P. Jensen Estrup stemte mod afskedigelsen, var det i formentlig fredsinteresse. Ellers viste han gentagende senere, at han ganske delte vor politiske opfattelse, da det blev ham klart, at vi ikke vilde lede arbejdet i Europæisk retning, som han særlig afskyede. Han var Dansk forhandlingsmand og en prægtig karakter, gammeldags på en heldig måde. Slaget var altså slået, og dagen efter stod Borchsenius som ansvarshavende redakteur med Secher som politisk medarbejder [19].

I det følgende halvår arbejdes der fra begge sider på at skaffe flertal på generalforsamlingen, og navnlig var en vidløftig korrespondance herom mit hovedarbejde i denne tid – en kamp, der forøvrigt gentoges i de følgende år, om end med mindre energi, da Berg først var bleven afgørende slået i første omgang med 136 stemmer mod 80 [20]. Berg trak sig derefter tilbage som formand, og Høgsbro valgtes istedet, men

ger. Som svar herpå tilbageholdtes Korsgårds løn af N. J. Larsen på forretningsudvalgets vegne. Korsgårds leder, »En Forklaring«, er trykt 7/4–87. Sagen belyses ved en række breve i Bojsens arkiv fra redaktør Secher, redaktør Borchsenius, N. J. Larsen og Korsgårds eget brev af 13/4. Se også Bergs artikel i Holbæk Amts Dagblad 7/9–89.

18] Bestyrelsesprotokollen findes i Bojsens arkiv. På det omtalte møde foreslog Berg først, at spørgsmålet om redaktørskifte udsattes til næste generalforsamling. Det nedstemtes. Derefter tilkaldtes de 3 redaktører, Korsgård, Borchsenius og Secher. Den første erklærede gerne at ville samarbejde med de to andre, medens de to sidstnævnte erklærede at ville fratræde, hvis ikke Korsgård afsattes. (Jfr. Madsen-Mygdal: Politiske oplevelser (1912) s. 97 f.)

19] Forfatteren Otto Borchsenius var indtrådt i Morgenbladets redaktion allerede i 1885. William Secher var 1878–86 redaktør af Dagsavisen, men optoges i Morgenbladet, da de to blade sammensmeltedes i juli 1886. K. P. Korsgård startede kort efter sin afskedigelse »Aftenbladet«, af hvilket han var eneudgiver indtil 1897.

20] Ved Morgenblad-sagen ligger ca. 100 breve fra aktieindehavere, der giver Bojsen og hans partifæller fuldmagt til at stemme på deres vegne ved generalforsamlingerne 1888 og 1892.

jeg havde hele arbejdet og ubeskrivelig møje med at skaffe de nødvendige penge. Finansielt havde Berg klaret sine interesser; ved garanti af hovedaktionærerne havde han sikkert sig købesummen (30.000), der endelig i 1890 blev udbetalt. Af de 12.000 Kr., som han havde taget aktier for, fik han sine venner i Nordsælland til at ombytte en del, så at han fik aktier derfor i sit blad i Hillerød [21], der er et godt aktiv, medens Morgenbladets aktiekapital snart var tabt og desuden betydelige tilskud af Tutein, Neiiendam, Larsen (gennem justitsråd Lembcke) [22], Borchsenius (på andre venners vegne) og mig, der ialt har offret over 7000 Kr. på bladet.

Hvor pinlige forholdene måtte være skønnes af, at bladets årlige driftsunderskud efterhånden voksede til over 20.000 Kr. Gennem Neiiendam var der i Landmandsbanken opnået en kassekredit på 14.000 Kr., som efterhånden også opbrugtes. Da der i 1890 endnu var så meget tilbage af aktiekapitalen, at kassekrediten kunde dækkes, når bladet standsede og gjorde op, meddelte jeg dette til bankdirektør Glückstadt, der dog ikke krævede opgørelse men altså løb an på, at pengene vilde tabes. Hertil sigter bemærkning i bestyrelsens protokol 15/12 90, at kassekrediten kunde henstå [23]. Gælden til sparekassen måtte senere betales af kautionisterne (Bojsen, Larsen, Marstrand og Tutein, der var trådt istedet for Berg, da denne frasagde sig kaution). Neiiendam havde allerede i 1890 trukket sig ud af forretningsudvalget, afløst af Tutein. Da stillingen i 1892 blev helt fortvivlet, trak også Høgsbro sig tilbage som formand, og jeg måtte overtage hvervet, som jeg alt længe havde udført i praxis. Det forekom mig ikke tilstedeligt ved fratræden at støde til den druknende skude, men at det påhvilede os både af hensyn til partiet, aktieselskabet og bladets funktionærer at lede sagen til en lempelig afvikling, skønt få forhold har været mig så pinlige, navnlig da jeg ikke mere havde råd til at bringe yderligere pengeoffre.

Larsen og Tutein holdt tappert ud, og det lykkedes endelig Larsen i forsommeren 1892 at træffe en overenskomst med Alberti, der da netop var bleven valgt til folkethinget, om afvikling af Morgenbladets sager

21] Frederiksborg Amts Avis, der grundlagdes 1874, var det største af de bergske blade.

22] Filantropen og dyrevennem J. C. Lembcke stod N. J. Larsen nær; de havde ofte samarbejdet i planer om en dyrebeskyttelseslovgivning. Bojsen har senere efter parentesens føjet et spørgsmålstegn med blyant.

23] I bestyrelsesprotokollen s. 51 står: »Der var et restbeløb af aktier på ialt 17.000 kr. Deraf vedtoges at betale restgæld til bladets tidligere ejere ved de af garantierne indbetalte beløb, fremdeles til Den sjællandske Bondestands Sparekasse 7.000 kr. Kassekrediten i Landmandsbanken kunne henstå.«

og dets genopstandelse som »Danebrog« under samme redaktion. Som afgjort betingelse for afviklingen stillede Alberti, at Morgenbladet skulde fortsættes til efteråret, og dette lykkedes ved, at dækning af det påregnede underskud (ca. 4000 Kr.) garanteredes i 4 parter af mig + Larsen, Tutein, Marstrand, redaktionen og bogtrykkeren. Da Marstrand foretrak at indbetale sine 1000 Kr. og være kvit, blev den endelige opgørelse, der først fandt sted i 1894, mindre trykkende for de øvrige, da bladets inventarium og udestående fordringer kom til afdrag [24]. Skønt jeg måtte betale for Tutein, der imidlertid var bleven ruineret, slap jeg med at betale ca. 300 Kr. og følte mig inderlig lettet, da hele dette forhold var endelig afviklet.

Endvidere havde jeg efter Alberti's betingelser udstedt en i mangfoldige aftryk omsendt anbefaling for det ny bladforetagende, særlig for ugebladet Hejmdal, der mentes at skulle blive den form, under hvilken folk på landet kunde understøtte det ny hovedstadsblad [25]. Endelig havde jeg gennem pastor Repsdorph i Stege skaffet tilsagn fra en del grundtvigske præster om at skrive en ugenlig kirkelig artikel i Hejmdal. Dette skuffede imidlertid hurtigt alles forventninger, da det mest blev et blad for røverhistorier [26]. Præsterne trak sig snart tilbage, og jeg fik en mængde breve med bebrejdelser for min anbefaling. Hejmdal skuffede sikkert også sin udgiver, der visstnok har sat mange penge overstyr derpå; og denne fiasko har visstnok lagt grunden til Albertis bitterhed mod mig, som han naturligvis gav skylden.

Jeg har altid været villig til at anerkende, at A. indlagde sig en væsentlig fortjeneste af partiet ved at hjælpe til en lempelig afvikling af Morgenbladet og tage risikoen for det ny forhandlingsblad. Men på dettes iscene-

24] Bagermester Jacob Marstrand beder i et brev til Bojsen af 1/9-92 om at få sit økonomiske forhold endelig afgjort. Han slutter brevet: »At det ny blad er blevet startet med de samme umuligheder, som gjorde alle mennesker kede af det gamle, er for mange og for mig med ganske ubegribeligt. Men det kommer ikke mig ved.«

25] Efter talrige rykkerbreve- og telegrammer fra Alberti til Bojsen 2-6/7 udsendes først et cirkulære til det forhandlende venstres redaktører 5/7-92 signeret F. Bojsen, hvori det bl. a. hedder: »Der foreligger nu fra en af vore politiske venner – som kan og vil risikere den fornødne kapital, men forløbige vil være unævnt – et tilbud, der åbner udsigt til, at formålet kan opnås. Forudsætningen er imidlertid, at sagen finder meget energisk støtte af vore venner, navnlig blandt redaktørerne.«

18/6 udsendte Bojsen en skrivelse til støtte for »Danebrog« til en større kreds af partifæller.

26] Alberti skriver 14/8 til Bojsen: »Ja, naturligvis skal ugebladet være »godt«, når man blot kan udpønske rigtig til bunden, hvad der er godt. Se nu »Ugens Nyheder«. Set fra et »litterært« synspunkt er det jo gruppvækkende, men det har

sættelse og ledelse har jeg ikke udøvet den fjerneste indflydelse, og hvor meget det end fortjente partiets tak, at han påtog sig sagen og risikoen, kunde dette dog ikke skabe ham den tillid i partiet, der alene kunde skaffe ham en førerstilling. Tværtimod blev både Dannebrog og Hejmdal til en stærk anke imod ham (og også imod mig), da man overvejende var misfornøjet med ledelsen [27]. På de store privatmøder i sommeren 1893 måtte jeg stadig forsvare eller undskylde bladene og Alberti. I Roskilde udtalte Alberti ved bordet, at ganske visst havde Dannebrog ikke beskæftiget sig meget med politik; det skulde først skaffe sig en læsekreds i København; men når partiet tog fat på afgørende politiske handlinger, så skulde Dannebrog stille sig i spidsen, og han skulde ikke holde det tilbage, selv om dets existens skulde sættes på spil! – – Da det så galdt, stillede bladet sig på modstandens side [28]!

Når jeg offrede så meget af tid, arbejde, penge og jeg kan gerne sige helbred på bladsagen, var bevæggrunden ikke alene politisk; næsten endnu mere vægt lagde jeg på den »literære« side, idet jeg så en snart sagt alt andet overvejende fare i udbredelsen af den Brandeske materialisme gennem litteratur og kunst. Da Borchsenius var optrådt som denne retnings ivrige bekæmper, var det isærdeleshed mit ønske at fremme hans virksomhed ved bladet. I den hensigt har jeg engang endogså gået med tiggerposen. I 1888 var jeg som ordfører for Glyptothekloven kommen i forbindelse med brygger Carl Jacobsen, med hvem jeg havde gentagne forhandlinger om ordningen af den testamentariske gave m. m. [29]. Som tak sendte han mig en mappe med nogle fotografier af kunstværker i Glyptotheket. Imidlertid havde dette givet anledning til adskillige samtaler, hvoraf fremgik, at han delte min opfattelse af Brandesianismen m. m. og forøvrigt i politik holdt sig neutral. Jeg troede da at kunne

57.000 abonnenter og er altså et »godt« blad. De af Borchsenius i sin tid redigerede ugeblade var uden al tvivl »litterært« set fortrinlige, men de døde af mangel på abonnenter, og det skal jeg ikke have noget af; thi så kom ugebladet jo til at yde hovestadsbladet en højst aparte støtte.« (Om Bojsens forhold til Dannebrog se videre s. 229 f.)

27] Til oplysning om Morgenblad-Dannebrog-sagen har Bojsen nedskrevet en udførlig beretning nærmest i dagbogsform med afskrift af hans afsendte breve. Den er skrevet i sommeren 1892.

28] Alberti svigtede det forhandlende venstre i sidste øjeblik, da forliget skulle slutes i marts 1894 (se s. 284 og 324 f.).

29] Brygger Carl Jacobsen skænkede sine kunstsamlinger til staten på betingelse af, at staten og Københavns kommune opførte bygningen på Dantesplads. Loven om tilskud til opførelse af en bygning for Ny Carlsberg Glyptotek blev underskrevet 5/4–88.

vinde ham for Borchsenius' literære virksomhed, så at denne kunde sættes istand til at udfolde og samle dygtige kræfter til arbejdet. Jeg skrev da et længere brev, hvori Borchsenius foretog flere rettelser, til Jacobsen, og forklarede ham min tanke. Han svarede, at han ikke kunde påtage sig flere forpligtelser, men da det var mig, vilde han i erindring om Glyptotheksagen sende en anvisning på 500 Kr. Efter denne motivering sendte jeg naturligvis strax anvisningen tilbage og modtog et undskyldende svar fra Jacobsen, som også opbevares. Senere forhandlede han med Borchsenius selv, men der kom nok ikke noget ud af den forbindelse [30]. På samme tid erindrer jeg en korrespondance med Octavius Hansen, i hvilken jeg udtalte – til dennes store forargelse – at jeg anså Brandesianismen i grunden for en farligere fjende end Estrupiatet [31].

Ikkedestomindre nødvendiggjorde forholdene, at jeg til en viss grad politisk måtte arbejde sammen med Europæerne på grund af Bergs frafald. Alle disse forhold tilsammen virkede fra 87–90 så nedbrydende på mit helbred, at jeg i disse år betragtede mig selv som dødens kandidat.

Bergs kamp imod flertallet havde rundt i landet vakt uro, og der indkom flere forslag om at sammenkalde et delegeretmøde af de demokratiske foreninger. Da bestyrelsen erkendte faren ved at komme ind på denne vej, der fører til en uansvarlig overrigsdag, udsendtes Høgsbro på privat tourné til de egne, der havde rejst spørgsmålet [32]. Da Berg greb tanken som agitationsmiddel, besluttede man om efteråret – under rigsdagens udsættelse – endvidere, at bestyrelsens medlemmer i forskellige hold afholdt private møder rundt om i landet for at berolige stemningen, hvilket også overvejende lykkedes. Da jeg på den tid lå på hospitalet, deltog jeg ikke i denne tourné.

Af vedkommende korrespondance ses, at jeg om sommeren havde

30] Brevene findes stadig, dateret 6/11 og 12/11–88. Af det sidste brev fremgår, at brygger Jacobsen straks sendte den tilbagesendte anvisning videre til O. Borchsenius selv.

31] I tre breve fra november –88 indskærper Octavius Hansen kraftigt Bojsen at indstille partikampen indenfor venstre, da han anser den »ligeså umotiveret som uforsonlig. Jeg har flere gange hørt venstremænd udtale, at »Bojsenianismen« er lige så farlig som »Provisorismen«, og nu ser jeg af Deres brev, at De anser modstand mod »Brandesianismen« for lige så stor en opgave som modstand mod provisoriet. Hvad »Bojsenianismen« og »Brandesianismen« *politisk* set har at betyde, er jeg ikke i stand til at fatte. Jeg ser blot, at disse »ismer« bruges ligesom klude for tyre, som man vil gøre tossede.«

32] Berg lufter tanken om et delegeretmøde i et brev til Høgsbro af 14/8–87. Efter samråd med Ludvig Schrøder rejser Høgsbro 19/8–87 på den omtalte tourné. (Om rejsen se Høgsbro II s. 130–32.)

været beskæftiget med at søge striden i skytteforeningerne udjævnet. Brevene herom fra Holstein og Bentsen Vallekilde er oplysende. Det var lykkedes at få nogenlunde forståelse tilvejebragt, da den under konflikten første tid til formand valgte admiral Schönheyder trak sig tilbage. Men Holstein havde nær tændt krigen påny ved sin tale på en skyttefest; dog blev striden neddysses [33].

Om foråret havde jeg talt med Hørup om den politiske stilling og særlig om det brændende punkt forsvarssagen, men som sædvanlig ikke fået noget virkeligt svar. I August fik jeg vedliggende brev fra Falkenstjerne, der oftere havde henvendt sig til mig mundlig om at sætte en positiv forhandling igang [34]. Jeg havde gentagende svaret, at jeg kun ventede på en gunstig lejlighed. Nu gjorde jeg et forsøg med en bestemtere henvendelse til Hørup og vedlagde forslag til en rigsdagskommission, der muligen kunde have ledet udviklingen ind i et andet spor. På de ligeledes vedliggende forslag fik jeg Hørups opbevarede brev med undvigende svar. Når jeg havde tænkt at henvende mig til Krieger, men Hørup svarer med bemærkningen om, at det gælder at fiske »de rigtige«, må jeg opfatte dette som et vidnesbyrd om, at han søgte og vel da allerede havde forbindelse med »de unge grever« – i det spor, der førte til smørkrigen [35].

33] I 1885 lykkedes det venstre at få flertal i skytteforeningernes overbestyrelse, der fik admiral Schönheyder til formand. To højreorienterede officerer forblev i bestyrelsen, og disse krævede, at overbestyrelsen protesterede imod, at Vejle Amts Skytteforening havde deltaget i den store fest for C. Berg i Kolding 1/8–86. Dette fremkaldte en ny rekonstruktion af overbestyrelsen 2/5–87, som nu fik højskolelærer Andreas Bentsen, Vallekilde, til formand.

Ved en skyttefest i Roskilde Amts Skytteforening 24/6–87 fremkaldte Holstein en ny konflikt ved en provokerende tale. Foreningen blev herefter udelukket fra landsorganisationen, men blev dog nogen tid efter genoptaget uden at skulle gøre afbtig. (Se iøvrigt Krogh: Skyttesagen i Danmark 1861–1911 s. 264–80.)

Holsteins brev af 21/8–87 og Andreas Bentsens meget lange brev af 26/8 s. a. gør detaljeret rede for krisen i skyttebevægelsen.

34] Højskoleforstander F. F. Falkenstjerne, der ved valget i 1887 var blevet medlem af folketinget, skrev til Bojsen fra Norge 10/8–87. Brevet er bevaret.

35] Koncepten af 25/8–87 og Hørups svar findes. Bojsen foreslog nedsat en kommission på 20, hvoraf hvert ting valgte 10 medlemmer i eller udenfor sin egen midte. Kommissionens opgave skulle være at finde et støttepunkt for hær og flåde under forudsætning af, at København lodes ubefæstet. – Hørups svar lød: »Hr. folketingsmand Bojsen. Jeg har ingen fidus til kommissionen. Den var god i foråret, for da var al ting godt, som blot egnede sig til at plumre vandet. Men nu skulle vi fiske, og jeg ser ikke, hvorledes vi fanger »de rigtige« på den krog, men jeg er bange, at vi selv bliver hængende... Før rigsdagen kommer sammen og der bliver lejlighed til at smage på luften, synes jeg ikke, man kan have nogen rigtig mening om tingene. Jeg havde i hvert fald tænkt mig, at de første 3–4 måneder nærmest blev med

Imidlertid havde jeg gjort forsøget med en positiv forståelse mellem os. Hørup foretrak at gå sin egen vej uden at sætte mig ind i sine planer, før det var for silde. Falkenstjernes stadige ønske om samarbejde mellem Hørup og mig var vel i sin grund umulig. Vi kom aldrig hinanden nærmere end dette lille forsøg i 1887 udviser. Men Falkenstjernes optræden fik nogle år efter et apparte efterspil [36].

Et brev fra min gamle ven Buch i Seest af 6. Oktober viser, at Høgsbro allerede dengang privat til fortrolige har sat ondt ud for mig og talt imod de »hemmelige forhandlinger«. Han har næppe været den rette mand til at sende ud for at berolige stemningen. Buch har siden vedblevet at følge Høgsbro [37].

Fra Chr. Hage findes brev, gående ud på at erobre Østifternes Creditforening, hvor han aspirerede til en direkturpost [38]. Kl. Berntsen gør rede for sin kamp i landbohøjskolekommissionen, hvor smørkrigens situation forberedes [39]. Tutein, der var min trofaste meddeler under min fraværelse, skildrer i en række breve partiforhandlingerne, der hovedsagelig drejer sig om kampen med Berg, som man ikke kan bestemme sig til at udelukke, skønt han bekæmper partiet på alle måder [40].

Imidlertid var jeg efterhånden blevet så dårlig, at jeg måtte lægge mig ind på hospitalet. Foruden en overhåndtagende nerveusitet var det nu hæmorrhoider, der ganske ødelagde mig. Et forsøg med daglige, smertefulde indsprøjtninger førte ikke til noget, og i begyndelsen af November rejste

løst krudt og at de egentlige sprængbomber ville være at gemme til henimod den tid, finansloven nærmer sig landstinget.« (Om Hørups forhandlingsforsøg med højreliberale landstingsmænd om margarineloven (smørkrigen) se s. 172 ff og Neergaard s. 202 ff.)

36] Falkenstjerne stod vaklende mellem Hørup og Bojsen ved forhandlingspolitikens begyndelse 1890 (se s. 196).

37] I brev af 6/10-87 klager gårdejer H. Buch, Seest, over, at Bojsen har holdt forhandlingerne om finansloven i marts 87 hemmelige. Når han videre skriver, at han i al fald burde have refereret dem i partiet, har Bojsen muligvis deri kunnet høre Høgsbro som partiformand bagved disse ord. Høgsbro blev en stadig modstander af Bojsens senere forhandlingspolitik.

38] I tre breve fra november 1887 beder Christopher Hage om støtte ved valg af repræsentanter til kreditforeningen i Præstø amtskreds.

39] Ved en underhåndsftale mellem Hørups gruppe og dele af højre som led i smørkrigens forsøg på at samle store og små bønder, aftales en nyordning af landbohøjskolen, der skulle gennemføres i en af indenrigsminister Ingerslev nedsat kommission. Klaus Berntsen, der blev medlem af kommissionen, beretter om sin opposition mod forslaget i sine erindringer III s. 27-29. Brevet fra ham til Bojsen af 10/12-87 er trykt i Tre Venstremænd brev nr. 7.

40] Tutein's talrige breve til Bojsen fra disse år er bevarede.

jeg med Augusta til København og underkastede mig på Frederiks hospital en operation ved overlæge Bloch. Jeg erindrer, at jeg havde følelsen af at rejse til døden. Inspekteuren Lautrup var overordenlig venlige, Augusta boede hele tiden hos dem. Operationen, der varede i 1¼ time, gik heldig – om jeg end var noget vanskelig at få bedøvet. Jeg havde ligget og holdt foredrag i drømme. Disse tre uger på hospitalet var uhyre pinefulde – nervøsiteten tog derved til, jeg lå og græd som et barn. Augusta var uforlignelig til at hjælpe og berolige; men jeg gruer endnu ved tanken, hvergang jeg går forbi hospitalet og ser op til det tredie vindue på 1ste sal. Endelig slap jeg ud, men så mat, at jeg næsten ikke kunde gå. Vi rejste lige hjem og blev hjemme til efter nytår.

1888

I Januar tog vi atter bopæl på Hotel L'Europe, hvor vi var i pensionat. Yderst svag var jeg lidet skikket til noget arbejde og blev dog snart indviklet i den mest lidenskabelige partikamp, vi har havt. Jeg bemærkede strax, at der var ved at foregå nogen forskydning i partiet, idet Holstein havde yderligere nærmet sig Europæerne, og rivningerne mellem disse og vore venner blev heftigere. Min plan om en rigsdagskommission i forsvarssagen blev forhandlet men opgivet overfor modstanden, skønt flere af vore venner var ivrige derfor og vilde endog give den en mere ubegrænset opgave (se det vedlagt udkast) [1]. Samme modstand havde nær ført til et afgjort brudd ved sammensætning af hærudvalget, hvor Neergård sejrede over Jens Sørensen, hvorefter Busk og Hørup truede med at træde ud o. s. v. Men alt dette var kun forgrundsscener, medens den egenlige situation udviklede sig bagved gennem forhandlinger, som jeg kun af og til hørte rygter om. Hvad der forelå offentlig var en heftig agitation, ledet af en del godsejere i forbindelse med Europæerne for »rent land«.

Man tilstræbte ganske at få margarine forbudt her i landet, og havde i det øjemed organiseret en agitation med en af godsejerne tilskudt krigskasse, og flere venstremænd rejste rundt og holdt voldsomme møder, adresser indsendtes, og kampen blussede hed i rigsdagen med Hørup som

1] Forslaget om en forsvarskommission blev behandlet 9/3–88 i fællesbestyrelsen, der vedtog at forelægge det for partiet. I et partimøde 3 dage senere forkastedes forslaget. Udkastet er muligvis det, der er nævnt s. 169 note 35.

ordfører [2]. Den hele bevægelse var mig i høj grad usmagelig både i og for sig og på grund af den bagvedliggende politik. Et forbud mod margarine vilde lægge en skat på småfolk, der vilde blive større end nogen anden skat, og dertil vilde det, som også erfaring har vist, snarere skade end gavne landbruget, der nu selv forbruger margarine, mens det udfører det dyrere smør. Og hertil kom, at margarineforbudet var prisen på en alliance, der vilde knæsette den Europæiske materialisme i alle sine grimme skikkelser. Skønt jeg kun var lidet kampdygtig, stod det mig klart, at denne strid måtte optages, og det formede sig hurtigt således, at jeg blev ordfører for den økonomiske frihed. Det er næppe for meget sagt, at denne strid vakte større lidenskab end selve den storpolitiske konflikt; der var en formentlig økonomisk interesse med i spillet. Der var ganske visst et flertal i folkethinget på min side, men det var hverken stort eller stærkt; mange medlemmer følte sig undergravet af agitationen i valgkredsene og vilde gerne give efter [3]. Det var ikke nogen lett opgave at få dem til at holde stand så længe, indtil en rimelig løsning kunde nås. Det lykkedes imidlertid at holde stillingen. Endelig kom [Niels] Andersen Søholm en dag til mig med bud fra Estrup om at tilvejebringe en overenskomst, og deraf fremgik så den gældende lov, som visstnok alle nu er tilfreds med. Småfolk har beholdt deres margarine og landbruget betryggelse mod forfalskning eller forveksling med smør [4].

»Smørkrigen« var fuld af effektfulde optrin. Redakteur Vilh. Lassen og Leth-Espensen var omrejsende agitatorer. Ved et møde i Horsens havde Lassen sagt, at hvis de ikke havde rett i sagen, måtte man kalde dem »Fanden og hans pumpestok«. Siden fik de disse tilnavne, og da de et par år efter atter mødte begge i sukkerkrigen til møde i Horsens, da

2) I 1883 åbnede Otto Mønsted den første danske margarinefabrik, der hurtigt fik en stor afsætning. Under den økonomiske krise i landbruget i firserne håbede man stadig på en stigende smørreksport til England; men det hjemlige smørforbrug var stadig 2–3 gange større end eksporten. En lov af 1/4–85 indførte den første beskyttelse af smørret mod margarinen. Indenrigsminister Ingerslev forelagde 1886/87 forslag til yderligere skærpselse af restriktionerne, men dette nåede kun til udvalg.

Hørups formål med smørkrigen var overvejende af taktisk-politisk art. Ved en tilnærmelse til de yngste godsejere i landstinget, særlig grev Mogens Frijs og grev Ahlefeldt-Laurvig, der begge var lidet fæstningstroende, håbede han at kunne sprænge højreflertallet i landstinget og dermed underminere Estrups magt.

3) Flertallet bag Bojsen var i denne sag partimæssigt broget, sammensat af højre, moderate og radikale. Niels Neergaard var således skiftevis med Bojsen og Hørup.

4) Ifølge loven, der fik sin endelige udformning i et fællesudvalg, udstedtes der et forbud mod at farve margarinen; blanding med smør tillodes, men der måtte ikke være over 50% smør deri.

Lassen fulgte Hørup, men L.-E. havde sluttet sig til os og bekæmpede Lassen, råbte man fra forsamlingen til ham: »Det er godt, pumpestok!«

Sagens afgørelse faldt sådan, at det blev et parlamentarisk nederlag for Hørup, og dette var muligen årsagen til, at han trak sig noget tilbage fra de jævnsides førte storpolitiske forhandlinger, som han dog stod bagved, ligesom det senere er oplyst, at forhandlerne aflagde beretning til ham.

Hvem der først har indledet »påskeforhandlingerne«, ved jeg ikke [5]. I det væsentlige har de været en fortsættelse af forhandlingerne i 1887 og ligget til grund for smørkrigens situation. Midt i Marts fik jeg henvendelse fra dr. Winther om at deltage i forsøget, men jeg havde ingen tro dertil; siden fortalte rygtet, at forhandlinger var igang, og det synes siden at være oplyst, at det var Villads Holm, Thorup og Busk, medens Holstein og Hørup stod bagved og modtog rapport. Forhandlingerne foregik hos grev Moltke Lystrup med Frijs og en eller flere ministre. Hvormeget Busk eller de andre har villet indrømme, er næppe helt oplyst. Men da fordringen om fæstningen kom skarpt frem, synes Busk – efter Hørups råd – at have trukket sig noget tilbage, dog som det ser ud til i håb om, at de andre vilde klare sagen. Tilsidst har V. Holm været ene om forhandlingen og fået indtryk af, at der virkelig var noget at udrette, deri bestyrket af Holstein, til hvem han refererede.

Påske Lørdag den 31. Marts, medens jeg stod og holdt slutningstalen i smørsagen, (hvis skæbne da allerede var afgjort), kom Holm fra en samtale med ministrene og anmodede Holstein og mig om at komme op til forhandling i landstingets ministerværelse, medens visstnok Estrup foranledigede, at finansloven udgik af dagsordenen. Efter mødet gik da Holstein, Holm og jeg derop, hvor Estrup, Nellemann, Scavenius og grev Moltke var samlede. Der begyndte da en længere samtale, hvoraf jeg ligesom året iforvejen fik det indtryk, at hovedtrækkene allerede var overenskomne. Vi tog ligesom dengang fat på de enkelte opgaver, og jeg var villig til at lempe en løsning igennem af flere enkeltheder, ja vilde end ikke modsætte mig en tillægsbevilling til afvikling af gendarmerne. Da vi derimod kom til fordringen om at bevilge 8 Millioner til fuldførelse af landfæstningen, svarede jeg nej – Holstein afbrød mig da med den bemærkning, at det ikke skulde voteres til fæstningen, men at regeringen i et hemmeligt møde vilde give thinget oplysning om de truende forhold i Europa (England–Rusland), og så kunde thinget bevilge pengene til

5] Forhandlingerne begyndte med, at Villads Holm på tilskyndelse af højremanden Lars Dinesen gik til Estrup, der henviste Holm til landstingets højre.

neutralitetens opretholdelse [6]. Jeg gjorde forskellige tegn til Holstein, der sad på den anden side af bordet, for at vise ham, at dette hokuspokus kunde ikke gå an; men da han lod, som han ikke forstod mig, spurgte jeg, om det da ikke var meningen, at pengene skulde bruges til fæstningen? Jo – sagde Estrup – til opførelse af vestfronten. På forespørgsel tilføjede han en udtalelse, som vi forstod sådan, at der derefter ikke skulde blive bygget mere provisorisk. Tid til forhandling kunde kun skaffes ved en kgl. resolution. Om ministeriets stilling forøvrigt var der ikke tale, sålidt som om garantier i fremtiden. Jeg svarede, at dette kunde jeg ikke være med til, men det skulde blive refereret for partiet. Derefter skiltes vi, og strax gik det som en løbeild gennem kasernen, at forliget var strandet på min modstand. En del af vore medlemmer samledes i finansudvalget, og der syntes at være ikke ringe stemning for forliget. Jeg udtalte da – hvad der var min oprigtige mening – at jeg kunde ikke være med, men var villig til strax at nedlægge mit mandat, hvis flertallet anså det rigtigt at gå denne vej og skulde ikke bebrejde dem noget. Om aftenen Kl: 7 holdtes da partimøde, hvor forslaget refereredes af Holstein – efter forhandlingsprotokollen – således [7]:

»Det så ud til, at der kunde komme forlig om en regelmæssig finanslov på følgende betingelser:

Alle bevillinger til de provisoriske love skulde udtages af finansloven; lovene selv skulde overgives til folkethinget til fri behandling.

På tillægsbevillingsloven skulde optages de fornødne bevillinger til at afvikle gendarmer, assessorer og politi inden 1. Jan. 89.

Om finanslovens § 26 var der ikke forhandlet [8]. Med hensyn til forsvarssagen var man ubønhørlig. (Dette udtryk skyldes næppe Holstein, men snarere Høgsbros referat). Den begyndte feltbefæstning måtte gøres færdig på vestfronten, da man under de truende europæiske forhold ikke kunde lade være at forberede, hvad der kunde kræves til forsvar. Regeringen skulde have en bevilling af 6–8 mil. til fri rådighed under sit ansvar til at sikre landets neutralitet, (men det vilde blive til fuldendelse af befæstningen). Så skulde der ikke gøres mere ved befæstningen uden efter overenskomst med den samlede rigsdag. Befæstningsforslaget skulde derfor standses med en erklæring om, at det kun kunde løses gennem overenskomst med alle faktorer [9].

6] En engelsk-russisk krig truede på grund af de to magters sammenstødende interesser i det nordlige Indien.

Af Bojsens senere brev til Høgsbro fremgår det, at det hemmelige møde ikke var regeringens, men Holsteins eget forslag, som regeringen ikke modsatte sig (Høgsbro II s. 135).

7] De følgende referater af møderne viser, at Bojsen har haft partiprotokollen ved siden af sig, da han skrev disse afsnit.

8] På finanslovens §26 optoges alle ekstraordinære bevillinger; afsnit IV og V

Jeg udtalte dernæst, at det var mig umuligt at gå med til denne løsning, men jeg vilde ikke give andre noget råd – her var en sag, som enhver måtte afgøre efter sin egen overbevisning om det forsvarlige uden noget tryk eller vejledning.

Det er denne udtalelse, der er bleven bebrejdet mig – at jeg hverken vilde sige ja eller nej. Jo, for mit eget vedkommende sagde jeg på ethvert trin et bestemt nej, og havde sagen fået en anden afgørelse, vilde jeg – og dengang sikkerlig med glæde – være forsvunden ud af rigsdagen. Da jeg ikke havde den politiske ledelse, skønnede jeg ikke, at der påhvilede mig nogen videregående pligt. Da der var megen forvirring i partiet, og sagen ikke var forhandlet i bestyrelsen, pålagdes det denne at gøre indstilling til partiet i et møde næste dag.

Påskedag den 1. April Kl: 10 holdt bestyrelsen møde. Her stilledes visstnok af mig følgende forslag til svaret:

»Da man må opfatte det foreliggende tilbud om en mulig gennemførelse af finansloven som betinget af den samtidige afgørelse af et andet stort stridspunkt, der kræver sin selvstændige drøftelse, ser man allerede af den grund ikke, at der på det foreliggende grundlag kan opnås noget resultat.«

Herfor stemte Bojsen, Holm, Høgsbro og Larsen, imod stemte Tauber og Thorup; Claussen og Holstein undlod at stemme. Hørup vilde først ingen stilling tage, men efter nogen vægring stemte han med de 4, der således blev flertal i bestyrelsen.

Vi gik da over i partimøde Kl: 12; på vejen fik jeg den opbevarede billet fra la Cour (i landhusholdningsselskabet) [10]. Da Høgsbro ikke var tilstede ved mødets begyndelse, og jeg skulde fremsætte bestyrelsens forslag, kom Hørup til at lede forhandlingen og afstemningen. Efterat jeg havde fremsat forslaget, foreslog Tauber at svaret skulde lyde:

»Partiet er villigt til at fortsætte forhandlingen på det hidtidige grundlag, når der kan opnås aftaler, som sikkrer imod det nuværende systems genoptagelse eller fortsættelse.«

herunder var henholdsvis marine- og krigsministeriet, hvor Estrup havde anbragt alle de bevillinger, der skulle bruges til befæstningen.

9] Som følge af underhåndsaftalerne fra året forud var der ikke sat nogen bevilning til fæstningens fuldførelse på finansloven for 1888/89. Til gengæld forelagde krigsminister Bahnson samtidig med finansloven et forslag til overordentlig befæstning, der krævede 31.7 mill. kr. til landbefæstning og 15 mill. til søforter.

10] Billetten synes at være bortkommet.

Tutein foreslog:

»Idet folkethinget nærer den anskuelse, at landets forsvar betinges af andre foranstaltninger end den af regeringen foreslåede befæstning af Kbhn., bevilger det det forlangte beløb for at sætte regeringen istand til at sikre landets neutralitet under en mulig forestående europæisk konflikt.«

Neergaard tilføjede dertil: »dog med udelukkelse af Københavns befæstning.«

Bajer vilde af bestyrelsens forslag udstemme ordene: »allerede af den grund,« (for at betegne, at modstanden alene galdt fæstningen). Der var naturligvis en livlig forhandling, hvis enkeltheder jeg dog ikke erindrer [11]. Afstemningens orden vilde blive oplysende for stillingen i partiet. Hørup lod imidlertid kun afstemme over Bajers ændring, der faldt med alle mod nogle enkelte. Derefter stemtes over bestyrelsens forslag, der vedtoges med 26 mod 18; 20 stemte ikke og 10 var fraværende, hvoriblandt Busk, der siden forklarede, at han kunde ikke tåle tobaksrøgen! Karakteristisk for denne afstemning var, at Berg og hans venner undlod at stemme, de kunde altså indirekte have bevirket et andet udfald – den gamle politik fra 1877 [12]. Holstein stemte ikke, medens Claussen nu gik med flertallet. Var selve overenskomsten sat under afstemning, vilde den ganske vist være bleven forkastet med stort flertal; var derimod de andre forslag kommen til afstemning, vilde et af dem rimeligvis være bleven vedtaget, da halvdelen af de ikkestemmende da vilde have sluttet sig til de 18 og måske flere af de 26.

Efter bemyndigelse af partiet bragte jeg strax Estrup svaret, hvilket jeg gjorde i overværelse af Scavenius. –

Da man måtte være forberedt på, at disse forhandlinger vilde komme frem i bladene og måske forvanskes, nedskrev jeg strax en beretning bestemt til mulig offentliggørelse. Jeg lod imidlertid Holstein revidere den, og han foretog nogle rettelser deri. I denne form er den opbevaret, men den kom aldrig offentlig frem [13]. Den var vel også bleven lidt farvet af Holsteins og tildels også min tilbøjelighed til ikke yderligere at kom-

11] Et detaljeret referat af partimøderne findes i Madsen-Mygdal's: Politiske Oplevelser s. 103 ff samt i C. C. Haugner: Forsvarssagens kerne (1907) s. 140–57.

12] Ifølge Madsen-Mygdal (s. 108) sagde Berg intet under forhandlingerne; men kort før afstemningen erklærede han, at grunden til, at han ikke ville blande sig i forhandlingerne var, at indstillingen om afvisning kun angik de forligssøgende; men ethvert positivt forslag eller tilbud ville han stemme imod.

13] Referatet synes at være bortkommet.

promittere de ivrigste forhandlingsmænd. Det var ialfald min opgave i den følgende tid at udjævne modsætningen imellem os for at holde forhandlingspartiet vedlive.

Forskellige breve af April fra Berntsen, V. Holm og Th. Nielsen viser, hvorledes den indledede forståelse søgtes videre udviklet [14]. Også Høgsbros breve giver herom nogle oplysninger [15]. Grundtanken var fremdeles en overenskomst mellem ministeriet og Europæerne. Genlyden heraf gentager sig om efteråret. Foreløbig galdt det kongens jubilæum, stavnsbåndsfesten og den store udstilling, hvorom jeg fik forskellige henvendelser [16]. Men jeg var rejst syg hjem.

I sommeren 88 var jeg yderst svag og forberedte mig på at trække mig helt tilbage. Som medlem af slotsbygningsskommittéen var jeg en kort tour i København, men erindrer, at jeg under et besøg i den store udstilling efter en halv time måtte forlade den dånefærdig. Udstillingen, stavnsbåndsfesten og regeringsjubilæet havde været baggrund for de uheldige forligsforsøg, for hvilke der dog endnu savnedes virkelig jordbund. Imidlertid vidner blandt andet et brev fra Hagemann om, at bestræbelserne fortsattes for at tilvejebringe almindelig deltagelse [17]; men det var fremdeles under Europæernes ægide, Hørup deltog i hoffesten – men dette var kun efterklang af den svundne vinters bevægelser, der havde gjort den virkelige folkestemning endnu bitterere. Da striden brød ud i en voldsom polemik mellem »Politiken« og Morgenbladet (Hørup og N. J. Larsen), slog Hørup om og søgte igen at skaffe sig position i den yderste radikalisme. Som følge heraf blev han ved samlingens begyndelse udelukket af bestyrelsen (Bøtker valgtes med 30 st. mod Hørup 16) og den følgende måned kastedes han også som viceformand, hvortil jeg og Albertsen valgtes. På denne tid tog også Holstein afstand fra ham og

14] Klaus Berntsen skriver 21/5–88, at han gennem Villads Holm har haft en række hemmelige samtaler med justitsminister Nellesmann og gengiver indholdet heraf.

(Jvr. »Tre Venstremænd« brev nr. 9.) Villads Holm skriver 7/5 om andre forhandlinger med højre.

Med Thomas Niensens brev af 10/6–88 følger afskrift af brev fra J. N. C. Wistoft, der beretter, at dr. Gert Winther har sikret et forligs gennemførelse, hvis venstre slutter sig dertil, og at Hørup allerede har givet sit tilsagn. (Sml. Harald Holm til Høgsbro, Høgsbro II s. 137.)

15] Se Høgsbro II s. 136.

16] Christian IX blev 70 år d. 8/4–88 og havde 25-års regeringsjubilæum 15/11 samme år. Hundredåret for stavnsbåndets løsning skulle fejres 20/6, og samtidig afholdtes den store nordiske landsbrugs- og industriudstilling.

17] Brevet fra Hagemann kan ikke findes.

forsøgte at danne sig selv en lille gruppe, som dog ikke lykkedes [18].

Det forhandlende venstres flertal samledes til private møder hos Neiiendam, og derfra lededes den taktiske bevægelse i de følgende år. Skønt jeg vilde holde mig udenfor den offentlige virksomhed og blev hjemme på Rødkilde, fik mine venner mig dog til et par gange i dette efterår at rejse inkognito til byen og deltage i et par sammenkomster hos Neiiendam. Forøvrigt holdt Tutein, Berntsen og Neergård mig stadig i kundskab om forholdene, og man vedblev at vælge mig ikke alene til viceformand, men også til formand for finansudvalget, hvor Holstein dog måtte fungere i mit sted. Mine private besøg i Kbh.n. gav naturligvis anledning til sigtelse for, at min sygdom kun var påskud – men de mange breve med indtrængende fordring om min nærværelse forklarer både dette og meget i stillingen. At det var bitter alvor, fremgår endydermere af mine egne opbevarede skrivelser af 30/12 88 [19]. Jeg havde stadig lovet at komme til byen efter jul; men i selve juletiden følte jeg mig særlig ilde, så nerveus, at jeg frygtede sindssygdom, der vilde hindre mig i at foretage de fornødne skridt. Derfor skrev jeg såvel min mandatnedlæggelse som et slags testamente og redegørelse for flere forhold*. Imidlertid må jeg være kommen lidt mere til kræfter, og efter jul rejste jeg først forsøgsvis til Kbh.n. ledsaget af karlen Johan som tjener og tog ophold på hotel »Union«, St. Annæplads, hvor Neiiendam havde skaffet lejlighed. Da det gik nogenlunde, kom Augusta med børnene også ind, og Johan rejste tilbage. I de følgende år havde vi den møblerede lejlighed i Union om vinteren for 200 kr. månedlig og holdt selv husholdning.

Under de stærke rivninger i venstre på rigsdagen, var det forståeligt nok, at vælgerfolket blev utålmodigt og forsøgte at tage ledelsen i egen hånd. Allerede tidligere havde Berg foreslået et delegeretmøde fra valgkredsene, naturligvis med den tanke at finde støtte for sin politik. Bestyrelsen havde afledet denne bevægelse ved de afholdte møder landet

* At det ikke virkelig skete, skyldtes Augusta, der ikke vilde, at jeg måtte trække mig tilbage, før jeg virkelig havde udrettet noget. Jeg måtte ikke flygte midt i forvirringen.

18] I et brev fra Klaus Berntsen til Bojsen 20/1-88 omtales de folketingsmænd, som Holstein søger at samle i et selvstændigt parti, nemlig i første række Tauber, Rasmus Claussen, V. Holm, Clausager, Falkenstjerne og Plesner. (Tre Venstremænd brev nr. 10 og 11.) (Jvr. K. Højmark til Bojsen 22/10-88.)

19] Der foreligger i arkivet tre renskrevne breve med den nævnte dato, ifølge hvilke Bojsen nedlægger sit mandat. Det ene er stilet til Bojsens stillere, det andet til folketingets formand og det tredje til indenrigsministeriet.

Bojsen opfordrer kredsen til at lade Otto Borchsenius være sin efterfølger.

rundt [20]. I sommeren 88 begyndte Lollænderne at røre sig, visstnok tilskyndede fra Hørupsk side. På et forberedende møde – visstnok i Roskilde – (brev herom fra H. Hansen Hæggerup) var der stemning for planen [21]; Holstein greb den, og da også Claussen sluttede sig til, var det uundgåeligt, at forsøget med en »overrigsdag« måtte gøres, hvor uheldig denne vej end er [22]. Mødet kom da også istand hos Seekamp ved rigsdagens begyndelse; men deltagerne følte sig sikkert snart skuffede, thi det viste sig naturligvis strax, at modsætningerne var omtrent ligesådan repræsenterede mellem de delegerede som mellem rigsdagsmændene, skønt disse ikke måtte få ordet! Skuffelsen blev visstnok størst for Europæerne, da der var en kendelig tendens til bedre forståelse mellem os og Bergianerne end med Høruperne. [Holger] Begtrup var Bergianernes ordfører. Disse møder gentoges et par gange de følgende år (i Vodroffslund og Kongens klub); men trods ivrige forsøg på at skabe et stort sagligt program (midt under provisoriet!) var tanken om at appellere til uansvarlige ledere så absurd, at tilløbene måtte løbe ud i sandet [23] og navnlig endelig standse, såsnart som der fra folkethingets side blev taget initiativet til en politik, der vilde gøre ende på vrøvlet. Det faldt derfor af sig selv, at disse møder endte med 1890. Desværre blev højre smittet af tanken og har endnu ikke formået at frigøre sig fra disse overrigsdage, der i forhandlingsårene har været en jævnlig vanskelighed [24].

20] Se s. 168. Ved cirkulære af 4/9 og manifest af 21/10–87 havde venstres fællesbestyrelse desuden frarådet et delegeretmøde. Begge aktstykker findes i Bojsens arkiv.

21] Brevet fra H. Hansen i Hæggerup ved Herlufmagle er rettet til Bojsens stiller, gårdejer A. Jensen, Råby. Ifølge brevet blev der 29/4–88 nedsat et udvalg i Roskilde til at arbejde for en fastere organisation af demokratiet på Sjælland. Dette udvalg har bestemt, at delegeretmøde skal sammentræde i København lige efter høsten med to medlemmer fra hver valgkreds, og fastsat, at følgende punkter skal forhandles på mødet:

1. Intet offer for gennemførelsen af en normal finanslov.
2. Nedsættelse af forsvarsudgifterne.
3. Forhøjelse af brændevinsskatten mod nedsættelse af toldafgifterne.
4. Hemmelig afstemning ved valg.
5. Flerårigt lejemål eller delvis livsfæste af husmandslodder.
6. Fattighjælp skal eftergives, når modtageren intet har modtaget i to år.

22] Se Bojsens brev af 12/8 og Rasmus Claussens brev af 27/8–88, begge til Høgsbro (Høgsbro II s. 138 f).

23] Bojsen tager her fejl, idet der i december 1889 vedtoges og offentliggjordes et stort program i 17 punkter på delegeretmødet til afløsning af programmet af 1872. Refereret i Schultz V s. 353 f.

24] Højre havde holdt delegeretmøder hvert år fra 1883.

Da jeg mod forventning atter kom til at deltage i rigsdagsarbejdet, var jeg bestemt på at få noget udrettet og indledede snart derom forhandling med landstingets ledere. Koncepterne til overenskomst er bevaret, grev Moltkes og mit. Resultatet blev overenskomsten om en række jernbaner (Skagen, Næstved, Hobro, Alestrup og Tørring) samt geværloven og nogle kaserner [1]. Disse sager skyldes min ledelse, medens det lykkedes mig at bevare fortrolighed om de derom førte forhandlinger, hvilket naturligvis er betingelsen for, at de kan gentages. Et udkast af Scavenius om en række bygningsforanstaltninger vidner om den flothed, hvormed millionerne rullede på denne tid [2]. Det gode udbytte af arbejdet gav mig atter mere mod på at tage fat. Dog forlod jeg atter rigsdagen meget nedbøjet – ikke af arbejdet, men af broder Thors ulykkelige skæbne. Den 27de Marts, mens jeg sad i finansudvalget beskæftiget med at lægge sidste hånd på overenskomstens forskellige detaljer, blev jeg kaldet ud til auditeur Povlsen, der meddelte mig budskabet om Thors sindssygdом. Alt hvad dermed står i forbindelse er fortalt andensteds [3]. I April flyttede vi hjem til Rødkilde.

Sommeren 1889 var jeg optaget af en vidløftig brevveksling med forberedelse til de forestående valg, dels af delegerede til Oktobermødet, dels af folkethingsmænd, som senest skulde ske i Januar 90 [4]. Højre var taktisk interesseret i at fortsætte med vintervalg, da sømændene er hjemme og arbejderne mest afhængige, men rigsdagsarbejdet bliver derved forstyrret. De, som ønskede at komme til sagligt arbejde, virkede derfor for valg i September, som det synes støttet af Nellemann. Denne

1] Indenrigsminister Ingerslev fremsatte forslag til bygning af 4 ny statsbanelinier, medens de moderate foreslog oprettet to ny privatbaner.

Hele komplekset af love undtagen banen Klampenborg-Helsingør, der først vedtoges 1893/94, blev ført ud i livet ved love af 12/4 1889.

Af samme dato er loven, der fremsattes af krigsminister Bahnson, om en række ny kaserner som en følge af Københavns kommunes endelige overtagelse af det gamle fæstningsterræn.

Geværloven, der også vedtoges 12/4-89, indførte 8 mm repetergeværer til alle fodfolkets liniebataljoner.

De omtalte udkast til lovene kan ikke findes.

2] Det omtalte udkast kan ikke findes i Bojsens arkiv.

3] Bojsens Rødkilde-erindringer giver de nærmere omstændigheder ved kaptajn Thor Bojsens sygdom.

4] Venstre holdt sit andet delegeretmøde 5-6/10-89. Det første havde fundet sted 29-30/9 året forud. Se Bojsens brev af 13/8-89 (Høgsbro II s. 138-42).

viste sig mere og mere ivrig for forhandling; han klagede over søvnløshed – måske trykkes han nu af at være regeringens »juridiske samvittighed«. Med sin store sagkundskab og parlamentariske dygtighed er han også særlig anlagt for forhandling; men intransigensen fik endnu denne gang sin villje, og rigsdagssamlingen blev spildt.

20. Juli havde jeg besøg af Neergård og frue og holdt politiske møder på klinten (Hunosøgd) og Fanefjord, hvor der dog kun mødte ganske få. Særlig fra dette besøg stammer mit gode forhold til Neergård, hvem jeg mere og mere har betragtet som den, der forener de fleste betingelser for at blive en virkelig leder af Dansk forhandlingspolitik. Den overlegne sagkundskab vinder gerne sejr tilsidst. Med Høgsbro var der derimod atter vanskeligheder. Han har aldrig evnet at tage bestemt stede i kritiske tider; har gerne søgt at holde sig flere udgange åbne. Han vaklede mellem Berg og os, og om han end så hulheden i Bergs rummel, førte hans tilbøjelighed ham dog tilbage i de ufrugtbare konflikters ørken. Visnepolitik på hoesokker er hans nærmeste ønske, skønt han ved, at den kun opnår at »holde det gående« [5]. Ved siden heraf beherskes han af trangen til at skyde sine slægtninge frem, har ofte derved både gjort sig selv latterlig og skadet sin søn og svigersøn, indtil det endelig lykkedes denne sidste at emancipere sig [6].

Holm er i besiddelse af store evner som taler, navnlig en stor tanke-rigdom, savner aldrig originale idéer, og hans politiske opfattelse er i det væsentlige overensstemmende med min. Men i mange år var han trykket og påvirket af den gamles antipathier og surmuleri. Først da det blev klart for alle, at Holm havde frigjort sig fra gangvognen, har han vundet den stilling på rigsdagen, der tilkommer ham. Hvis han kunde aflægge en stereotyp leen, vilde han vinde i værdighed.

Da jeg fremdeles ikke stolede på, at jeg kunde blive stadig i rigsdagen, ønskede jeg navnlig at frigøre mig for finansudvalget, hvor jeg da havde tjent i snart 20 år. Da jeg derved tillige troede at kunne løse adskillige personlige vanskeligheder, som Høgsbro rejste, foreslog jeg at trække mig tilbage til fordel for Holm. Høgsbro greb dette med iver, men spolerede det samtidig ved at true med formandsnedlæggelse o. s. v., hans stadige våben. For ikke at volde ny splittelser overfor de forestående valg, modsatte partiet sig planen, og jeg måtte gå ind på at blive i finansudvalget,

5] Høgsbros standpunkt kommer klart frem i hans brev til Bojsen af 29/8–89 (Høgsbro II s. 150).

6] Svend Høgsbro var opstillet til folketinget 1887, 1890 og 1892, men valgtes først 1895.

Harald Holm blev gift med Høgsbros datter Gudrun 13/7–77.

dog kun til valgene var overstået [7]. Også Høgsbro stak piben ind, da jeg lovede, at Holm skulde blive min efterfølger. Af brevene fremgår det, at jeg under disse forhandlinger modtog mange smigrende udtalelser om min persons vigtighed som garanti for forhandlingspolitikken o. s. v.

Forøvrigt var den eneste begivenhed af interesse i den første del af samlingen Holsteins grundlovsforslag [8]. Siden forsøget af 1888 havde Holstein næppe opgivet sine bestræbelser for at finde en løsning i den erkendelse, hvori jeg var enig med ham, at venstres politik var godt på vej til at løbe ud i vrøvl. Efter at hans forsøg forrige år på at samle en ny gruppe om sig var strandet, har han visstnok af og til vedligeholdt de forbindelser i højre, som kunde benyttes til løsningen. Af enkelte ytringer må jeg slutte, at hans forhandlinger både i 89 og 90 har gået ud på at finde en »fælles forståelse« af grundloven, men jeg antager, at disse forsøg er strandede, fordi han næppe forhandlede med de rette mænd i landstinget, der var gennemtrængt af en stærk mistillid til ham personlig, et forhold, der visstnok væsenligst bidrog til hans kort efter følgende mandatnedlæggelse. Forslaget om en anden sammensætning af rigsretten var ett af disse forsøg. Skønt jeg vel så forslagets svaghed og tvivlede meget om, at dette var vejen, sluttede jeg mig dog strax dertil og var med Holstein og Hørup forslagsstiller, navnlig fordi jeg fandt det rigtigt, at folkethinget stadig gav sit ønske tilkende om, at der burde findes en løsning. Holstein var ordfører og forsvarede som sædvanlig tanken om den uberegnelige rigsrett med stor dygtighed. Estrup svarede imidlertid – som man vel kunde vente – at man ikke kunde antage, at landsting og regering vilde give afkald på den nuværende rigsrett, sålænge den stående konflikt ikke var endt [9]. Forslaget begravedes i et udvalg, og da således også dette tilløb var mislykket, fortsattes krigen; folkethinget opløstes, og nye valg foretoges i Januar 1890. Imidlertid havde jeg atter i December måttet rejse syg hjem og blive hjemme indtil midt i Marts med et kort besøg i Kbhn. i Februar. Jeg led særlig af en hals- og næsekatarrh, der blev behandlet af dr. Viktor Lange – men knækkede ner-

7] Bojsen, der havde været formand for finansudvalget siden 1872 (undtagen 1882–84), fremsatte ønsket om at nedlægge dette hver i et brev til Høgsbro 30/9–89. Til finansudvalget foreslog han Tutein valgt som formand og Holm som menigt medlem. Desuden foreslog han Harald Holm valgt som sin efterfølger som viceformand i folketinget; men han frafaldt dette senere, da han fandt det uheldigt, så længe Høgsbro var formand (Høgsbro II s. 152).

8] Holsteins forslag til ændring af grundlovens § 68 gik ud på, at rigsretten sammensattes af 24 dommere, hvoraf hvert af tingene valgte 12 udenfor rigsdagens midte (Ft. 88/89 till. A sp. 2671).

9] Holsteins forelæggelsestale findes i Ft. 89/90 sp. 1457, Estrups svar sp. 1568.

verne i frygt for halskræft. Jeg mødte dog på valgdagen, men var meget dårlig.

Bergs broder søgte at overrumple mig ved på valgdagen at lade omdele trykt en forespørgsel begrundet på et tilbud, han havde fra et Tysk pengefirma om at udføre [P. N. P.] Bergs jernbaneplan på tilsyneladende meget gunstige vilkår. I flere år havde det såkaldte »Bergske projekt« spøget i manges hoveder – bane til klinten med fast bro over Ulvsund [10]. Gentagne gange havde han sat store adresser derom igang, men stadig når jeg var fraværende og ikke kunde kontrollere fremstillingen. Det havde herved lykkedes ham at skabe en del uvilje mod mig, som endnu er kærnen i »radikalismen« herovre. Jeg svarede på valgdagen, at hvis det Tyske tilbud ikke var humbug, så vilde jeg anbefale det, men ikke deraf lade mig afholde fra at arbejde for, hvad der bedre kunde opnås. Da Berg kom tilstede ved fællesspisningen på valgdagen og begyndte at skvadronere, tog jeg ham alvorlig for med alle hans kunster; jeg erindrer, at jeg blev så vred, at jeg trods halssygen talte dunder under almindelig tilslutning. For Berg var det kun øjemedet at skabe sig selv en stilling – året forud var han således kommen ud til mig og bedet om at få ansættelse ved den påtænkte Kallehavebane – så vilde han lade sin plan fare; jeg skulde endogså hjælpe ham af med den ved at skaffe en erklæring fra ministeren, at den ikke kunde gennemføres! Kallehaveplanen kom siden til at spille en rett mærkelig rolle [11].

Valgdagen skaffede dels højre dels Bergianerne nogen fremgang [12]. Det går altid så, at mislykkede forligsforhandlinger skaffer de intransigente vind i sejlene på begge sider. Virkningen heraf var, at Hørupperne søgte at nærme sig – om ikke Berg, så dog radikalismen, hvori det nu galdt at overbyde Berg! Hørup søgte nu at slå forhandlingen i stykker og valgte til kampplads øl- og brændevinsloven, som han – i strid med hidtidig prax-

10] Planen om en fast bro over Ulvsund opstod som følge af planer til en Kallehavebane af 1867 og 1875. I september 1886 lod ingeniør P. N. P. Berg publicere et stort forslag til en fast broforbindelse med Sjælland samt en bane herfra til Møns Klint. Anlæggets økonomiske basis skulle være det store antal turister til Klinten. I en artikel i Møns Tidende 6/3–88 imødegår Bojsen planen. P. N. P. Berg fik overingeniør J. V. Tegner fra Statsbanerne til at afgive betænkning, hvori Bojsens plan om en ny færge forkastes som dyrere end en bro. Berg satte derefter en adresse i gang i februar 1889. På det omtalte flyveblad fra valgdagen 20/1–90 gav Bojsen et udførligt svar i fire artikler i Møns Tidende 21/4–90 og flg. dage. Alle aktstykker i sagen er bevaret i Bojsens arkiv.

11] Se s. 185 og 203.

12] Højre gik ikke frem, men tilbage, fra 27 til 24 mandater; Bergs gruppe gik frem fra 10 til 17. Bojsens gruppe mistede mange stemmer, især i Jylland.

is – vilde nægte overgang til anden behandling [13]. Vore venner i partiet var dog stærke nok til at hindre dette. Holstein gjorde et fortvivlet forsøg på at opnå forlig med landstinget – forhandlinger som dog aldrig er blevet bekendt*; men alt endte i håbløs forvirring – venstregrupperne formåede åbenbart ikke andet end at slås indbyrdes, og højre fulgte blindt Estrup. Således endte denne samling med et skarpere brudd end nogensinde, idet hvert af thingene vedtog beslutninger, der banlyste hinanden i usædvanlig voldsomme udtryk, og under disse forhold tog regeringen 9 mil. kr. til Middelgrundsfortet. Rigsdagen var fuldstændig sat ud af spillet [14]. Efter denne explosion var det naturligt, at Holstein opgav ævred og nedlagde sit mandat med den erklæring, at forudsætningen for hans politik var bristet – nu og i fremtiden [15].

For mit vedkommende var det nu lykkedes mig at frigøre mig fra finansudvalget og få Holm valgt i mit sted. Da Albertsen og Thorup ikke var genvalgte, blev Claussen anden viceformand og Hørup medlem af bestyrelsen i Thorups sted [16]. Man drev således mere i radikal retning, og dette skulde ikke tilskynde mig til at tage del i et øjensynligt ørkesløst

* I sin pièce af 1896 pag. 70 siger general Bahnson om forhandlingen i foråret 1890: »For en fuldstændigheds skyld skal det her anføres, at der i slutningen af rigsdagssamlingen begyndtes forhandlinger af enkelte oppositionsmedlemmer med regeringen om opførelse af et fort på Middelgrunden, hvis nødvendighed sandsynligvis har stået dem klar; disse forhandlinger førte imidlertid så lidt som tidligere til noget resultat.« Her sigtes sagtens til Holstein.

13] I efteråret 1889 havde Estrup stillet forslag i landstinget til en skat på øl og brændevinsbrænding (Lt. 89/90 sp. 138). Herved kom sagen til at spille en rolle i valgkampen, og i foråret 1890 stillede Estrup det samme forslag i folketinget. I et partimøde 22/2-90 foreslog Hørup at standse forslaget, men det forkastedes med 24 stemmer mod 22. Harald Holms forslag om at henvise sagen til udvalget vedrørende toldloven vedtoges derefter, hvilket også skete; men dermed gik sagen i stå.

14] Ved tredje behandling af finansloven foreslog krigsminister Bahnson 3½ mill. til begyndelse af Middelgrundsfortet. Efter den praksis, ministeriet fulgte, betittede denne forelæggelse krigsministeren til at indsætte beløbet på den provisoriske finanslov af 1/4-90, selv om det var forkastet af folketinget. De 9 mill., Bojsen omtaler, er den samlede byggesum for Middelgrundsfortets bygning, der foregik 1890-94.

15] Holstein nedlagde sit mandat ved et åbent brev af 12/6-90. Det hed heri, at forhandlingspolitik nok var den eneste mulige, men denne politik havde ingen mål efter påbegyndelsen af Middelgrundsfortet, der i 3 år fremefter ville spærre vejen for storpolitisk forlig – »og dermed er forudsætningen for min politik bristet, både nu og i fremtiden.«

16] Hørup var blevet stemt ud af venstres fællesbestyrelse i oktober 1888 (se s. 177).

arbejde. En enkelt lokal sag tvang mig dog til at indfinde mig i thinget midt i Marts. Ifølge min gentagne opfordring havde indenrigsministeren stillet forslag om bevilling til anlæg af brohovederne Koster-Kallehave, der forudsatte en fremtidig Kallehavebane. Til denne sags afgørelse på finansloven mødte jeg og fik den kreds, der samledes hos Neiiendam til at støtte forslaget [17]. Kampen herom blev typisk for fremtiden, selv ministrene var delte; Scavenius arbejdede imod Ingerslev, inspireret af Klintholms formentlige interesse, og Scavenius' venner i højre fulgte hans vink, Berg støttede sin broder, og Europæerne anstrengte sig for at slå et slag imod mig. For sagen var mine venner og den del af højre, der fulgte Ingerslev, men vi blev overstemt med 45 stemmer imod 35 [18]. Når denne afstemning, »Slaget ved Kallehovederne« vakte adskillig opsigt, var det særlig, fordi man vel vidste, at det var mere politiske og personlige end saglige grunde, der var afgørende. Specielt var det en udæskning imod mig, og jeg mindes vel, at jeg lovede mig selv, at dette skulde blive gjort om igen, hvad da også skete næste år med bedre resultat [19]. Dette smålige drilleri har bidraget sit til at holde mig i tjenesten, som jeg var så nær ved at opgive.

Vægtigere grunde bragte mig snart i tøjet for alvor.

1890-91

Med det store brudd i foråret 90 havde konflikten kulmineret. Folkethinget var fuldstændig magtesløst. Dets hidtidige ledere havde ganske opgivet ævred. Når Berg allerede i 87 lod sig bringe i et mindretal på 9 stemmer, var det selvfølgelig ikke ufrivillig – det var *hans* form for at opgive arbejdet og redde sig selv ud af nederlaget [1]. Hørup faldt i smørkrigen og de dertil hørende ganske umodne forligsforhandlinger. Høgsbro tænkte kun på at holde sig udenfor og ansvarsfri. Holstein

17] Bojsen beder i brev af 8/3-90 til H. Holm om dennes støtte. Brevet slutter: »Man må endelig ikke nu spise os af med anvisning på de Bergske jernbaneprojekter, som er smukke skueretter... I al god opportunismes navn beder vi nu om at få, hvad vi for tiden kan vente opnået.« (H. Holms arkiv). Af en række breve fra indenrigsminister H. P. Ingerslev fremgår det, at Bojsen har forhandlet om sagen med ministeren, der har rådet til at holde den inden for finanslovens rammer.

18] Anlægsforslaget, der ville koste 225.000 kr., blev forkastet ved navneafstemning. (Ft. 89/90 sp. 4567.)

19] Se s. 203.

1] Muligvis hentydes til Bergs nedlæggelse af formandskabet for folketinget 31/3-87 og hans modstand mod slotsbygningsloven (se s. 164).

havde holdt taprest ud i det almindelige virvar, nu opgav han sagen, nedlagde sit mandat med en åben erklæring om, at den for hans vedkommende nu og i fremtiden var tabt. Venstregrupperne kævledes indbyrdes og højre triumferede. Det så for alvor sort ud*, og jeg måtte spørge mig selv: Har Du lov til nu at holde Dig tilbage? Findes der nogen anden, der kan tage ledelsen? Og der var ingen tvivl om, at begge spørgsmål måtte besvares med nej. Når hertil kom, at jeg måtte tro, at venstre ved dyr erfaring havde lært at lytte til mere sindige råd, så var min beslutning snart fattet, og jeg besvarede Holsteins erklæring med en udtalelse i Morgenbladet, hvori jeg opfordrede til energisk gennemførelse af forhandlingspolitikken som den eneste fremkommelige vej [2]. Herpå svarede Hørup med en tale (visstnok i Skelskørkredsen), hvori han hånedes forhandlingspolitikken med den betegnelse: »Den var kun skabt til bagateller og noget stort den blev ej heller« [3].

Af stillingen i rigsdagen og i partiet fås et levende billede gennem brevene fra denne tid [4]. I forbigående bemærkes brevene fra den radikale Jens Bek, Mellerup, der vilde have mig til hos Scavenius at udvirke hans skoles anerkendelse, hvad der også lykkedes mig ved en personlig samtale i »en vinduesfordybning«. Bek var på tilhørerpladsen øjenvidne dertil og skvat højt op i henrykkelse, da jeg bragte ham ministerens samtykke [5].

Hørup havde i et årstid vaklet mellem forhandling og radikalisme, idet

* Neergård faldt i Nakskov.

2] Morgenbladet 14/6–90. Bojsen hævdede i artiklen, at forhandlingspolitikken var prøvet for kort til at kunne siges at være bristet. – »Jo mindre en storpolitisk forståelse stilles i forgrunden, desto nærmere kan vi være ved at opnå forfatningens genoprettelse . . .« (jvf. Neergaard s. 233).

3] Hørups tale i Skelskør blev holdt 8/6–90, altså før både Holsteins mandatnedlæggelse og Bojsens artikel. Sin foragt for forhandlingspolitikken begrundede Hørup med følgende ord: »Dersom De har en rådden og stinkende sump, hvor fiskene flyder døde oven på vandet, skal De ikke tro, at De får god fanget, fordi De sætter friske fisk i den dam. Dagen efter vil de lugte ligesom de andre. Nej, skyl sumpen ud først, så at nogen levende kan trives deri. Rejs først retten igen her i landet og ærbødigheden derfor, så kommer nok organerne, der kan pleje retten.« (Skrift og Tale II s. 285.)

4] De følgende tre afsnit er en senere tilføjelse, men synes skrevet kort efter den øvrige fremstilling.

5] Fra Jens Bek, forstander for Mellerup højskole, foreligger et brev af 20/2–90 med tak for, at Bojsen har sat folketingsmændene Tutein og Højmark på den opgave at skaffe hans skole statsanerkendelse. Men Bojsen ordnede altså sagen personligt.

han ønskede forhandling, når denne kunde ledes i Europæisk ånd som i 87–88 – men fremfor alt bekæmpede min indflydelse. På grund af en injurieproces var han dømt til 3 måneders fængsel. Da jeg kunde forudse, at denne fængsling vilde gøre ham rent kulret, vilde jeg henvende mig til justitsministeren for at hindre dette eller ialfald for at få fængslingen udsat til efter rigsdagens slutning. Da dette kom Hørup for øren, bad han mig undlade dette, da han hellere vilde »sidde« om vinteren end om sommeren [6]. Han »sad« således en del af vinteren 89–90, og Brandes benyttede hans fraværelse til flere skarpe moderate udtalelser m. m. mod Berg [7]. Men da denne vandt fremgang ved valgene, og Hørup midt i Februar kom ud af fængslet, fik piben en anden lyd, og han leverede strax slaget om øl- og brændevinsloven, som er skildret levende i breve fra Tutein m. fl. [8].

Min udtræden af finansudvalget foranledigede også, at Tutein på min anbefaling blev formand for udvalget; han var fremdeles trofast til at give mig stadige meddelelser fra partiforhandlingerne. Den almindelig mistvivl om udsigter for fremtiden lyder gennem alle breve. Schrøder nedlægger sit landstingsmandat. Berntsen og Th. Nielsen stiller det samme i udsigt. Ligeså betegnende er Holsteins sidste brev om »le commencement de la fin« [9]. Omkvædet på mine venners breve var stadig,

6] I en artikel, »Dansk Retspleje 1887« i Politiken 7/1–88 skildredes et forhør, kriminaldommer Sylov havde holdt over bladets forretningsførere, Bing og Witzansky. Hørup havde ikke selv skrevet artiklen, men dømtes om ansvarshavende redaktør til tre måneders simpelt fængsel ved højesteret. Dommen faldt den 6/11–89, og afsoningen begyndte allerede den 13/11. Bojsens henvendelse må altså være sket i den mellemliggende uge. Hørup løslodes 13/2–90.

7] Edv. Brandes skriver i en leder i Politiken nytårsdag 1890: En forhandlingspolitik var . . . ingenting for højre at gå til valg på. Desuden havde man endnu ikke haft den fulde nytte af hr. Bergs rumlerier. Derfor gav man hr. Berg sommeren til at rumle i og venstre efteråret til at stå i stampe i.« 4/1–90 skriver han: »Opadtil skal der kæmpes mod hr. Estrup, nedadtil mod hr. Berg.«

8] Tutein's breve er bevarede. Om Hørups forsøg på at standse øl- og brændevinsloven se s. 184 note 13.

9] Holstein redegør for den politiske situation i breve af 20/2, 10/3 og 24/3–90. I det sidste hedder det: . . . »En politik – forhandlingspolitik – der intet forlig kan skaffe og intet provisorium kan forhindre – der med eet ord er positiv og negativ renonce – undtagen på gruppekævl – den politik gider ingen røre en finger for mere. Så tager folk lige så gerne »protesten«, som Berg kalder sin forhandlingspolitik, den byder dog altid en chance for et ensartet disciplineret parti. – Kort sagt, c'est le commencement de la fin, og der er næppe mange dage tilbage, for jeg tror ikke på, at det vil lykkes at få forhandlingerne i gang – og selv om de kom i gang, så førte de næppe til noget.«

at jeg skulde komme og tage fat, thi ellers vilde rummel og radikalisme være enerådige adåre. Således blev jeg tvungen af begivenhederne og personerne til at begynde *min* politik. For første gang skulde jeg følge mine egne veje. Det vilde sige: at begynde *forfra*, hvor vi slap i 1870.

Ved siden heraf var det et tilfælde, der så ud som en tanke, at justitsminister Nellesmann i en grundlovstale i Kongens Have opfordrede til samarbejde mellem alle, der så faren ved den Europæiske nihilisme og socialisme [10]. Endnu havde jeg aldeles ingen forbindelser indledet, men måtte naturligvis indse, at der krævedes megen forberedelse, dersom jeg skulde håbe at kunne lede de vildfarende strømme ind i sikre spor. Hjemkommen fra rigsdagen gennemgik vi en hård tid med diphteritis og strubehoste. At Ulla overstod det, skyldes væsenligt sygeplejersken frøken Thora Fiedlers utrættelige pleje [11].

Den 23. Maj var jeg tilstede ved [C. C.] Albertis begravelse i Sorø [12] og deltog i et bestyrelsesmøde i Kbh. Bestyrelsen havde holdt møde den 30. April og forhandlet om alderdomsforsørgelsesforslag. Bojsen, Bøtker og Claussen havde være fraværende (men Hørup altså tilstede). Der er tilført forhandlingsprotokollen, at »man antog det for rigtigst at sætte alderdomsforsørgelsen i forbindelse med fattigsagen om mulig ved et eget forslag, men hvis ikke da på grundlag af regeringens fattiglovsforslag« [13]. Andre reformforslag opsattes til nærmere henimod rigsdagens samling. Senere havde man drøftet salg af præste- og herredsfogedgårde til udstykning til husmandslodder [14]. Jeg samlede nu det materiale, jeg kunde få (deriblandt den Engelske lovgivning om husmandslodder m. m.) og udarbejdede i løbet af sommeren dels flere ny forslag og dels indstillin-

10] Nellesmann talte mod »socialismen, materialismen, livsnydelsen og de fædrelandsfjendske retninger« og opfordrede alle gode kræfter til at forene sig i kampen herimod, deriblandt »mange af vore nuværende politiske modstandere.« (Refereret i Berl. Tid. 6/5–90.)

11] Ulla, Bojsens datter, var født 2/12 1884.

12] C. C. Alberti, der havde været folketingsmand for Sorø-kredsen siden 1849, døde 18/5–90. Begravelsen foregik i Slaglille, ca. 10 km øst for Sorø.

13] I samlingen 1889–90 var der opnået principiel enighed om en revision af fattigloven. Bojsens senere forslag herom indeholdt desuden bestemmelser om alderdomsforsorg. (Se iøvrigt Neergaard s. 241 f.)

14] Denne drøftelse fandt sted i et partimøde af venstres fællesbestyrelse allerede 21/5–90. Motivet til loven skulle være, at »den ville forøge den jordejende husmandsklasse og styrke værnet mod den på landet frembrydende socialisme«. Bojsen nævner antagelig denne drøftelse af reformer i bestyrelsen, fordi den viser, at Hørup også på dette tidspunkt var indstillet på en reformlovgivning, som han senere kraftigt modarbejdede.

ger om overenskomster vedrørende en række ældre lovforslag [15], der mere eller mindre berørte de sociale opgaver*. Men det var ikke lett at sætte et positivt arbejde igang i en rigsdag, hvor alle partier nu var så uhyre demoraliserede af konfliktens følger. Da jeg først havde nogenlunde skizzeret planen for mig selv, søgte jeg at sondere terrainet ad forskellige veje. Jeg opfriskede således et gammelt løfte af Bille, at han vilde besøge mig. Han var her med sin kone 2–3die Juli; han og jeg tilbragte det meste af natten med at tale politik. Han sympathiserede med mine idéer, om end jeg havde det indtryk, at han ønskede at give dem et noget mere storpolitisk sving; men jeg frygtede stærkt herfor og var på forhånd klar over, at Klein ikke var manden til at inddrages i planen [16]. Dagen efter var vi en tour i Ulfshale. Ligeledes havde jeg indbudt forskellige rigsdagsmænd, Th. Nielsen, Neergård, Holm, Berntsen, Blem. Af disse kom kun Blem midt i Juli og deltog i pigeskolens klintetour, hvorfra et morsomt fotografi haves [17]. Også overfor ham skizzerede jeg planen uden detaljer og erindringer, at jeg i en samtale på klinten udviklede, at vi måtte tilsidst nå til en løsning af konflikten og antydede, at en overenskomst om fæstningen måtte kunne nås ved en indskrænkning i den militære tjeneste. Han er den første, til hvem jeg har yttret dette, og da han dengang syntes enig med mig, undrede hans senere optræden så meget mere [18].

Sidst i Juni holdt Arbejderforeningen jubilæumsfest med faneindvielse;

* Den sociale lovgivning var så at sige ikke rørt, siden forfatningen blev til.

15] I Bojsens arkiv ligger en stor mængde forarbejder til de omtalte love. Det drejede sig om forslag om

1. ophævelse af indførselstolden på sukker,
2. beskatning af bayersk øl,
3. lovpligtig snekastning,
4. sygekasser,
5. tvungen underholdsbidrag til børn født uden for ægteskab,
6. statstilskud til højskoler og landbrugsskoler,
7. udlejning af havelodder til landarbejdere og afhændelse af præstegårdsjord.

De to sidstnævnte forslag blev aldrig gennemført. Forslagene nr. 5, 6 og 7 fremsattes først i rigsdagen i samlingen 1891–92. (Vedrørende engelsk husmandslovgivning se Landbokommissionens betænkning 1896 bilag 2.)

16] C. St. A. Bille havde flere gange henvist Bojsen til forhandling med den liberale tidligere justitsminister C. S. Klein, der indtog en formidlende stilling mellem højre og venstre.

17] Fotografiet synes at være bortkommet.

18] M. P. Blem hørte til de 15, der umiddelbart før forliget 1894 »sprang fra« og gik over i venstrereformpartiet.

fanen var broderet af en Bornholmsk pige, Mathea, der tjente hos os. Til festen var Jens Busk indbudt og optrådte som det civiliserede vildsvin i god forståelse med provst Hjort og hele selskabet. Dagen efter var han, Nøhr og Mads Strandskov til middag på Rødkilde, og Jens Busk var da meget ivrig for at forklare, at nu måtte der tages fat på forhandling i rigsdagen for alvor – og navnlig måtte der gøres en ende på alt maskepi med socialisterne! Redaktøren var tilstede og erindrer Busks veltalenhed ved den lejlighed. Ord, ord!

Jeg arbejdede derefter for at få istand et møde af forhandlingsvennerne hos mig på Rødkilde (en plan, der først lykkedes to år efter); men dette strandede på vanskeligheden ved at vælge dem, der skulde med og nødvendigheden af at udelukke nogle [19]. Resten af Juli måned anvendte jeg da til at redigere mine forslag og udkast til overenskomster, således som de er opbevarede, og Hansen og Andersen og Bentsen hjalp mig at afskrive det i flere eksemplarer [20]. Jeg brevvejlede samtidig derom med flere, også med Høgsbro, hvis svar af 31. Juli er så overordenlig betegnende for ham. En passus lyder således: »Jeg har ikke megen tro til en sådan [forudgående] forberedelse af lovforslag og deres virkning. Det turde efter min mening være sikkrere (!) at forberede forespørgsler og efterat have hørt ministerens svar at nedsætte udvalg til nærmere at undersøge (!) de pågældende forhold og derefter afgive betænkning til thinget« [21]. Forøvrigt var han optaget af at få ordførerskabet efter Holstein delt, så at Holm kunde få en part [22].

Imidlertid bad jeg ham med de tilstedeværende venner i København om at samles med mig i hotel Union i begyndelsen af August, og her udviklede jeg så alle mine forslag, der fandt almindelig tilslutning – Høgsbro stiltiende. Det forekom mig endog, at man kom i godt humeur ved udsigten til positive opgaver. Imidlertid havde jeg også skrevet til justitsministeren og aftalt en samtale (10. Aug.), hvortil jeg benyttede et lokalt anliggende til påskud. Samtalen førtes i Nellemanns hjem i Amaliegade og varede et par timer. Mit program var: Ingen storpolitiske forligshandlinger, førend der ad det saglige arbejdes vej var nået den fornødne

19] Se Høgsbros brev af 31/7–90 (Høgsbro II s. 158 f).

20] I. H. Andersen var forstander for Rødkilde højskole, Hans Hansen og Chr. Bentsen lærere ved skolen.

21] Brevet er trykt i Høgsbro II s. 159.

22] Grev Holstein havde været ordfører for finansloven siden 1877. I det ovennævnte brev foreslår Høgsbro ordførerskabet delt efter ministerier efter tysk mønster, således at N. J. Larsen, H. Holm, Hørup, Rs. Claussen og C. Hage tog hver sit ministerium. Enden på sagen blev dog, at Bojsen og Hørup delte ordførerskabet lige (jvr. s. 192).

forståelse mellem thingene. Jeg refererede mine forslag i hovedtrækkene og fik hans tilslutning i princippet; han skulde nu forhandle med Estrup. Jeg havde også søgt Ingerslev, men traf ham ikke hjemme. Foreløbig måtte sagen ikke drøftes i ministerrådet 23: Scavenius og Bahnson ikke indvies deri.

I de samme dage henvendte jeg mig til dr. Pingel i hans hjem ved Triangelen og mindes levende den formelige begejstring, hvormed han greb mine planer, og han er bleven denne politik tro [23]. Han følte sig overbevist om, at [Herman] Trier var ligeså sindet, og vi aftalte da, at jeg skulde strax gå til T. og udvikle ham sagerne, som tog en del tid, og så vilde Pingel komme efter og lægge sidste hånd på værket. Således gik det også, og Trier gav sin tilslutning om end ikke med Pingels varme. T. har nemlig en »stilling« at bevare, og for ham er altid spørgsmålet: hvad siger socialisterne [24]? Han fik siden de skrevne forslag til overvejelse og gav sin tilslutning i det vedliggende brev af 20. September [25]. Han tilbød sig ligeledes at forhandle sagen med [Edv.] Brandes og meddelte mig siden, at denne havde billiget planen, men var afhængig af Hørup. Jeg lod nu afskrifter af mine forslag omsende til flere af mine nærmere venner, og fik fra dem de vedliggende svar, der alle vidner om den længsel, hvormed man havde ventet efter en positiv politik. Personlig henvendte jeg mig til Claussen som viceformand og repræsentant for den »Europæiske« gruppe og fik hans løfte om at ville være medforlagsstiller. Da rigsdagen samledes, og Trier havde forberedt Brandes, søgte jeg i ordførerværelset en samtale med Hørup og forklarede mine planer. Han syntes ikke uenig i princippet, men yttrede betænkelighed ved øl-skatten, som »Politiken« havde bekæmpet under valgkampen. Imidlertid havde jeg dog det indtryk, at han ikke vilde gøre stærk modstand.

Ved rigsdagens begyndelse var partistillingen følgende: Det officielle »Folkethingets venstre« (F. V.) bestod af 60 medlemmer, hvoraf dog

23] Geologen Victorinus Pingel, der var folketingsmand siden 1884, skriver 4/9-90 til Bojsen: »I går har jeg i forening med Trier sat mig lidt nærmere ind i den plan for folketingets virksomhed, som De har udarbejdet. Jeg glæder mig meget over dette udkasts tilvejebringelse. Jeg har ved de foregående samlingers begyndelse bittert savnet, at der ikke fra de ledende mænds side forelå en sådan plan for arbejdet.« Desuden henviser han Bojsen til Fr. Bajer som tilhænger af forhandlingspolitik.

24] Herman Trier nød, delvis på grund af sin ledelse af Studentersamfundets oplysningsarbejde, stor popularitet i københavnske arbejderkredse.

25] I Herman Triers brev af 20/9-90 hedder det: »Min stilling dertil er jo vedblivende den, at jeg er enig med Dem om det tjenlige i at begrænse forhandlingspolitikken og at samle den om opgaver, som ikke på forhånd kan siges at være uigennemførlige.«

den Bergske gruppe's 7 medlemmer ikke deltog i møderne, som derimod overværedes af C. Hage, Plesner, Trier og den nyvalgte Ole Hansen. 25 højre, 3 socialister og 10 nyvalgte Bergianere, der ikke var indmeldte i partiet; Bergs gruppe altså 17 [26]. Den 9de Oktober forelagde jeg forslagene i bestyrelsen, hvorom det hedder i protokollen:

»Bojsen fremsatte forskellige forslag, som han mente burde forelægges thinget og udtalte sig tillige om, hvilke forslag der særlig burde behandles i den forestående samling samt med hvilke indrømmelser. Hans fremstilling billigedes i det hele, kun udtalte Hørup sig imod en skat på øl.« (Høgsbro har ført protokollen).

Næste dag forelagde jeg sagen for det forhandlende venstre (D. F.) i et udførligt foredrag, der vandt almindelig tilslutning [27]; kun Hørup talte mod ølskatten, og Bing støttede ham tildels. Efter mødet kom Falkenstjerne hen til mig og udtalte sin varme tilslutning [28]!

Efter partiets opfordring indledede jeg dette år finanslovforhandlingen (hvad jeg ikke havde gjort siden 70erne) med et foredrag, hvori jeg antydede arbejdets formål ved billederne om brakmarken og Marstrands æsel [29]. Umiddelbart efter tog Hørup ordet og holdt en storpolitisk tale i visnepolitikens ånd. Han havde nu valgt sit stade, og bruddet var klart, det måtte blive til afgørende krig mellem os. I de følgende dage skete der de mærkeligste forvandlinger. For mange medlemmer forsvandt sagen for spørgsmålet, om de vilde følge mig eller Hørup. Medens forslagene modtoges af befolkningen på landet med iøjnefaldende velvilje, listede en efter en af Hørups venner sig bort, medens Bergianerne bekæmpede sagen fra protestens synspunkt. Allerede ved forslagernes første

26] Forholdet var med hensyn til Bergs gruppe omvendt. Før valget var hans gruppe på 10. Ved valget forøgedes den med 7, der ikke indtrådte i partiet.

27] Det forhandlende venstre bestod som parti fra marts 1890 og bestod af det samlede venstre minus den bergske gruppe. Det førte sin egen partiprotokol (nu i RA).

28] F. F. Falkenstjerne fulgte ivrigt Hørup i de følgende år. (Se dog s. 196.)

29] Bojsens tale findes i Ft. 90/91 sp. 41 ff. Bojsen sammenlignede (sp. 43) de, der kun ønskede protest mod provisorierne med den bonde, der for at udrydde ukrudtet på markerne lader dem ligge brak år efter år. Med forhandlingspolitikken ville man ved møjsommeligt arbejde udrydde ukrudtet effektivere. Senere i talen nævnedes han de store forventninger, der var vakt i befolkningen med forhandlingspolitikens komme. I den forbindelse talte han om en tegning af maleren Wilh. Marstrand, der forestiller en italiener, som rider på et æsel og driver dyret frem ved at holde en visk hø foran mulen. »Jeg vil ønske, at denne lignelse ikke vil kunne få anvendelse på vort politiske arbejde, thi det ville være en ulykke den dag, da småmanden fik den følelse, at han skulle spille æslets rolle.«

Folketinget holder frikvarter foran rigsdagsbygningen i Fredericiagade. De to venstregrupper trækker tov, medens nogle af højres ledere (fra venstre) Lars Dinesen, Jacob Scavenius og (vistnok) marineminister Ravn ser til. Til højre trækker de moderate med Frede Boisen forrest, dernæst Rasmus Claussen, Klaus Berntsen, Pingel og N. J. Larsen. På den anden side de radikale med Hørup i spidsen, dernæst Edv. Brandes, socialdemokraten P. Holm (der altid afbildedes med sansculottehuen), Christen Berg og sidst »Jæ K& Lauridsen (Punch 1890 s. 376).

behandling i November måned var de ny grupperinger blevne tydelige, medens enkelte stod vaklende endnu til den endelige afstemning [30].

Disse første behandlinger vakte stor opmærksomhed, de optager henvend 600 spalter i Rigsdagstidenden. En nat, 13. November, »experimen-

30] Boisen og Rasmus Claussen indbragte 30/10-90 forslag om ophævelse af sukkerafgiften, om en ølskat på 3 øre pr. flaske og om havelodder til jordløse husmænd.

Omkring årsskiftet 1890-91 kunne man regne venstre delt i to grupper, en på 35, hvoraf 18 hørupper og 17 bergianere, og en bojsensk gruppe på 37 medlemmer.

tets nat«, som Pingel kaldte den [31], udartede det til skandale, da J. K. Lauridsen, vel sagtens i et udslag af delirium, blev ved at væve om uvedkommende ting blot for at obstruere. Man sagde, at de vilde tvinge formanden til at udsætte mødet, fordi det ventedes, at regeringen næste dag vilde forelægge sit toldforslag i landstinget, som man formodede stod i forbindelse med mit [32]. Jeg kendte intet dertil, men det er vel sandsynligt, at ministeren ikke vilde fremlægge det, før forhandlingen i folkethinget var endt for ikke at forlænge denne debat yderligere. I hvert fald skulde landstinget ikke have møde før 2 dage efter. Obstruktionen var altså en ren barnagtighed, og jeg havde bedt Høgsbro ikke give efter for den, men fortsætte mødet hele natten; jeg var rede til at afløse ham på formandspladsen. Jeg erindrer, at jeg gik op og ned i salen, harmfuld over denne gadedrengescene, som dog samlede et grinende publikum om sig. Da klokken blev henad 2, vilde det elektriske lys ikke virke længere; jeg vilde have formanden til at lade anbringe lys og lamper, men Høgsbros modstandskraft var udtømt, han gav efter og sluttede mødet under gadedrengenes jubel.

Næste dag blev der ved en afslutning gjort ende på skandalerne. Det er utroligt, hvilket væld af galimathias der fremkom under den lange debat. Det var endda ikke toppunktet, da Berg beregnede udbyttet af ølskatten til 30–40 millioner årlig om 18 år! Den beløber sig i virkeligheden nu (ca. 1900) kun til $\frac{1}{10}$ deraf [33].

Den følgende tid hengik med ivrige forhandlinger, hvorom resten af årets breve vidner. Forhandlingen førtes af delegerede af venstre og højre, og kort inden jul lykkedes det at opnå en foreløbig forståelse om sukkerloven m. m. Det er denne overenskomst, hvortil Neergård sigter i sit brev af 20. Dec. [34]. Skønt han ikke var bleven genvalgt i Nakskov,

31] V. Pingel brugte udtrykket i en tale den næste dag i folketinget (Ft. 90/91 sp. 859).

32] En revision af toldloven af 1863 var nødvendig, men havde ikke været mulig, dels af politiske grunde, og dels fordi afstanden mellem højres protektionistiske og venstres liberale standpunkter var for stor. Regeringen havde i tiden 1871–76 og 1880–90 hvert år forelagt et toldlovsforslag, der ikke var blevet behandlet. Bojsens forslag om en øl- og brændevinsskat var i øvrigt ment som oplæg til en mere omfattende toldlovsrevision. Estrup havde 10/11 anmeldt et toldlovsforslag i landstinget, men det kom først til 1. behandling dér 25/11–90.

33] Berg antog i sin tale (Ft. 90/91 sp. 587), at ølforbruget i de følgende 18 år ville stige fra 100.000 til 600.000 tdr. Da skatteindtægten af øl i 1890 var 6 mill. kr., ville den derved blive 36 mill. i 1908. Skatten på øl, brændevin og sukker udgjorde i 1896 8,3 mill. kr.

34] I brevet af 20/12–90 udtrykker Niels Neergaard sin og Peschcke Kødeds store tilfredshed med overenskomsten.

havde jeg dog fremdeles stået i stadig forbindelse med ham, på hvis dom jeg lagde særlig vægt, og særlig denne vinter kom han og Køedt jævnlig hos mig og drøftede toldsagen [35]. Af andre breve mærkes et fra Aage Duus, der kom til mig efter samvær med Ida på Tonsåsen. Han opfattede min politik således, at jeg forberedte mig til at ofre mig som Curtius i folkesvælgene [36]. Et brev fra Hamborg stammer fra afskediget kaptein Jens Müller, der siden af og til har søgt mig, skønt jeg aldrig har indladt mig nærmere med ham, da han gør et upålideligt indtryk – jeg henregner ham til kategorien kaptein Roving. Han mistænkes forøvrigt også for Tyske forbindelser. Imidlertid er beretningen om hans samtale med Estrup ret mærkelig. Estrup skulde ville ofre Nellemann – det blev snarere omvendt [37].

Forhandlingspolitikken havde imidlertid vundet så stærkt fodfæste, at de radikale indså, at de intet nåede ved blot negativ optræden. De søgte da at gøre overbud, idet de fik Marcus Rubin til at udarbejde et radikalt alderdomsforsørgelsesforslag, hvortil de knyttede ølskatten [38]. Året endte med en varm debat om dette umulige forslag, som dog hjalp til at stramme de radikale op ved folkemøder i juleferien, samt til at samle

35] A. Peschcke Køedt var en ivrig talsmand for liberalisme i toldpolitik. I 1887 udgav han en bog herom, »Tolden og Tiderne«. Samme år stiftede han Toldreformforeningen. (Se Neergaard s. 247 f.)

36] Fra forfatteren Aage Duus findes ingen breve fra 1890 i Bojsens arkiv.

Efter et romersk sagn opstod 362 f. Kr. en mægtig kløft midt i Forum. Oraklet erklærede, at først når Roms dyrebareste gode blev ofret, ville den lukke sig. Den ædle yngling Marcus Curtius styrkede sig da i fuld rustning og til hest i svælgene som straks derpå lukkede sig og dannede en sump.

37] Jens Müller skriver bl. a. til Bojsen 11/12-90: »I anledning af en familieejendom, som vi har i Jægersborg, havde jeg flere samtaler med hr. E[strup]. Disse blev til slutningen fuldstændig politiske. Jeg foreslog ham bl. a. at lade de 4 ministre forsvinde og erstatte af andre navngivne mænd. Iblandt de første var også justitsministeren. Hr. E. udtalte da ligesom i drømme: »Også Nellemann, med hvem jeg nu i så mange år har stået på skansen! Men det forstår sig, der må udannes nye mænd!« Og derpå vendt til mig: »Dobbelte døre mellem vor samtale her og dyrverden.«

Når Bojsen sammenligner Jens Müller med Hørups ven Michael Roving, henlyder det til, at de begge ikke havde haft succes i officerskarrieren og derfor søgte kontakt med oppositionen af bitterhed mod hæren.

38] Bojsen havde ikke udarbejdet noget specielt forslag om alderdomsforsørgelse. Derimod havde han i sit fattiglovsforslag en bestemmelse i § 64, der tilsagde værdige gamle økonomisk hjælp uden fattighjælpens virkninger. Hørups og Bergs forslag til alderdomsforsørgelse af ubemidlede ville give hjælp til alle uanset værdighed og efter en fast takst. Medens dette forslag var et forsøg på at splitte Bojsens venstre, var det tilkoblede forslag om en ølskat, der skulle betale udgifterne til det første forslag, et kompromistilbud til regeringen.

de hidtidige modstandere: Berg og Hørup i fælles stræben imod positiv forhandling [39].

Imidlertid var det kendeligt, at der gennem landet gik en stærk stemning til gunst for reformpolitikken, som også skarpt gav sig udtryk ved delegeretmødet (det sidste), der holdtes om efteråret i Kongens klub på Østergade, hvor navnlig Th. Nielsen slog til lyd for arbejdet og mod fraserne. De delegerede skiltes under indtryk af forestående bittere kampe [40]. Ved dette møde som i det hele ved folkemøder holdt jeg mig helst tilbage i følelsen af mangel på evne til at finde de anslående folkelige slagord. I den mærkelige gæringstid var opmærksomheden stærkt optaget af partiernes bundfælden; hver søgte ind i sine rette båse.

1891

Brevene begynder med et nytårsønske fra Falkenstjerne, et udtryk for hans trang til at rettfærdiggøre sig [1]. Efter det første partimøde i Oktober vedblev han i nogle dage at virke for forhandlingen. Da Hørup kort efter forsøgte at sprænge arbejdet ved at fremkalde et brudd angående behandlingsmåden af de af regeringen forelagte hærlove, tilvejebragte Falkenstjerne, Trier og C. Hage endnu engang en overenskomst på en snurrig måde ved at standse et af forslagene ved en dagsorden, men lade de øvrige gå i udvalg [2]. Jeg gik ind derpå, da det vigtigste var

39] Forslaget var til 1. behandling 20/12–90 (Ft. 90/91 sp. 1714–1851). Om tilnærmelsen mellem Berg og Hørup se Neergaard s. 239 f.

40] Delegeretmødet, der fandt sted i oktober 1890, godkendte den bojsenske forhandlingspolitik med 180 stemmer mod 92.

1] Falkenstjerne sender Bojsen det sidste nummer (7. årgang nr. 14, dateret 2/1–91) af det af ham og Morten Pontoppidan 1884–91 udgivne ugeblad »Tidens Strøm«. Han havde heri en artikel, »Fra Oktober til Jul«, hvori han udtrykker sit håb om, at Bojsen ville føre den politiske udvikling ind i en grundlovsmæssig tilstand med et nyt regime i stedet for Estrup. Bojsens reformpolitik hilses derfor med glæde. Men ulykken er, at der ikke er nogen som helst garanti for, at højre ikke udnytter Bojsens politik på samme måde som i 1877 og i 1880 til at tage æren for reformerne og siden overlade Bojsen til sin skæbne.

2] Regeringens forslag til ændringer af hærloven af 1867 med dens tillæg af 1880 blev standset med dagsordenen: »Da tinget formener, at der ikke med nytte kan forhandles om et organisatorisk lovforslag, der forudsætter Københavns befæstning, som regeringen har foretaget mod folketingets vilje, går tinget over til næste punkt på dagsordenen.« Derimod gik forslagene om ordning af hærens forplejningskorps, om anskaffelse af 8 mm repetergeværer og om bygning af kasernebygninger alle i udvalg.

at bevare et hærudvalg til fremtidige forhandlinger. Men dette blev disse medlemmers sidste virksomhed for forhandling. Da Hørup kastede handskenen, fulgte de ham trods deres tidligere udtalelser. Jeg henvendte mig da en dag til Falkenstjerne og spurgte om grunden til hans mærkelige omslag. Han kom først med nogle udflugter, men da jeg ikke vilde lade disse gælde, men mente der måtte være personlige grunde, indrømmede han også dette og sagde, at det hidrørte fra, at jeg havde modsat mig forliget i påskedagene 1888! Det er rimeligvis denne besynderlige forklaring, som han har villet udviske ved sine forklaringer i »Tidens strøm« og henvisningen dertil i sin nytårsbillet til mig. Disse svingninger gav mig rett til under en forhandling i salen at kalde ham »repræsentanten for det Danske vrøvl« – en tittel, som formanden påtalte, men han kendte jo ikke forudsætningerne [3]. Den virkelige grund for ham og flere var den, at de først og fremmest ikke vilde skilles fra Brandes–Hørup. I 1888 håbede de på et forlig under dette firmas ægide og fritankens sejr. I begyndelsen af 1890–91 håbede de ligeledes gennem Brandes at kunne få Hørup med; da dette bristede, og det var klart, at Hørup ikke mere kunde gå i spidsen, faldt de pludselig fra.

Hvor stærkt spørgsmålet »Brandes« dengang var oppe, viser en kun halvt spøgende skrivelse fra mine brødre og Poul Bojsen af 24/2 91. I den grad var det virkelig lykkedes Brandesianismen at fremstille sig som åndsfrihedens bannerfører [4]! At den netop er det modsatte, er ikke længe efter gået op for de fleste; men omtrent i 1891 var vendepunktet. Mange havde hidtil ladet sig blænde af, at denne retning havde under

3] Under en tale 31/1–91 (Ft. 90/91 sp. 3215) ved sukkerlovens behandling sagde Bojsen: »Men jeg vil kun sige til det ærede medlem for Vejle (Falkenstjerne), at han synes mig noget at aspirere til snarere at blive repræsentant for det danske vrøvl end for Vejle amts 3. valgkreds.« *Formanden (Høgsbro)*: »denne betegnelse af det ærede medlem tror jeg dog ikke er på sin plads.« *Bojsen*: »Jeg sigter ikke det ærede medlem for selv at være et vrøvl.«

4] Brevet er undertegnet af Bojsens fætter pastor Poul Bojsen og to af hans brødre, seminarieforstander Peter B., Gjedved, og Emil B., redaktør af Horsens folkeblad, forsamlede i anledning af en barnedåb. Det hedder heri: »Også vi er alle enige om, at du i de senere tider på en i alle henseender prisværdig måde har varetaget slægtens berømmelse som fører på tinge for det folk, hvis topskud titnævnte slægt må siges at være. Kun én tvivl har lagt sig over vort sind. Skulle du være betænkelig ved at fremme bevilling af pension til G. Brandes? Denne tvivl må vi have givet udtryk.

Thi byde og befale vi dig, under fortabelse af den hæder, du har indlagt dig for vore øjne og som vi ovenfor har udtrykt for dig, at du sætter al din kraft ind på, at denne pension snarest muligt bliver ovennævnte skribent til del i den fyldigst mulige skikkelse.«

tidernes ugunst tilvendt sig en ikke ringe politisk magt. At have sat en endelig stopper herfor er måske den ny forhandlingspolitik's største fortjeneste [5].

Hvor brændende dette spørgsmål dengang var, ses af en rundskrivelse til vore blade af 1. Marts midt i den mest kritiske tid [6]. Til underhånds vejledning for vore venner blandt provindsredakteurerne udsendte jeg jævnlig fortrolige skrivelser, som jeg dikterede og de pågældende folkethingsmænd afskrev og udsendte som private breve i eget navn. Denne virksomhed, der ofte var noget anstrengende, da det som oftest skulde gøres på stående fod efter vigtige forhandlinger, fortsattes i de følgende år med det gode resultat, at vore blade stadig var i fuld forståelse med forhandlingens gang.

Forskellige breve vidner om tidens gæring og vilde rygter.

Stillingen overfor regeringen og højre var den, at der med delegerede af højre var nået en overenskomst i princippet om sukker og øl. Estrup havde dog kun givet sin tilslutning under forudsætning af, [at] sukkerloven kunde mødes med toldloven, der forhandlede i landstinget. Kunde der opnås enighed herom, var det jo så meget bedre. Vi optog derfor et energisk arbejde for at udarbejde vore fordringer til en toldlov. Neergård og Kødte sad gentagne [gange] hos mig til langt på natten, og endelig lykkedes det at få redigeret et toldforslag, der søgte at mægle mellem modsætningerne.

Imidlertid sad protektionisterne med Matzen i spidsen på vagt i landstingets toldudvalg. Da jeg meddelte dem og Estrup vort forslag, blev der et farligt skrig. Forslaget var utvivlsomt et rimeligt mæglingsforslag; men under manufakturernes opførelse som toldfri en position »slubbet garn«, der antoges at ville virke så godt som garntoldens frigivelse [7]. Dette rent tekniske udtryk kunde ikke hidrøre fra mig; det måtte være Kødte, der havde lavet det og således villet indsmugle frihandel med garn*! Dette vakte en sådan storm, så Estrup og landstingstolderne erklærede

* Efter en forklaring af grosserer Frode Arntsen (under besøg på Rødkilde Juli 1896) synes sagen om »slubbet garn« at have forholdt sig anderledes. Han, der havde deltaget med Kødte i forberedelsen, påstår, at forslaget netop gik ud på at lægge told på »slubbet garn«, som nu er toldfrit, men at dette mødte en voldsom modstand af fabrikant Holger Petersen, der indfører det som »råstof« og derved har en vældig fortjeneste.

5] Efter ordet »endelig« er senere tilføjet et spørgsmålstegn.

6] Rundskrivelsen kan ikke findes i Bojsens arkiv.

7] Slubbet garn er det grovspundne og karteede rågarn, inden det er blevet finspundet.

ikke at ville forhandle på dette grundlag [8]. Jeg havde indtrykket af, at det var mindre sagen selv end Kødets navn, der var skræmselen. Jeg havde derefter gentagne varme forhandlinger med Estrup, der holdt sine protektionistiske foredrag for mig. Jeg foreslog da at tage en partiel toldreform af nogle rene forbrugsartikler. Da man allerede tidligere var enedes om at beholde noget af sukkertolden, vilde jeg istedet herfor tage petroleum og ris til samme beløb [9]. Dette vilde Estrup ikke; når han ikke kunde få den hele toldreform, vilde han ikke have nogen partiel, men nøjes med en nedsættelse af sukkertolden. Forgæves søgte jeg at forklare ham, at det ikke kunde blive til en »toldreform«, fordi vi tog et par enkelte toldsætser med. Ligeledes erklærede han, at når toldloven ikke nu kunde gennemføres, vilde han lade den helt hvile i fremtiden, hvortil jeg svarede, at det jo beroede på ham, om han i sin tid vilde forelægge den igen, men vi kunde ikke forpligte os til at lade den ligge, om end udsigterne for dens gennemførelse viste sig ringe. Heraf udspandt der sig senere en historie om, at vi havde lovet at lade toldsagen hvile i 10 eller 5 år. Under en polemik med »Avisen« desangående i 1892 eller 93 skønnede jeg, at Dinesen har misforstået, hvad der var passeret i 91 (eller har han givet urigtig besked for dengang at berolige protektionisterne?) [10]. Jeg gik da til Estrup og forsikkrede mig om, at han erkendte sagens rigtige sammenhæng, der var ingen sådan aftale; men ikke destomindre er også denne løgn blevet trolig benyttet i begge de fjendtlige lejre. I vinteren 94–95 mente Dinesen, at det var Estrup, der havde ladet toldloven falde og vilde have mig til at erklære dette [11]; sammenhængen er som ovennævnt.

Imidlertid var forhandlingerne fortsat mellem forskellige grupper af delegerede fra udvalgene, dels sukkerudvalget, dels fattigudvalget og endelig finansudvalget, undertiden begge sammen [12]. Deltagere var fra vor side skiftende Holm, Claussen, Larsen, Ravn, Th. Nielsen, J. Pedersen, jeg og måske flere; fra højre Moltke, Steffensen, Frijs, Dinesen,

8] Forholdet synes at have været som angivet i den senere tilføjede note, at der i Bojsens forslag var lagt told på garn, hvorimod landstingsudvalget udtrykkeligt i betænkning af 9/2–91 havde anmodet ministeren om toldfrihed for alt ufarvet garn (till. B 90/91 sp. 650).

9] I folketingets sukkerudvalg var det i slutningen af december kommet til en foreløbig overenskomst, hvorefter Bojsens oprindelige forslag modificeredes noget, medens til gengæld petroleumstolden halveredes og ristolden helt bortfaldt. Det er om denne overenskomst, Bojsen har forhandlet med Estrup. (Se Neergaard s. 247.)

10] »Avisen« bragte en række artikler om sagen i december –93.

11] Se herom s. 288 med note 31.

12] Ordene »og endelig finansudvalget« er senere tilføjet.

Scharling og flere. Foruden skattesagen gjaldt det fattigloven og alderdomsforsørgelsen og flere mindre sager. Stemningen for overenskomst var stærk, men hensynet til Estrup holdt højre tilbage. Endelig den 6te Marts sent om aftenen opnåedes enighed på alle punkter i det væsenlige således, som det endelig blev. Derefter besluttedes det, at Moltke, Frijs og Scharling næste morgen skulde gå til Estrup og få regeringens tilslutning, hvorefter vi atter skulde samles i landstingssekretairens værelse Kl: 12. Spændingen var stor, thi man vidste ikke, om Estrup vilde lade det strande på petroleum – og ganske rigtig, Kl: 12 mødte deputationen med nej fra Estrup. Da faldt der fra alle sider skarpe ord imod ham. Claussen rejste sig med den erklæring, at det altså var konstateret, at overenskomsten strandede på Estrup, og dermed gik han. Højremændene følte jo klart, at denne stilling var uholdbar; storpolitisk set vilde stillingen være overordentlig gunstig for os; men jeg fastholdt dog den mening, at et varigt positivt udbytte var bedre end en nok så stor taktisk fordel i øjeblikket. Imidlertid var folkethingets møde begyndt Kl: 1; finansloven var netop til sidste behandling, og rygtet om overenskomstens bristen udbredte sig hurtigt. Ordføreren, Tutein, var kendelig påvirket deraf og begyndte at vise tænder, medens Berg hånede de bristede underhandlinger (se sp. 4346) [13].

Imidlertid havde Dinesen søgt mig og sagt, at han vilde gøre endnu en anstrengelse, dersom jeg blot kunde anvise ham en eller anden ubetydelig indrømmelse, som han kunde benytte til at knytte tråden påny. Jeg svarede, at dersom Estrup vilde betragte det som en indrømmelse at lade ølskatten i nogle år blive ved 7 Kr. og siden stige til 10, tror jeg, at man fra vor side ikke vilde have noget derimod; men det var jo snarest en ny fordring til statskassen. Med dette satte Dinesen sig i en droske og ilede til Ingerslev og Nellemann; når det er bleven fortalt, at han bragte dem begge med sig tilbage i drosken, er det dog ikke rigtigt. Måske har de fra anden side fået bud, ialfald kom de kort efter tilstede og forhandlede med Estrup i folkethingets ministerværelse. Jeg gik op og ned ad gangen udenfor i stor spænding. Det varede længe; endelig kom Ingerslev styrtende ud, stærkt altereret og blussende i ansigtet; da han skyndte sig forbi mig, greb han sig til hovedet og udbrød: »Nu er det gjort!« Jeg fik ikke tid til at spørge, men formoder, at han havde erklæret at ville udtræde af ministeriet, dersom Estrup ikke vilde give efter. Kort

13] Ferdinand Tutein udtalte: »Jeg kan ikke slutte min udtalelse om dette punkt uden at gentage min beklagelse over, at det synes umuligt trods al imødekom-
menhed at træffe en overenskomst, som kan redde landet fra det værste, der kan hænde, nemlig finansiel ødelæggelse.«

efter fik alle de delegerede bud fra Estrup om at samles i landstingets ministerværelse, og da rejste Estrup sig og erklærede, at han efter samråd med sine kolleger havde besluttet at gå ind på overenskomsten og gennemgik så alle dennes punkter, som jeg bekræftede [14]. Til slutning grebes Th. Nielsen således af øjeblikkets stemning, at han udbrød: »Ja, så skal ministeren også have lotteriloven« – og Estrup svarede leende: »Ja, lad det så være lidkøb« [15]!

Efterat sagen således var afgjort, ilede både ministre og medlemmer hurtigt ud for at meddele budskabet; tilfældig blev Claussen, jeg og Estrup alene tilbage. Da sagde E.: »Ja, De véd, at dette har faldet mig svært, men jeg tror, at hensynet til fædrelandet kræver en overenskomst.« Jeg mindes, at der var virkelig stemning i dette øjeblik. Først bagefter har jeg set, at den 7de Marts's politiske sejr bestod i, at der for første gang var tilvejebragt en vilje, der var stærkere end Estrups.

Budskabet bredte sig atter i bygningen, og finansbehandlingen blev atter påvirket. Man tog netop fat på slutningsdebatten, og ordføreren (sp. 4409) hentydede nu til den ventede overenskomst, medens Berg lod sin bitterhed strømme over. Alt var denne dag ligesom lagt an på dramatisk effekt – dage som mine nerver ikke tålte mange af; kort tid efter lå jeg tilsengs og førte adskillige forhandlinger fra sengen, (se brev til Nyholm) [16].

Skønt hovedslaget var slået, var der dog endnu adskillige vanskeligheder at overvinde i detaillén. Mod sukkerloven rejstes en energisk modstand fra sukkerselskabet, hvis beskyttelse skulde indskrænkes. Hagemann og Gammeltoft havde flere gange presset mig [17]. Tilsidst kom Tietgen selv, søgte mig forgæves hjemme (i hotel Union), men traf mig på St.

14] Overenskomstens hovedpunkter var:

1. En ølskat på 7 kr. pr. tønne det første år, siden 10 kr. med en årlig statsindtægt på 4½ mill. det første år, siden 6 mill.
2. Nedsættelse af sukkertolden til 4½ mill. kr. årligt.
3. Nedsættelse af petroleumstolden med 0,9 mill. kr.
4. Skibsafgifter på 0,9 mill. kr. skulle bortfalde helt om 4 år.
5. Alderdomsforsørgelse for alle over 60, der ikke var dømt og ikke havde fået fattighjælp i 10 år. Hjælpen bestemtes individuelt af kommunalbestyrelserne.
6. Fattigloven.

Alle forslagene blev lov 9/4–91.

15] Estrups lovforslag om en udvidelse på 150.000 kr. af klasselotteriets lodder havde været omstridt i flere år. Forslaget blev dette år virkelig gennemført ved lov af 1/4–91.

16] Bojsens koncept til højesteretsassessor C. V. Nyholm er dateret 20/3–90.

17] Carl Gammeltoft og G. A. Hagemann var administrerende direktører i aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker, der var grundlagt med støtte af C. F. Tietgen.

Annæplads, hvor vi blev ved at vandre frem og tilbage i mere end en time. Han havde ikke troet på muligheden af lovens vedtagelse og forsikkrede, at han endnu skulde standse den i landstinget, truede med, at Stege og Assens sukkerfabrikker vilde blive lukkede o. s. v. Jeg svarede, at jeg troede ikke, han kunde hindre sagen og vilde lade fremtiden dømmes os imellem; det var jo altid tidsnok at finde på råd, hvis følgerne virkelig blev så slemme. Han gik med den ytring, at han nok skulde stoppe det i landstinget. Det vidste jeg dog, han ikke kunde, og et par dage efter kom Gammeltoft og meddelte, at man vilde følge mit råd og undlade ændringsforslag, men se tiden an, hvorledes loven vilde virke. Der blev da helleringen fare, da sukkerdyrkingen i de følgende år fik særdeles gunstige konjunkturer med stigende priser, hvilket på den anden side virkede til at svække den politiske virkning af sukkertoldens store nedsættelse – i politik gælder jo alle kneb, og radikalerne nægtede sig ikke fornøjelsen af, at sukkerprisen siden atter steg – altså toldlettelsen betød intet!

Med Tietgen har jeg ikke siden havt forbindelse; han har til en anden* yttret, at jeg var ikke til at forhandle med, fordi jeg var for bange for at gøre noget, der kunde være til egen fordel. Et skudsmål, som jeg sætter pris på. Forøvrigt er det jo naturligt nok, at han søgte at værne selskabets og roedyrkningens interesse. De ulykkelige konjunkturer senere i 1894 skyldes ikke sukkerloven, men den store overproduktion [18].

En lignende modstand blev rejst imod ølskatten fra bryggernes side med Jacobsen og Heymann i spidsen; en deputation henvendte sig til mig, men jeg svarede dem, at skatten var uundgåelig, og lovens detaljer måtte finansministeren svare for. Der blev da udfoldet en ivrig agitation i landstinget, hvor bryggerne forklarede, at loven med letthed kunde omgås. Dette førte imidlertid kun til, at ministeren måtte skærpe loven i høj grad. Imidlertid stod det i flere dage vaklende i landstinget med disse drakoniske bestemmelser og valget af alkoholgrænsen. Jeg mødte da en dag brygger Jacobsen på gaden og fulgte ham ind i National, hvor vi længe drøftede sagen ved en øl [19]. Jeg søgte at berolige ham, men det syntes ikke at lykkes; vi skiltes dog venskabeligt, men agitationen imod loven fortsattes til det sidste, og jeg var ikke tryg, før landstinget

* broder Peter.

[18] Vedrørende sukkerproduktion og -priser 1890–94 se Svejstrup og Willerslev: Den danske sukkerhandels historie (1945) s. 246 og 256.

[19] En detaljeret fremstilling af Bojsens samtale med brygger Jacobsen findes i et notat i Bojsens arkiv.

havde vedtaget loven, og jeg derefter kunde gennemføre den i folkethinget en bloc under en rett kategorisk behandling.

Rigsdagen var i de senere år ganske afvænt fra at gøre vigtige sager færdige, allermindst i en enkelt samling. Skulde det lykkes, måtte der tages rett robust på sagerne; de, som stod forhandlingen nær enten som venner eller modstandere, vidste meget godt, at dette under de givne forhold var den eneste mulige vej at gå. Men den Danske hensynsfuldhed for ikke at sige vrøvlagtighed fornægtede ikke sig selv ved denne lejlighed. Atter og atter har jeg hørt folk sige: Ja, lovene kan i og for sig være meget gode – men behandlingsmåden var for brutal o. s. v. Overfor en modstand, der kun tilsigter at forsumpe sagerne, er jeg altid tilbøjelig til at gøre kort process. Det er vel derfor, at Jens Busk kalder mig »den brutaleste« politiker, han har kendt [20].

Medens jeg var ordfører for alle skattelovene, deltog jeg kun i anden række i forhandlingen af de øvrige reformer, som det lykkedes at gennemføre, og som alle er frugter af dette års politik; i første række fattig- og alderdomslovene, af hvilke C. Ravn har særlig fortjeneste også netop ved forceret behandling, hvorfor han vandt tilnavnet 10-minuttersmanden [21]. Det skal mindes, at det var første gang, at den fri forfatning havde sat frugt af betydning på det *sociale* område.

En mindre local sag blev nu ordnet, måske som en cadeau til mig, ialfald blev det revanche for nederlaget forrige år. Det var færgebroerne ved Koster og Kallehave, der nu trods de radikales og Scavenius's modstand vedtoges [med] 50 st. mod 37 og siden har vist sig tilfredsstillende. De er på en måde blevet til monument for forhandlingspolitikken af 1890.

Med hensyn til finansloven blev der ikke gjort noget forsøg på forlig, og samlingen endte den 1. April med det sædvanlige provisorium. Dette indeholdt ganske visst ingen væsentlige ny poster, men stod dog nu mere end nogensinde i grel belysning overfor samlingens øvrige rige udbytte. Da denne sluttedes, redigerede jeg en fællesudtalelse for det forhandlende venstre, der nu organiseredes ved nyt bestyrelsesvalg med udelukkelse af Hørup, Tauber og Busk, der erstattedes af Tutein, Bjørnbak og Feldthusen. Vi valgte atter Høgsbro til formand, men strax efter gjorde jeg en mærkelig opdagelse. Høgsbro havde ganske visst ikke taget virksom del i forhandlingen, indskrænket sig til sin neutrale stilling som thing-

20] Jens Busks beskyldning fremkom under behandlingen af den militære straffelov i 1881 (se s. 103).

21] Om tilnavnets oprindelse se dog Anton Måløe: En pressemands erindringer (1934) s. 158.

Det moderate venstres mæcen i København, grosserer Johan A. Neiiendam og hustru.
Foto fra ca. 1890.

formand; men i partiet havde han hellerikke optrådt*. At det positive arbejde med virkeligt udbytte var ham imod, havde jeg nok en anelse om (jvnf. brevet af Juli 90) [22]. Da jeg nu kom til ham for at få hans underskrift på fællesudtalelsen, nægtede han at underskrive, idet han skød sig ind under sin formandsstilling. Der udspandt sig nu en lang forhandling mellem os, under hvilken jeg ikke var langt fra at udøve

* Partiets forhandlingsprotokoller, der førtes af Høgsbro, var hidtil for en stor del optagne af kævlerier om personlige spørgsmål, som også omhandles i Høgsbro's breve. I denne vinter indeholder protokollerne næsten intet. Har Høgsbro opgivet ævred? eller har vi i det hele taget havt andet og større opgaver at tænke på?

22] I brevet af 15/7-90 beklager Høgsbro sig over partiets standpunkter i forskellige aktuelle spørgsmål og fortsætter: ... »Det bliver snart så galt, at jeg må sige mig løs fra den skinforbindelse, jeg har med det.« (Høgsbro II s. 158.)

»politisk voldtægt«. Jeg var i dette øjeblik stærk nok til at kunne kræve ren besked, og jeg anså det for min pligt at gøre det, da vi stod overfor en kamp på liv og død med de forenede radikale. Stemningen var da så stærk, at et brudd med Høgsbro ikke vilde være mere end en pølse i slagtetiden, om end det vilde styrke modstanden en del. Senere vilde bruddet blive farligere. Efter et par timers samtale, under hvilken han formelig græd af fortvivelse, endte det med, at han skrev under – og jeg gjorde i den følgende tid mit mest mulige, for at hans tilslutning kunde blive alvorlig ment, hvad den dog ingensinde blev; dertil er hans hele natur for negativ, og nu (1895) beklager jeg, at bruddet ikke foregik i 91.

I denne stemning førte jeg Høgsbro med mig til gildet hos Neiiendam om aftenen. N. havde arrangeret en hel fest – og med rette, thi den vundne sejr var væsenligst udbyttet af flere års arbejde, der var grundlagt i hans hus. Der var dækket et stort festbord, og til hver mand omdeltes et festtegn med sløjfe og titlerne på de vundne reformlove. Der var en virkelig feststemning i følelsen af den betydningsfulde rigsdagssamling, og man skiltes med frisk mod til at fortsætte kampen og arbejdet.

Sommeren 1891

Under rigsdagssamlingen havde vi allerede forberedt sommerkampagnen og besluttet at holde en række private møder med indbudte ledende mænd fra hver provinds. Jeg havde forlængst indset, at offentlige skændermøder kun var tyrefægtninger til folkeforlystelse men uden betydning for virkelig forståelse af foreliggende sager og forhold. Det havde endogså gentagne hændt mig at modtage indbydelser fra kroværter, der agtede at afholde høstfester og lignende, ikke at tale om alle slags foreninger, der vilde tjene en skilling til deres kasse. Man havde snart mærket, at ingen gøgl kunde trække flere mennesker sammen, end om man kunde få et par rigtig afrettede politiske kamphaner til at give en forestilling i indbyrdes nedrakning. Kun få havde endnu forestilling om den uhyre nedværdigelse af rigsdagshvervet, og mange tænkte: hvad skal vi bruge det rak til andet? Rigsdagsarbejdets hidtidige ørkesløshed havde begunstiget denne tankegang. Forlængst havde jeg benyttet min sygdom til at trække mig personlig ud af komedien. Jeg mente nu, at den vågnende bedre forstand skulde benyttes til at lede udviklingen også på dette område ind i et andet spor. Det var naturligvis ikke uden betænkelighed,

thi radikalerne, hvis rette fiskevand disse møder er, vilde naturligvis skrigе op om de »lukkede møder«, at vi ikke »turde« møde dem til offentlig kamp o. s. v., og visstnok har de også vundet adskillige tågede hjerner herved.

Ganske trække os tilbage fra de tilvante kampmøder gik dog heller ikke an, og således leverede Larsen, Ravn og flere en holmgang med Berg og Hørup i Næstved, hvor der i en uhyre folkeforsamling var aldeles overvejende stemning for os. Vigtigere var dog de private møder, som Clausen og jeg afholdt begyndende 3. April i Roskilde og fortsættende i April og Maj måneder landet rundt. Ved de pågældende redaktioners hjælp udsendtes indbydelser til de ledende forhandlingsmænd i egnen; men da dette medførte forbigåelser og fornærmelse af andre, ændredes det næste år derhen, at alle meningsfæller kunde hente adgangstegn. Disse møder har utvivlsomt haft en stor betydning. Vore foredrag behøvede ikke at være anlagt på agitation, men på virkelig forklaring, og da der intet refereredes, kunde der tales friere overfor både modstandere og venner. Overalt var der en livlig deltagelse og interessant forhandling med stærk tilslutning til vor politik. Skønt denne åbenbart var sejrende, og alt tegnede lysende for fremtiden, var jeg dog på denne reise i høj grad forpint. Det var jeg som sædvanlig meget nerveust medtaget af vinterens spændende arbejde, dels pintes jeg usigeligt af de økonomiske vanskeligheder ved Morgenbladet. Jeg skulde også benytte rejsen til at samle ny aktier og abonnenter til bladet, men det viste sig ganske forgæves; bladets redaktion havde ikke og kunde ikke finde sympathi, hvormeget jeg end talte for nødvendigheden af et hovedstadsblad og undskyldte bladets svagheder i Københavns retning. Jeg var så simpel [sic], at Augusta måtte følge mig på hele rejsen som barnepige. Særlig mindes jeg en uhyggelig søvnløs nat på postgården i Odense.

Den 4. Juni holdt Høgsbro 25års jubilæum i sin valgkreds, og efter indbydelse af kommittéen ved pastor [M. Th.] Madsen i Ringe mødte jeg og talte ved festen, skønt det faldt mig noget svært, efter alt hvad jeg kendte til Høgsbro's stilling. Imidlertid, pietet for den gamle mand, der ikke har spundet silke ved sin negative politik, holdt stemningen oppe. Der var middag i præstegården, festmåltid i forsamlingshuset og folkemøde i haven. Det var nærmest en familiefest. Om aftenen gik toget fra mig på stationen, og jeg måtte tilbringe natten i en gyselig kro. Næste morgen tog jeg så til Svendborg til grundlovsfest i Caroline Amalielund, også kaldet »Rottefælden«. Her havde vore venner netop begyndt et nyt blad, »Svendborg Folkeblad«, i brusende kamp med den rå [A. C.]

Bondegård [1]. Jeg har der vundet en udmærket vennekreds blandt folk, der tidligere har været radikale, men som har gjort erfaringer. [H. R.] Egebjerg er visstnok vor flinkeste redakteur og i besiddelse af en betydelig digterisk evne; han og hans kone har siden været vore tro omgangsvener. Jens Lund i Vejstrup, der i 1878 styrtede min broder Peter som formand for »Grundlovsværneforeningen«, gamle Niels Hansen og sønnen P. Nielsen. I det hele vil man næppe noget andet sted finde en så lydhør tilhørerkreds som der; mellem den og mig har der udviklet sig et personligt venskabsforhold, der har ført mig dertil i regelen hvert år siden til grundlovsfest, hvorfra jeg ligeså regelmæssigt rejser hjem over Langeland og Lolland besøgende Petersens i Nakskov; han er formand for vor redakteurforening og har et klart blik på den politiske stilling. Han og Jordan i Nykøbing er gifte med Claussens to døtre, der begge har været elever på Rødkilde, og som jeg tror mine gode venner [2].

Sommerens hovedbegivenhed var Scavenius's afsked fra ministeriet. Hans stilling var for længst svækket på grund af hans private pengeforhold og fruentimmerskandaler; men hans stilling i højre var dog så stærk, at end ikke den skandaløse process med Ingeman-Petersen, under hvilken han havde bortskaffet vidner, havde kunnet styrte ham; ja, højrebladene havde endog – under Nellesmanns auspici – taget vidnesagen i forsvar [3]. Han ansås for at være uundværlig for det provisoriske højre. Han havde i 88 og 89 ført et rent politisk slaraffenliv, tagende provisorisk, hvad han vilde til fæstningen og i stiltiende forståelse med Brandes-Hørup ladet bevilgede penge rulle til bygninger for kunst og videnskab, medens Brandes ledede theateret [4]. Det var ham sikkerlig klart, at

1] »Folkebladet for Svendborg og Omegn« begyndte at udkomme fra 1/1 1890. Redaktør var Hans Rasmussen Egebjerg, tidligere redaktionssekretær for Århus Amts Folkeblad. Bladets konkurrent var Svendborg Avis, hvis redaktør, A. Chr. Bondegård, stod Berg nær.

2] Niels Th. Petersen var siden 1878 redaktør af Nakskov Tidende, Aage Jordan for Lolland-Falsters Folketidende, Rasmus Claussen, der 1872–1905 var folketingsmand for Nykøbing-Falster-kredsen, var grundlægger af Lolland-Falsters Folketidende og ejede en overgang også Nakskov Tidende.

3] På valgdagen 21/1–87 interPELLEREDES kultusminister Jacob Scavenius af en indremissionsk fanatiker, Ingemann-Petersen, der berettede, at han d. 28/10–85 havde set ministeren hos en løvsagtig kvinde i Knabrostræde og spurgte, om det ikke var »at forhåne Gud og mennesker, når han, kirkens øverste tjener, går på horehus.« Det varede 4 uger, før Scavenius anlagde sag mod Ingemann-Petersen, og selv om Scavenius vandt sagen, stod det klart for alle, at beskyldningen var sand. (Se P. G. Lindhardt's artikel i Jyske Samlinger IV s. 92 ff.)

4] Jakob Scavenius var sjælen i højres provisoriepolitik og den ivrigste forkæmper

alt dette måtte få en ende ved den ny forhandlingspolitik, og han havde i vinterens løb gentagne gange på demonstrativ måde rejst ud til sin valgkreds og talt advarende imod den ny politik uden dog officielt at bryde med den. Dette kunde naturligvis ikke vedblive rett længe, og det første sammenstød måtte nødvendigvis gælde Scavenius, repræsentanten for den politik, der vilde gennemføre provisoriet ved koketteren med Brandesianismen – med motto: fæstningen for theateret!

I forsommeren kom så bruddet. Scavenius gik af og Goos kom i hans sted [5]. Nogle år efter (ved kronprindsens sølvbryllupsfest, da champagnen havde åbnet hjerterne) fik jeg en meddelelse fra redakteur [H. C. E.] Carstensen (Dagens Nyheder) om det dengang passerede [6]. C. havde bestandig været Scavenius's håndgangne mand, men ved den lejlighed betroede han mig, at han havde indset umuligheden af S's politik og nu vilde slutte sig loyalt til forhandlingspolitikken. Han fortalte da, at Estrup først engang havde ladet S. forstå, at man ventede hans afgang, men S. havde ikke villet forstå det; da måtte E. ligefrem fordre det. »Ja,« havde S. svaret – »når Du forlanger det, må jeg gøre det, men det siger jeg Dig, at dennegang er det mig, der kommer til at gå; men næste gang bliver det Dig selv« [7]. Jeg bemærkede da til Carstensen, om han vidste, hvad Estrup havde svaret – thi det vilde oplyse adskilligt. Har E. dengang tænkt: Ja, det ved jeg nok, men det er også det, jeg tilstræber – så havde han været den overlegne politiker – men jeg har ingen grund til at tro dette. Han var bleven nødt til overenskomsten af 7de Marts.

Scavenius' afgang blev den anden »nødvendighed« og sejr for vor politik. I sammenligning hermed var naturligvis hans afløzers person fuldstændig ligegyldig. Goos skulde visselig ikke blive nogen støtte for ministeriet, men blev ufrivillig den baggrund, på hvilken Scavenius's afgang måtte gøre så meget mere opsig. S. havde uvilkårlig manges sympathi, også min, særlig for hans færd i 1864. Vi gik sammen på aspirantskolen og fulgtes ad på en hjemrejse i påsken 64. Da skolen endte med en slags examen, fik hver lov at vælge sin afdeling i den rækkefølge, i

for Københavns befæstning. Som kultusminister gennemførte han i 1880erne bl. a. bygningen af Statens museum for Kunst, Polyteknisk Lærestalt, Mineralogisk Museum og sikrede ved opkøb bygningen til det senere Nationalmuseum.

Edvard Brandes var ikke leder af noget teater. Meningen er antagelig, at han gennem sine frygtede anmeldelser i Politiken udøvede en vis magt over teaterverdenen.

5] Ministerskiftet skete den 6/7–91.

6] Sølvbrylluppet fandt sted i juli 1894 (se s. 366 f).

7] Estrup og Jakob Scavenius var fætre.

hvilken man havde bestået examen. Jeg vilde ikke vælge, men gå hvor man sendte mig og kom da til det efter 18de April oprevne 17de regiment, der ikke mere kom i ilden. Scavenius og nogle flere fik »meget godt« – han valgte 18de regiment og vandt den 29de Juni Danebrogs-korset [8]. Som politiker har jeg respekteret ham, fordi man hos ham altid fik klar besked, men vore retninger var hinanden så modsatte, at vi *måtte* komme i kamp på liv og død.

Nogle anekdoter: Under diskussionen om »næsen« til Askovpræsterne [9] gik S. op og ned ad gulvet bag min plads i thinget; jeg hørte ham da knipse med fingeren og sige: »Ja, jeg skal fanden gale mig lære de folk at lystre!«

Nogle indremissionsfolk var til audiens hos ham for at søge om en præst og tiltalte ham: »Kære broder i Christo!« S. studsede lidt, men sagde så: »Å, ja sågu', hvorfor ikke!«

På en rejse med damperen fra Norge traf jeg sammen med ham, da han havde gjort en tour til Nordkap. Han fortalte da, at han på touren havde gjort bekendskab med den amerikanske minister i Stockholm, en født svensker, Thomson. Denne havde sagt til ham: »Man säger, att Herrn är ecklesiastikminister – men Herrn är då inte präst?« – »Nej« – »Ja, Herrn ser mig håller inte så ut!« og det morede ham.

Foreløbig havde jeg altså sejret i vort politiske sammenstød, og dette var en betydningsfuld sejr for alle dem, der kunde bedømme stillingen. Betegnende er det for Høgsbro, at han – se brevet derom – synes at glemme S's afgang over misfornøjelse med Goos som afløser [10]! Havde han ventet sig noget? er det udtryk for den gamle, der ikke tror at have tid til at vente? H's misfornøjelse gav sig nu udtryk i, at han nedlagde sin post som formand i Morgenbladets bestyrelse, hvilket yderligere virkede til underhånden at undergrave bladet.

I denne sommer blev Berg og jeg anmodede om at sende vort portrait med skrevet motto til »Juleroser«. De valgte motto'er er visstnok godt betegnende for begge. Berg skrev: Gå ikke på akkord med uretten!! Jeg

8] 18. regiment kæmpede mod tyskerne ved overgangen til Als 29/6–64.

9] Høgsbro stillede 10/12–81 en forespørgsel til kultusminister Scavenius i anledning af, at ca. 40 præster fra Askovegnen på grund af et i og for sig uskyldigt andragende havde fået en næse (Ft. 81/82 sp. 245 ff).

Bojsen tager dog muligvis fejl af tidspunktet, idet Høgsbro også har noteret anekdoten (II s. 108), men henfører den til forhandlingerne om det af H. Holm indbragte forslag til en konfirmationslov i 1881.

10] Høgsbro II s. 165 f. Brevet er dateret 28/7–91.

sendte et Mønsk ordsprog: Gerning vil have tid; men tid vil også have gerning [11].

Den 12. Aug. var jeg i Kbh.n. til bestyrelsesmøde for at lægge plan for vinteren. Det blev der overdraget mig at gøre udkast til en sådan plan ligesom ifjor. Dette arbejde udførte jeg derefter, og det blev bifaldet af partiet i Oktober. Hovedvægten skulde nu lægges på lovene om højskoler og landboskolen, sygekasserne, ulykkesforsikkring; som nyt indbragte jeg forslag om mellemkommunal beskatning; medens N. J. Larsen indbragte forslag om rettskommissionen. Om dette sidste kom det til en politisk hovedforhandling i folkethinget, hvorved det dog viste sig, at adskillige af radikalerne ikke turde følge visnepolitiken [12]. Også om mit kommunalforslag førtes en lang forhandling, da Berg & Hørup havde benyttet anledningen til som kontratræk at indbringe folkethingets tidligere forslag fra 1883 [13]. I det herom nedsatte udvalg kom Berg og jeg sammen. Kampen fortsattes i udvalget, der ved afstemning vedtog, at mit forslag skulde lægges til grund for forhandlingen. Berg erklærede da, at han ikke mere vilde deltage i udvalgets forhandling, men da end ikke Hørup og Tauber sluttede sig hertil, rejste han sig opbragt og forlod stuen. Da selv hans venner lo ad en så utidig voldsomhed, vendte han sig om i døren og så hen til dem. Jeg erindrer endnu tydeligt dette blik, det sidste. Aftenen tilbragte han hos [Peter] Jensen på Stengården sammen med sine nærmeste venner, beskæftiget med at lægge planer for den forestående valgkampagne, hvorved vi alle skulde kastes [14]! Om natten døde han af hjerteslag i sin lejlighed ved Marmorkirken. 28. Nov. 91. Han blev altså sparet for den forestående skuffelse ved valgene; hans sidste handling var et nyt udslag af en fortvivlet politik.

Budskabet om hans død modtoges med deltagelse af alle – samtlige møder standsedes. Han stod ikke mere som den farlige modstander, mere som en tragisk skikkelse. I de senere år kunde han ikke samle opmærksomheden i folkethinget, når han atter og atter gentog de samme tirader. Hans evne som folketaler var også meget svækket, om han end endnu

11] Portrætterne findes i Juleroser for 1891.

12] N. J. Larsen stillede et forslag til beslutning om en revision af retsplejeloven (Ft. 91/92 sp. 919 ff). Hørup forsøgte at standse sagen med en skarp dagsorden (sp. 931), der dog blev forkastet. Ved afstemningen om N. J. Larsens forslag undlod de radikale imidlertid at protestere ved at afholde sig fra at stemme (sp. 1112).

13] Det vil sige Monrads forslag om den kommunale beskatning således som dette var vedtaget af folketinget 3/3–83 (till. C 82/83 sp. 207).

14] Landstingsmand Peter Jensen ejede Stengården i Gentofte. (Se videre N. P. Madsen Mygdal: Politiske Oplevelser s. 131 ff).

kunde rejse en betydelig agitation, bygget på sin auktoritet og utallige forbindelser. Hans indflydelse led ingenlunde noget tab ved hans død; tværtimod vilde det nu være lettere at samle tilhængere om legenden »Berg«, end om han havde levet som et vrage, udsat for lattermilde folks spot. Det er derfor næppe rigtigt, når det er blevet sagt, at Bergs død var et held for forhandlingspolitikken. Den var derimod et afgjort held for hans eftermæle.

I erindringen om vort gamle venskab besøgte jeg enken og deltog i den store jordefærd fra Helligåndskirken til Kolding ruin. Det bedste der blev sagt, var af Ferdinand Jensen i Kbh., der havde været Bergs fængselspræst. Ligfærden i Kolding var storartet nok, men talerne var ikke særdeles gode. Jeg syntes, at jeg kunde have gjort det bedre, havde endogså undervejs forberedt mig dertil, udkast dertil findes mellem foredrag, og havde visstnok gjort det, hvis enken havde opfordret mig dertil [15]. Men det kunde jo også have set noget affekteret ud – midt i den hedeste politiske kamp. Imidlertid erindrer jeg vel, at jeg følte lyst dertil. Efter begravelsen havde Fru Berg indbudt alle deputationer til middag på hotellet; repræsenterende rigsdagen var jeg også med; men det var et lidet hyggeligt selskab, sammensat af venner og modstandere og tidligere modstandere. Det klogeste havde været, om der ikke blev talt ved sådan lejlighed; men snart strømmede ordflommen over, og der hørtes adskillige taler, som jeg vidste var humbug, fra den Europæiske lejr. Det var imidlertid forbeholdt Drachmann at gøre skandale. En begravelse – sagde han – er en trist historie; men det hjælper, når nogen kan sige et befriende ord. Det havde præsten Lund gjort ved begravelsen, da han nævnte ordet »idiot«. Dette havde lettet op for D., og nu vilde han udbringe en skål for Berg, fordi han spillede en brillant l'hombre! Måske var manden fuld – jeg sad ved siden af Nanna Berg, der var nær ved at krybe under bordet af undseelse og harme [16]. Begravelsen var storartet, men uden stemning. Det kunde der have været, da det galdt mennesket Berg. Han var stor i sine fejl, og skønt historien engang vil belyse disse endnu stærkere, så har dog sagnet i folkemunde forlængst tilgivet dem – ligesom overfor Fredrik 7de, og det nytter ikke at skyde sagnet tilside; det bunder dog i en personlig sandhed.

15] Udkastet findes endnu.

16] Nanna Berg, Christen Bergs datter, var året i forvejen (9/4-90) blevet gift med højskoleforstander J. P. Kristensen-Randers.

I Julen havde vi haft et meget fornøjeligt besøg af Ida med de to Norske ministre Wollert og Wexelsen [1]; og jeg havde samlet dem med en del af vore politiske venner til en middag i hotel Union, hvor vi boede. Dette besøg blev opfattet som en demonstration imod, at de Norske venstreblade stillede sig på radikalernes side hos os. Strax efter nytår havde fru Rée givet mig *carte blanche* til i hendes navn at indbyde til en stor politisk middag på hotel Phønix [2]. Der samlede såvel vore rigsdagsmænd som vore få venner i Kbhn. og en del ledende mænd fra Sælland, hvorom brevene beretter. Gildet var glimrende og forløb fortrinligt. Ida, som var bleven en stund hos os, var med og havde C. V. Nyholm tilbords. I vinterens løb samlede jeg til mindre private sammenkomster hos mig ledende mænd fra adskillige valgkredse, navnlig på Lolland, og bestræbte mig for at få Feldthusen stillet i spidsen for bevægelsen på Sælland.

Blandt brevene findes en del korrespondance så vel i anledning af fru Rées gilde, som af mødet hos mig den 18de Febr.

Imidlertid fremmedes forhandlingerne på rigsdagen af al kraft. Blandt de mange vanskeligheder, som der var at overvinde, var det ikke den mindste, at partiets og folkethingets formand kun af navn hørte os til, men i virkeligheden modarbejdede os både skjult og åbenbart. Gang efter gang vilde han demonstrere ved at nedlægge sine formandsværdigheder (se brev af 12. Juli 91 og nu atter af 25. Januar 92) og kun ved tillids-erklæringer fra partiet og stærkt pres holdtes han tilbage [3]. End vanskeligere blev det, da det galdt om at træffe positive aftaler om sagerne på rigsdagen.

Den 11te og 12te Januar havde jeg indgående samtaler med Ingerslev og Nellesmann. Mit program: fortsat forhandling under vort partis ledelse til gennemførelse af *højskolelovene og sygekasseloven*. Estrup gjorde atter vanskeligheder; i et mellemliggende ministermøde havde han forlangt

1] I det Steen-Blehr'ske ministerium, der dannedes 1891, var Bojsens svoger Wollert Konow indenrigsminister, medens W. A. Wexelsen var kirkeminister.

2] Fru Marie Rée skriver allerede 17/12-91 til Bojsen: »Det glæder mig, at De synes om min idé, som jeg gerne former efter situationens tarv. Efter Deres motivering heraf ser jeg meget gerne, at De allerede i aften indbyder vore nuværende venner til den dag, De måtte finde heldigst, også tiden for middagen beder jeg Dem bestemme.«

3] Årsagen til Høgsbros breve af 12/7-91 og 29/1-92 (ikke som nævnt 25/1), hvori han ønsker at nedlægge alle sine poster, var partiets ønske om, at Høgsbro skulle repræsentere partiet ved Christian IX's guldbryllup i maj -92. (Høgsbro II s. 164 og 171. Se videre s. 222 f.)

»gængæld« i en toldkrigsparagraf \circ : 50% tillæg i al told for ikketraktatstater og en forhøjelse af tobakstolden [4]. At åbne adgang til en differentialtold afslog jeg bestemt; derimod tilbød jeg en forhøjelse af vintolden for at kunne have noget at slå af på i forhandlinger med Frankrig og Spanien. Ingerslev foreslog som sådant forhandlingsgrundlag galanterivarer fra Paris. Han lagde særlig vægt på, at der vistest imødekommenhed overfor Goos, for at der kunde gennemføres en større sag, som Scavenius *ikke* havde kunnet opnå. Jeg var villig til at tage Frederiks hospital, når den løstes fra al forbindelse med overenskomst om de Københavnske fællede [5]. Da Nellesmann ikke vilde tage så hårdt på Kbhn., forklarede jeg, at selve opførelsen af hospitalet jo var en stor imødekommenhed mod Kbhn. Et par dage efter forsøgte Estrup at overtale mig til at gå ind på toldkrigsparagraffen, hvorpå han øjensynlig lagde megen vægt; det kunde jo blive til et helt omslag i vor toldpolitik. Han mente dog, at Tyskland vilde behandle os som »mest begunstiget«. Jeg erklærede fremdeles, at toldkrigen var umulig. Disse samtaler refererede jeg strax for bestyrelsen, der billigede mit standpunkt.

Den 26de Januar blev jeg påny kaldet til samtale med Ingerslev og Nellesmann. Regeringen og det forhandlende højre havde besluttet at svare på mit forslag [6]: Man var villig til at arbejde for sygekasseloven og højskolelovene og tillige for den mellemkommunale beskatning og præstegårdsjordene; men man vilde »have noget for det«, hvis ikke vilde man hellere gå til valg uden resultater. Som gængæld forlangte man 1) pantserskibet [7], 2) erstatning under en eller anden form for sygekasse-

4] Reformlovene 1890–91 betød trods ølskatten en belastning af statsbudgettet på 2,7 mill. kr. 50%-paragraffen skulle være et svar på Tysklands nye, stærkt beskyttelsesvenlige toldlov.

5] Scavenius havde siden 1888/89 fremsat forslag om flytning af Frederiks hospital til Nørre Fæled. Der var i den anledning sluttet en overenskomst mellem staten og Københavns kommune om en afløsning af krigsministeriets brugsret til fælledeerne mod anbringelse af hospitalet. Folketingets udvalg i sagen havde afvist fælledeeren som byggeplads og fandt byggeomkostningerne for høje. Goos' forslag var betydelig lavere budgettet end de tidligere.

6] Den 22/1–92 havde der fundet en konference sted i indenrigsministeriet, hvori deltog ministrene Nellesmann, Ingerslev og Goos, landstingsmændene Moltke, Matzen, Reedtz-Thott og Breinholdt, endvidere folketingsmændene Thomsen, Scharling og Dinesen. Her lagdes den forhandlingsplan, der forelagdes Bojsen 26/1–92 (General Thomsens dagbøger på Det kgl. Bibliotek).

7] Siden 1871 var der hvert år under finanslovsbehandlingen strid om højres krav på et nyt panserskib. Venstre var principielt modstandere af de store, dybtgående både til det øvrige danske farvand. Venstre havde dog i 70erne givet bevilling til to panserskibe, »Helgoland« og »Tordenskjold«.

udgiften, 3) universitetets lønningslov, således som Goos kunde nøjes med den. Jeg svarede, at pantserskibet var en ganske ny og uventet fordring, umulig at opfylde og vanvittig at gå til valg med. Forøvrigt var jeg villig til at forhandle videre. Efterat Nellesmann var gået, udviklede Ingerslev nogle uklare tanker om kompensationsspørgsmålet, som rimeligvis stammede fra Estrup, der havde krævet sygekassebidraget begrænset til ½ mil. Kr.

Dagen efter forklarede jeg først for Dinesen, derefter for general Thomsen umuligheden af pantserskibet, siden også for marineministeren Ravn, for hvem jeg foreslog en pantsret kanonbåd til 2 mil. kr. Af alle disse samtaler havde jeg det indtryk, at pantserskibet ikke vilde blive fastholdt, og at der til universitetslønninger ikke vilde kræves rett meget mere end det, vore venner i udvalget vilde foreslå.

Nogle dage efter foreslog Ravn at gå en mellemvej og tage et mindre pantserskib omtrent af »Lindormens størrelse« til ca. 3 mill. kr. [8]. Da ganske små skibe, der kun rummer et lille antal mandskab, er forholdsvis dyre i den årlige udrustning, hvor et bestemt antal folk skal uddannes, fandt jeg denne plan realiter rigtigst og forelagde nu forhandlingerne den 16de Februar for vor bestyrelse. Her var man dog fremdeles betænkelig ved »pantserskibet« og betingede ialfald, at extrabevillingen til nybygning på §26 da skulde frafalde. Høgsbro gjorde særlig indvendinger mod de små forhøjelser af universitetslønningerne. Herefter genoptog jeg forhandlingen med Ravn, der erkendte, at det ikke behøvedes at begynde noget nyt skib det år, men derimod vilde have løfte om 3 mil.-skibet til næste år. Jeg udtalte derom, at jeg selv anså denne skibstype for den rigtigste, men kunde ikke give noget løfte, hverken for mig selv eller andre, såmeget mindre som der vilde ligge ny valg imellem. Jeg tilføjede tillige, at dersom 3 mil.-skibet blev bevilget ved 2den behandling næste år, så vilde der være tid nok til at forberede påbegyndelsen inden finansårets udgang. Dette syntes Ravn at kunne lade sig nøje med, og det gik da også lett, endogså enstemmig i orden næste år, da »Skjold« påbegyndtes [9].

På grundlag af disse forhandlinger vedtog bestyrelsen, at udvalgene skulde fremme arbejdet med kraft. Høgsbro var fremdeles uvillig. For at kvikke ham op – vel sagtens også med den bagtanke, at han gerne måtte

8] Panserbatteriet »Lindormen« førte 6 kanoner og var fra 1868.

9] På finanslovsforslaget var opført forslag til påbegyndelse af et nyt panserskib. Dette ændredes af højre og moderate til »Torpedobåd af 1. klasse«, medens summen (147.000 kr.) forblev uændret. (Till. B 91/92 sp. 1013, jvr. Ft. sp. 4719.)

være borte i de dage, da de væsentlige beslutninger skulde fattes – foreslog jeg i bestyrelsen at bevilge ham udgifterne ved en rejse til Christiania for at repræsentere os ved Johan Sverdrups begravelse [10]. Efter min opfordring til Ida blev der gjort megen stads af ham i Christiania, og han kom meget oplivet tilbage, visstnok også vel tilfreds med, at der i mellemtiden uden hans medvirkning var taget beslutning om hovedtrækene i dette års overenskomst*.

Et hovedpunkt heri var højskoleloven; mine tanker herved kan ses af et brev til Jens Bek i Mellerup, som atter vaklede til begge sider, således som det fremgår af et brev fra Moestrup og en samtale jeg havde med denne, der besøgte mig i Kbhn [11]. Det gjorde mig ondt, hvis det virkelig bekræftede sig, at Beks tilslutning til vor politik kun havde varet så længe, indtil jeg havde skaffet ham statsanerkendelse for skolen [12]. Det forholdt sig nok desværre rigtigt, at han atter sluttede sig til de radikale. Mit mål var netop fortrinsvis at samle højskolefolk til kampen imod nihilismen. Af samme grund holdt jeg stærkt på Laursen, Århus, med hvem jeg havde en indgående samtale ved Bergs begravelse i Kolding. Han var dengang i fuld forståelse med, at forhandlingspolitikens mål skulde være det politiske forlig. Han synes imidlertid at være bleven så krænket ved ikke at blive rigsdagsmand, hvorfor han gav vor ledelse skylden, at han snart tog afstand og allerede næste år gik over til mod-

* Han nøjedes med i partiet den 14. Marts alene at stemme imod den hele overenskomst, men holdt sig forresten stille.

10] Johan Sverdrup, der var norsk statsminister til 2/7 1889, døde 17/7-92 og begravedes på statens bekostning under stor højtidelighed.

11] Af Bojsens koncept af 29/1-92 til Jens Bek: »Da vi sidst talte sammen, erindrer jeg, at vi var enige i opfattelsen af den politiske stilling. Siden er det kommet mig for øre – egentlig ad en lang omvej – at De skulle nære nogen tvivl om forhandlingspolitikken, om end vel ikke egenlig sympati for – hvad skal jeg kalde det? – den negative politik... Når jeg har påstået, at det var umuligt for Jens Beks vedkommende, ligger det i, at jeg har været fuldt forsikkert om, at alle klart-seende højskolemænd må være bleven opmærksomme på, at under nihilismens skjold vokser alle de paddehatte op, som det er højskolens fornemste opgave at bekæmpe, først og fremmest den blaserthed, der fra København truer med at udbrede sig over landet.«

12] Gårdejer N. Kr. Moestrup, Mellerup, skriver 27/2-92 bl. a.: »Jeg vil helt privat betro Dem, at jeg tror, Jens Bek lider en del ved ikke at kunne finde standpunkt i politisk henseende. Han er bange for forhandlingspartiet skal gå for vidt i indrømmelser, han drages derfor en del mod bergianerne, for så også hos dem at stødes af en hel del« (se s. 186).

standerne [13]. Det er som oftest det erhvervede kendskab til personer, der medfører det politiske livs tristeste erfaringer.

Som korrespondancen udviser, fortsatte Aage Duus sin forbindelse med mig, inspireret af Nellemann. Han var meget snaksom og mener at sidde inde med løsningen af hele konflikten; jeg forholdt mig dog temmelig reserveret overfor ham [14].

Skønt man forlængst var enig om hovedtrækkene i årets overenskomst, var der dog til slutning nogle detaljer derved at ordne, i hvilken anledning der atter sammentrådte nogle delegerede fra de pågældende udvalg af begge thing. Det var navnlig universitetsloven, det gjaldt. Godsejerne i landstinget mente i virkeligheden, at de af folkethinget foreslåede lønninger var tilstrækkelige. Men Matzen og Scharling satte himmel og jord i bevægelse for at skaffe professorerne lidt mere tillæg – og overfor den allerede da i Kbh.n. gærende misfornøjelse med den forhandlende bondpolitik støttedes de af landstinget. Det hele drejede sig om bagateller, og der blev tilsidst givet de to professorer valget imellem enten at lade tillægget beregne således, at de lavestlønnede fik lidt mere, men de bedst lønnede intet, eller fordele tillægget med et gennemsnitsbeløb til alle. De to professorer var begge på højeste lønning – de valgte det sidste alternativ. De fik derved selv et par hundrede kroner på bekostning af de laveste lønninger. Dette gjorde et lidet heldigt indtryk i landstingskredse, hvor ingen af de to i virkeligheden nyder *personlig* anseelse.

Således lykkedes det atter dette år at gennemføre en ring af gode love [15]; radikalernes modstand var bare humbug, væsenligst begrundet på, at de ikke havde deltaget i forhandlingerne. Under de vilkår, hvorunder vi arbejdede, var det imidlertid nødvendigt at holde radikalerne udenfor; det var jo givet, at de kun vilde benytte deres eventuelle deltagelse til at søge at hindre, at der overhovedet kom nogen frugt af forhandlingspolitikken.

13] Pastor Johan Laursen, redaktør af Århus Folkeblad 1882–95, opstillede sig forgæves til valg i årene 1887, –90, –92 og 94. Først 1910 kom han ind i folketinget. I Bojsens arkiv ligger 22 breve fra Laursen fra årene 1891–93.

14] Korrespondancen med Aage Duus kom af den række hefter, »Politiske Kritiker«, som Duus udgav december 1890 til april 1892. En del af Duus' breve mangler i arkivet, da han og Bojsen af diskretionshensyn sendte hinandens breve tilbage efter læsningen. Brevvekslingen ophørte i januar 1892.

15] Det drejede sig om 1) Sygekasseloven (hvor den af Estrup krævede kompensation erstattedes af en begrænsning af statstilskuddet til $\frac{1}{2}$ mill. kr.), 2) Lov om statstilskud til folkehøjskoler, 3) Lov om landbohøjskolen, 4) Lov om universitetets og kommunitetets lønningsforhold. Derimod blev Bojsens forslag om mellemkommunal beskatning og om afløsning af præstegårdsjorder ikke gennemført.

De forestående valg var naturligvis genstand for megen forhandling og forberedelse. Den hidtidige »venstres organisation« sang på sit sidste vers [16]; brevene melder om dens sidste krampetrækninger. Forhåbentlig har alle venstregrupper af de sørgelige erfaringer lært, at alle tilløb til at danne ansvarløse overrigsdage er misgreb. Højre kæmper nu (1896) med resterne af sin mare i samme retning, men synes endnu ikke at have udsigt til at slippe fri for den. Valgforberedelsen foregik gennem private sammenkomster med de ledende mænd og ved breve, som gav meget arbejde. Det forhandlende højre havde faktisk overladt ledelsen til Dinesen, og forholdet til højre bestod da alene i samtaler mellem Dinesen, mig og N. J. Larsen. Den del af højre, som virkelig ønskede et forlig, måtte selvfølgelig se, at valgenes betydning væsentligst beroede på, om det forhandlende venstre fandt en så stærk tilslutning til sin politik, at et forlig overhovedet kunde blive muligt. I sammenligning hermed var det af underordnet betydning, om højre gik frem eller ej. Dette var man dengang blandt alle klartseende på det rene med, og det er derfor meget urimeligt, når man bagefter bebrejder Dinesen, at han ledede valget i denne ånd. Nogen almindelig forståelse med højre kunde der ikke være tale om, allermindst da, mens provisoriet endnu fungerede og der end ikke var gjort noget forsøg på at rydde det afvejen.

Størst besvær kostede det at ordne forholdene i Køgekredsen for Alberti imod Hørup, hvorom flere breve handler. Han var hidtil anset som højremand, men optrådte nu som venstre med et endog rett radikalt program. Dette omslag kunde folk ikke lett gøre sig fortrolig med. Gennem N. J. Larsen var jeg kommen i berøring med ham, da han støttede Morgenbladet med nogle aktier. Hans mål sagdes at være at slå Europæerne, og dette var troligt nok, da han netop havde ført en kamp med dem på liv og død om herredømmet over sparekassen, hvoraf den berygtede Dønnergårdske sag var udsprunget. Da Hørup stod bag ved dette, var det Alberti's ønske efterat have ødelagt Dønnergård direkte at ramme Hørup [17]. Hermed stemmede han overens med vor politik. Da han

16] Venstres Organisation dannedes 1888 ved en sammenslutning af samtlige Grundlovsværne-, Fremskridts- og Demokratiske foreninger. Det var Venstres Organisation, for hvilken Bojsens broder, red. Emil Bojsen, var formand, der indkaldte delegeretmøderne 1888–90.

17] P. A. Alberti havde efterfulgt sin far som formand for Den sjællandske Bondestands Sparekasse. Ved formandsvalget 1890 forsøgte Hørup at opstille sig som modkandidat.

Den radikale folketingsmand Hans J. Dønnergård, der var bestyrelsesmedlem i P. A. Albertis smørekraftforening, ramtes af et sagsanlæg af Alberti, der tvang ham

ligeledes lod forstå, at han vilde virke for det politiske forlig, blev han støttet dels af mig, dels af Dinesen. Personlig nød han ingen anseelse mellem vore venner; de af dem, som var bedst kendt i Kbhn., Neergård, Svend Høgsbro, Holm o. s. v., advarede meget imod ham på grund af hans mindre gode rygte. Personligt gjorde han ikke noget godt indtryk; men hans interesse syntes at måtte medføre hans pålidelighed, ialfald i denne kamp. Jeg virkede altså for hans valg, og hans sejr over Hørup blev almindelig betragtet som valgdagens hovedbegivenhed [18].

Den 30. Marts affattede jeg vort partis fællesudtalelse til vælgerne og fik også denne gang Høgsbro til at underskrive. Hans svigersøn, Harald Holm, der mere og mere misbilligede hans negative holdning, løsgjorde sig efterhånden fra hans indflydelse og vandt i samme grad den anseelse i partiet, som hans fortrinlige evner fortjener. Han skrev for regning af demokratisk fond en fortræffelig fremstilling af disse års politik og har siden fortsat disse årlige beretninger, som er udmærkede [19].

Blandt korrespondancen bemærkes et par breve fra grev Holstein fra Schweiz, navnlig det fra 1891. Han havde fortsat brevvexling med Ida, og dette foranledigede mig til at skrive til ham for at erfare hans opfattelse af vor politik. Hans brev er meget karakteristisk. I virkeligheden er hans indvending kun den, at vi ikke skulde have brudt med Hørup! Som om ikke alle netop var på det rene med, at grunden til Holsteins politik's nederlag for en væsentlig del beroede på, at han vilde føre Hørup med sig, medens jeg altid i denne henseende havde villet tage afstand. Han rammer altså netop kernen i den gamle uenighed mellem ham og mig. Og dog stod Holstein på anden måde Brandesianismen så fjernt som nogen i vort land. En underlig indre modsigelse [20].

til i januar 1892 at udvandre til U. S. A. Hvorvidt Hørup stod bag ved Dønnergård i sagen, kan ikke siges. (Se Den sjællandske Bondestands Sparekasse (1959) s. 102-04.)

18] Efter en meget hård valgkamp i Køge-kredsen sejrede Alberti med 1284 stemmer mod Hørups 1132.

19] Harald Holm udgav i maj 1891 piecen: Forhandlingspolitiken og dens resultater, en redegørelse. Når bortses fra 1893, udgav han en redegørelse hvert år indtil 1901 efter samlingernes slutning.

20] For at man skal kunne forstå Bojsens kommentar til grev Holsteins brev, der må være fra januar 1891, og da brevet forekommer vægtigt og velskrevet, aftrykkes her et større udsnit deraf: ... »For Estrup er den nyeste fase i forhandlingspolitiken en fordel. Det er klart nok. Det er jo ikke blot en forhandling på grundlag af hans egne principper (omlægning – kompensation), mén det er et afgørende skridt til den »rolige forhandling«, som han endnu i efteråret erklærede for det eneste, der manglede ham, for at han kunne sige, at han havde nået, hvad han vilde og gennemført sin politik, både den fra 75 og den fra 85. Og der har

Valgarbejdet bestod navnlig i en udstrakt brevveksling, hvorom vidner en del opbevarede breve. Den forståelse, der med hensyn til nogle valgkredse fandt sted mellem Dinesen og mig, gav anledning til en snurrig episode. På Ærø stillede Jørgen Frederiksen sig imod Brockenhuus-Schack, der havde ydet væsenlig støtte ved gennemførelsen af de sociale love i 91. J. Fr. var elev fra Rødkilde, og jeg kendte ham som en fuldstændig undermåler (overfor Schack), nu var han »radikal«. Til forskellige havde jeg privat yttret, at jeg naturligvis helst så, at Schack blev genvalgt; men

han naturligvis ret. Finanslov eller ikke finanslov er for ham et underordnet spørgsmål... Om han historisk skal stå som sejrherre afhænger netop af, om han får »hesten over grøften«. Godkendelse forlanger han ikke af dyret – bare det traver... At De betænkte Dem på at slå ind på den vej, forhandlingspolitikens, forstår jeg. Men anser man *den* for ufarbar og for moralsk forkastelig, ja, så er der ikke andet for end at se bort fra Estrup, hvor nødtigt man end vil det, og da uden hensyn til konflikten. At De har gjort dette – resolut, og med held, i det for en sådan vending gunstigste øjeblik og med en mesterlig forberedelse og en lige så mesterlig mise en scène, er det, der – såvidt jeg kan se – giver bevægelsen hjemme dens sande og alvorlige betydning. *Formelt* er det hele kun et forsøg på at tage forhandling op igen efter venstres gamle principper fra før 1870 (Tscherning) – taktisk er det måske først og fremmest nødværge mod Berg – det kan godt være – men *reelt og politisk* er det indledningen til en ny tid og til en hel ny politik, der lader forfatningskampen ligge og går uden om grundlovsspørgsmålet for at vinde nyt land og ny indflydelse for det danske venstre på det terræn, der er fælles for al europæisk politik i århundredets slutning – på det sociale område som socialdemokratiets modstandere. Hermed skulle jeg egentlig slutte for ikke at ærgre Dem. Men da jeg er i farten, bliver det mig svært at stikke noget under stolen. Et sort punkt er der nemlig. Det er ikke de konservative værkfæller, jeg tænker på. At en sådan vending fører til partidannelser, er en selvfølge.

Nej, men splittelsen. Den er det, jeg mente med det sorte punkt. Jeg ser bort fra den styrkelse, den giver Berg. Han bliver jo ligefrem til noget. Dog det fik være; men højre får et *overtag*, det ikke for nogen pris burde have haft, og derved bliver det nuværende venstreflertals stilling så kritisk, at det let kan komme til at stå overfor valget imellem at opgive sin selvstændighedspolitik eller sin betydning som venstreparti. Tager Hørup så mange med sig, at han sammen med Berg kan danne et nogenlunde respektabelt radikalt venstre, så er det nuværende flertal faktisk et mellemparti; men under provisorieministeriet er det mindst talt en prekær historie... Og når så højre, om ikke før så ved samlingens slutning skal til at bevise den store sejr for Estrup og samtidig Berg-Hørup med deres nu stærke og indflydelsesrige presse blæser samme melodi, så skal der nogle ganske overordentlige resultater til, for at ikke den berømte »ene fugl i hånden« skal blive til en ækel højrefugl og de »10 på taget« til lutter venstrefønix'er. Og så ender det hele med en ny styrkelse for højre gennem venstres fuldstændige opløsning. Kort sagt: den bevægelse, som, hvis den var udført samlet, måske kunne have bragt os udenom vanskelighederne, har ved splittelsen fået et knæk midt i vendingen, der truer med at give den en gal retning.«

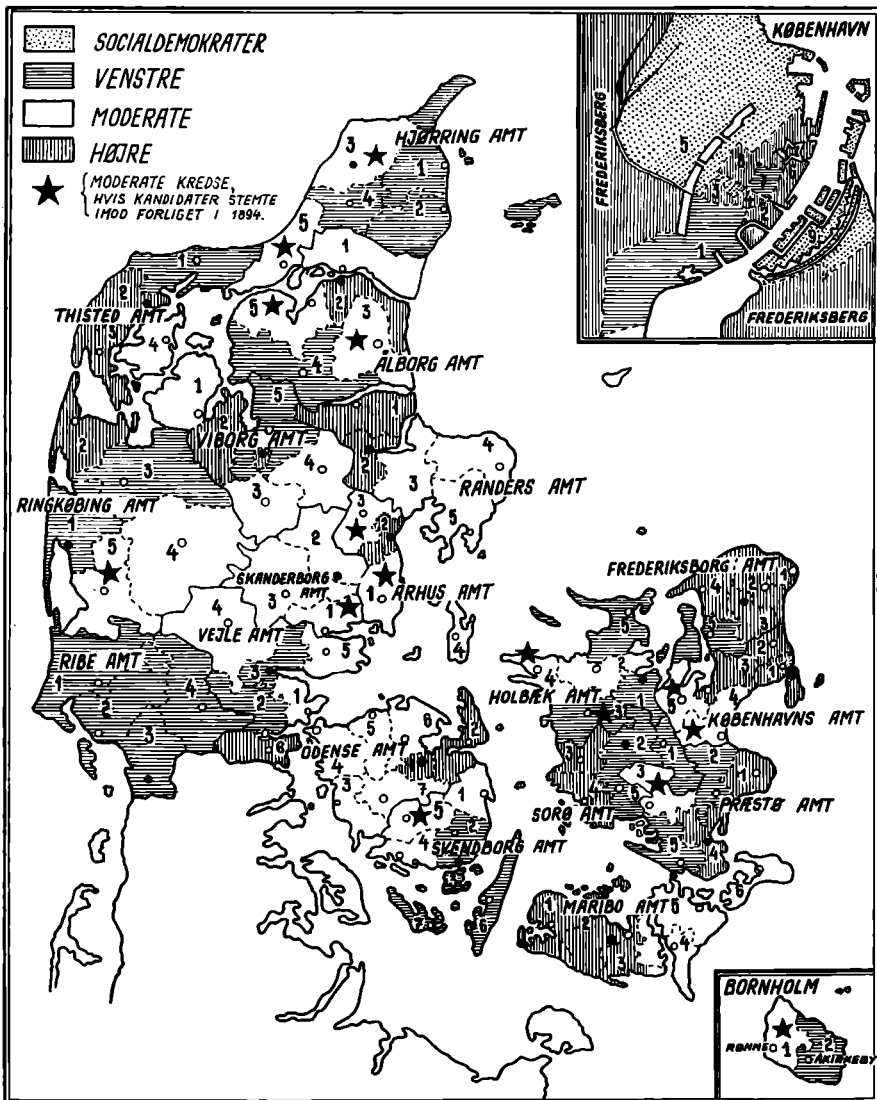
efter hele den politiske stilling kunde jeg ikke optræde officielt for ham [21]. Få dage før valget sendte Dinesen et telegram til lærer Clausen, Tranderup på Ærø, hvori han opfordrede denne til at få bemyndigelse af mig til at anbefale Schack. I telegrammet var imidlertid skrevet Frenderup for Tranderup, og da jeg var nævnt deri, blev det sendt til Møns station, fordi her findes et »Frenderup«. Fra telegrafstationen fik jeg spørgsmål herom, og jeg skyndte mig derind for at stoppe det. Telegrammet var imidlertid gået med landposten og cirkulerede nu for at finde adressen. Hvor lett kunde dette ikke falde i urette hænder og benyttes til en vældig agitation umiddelbart før valget! Jeg ventede i byen i adskillig spænding, indtil landposten kom tilbage med uforrettet sag, og jeg lod da telegrammet sende tilbage til Dinesen med advarsel om at være mere påpassende med sine telegrammer.

På Møn var det år ingen valgkamp [22]. Hele interessen kunde derfor optages af efterretningerne fra de mange kamppladser. Spændingen var stor; af udfaldet vilde det afhænge, om landet atter skulde kunne vende tilbage på forfatningens grund eller blive i provisoriet i en lang år-række. Ganske visst var der ingensomhelst udsigt til, at radikalerne skulde vinde flertal; men dette var ikke nok; slaget måtte alligevel betragtes som tabt, hvis vort parti ikke vandt en kendelig fremgang, der viste *strømretretningen*. Man har behaget sig selv ved at bebrejde vort parti og særlig mig, at vi ikke fremlagde et valgprogram, der udtrykkelig bemyndigede til det politiske forlig. Dette er naturligvis barnevrøvl. Hvorledes skulde jeg kunne fremlægge et forligsprogram, når der derom endnu ikke var forhandlet en stavelse. Det var unægtelig et barnligt grundlag at begynde forligsforhandlinger på ved forud at binde sig selv uden at binde højre. På den anden side havde jeg år efter år både i rigsdagen og på vælgermøder betonet, at målet naturligvis måtte være et endeligt forlig og det så klart, at enhver med nogenlunde opfattelsesevne ikke derom kunde være i tvivl. Hvorledes skulde det også være muligt at føre en fredelig forhandling om alle sager, men derimod rolig lade provisoriet florere. Længere frem vil jeg samle de vigtigste citater i denne henseende af mine rigsdagstaler [23]. På valgdagen i Stege udtalte jeg mig for en løsning, der begravede provisoriet, men på forespørgsel forbeholdt jeg min stilling til »opgørelsen af provisoriets bo« – dog mente jeg, at man måtte opnå en nedsættelse af militærudgifterne. Jeg erindrer, at referatet i

21] Jørgen Frederiksen overvandt denne gang amtmand Brockenhuus-Schack og holdt kredsen lige til 1914.

22] Bojsen blev valgt ved kåring.

23] Dette har Bojsen dog ikke gjort.

Valget 20/4 1892. Som det ses, havde Bojsen de fleste tilhængere på Vestfyn, i Midtjylland og i egen omkring Limfjorden. Som stjernerne angiver, mistede Bojsen ved forliget kredse på Sjælland, omkring Århus, hvor de radikale Bjørnbakker stod stærkt, og de fleste Limfjordskredse. I Holbæk amts 3. valgkreds vandt den radikale Tauber, men da han døde 24/10 -92, overtoges kredsen af en moderat, der dog stemte mod forliget. Sammenlign kortet over valget 1895 s. 410.

Møns F. er mere reserveret end de mundlige ord, som var meget forligsvenlige. Begge fællesudtalelser af 1. April 1891 og 1. April 1892 er i dette punkt overensstemmende. Vi udtaler 1891: »Vi håber ad den sag-

lige forhandlings vej tidligere eller senere at opnå en løsning, hvorved folketingets grundlovmæssige rettsstilling anerkendes.«

En af de første efterretninger var Alberti's telegram om sin sejr over Hørup i Køge – han telegraferede strax til mig, da han kendte den vægt, som jeg lagde på kampen der. Så kom efterhånden sejrsmeldinger om tilintetgørelsen af den Hørupske hær (Bing, Henning Jensen o. s. v.), hvilket var dagens karaktærmærke. Før valget stod vort og det radikale parti omtrent lige à 35; vi vandt frem til 40, de radikale gik ned til 25, højre voxede fra 25 til 30 – resten socialister og løsgængere. Ændringen i styrketallet var altså just ikke overvældende, men strømretningen havde givet sig tydelig tilkende, og navnlig var Høruppernes nederlag en særlig sejr for vort parti.

Ved fællesspisningen efter valget var der naturligvis megen jubel, og da jeg endelig ud på natten fik de sidste gode efterretninger, navnlig Neergårds valg [24], og kom til ro, havde jeg ikke alene følelsen af en stor sejr, men tillige fornemmelsen af et forøget ansvar. Det var jo så langt fra, at forholdene havde frigjort mig fra den politiske byrde, at tværtimod opgaven påtrængte sig skarpere end nogensinde. I de følgende dage modtog jeg mange lykønskninger; for alle klartseende folk var det åbenbart, at den nyvalgte rigsdag måtte have den opgave at tilvejebringe det politiske forlig. Men hvorledes og når? Endnu stod hele denne store sag ganske i det dunkle; intet var derom forhandlet i det enkelte. Valgene kunde kun angive strømretningen, og denne gik ud på forståelse mellem de forhandlende partier.

I begyndelsen af Maj sammentrådte den nyvalgte rigsdag til en kort konstituerende samling, hvor tankerne mest beskæftigedes med forberedelserne til det kongelige guldbryllup 26. Maj. Det var en selvfølge, at denne lejlighed burde benyttes til atter at skabe et anstændigt forhold til kongehuset. Når forbindelsen med dette var afbrudt siden provisoriet, var dette væsentligst begrundet ved, at kongens fødselsdag den 8de April kom så umiddelbart efter provisoriets første udstedelse den 1. April. Stemningen var i øjeblikket for bitter, og Berg havde lett ved at føre partiet ind på den personlige krig mod kongen, hvori der tillige lå en slags dækning for Bergs tidligere demonstrationer i samme retning. Men denne krig, som ingenlunde var populair mellem flertallet, kunde vanskelig afbrydes uden en særlig gunstig lejlighed. Ingen bedre anledning kunde gives end den sjældne begivenhed af et kongeligt guldbryllup. På den anden

24] Niels Neergaard valgtes i Hornslet-kredsen (Randers amts 4. kreds) mod den radikale proprietær P. Bjerre.

side var det at give radikalerne et lett rabaldernummer, og vi havde alt længe vidst, at Høgsbro vilde fastholde kongekrigen. Da der i vinterens løb blev givet bevilling til, at universitetet kunde fejre guldbrylluppet, og N. J. Larsen og Claussen i den anledning havde brugt yttringer, der forekom Høgsbro for loyale, havde denne nedlagt protest i partiet og villet nedlægge sine formandsværdigheder. Med megen besvær havde vi talt ham til ro, og jeg havde lovet ham at fungere i hans sted, dersom der skulde gives møde hos kongen.

Høgsbro's forhold var almindelig bekendt og for at afvæbne hans modstand, fik indenrigsministeren det således arrangeret, at formænd og viceformænd blev indbudt til gudstjenesten i Slotskirken. Dette vilde naturligvis forudsætte, at de også mødte til gratulationen umiddelbart efter. Høgsbro kom nu i forlegenhed; at nægte at modtage en indbydelse fra kongen vilde jo være at skærpe krigen betydeligt; det vilde han heller ikke efter sit grundsyn, at »alt bare skulde blive ved det gamle«. I partiet havde vi en længere forhandling herom; men da Høgsbro stod ganske ene med sin modstand, tilførte han protokollen en lang erklæring, hvori han billiger krigserklæringen i 1885 og fastholder sit ønske om fortsættelse; jeg udtalte derimod, at det vilde være ønskeligt, om så mange af vore medlemmer som muligt kunde komme tilstede; der var i den anledning udstedt frikort med jernbanerne. Jeg måtte altså igen have en streng omgang med Høgsbro, der endte med den erklæring, at jeg vilde anse det i den grad utilladeligt at nægte at modtage indbydelse fra kongen, at jeg under alle omstændigheder vilde møde, selv om han udeblev. At være ene om en så skarp demonstration syntes han dog heller ikke om, og endelig indvilligede han i at møde på den betingelse, at han derfor ikke skulde være nødt til at møde til nytårskuren!

Guldbryllupsdagene i slutningen af Maj udmærkede sig ved en overordenlig varme, der gjorde opholdet i Kbh. meget trykkende. Augusta var med, og vi var gæster hos Neiiendams. Vi mødte altså med Høgsbro i spidsen i Slotskirken, hvor formænd og viceformænd paraderede over de fineste rangklasser. Ved kuren derefter på Amalienborg mødte så mange rigsdagsmænd, at de udeblevne ikke vakte opsig. Efter Liebe talte Høgsbro meget loyalt, men han var så angst, at buxerne synligt rystede [25]. Derefter holdt kongen, også meget generet, en rett malplaceret politisk tale, hvori han forsikkrede, at hans ministre var brave Danske mænd og opfordrede til samarbejde med dem. Jeg formoder, at det var af lutter generthed, at kongen kom ind på dette kildne emne. Da

25] Udkastet til Høgsbros tale er trykt i Breve og Dagbøger II s. 173.

imidlertid denne tale kunde gøre megen fortræd, hvis den refereredes in extenso, og da jeg tillige vilde sikkre mig, at den ikke var at opfatte som en regeringshandling, gik jeg fra Amalienborg lige ud til minister Ingerslev, og da jeg fik bekræftet, at det kun var en rent privat ytring, opfordrede jeg ham til at sørge for, at den ikke blev refereret i Berl. Tidende – forøvrigt var ingen referenter tilstede; dette lovede han, og der blev også kun meddelt nogle almindelige fraser; den virkelige tale blev aldrig bekendt for offentligheden. Talen tydede forøvrigt på, at kongen allerede dengang havde et indtryk af, at forhandlingspolitikken ikke tilsigtede at støtte hans kære ministre, men netop virkede trods Estrup. At jeg hellerikke særlig var i kridthuset, fik jeg også lejlighed til at erfare. Da kongen efter gratulationen gik kredsen rundt som sædvanlig og talte nogle venlige ord til hver især, gik han mig forbi med den ytring: »Ja, Dem kender jeg.« Derimod havde han ladet sig instruere angående Alberti og hans familieforhold og underholdt sig længe med ham. Han var åbenbart fremstillet som den kongetro mand, af hvem man nu særlig ventede forløsningen.

Til taflet hos kronprindsen var kun formændene indbudt. Høgsbro mødte og havde vakt opmærksomhed ved at lade mad og drikke smage sig vel. Kong Georg havde særlig konverseret ham om politik, han er jo folkelig i Grækenland. Om aftenen var der festforestilling i theateret, hvor rigsdagsmændene var indbudt. Man måtte vente noget på selskabet fra kronprindsen. Endelig kom de, alle kejsere og konger, under stor jubel af det gallaklædte publikum. Morsomst var det at se Høgsbro indtræde i parkettet med kalotten på snur – og i høj grad animeret sammen med Liebe. Forestillingen var nærmest en skandale; man spillede – Hexen som festforestilling [26]! Det fortaltes, at kejseren havde udbrudt: »C'est affreux!« Bagefter vandrede vi rundt i menneskemylderen på gaderne og så den virkelig glimrende illumination; landede til slut hos Neiiendams. Næste morgen fik jeg en billet fra Høgsbro – han var – dårlig og kunde ikke deltage mere, så jeg måtte de følgende dage træde i hans sted som fungerende formand. Det var en pudsig nemesis – først var det planen, at Høgsbro vilde lægge sig syg, og jeg overtage forretningerne. Nu blev det virkelig således, fordi han havde forspist sig ved taflet! Imidlertid, hovedsagen havde han udført, og det øvrige var lettere at komme igennem.

Om aftenen var der stor souper hos kongen, hvor jeg altså mødte som

26] »Heksen« er en opera af den da 32årige danske komponist August Enna med tekst af Alfred Ipsen.

»formand« sammen med Liebe. Man samlede i Chr. 7des palais og spiste i kongens. Da dronningen også havde mavepine og derfor ikke kunde deltage i souperen og kuren, blev der foranstaltet et snurrigt optog, som overhofmarskallen havde travlt med at arrangere og instruere. Liebe havde lidt svært ved at forstå det, og jeg måtte nu vejlede hofmanden! Hele kongefamilien med sine gæster var opstillet som en gruppe i en af salene – hele det øvrige selskab vandrede to og to forbi, gjorde front og bukkede, og så videre over i spisesalene gennem den snævre gang over kolonnaden. Som gammel soldat havde jeg endogså lettere end Liebe ved at gøre disse kunster, hvor vi næst efter ministrene skulde gå i spidsen for hele toget. Endelig nåede vi da over i det andet palais til en stående aftensexa. Alle de kongelige, ministrene og formændene spiste ovenpå, hele det øvrige selskab nedenunder. Her var jeg altså midt i Europa's fornemmeste selskab med kejser Alexander i spidsen. Han syntes at more sig godt, talte udelukkende Fransk og konverserede helst de mange unge prinsesser. Af de kongelige talte jeg kun med kronprindsessen og de Danske prindser. Forøvrigt tog Ingerslev sig meget venlig af mig, vi placerede os bag et lille bord, og han fortalte, hvem de forskellige gæster var. Bedst tog den Svenske prinds Carl sig ud. Spisningen var snart tilende, kongefamilien gik engang igennem salene nedenunder, og så kunde man forsvinde.

Næste dag var der universitetsfest, hvor jeg atter måtte møde i det fine selskab. Dejligt var det at høre Hartmanns kantate, gyseligt at høre rektoren, professor [Julius] Thomsens foredrag om Danmarks geologi, kedelig på Dansk, og naturligvis endnu værre for de mange fremmede, som ikke forstod et ord deraf – og dog blev han ved 1 time. Hermed var så vidt jeg erindrer min deltagelse i festlighederne tilende.

Politik havde man ikke beskæftiget sig videre med; men jeg begyndte at forberede en politisk sammenkomst på Møn, hvortil skulde benyttes Høgsbros 70årige fødselsdag 18. Juli. Til denne lejlighed skulde der indsamles en sum penge som »folkegave«. Jeg havde desangående skrevet en indbydelse, men da andre fandt den for tør, skrev Alberti en ny med mere schwung [27]. Der blev unægtelig gjort store anstrengelser for at holde den gamle i humeur; kun de indviede kendte hulheden i forholdet. Men da bruddet ikke var sket i 91, gik det på ingen måde at lade det komme nu på spørgsmål af ringe betydning. Imidlertid vægrede han sig atter imod festen på Møn, og derom måtte der længe forhandles dels skriftlig, dels gennem vore venner i Kbhn. [28]. Endelig gav han efter

27] Albertis breve og forslag til indbydelsen findes i Bojsens arkiv.

28] Høgsbro 9/7–92 til Bojsen (Høgsbro II s. 362).

på betingelse af, at festen ikke proklameredes til ære for ham, men holdtes en uge senere. Pengegaven vilde han nok modtage og lovede endelig at komme tilstede. Altså satte jeg nu alle forberedelser igang; næsten alle vore rigsdagsmænd lovede at komme – og kom også Lørdag den 26. Juli. Fra damperen samledes man strax til festmåltid i forsamlingshuset, hvor festen naturligvis alligevel drejede sig om Høgsbro og det på særlig ostentativ måde, idet Alberti højtidelig overrakte gaven, der beløb sig til ca. 7000 kr. Holm havde skrevet sang i anledningen o. s. v., og Høgsbro var vel fornøjet. Efter bordet drog man ned på plainen i haven, hvor en forsamling af Mønboere var tilstede. Her taltes af forskellige fra en opstillet talerstol, Kl. Berntsen, H. Holm, Bjørnbak. Her forefaldt den pudsige scene, at Wistoft højtidelig tog til genmæle på Molboernes vegne, fordi en af talerne havde benyttet en Molbohistorie [29]. Søren Kjær fortalte nogle vel saftige anekdoter o. s. v. Humøret var højt. Almindelig henrykkelse, da der i mørkningen foredroges musik fra havetrappen, dels violinspil af redakteurens Jens, dels kvartetsang af damer, Andersens døtre [30], skuespillerinden frøken Most og Christiane Sørensen. Dagen forløb i alle måder strålende. Til slutning fordeltes gæsterne til de Mønske værter, med hvem de kørte hjem, hver til sit. På Rødkilde var naturligvis en stor indkvartering, Høgsbro med datter og søn Svend, Holm, Larsen, Alberti, Neiiendams og flere. Disse forblev endnu samlede en stund i salen og morede sig over at høre Peter Anker tale efter [Viggo] Ullmann og Bjørnson og synge viser. Alberti syntes dog ikke at befinde sig vel i dette for ham visstnok altfor naive selskab. Hos naboen Anders Pedersen boede redakteur Petersen fra Naskov og Søren Kjær – men der blev ingen nattero, da Kjær nok havde set for dybt i glasset og blev dårlig om natten.

Næste dag samledes gæster og værter på klinten, tilbringende en fornøjelig dag. Man spiste i grupper ved de private borde. Ved vort bord morede Neiiendam sig med at drikke Høgsbro til – han bliver så lett henrykt. Da man efter bordet drog op til Dronningestolen, fandt jeg det rådeligst at tage Høgsbro under armen, efterfulgt af hele selskabet. Den gamle var lykkelig, og alt forløb særdeles godt. Mandag formiddag samledes alle atter på Rødkilde Kl: 10, da rigsdagsmænd og redakteurer

29] J. N. C. Wistoft, der oprindelig var bjørnbakker, var ikke selv molbo, men var valgt som folketingsmand 1892–98 i Ebeltoftkredsen.

30] Den ene af forstander J. H. Andersens døtre var den senere bekendte skuespillerinde Sigrid Neiiendam.

Jens Kristoffer Jensen, søn af redaktøren for Møns Folkeblad Hans Jensen, overtog 1899 bladets redaktion.

havde en forhandling i forsamlingshuset. Her holdt jeg foredrag om den politiske stilling. Skønt jeg jo endnu langt fra kunde fremsætte nogen bestemt plan for den nærmeste fremtid, var det dog mit øjemed hermed som med hele sammenkomsten at bringe alle til at forstå: Nu gælder det! På den ene side at være beredt til at optage den kommende forhandling, og på den anden side hellerikke forspilde de gode udsigter ved altfor stor iver, som lett kan misforstås. Skønt min tale efter omstændighederne måtte være meget reserveret, kunde dog næppe nogen være i tvivl om, hvad meningen var med det hele møde: Nu forelå hovedopgaven at løse. Flere andres udtalelser faldt godt i tråd hermed, Høgsbro sagde intet. Derefter samledes man til frokost eller middag hos mig i salen og på havetrappen. Her gik det slag i slag med skåler og taler, indtil man Kl: ½ 3 kørte ind til dampskibet, hvormed gæsterne sejlede bort. Udgifterne ved hele festen blev *delvis* dækket ved festtegn for Mønboerne og en lille indsamlet sum. Det var en sejrsmiddag efter valgene. Men ligesom det var på toppunktet af det gamle »forenede venstres« magtstilling, da hele partiet i 1874 holdt fest på Møn, så var forholdet nu det samme for »det forhandlende venstre« [31]. Den gang var der dog et bestemt øjemed med festen, at indvarsle den afgørende kamp, under hvilken desværre så mange faldt fra under Høgsbros vartegn.

IBlandt gæsterne var også nogle redakteurer. Derved mindes jeg om en bedrøvelig episode fra valget den 20. April. I Ruds Vedby var der vinteren igennem blevet arbejdet for en modkandidat imod Tauber. Ingen rigsdagsmand var efter min mening mere moden til at falde end han. En sørgeligere rigsdagsvirksomhed end hans kan næppe vises. Hans hovedopgave – toldreformen – hvori han var godt hjemme, havde han røgtet således, at det aldeles væsenligst skyldes ham, at sagen aldrig er kommen videre, skønt vi på mange tidspunkter kunde have fået reformer *langt* mere frisisindede, end der nu blot kan være tale om. For ham var rigsdagsvirksomheden kun politisk manøvrering, og det med fuld cynisk bevidsthed. Ved siden heraf lod han sig ganske beherske af personlige antipathier; for tiden – og forøvrigt i mange år – var han næsten udelukkende betaget af personligt had til mig, der næsten helt tog vejret fra ham. Overfor mig kunde han næsten ikke styre sit raseri; det er sikkerlig dette, der fortrinsvis førte ham over i radikalernes lejr, skønt han utvivlsomt var klog nok til at se, at strømmen ikke bar i den retning.

At befri rigsdagen for ham og hans utålelige foredrag var derfor en tidsmæssig opgave, hvori de ledende mænd i hans valgkreds var enige,

31] Se s. 63 f.

såvelsom redakteur Jensen i Slagelse. Denne havde også deltaget i adskillige sammenkomster, ved hvilke vi søgte og endelig også fandt en modkandidat, N. Nielsen fra Ørlev. Vore bedste kræfter blev sendt i ilden under valgkampen i kredsen, bestandig i samvirken med Jensen. Imidlertid – selve valgdagens morgen overraskedes kredsen ved, at Jensen lod trykke og uddele mellem vælgerne en artikel, hvori han pludselig anbefaler dem at genvælge Tauber anførende som grund, at flere højremænd havde erklæret at ville stemme på N. Nielsen! hvad der dog ingenlunde var noget nyt for Jensen. Dette omslag forskaffede virkelig Tauber valget [32]. Hvad var grunden? jeg har aldrig fået nogen ordenlig forklaring. Thi det er jo dog næppe troligt, at det skulde have været medlidenhed med Tauber, fordi denne var bleven alvorlig syg på det sidste vælgermøde. Begivenheden vakte megen harme blandt vore venner i kredsen og overalt. For mig kun et nyt vidnesbyrd om, at i politik kan man kun stole på få, navnlig ikke når bladhensyn kommer op. Dog – Tauber levede kun til efteråret [33], og så fik vi en af vore venner valgt, og forsåvidt er historien udvidsket, og Jensen har siden været en trofast forhandlingsmand, da Sællænderne forøvrigt faldt fra i 1894. Men sligt efterlader sig altid i tanken et spørgsmålstejn.

Under mødet på Rødkilde, netop om eftermiddagen i haven, fik vi telegram om, at den politiske krise i Norge var overstået, ministeriet Steen var bleven stående, stridspunktet, konsulatsagen udsat [34]. Denne efterretning modtoges med jubel, da vi længe havde været ængstelige for den vending, som sagerne tog deroppe. Hedsporerne – deriblandt B. Bjørnson – havde forceret venstre frem til at sætte sagen på spidsen, og ialfald hervedfra var det lett at se det ukloge heri. Vi stod da i levende vevselvirkning med det Norske venstre, hvorom forskellige korrespondancer vidner. Således var der plan om, at Dr. Pingel, der ved valget havde trukket sig tilbage og givet sit politiske testamente i en lynende brochure

32] Gårdejer N. Nielsen fik 912 stemmer mod Taubers 966.

33] Tauber døde 24/10-92. Ved suppleringsvalget 15/11 s. a. valgtes gårdejer H. L. Jørgensen, Ougtvedgård.

34] Det Steen-Blehr'ske ministerium fra marts 1891, hvori Bojsens svoger Wollert Konow var indenrigsminister, førte sagen om eget norsk konsulatsvæsen hårdt frem som første led i forsøget på opløsning af unionen med Sverige. 10/6-92 fik ministeriet godkendt forslaget med 60 stemmer mod 49. Da kongen nægtede at godkende det, indgav ministeriet sin afsked for at hindre kongen i helt at standse konsulatssagen (når han ingen kontrasignatur kunne få på sine resolutioner). En voldsom krise var følgen, som først løstes, da stortinget 26/7-92 opfordrede ministeriet til at tage sine afskedsansøgninger tilbage, og kongen godkendte siden, at ministeriet fortsatte.

imod den radikale dekadences mænd [35], skulde rejse op til Norge efter Ida's indbydelse og holde foredrag. Det blev dog ikke til noget. Derimod kom Berntsen derop til den Skandinaviske skyttefest og dyrkede forbindelsen med statsminister Steen, Verdens Gang o. s. v. Ligeledes havde jeg sendt en indbydelse til præsident Sivert Nielsen om at komme her til mødet på Rødkilde, men det kunde ikke ske, da storthinget endnu ikke var sluttet den 26de. Jeg har altid følt mig i særlig forståelse med den gamle demokrat S. Nielsen, den virkelige repræsentant for de Norske bønder. Af og til har vi udvexlet venlige hilsener, og jeg er viss på, at han opfatter mig på samme måde som jeg ham.

Jævnside med forberedelserne til Mønsfesten gik et arbejde af pinligere beskaffenhed. Det galdt »Morgenbladet« og dets afløser. Det var nu endelig kommen så vidt, at der ikke mere kunde skaffes penge til at fortsætte bladets drift, og når man ikke vilde udsætte sig for skandalen ved en katastrofe, måtte bladets standsning forberedes til 1. Juli [36]. Dette var en meget pinlig nødvendighed, og jeg måtte som formand overbringe opsigelsen til redaktionen og trykkeriet. Fra dette tidspunkt ophørte redaktionens – undertiden endogså besværlige – hyldest overfor mig. Man vendte sig til den opgående sol Alberti, som man ventede vilde og kunde sætte de fornødne penge i forretningen. For partiet og naturligvis ikke mindre for mig var det af stor betydning, om Morgenbladet kunde afløses af et blad i samme retning, og jeg medvirkede altså til at få et arrangement istand med Alberti, efterat jeg først havde sørget for en sådan afvikling af Morgenbladets forhold, at alle, der kunde og vilde stille krav, blev fyldestgjorte [37].

Med disse opgaver var sommeren optaget, først de vidløftige forhandlinger med Alberti mundlig og skriftlig, affattelsen af de mange rundskrivelser o. s. v. Redakteurerne gik kun nølende og betingelsesvis ind på fordringen (skønt de derved blev løst fra en tidligere plan, at det ny blad skulde startes som et andelsforetagende af provindsbladene, hvilket vilde have været bedre, når det kunde lykkes) [38]. Gennem Repsdorf

35] V. Pingel: »Et politisk Tilbageblik. Nogle Ord til Selvforsvar« udkom 15/10–91.

36] Morgenbladet gik først endeligt ind 30/6–92. Danebrog udkom første gang 1/9–92.

37] Se herom s. 164 ff. To mindre afsnit er her udeladt, da de gentager den s. 164 ff. givne fremstilling.

38] Rasmus Claussen, der var redaktør af Lolland-Falsters Folketidende, skriver 13/6–92 til Bojsen: »Deres anmodning om støtte for to nye blade har ærlig talt sat mig i forlegenhed. Sådan at forskrive sig både politisk og litterært for tre år

i Stege henvendte jeg mig til de grundtvigske præster og fik virkelig også løfte af en del, og med Hans Rørdam i spidsen begyndte de også at skrive i det ny ugeblad »Hejmdal«. Jeg søgte således at opfylde alle Albertis betingelser, idet jeg lagde den største vægt på at skaffe vort parti et organ i Kbhvn. og var Alberti virkelig taknemmelig, fordi han vilde overtage en risiko, der i mange år havde pint mig så meget.

Men under disse hensyn agtede jeg ikke tilstrækkelig på at sikre mig og vore venner, at bladene virkelig kom til at svare til anbefalingerne; jeg stolede på, at hovedredaktionen blev den samme som Morgenbladets og agtede ikke tilstrækkelig på den forskel, som det vilde være, at der kom en ny ejer. Jeg fik således for de ny blade et ansvar, der snart blev gjort gældende imod mig, uden at jeg kunde ændre noget derved. I overvældende grad blev Hejmdal en skuffelse – Alberti viste sit fejlsyn på landbefolkningen ved at byde denne nogle gyselige røverromaner med endnu gyseligere billeder til. Skønt jeg undskyldte det med, at der dog ialfald ikke fandtes noget svineri, så vakte bladet megen uvilje, og først og fremmest meldte præsterne sig fra efter kun at have skrevet i nogle få uger. Rundt omkring fra kom skarpe klager, der naturligvis var rettede mod mig, på hvis anbefaling man havde abonneret på bladet. Hellerikke Dannebrog faldt i vore venners smag. Det vilde slå sig op som Københavnsk nyhedsblad, lod politik næsten uomtalt, men svælgede i Hofnyt og boulevardliv, dog holdt også det sig frit for svineri. Jeg havde travlt med at undskylde affairen med, at udgiveren først vilde se at skaffe bladet fodfæste i Kbhvn. for derefter at lade det virke for vor politik o. s. v. Virkelig lykkedes det at trænge stærkt ind i de Ferslewske blades læsekreds [39], mindre i Politikens, med hvilket bladet ikke kunde konkurrere. Det viste sig snart, at Hejmdal trods den kostbare reklame med præmiegæder o. s. v. var et dødfødt foster, medens Dannebrog virkelig synes at have udfyldt et savn i Kbhvn. af et harmløst og farveløst nyhedsblad. Det fik snart en betydelig udbredelse i Kbhvn., og deri lå sikkert en fremtidsspire. Dels vendte Ferslew'erne sig med sin en stund indædte harme særlig imod vort parti, som Dannebrog antoges at tilhøre; dels fik dette selv en økonomisk betydning, som udgiveren næppe ønskede

uden engang at vide til hvem, er dog en egen sag og kan altid have sin betænkelige side, Deres og redaktør Petersens navne i al ære. Af politiske grunde kan jeg derfor ikke sende Dem forskrivningen tilbage uden med tilføjelsen af fornødent forbehold.*

39] »Bladkongen« Chr. Ferslew udgav efter 1891 de fire konservative blade Nationaltidende, Dagens Nyheder, Dagbladet og Aftenposten (Sv. Thorsen: Den danske Dagspresse I s. 36 ff).

at resikere, da tiden kom, at det skulde tone flag alvorligt. Hejmdal med sin dårligt tegnede hane på forsiden måtte standse efter et årstids forløb. Der blev derom blandt andet sagt i et af klagebrevene, at »kokken i Valhal må være meget mager.« Vel var jeg altså sluppet fri for det økonomiske bladansvar, der havde pint mig så længe, men jeg var hjælpe-løst viklet ind i et moralsk medansvar for nogle foretagender, som jeg næppe kunde undskylde end mindre forsvare, og det hævnede sig da også i tidens fylde. Allerede ved Dannebrog og Hejmdals fremkomst havde vore venner – trods de strålende navne – en levende følelse af, at »det passede ikke«. Det var nederlagets frø, lagt i sejrsummeren.

Valgsejren havde imidlertid virket med flertallets betagende magt. Selv i Præstø amt kunde jeg nu få ørenlyd, medens det ellers er en af de mindst udviklede egne i landet. Kort efter valgdagen var der amtsrådsvalg i Næstved, hvor jeg mødte for Stege landsogn [40]. Det var tydeligt at mærke, at det regimente, som Jens Rasmussen Snertinge hidtil havde ført, var knækket i den almindelige bevidsthed [41]. En af hans venner, Hans Pedersen fra Sandvig, havde medvirket til højres sejr i Præstø ved at fastholde den radikale kandidat imod L. Pedersen [42]. Bønderne vilde nu hævne dette ved at udelukke ham af amtsrådet, hvor han hidtil var medlem. Det hed sig imidlertid, at Jens Rasmussen ikke vilde modtage genvalg uden ham og derved troede at kunne trumfe hans valg igennem. Man kom da og anmodede mig om at lede prøvevalget og tilføjede, at dersom J. R. stillede nogen betingelse, skulde han også kastes. Dette har han vel fået nyss om, han tav klogelig stille og lod H. Pedersen falde; forøvrigt blev amtsrådet besat med forhandlingsvenner, og man var særlig meget tilfreds med min ledelse af prøvevalget.

Dengang var også redakteur Petersen i Næstved ivrigt medvirkende imod J. R. Da jeg imidlertid spiste til middag hos Regnar Petersen [43], og vi der kom ind på at tale om fremtiden, og jeg forklarede, at en storpolitisk løsning ikke kunde tænkes uden en overenskomst i militærsagen, da ingen i virkeligheden tænkte sig, at fæstningen vilde blive nedreven o. s. v., så blev han sky og satte sig på kæphesten: Fæstningen skulde rives ned! Jeg fik her strax et vidnesbyrd om, hvor langt mange endnu

40] Bojsen var 1867–1903 formand for Stege landsogns sogneråd.

41] Gårdejer J. Rasmussen Snertinge havde været medlem af amtsrådet siden 1871. Fra 1894 til sin død i januar 1908 var han desuden landstingsmand for kredsen.

42] Højremanden, hofjægermester A. Hage, valgtes til folketinget i Præstø-kredsen mod de forhandlendes kandidat, gårdfæster Lars Pedersen, der faldt, fordi de radikale opstillede gårdejer N. Olsen, der fik 411 af venstres stemmer.

43] Regnar Petersen var siden 1886 redaktør af Næstved Tidende.

er tilbage i udvikling; om Regnar P. gælder det imidlertid, at han havde kvædet denne vise så tidt, at han selv troede, at han troede den. Hvor mange er der ikke bagefter, der er sig fuldt bevidste, at de ikke tror på fantasien, men dog gladelig istemmer omkvædet, ialfald når der ikke længere er noget at resikere.

Eftersommeren anvendte jeg til at studere den tidligere forhandling om præstelønningsloven, som jeg mente at ville føre frem til vinteren; forslaget udarbejdedes og ledsagedes af udførlige finansielle beregninger [44]. Under efterårsmødet på skolen blev jeg imidlertid forkølet, fik en lungebetændelse, der hindrede mig i at møde ved rigsdagens åbning. Der var i den anledning megen allarm, da der forelå en række personlige spørgsmål til afgørelse, som man ikke vilde have for, uden jeg var tilstede. Jeg havde derimod sendt mit præstelønningsforslag til partiet, der billigede det, medens Høgsbro benyttede min fraværelse til at give forslaget en passende gift ved at hægte det gamle umulige præstevalgforslag på det [45]. Dermed var den sag snildelig forkludret. Til afgørelse af de personlige spørgsmål vilde han derimod gerne afvente min hjælp.

Der skulde vælges en ny statsrevisor, to ny medlemmer af finansudvalget og et medlem af bestyrelsen, alt fordi vi nu var bleven det relative flertal i thinget. Der var mange aspiranter, navnlig til den lønnede statsrevisorpost: Neergård, Berntsen og R. Nielsen – for hver især var der længe agiteret ivrigt, og da jeg endelig 9. Oktober kom tilstede, var sindene i ikke ringe bevægelse i denne anledning. Det er jo altid de personlige spørgsmål, der vækker mest lidenskab. Efter nogle frugtesløse forhandlinger indså jeg, at det ikke gik an at vælge nogen af de foreslåede; der måtte findes en ny, som de andre kunde bøje sig for, og jeg aftalte da privat med Claussen, at han skulde være villig til at modtage valg, når partiet kunde enes om ham; ellers vilde han ikke foreslås. I et partimøde udtalte jeg da, at jeg var villig til at stille forslag om alle posternes besættelse, dersom alle parter på forhånd vilde gå ind på forslaget uden at kende det. Mødet hævdedes da et kvarter, og de stridige grupper trådte sammen hver for sig for at overveje dette besynderlige forslag. De kom snart tilbage med den erklæring, at alle vilde godkende

44] Materialet vedrørende præstelønningsloven samt en større fremstilling af lovforslagets historie findes i Bojsens arkiv.

45] Præstevalgssagen rejstes i folketinget første gang i 1858. Siden var den under debat i 1867/68, 1875/76, 1879/80 og 1890/91. Uenigheden drejede sig i første række om menighedsrådenes indflydelse ved valg af præster. Sagen fremsattes i 1892/93 af Høgsbro som selvstændigt forslag, men henvistes til samme udvalg som præstelønningsudvalget.

forslaget. Jeg foreslog da at genvælge Høgsbro som statsrevisor med Holm som afløser, når den gamles pension var sikkert [46]; dernæst Claussen som ny revisor, Neergård og Ravn som medlemmer af finansudvalget og Berntsen som medlem af bestyrelsen – og derved blev det altså, og vi var sluppen over dette stygge skær. Når jeg satte Ravn istedetfor R. Nielsen, var det dels fordi denne sidste var Ravns kandidat, dels fordi Ravn tidligere havde været kandidat til finansudvalget og var en virksomme kraft, som det galdt om nu at have fuldt ud med. Ved siden heraf rådede jeg til, at R. Nielsen skulde have den første ny plads i udvalgene, som han satte pris på. Han knurrede naturligvis lidt, men var fuldkommen loyal. Det hele var unægtelig et smukt vidnesbyrd om den tillid, jeg nød i partiet, men en sådan prøve tør ikke gentages, må kun resikeres, når nøden byder det. Der blev forsåvidt desværre kun altfor snart plads for R. Nielsen, idet Bjørnbak døde nogle få dage efter som følge af sukkersyge – R. N. blev da medlem af bestyrelsen.

Ved Bjørnbaks død led forhandlingspolitikken et betydeligt tab; ved siden af sit særsyn på enkelte sager udmærkede han sig ved praktisk sands og havde arvet sin faders karakter til at gå på [47]. Han havde alt tidlig taget ordet i partiet for, at man skulde gøre sig rede for de offre, et forlig måtte medføre, og han vilde uden tvivl have været en vældig kæmpe for forliget, da det kom – særlig med opfyldelse af det gamle Bjørnbakske ønske om indskrænkning i den almindelige våbenøvelse. Der var noget brutalt i hans natur, der vilde have været meget værd i den forestående store kamp. Nu fik vi i hans sted den under alle forhold upålidelige Leth-Espensen. Korrespondancen indeholder i anledning af hans valg en del breve med protest fra red. Laursen [48]. Skæbnens ironi – eller om man vil – et dobbelt forræderis tragedie har medført, at samme Laursen nu må trække radikalismens læs i L.-Espensens vogn, det ny Aarhus Amts folkeblad, han der begyndte som Grundtvigianernes bannerfører imod Bjørnbakkerne [49]!

46] Om pensionen til Høgsbro som statsrevisor se s. 245 note 79 og s. 257.

47] Viggo Bjørnbak var søn af Lars Bjørnbak, lederen af den antigrundtvigianske bjørnbakske bevægelse, ejer af Århus Amtstidende.

48] N. Joh. Laursen forsøgte at få opstillet en fælleskandidat for venstre, Søren Jensen, Fartholt, men forgæves. I brevene 21 og 26/10-92 redegør Laursen for kampen i Odderkredsen og erklærer, at »selv hverken kan eller vil jeg anbefale Leth-Espensen.« I brevkoncept af 1/11-92 spørger Bojsen, om opstillingsspørgsmålet ikke kan afgøres i mindelighed. Ved suppleringsvalget 8/11-92 vandt Chr. Leth-Espensen for det forhandlende venstre. De radikale og socialdemokraterne havde også opstillet kandidater.

49] N. Joh. Laursen startede 1882 det grundtvigianske Århus Folkeblad som mod-

Inden udgangen af Oktober måned døde både Tauber og Hauerslev.

De personlige spørgsmål havde en stund optaget hele Høgsbros opmærksomhed. Han førte partiets og bestyrelsens protokoller, og disse optages helt af lange tilførsler angående disse bagateller. Efterat disse ting var klarede, så at hans valg, pension og afløsning af Holm var ordnet, tog han atter fat på modstanden.

Grev Scheel var valgt i Roskilde med to stemmers flertal, og der var klaget over valget, fordi uberettigede var optagne på valglisten [50]. Imidlertid har det været thingenes praxis at holde sig til de fremlagte valglisten og ikke tage hensyn til klager over disse. Kunde folkethinget imidlertid formås til at bryde sin praxis for at komme en højremand til livs, var det en sikker vej til at hindre enhver forståelse med højre. Høgsbro tilrådede da i partiet at forkaste valget, og jeg måtte så påtage mig at undersøge alle tidligere tilfælde og give partiet, hvoraf mange var ny, en fremstilling af sagen. Dette var et stort arbejde, og jeg afgav en udførlig skriftlig beretning (som findes) med det resultat, at partiet fulgte mig, og valget blev godkendt i henhold til den hele tidligere praxis [51]. Det havde på dette tidspunkt en ikke ringe politisk betydning.

Derimod lykkedes det Høgsbro at få standset et andet forslag af mig. Jeg ønskede, at thinget i den samling særlig skulde beskæftige sig med jernbanesagerne [52]. Betingelsen for at gennemføre disse var imidlertid, at man gik ind på at optage statslån, og dette kunde ikke lett lade sig gøre under provisoriet. Imidlertid antog jeg, at der heroverfor kunde opnås tilstrækkelig garanti, når statens beholdninger i reservefond og kassebeholdning blev særlig båndlagte ved lov. Grundlaget herfor havde man i den tidligere lovgivning om Øresundsfonden [53]. På basis heraf havde jeg udarbejdet et lovforslag, der bandt hele beholdningen til enhver tid. Høgsbro modsatte sig også dette, og da alle de medlemmer, der ikke var interesserede i jernbaner, var betænkelige ved at optage denne forhandling, blev sagen udsat, hvilket jeg så meget hellere bøjede mig for, som det dermed var klart, at jernbanerne ikke kunde gennemføres, førend

vægt mod det bjørnbakske Århus Amtstidende, som Niels Neergaard redigerede 1892-97.

50] Mejeriejer H. J. Rosleff, Lille Karleby, fik 1351 stemmer mod kammerherre F. C. R. Scheels 1353.

51] Beretningen synes nu at være bortkommet.

52] Der var ved samlingen 1892/93 indbragt 22 forslag til privatbaner i alle dele af landet.

53] Ved lov af 6/5 1857 båndlagdes de midler, der var indkommet ved sundtoldens ophævelse, i et særligt Øresundsfond, der stod under rigsdagens tilsyn. Fondet ophævedes atter ved lov af 17/11 1865.

provisoriet var skaffet afvejen – altså var her en løftestang mere. Det klædte unægtelig nogle af de senere »15«, særlig Alberti med Dannebrog godt, når de gjorde gældende, at jernbaner med statslån kunde man godt have gennemført under provisoriet – det var deres egen formand, der havde standset dette.

Høgsbros referater og protokolltilførsler (som aldrig korrigeredes) blev mere og mere spidse og ensidige – de drejer sig mest om hans egne sager. Partiets protokol standser endelig helt med denne samling, bestyrelsens fortsættes endnu noget ind i næste [54]. Til nytår nægtede han atter at gå til kongen, og derom var der påny en længere forhandling – stadig den gamle vaklen, »Jeg vil – nej, jeg vil ikke!«

Ved samlingens begyndelse havde partiet overdraget mig at indlede finanslovsforhandlingen, og jeg gjorde dette med den fornødne reservation [55]. Jeg troede ikke på muligheden af et storpolitisk forlig i denne den første samling af valgperioden. Min plan var, at samlingen skulde benyttes til at vise, dels at forhandlingspolitikken fortsattes i det gamle spor, dels at lægge alle de ting tilrette, som måtte blive betingelser for eller følger af forliget, og hovedarbejdet måtte da komme i den anden samling, medens 3die samling skulde benyttes til at fæstne den ny regering lige inden valgene. En nødvendig betingelse for et forlig måtte selvfølgelig blive en ændret hærordning, og arbejdet herpå måtte føres frem til et visst punkt. Jeg fik derfor allerede 16. Nov. partiets samtykke til at lade hærlovsforslaget gå i udvalg og påtage forhandling derom på grundlag af folkethingets forslag af 1875 [56]. Men dette arbejde strandede dengang på general Thomsens fuldkomne mangel på forståelse [57].

54] I anledning af dannelsen af »rigsdagens og folketingets venstre« i december 1886 påbegyndtes tre protokoller (nu i RA): dels en forhandlingsprotokol for bestyrelsen, der er ført af Høgsbro indtil 31/12–93 (på sidste side er dog skrevet: »Fortsættes fra 1/1–94 i en bog i 4to«, som ikke kendes); dels en forhandlingsprotokol for hele partiet, som Høgsbro har ført til 22/12–92; og endelig en journal, hvoraf nogle fragmentariske løbsblade er lagt forrest i bestyrelsesprotokollen.

55] Bojsen udtalte bl. a. i denne tale (Ft. 92/93 sp. 51): »Når nu spørgsmålet altså rejses om, hvorvidt det foreliggende forslag kan ventes i den nærmeste fremtid at føre til et sådant resultat [forlig], så har jeg fremdeles samme tvivl som tidligere, at man endnu ikke er nået til den første betingelse for et forlig: nemlig at ingen anser stillingen i provisorierne som en politisk, taktisk fordel.«

56] I samlingen 1874/75 udarbejdede Bojsen og Berg et omfattende forslag til revision af 1867-hærloven (se s. 67). Forslaget blev 1875/76 vedtaget af folketinget (Till. C 75/76 sp. 283).

57] Antagelig fejlskrivning for general Steinmann, der da var krigsminister. Med general C. A. F. Thomsen havde Bojsen dengang vistnok endnu ikke kontakt (1874/75).

I finansudvalget havde man ordnet det således, at Tutein blev formand, Holm og Neergård delte ordførerskabet. Højre erkendte stiltiende, at de ledende stillinger måtte tilfalde det relative flertal. Men 19. Dec. blev vi overraskede ved, at Tutein lukkede sig ind på sit værelse og tillod ingen at komme ind; man kunde end ikke få finansudvalgets sager udleverede, og da der således gik en uge, var der endogså tale om at lade døren (Amaliegade 3) åbne ved politiets hjælp. Det hed sig, han var syg; han forsvandt fra byen uden at have talt med nogen, og først siden fik udvalget sine sager. Hvad var iverjen? Nogle talte om vilde orgier – men det viste sig snart, at manden var ruineret og ikke kunde klare terminen – han, der nylig havde fået 400.000 kr. som part i det Tuteinske bo [58]! Et rygte fortalte, at han under guldbryllupsdagene var falden i kløerne på – prindsen af Wales og havde tabt sin formue i spil – andre mente, at det var fruentimmerhistorier og deraf følgende pengeafpresninger ligesom Scavenius – atter andre, at sønnen havde sat en formue overstyr o. s. v. Det gjorde os meget ondt for den trofaste kammerat – og særlig bebrejdede jeg mig, at han på min opfordring havde bidraget så meget til det ulykkelige Morgenblad – visstnok henved 20.000 kr., hvoraf dog noget såvidt mig bekendt var tilskudt af hans personlige venner. Det første anfald gik dog over, og han kom tilbage, tilsyneladende den gamle; men da det nogen tid efter gentog sig på samme måde, måtte han trække sig helt tilbage og i eftersommeren 1893 nedlægge sit mandat. Dette var atter et føleligt tab for vor hele politik.

I begyndelsen af samlingen gik det trægt med forhandlingen, som det gerne sker, når forventningerne er for store. Højre mente, at der strax skulde tages fat på forligsforhandling; men da det snart rygtedes, at det i hvert fald vilde koste en indskrænkning af militairudgifter, afkøledes iveren, og der dannede sig en kreds af yderste højre, der vilde, at al øvrig forhandling skulde stilles i bero, indtil der fra vor side vistes mere forligsvillighed. Denne strømning repræsenteredes af Thomsen, Scavenius, Jagd, Villars Lunn, Matzen o. s. v., der støttede sig til Bahnsen i ministeriet; enkelte fulgte denne strøm af andre hensyn, f. ex. N. Andersen Thisted af uvilje mod jernbanepleanerne.

L. Dinesens betydning i højre beroede på, at han havde ledelsen af deres organisation, og ingen andre kunde og vilde påtage sig den vidløftige korrespondance og agitationen. Han havde derhos fra gammel tid gode anlæg til at samtale med medlemmerne i venstre og arrangere af-

58] Ferdinand Tutein var søn af den hovedrige godsejer P. A. Tutein, Marienborg, der døde 1885.

taler om ett og andet. Han så i det hele også rigtigt på situationen og var i grunden mere enig med os end med det egenlige højre. Hans mening om sagerne toges der derimod kun ringe hensyn til; i den henseende desavoueredes han jævnlig – endogså af sig selv. Netop herved havde han imidlertid forøget værdi som mellemhandler, da han uden at gøre knuder lod sig desavouere i kildne situationer. Personlig besad han hverken tillid eller auktoritet, men overvurderede i høj grad sin »indflydelse«, som næsten er bleven en fix idé hos ham. I virkeligheden bliver hans bondske natur ham aldrig tilgivet i de finere kredse, som dog gerne vil bruge ham. Som mellemmand har han ydet væsentlige tjenester; men der var måske en højere styrelse i, at han blev hindret i at deltage i de endelige afgørelser.

Han var i efteråret stærkt optaget af at forberede og lede højres delegeretmøde. I storkampens hede havde urtekræmmer Ryssel skaffet højre denne institution på halsen, efterat det endelig var lykkedes venstre at frigøre sig fra sin do. Disse delegerede, der vælges af nogle tilfældige skrålhalse i valgkredsene, skulde censurere og vejlede rigsdagsmændene, der er valgte af samtlige vælgere. De ansvarsløse skulde styre de ansvarlige! Ulykken ved dette galimathias har højre fået at føle. Endnu lykkedes det Dinesen ved snilde manøvrer at lede delegeretmødet, og først da dette var overstået, turde det forhandlende højre røre sig. Endelig fra midten af December begynder forhandlingerne, og fra samme tidspunkt har jeg ført en udførlig dagbog, der fra dag til dag giver et godt billede af det stadig skiftende politiske vejrlig [59]. Bagefter er det dog bedre at uddrage et overblik af det hele støttet af erindringen, i hvilken hovedpunkterne naturligvis mest har fæstnet sig.

Forhandlingsopgaven var unægtelig ikke lett. Formelt i spidsen forvort parti stod Høgsbro, der modarbejdede alt, og da jeg en dag søgte at trænge ind på ham for at høre, hvorledes han troede en løsning mulig, svarede han, at han kun ventede den som udslag af en revolution i Europa. Da jeg spurgte ham, hvem der skulde gøre revolutionen, svarede han socialisterne i Tyskland [60]! Hvertil jeg bemærkede, at hvis der var udsigt til noget sådant, var det så meget mere af vigtighed, at vi

59] Dagbogen findes endnu. Den er skrevet på brevark i oktavformat, er ført ca. hver 5.–6. dag, første gang 22/12–92, hvor begivenheder siden 15/12 omtales (se indledningen s. IX).

60] Høgsbro udtalte både til Holstein og til Neergård, at en virkelig forandring i Danmark bort fra reaktionen kun kunne ske ved revolutionære bevægelser i udlandet, som kunne bringe en situation som den i foråret 1848. Jfr. Holstein til Bojsen 1/1 1891 (Thaulow: Estrup s. 247) og Neergaard s. 278.

sørgede for itide at have vore sager ordnede for at kunne imødegå stormen med kraft. På den anden side vilde Høgsbro være den første til at gemme sig, når stormen kom. En mand, der stod vort parti's hele tankegang så uendelig fjern, var vor formand, og som sådan måtte jeg sætte ham ind i alt, hvad jeg foretog mig. Det skete under tavsheds løfte, men ikke destomindre benyttede han sin viden til hemmeligt at agitere mellem medlemmerne ved at samtale med dem enkeltvis i formandsværelset [61]. Det lykkedes ham dog kun at vinde to, Blem og Bertelsen Skalborg og gøre enkelte andre vaklende, hvorimod Holm mere og mere afgørende forlod ham. Mere om hans optræden til slut.

Af vore ledende mænd var Claussen, til hvem Ravn sluttede sig, ivrige for et forlig og vilde ikke gøre det afhængigt af et ministerskifte. Derimod var de betænkelige ved jernbaneforhandlingerne, som kun burde komme som frugt af forliget. N. J. Larsen og Berntsen stod nærmest på samme måde, men havde af og til nogle anfægtelser af ministerspørgsmålet, hvilket Neergård og Holm gjorde til en bestemt betingelse. Det ser ud, som om dette spørgsmål voxede med aspirationerne; og sådan er jo vi mennesker, hvor lidet vi end kan være det bevidst. Havde jeg haft tilbøjeligheder i den retning, havde opfattelsen sikkerlig også stillet sig anderledes for mig. Om Alberti (og Dannebrog) havde jeg endnu ingen anledning til at tvivle. Jeg opfattede ham nærmest som den praktiske forretningsmand, der mente, at vi snarest muligt måtte have ende på vrøvlet for at få begyndt at arbejde videre. Blandt partiets øvrige medlemmer var utvivlsomt et ganske overvejende flertal på min side; enkelte gav det i fortrolighed sådant udtryk: »Så langt som De mener at kunne gå, tror jeg også jeg kan følge med.«

Vore medlemmer af landstinget var alle ivrige for forlig, særlig Jørgen Pedersen og Thomas Nielsen. Fantastiske forestillinger har ikke lett ved at trives med landstinget daglig for øje. Ingen har som Th. Nielsen formået at skaffe sig landstingets øre, endogså dets fortrolighed. Han hyldede vidtgående sociale reformer, men var altid villig til at føje sig for at nå et resultat – omvendt Jørgen Pedersen, hvis hele anskuelse er gennemført moderat, men [som] også er tilbøjelig til at holde fast på sit standpunkt.

I Kbhvn. havde vi kun få venner, men dog nogle. Der havde dannet sig en klub, »Decemberklubben« under ledelse af overretssagfører G. Christensen, bibliothekar Elberling og Neergård, bestående foruden af vore rigsdagsmænd af gammelliberale og venstremænd i Kbhvn: Over-

61] Høgsbros dagbog 30/3–93: »Jeg tier offentligt, men udtaler min mening under hånden.« (II s. 180).

postmester [H. G.] Petersen, Prof. Falbe-Hansen, Assessor C. V. Nyholm, Neeiendam m. fl. [62]. Der holdtes af og til møder med foredrag og diskussion ved bollen. Vi havde adskillige gode møder med kvikt humeur. Men også her måtte jeg bære broderparten af læsset. Forøvrigt var stemningen i Kbhvn. os yderst fjendlig både i højre og venstre -- man havde allerede fornemmelsen af bonderegimente. Overfor højre havde vi den vanskelige opgave at forhandle med en snart sagt enevældig regering, som vi dog skulde skaffe afvejen. Kongen havde ingen anden politisk tanke end at beholde Estrup. Det eneste vi havde at bygge på, var den forsonlige stemning, som de foregående års forhandling havde skabt hos højres rigsdagsmænd -- (og som viste taktikens rigtighed) -- men denne stemning truedes af den Københavnske strømning, der særlig var rettet mod os (bønderne).

I sin egenskab af formand for folkethingets højre henvendte general Thomsen sig til mig den 15. December og indledede en forhandling, men øjensynlig uden tendens til, at det skulde føre til noget [63]. Disse mere officielle samtaler mellem ham og mig gentoges et par gange, således den 12. Januar, da han formede sin fordring således, at vi skulde anerkende fæstningen, medens der vel kunde forhandles om afslag i regeringens forslag om *forøgede* hærudgifter. Ligeoverfor dette holdt jeg mig naturligvis ganske tilbage, stående på vort forslag af 1876. Samtidig havde jeg imidlertid af Dinesen fået forklaret, at Thomsens forhandling betød intet; da han havde sluttet sig til den militære opposition mod det forhandlende højre, havde han mistet tilliden hos dette, ligesom landstingsflertallet ikke mere tog hensyn til Matzen. Den, der skulde optage den virkelige forhandling med mig, var generalauditeur H. C. Steffensen, og således mødtes vi to gamle skolekammerater, som ingen forbindelse havde haft med hinanden siden rusåret, da vi i Kirsebærgangen repeterede filosofien til examen; ja, vi havde brevvexlet under mit ophold i Uppsala -- men siden var over 30 år forløbne. Tråden genoptoges nu med en lykønskning til hans 55de fødselsdag den 22. December [64].

S. er en afgjort konservativ natur som gammel Nordslesviger; men må-

62] Foreningen blev stiftet ved et møde 8/12-92. Indbydelsen til stiftelsen undertegnet af de nævnte ledere findes i Bojsens arkiv blandt brevene fra E. Elberling.

63] Ifølge dagbogen sagde Thomsen 15/12-92 kun, at han ville opsøge Bojsen i julen.

64] Thomas Nielsen meddelte 15/12-92, at Steffensen ønskede en samtale. Derfor skrev Bojsen 22/12: »Ja, nu er jeg rede til samtalen. Kommer Du i rigsdagen i morgen (fredag)? Jeg er i ordførerværelset fra kl. 1 til 4 og efter juledagene hver dag. Tillykke med de 55 idag!«

ske netop derfor havde han en levende følelse af, at det var nødvendigt at vende tilbage på lovens grund. Hans karakter er imidlertid ikke så stærk, som hans natur er sejt. På grund af noget, der betegnes som bondesnuhed, er hans indflydelse i landstinget svundet senere lige så hurtigt, som den i 93–94 steg på Matzens bekostning. Det var en iøjnefaldende demonstration, da Steffensen afløste Matzen som landstingets ordfører i alle vigtige sager. Jeg forstod strax, at fra hans side var forhandlingen alvorligt ment, men kendte ham også godt nok til at vide, at jeg måtte være på min post. Vor første samtale førte da heller ikke til noget direkte [65], men han rådede til en samtale med justitsminister Nellemann som åbenbart var den, der skulde føre den storpolitiske forhandling på regeringens vegne (ligesom Ingerslev den saglige). Jeg svarede, at jeg dertil var meget villig, når Nellemann gav mig anledning dertil og derved tilkendegav, at han havde tro på muligheden af en løsning. Derefter modtog jeg brevet fra N. af 27. Dec. og besøgte ham næste dag i hans bolig i Amaliegade.

Allerede for Steffensen havde jeg slået på, at et ministerskifte vilde blive nødvendigt, men samtidig funden lejlighed til at erklære, at jeg under ingen omstændigheder vilde indtræde i et ministerium allerede af den grund, at jeg da ikke frit kunde virke for forliget uden mistænkeliggørelse. Allerede i den første samtale med Nellemann blev det klart, at løsningen ikke kunde blive en grundlovsændring, men at det samme kunde nås ved en rigsdagsbeslutning, at en ordning af forsvarssagen var nødvendig, og han benægtede ikke muligheden af en reduktion. Et ministerskifte mente han var umuligt, da højre da vilde tro at være slået i hovedsagen. Vi endte den meget lange samtale med, at disse forhandlinger foreløbig måtte hvile, men at man skulde tage fat på foreliggende lovpogaver, og vi skiltes meget venskabeligt. Nellemann er i det hele behagelig at forhandle med; han forstår at sætte sig ind i andres tankegang.

I de følgende 14 dage havde jeg en række samtaler med vore ledende mænd enkeltvis og blev fuldt fortrolig med enhvers synspunkt overfor foreliggende muligheder. Også Høgsbro holdt jeg à jour, skønt jeg ikke

65] Når Steffensen i samtalen 23/12 var forbeholden, skyldtes det antagelig, at Alberti dagen før havde henvendt sig til Lars Dinesen med antydning om, at han havde samlet stemmer til et forlig, der ville være betydelig billigere for højre end Bojsens. I samtalen med Steffensen havde Bojsen udtalt sig om et forlig ud fra to alternativer. Enten skulle grundlaget være en ændring i Rigsrettens sammensætning (således som Høgsbro ønskede), eller også skulle grundlaget være en rigsdagsbeslutning. Neergaard kender samtalens indhold fra Steffensens efterladte notater (Neergaard s. 273–74).

tvivlede om, at han misbrugte denne fortrolighed, og mine meddelelser til ham var derfor også noget forbeholdne.

Gennem hærudvalget var der søgt en del oplysninger, som ministeren imidlertid ikke ilede med at give. Han syntes at være ængstelig ved at komme for dybt ind på denne forhandling, da han sikkerlig havde farten af, at han ikke kunde stole på højres flertal. Den 12. Januar meddelte Dinesen mig et af ham gjort udkast til en hærordning, der vilde reducere hæren med 4 batailloner og gøre 3 eskadroner fra linie til reserve, således som det nærmere er fremstillet i dagbogen [66]. Besparselsen var anslået til 200.000 kr. mindre end det nuværende trods udvidelse af artilleriet. Han advarede mod fortrolige samtaler med Thomsen, der gik Bahnsons ærende. Nogen tid efter indeholdt Nationaltidende en åbenbart af krigsministeriet inspireret artikel, hvori der krævedes ny fæstningsarbejder, antydende at forslag herom vilde fremkomme [67]. I den anledning henvendte Steffensen og Dinesen sig til Nellesmann, der ganske desavouerede artiklen; han vilde derhos foranledige, at der i ministerrådet blev givet Bahnson pålæg om strax at besvare hærudvalgets spørgsmål. Svarene kom da også, om end ikke meget oplysende. Samtidig erfarede jeg af samtaler med Thomsen, at hans (og Bahnsons) plan var at slippe for hele hærlovsreformen, men nøjes med en bemyndigelse på finansloven til for en bekostning af 20–30.000 kr. at ansætte nogle afskedigede officerer ved fæstningsartilleriet og forsætte folk fra de andre våben, en ordning, der allerede var således forberedt ved designation af de fornødne stabe, at det eventuelt kunde iværksættes provisorisk; en plan, der vedblev at spøge både dette og det følgende år. Overfor disse tendenser trak jeg mig tilbage fra de militære forhandlinger og stillede i hærudvalget forslag om at genoptage folkethingsforslaget af 1876, hvilket vakte megen allarm i og udenfor udvalget og medførte en standsning af alle politiske forhandlinger. En dag i slutningen af Januar fik jeg dog en samtale med udenrigsminister RThott, idet jeg benyttede den anledning, som var givet ved, at Caprivi i den tyske rigsdag havde brugt udtryk, der betegnede Danmark som et land, der måtte være genstand for Tyskland mistanke. Jeg opfordrede til, at regering og rigsdag i dette forhold skulde

66] Fodfolket skulle ordnes i 4 brigader på 24 liniebataljoner foruden garden og 12 forstærknings- eller reservebataljoner. »For ikke at fornærme hæren måtte avancementerne snarest forbedres (+2 regimentschefer).« Rytteriet omdannes til 4 linie- og 1 reserveeskadron.

67] Nationaltidende 8/1–93 indeholdt en artikel af oberst Sommerfeldt, der kræver dels et befæstet punkt på Amager og dels mindre fæstningsanlæg foran den da tilvebragte linie.

handle i fuld forståelse, og jeg vandt det udbytte, at RThott [68] stillede sig rett velvillig til tanken om at benytte en gunstig lejlighed til at søge Danmarks neutralitet almindelig anerkendt [69]. Jeg bemærkede mig dette, da det kunde blive et led i en fremtidig overenskomst.

I overensstemmelse med min samtale med Nellemann i julen havde jeg taget fat med kraft på jernbanesagerne og byggede videre på en plan, som jeg allerede ved første behandling heraf havde skizzeret. I den anledning kom Hammerich, der dengang var ivrig forhandlingsmand, jævnlig til mig om aftenen i Sølvgade. Han var selv forfatter til den oprindelige plan, hvorpå regeringsforslaget hvilede, og havde både minister Ingerslevs og Københavns borgmesters fortrolighed [70]. Det var mig klart, at de omfattende jernbaneplaner ikke kunde ventes fremmede, uden at hver landsdel fik sin del af kagen, og jeg tog derfor også fat på de stykker af det store Københavnske projekt, som jeg skønnede var nødvendige, nemlig godsbanegården, uden at foregribe noget af det øvrige. Da det endelig var lykkedes underhånden at nå en overenskomst gennem Hammerich med ministeren og borgmester Borup, lykkedes det mig at samle repræsentanterne for alle de private jernbaneforslag af alle partier, der med mig som ordfører indbragte et samlet forslag baseret på, at staten betalte halvdelen af anlægsudgifterne [71]. Regeringens tilslutning hertil var vunden ved at udelukke adgangen til de forøvrigt i og for sig uheldige preferenceaktier, der så lett fører til private svindlerier. Princippet er herefter, at jernbaner er offentlige anliggender, dels stats- dels kommunale. Da jeg overfor ministeren slog på, at man mulig kunde gå med

68] Forkortelsen RThott bruges konsekvent af Bojsen for K. T. T. O. Reedtz-Thott, der 3/6-92 var blevet udenrigsminister efter O. D. Rosenørn-Lehns død.

69] Under et møde i den tyske rigsdags hærudvalg skulle rigskansler Caprivi have udtalt muligheden af fjendskab mellem Danmark og Tyskland under en kommende storkrig. Meddelelse om udtalelsen var givet pressen på anden hånd, og den dementeredes snart efter fra tysk side.

I dagbogen hedder det om udenrigsminister Reedtz-Thott's svar: »Han mente, det var klogest at tie stille, men, betonende »en gunstig lejlighed«, syntes han at kunne overveje sagen.«

70] Indenrigsminister Ingerslev nedsatte 8/3-86 en kommission, der i juli 1888 afgav et omfangsrigt projekt, hvis hovedpunkter var den nuværende bybane, en ny personbanegård og en ny godsbanegård. Forslaget forelagdes folketinget i samlingen 92/93.

71] Parallelt med regeringens forslag om de københavnske banegårdsforhold forelagde Bojsen forslaget om oprettelse af 15 privatbaner uden for København, et forslag, der var resultatet af forhandlinger i folketingsudvalget om jernbaner i samlingen 91/92. Hertil sluttede sig et forslag om 3 privatbaner udgående fra København til Dragør, Lille Værløse og Vallensbæk, fremsat af højremændene Colding og Scheel.

til statslånet, når reserve- og kassebeholdning ved lov blev båndlagte efter min tidligere plan, henviste han til Estrups modstand herimod, og det var mig klart, at regeringen vilde holde på, at jernbanesagen skulde stå og falde med forliget, hvad jo også stemmede med vort parti's standpunkt, ialfald dets flertals. Hovedslaget om jernbanerne blev udkæmpet overfor N. Andersen, der endogså meget lidenskabeligt modsatte sig det Københavnske projekt, hvorom han selv havde en anden plan. Den 6te Februar om aftenen stod slaget herom i udvalget, og jeg følte her, hvilken styrke det giver at have ministeriet og de »sagkyndige« i ryggen. N. Andersen kom til at stå så godt som ganske alene i udvalget [72]. I salen fandt han af politiske grunde støtte hos de radikale, men det lykkedes med glans at føre alle jernbaner igennem [73].

Spørgsmålet om, hvorfra pengene skulde komme til de ca. 100 mil. jernbaner, stod dog ganske åbent, men uden at det blev udtalt var det nu klart for alle, at denne side af sagen ikke lod sig ordne uden i forbindelse med en overenskomst, der ryddede provisoriet afvejen. Det liv, som jernbaneforhandlingen havde skabt, vakte påny lysten til at gå videre.

Klein, som hidtil havde betragtet sig som Estrups afløser og derfor havde været tilbøjelig til at ønske, at forliget gjordes afhængig af ministeriets afgang, kom nu til mig og forklarede, at som betingelse kunde dette ikke kræves; men han var sikker på, at ministeriet gik af, når et forlig var tilvejebragt. Jeg benyttede atter her lejligheden til at frasige mig personlig del i et nyt ministerium – kun således var jeg istand til at føre forhandlingen igennem og særlig til at skaffe forståelse om et ministerskifte. Forøvrigt bifaldt Klein mine antydninger om en rigsdagsbeslutning m. m. [74].

Dinesen meddelte, at man i landstinget nu var fortrolig med, at renten af de 25 mil. kr. jernbanelån måtte skaffes ved indskrænkning i militærudgifterne, hvoraf der ved inddragning af gendarmene vilde indvindes 700.000 kr. – og på hæren skulde der altså kunne spares ca. 300.000

72] Udvalget, som Bojsen var formand og ordfører for, angik kun de københavnske banegårdsforhold. Bojsens privatbaneforslag forelagdes samme dag, 6/2–93, og gennemførtes uden udvalgsbehandling.

73] Privatbaneforslaget vedtoges enstemmigt 23/2–93, men 22 radikale og socialdemokrater samt Rasmus Claussen undlod at stemme.

Det københavnske banegårdsprojekt vedtoges 10/3–93, men i udvalget var omkostningerne nedskåret fra 17 til 8 mill. kr.

Alle jernbaneforslag henlagdes i landstinget i et udvalg for at afvente de storpolitiske forhold. Privatbaneforslaget ophøjedes til lov 8/5–94 efter forliget, medens det københavnske projekt først endelig gennemførtes ved lov af 29/3 1904.

74] Samtalen med Klein fandt sted 27/1–93.

kr. Jeg holdt på ½ mil. Men vanskeligheden lå i at affatte et hertil svarende hærlovsforslag. Også jeg havde forlængst gjort udkast i den retning, men jeg vilde hverken fremsætte mit eller Dinesens, uden at det var forsvarligt gennemarbejdet med sagkyndig bistand. Nøkkentved var hertil villig, men turde ikke uden krigsministerens tilladelse [75]. Dette blev forhandlet i et ministerråd, men Bahnson vilde ikke give tilladelsen, uden at Nøkkentved udtrykkelig anmodede ham derom. Men da N. således forstod, at det var imod Bahnsons ønske, turde han ikke indlade sig derpå. Man ser, at der var bleven kørt med stramme tøjler. Derefter havde grev Moltke og Steffensen henvendt sig til Estrup for at skaffe tilladelse for en militær til at træde i forhandling med mig. Man antog, at den til kongevalgt landstingsmand netop i disse dage udnævnte general Hedemann vilde blive manden. Der lå åbenbart heri en dobbelt afstandtagen dels fra Bahnson og dels fra Dinesen, hvis militære planer man ikke vilde acceptere. Dinesen følte dette og trak sig en stund ganske tilbage fra forhandlingen, som han syntes at have opgivet som håbløs.

Tiden gik med disse etikettespørgsmål i højre, og det lykkedes således de uvillige at trainere hærlovssagen, uden at der toges fat for alvor. Vi havde nået Marts måned. For mig gik dage og nætter i uafbrudt arbejde. Dagbogen skildrer en enkelt dag således: Det var den 1ste Marts (Augusta's fødselsdag). Om morgenen til gymnastik. Kl: 10 hærudvalg, hvor jeg valgtes til ordfører. Kl: 11 udvalg om bygningsafgiften, hvor hele udvalget enedes om et af mig stillet forslag. Kl: 12 frokost hos godsejer Alfred Hage med jernbanekomitéen fra Præstø amt og Nøhr – vi gennemgik jernbaneplanen. Kl: 2 folkethingsmøde. Derefter møde af vore medlemmer i jernbaneudvalget, for hvilke jeg forklarede overenskomsten om de Københavnske banegårdsarealer og fik deres samtykke [76]. H. Holm fulgte hjem med til middag. Efter middagen kom Steffensen, med hvem jeg havde et par timers meget vigtig forhandling. Kl: 8 var der aftenmøde i thinget. Derefter skrev jeg en artikel til Møns Folkeblad om jernbanesagen. Kl: 12 var jeg med at drikke toddy i snapstinget – Kl: 2 i seng, ingen søvn. Der tilføjes: en dag instar omnium.

Steffensens besøg hos mig denne dag betegnede en væsentlig vending i forhandlingen. Han begyndte med at meddele, at det var gået i stå for Dinesen. Denne synes at have overvurderet sin indflydelse og trak sig

75] C. D. N. Nøkkentved, der var oberstløjtnant ved artilleriet, var blevet valgt ind i folketinget i Mariager ved valget 20/4-92.

76] Stat og kommune indgik ved overenskomsten af 4/3-93 et mageskifte for at gennemføre det foreslåede bybaneanlæg (trykt i till. B 92/93 sp. 1206 ff).

tilbage. Moltke og Steffensen var gået til Estrup, og denne havde forlangt at kende mine fordringer i det hele, inden han tog afgjort stilling overfor Bahnson. Da jeg skønnede, at der nu forelå en alvorlig henvendelse fra rette vedkommende, forklarede jeg for S. helt ud min personlige opfattelse og formulerede denne skriftlig i de 6 punkter, som det endelige grundlag for forliget [77]. Jeg betingede mig, at opskriften kun var til hans *egen* underretning, og jeg fik den også tilbage senere. Steffensen indvendte ikke rett meget mod udkastet til rigsdagsbeslutning; kun mente han at måtte indskrænke sig til en udtalelse i et fællesudvalgs betænkning.

Det var første gang, at planen var skriftlig formuleret. Som det ses mellem mine papirer, havde jeg oftere gjort udkast til vidløftigere udviklinger i samme retning, mere til klaring af mine egne tanker [78]. De enkelte punkter i udkastet var efterhånden voxet ud af de mange politiske samtaler som udtryk for, hvad vi måtte kræve, og hvad jeg antog, vi kunde sætte igennem til begge sider.

Steffensen gik så til Estrup og forhandlede videre med ham. Dagen efter meddeltes der mig, at jeg kunde vente en henvendelse fra Estrup, som dog ikke kom.

Den 7de Marts kom Steffensen igen efter forhandling med Estrup og Nullemann. De havde modsat sig fordringen om indskrænkning af militærudgifter; det var øjensynligt, at de enten ikke vilde eller ikke turde bryde med Bahnson. Atter strandede altså forsøget, og Høgsbro åndede lettere; han henvendte sig til mig om, at jeg skulde hjælpe ham til hans pension [79]. Samtidig erfarede jeg, at han agiterer på kraft imod mig. Redakteur Laursen fra Aarhus var hos mig, og da jeg antydede en løsning ved hjælp af genoplivelse af de midlertidige finanslove i en tydelig affattelse, var han åbenbart tiltalt heraf. Fra mig gik han til Høgsbro og blev der således bearbejdet, at han rejste hjem og begyndte at angribe forhandlingen ved alskens hentydninger og mistænkeliggørelser!

77] Det drejede sig ifølge dagbogen om følgende 6 punkter, der bortset fra punkt 4 er de samme som den endelige rigsdagsbeslutning:

1. om provisoriske love
2. midlertidige finanslove
3. provisorierne i landstinget
4. forsvarsvæsenet
5. neutraliteten
6. finansloven.

78] Udkastene findes stadig i Bojsens arkiv.

79] I anledning af at have været statsrevisor i 25 år (deraf de 6 år i rigsrådet) ansøgte Sofus Høgsbro om en livrente på 2.400 kr. årlig. (Ansøgning i Till. B 92/93 sp. 917.) Om behandlingen heraf i rigsdagen se s. 257. Jfr. Høgsbro II s. 176–78.

For hver gang det underhånden rygtedes, at forhandlingen var standset, blussede iveren derfor op påny, særlig i folkethingets højre. Luften svirrede af allehånde rygter. Den 16. Marts leveredes en meget karakteristisk bataille i højres møde, da de skulde bestemme medlemmer til fællesudvalget. Forhandlingsvennerne, ledede af Lüttichau, Hammerich og J. Hage vilde gøre en så kraftig demonstration som at udelukke Thomsen, partiets formand, af fællesudvalget om finansloven. Som grund anførtes, at han ikke var tilstrækkelig villig til et forlig, og én havde citeret en formentlig yttring af mig, at jeg ikke vilde forhandle med Thomsen. Mødet blev afbrudt og skulde fortsættes om eftermiddagen, men i mellemtiden henvendte Thomsen sig til mig og vilde have attest af mig for sin forhandlingsvillighed! Jeg svarede, at den citerede yttring kunde jeg ikke have brugt; men troligvis havde jeg oftere sagt, at han og jeg næppe kunde enes om hærloven, da han ikke vilde gå med til besparelse. Så fortsattes kampen i partimødet; skønt Dinesen, der følte sig tilsidesat for øjeblikket, nu støttede Thomsen, var der dog majoritet imod ham. Da lagde regeringen sig imellem og fik ham genvalgt, efterat Thomsen havde lovet at bedre sig! Denne stemning fik atter udslag i en meddelelse fra Steffensen, at man ønskede ligesom ifjor at åbne en forhandling ved delegerede fra begge sider.

Højre havde valgt ham, Moltke, Dinesen og Hedemann som deres militære konsulenter. På min side havde jeg stadig konfereret med vore venner og talt meget med medlemmerne enkeltvis, hvorved jeg jævnlige stødte på virkningerne af Høgsbro's agitation. Jeg forelagde nu forslaget om delegeretforhandlinger, men man mente, at jeg helst fremdeles skulde forhandle alene med højre, og så bagefter med mine egne. Som følge heraf kom Steffensen atter til mig Søndag den 19de og blev til frokost. Efter et par timers samtale syntes vi nok at kunne enes; men der var nu kun 10–12 dage tilbage af finansåret, og endnu var der ikke rørt ved hærloven [80]. Altså blev det aftalt, at Hedemann skulde komme til mig Mandag morgen og forhandle hærsagen. Steffensen manøvrerede også for at holde Thomsen ude fra forhandlingen. Om eftermiddagen samledes højres 4 delegerede hos Moltke, og her blev Hedemann sat ind i planen. Dinesen, der nu atter var virksom, kom til mig om aftenen og meddelte, at Hedemann nu var fortrolig med hærreformen og havde ikke indvendt væsenligt derimod. Samtidig meddelte han, at det var regeringens agt at fortrække, når stillingen var ordnet. Der-

80] Spørgsmålet om Københavns befæstning var efter aftale dog på forhånd udeladt i Bojsens forhandling med Steffensen.

efter kom vore venner og billigede mit standpunkt, men pålagde mig tillige, når en forståelse var nået, at skaffe klarhed over ministerspørgsmålet ved en direkte samtale med regeringen – unægtelig ikke nogen behagelig opgave!

Mandag kom Hedemann, og jeg udviklede for ham udkastet til en hørordning, således som Dinesen og jeg forud var enedes derom i hovedtrækkene, som det er fremstillet i dagbogen, og med enderesultat af ½ mill. kr. besparelse årlig [81]. Vi drøftede længe denne plan, og Hedemann udtalte gentagende: »ja, planen tiltaler mig ikke, men kan den gennemføres, eller kan regeringen acceptere den, må jeg jo bøje mig – eller: skal jeg ikke modsætte mig det« – eller lignende. I det hele måtte jeg få indtrykket af, at han og de, han repræsenterede, var fortrolige med tanken. Han bad mig træffe Moltke Kl: 12, da denne gerne vilde have en udtalelse fra mig til støtte for at fortsætte forhandlingerne i det påbegyndte spor : holde de uvillige udenfor. Jeg mødte også og gav Moltke denne udtalelse, men mærkede tydeligt atter et omslag i stemningen. Om formiddagen havde der været en rådslagning i højre, hvorom Steffensen om Søndagen havde yttret, at han ikke vilde deltage deri – sammen med Thomsen, der naturligvis var jaloux, fordi Hedemann var foretrukket for ham. Oppositionen synes her at have krævet formelige delegeretforhandlinger, men Moltke havde dog fået sit mandat fornyet. M. var meget retiré.

I en sammenkomst Kl: 12 fastholdt vore medlemmer, at jeg fremdeles skulde fortsætte forhandlingen alene, og der aftaltes, at jeg skulde mødes med højres delegerede Kl: 4 hos Dinesen. Th. Nielsen, der var misforøjet med, at der aftenen iforvejen hos mig var taget forbehold om ministerspørgsmålet, yttrede nu til Holm uden nærmere forklaring, at han anså sagen som opgivet. I mellemtiden havde jeg en spadseretur med Hammerich, der ifølge tidligere aftale havde talt med Moltke om det kildne spørgsmål. M. havde forklaret, at ministeriet vistnok vilde gå, når

81] Bojsen havde talt derom med Dinesen 12/1–93 (se s. 241).

Regnskabet for besparelsen fremstilles i dagbogen således:

Indskrænkning af bataillonerne fra 30 til 24	
6 à 75.000	450.000 kr.
Indskrænkning af 3 eskadroner fra 7 til 4	
3 à 50.000	150.000 –
	<hr/>
	600.000 kr.
÷ udvidelse af fæstningsartilleriet med 4 kompagnier	
à 25.000	100.000 –
	<hr/>
Samlet besparelse	500.000 kr.

sagen var ordnet, men det hele vilde bryde, såsnart der nævntes noget derom til Estrup.

Th. Nielsen var rigtig underrettet. Kl. 4 brast alt med stort brag. Hedemann begyndte med at erklære, at han vilde modsætte sig hærforlaget, men tilråde (den Bahnson–Thom[sen]ske) anmærkning på finansloven [82], dog uden forøget udgift, altså det spor, der kunde åbne Bahnson udvej for et nyt provisorium. Da jeg meget bestemt afviste dette, begyndte man at blive vrede og rette bebrejdelser imod mig! Dinesen sluttede sig nu til angrebene på – sit eget forslag. Man tog nu også afstand fra rigsdagsbeslutningen og vilde kun være med til en midlertidig finanslov, når der samtidig indførtes begrænsning af rigsdagsdiæterne [83]. Jeg havde al min sindsro nødig for ikke at tale fra leveren og sige d’Herrer, at de havde ladet intransigensen i deres parti løbe med sig. Da jeg kom hjem, skrev jeg en billet til Moltke, hvori jeg mindede ham om, at de nu strandede forhandlinger naturligvis måtte være strengt fortrolige, hvad han dagen efter ganske sluttede sig til.

Hvad var nu den egenlige grund til dette eklatante omslag? Jeg fik efterhånden flere forklaringer. Såsnart jeg hørte et rygte om, at Th. Nielsen til højremænd skulde med beklagelse have omtalt, hvad der Søndag aften hos mig var forhandlet om eventuelt ministerskifte, spurgte jeg strax N. i de andres overværelse herom, men han nægtede det bestemt og blev meget vred, – hvad jeg dog fik bilagt igen ved et besøg hos ham. Hammerich fortalte, at der ved et selskab Søndag hos Lüttichau var meddelt, at C. Hage i et selskab hos frihavsbestyrelsen havde yttret, at nu var forliget sikkert på vilkår af ministeriets afgang – og dette skulde have forvoldt hele allarmen! Senere hørte jeg, at Hedemann om Mandagen var gået fra mig direkte til kongen og talt med denne om hærlovsplanen, men at kongen havde protesteret særlig mod reduktion af rytteriet – Hedemann var derefter ganske slået om. Efter min mening var den virkelige grund, at Thomsen, der var en snildere politiker end de andre, ikke for nogen pris vilde lade sig sætte udenfor, og de andre havde ikke gjort sig fortrolig med alle stillingens konsekvenser; da det kom til stykket, turde de derfor ikke bryde med Thomsen, da denne havde Bahnson (og Estrup) i ryggen.

82] Sammenbruddet af hærlovsforhandlingerne fandt sted 20/3–93. Vedrørende anmærkningen se s. 241.

83] Der ses ikke at være forhandlet om, endsige opstillet forslag om ændring i rigsdagsdiæterne. Kravet om nedsættelse skal da antagelig kun tages som et symbolsk udtryk for den ultrakonservative stemning, der pludselig blev dominerende. Se dog tegning i Punch for 29/1–91.

Imidlertid tvivlede jeg ikke om, at forhandlingerne vilde blive genoptagne. Efter samråd med Nellemann gjorde Dinesen nogle mislykkede forsøg. Fra flere sider blev jeg opfordret til nu at søge en direkte samtale med Estrup. Klein havde talt med Nellemann og Ravn og forsikkrede, at det var ministeriets hensigt at trække sig tilbage o. s. v., o. s. v. Mellem vore forhandlingsledere foreslog Th. Nielsen nu, at jeg skulde gå til Estrup og forelægge ham mine forslag uden hensyn til ministeriet. Hertil sluttede sig Larsen, Claussen, Ravn, C. Hansen og Ole Hansen (?). Men da Neergård og Holm fastholdt ministerskifte som fordring, enedes man om, at jeg skulde søge en samtale med Estrup for at skaffe klarhed over stillingen og forresten samtale efter conduite. Et strengt ærende! Ved min hjemkomst fandt jeg min mindste dreng angreben af lungebetændelse. Det var en mørk aften. Samtalen med Estrup opsattes til næste dag, og den fandt da sted

den 24. Marts Kl: 4

i folkethingets ministerværelse. Til gengivelse af denne karakteristiske samtale har jeg benyttet dagbogen tildels ordrett. Men til forklaring af situationen er indskudt, hvad jeg først nogle dage efter fik at vide gennem Th. Nielsen om [Sophus] Skeels sendelse og »Grevernes« indgriben. Grev Mogens Frijs havde forstået, at ministeriets afgang måtte være en nødvendig følge af et eventuelt forlig. Det galdt imidlertid om at få dette meddelt til Estrup og få hans erklæring derom. Hvem skulde hænge bjælden på katten? Da Skeel Birkelse er Estrups svoger (gennem børnenes giftermål) påtog Skeel sig hvervet, og da det rygtedes, at jeg var inde hos Estrup, fik man travlt med at få E. i tale først, for at han ikke skulde forkludre det på forhånd. Men om hele denne bevægelse var jeg under samtalen ganske uvidende.

Jeg begyndte med, at jeg mente at skylde ham en samtale på et tidspunkt, da forhandlingen i fællesudvalget måtte anses for strandet. (Udvalget havde holdt en del ørkesløse møder). Jeg vilde gøre, hvad jeg formåede for at ikke det, der var bygget op i de sidste års samarbejde, skulde tabes ganske. Jeg forklarede endvidere, at vi vel nok kunde enes om alt andet, men fæstningen kunde vi ikke komme over. Jeg mente, at vi troede om hinanden, at vi kun tilstræbte landets vel, og jeg anså det for min pligt at sige ham personligt, at man var kørt fast, om han mulig kunde anvise nogen udvej. Han svarede, at han erkendte øjeblikkets alvor og særlig ønskeligheden af, at alle besindige kræfter i landet kunde arbejde sammen overfor de bevægelser, som han mente forestod i Europa. Han troede at have ydet sit bidrag til en forståelse gennem de forslag,

som jeg var bekendt med (formentlig anmærkningen på finansloven) [84]. Han udviklede fæstningens og dens besættelses nødvendighed overfor de truende forhold i udlandet. Han vilde ingen æventyrpolitik, og fæstningen var ingenlunde møntet mod Tyskland. Der fandtes imidlertid andre stater, som han ikke troede »over en dørtærskel« og nævnte særlig England. Neutralitet gælder til Wandsbeck – trods sådan erklæring vilde vi blive tvungne med og kun få krigens ulykke uden dens mulige fordel o. s. v.

Jeg bemærkede, at når han ikke havde noget nyt at anvise, så vilde jeg mene, at opgaven nu måtte være at gøre hvad der kan for at neutralisere virkningen af det mislykkede forsøg. Jeg anbefalede i den henseende at ordne forslaget om alderdomsunderstøttelsen og sygekasserne (sigtende til et ændringsforslag herom på finansloven), hvad han dog ikke vilde uden kompensation i en ny indtægt [85]. Hans standpunkt stemmede således godt med det intransigente højres, og han udviklede sine betragtninger som sædvanligt i udførlige foredrag – som om tiden nu var til theoretiske forklaringer. Samtalen fortsattes en stund på denne ørkesløse måde – næppe nogensinde havde jeg fået et mere levende indtryk af hans umulighed til at føre en forhandling – det blev kun afhandlinger.

Imidlertid havde et rigsdagsbud gentagne gange banket på døren og meldt, at der var en herre, som vilde tale med E. Da E. bad ham vente, kom budet igen og sagde, at vedkommende vilde tale med ham strax – og endnu engang, at det var meget nødvendigt. Da E. fortsatte sit foredrag overfor mig, kom budet en stund efter igen med et brev, som han leverede E. – det var brevet fra Skeel, hvori E. opfordredes til at tilbyde eller dog antyde sin afgang. Han læste brevet meget opmærksomt, rev det dernæst i stykker og kastede det i papirkurven med den bemærkning til mig, at det kunde man såmænd gerne have ventet med, det hastede ikke så farligt. Da jeg derpå rejste mig for at gå, rejste han sig også og så en stund op i loftet med hænderne i siden. Der var øjensynligt noget, som han måtte overvinde sig selv til at sige. Jeg mærkede det og blev stående. Da udbrød han (uden at tage øjnene fra loftet): »Sig mig nu, Bojsen, er der noget, hvori De mener, at jeg har handlet fejl (!) eller noget, hvorved jeg som *ministeriets chef* kunde bidrage til at skaffe en løsning?«

84] Se s. 241.

85] Forslaget (till. B 92/93 sp. 247, jvr. Ft. sp. 4211 og 15) gik ud på, at der ydedes forskud til administrationen af alderdomsforsørgelsen og sygekasserne, ved at de ikke udbetalte tilskud i 1892/93 stillede til fri rådighed i det næste finansår.

Denne vending kom ganske bag på mig, da jeg desværre var ubekendt med forudsætningen. Efter E's hidtidige absolut uvillige holdning, måtte jeg snarest tro, at han tilsigtede at fange mig. Hvis jeg svarede med at stille den parlamentariske fordring, kunde han forkynde, at folkethinget atter krævede »parlamentarismen« gennemført og dermed bagbinde det forligsvillige højre. Havde jeg kendt Skeels brev, kunde jeg have nøjedes med at henvise til den således tilkendegivne stemning i højre. Jeg burde vel have anet sammenhængen, men det faldt mig end ikke ind. Altså måtte jeg svare med stor forsigtighed. »Ja, når De spørger mig således, skylder jeg Dem et svar i fuld oprigtighed. Jeg har bestræbt mig for at holde det parlamentariske spørgsmål ude af denne forhandling – og jeg berører det kun, fordi De spørger således. Ja, ministeriet kan utvivlsomt gøre noget for at lette en løsning. Det kan – »gå sin vej«, afbrød han mig – »det behøver just ikke at udtrykkes således,« fortsatte jeg, »men ganske vist vilde en anvisning derpå give udsigt til en fremtidig udvikling i et bedre spor.«

Han gav sig da til atter udførligt at forklare sin stilling. Han havde forlængst håbet at kunne blive fri, men, som en mand engang havde sagt til ham: »Deres modstandere vil nok sørge for, at De ikke kan slippe«. Hvis et ministerskifte stilledes i nogen forbindelse med finansloven, så vilde højre anse det for et nederlag i hovedsagen. Forøvrigt så han sin styrke i at være konsekvent og holde fast ved, hvad han engang havde sagt. Han havde tidligere yttret, at han gerne vilde vige, dersom nogen anden bedre kunde klare sagerne – men så – kom han ind på en lang udvikling af den fra England indførte »misforståede parlamentarisme«, og han blev under dette foredrag meget varm. Jeg gentog da, at det var ikke mig, der havde rejst dette spørgsmål, hvis brændbare karakter jeg kendte; men på hans udtrykkelige spørgsmål måtte jeg svare, hvad sandt er.

Ved at omtale sine »fejle« yttrede han, at han, når undtages enkelte usympathiske personer – ikke havde noget personligt mod nogen af sine modstandere, og han antog, at det var gensidigt, hvad jeg bekræftede, idet jeg bemærkede, at man jo syntes, at han var vel »stiv«. Jeg endte med at opfordre ham for fremtidens skyld til ikke at bringe os yderligere ud i provisorier, og da han vilde forklare noget derom, afbrød jeg ham med den yttring, at jeg ikke ønskede at disputere med ham derom, men kun lægge ham dette hensyn på hjerte. Til slutning udtalte han, at han satte pris på denne samtale og takkede mig, fordi jeg havde henvendt mig til ham, kun beklagende, at dette ikke havde hidbragt en løsning.

Blandt det karakteristiske ved den samtale bemærkede jeg særlig E.'s forbavsende ukendskab med de virkelige forhold og stemningen. Han holdes som en Dalai Lama uden nogen virkelig fortrolig, hvilket vel også står i forbindelse med hans fuldstændige mangel på evne til at føre en samtale.

På gangen mødte jeg greverne Frijs og Ahlefeldt, der udtalte sig meget ivrige for et forlig og forbandede fæstningen.

Efter samtalen med mig var Estrup gået til Skeel og sagt, at han mente overfor mig at have stillet sin afgang i udsigt, men jeg havde ladet, som jeg ikke hørte det eller ikke agtede derpå!!

På dette grundlag arbejdede nu Frijs og Skeel videre. Den 26de kom Th. Nielsen til mig og meddelte, at Moltke havde forenet sig med »greverne«, og de dannede nu et konsortium, der vilde påtage sig at garantere ministeriets afgang. Frijs ønskede nu en samtale med Nielsen og mig, og denne fandt sted i rigsdagsbygningen Kl: 3. Her satte jeg Frijs ind i alle punkterne vedrørende et eventuelt forlig. En detaljeret hærlov kunde der jo nu ikke mere blive tid til; arbejdet derpå måtte genoptages efter 1. April, men i forligspunkterne skulde der så optages en passus om nedsættelse af hærudgifterne, hvorved jeg holdt på ½ mil., der svarede til mit hærlovsforslag [86]. Frijs var villig til at tiltræde hovedtrækkene, og næste dag genoptoges forhandlingerne med den ændring, at det fra højre var Moltke, Steffensen og Frijs, fra venstre Th. Nielsen (der ønskede at deltage) og jeg. Disse forhandlinger drejede sig navnlig om størrelsen af den sum, der skulde bespares, uden at der dog opnåedes enighed. Samtidig forhandlede Larsen og jeg med Nellesmann, og det lykkedes at opnå enighed om affattelsen af de øvrige punkter i rigsdagsbeslutningen netop således, som den vedtoges året efter. Hermed forløb Mandag og Tirsdag den 27de og 28de.

En forhandling Onsdag formiddag mellem højre og ministeriet endte imidlertid med, at ministeriet (o: Bahnson) fastholdt anmærkningen på finansloven. Om eftermiddagen kom Steffensen til mig i finansudvalget og spurgte mig i fortrolighed, om vi vilde gå med til en nedsættelse på 300.000 kr. Jeg svarede, at derom kendte jeg ikke mine venners mening – de var kun fortrolige med ½ mil. – Men skønt jeg ikke kunde sige noget derom, kunde jeg dog nok tænke, hvis alt andet var i orden, at man ikke vilde lade det briste på forskellen mellem disse tal, når be-

86] I en afskrift af udkastet til beslutningen, som Bojsen 5/4-93 sendte med et brev til sin søster Ida Konow (nu i Bojsens arkiv) hedder det: »Forslag til lov om hærens ordning søges snarest muligt gennemført med en finansiell besparelse i organisationen af 3-(500.000) kr. årlig.«

sparelsen blev en sådan, at den måtte medføre en virkelig reduktion. Jeg bemærker, at det altså er en misforståelse, når det senere fremstilledes således, at der om dette tal var opnået enighed med venstre. At Steffensen heller ikke havde opfattet det således fremgår af, at han to dage senere inde i snapstinget gentog det samme spørgsmål og fik et lignende svar, at partiet derom ingen stilling havde taget. Uden at meddele mig noget derom foretog Frijs, Steffensen, Moltke og visstnok Skeel, samt ministrene Nellesmann og RThott sig en sidste kraftanstrengelse. De gik som deputation til Estrup. Denne holdt imidlertid på Bahnson og mente, at det kunde blive nødvendigt at udstede en provisorisk hærlov. Hertil bemærkede Moltke stilfærdig: »Det går dog visst ikke an!« Derefter yttrede E., at dersom de vilde tvinge Bahnson bort, vilde han også gå – men »d'Herrer kan jo så tage affaire!« Det var der ingen som turde.

Efter lang forhandling udtalte E. endelig, at da hans venner tidligere havde fulgt ham, selv om de ikke kunde billige hans politik, så vilde han nu også bøje sig for dem, dersom de kunde få Bahnson til at gå ind på fordringen : i overenskomsten at optage en erklæring om, at hærudgifterne skulde nedsættes med 300.000 kr. Derefter satte deputationen sig i Frijs's vogn og kørte til Bahnson; han var ikke hjemme, men de traf ham endelig ved et middagsselskab sammen med J. Scavenius og fik hans – nej, hvorefter B. fortsatte sin l'hombre. Dette nej var indsvøbt i den forklaring, at han ikke på forhånd vilde binde sig til en besparelse, når han ikke kendte, hvad reformen skulde gå ud på. Han kendte utvivlsomt mit (og Dinesens) forslag, som han altså ikke vilde indlade sig på, og noget nyt grundlag var naturligvis umuligt at skaffe på stående fod. Hans nej var altså afvisende for en overenskomst i denne samling, og han har senere forsvaret sig med, at han umulig kunde gå ind på en nedsættelse in blanco. Hertil er naturligvis at bemærke, at han selvfølgelig havde haft tid nok til at klare for sig selv og andre, hvordan han mente at kunne forme en hærordning, der indeholdt besparelser, som hele vinteren havde været på dagsordenen. Men sagen er, at han ikke var interesseret i at bidrage til en overenskomst; han var og blev hovedhindringen, stadig opretholdt af Estrup. Beretningen om denne episode fik jeg i udførlig skikkelse nogle dage efter af Dinesen, og rigtigheden af hans meddelelser kunde jeg i regelen kontrollere derved, at jeg samtidig havde flere andre kilder, navnlig kapitain [P. M.] Madsen [Halsted], Bramsen og undertiden også Hammerich.

I første øjeblik blev deputationshistorien dog fremstillet i noget anden belysning, mens det forhandlende højre endnu ikke helt havde opgivet ævred. Samme aften Onsdag (29de) fik vi underhånden meddelelsen

således, at Estrup havde henvist til Bahnson, og at denne havde været villig til at opgive finanslovsanmærkningen, når vi vilde frafalde erklæringen om besparelse. Ved den fortsatte behandling af hærloven kunde han nok tænke sig at nå nogen besparelse. Nellemann havde derhos henstillet, at vi skulde indskrænke os til i finanslovsbetænkningen fra fællesudvalget at udtale kravet om besparelse af 300.000 kr., og Dinesen tilføjede, at han og flere af højre vilde tiltræde en sådan udtalelse.

Denne meddelelse kom midt under et partimøde om aftenen. På et tidligere trin havde jeg meddelt partiet, at der førtes underhandlinger, men da disse syntes at briste, havde jeg henstillet, at jeg skulde undlade at meddele partiet noget officielt derom (underhånden var de enkelte vel bekendt med sageres gang), men lade det hvile på mig alene, hvad alle havde været godt enige om. Da sagen nu var kommet så vidt, at overenskomsten var formuleret og uenigheden tilspidset til et enkelt punkt, anså jeg det for min pligt at give partiet meddelelse herom og høre om de mente, at vi burde gå videre. Med den bemærkning, at meddelelsen var strengt fortrolig, og ingen måtte tage skriftlige optegnelser, berettede jeg altså sageres stilling. Der forefaldt ingen diskussion og ingensomhelst meningstilkendegivelse. Jeg opfattede nærmest stemningen som en skuffelse over, at det var bristet. Da der under mødet indløb den ovennævnte henstilling fra Nellemann og Dinesen, trådte vore forhandlingsledere strax sammen; men nu var man træt, man fandt henstillingen betydningsløs og mente ikke det nyttede at fortsætte, idet N. J. Larsen og Th. Nielsen dog beklagede, at vi således atter skulde vælte på en formalitet. Højre havde dog endnu ikke opgivet ævred; der agiteredes ivrigt, og om Torsdagen (Skærtorsdag), da fællesudvalget skulde have slutningsmøde, ønskede Steffensen udsættelse, fordi han »ikke var færdig med betænkningen«; han havde først forgæves anmodet mig om at forlange udsættelse af samme grund.

Således stod sagerne endnu på vippen, da provindsredakteurerne efter vor indbydelse samledes med vore rigsdagsmænd i Wittmacks lokale. Her forklarede jeg i to lange foredrag stillingen så vidt jeg kunde uden direkte at meddele den detaillerede plan, som dog efterhånden sivede ud fra mand til mand, men altså i en form, der åbnede udvej for, at de enkelte bagefter kunde sige, at de ikke kendte planen! Claussen talte også med god virkning. Enkelte af redakteurerne begyndte med at udtrykke betænkeligheder, men inden aftenen var gået, syntes alle at finde planen forsvarlig. Ved fællesspisningen gik det meget livligt. Claussen udbragte meget sympathetisk min skål, der (i modsætning til Høgsbros) modtoges med demonstrerende tilslutning. Høgsbro talte også og betegnede sig som

aftægtsmanden, der skulde på pension (!), men uden at anføre noget imod, hvad der var fremstillet på mødet. Der var endnu en slags forventning om, at højre vilde komme igen, og til langt [ud] på natten agiterede redakteurerne mellem de 8 à 10 rigsdagsmænd, der vidstes at nære betæneligheder ved en afgørelse; det var navnlig de, der boede på hotel »Kronprindsen« sammen med [J. C.] Christensen Stadil og flere Bergianere og som rimeligvis i de daglige disputer havde forsvoret at ville gøre dit eller dat. Disse rigsdagskolonier er farlige institutioner. Imidlertid fik jeg Fredag morgen fra Ejlersgård den hilsen, at nu var de nordjyske rigsdagsmænd villige til at følge med (Bertelsen, Kvist og Jensen) [87].

Kl: 1 havde vi partimøde med forhandling om sagen. Det fremgik heraf, at ganske visst var en del betænelige, men var det kommet til stykket, var næppe andre end Blem (Høgsbro), Bertelsen (som svingede), Jungersen og Bajer falden fra, og af disse vilde næppe andre end Jungersen have forladt partiet, hvilket ikke var noget tab. Høgsbro tav fremdeles stille.

Hele eftermiddagen holdt folkethingets højre partimøde, hvor det gik meget voldsomt til. Det blev mig meddelt således, at havde der blot været en uge til, vilde højres flertal i begge thing trods Estrup og Bahnson have accepteret vort forslag, når reduktionen indskrænkedes til 300.000 kr. 22 medlemmer var stemt derfor, og stormen var særlig rettet mod general Thomsen, der – og visstnok med grund – beskyldtes for at have modvirket et resultat. Thomsen blev tilsidst så overvældet, at han grædende havde sagt, at dersom han havde kendt denne stemning tidligere, vilde også han have virket for et forlig, hvortil Lüttichau svarede, at han beklagede, at denne erkendelse var kommen for sent. Colding og Madsen havde haft et yderst skarpt sammenstød, der truede med at føre til en krigsrettssag. Madsen glødede af forligsvenlighed og var mig i disse år en meget nyttig hjælper (ak hvor forandret nu!) [88]. Stemningen i landstinget skal have været lignende som i folkethinget. Den uhyre modsætning mellem thingene var læmpet.

87] Julius Ejlersgård var dengang redaktionssekretær ved Ålborg Stiftstidende, siden udgiver af Middelfart Avis.

J. Bertelsen Skalborg valgt i Halvrimmen-kredsen, L. S. Kvist valgt i Nibe og J. H. Jensen valgt i Bælum-kredsen hørte alle tre til den gruppe af Bojsens parti, der året efter faldt fra ved forliget.

88] Kaptajn P. M. Madsen Halsted (i nogle opslagsværker kaldet Halsted efter sit fødesogn) blev i foråret 1896 Lars Dinesens efterfølger som sekretær i højres repræsentantskab på et tidspunkt, hvor forholdet mellem højre og det forhandlende venstre var kølnet betydeligt.

Endnu til det yderste øjeblik summede der røster om afgørelse. Lørdag morgen den 1. April var kapitein Dinesen kommen i folkethingssalen og arbejdet for en løsning; han havde talt med Alberti og Leth-Espensen og flere, som alle vilde acceptere de 300.000 kr. Denne sidste bevægelse skyldtes grev Frijs, der samtidig var gået til Estrup; E. var virkelig bleven tvivlrådig og havde udsat afgørelsen til Kl: 12. Imidlertid er dette sidste forsøg sagtens strandet på, at tiden nu var så langt fremrykket, at det lå i de radikales magt at hindre den fornødne ekstraordinære fremme, og i det hele vilde det jo også være usømmeligt at foretage en så stor sag så hovedkulds. Til os kom ikke nogen yderligere henvendelse – men der ligger en skæbnens nemesis i, at det nu var højre, der følte savnet af den fornødne tid, som de selv i sin tid havde afskåret ved forkastelse af de midlertidige finanslove.

Samlingen sluttede således uden stort udbytte, de omfattende forarbejder henlå ubenyttede, hvorom jeg til slutning udtalte en beklagelse, men ledsaget af den fortrøstning, at arbejdet dog ikke vilde være spildt, men efterhånden nå »at fylde provisoriets fæstningsgrav«, så at vi kunde nå den overenskomst, som jeg vedkendte mig at arbejde for. Det var i denne ingenglunde mistrøstige tale, at jeg kom for skade at benytte et humoristisk billede om et »Kys« der danner grænsen mellem fortid og fremtid – en tanketorsk, som jeg måtte høre gentaget på alle radikale talerstole i år og dag [89].

Vort parti havde ingenglunde anledning til at være misfornøjet med det taktiske udbytte af samlingen. Det var lykkedes at klargøre adskillelsen i højre mellem de forhandlingsvillige og modstanderne, at i spidsen for disse sidste stod Bahnson og Estrup støttede af nogle få rigsdagsmænd. Estrups indflydelse havde ikke alene politisk herved lidt et væsenligt knæk, men den personlige prestige, hvorpå hans magt så afgjort beroede, var kendeligt dalet fra det øjeblik han skød sig bag om Bahnson og lod denne bære skylden, hvilket alle var klare på at dadle.

89] Bojsen udtalte (Ft. 92/93 sp. 5645): »... For at vi skulle kunne nå en sådan omfattende forståelse, måtte der finde et skifte sted; der måtte finde, hvad jeg ville kalde en adskillelse sted mellem fortiden og fremtiden. Vi måtte have opnået en sådan sikkerhed, en sådan udsigt for fremtiden, som for os kunne være betryggende. Jeg mindes et berømt digt, der begynder således:

Et kys en gang har været grænsen,
der skilled' for- og fremtid ad –

Hvis man ville overføre dette på det storpolitiske liv, vil jeg sige, at der hører en overenskomst, et møde mellem rigsdagens to afdelinger til, et skifte, et opgør, for at vi kunne komme til den adskillelse mellem krigens fortid og fredens fremtid, som er nødvendig for os.«

Fremtidens opgave blev nu tilspidset derhen at få disse to, provisoriets egentlige bærere, fjernede.

De radikale havde overhovedet slet ikke spillet nogen rolle, og til slutning var det kommen til en bitter strid i deres lejr, da de til fællesudvalget havde udskudt Brandes og foretrukket Jens Busk.

Vort parti endte derimod i god forståelse mellem rigsdagsmænd og redaktører. Selv Høgsbros modstand var bleven ialfald tavs. Da blev der den sidste dag nedlagt et frø, som nogle mente adåre vilde voxe op som en dragesæd. Høgsbros pension var vedtaget af folkethinget på tillægsbevillingen. Lørdag den 1. April skulde denne til afgørelse i landstthinget Kl: 1½, og der ymtedes om, at landstthinget vilde stemme den ud. Folkethinget havde møde Kl: 10. Da kom Holm til mig – naturligvis sendt af Høgsbro – og bad mig om at redde pensionen. Af hensyn til Holm, der skulde arve Høgsbros plads, så snart hans pension var ordnet, talte jeg til Nellemann derom; med et lunt smil yttrede denne, at det visst næppe var rigtigt. Jeg forstod ham nok, men da jeg syntes, at sådan krigsførelse var for smålig, trængte jeg på og mente, at der burde gøres en ende på denne længe trainerede sag. N. sagde da, at hvis jeg forlangte det og fandt det rigtigt, skulde det ske; og dermed gik han op i landstthinget og sendte mig kort efter det svar, at sagen var ordnet. Med den lyst man altid har til at bringe et glædeligt budskab, gik jeg selv hen til Høgsbro på formandspladsen og meddelte ham dette. Han skvav op, som om en tung byrde var lettet af ham; men uden at takke tilføjede han, om jeg nu vilde lade sammenkalde et partimøde, da han agtede at udtræde af bestyrelsen!! Det var mig klart, at han dermed tilsigtede at frigøre sig fra vor politik og demonstrere stiltiende imod os. Yderst opbragt vendte jeg ham ryggen uden at svare, gik hen til Holm og fortalte ham scenen og tilføjede, at hvis Høgsbro nu foretog denne demonstration, så forbeholdt jeg mig offentlig at berette, hvad der var sket og sammenhængen derimellem. Efter denne hilsen forholdt han sig atter rolig en stund, og Holm undskyldte ham med, at det kun var et nyt udslag af hans sædvanlige vrøvl. Denne mand står som Spartaneren! Anderledes forstod Larsen det, han blev meget heftig, da jeg fortalte ham, hvad jeg havde gjort, som han kaldte mangel på kollegialitet. Ja, Larsen var jo visstnok den klogeste. Frøet spirede allerede efter et par måneders forløb. Og dog kan jeg endnu ikke fortryde, hvad jeg dengang gjorde.

Sommeren 1893

I partiet var det af mig henstillet til medlemmerne at benytte sommeren til at forberede vælgerne på en mulig forestående afgørelse, navnlig ved at sætte kredsens ledende mænd i fortrolighed ind i hovedtrækkene af den ventede overenskomst. I overensstemmelse hermed skrev jeg det vedliggende circulære, lod det trykke og omsende til vore medlemmer udenfor Kbhvn [1]. Dog erindrer jeg, at jeg ikke sendte det til Jungersen, da han havde erklæret sig imod forliget. Når der senere er benyttet det stikord, at medlemmerne ikke kendte indholdet af forliget itide, så belyses denne udflugt tilstrækkeligt ved denne rundskrivelse. Undskyldningen har visstnok Alberti til kilde, og han kan ganske visst benægte det, da jeg ikke sendte skrivelsen til medlemmerne i Kbhvn., der var fortrolige med hele sagens gang, og mindst faldt det mig ind dengang at sende den til A., som endnu dengang ansås for at være forligsven quand même! Selvfølgelig var han godt bekendt med forhandlingen; Larsen stod jo i stadig forbindelse med ham, og endnu havde jeg ikke mærket noget til, at han var fornærmet. Engang et årstid senere havde J. Clemen Nielsen på et møde citeret denne skrivelse, men Andreas Sørensen nægtede at kende den; han skrev derom til mig, men jeg kunde i øjeblikket ikke give ham nærmere oplysning, da jeg ikke kunde finde noget exemplar af skrivelsen [2]. Senere har jeg fundet hele restbeholdningen. Det er jo muligt, at A. Sørensen ikke havde fået den i sin tid – enten jeg nu havde glemt ham eller gik ud fra, at han som redakteur var fuldt instrueret. J. Clemen Nielsen sendte mig siden sit exemplar, og på det har jeg tilføjet skriftlig:

»Dette har jeg sendt til *vore* folkethingsmænd *fortroligt!*«

Også denne skrivelse måtte holdes i noget svævende udtryk, da jeg overhovedet ikke til nogen udleverede den skrevne text undtagen til dem, der havde deltaget i forhandlingen, således lod jeg Steffensen efter anmodning få en afskrift. Selve aktstykket opbevares mellem papirerne og er væsenligt overensstemmende med det endelige forlig med undtagelse af punktet om hærlovsrevisionen, der næste år erstattedes ved selve loven. Forøvrigt findes adskillige tidligere udkast til rigsdagsbeslutningen, af

1] Rundskrivelsen synes desværre at være bortkommet.

2] Folketingsmand Andreas Sørensen, redaktør af Kalundborg Dagblad, der stemte for forliget samme år, blev angrebet af folketingsmand J. Clemen Nielsen, der hørte til de 14 »frafaldne« ved forliget. Andreas Sørensen skriver i et endnu bevaret brev til Bojsen af 21/5-94 om sagen.

hvilke dog ingen er kommen ud af mine hænder, men kun er foreløbige forsøg på at klare mine egne tanker.

Men vi nøjedes ikke med disse henvendelser til vejledning for rigsdagsmændene. Kort efter min hjemkomst fra Kbhvn. holdt jeg politisk møde i Rødkilde forsamlingshus; men forinden havde jeg indbudt mine stillere til en sammenkomst, der umiddelbart inden mødet fandt sted i billardsalen. Jørgen Lund, der var mødt som referent for Næstved Tidende, overværede også det private møde, i hvilket jeg udførligt udviklede indholdet af den overenskomst, der havde været på bane samt hvorpå det var bristet. Alle de tilstedeværende var vel tilfredse med disse udsigter, og Jørgen Lund havde så langt fra nogen indvending*, at han meget mere i fortsat brevveksling søgte vejledning hos mig, da han skulde holde sine egne vælgermøder [3]. På hans anmodning og til værn imod Høgsbro's indvendinger mod vægten af en rigsdagsbeslutning og henvisninger til 1855, gennemgik jeg historien fra hint år og fremstillede den i en skriftlig afhandling, som jeg sendte Jørgen Lund og fik tilbage med hans tak og tilfredshed. Den ligger nu mellem papirerne [4].

På det offentlige møde holdt jeg derefter et foredrag, der nærmest var en videre udvikling af min slutningstale i rigsdagen. Såvidt jeg husker, var der ingen opposition. Derefter skrev jeg til bestyrelsen og foreslog, at Claussen og jeg skulde gentage de private møder hele landet over, som vi havde holdt i 1891. Forslaget bifaldtes imod Høgsbro's modstand [5]; han rustede sig nu til krig. Efter vidløftige brevvekslinger ord-

* Under de sidste dages spænding i rigsdagen havde J. Lund været syg af ivrighed for at få forliget istand og grædefærdig, da det brast.

3] Jørgen Lund, der var Næstved-kredsens folketingsmand, hørte året efter til de 15 frafaldne forhandlende venstremænd. I brev af 5/5-93 beder han om oplysninger til sine valgsteder.

4] I forbindelse med fællesforfatningen af 2/10-55 vedtog rigsdagen en beslutning om, at indskrænkningen af 1849-grundloven kun gjaldt, så længe fællesforfatningen var i kraft. I 1857 viste det sig, at regeringen desavouerede denne beslutning, idet indenrigsminister A. F. Krieger tillagde den »en retskraft lig nul«. En lignende situation opstod i 1864 i forbindelse med forhandlingerne om krigstoldskattens ophør.

En del forhandlende venstremænd og særlig Høgsbro mente, at man af dette eksempel kunne se, at en rigsdagsbeslutning, hvormed Bojsen ønskede forliget afsluttet, ikke havde bindende retlig kraft for regeringen. Bojsens fremstilling på 10 foliosider findes i arkivet.

5] Af et brev fra N. J. Larsen af 25/5-93 fremgår det, at han og Neergaard har været modstandere af private, lukkede møder, da de mente, at det »styrkede troen på, at vi ikke har rent mel i posen«. De af Bojsen foreslåede møder anerkendte de dog, »da alverden ved, at De aldrig har deltaget i skændemøder«.

nedes det da således, at Claussen og jeg foretog en stor tournée – begyndende 18. Juni i Saxebo, 20. Roskilde, 21. Odense, 24. Randers, 27. Ålborg, 29. Skive, 30. Herning, og derefter skulde jeg deltage i landbofest i Horsens 1. Juli [6]. På samtlige møder holdt jeg omtrent samme hovedtale med mindre variationer. Det væsentligste deraf er et par år efter gengivet af Svendborg Folkeblad efter et i Odense optaget referat og vidner noksom om, at også vore vælgere var så vidt varskoede, som det i det hele lod sig gøre. Claussen plejede derefter at holde en tale, der handlede om neutraliteten og fæstningens forhold dertil. Han var et par steder mindre heldig denne gang, særlig i Roskilde, hvor der opponeredes imod nogle af hans betragtninger, medens man erklærede sig vel tilfreds med min forklaring. Derover blev C. noget stødt*, men det jævnedes sig siden på rejsen.

I Roskilde vendte uviljen sig særlig imod Alberti's blade, som jeg måtte undskylde og forsvare. Ved fællesspisningen tog A. ordet og forklarede, at det galdt om at vinde fodfæste i Kbhvn. Dannebrog tav så meget som muligt med politik, så længe politiken ikke kunde træde klart frem; men så snart tiden dertil var kommen, skulde Dannebrog ikke stå tilbage, og han skulde ikke betænke sig på at sætte bladets existens ind på at forfægte forhandlingspolitiken. Dette blev modtaget med varmt bifald og ingen, hellerikke Alberti selv, var da i tvivl om, hvad det var for en politik, han vilde forfægte. Vi fulgtes ad i jernbanen til Kbhvn. efter mødet, som han var godt fornøjet med, trækkende på smilebåndet af Claussens uheld. Da tiden kom – gik Dannebrog og Alberti over til fjenden!!

I Odense fandt vi mærkelig nok den største modstand, idet pastor [P. G. E.] Brahm og et par andre fastholdt den absolutte modstand, særlig mod fæstningen; i en længere debat havde jeg dog næsten hele forsamlingen med mig. I Randers mødte redakteur Laursen som opponent til

* Særlig fordi Ole Hansen, Bringstrup, og Jens Olsen, Landsgrav, sagde, at de havde kappedes om at udbringe min skål; Ole Hansen sejrede, J. O. fik da skålen for Claussen.

Bjerre talte for, at man måtte kunne nøjes med vilkårene også uden nedsættelse af militærudgifterne, og P. Andersen, Jydstrup, mente, at man skulde gå ind på ordningen, som jeg havde forklaret, men troede ikke, at højre gik med dertil. P. Rasmussen, Krøjerup, anbefalede forsigtighed.

6] Allerede 27/5–93 have Bojsen holdt et fortroligt møde i Svendborg. Et eksemplar af indbydelserne til mødet ligger blandt brevene fra redaktør H. R. Egebjerg.

dels støttet af amtsråd J. C. Rasmussen Lemmer*, der under et besøg i Kbhvn. var bleven behandlet af Høgsbro. Jeg tror imidlertid, at han fra dette møde af har været vor tro ven; allerede på mødet lovede han at ville gøre sit yderste for Neergårds genvalg, og han har holdt ord. Laursen var også afdæmpet.

I Ålborg optrådte Claus Johannsen imod fæstningen, en anden taler ønskede, at kongen skulde stadfæste rigsdagsbeslutningen, og jeg antydede, at dette måske kunde ske i en kommende throntale. (Det skete siden ved den ny regerings program). Jeg var ikke lidet spændt på, hvorledes det vilde gå i Skive, da Dalsgård om foråret var mellem de tvivlende; jeg havde gået en halv nat med ham op og ned ad Sølvgade og drøftet stillingen. På mødet i Skive optrådte Ditzel fra Viborg som opponent, men gjorde det så kejtet, at jeg havde lett ved at overvinde hans modstand. Ved udgangen fra mødet kom Dalsgård med lysende ansigt hen til mig og hviskede mig i øret: »Det var et vundet slag!« og jeg forstod, at han derved vilde tilkendegive for mig, at han havde forvundet sin tvivl, og i virkeligheden blev det ham, der næste år gav det endelige stød til afgørelsen. Også Bertelsen Skalborg forstod jeg således, at han nu var med – vi boede den første dag hos ham, og han foranstaltede fin frokost for os. I Herning var forsamlingen meget forstående, og gamle P. Nielsen, tidligere Bergianer, udtalte trods betænkeligheder sin tilslutning**. Til alle møderne var indbudt venner af forhandlingspolitikken, så adgangen var så temmelig fri, der var da flere steder også radikale tilstede. Derimod måtte der ikke tages noget referat. Endelig i Horsens var der landbofest, hvor jeg holdt indivielsestale ved en ny fane, og forøvrigt var man mest optaget af den netop da rejste agrarbevægelse [7]. Busk fandt ingen anklang. Meget træt vendte jeg først i Juli tilbage til Rødkilde, menende at der var gjort, hvad der midt under forhandlingen

* J. C. R. opponerede ved mødet, Laursen ved bordet. [J. M.] Videbæk var da ivrig på vor side.

** Redakteur Jensen Fastrup fra Ringkøbing var noget tilbageholdende, visstnok genklang af Clausagers holdning [8].

7] Et forberedende møde til grundlæggelse af Danmarks Agrarforening fandt sted 27/5-93 i Fruens Bøge ved Odense. Selve stiftelsesdagen var 22/11 s. a. Foreningen talte ved udgangen af året 74.000 medlemmer. De ledende var kammerherre S. Barner, proprietær J. F. Andersen Rosendal og godsejer H. B. Branth, Sønner Elkjær. (Se yderligere s. 266.)

8] A. B. Clausager hørte til de 15, der i 1894 stemte mod forliget. A. B. Clausager, der var folketingsmand for Skernkræden 1892-95, var medaktionær i Ringkøbing Amts Avis, som fra 1889 havde Jens Jensen Fastrup som redaktør.

kunde gøres for at varsko befolkningen. På tilbagevejen traf jeg Jørgen Lund i Næstved og satte ham ind i min plan om en ændret hærordning, der blandt andet vilde medføre, at Næstved fik et fodfolksregiment, altså rekrutskole.

I det indre væddeløb i højre havde Thomsen sejret over Dinesen, da det lykkedes ham at vise, at der intet opnåedes ved at sætte ham udenfor. Alt var strandet på savnet af en militair auktoritet, der kunde gennemføre en hærordning. Da slutningsmødet i højre imidlertid havde vist Thomsen, at det virkelig var alvor, at partiets flertal vilde et forlig, havde han lovet bedring; og det var åbenbart nu hans faste beslutning at gøre sit yderste for at nå en løsning under sin ledelse. Det første skridt måtte være at genoptage forbindelsen med mig. Han benyttede hertil en skærpet version af det rygte, hvorom han allerede tidligere havde henvendt sig til mig – se ovenfor [9]. Det hed sig, at jeg skulde have nægtet at forhandle med ham, fordi han i 1880 havde »narret« mig [10]. Jeg kender ophavsmanden til dette rygte, Dinesen, men det er noget, han selv har tænkt sig. Ganske visst har jeg aldrig tvivlet om Thomsens diplomatiske evner, men jeg har snarere undret mig over, at jeg ikke blev narret i 80, da jeg indlod mig på et så farligt vovestykke at stole alene på mig selv i en militærforhandling med en så overlegen modpart. Det er mig derfor endogså kært at få lejlighed til at fralægge mig en sådan yttring i svar på hans brev af 24. April. Det var mig imidlertid klart, at han benyttede denne røverhistorie som anledning til at knytte forbindelse, og jeg troede derfor at imødekomme hans ønske ved i mit svar at spørge, om han ikke kunde få lyst til at se til os engang på Møn [11].

Og ganske rigtig, da foråret var kommen, meldte han sin ankomst

9] General Thomsen henvendte sig 16/3–93 til Bojsen for at få »attest på sin forhandlingsvillighed«. Se s. 246.

10] Thomsens brev af 24/4–93 lyder: »En bekendt af mig fortalte mig for nogle dage siden, at der i rigsdagssamlingen sidste måneder havde verseret et rygte om, at De havde udtalt, »at jeg i 1880 havde narret Dem (han vidste ikke bestemt, om det var »narret« eller »bedraget«), og at De derfor ikke ville have noget med mig at gøre...« Jeg håber, at også De vil finde det naturligt, at jeg derfor tillader mig ganske ligefrem at spørge Dem, om ovennævnte rygte er rigtigt eller ej. Jeg tillader mig derhos at tilføje, at det ikke skal afficere mig, om De besvarer spørgsmålet med ja, *under forudsætning af*, at De så samtidig vil meddele mig Deres motiver dertil...«

11] Ifølge koncept i Bojsens arkiv af 25/4 lød hans svar: »Det er mig kært straks at kunne berøve det omtalte rygte enhver grund. Jeg har selvfølgelig hverken tænkt eller yttret noget sådant...«

Vi er da lykkelig og vel kommen til ro herhjemme, omend det går mig i år som sædvanligt, at virkningen af overanstrengelsen kommer bagefter. Familien befinder

den 26de Maj en passant til klinten [12]. Klintebesøget var dog så uvæsenligt, at han var ifærd med at opgive det på grund af hans svage fødder og udførte kun touren, da jeg stillede min vogn til rådighed med leje for den syge fod og lod ham beholde vognen derude. Han forstod nok, at jeg ikke ønskede, han skulde opgive klintetouren, da det så vilde vække dobbelt opmærksomhed, at han rejste herover bare for at besøge mig. Det blev dog opsnuset alligevel; Dinesen vidste besked og lod Berntsen skrive til mig, at jeg skulde vogte mig for »ræven« – han gik kun Bahnsons ærende [13].

De tog dog tildels fejl, Thomsen vilde nu spille højere spil, og han var altfor klog til ikke at se, at Bahnsons stilling var undergravet. Da jeg aldeles intet havde imod at se T. som krigsminister, afholdt dette mig ingenlunde fra at samvirke med ham; men jeg holdt mig reserveret, indtil jeg kunde blive klarere over hans hensigt og magt.

Efter middagen om Lørdagen tog vi altså fat på hærstagen, idet han begyndte med at erklære, at såsnart der var udsigt til virkelig at nå et resultat, vilde han være meget tilbøjelig til indrømmelser. Hans standpunkt var nu de nuværende udgifter, men vilde skaffe plads for en udvidelse af fæstningsartilleriet ved at ofre 2 batailloner fodfolk og 3 eskadroner ryttere. »Besparselsen« kunde så finde plads på § 26 [14]. Dette har troligvis nok været Bahnsons standpunkt. Denne havde nemlig efter rigsdagens slutning sat sig i bevægelse for at få nedsat en kommission til at behandle hærstagen. Dinesen havde spurgt mig, om jeg vilde indtræde heri, og da jeg svarede nej, havde han gjort det samme. Bahnson havde da skriftlig forlangt det af Dinesen oprindelige udarbejdede forslag, og D. havde ikke turdet nægte ham det, skønt også Steffensen havde ment, at B. kun vilde have det for at lade det regne istykker. D. havde udleveret det med det forbehold, at det ikke offentlig måtte citeres, og B. havde da nedsat en militærkommission, der afgav den erklæring, at ministerens oprindelige forslag var godt og ikke kunde formindskes [15].

sig vel. Kunne De ikke få i sinde at se til os engang her på Møn, hvor vi sidder stille hele sommeren?»

12] I et svar af 27/4 på Bojsens ovennævnte brev skriver general Thomsen bl. a.: ... »Jeg har i mange år næret ønske om at opfriske mine ungdomsminder om Møns hvide klinter smykkede med bøgens grønt ved nogle dages ophold på »Liselund«.

13] Berntsens brev af 30/5-93 er trykt i »Tre Venstremænd« brev nr. 37.

14] Finanslovens § 26 omfatter bevillinger til ekstraordinære formål. Det var på denne konto's afsnit IV og V, at beløbene til fæstningens opførelse var anbragt.

15] Kommissionen nedsattes 11/4-93. Den havde 15 medlemmer, der udpegedes af krigsministeren, og alle var officerer. Betænkningen blev afgivet 22/6-93. Den findes i Bojsens arkiv.

I denne kommission havde Nøkkentved ikke turdet nægte at indtræde, og han måtte sætte sit navn under betænkningen, skønt han overfor mig havde udviklet ganske andre planer. Hans politiske karriere havde imidlertid samtidig fået et andet knæk – ved det opsigtvækkende mytteri i ingeniørregimentet, for hvilket han midlertidig var chef [16]. Dette havde gjort ham end mere afhængig af krigsministeren, og de tanker, der i foråret var oppe om at bruge ham til militærkonsulent, måtte opgives.

Imidlertid havde også jeg benyttet foråret til nærmere at udarbejde mine tanker om den fremtidige hærordning; men overfor Thomsen kunde jeg med sandhed sige, at jeg endnu ikke var færdig dermed og undgik således at optage en detailforhandling på dette tidspunkt, medens jeg var glad ved overhovedet at have fået forbindelse med T. igen, da jeg skønnede, at der ikke var nogen anden, med hvem det praktisk talt kunde nytte at forhandle i denne sag. Ingen anden forbandt tilstrækkelig auktoritet med den fornødne uafhængighed, såsnart han *virkelig vilde*; kun dette var jeg endnu ikke klar på. For at udfylde tiden, fik jeg ham om aftenen til at holde et foredrag på pigeskolen om det »røde kors«, for hvilket han er formand; og det gjorde han meget interessant og efterlod sig de på skolen hængende planer til druknendes redning. Dette fik »Politiken« snuset op og gjorde sig lystig derover [17]. Imidlertid kan det jo nok være, at det er første gang, at en general og forh. krigsminister har holdt foredrag på en højskole. Som sagt næste dag kørte Nils ham til klinten, og besøget forløb i det hele i megen venskabelighed – se brevene [18].

Da jeg den 21. Juni kom til København, mødte jeg T. på gaden, og han indbød mig til at følge med ham hjem og drikke »Asti mousseux«. Jeg måtte imidlertid undskylde mig med, at jeg just da havde sat en anden mand stævne; navnet nævnede jeg ikke, for det var Dinesen. T. havde måske en anelse derom og blev ved at følge mig. Jeg skulde et ærende ind hos Goos i universitetet – T. blev stående udenfor og ventede, til jeg kom ud igen; han tog da atter fat på hærlovsforhandlingen og fortalte blandt andet, at Bahnson vilde komme med et ændret forslag, der skulde være et par hundrede tusinde billigere end hans forrige. Med

16] Oberst Nøkkentved, der var chef for ingeniørregimentet 1/4 til 1/7-93, havde beordret udvidet eksercits om eftermiddagen, hvorved de værnepligtige ikke kunne passe deres private arbejder! Derfor udeblev 4 kompagnier (bortset fra 5 mand) om eftermiddagen 22/6-93. (Se også s. 274 f.)

17] Politiken for maj, juni, juli 1893 ses ikke at indeholde nogen hentydning til Thomsens besøg på Rødkilde.

18] I et takkebrev af 29/5-93 beskriver Thomsen sin tur til klinten.

et ryk måtte jeg rive mig løs og ile hen til Neiiendam, hvor Dinesen ventede mig. Han fortalte allehånde. I løbet af foråret havde en reaktionær strømning hersket i højre, tømmermænd efter den heftige bevægelse i Marts. I terminsugen havde imidlertid godsejerne været samlede og besluttet at fortsætte i samme spor som sidst, hvilket var meddelt Estrup ved en deputation. Under denne samtale havde Moltke yttret, at regeringen ikke måtte stole på landstingets [vilje] til at fastholde de nuværende militærudgifter. Nellemann, RThott og Ingerslev var fremdeles villige, den sidste havde endogså yttret, at han ikke atter kunde finde sig i, at alle hans sager skulde strande på den militære modstand o. s. v. Endvidere at det forhandlende højre fremdeles omgikkes med tanken at kassere Thomsen som formand og medlem af hærudvalget. Endelig – hvad der åbenbart lå ham mest påsinde – spurgte han om T.s besøg på Rødkilde. Jeg svarede som sandt var, at han havde villet bortrydde det dumme rygte om »narrestregen«, men at jeg forøvrigt ikke havde indladt mig i nogen detailforhandling med ham, eftersom jeg ikke da havde mit eget forslag færdig. Imidlertid tilføjede jeg, at der godt kunde forhandles med T., når der ikke stod andre indflydelser bag ham. Nu var mine forarbejder færdige, og jeg meddelte D. hovedtrækkene deraf. Dette interesserede ham så meget, at han vilde komme over til Rødkilde, såsnart jeg kom hjem fra den store tournée, og jeg ønskede ham velkommen.

Den 17. Juli kom han hertil, den 18. var jeg med ham i Ulfshale og 19de rejste han igen. Vi gennemgik da udførligt mit hærlovsforslag; vi nedes om nogle mindre ændringer deri, forøvrigt var han tilfreds dermed, idet han dog betonede, at man ikke fik kongens samtykke til en reduktion af hans yndlingsvåben, rytteriet, hvad Thomsen dog havde været villig til. Imidlertid var jeg stadig på det rene med, at disse mine og Dinesens ønskesedler ikke havde stor praktisk betydning, førend vi kunde bygge på grundlag af større auktoritet. Hedemann og Nøkkentved havde begge kompromitteret sig – og Thomsen vilde Dinesen have udelukket. Vi tænkte da muligen at sammenkalde et forberedende møde af flere mænd fra hver side, men først og fremmest galdt det om at have den villige del af regeringen med. Da jeg netop da gerne skulde tale med regeringen om at få Hans Rørdam kaldet til Fanefjord [19], aftaltes, at jeg skulde tage en tour til København og samtale med Nellemann.

Kort efter traf jeg A. Hage ved et jernbanemøde i Kallehave; han ind-

19] Præsten i Fanefjord, J. K. Bolwig, døde 23/7–93. Hans Kr. Rørdam blev ordineret til kaldet 26/10 s. a.

bød mig til en sejletour med hans kutter »Gemma«. Med denne kom han til Stege den 6. Aug., spiste til middag på Rødkilde, hvorefter jeg fulgte med til Oremandsgård, hvor der var stort fransk-tysk middags-selskab [20]. Tidlig Mandag morgen sejlede vi til Kbhvn. i en rask NV. Undervejs fortalte jeg ham om mit ærende i Kbhvn. og talte meget om den politiske stilling, som han opfattede ligesom Dinesen, om hvem han dog mente, at han overvurderede sin indflydelse. Jeg måtte stadig være på det rene med, at Dinesen kun var mellemmand.

For at forstå det følgende må jeg gå noget tilbage i tiden. I foråret var agrarbevægelsen blevet rejst på Fyn og bredte sig hurtigt over det hele land, og fandt selvfølgelig den bedste jordbund mellem vore politiske venner, der overvejende er landboerne. Vort parti trådte også strax i livlig forståelse med denne bevægelse. Jeg var en af de første rigsdagsmænd, der tog ordet i denne retning og var så meget villigere dertil, som jeg ønskede at bidrage hvad jeg formåede til, at bevægelsen ikke blev for snæver og ensidig. Den kunde blive en udmærket støtte for vor politik og hele samfundsopfattelse; men den kunde ved at udarte også blive et nyt sprængstof i den sociale kamp. Min opgave måtte være at holde beskyttelsestanker ude og at gøre mit til, at landarbejderne ikke blev skudt tilside [21].

Den 5. Juni var jeg som sædvanlig til grundlovsfest i Svendborg, der forløb som tidligere. Men på vejen fulgte jeg en indbydelse til Pejrup skov ved Fåborg 4de Juni og holdt der et foredrag, der navnlig omhandlede agrarbevægelsen, idet jeg til udgangspunkt tog min deltagelse i og indsigelse imod den måde, hvorpå guldmøntfoden gennemførtes i 1873, hvor jeg syntes at have været den eneste, der pegede på den fare, der siden har vist sig så grelt i ejendoms- og prioritetsforhold – se rigsdagsforhandlingerne dengang [22]. Jeg udtalte i Pejrup, at agrarbevægelsen kunde vente virksom støtte af vort parti, når den holdt sig fri fra de

20] Oremandsgård, der ligger syd for Præstø, tilhørte folketingsmand Alfred Hage siden 1872.

21] Agrarbevægelsens godsejergruppe var ivrig for indførelse af toldbeskyttelse af korn, medens det mindre landbrug, dels på grund af den derved forårsagede prisstigning på brød og især af hensyn til nødvendigheden af billigt foderkorn, var stærke modstandere deraf. (Se Neergaard s. 293 f.)

22] Ved eneste behandling af forslag til Møntlov 19/5–73 (Ft. 72/73 sp. 5380) påpegede Bojsen, at der på grund af de svingende guld- og sølvpriser ville komme en forskel mellem det officielle tal for differencen mellem de to metaller og det reelle på knap 1 %, der i prioritets- og ejendomsforhold ville give tab for skyldnerne. (Jfr. Rubow: Nationalbankens Historie II s. 24.)

Tyske bestræbelser for kunstig at fordyre levnedsmidlerne [23]. På den store rundrejse spillede denne bevægelse stærkt ind i forhandlingerne. I Roskilde holdtes der efter fællesspisningen et særligt agrarmøde, hvor jeg udtalte mig i samme retning, og ved landbofesten i Horsens var dette hovedemnet. I Juli måned var jeg derefter særlig beskæftiget med at udforme mine tanker i denne henseende med det formål at tilvejebringe forslag, der kunde ventes gennemførte. Med min broder Peter, der strax med iver havde kastet sig ind i agitationen, knyttede jeg desangående en virksom forbindelse, og det lykkedes at influere væsentligt på agrarforeningens program [24].

Med alle disse dels politiske dels agrariske planer kom jeg til Kbhvn. den 7. Aug. og besøgte dagen efter Nellemann, med hvem jeg fik en meget lang og indgående samtale, der var indledet ved et møde med Dinesen hos mig.

Jeg begyndte med at udtale, at da tanken om en »forrigsdag« var ugørlig, galdt det om at benytte tiden strax fra rigsdagens sammentræden, og navnlig måtte højre ikke lade sig binde som ifjor af hensynet til terminsmødet af deres delegerede. N. svarede, at dette møde var udsat på en sådan måde, at det forhåbenlig kunde ties ihjel med det samme. Han misbilligede ligesom jeg disse »overrigsdage«. Jeg udviklede dernæst for ham, hvorledes jeg da tænkte mig, det kunde gå. Først skulde man tage fat på en midlertidig finanslov, lydende på, hvad begge thing i foråret havde stemt for, medens det provisoriske henskødes til senere afgørelse efter statsrevisionens indstilling. På denne måde kunde ministeriets krav om at opnå en finansbevilling opfyldes, og thinget havde jo siden 1886 vedkendt sig i princippet at ville give bevilling under dette ministerium. N. syntes ikke utilbøjelig til at gå ind herpå, men satte mig i nogen forlegenhed ved at spørge om, hvad jeg mente at vinde ved således at dele forhandlingen. Da jeg ikke vilde bringe ministerspørgsmålet på bane, gik jeg udenom dette kildne punkt, men formoder, at han gættede min

23] Ved toldloven af 1879 gik Tyskland brat over fra en forholdsvis liberal toldpolitik til en meget stærk beskyttelse af indenlandske landbrugsvarer, hvilket naturligt medførte en kraftig prisstigning på levnedsmidler. Toldsatserne blev i løbet af 80erne gentagne gange forhøjede.

24] Fra Peter Bojsen foreligger et langt, fortroligt referat til broderen af et møde i Fredericia (vistnok i september eller oktober 1893) mellem 26 agrardelegerede, hvor foreningens program blev affattet.

En række breve fra Harald Branth, Sdr. Elkjær (29/5, 13/10, 27/10, 14/11) viser, hvor stærk Frede Bojsens indflydelse har været. Branth skriver i øvrigt 13/10: »Deres broder får som agrar og til hovedkarakter«. (Jfr. Neergaard s. 294.)

mening, at ministeriet skulde nøjes med at få en sådan bevilling, medens den efterfølgende hærlovsforhandling, som det i foråret var blevet klart, vilde foranledige krisen inden den endelige finanslovs vedtagelse kom for til det kommende forår. At N. forstod meningen ved at dele forhandlingen i disse 3 tempi, slutter jeg af, at han atter betonedede sit ønske om en afslutning, fordi han var træt og udslidt; særlig sympathiserede vi med hinanden i klager over søvnløshed.

Med hensyn til militærsagen var det øjensynligt, at Bahnson atter mente at være ovenpå. Der rasledes rask med sabelen. »Kommissionen« havde (selvfølgelig) støttet ham [25]; i »Vort Forsvar« havde oberstlieutenant Tuxen udsendt en prøveballon med yderligere militære krav [26]; meddelelse om uddeling af »mobiliseringssedler« i November fremkom på en sådan måde, at man måtte tro, at der skulde foranstaltes en mobiliseringsprøve; der averteredes hestemønstringer, og efter pålæg fra krigsministeren havde amtsforvalterne hos sognerådene forlangt indsendelse af »fribefordringslister« [27]. Jeg fremstillede nu for N. det uforsvarlige i al denne militære allarm, som N. åbenbart hellerikke billigede. Han lovede, at rygtet om en mobiliseringsprøve skulde blive dementeret i Berl. Tidende [28], og med hensyn til indsendelse af fribefordringslister yttrede han: »Hvad vil man gøre dem, hvis de undlader indsendelsen?« »Ord nok« tænkte jeg og forstod, at han mente, at krigsministeriet ikke havde myndighed til at udstede ordrer til amtsforvaltere og sogneråd. Jeg henstillede til regeringen at undlade på finanslovsforslaget at opføre vedligeholdelse til fæstningen; hvis det blev fornødent, måtte dette for et år kunne undværes. Han bemærkede sig dette, men han gentog, at om militære sager kunde han intet udtale. Jeg følte, at her stod vi ved det brændende punkt, og at rygtet visstnok havde talt sandt, når det fortalte, at de forligsvenlige ministre i dette punkt havde måttet bøje sig og love at holde mund, samt at man havde søgt at læge såret for Nellemanns

25] Krigsministeriets kommission til overvejelse af regeringens hærlovsforslag afgav betænkning 22/6-93, jfr. s. 263 f.

26] »Vort Forsvar« nr. 329, 30/7-93: C. Tuxen: »Et par Ord om Hærens Hovedopgave under en Krig«. I næste nummer skrev general Ernst en artikel benævnet: »Kan det forsvares længere at udsætte Forøgelsen af vore Besætningstropper, og vil Forøgelsen gøre en Indskrænkning af den mobile Hær tilladelig?«

27] Forudsætningen for røret var vistnok den kgl. anordning af 26/5-93 om foranstaltninger til krigsmagtens hurtige mobilisering. Se også Politikens leder 5/6-93, »Mobiliseringsfantasier«. Jfr. Berntsens brev af 30/5-93, sidste afsnit, Tre Venstremænd brev nr. 38.

28] Så vidt man kan se, fremkom et sådant dementi ikke.

vedkommende ved elefantordenen [29]. I militærsagen mødtes bestandig en uoverkommelig ukendt hindring, som visstnok hidrører fra kongen [30]. Ellers vilde Bahnson, så isoleret som han var i Marts, ikke have kunnet slå sig således op, at han atter kunde knalde med pisken.

Jeg gik da ikke videre ind på militærsagerne, men tog fat på den øvrige lovgivning og søgte navnlig at stemme ministeren gunstig overfor de agrariske planer, som jeg omgikkes med, idet jeg betonedede, at hvad der herom i år måtte komme frem, skulde helst være sådant, som venstre og højre kunde enes om. Jeg beroligede ham således for den frygt, at agrarbevægelsen tilsigtede at rejse ny politisk strid i dette øjeblik.

Til lettelse af hartkornet foreslog jeg at ophæve i kommunallovens § 50 den regel, at udligningen for en fjerdedel skal ske efter folketal [31].

En tiende afløsning, hvorved landstinget skulde frafalde Skeels tidligere påstand om topmål [32].

Nogle mindre toldlettelser såsom afskaffelse af maskintold.

På den mellemkommunale skattelov måtte landstinget ikke modsætte sig at beholde amtsrådene som appelinstans [33].

29] Justitsminister Nellemann udnævntes til ridder af elefantordenen 12/5-93.

30] Kongen var vistnok imod hærlovsforhandlingerne, fordi han vidste, at Bojsen og Thomsen var enige om en kraftig reduktion af hans yndlingsvåben, rytteriet. (Se s. 265 og 303.)

31] I landkommunalloven af 1867 § 50 hedder det: »Fordelingen [af amtsrepartitionsfonden] på kommunerne fastsættes særlig for hver gang, således at halvdelen fordeles efter kommunernes hartkorn, en fjerdedel efter folkemængde ved sidste folketælling og en fjerdedel efter amtsrådets skøn.«

Bojsens forslag (till. A 93/94 sp. 2801) gik ud på, at den fjerdedel, der hidtil var lignet efter folketal, blev tilskudt af staten. Forslaget blev vedtaget, men i fuldstændig ændret skikkelse og stadfæstedes 8/5-94. (Se videre s. 347 f.)

32] De forhandlendes tiendeforslag, der gik ud på afløsning mod et engangsbeløb, som tiendejderen kunne låne af staten og tilbagebetale over 60 år, stadfæstedes som lov 8/5-94. (Se videre s. 348.)

Landstinget, der mest bestod af tiendejere, krævede en meget høj afløsningssum og ville ikke ved vurderingen af tiendeværdien in natura nøjes med det almindelige strøgne skæppemål, men ønskede topmål på korntønden, hvilket betød en forøgelse på ca. 4% pr. skæppe korn. (Se landstingets betænkning till. B 87/88 sp. 1509.)

33] Bojsen havde 1879/80, 1891/92 og 1892/93 fremsat forslag om mellemkommunal beskatning, der skulle udligne beskatning for personer, der havde ophold i én, men erhverv i en anden kommune. I indenrigsminister Ingerslevs forslag om den personlige kommuneskat, der fremsattes 4/10-93 (till. A 93/94 sp. 2203), var det mellemkommunale forslag indlemmet. Som appelinstans indsattes her en overligningskommission. Forslaget blev ikke færdigbehandlet før forliget.

Nationalbanken skulde mod en renteaftag til statskassen kunne udstede et større beløb (10 mil. kr.) i ikke funderede sedler [34].

Om alt dette var N. enig med mig, men bemærkede, at bankens nuværende direktion visstnok var for »ubevægelig«; man havde forgæves søgt en handelskyndig mand til at efterfølge Levy. (Nu i Aug. 1896 er N. altså selv blevet manden, og vi får se hans virksomhed for oktroyreform) [35]. Han kunde imidlertid ikke sige noget bestemt om nogen af sagerne, var bleven kendelig forsigtig. Vi enedes imidlertid om, at han kunde forhandle med Estrup derom, men ikke med andre; og hvis jeg ikke hørte noget nærmere fra ham, kunde jeg gøre regning på, at regeringen vilde vise sig villig.

Mit officielle ærende fik jeg røgtet, idet N. lovede at virke for Rørdams ansættelse i Fanefjord, men også her spillede Estrup ind med, idet N. bemærkede, at »Estrup visstnok interesserede sig for familien«.

Mit hovedindtryk var, at N. personlig indtog samme standpunkt som i foråret, men at det i mellemtiden visstnok med kongens støtte var lykkedes Estrup–Bahnsen at sætte sig betydeligt fastere i sadlen.

Strax efter kom Dinesen til mig, og vi talte atter om de forskellige forslag. I anledning af den midlertidige finanslov indskød han: »altså et nyt 8. November,« men jeg har siden forklaret ham, at »det påbegyndte og forberedte« måtte udelades, thi deri lå jo nu det provisoriske [36].

Derefter satte jeg Larsen ind i planerne, som han billigede, ligeledes Claussen. Efter hjemkomsten havde jeg besøg af Egebjerg fra Svendborg, hvem jeg forklarede mit hærlovsforslag, som han syntes godt om, særlig for skyttesagen.

Ole Hansen havde skrevet en lov om at lægge tvangsklausul på bestående huse. Jeg rådede ham til at indskrænke dette til de virkelige »tvangshuse«, men bad ham tillige om at besøge mig, for at vi kunde

34] Forslaget tilsigtede at bremse det omfattende prisfald, der var begyndt ca. 1890. Bojsens forslag bidrog muligvis til justitsministeriets kundgørelse af 10/11–94, hvorefter Nationalbankens beholdning af tyske mark måtte henregnes til bankens metalfond med et beløb af højst 6 mill. kr., hvormed seddelmassen måtte forøges.

35] Nationalbankdirektør Moritz Levy, der havde været kongelig udnævnt direktør siden 1861, døde 12/7–92. Embedet stod ledigt, indtil J. Nellemann kort efter sin demission som justitsminister i Juni 1896 blev udnævnt.

36] Det moderate venstres forlig med højre 8/11 1877 gik ud på, at finansåret 1877/78 gennemførtes ved en midlertidig finanslov først gældende til 31/12–77, siden forlænget finansåret ud, hvorefter regeringen bemyndigedes til at indkræve og forbruge de bevillinger, der var opført på den formelt forkastede provisoriske lov, »forsåvidt angår arbejder og foranstaltninger, der allerede er påbegyndt«. Se også s. 84.

tale nærmere sammen derom [37]. Han kom her i Sept., og jeg forklarede ham vanskeligheden ved at bebyrde fri ejendomme med sådan servitut og udarbejdede et forslag for ham i en anden affattelse [38]. Jeg benyttede da lejligheden til at sætte ham ind i mine andre landboplaner. Jeg havde udarbejdet bl. a. en tiendeafløsningslov, som jeg havde sendt Kl. Berntsen til gennemsyn, men denne havde ment, at der ikke var interesse nok for en så moderat ordning. Da jeg nu udviklede det samme for Ole Hansen, blev han meget ivrig for forslaget og holdt bestemt på, at vi skulde have det frem strax. »Enhver kunde da regne ud, at det vilde være en betydelig vinding i længden«. Så underlig går det: da forslaget endogså var blevet endnu gunstigere for tiendeyderne – endte Ole Hansens samlingen med efter Alberti's parole at stemme imod forslaget [39]! Men spiren til Ole Hansens modstand var måske lagt, da jeg ikke kunde støtte hans husmandsforslag – den faderkærlighed!

Forinden hans besøg havde Claussen været her i begyndelsen af September og var en tour med i Ulfshale. Vi drøftede udførligt planerne for vinteren og stemmede godt overens. Særlig udviklede jeg for ham planen til en landbokommission, og han påtog sig at være ordfører for denne sag [40].

Nogle dage efter kom min broder Peter her på sin første agrarrejse, og vi drøftede det kommende agrarprogram, som han havde forhandlet med H. Branth, Sdr. Elkær. De var enige i min henstilling, at planerne skulde forberedes ved en forudgående samtale med Moltke–Lystrup og mig, for at programmet kunde være nogenlunde gennemførligt. Jeg udviklede da for ham alle mine forslag i denne retning. Han fandt dem gode

37] Ole Hansens forslag tilsigtede et forbud mod at nedlægge husmandssteder. Ifølge en forordning af 1791 måtte en gård ikke nedlægges, uden at der i stedet oprettedes to husmandsbrug. Disse brug kaldtes plighthuse eller måske oftere tvangshuse (se Skrubbeltang: Den danske Husmand I s. 69). Ole Hansen havde forhandlet med Bojsen om sagen allerede i vinteren 1892/93 (jvr. Ole Hansens breve af 6/8 og 19/9–93 i Bojsens arkiv.)

38] Bojsens udkast til lov om indskrænkning i adgang til nedlægning af jordbrug findes endnu.

39] Alberti gik mod Bojsens tiendeafløsningsforslag, dels fordi han mente, at man burde forsøge at gennemføre en tvangsafløsning, og dels fordi han fandt statskassens bidrag (6 mill.) for dyrt. Ole Hansen stemte for Albertis forslag ved 2. behandling om at begrænse statens bidrag til 1 mill. (Ft. 93/94 sp. 5748). Både ved 3. og ved sidste behandling vedtoges loven enstemmigt.

40] Bojsen foreslog nedsat en landbokommission på 15 medlemmer, 5 valgt af indenrigsministeren, 5 af folketinget og 5 af landstinget. Kommissionen skulle overveje en lovgivning om udstykning og sammenlægning og om jordlodder til landarbejdere. Forslaget blev lov den 13/4–94.

og vilde nu virke videre i samme spor. Siden fik jeg atter brev fra Kl. Berntsen, der ved nærmere overvejelse fandt tiendeloven god og nu vilde påtage sig ordførerskabet [41]. Ligeledes var det min hensigt, at Neergård skulde tage amtsskattesagen, Larsen renteloven og Holm præstelønningsloven, hvis den atter kom frem, Andreas Sørensen hypothekloven o. s. v. [42]. Jeg vilde helst så meget som muligt træde i baggrunden – der vilde blive nok til mig, når de politiske forhandlinger skulde genoptages.

Imidlertid overraskedes jeg af brev fra Tutein, at han havde nedlagt sit mandat og udpeget J. K. Larsen til sin efterfølger [43]. Denne hastighed voldte meget bryderi, da det ikke var lett at få bragt alle vore venner deroppe overens, da de følte sig stødt over en sådan påoktrojering. For at der ikke skulde opstå farlige rivninger, måtte jeg endogså påtage mig skylden for hastværket! En del af disse kritiske forhandlinger måtte jeg på en jagttour i Ulfshale føre pr. telefon og telegraf til Ålborg. Imidlertid, det lykkedes dog dennegang at få Larsen valgt, men hans stilling var svag, og han forbedrede den ikke som rigsdagsmand. Han har for lidt personlig prestige, og det forslår ikke, når han samledes med os i Kbhvn. og erklærede, at han var valgt på at skulle følge Bojsen! – Ja, han er min gode ven, men jeg har dog ikke været tjent med at få skylden både for hans kandidatur og hans efterfølgende virksomhed, hvorved han desværre har tabt kredsen for vort parti [44].

Fra Alberti modtog jeg en officiel skrivelse til bestyrelsen, hvori han anmeldte at ville indbringe to lovforslag: om hartkornskatternes eftergivelse og om foranstaltninger imod »Stores« og lignende foretagender – begge udtryk for hans dobbelte stilling til land og by [45]. Jeg henviste

41] Berntsens breve af 10/9 og 29/9–93 er trykt i »Tre Venstremænd« brev nr. 42 og 43.

42] Hvad der menes med renteloven, kan ikke oplyses. Præstelønningsloven foretoges af Bojsen og R. Claussen lige efter rigsdagens begyndelse. Blandt agrarforslagene var ønske om oprettelse af en almindelig hypotekbank for Danmark.

43] Ferdinand Tutein skriver 12/9–93 til Bojsen: »Jeg kan ikke møde til oktober og bør derfor utvivlsomt nedlægge mit mandat. Vor tidligere kollega, J. Kr. Larsen, adr. Rottrupgård pr. Hals, er villig til at stille sig og er utvivlsomt den af vore meningsfæller, der har bedst udsigt til valg.« Bojsen telegraferede omgående tilbage: »Den nævnte mand er god!« og sagfører J. K. Larsen, Ålborg, blev valgt i Nørresundby-kredsen 9/10–93 med 777 stemmer mod en radikal kandidats 455.

44] J. K. Larsen, der stemte for forliget, tabte kredsen ved valget 9/4–95 til den radikale gårdejer A. K. Sørensen, der dog kun fik 6 stemmers flertal (785–779).

45] Albertis skrivelse er dateret 23/9–93. Et nystiftet aktieselskab med grosserer Fr. Velt som leder ville efterligne de engelske husholdningsforbrugsforeninger »Stores«. Ideen mødte forbitret modstand fra handelsstanden. (Om »Stores« og kam-

det til bestyrelsen. Imidlertid var forholdet til Alberti fremdeles venskabligt. I brev af 15. Sept. tilbyder han ligesom forrige år at samle partifæller m. fl. til »en parlamentarisk aftensmad« ved rigsdagens åbning og ønskede min vejledning ved indbydelserne, hvortil jeg svarede, at det vilde være heldigst at udstrække disse så vidt som muligt [46]. Imidlertid, inden vi nåede gildet, var der allerede kommen en kurre på tråden. Den 30. Sept. var der nemlig bestyrelsesmøde, hvori jeg – næst at anmelde nogle af mine forslag – fremlagde Alberti's brev og lovforslag, som bestyrelsen ikke vilde gøre til sine, men svarede Alberti, at indbringelsen måtte ske for hans egen regning og risiko. Det samme svar fik Ole Hansen et par dage efter, da han forelagde sit husmandsforslag [47].

Da behandlingen af de Albertiske forslag sikkerlig fik en ikke i øjeblikket forudset betydning i fremtiden, vil jeg derom bemærke, at en så klog mand som Alberti næppe har stillet et sådant forslag blot for at have den fornøjelse at rumle. Jeg antager, at tankegangen var denne: I eftersommeren er han bleven bange for forligsforhandlingerne, navnlig frygtende for, at Hørudderne på Sælland skulde slå sig op på hans bekostning ikke mindst overfor sparekassen; han har vel fået nogle ynk herom fra Sællandske bønder, særlig Jens Ramussen Snertinge [48]. Da nu agrarbevægelsen kom op, har Alberti ment, at her var en gunstig lejlighed til uden åbenbart brudd med forhandlingspolitikken at lede strømmen ind i et andet spor og lade forligsforhandlingerne drukne i en tilspidset agrarisk krig. Derfor ønskede han at give agrarprogrammet et absolut uigennemførligt indhold og samtidig trøste købstæderne med en krig imod Stores m. m. Således kunde der fremvoxe en krig af alle imod alle og ingen mere tænke på den politiske knude og dens løsning. Min plan var jo selvfølgelig den stik modsatte; det galdt for mig om netop at lede agrarbevægelsen ind i et spor, der med god vilje fra begge sider

pagnen mod dem i Danebrog se Anthon Måløe: En pressemands erindringer (1934) s. 163 ff.)

46] Albertis brev lyder: »Jeg ville gerne høre, om De mener, at det kunne være rigtigt at indlede rigsdagsarbejdet med en parlamentarisk aftensmad, da jeg i så fald er til tjeneste. Jeg har så tænkt, at det skulle være den 2. oktober eller, hvis partiet bliver tilsagt til at komme tidligere sammen, da d. 1. oktober.«

47] Ole Hansens forslag blev forhandlet i bestyrelsen 5/9-93, men man »fandt betænkeligheder derved og så helst, at det ikke forelagdes«. Ole Hansen insisterede imidlertid, og i et bestyrelsesmøde 7/9 vedtoges, at man da »ville tilråde partiet at lade ham forelægge det i tinget på eget ansvar«. (Bestyrelsesprotokol s. 68.)

Forslaget forelagdes i folketinget 16/11-93, men nåede kun til udvalg.

48] Den radikale Jens Rasmussen Snertinge var næstformand i Den sjællandske Bondestands Sparekasse.

kunde føre til et udbytte, og at den således indirekte vilde kunne medvirke til den almindelige politiske løsning. Disse to modsatte opfattelser måtte nødvendigvis støde sammen, og foreløbig kom A. til at ligge under.

Vinteren 1893-94

Ved bestyrelsesmødet den 30. Sept. var alle enige såvel om de af mig fremsatte forslag som også om, jeg skulde fortsætte forhandlingen med Steffensen, medens ligeledes alle fandt Alberti's forslag utidige. Ved gildet hos ham den 2. Oktober kunde de indviende nok mærke en strømkæntring; talerne kunde ikke samle opmærksomheden, skønt provst Nielsen gjorde sin bedste flid [1]. Jeg holdt mig mest til damerne og benyttede forøvrigt lejligheden til at træffe en aftale med kapitajn Dinesen, som lovede i det væsenlige at støtte os, skønt han vilde bevare sit forhold til »løsgængerne« [2]. – Høgsbro gjorde foreløbig ingen indvendinger; han havde i Sept. holdt møde med sine vælgere og i en rett ondsksfuld tale taget afstand fra vor politik. Han havde formodenlig ventet at blive krævet til regnskab herfor, men da vi lod, som om intet var passeret, syntes han vel tilfreds dermed og forholdt sig rolig, men i privat samtale forstod jeg, at han også var fjendelig imod agrarbevægelsen. Så meget mindre var han dog tilbøjelig til at følge Alberti [3].

I sommerens løb var forefaldet et stort mytteri ved ingeniurregimen-

1] Provst M. C. B. Nielsen var valgt af de moderate i Bogense 1892–95. 1909–10 var han kultusminister i det første radikale ministerium.

2] Kaptajn W. Dinesen, Rungstedlund, var valgt i Grenå-kredsen i 1892. (Om hans valg se Anthon Måløe: En Pressemands Erindringer s. 126–28.)

Den 3/10, dagen efter Albertis selskab, skrev kaptajn Dinesen til partiets sekretær, folketingsmand Højmark: »Efter at have talt med folketingsmand Bojsen – ifølge Deres anmodning – vil jeg meddele Dem, at jeg agter at stemme med det forhandlende venstre, når dette har brug for min stemme med hensyn til stemmeudfaldet af et valg, idet så det forhandlende venstre vælger mig ind i de udvalg, som jeg med rimelighed kan vente at komme ind i . . .«. Brevet ligger i Bojsens arkiv.

3] Høgsbros tale den 4/9–93 i Vester Hæsingø er gengivet efter manuskript i Fyns Tidende d. 5/9. Såvidt man kan se af et brev fra bladets redaktør Hans R. Egebjerg af 9/9–93, var der meget forskel på Høgsbros manuskript og hvad han egentlig sagde.

I et brev fra ca. 1/8–93 skriver Bojsen til Harald Holm: »Jeg beder Dem indtrængende at gøre, hvad De formår for, at han [Høgsbro] ikke gør ulykker.« (Harald Holms arkiv, RA.)

tet, hvor en stor del af mandskabet er håndværkssvende, der mente at ville forsøge en strike overfor den militære tjeneste. Dette medførte en krigsrett og forbedringshusarbejde for ophavsmændene, hvorover den borgerlige rettsfølelse blev meget allarmet. Da jeg forudså, at der herom vilde blive rejst sag i folkethinget, havde jeg forberedt et par forslag herom, dels om anvendelse af processuelt forsvar ved krigsretterne, dels om indskrænkning af det militære værnething, hvorom jeg havde brev-vexlet udførligt med C. V. Nyholm. Disse forslag blev grebne med megen iver af vore venner og gav mig naturlig anledning til en samtale med Steffensen i dennes hjem Søndag 1. Oktober. Han var imod indskrænkning af det militære værnething, vilde nok have indført en appelinstans, men ikke til højesterett (efter det Norske mønster) [4]. Derimod var han villig til at støtte forslaget om forsvar ved krigsretterne, og vi enedes da om at indskrænke forslaget dertil [5]. Forøvrigt forklarede han, at han havde været imod strafarbejde under 15 måneder som militær straf, vilde pryglestraf for bøller; jeg havde derimod i 1881 holdt på strafarbejde for at befri hæren for disse fyre. I anledning af mit forslag om at indføre et uddrag af den militære straffelov i mandskabets skyldbøger fortalte han, at han havde anbefalet, men krigsministeriet modsat sig dette.

Derefter kom vi ind på den almindelige politik, som han mente stod på samme stade som i foråret med den forandring, at man (også Dinesen) havde forliget sig med Thomsen, der nu var villig til at arbejde i vor retning »uden at gå krigsministerens ærende« [6]. Derimod vilde Wagner nu blive udelukket af hærudvalget (hvad dog ikke skete). Tanken om en midlertidig finanslov anså han ikke for praktisk, og da Claus-

4] Den norske grundlovs § 89 hjemler ret til appel i sager fra militære domstole til højesteret.

Bojsen forelagde forslaget om forsvar ved krigsretterne i folketinget 5/10-93. Det blev ikke færdigbehandlet i samlingen 93/94.

5] C. V. Nyholms kommentarer til Bojsens forslag er bevarede.

6] I dagbogen udleder Bojsen heraf, at Steffensen og højre »var påvirket af frygt for landstingsvalgene og modsætningen mellem land og by«.

Der bestod et gammelt mellemværende mellem Lars Dinesen og general Thomsen. Deraf kom det, at Dinesen af al magt søgte at holde Thomsen væk fra Bojsen ved at advare Bojsen mod »ræven« (se s. 263). Han havde således også til Thomsen kaldt Bojsen »upålidelig«. Ved et møde 25/9-93 kom det derefter til et opgør mellem Dinesen og Thomsen, hvorefter Thomsen frit kunne forhandle med Bojsen. Om noget meningsskifte hos Thomsen var der ikke tale, idet han også i de følgende forhandlinger »gik krigsministerens ærinde« ved daglig at stå i rapport til Bahnsen og Estrup. (Se Thomsens utrykte optegnelser på Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. saml. 1712 VII folio.)

sen ligeledes havde modsat sig denne (af en viss sky for en gentagen 8. November), måtte denne plan frafalde, skønt jeg fremdeles anså denne vej (med sine 3 tempi) [7] for den heldigste; men atter her viste sig faren ved stikord. Det var altså klart, at hærloven atter vilde blive hovedsagen, og at det forsåvidt var heldigt, at jeg var kommen i nogen forbindelse med Thomsen, skønt det siden ved samtale med Dinesen viste sig, at denne ingenlunde var »forligt« med T., men fremdeles advarede imod ham som upålidelig.

Endelig talte jeg med Steffensen om mine agrarplaner, som han syntes at billige i hovedtrækkene; jeg lod ham få en afskrift af tiendeloven. I det hele havde jeg det indtryk, at S. var meget villig og opsat på at nå et resultat.

I partimødet den 2. Okt. gik det som sædvanligt. Når medlemmerne kommer lige fra landet og møderne, er de stærkt optagne af agitationen og griber helst, hvad der i øjeblikket fængsler stemningen. Derfor tog man med iver mod krigsrettsforslaget, der hurtigt skulde startes. De forskellige agrariske forslag fandt man i det hele gode, men vilde, at agrarforeningen skulde have initiativet og vi derfor afvente dens første generalforsamling den 22. November. Således begik man den fejl at overlade de to første måneder til rumlen med Alberti's hartkornsforslag, som man vilde stemme for, dog uden at gøre det til vort forslag. Medens dette gjorde den fortræd, som det kunde ved atter engang at give landstinget anledning til en brutal afvisning [8] og derved tillige forbitre Alberti, som gav mig skylden for sit nederlag, fordi jeg ikke vilde tage ordet i sagen – under al denne bulder satte jeg al kraft ind på så meget som muligt at påvirke agrarernes program. Jeg førte i den henseende en dobbelt forhandling. Moltke, Frijs, Otto Scavenius og Steffensen ansås for velvillige overfor agrarbevægelsen; med dem havde jeg gentagne sammenkomster. Navnlig den 13. Oktober udtalte de sig imødekommende overfor mine forslag, særlig tanken om at dele amtsskatterne mellem stat og sognekommuner.

Imidlertid havde radikalerne fremsat et tiendeafløsningsforslag, der lovede ejerne en rundelig afløsning på statskassens bekostning. Da dette tydeligt tiltalte godsejerne, om end de nok så, at det ikke gik an i den grad at malke statskassen, bemærkede jeg med hensyn til mit tiendeforslag, at det ikke vilde fremkomme, førend det radikale forslags skæbne

7] Som Bojsen havde foreslået Nellemann 7/8–93, se s. 267 f.

8] Forslaget nægtedes overgang til 2. behandling med 32 stemmer mod 10. (Lt. 93/94 sp. 347.)

var afgjort [9]. Jeg vilde ikke »spænde ben« for de andre. Imidlertid forstod jeg også på landsthingsmændene, at de ønskede, at al reformlovgivning skulde komme som følge af et kommende forlig, hvorom jeg for tiden intet kunde udtale. På den anden side forhandlede jeg gentagende både mundlig og skriftlig med min broder Peter, Andersen Rosendal, Petersen Dalum, [Fr.] Laub og flere, der ledede agrarernes forberedelser ved møder i Århus og Fredericia, hvor overbestyrelsen vedtog et program, der i alt væsenligt stemmede med de råd, som jeg underhånden havde givet. Særlig morede det mig stiltiende, da Andersen Rosendal den 13. Nov. kom til mig og betroede mig, at det var et af ham udarbejdet udkast, der havde sejret i Fredericia.

Den 22.–23. Nov. var den med meget spænding ventede generalforsamling i Odense. Telegrammer fra min broder Peter meldte det lykkelige udfald og den fortrinlige stemning på mødet, en stemning, der åbenbart rakte langt udover det snævrere formål, men ligesom anteciperede forsoningen mellem de politiske partier. På mødet var foruden et mere omfattende program vedtaget en henvendelse til lovgivningsmagten, der punkt for punkt svarede til den række af lovforslag, som jeg forlængst havde udarbejdet [10]. Øjeblikkelig satte jeg derfor sagen igang – den var allerede forberedt ved aftaler med alle dem, der skulde være ordførere. Den 24de forelagde jeg forslagene for partiet, der gav sin tilslutning, dog med nogle betegnende forbehold. Med hensyn til amtsskattelevnen havde jeg foreslået, at den skulde henvises til finansudvalget og derfra få Neergård til ordfører. Herimod opponerede Alberti og foreslog et særligt udvalg, naturligvis i den tanke, at han deri skulde blive den ledende og sandsynligvis præsentere landstinget sagen som en slags ny udgave af hartkornsforslaget, der nylig var forkastet. Herom blev der en kort og rett varm debat, hvorunder jeg gjorde gældende, at finansudvalget bedst kunde behandle sagen, da dens gennemførelse sikkerlig vilde afhænge af, hvor stort overskud der kunde tilvejebringes på finansloven. Finans-

9] Ifølge J. C. Christensens forslag overtog staten forpligtelsen til at fyldestgøre tiendejerne. Det 20-dobbelte af det årlige beløb udbetales i statsobligationer til ejerne, mod at tiendeyderne i 25 år indbetalte den normale tiende til statskassen. Bojsens tiendeforslag anmeldtes 25/11, samme dag som J. C. Christensens forslag kom til 1. behandling.

10] I Bojsens arkiv foreligger en koncept med Bojsens skrift til en resolution på agrarforeningens møde om en henvendelse til rigsdagen. Den begynder således: »Da mødet erkender, at det for agrarforeningen vedtagne program ikke kan ventes gennemført på en gang, men at det må komme trinvis, således at de større opgaver, der bl. a. kræver betydelige pengemidler, forberedes på hensigtsmæssigste måde, udtaler man ønsket om, at der straks søges gennemført: . . . «

»Værsgo' og sid ned!« siger den moderate Rasmus Claussen og højremanden Lars Dinesen i munden på hinanden til agrarbevægelsens præsident, kammerherre Barner. Barner må tænke sig godt om for ikke politisk set at sætte sig mellem to stole. Tegning benævnet »Agrarbevægelser« (Punch 1893 s. 144).

udvalget (og Neergård) sejrede med 2 stemmers majoritet; dette var det andet sammenstød med Alberti. Jeg havde på fornemmelsen, at han pønsede på hævn, men endnu drømte jeg rigtignok ikke om, hvilken form den til slutning vilde tage.

Overfor tiendeloven tog Leth-Espensen afstand, den yderligere modstand udviklede sig først efterhånden. Skønt det vedtoges, at bestyrelsen skulde indbringe alle forslag på engang, nægtede nu Høgsbro at under-

skrive, idet han skød sig ind under sin formandsstilling. Jeg skulde være ordfører ved indbringelsen, medens de særlige ordførere skulde tage af føre ved de enkelte sagers 1ste behandling.

Om aftenen løb jeg fra Herodes til Pilatus for at få et autentisk aftryk af agrarernes resolution, men kunde ikke få den hverken på Dannebrogss kontor eller hos Ritzau – jeg telegraferede da til Peter og forlangte tilladelse til at starte alle forslagene, som han godt kendte. Svaret »ja« indløb først netop ved mødets begyndelse i folkethinget dagen efter. Det viste sig også nødvendigt at haste, thi samtidig havde J. K. Lauridsen anmeldt en række andre »agrarforslag« [11]. Alle ventede naturligvis, at der vilde komme noget fra os, og de ledende i højre var som sagt bekendt med hovedtrækkene deri. Alle ministrene var derfor tilstede, og jeg meddelte Ingerslev spøgende, at nu kom hele agrarlæsset, hvortil han udrød: »I Gud bevare os, så tager jeg strax min afsked!« Han var overanstrengt og frygtede alt nyt arbejde.

Jeg holdt altså indbringelsestalen, og man mente, det gik godt – programmet »gjorde sig«, som det hedder [12]. Der blev hørt efter med den mest spændte opmærksomhed, og det var just ikke noget taknemmeligt hverv for J. K. Lauridsen at følge bagefter med en række gammelkendte forslag, hvori der næppe var en ny tanke. Efter mødet var der en overordenlig elegant parlamentarisk middag hos fru Rée, hvor dagens begivenhed naturligvis var samtaleemne. Der blev gjort overdreven megen ære af mig, og jeg har i dagbogen bemærket: Gid man hellere vilde følge mine råd end rose min tale! og sigtede herved visstnok til, at man ved at udsætte indbringelsen af forslagene havde tabt et par måneder af samlingen. Afventningen af agrarernes program var naturligvis et rygstød overfor vælgerne, men ellers havde forsinkelsen mange ulemper. Den tilsyneladende formålsløse ventetid virkede demoraliserende til alle sider på lignende måde som højres afventen af deres delegeretmøde. For at holde humøret oppe samledes vi gentagne gange i Decemberklubben (27. Okt.) og hos Neiiendams (14. Nov.) – men der var givet for meget spillerum for underhåndsagitation, der udgik fra Høgsbro og sandsynligvis nu også fra Alberti med det formål særlig at undergrave min stilling [13]. Det blev træffende sagt af H. Holm ved gildet hos fru Rée den 25de, at først fra den dag af begyndte rigsdagssamlingen.

11] J. K. Lauridsen (Je Kå) anmeldte 25/11–93 (sp. 970) et forslag til forandring i opkrævning af halvprocentafgiften ved ejendomshandler og et om brugen af stempelpapir. 22/12 anmeldte Lauridsen og P. Christensen endnu 5 forslag.

12] Bojsens tale for sine 6 lovforslag findes i Ft. 93/94 sp. 959–68.

13] Se Høgsbros dagbog 27/10–93 (II s. 187 ff).

Af agrarernes ledere fik vi kun utak – de troede nok for ramme alvor, at vi havde lånt deres forslag, som isåfald måtte være udarbejdede om natten mellem 23de og 24de! Tillige havde de fået en forestilling om, at de skulde kunne forene alle partier til fælles mål og løse alle knuder. I den følgende tid optrådte de derfor som de fornærmede overfor os og søgte endogså rett demonstrerende at tage afstand fra os. Overfor en del af højre fik vor optræden karakter af, at vi vilde føre agrarsagen i ilden imod dem og således lægge ud til en ny krig af økonomisk indhold. Man lod ialfald meget allarmet; der holdtes hyppige partimøder af højre, hvor forslagene diskuteredes. Også regeringen fik travlt. Parolen lød, som Ingerslev sagde: »Regeringen kan ikke således lade sig initiativet fratage; alverden taler jo nu kun om Bojsens forslag! Regeringen må selv fremkomme med noget!« og så arbejdedes der med damp i alle ministerier, og påny hengik der en lang tid med afventning.

Da højre imidlertid havde sundet sig noget og visstnok vejledet af deres ledende mænd, med hvem jeg jo allerede fra begyndelsen af Oktober, ja, allerede om sommeren, havde forhandlet om disse sager, vedtoges det på et partimøde at stille sig imødekommende til vore forslag, men ikke indlade sig på de radikales modforslag. Regeringen stillede sig på lignende måde ved sagernes første behandling, dog med den forskel, at Estrup modsatte sig amtsskatteforslaget, hvorom der derfor blev en temmelig skarp disput imellem ham og mig, der foreløbig var ordfører for den sag [14]. Derimod gav han tiendeforslaget en uheldigvis altfor varm tilslutning, der til anden side virkede skræmmende. Det var ængstelige tropper, der frygtede hinanden på alle sider. Forslagene gik i de forskellige udvalg, der tog fat på arbejdet, medens man med en ikke ringe spænding ventede regeringens kontratræk, der først kom efter nytår.

Imidlertid var der foregået adskilligt på andre områder. Der skulde vælges en efterfølger efter den afdøde bureauchef Dessau [15]. Begge revisionsassistenter [C. C.] Rasmussen og [H. C.] Hansen søgte pladsen; R. var den ældste, men ansås almindelig for ganske uskikket til at lede administrationen af bureauet, hvorimod Hansen utvivlsomt vilde blive en dygtig leder. Skønt R. var højre og H. sluttede sig til vort parti, blev H. støttet af landstingets formand Liebe og i almindelighed af højre og os. Men Høgsbro holdt på R., hvorved fremkom det særsyn, at folketingets formand anbefalede en højremand, landstingets en venstremand.

14] Estrup erkendte (sp. 1149) det forkerte i, at hartkornet betalte næsten alle amtsskommunens udgifter, men var imod, at staten skulle betale. Replikskiftet fandt sted 7/12–93 (sp. 1194–99).

15] D. Dessau, der havde været bureauchef siden 1865, døde 9/1–93.

Officielt påberåbte Høgsbro sig ancienniteten, som dog ikke var meget forskellig. Men den virkelige grund ansås at være – næst lysten til at gøre os og særlig N. J. Larsen, der interesserede sig for Hansen, imod – at være den, at Hansen i sin tid af Berg var bleven ansat som assistent med forbigåelse af Svend Høgsbro. I hvert fald, Høgsbro vilde ikke – trods megen påvirkning – bøje sig; og der blev da sluttet et kompromis mellem formændene, hvorefter begge ansøgere skulde forbigås, og en bureauchef Kretz i finansministeriet opfordres til at overtage pladsen. Da det hed sig om Kretz, at han var »europæisk højremand«, således som de fleste embedsmænd i ministerierne ansås for at være, vakte Høgsbros stædighed en levende uvilje i vort parti og tillige i højre, så der var stærkt tale om, at endogså begge thing vilde forkaste formændenes fælles indstilling. Liebe fik dog lett bugt med modstanden i landstinget [16]. Derimod blev der – visstnok for første gang – i folkethinget forlangt »kugleafstemning«, hvortil det fornødne apparat blev anskaffet. Det antoges, at højre overvejende vilde stemme nej, visstnok tillige som demonstration imod Høgsbro, hvis holdning var bekendt. Afgørelsen afhang altså af vort parti, hvor stemningen var meget bitter imod H. Denne gjorde sagen til »kabinetsspørgsmål«, hvad han jo visstnok overfor Liebe var nødt til. Dette blev for mig en vanskelig situation, da jeg nødig vilde have formandsskifte med deraf følgende vanskeligheder. Jeg gik da til H. og forlangte oplysning om hans stilling. Hans opposition var mig bekendt, men jeg ønskede at vide, om han i tilfælde af politisk uenighed vilde demonstrere ved at nedlægge sin formandspost, da jeg isåfald hellere vilde tage bruddet nu. Han svarede da, at han ikke vilde gøre sin stilling som formand afhængig af politiske hensyn, men kun af sådanne, der direkte berørte formandsposten. Han havde også tænkt sig, at vi til foråret kunde stå ved en afgørelse, som han ikke billigede, og hvorefter det vilde falde ham vanskeligt umiddelbart efter at gå til kongen 8. April. Han havde derfor tænkt at bede mig fungere i sit sted ved den lejlighed, idet han dog senere var villig til også at varetage dette hverv. Med denne aftale gik vi til partimøde, hvor der faldt skarpe udtalelser. Jeg opfordrede da H. til at forlade mødet, hvorefter jeg meddelte aftalen med ham og tilrådede at undgå et brudd. Som følge heraf afgav de fleste »ja« kugler ved forestillingen i salen [17]. Kretz blev

16] Landstinget indstillede Fred. E. Kretz til stillingen uden afstemning. (Se Høgsbro II s. 187, 24/10–93.)

17] Kretz valgtes 24/10–93. Der blev afgivet 54 kugler for ham, 38 imod. Revisionsassistent C. C. Rasmussen udnævntes 15/1–94 til herredsfoged for Bornholms vestre herred og H. C. Hansen blev 1897 birkedommer i Holsteinsborg birk.

således valgt og har forøvrigt siden vundet så megen sympathy, at der året efter bevilgedes ham et lønningstillæg.

Imidlertid, Høgsbro's undergrundsarbejde fortsattes – daglig hørte jeg, at snart den snart den havde været under hans behandling. Ved at mærke denne agitation – særlig gennem stationen »Otto«, Studiestræde 18 [18] – var Claussen blevet så altereret, at han henvendte sig til mig med opfordring til at fremskynde en afgørelse – han vilde i det øjemed opgive sin tidligere modstand mod at arbejde på grundlag af en finanslov for indeværende år. Denne plan lod sig dog nu næppe genoptage; den var jo beregnet på at iværksættes strax ved begyndelsen af samlingen. Vor samtale gav imidlertid anledning til sammenkomsten hos Neiiendam 14. Nov.

Allerede den 27. Okt. var der foranstaltet et møde i Decemberklubben sammen med vore redakteur. Jeg holdt foredrag særlig om vort forhold til parlamentarismen, fortalte historien om manden, der red med kun én spore; da man spurgte ham om grunden, svarede han, at han behøvede kun én spore, thi »når jeg sporer hesten i den ene side, så følger den anden side med af sig selv.« I politik haves de to »sporer« reformarbejdet og det parlamentariske krav, men da statshesten er noget kilden i den parlamentariske side, er det klogest ikke at anvende denne spore, thi gøres reformarbejdet med dygtighed, vindes derved den indflydelse, som efterhånden også løser den parlamentariske knude på den heldigste måde. Ved fællesspisningen fulgte diskussionen. Neiiendam talte over themaet »det er skidt med Høgsbro« – denne tav fremdeles [19]. N. J. Larsen var så forbittret særlig på mig, fordi jeg gentagende havde firet for Høgsbro, skaffet ham pension o. s. v., så at han i øjeblikket stod på det stade, at H. også skulde råde for vor politik. Desværre har Larsen rett i, at politik og personer så dårligt kunne skilles ad – vil man slå en politik, skal man slå dens personer; men det har jeg aldrig rigtig kunnet med. Åbenbart på drilleri for at »sætte lus i skindpelsene« rejste han sig for at »tale rent ud af posen« – og rettede det spørgsmål til de forsamlede redakteur, om de vilde være med til »at bevilge artillerister til fæstningen.« Det var ganske rigtig øjeblikkets brændende punkt i storpolitiken. Redakteurerne gik i fælden, og der kom en række meget spredte svar. Ejlersgård (Ålborg), [H.] Jensen (Slagelse), Lyngby (Køge) talte for forlig, hvoraf jeg slutter, at Lyngby's principal dengang endnu ikke

18] På hjørnet af Studiestræde og Larsbjørnstræde havde gæstgiver C. F. Otto et bekendt værtshus kaldet »Otto«.

19] Sml. Høgsbros dagbog 27/10–93 (II s. 188).

Sofus Høgsbros modvilje mod forliget var offentlig kendt, længe førend det blev afsluttet. Puk har her givet Høgsbro Penelopes klæder på for at anvende stroferne fra Odysseens 2. sang i let ændret form:

»Stadig hver rigsdag han sad og vævede fort på forliget.

Dog ved nattens elektriske blus han optrevled' sit dagværk.

– Sådant det gik en tid; men så blev til sidst det ondæget.«

havde skiftet stude i hovedsagen [20]. Laursen (Århus) og Jensen Fastrup (Ringkøbing) imod, men den sidste gik dog senere med. [H. J.] Hansen (Holbæk) (senere imod), [O. H.] Jørgensen (Skanderborg)

20] Kjøge Dagblad, hvor J. P. M. Lyngby var redaktionssekretær, var en aflægger af Danebrog og udkom med Alberti som ejer og Secher som redaktør 1892–94.

(senere med) og Videbæk (Odder) (senere imod) talte svævende. Det var just ikke noget lysteligt billede! Jeg søgte at dæmpe bølgerne ved en slutningstale, i hvilken jeg mindede om, at en politisk situation aldrig gentager sig uforandret. Stillingen måtte nu ikke bedømmes med det samme mål som i foråret. Hin situation var tabt, men der var nu tid til at vinde en ny! Knuden vilde nu knyttes om agrarbevægelsen og forhåbenlig løses med den; men jeg føjede også til, at agrarbevægelsens *politiske* betydning vilde være indskrænket til dette ene år, en forudsigelse, der har vist sig rigtig.

Da »Dannebrog« begyndte at koquettere med de Københavnske radikale, så det vakte opsigt, søgte jeg en samtale med Alberti, hvoraf det fremgik, at han nu var på det standpunkt at ville en »virksom« reformpolitik uden noget forlig. Jeg tvivlede naturligvis ikke om, at han fattede uforeneligheden af disse to veje, og jeg fik Berntsen til at søge yderligere klarhed herover. B. meddelte derefter, at A. atter var kureret for sin vaklen, og dette fik virkelig sit udtryk derved, at han ved mødet hos Neiiendam den 14. Nov. tog ordet og bestemt støttede mig i den fremstilling, jeg havde givet af situationens mål og midler. Der blev den aften et muntert lag på grund af et væddemål om 10 flasker champagne, som Ravn havde vundet fra A. Spørensens, der havde påstået (før April 92), at vi ikke vilde avancere ved valgene. Da Høgsbro var udebleven (sagens på grund af Neiiendams tale den 27de Okt.) [21], var Fr. Bajer (der fremdeles simulerede at høre til partiet) ene om at protestere mod enhver benyttelse af fæstningen. Med megen applaus modtoges skåler af Bertelsen Vrigsted og Chr. Nielsen Skudderløse, hvori de opfordrede til i tæt fylking at følge mig gennem tykt og tyndt. Hurra!

Imidlertid havde Høgsbro tilrettelagt en moddemonstration. Vi modtog indbydelse til et nyt møde i Decemberklubben den 16. Nov., hvor H.'s våbendrager Elberling skulde holde politisk foredrag. E. udviklede her udførligt de Høgsbroske teorier om grundlovsændring m. m. støttet af C. V. Nyholm, der allerede tidligere havde fremsat lignende betragtninger i »Tilskueren« [22] – og tilsidst af Høgsbro selv, der spurgte mig, om jeg mente, at højre nu var modent til et forlig. Dette skulde altså være hovedslaget, som Høgsbro aldrig havde villet optage i partiets egne møder [23]. I gentagne taler svarede jeg da omtrent således (som det er

21] Jfr. Høgsbros dagbøger 14/11 (II s. 188).

22] Tilskueren 1892 s. 766–98: »Stridspunkterne i Grundloven«.

23] Det skal dog bemærkes, at Høgsbro talrige gange havde fremsat sine synspunkter, således som det fremgår af den af ham førte partiprotokol. Ved et partimøde fire dage senere (20/11–93) betonedede han endnu engang sit særstandpunkt.

refereret i dagbogen; det bemærkes, at Elberlings foredrag havde gjort fiasko, så det end ikke opnåede den obligate slutningsapplaus):

Da E. sluttede, havde jeg været i forlegenhed, om jeg kunde applaudere, thi jeg vilde gerne takke ham for foredraget, men jeg var ikke enig deri. Imidlertid havde vi kort efter hørt hurra fra den anden side af gangen, hvor selskabet »Det gode sindelag« var samlet – og jeg vilde i det gode sindelags navn udtale takken. Foredraget havde interesseret mig som et vidnesbyrd om, hvorledes rigsdagens politiske virksomhed tog sig ud fraoven – oppe fra bibliotheket; men udover videnskabelig interesse havde disse betragtninger ikke betydning for mig. Jeg kunde forstå fordringen om en grundlovsændring, når man deri vilde have et skalkeskjul – en dæksmand for intet at ville eller at kunne ad anden vej. Holsteins rigsrettsforslag betragtede jeg nærmest som et rygstød under de praktiske forhandlinger, som han samtidig indledede om en *forståelse* af grundloven [24]. Jeg vilde derfor ingenlunde fraskrive mig at opstille sådanne fordringer – jeg havde også adskillige luftkasteller desangående liggende i min skuffe, nævnte således at lade lige mange folke- og landstingsmænd danne en jury og lade højsterett være den rettskyndige straffeudmåler efter juryens kendelse for skyldig – samt lade de enkelte jurymedlemmers mulige forfald virke som en »Gudsdom« istedetfor lodtrækning o. s. v. – Men den dag man så mit navn på et grundlovsforslag, kunde man forstå det således, at der tiltrængtes et rygstød at falde tilbage på ved siden af de *virkelige* forhandlinger. Forsøg på en grundlovsændring er upraktisk. Dersom den skal gennemføres under Estrups ledelse, altså som selve forliget, vil det være umuligt at klare en rigsdagsopløsning (som jo hører til) under sådanne forhold, da selve grundlovsændringen jo altid vil blive omdisputabel. Skal den derimod foregå under ledelse af en ny regering, da vil krisen jo allerede væsenligt være ovre, når det er lykkedes at skabe en ny regering, og denne vil sikkerlig få andet at gøre end at begynde forfatningskampen forfra; vilde den gøre dette, vilde den blive udpebet fra alle de kanter, hvor de praktiske interesser kræves fremmede. – Og selve ændringen vilde blive umulig.

Vil man direkte søge at afskære højres fortolkninger om provisoriske finanslove m. m., så vil der til gengæld fornuftigvis kræves en ordning, der altid kan sikre en finanslovs vedtagelse. Denne ordning bliver ikke folkethingets finanslov eller ingen, men såvidt en sikkring af begge things indflydelse, så at der skabes en finanslov, med hvilken *enhver* regering ialfald en tidlang kan regere. Med andre ord, man må i princippet for

24] Om Holsteins forslag om en ændret sammensætning af rigsretten se s. 182.

finanslovens vedkommende udrive den parlamentariske spire af forfatningen. Jeg er ganske visst ikke mere en så sværmerisk tilhænger af folkethingsparlamentarismen som i mine unge dage. De sidste års erfaringer har vist det behagelige ved at benytte en højreregering (bortset fra provisoriet) til at fremme vor vilje. En ridehest kan gå både i højre- og venstregalop, det går dog fremad i begge fald – men højregalop rides for venstre schenkel, venstregalop for højre. Behageligst er det at ride i højregalop for venstre schenkel [25]. Den venstregering, der nu skulde træde til, vilde sikkerlig komme til at ride for højre schenkel, og det er ikke fristende. Men på den anden side at ende den 20årige kamp med folkethingsparlamentarismens grundlovsfæstede begravelse, vilde jeg ikke tilråde. Jeg vil være med til at bortskære vilde skud som disse »ingen over eller ved siden af folkethinget« eller »denne finanslov eller ingen« o. s. v., men jeg vil ikke beskære træet så dybt, at spirer til frugtbringende grene ødelægges. Grundlovens muligheder må bevares for kommende slægter, der mægter at bruge dem! Det går hermed som i den Norske politik. Den Norske grundlov indeholder muligheden for en Norsk udenrigsminister. Måske har det – som hos os – været forhastet at rejse kravet nu; mange vil synes, at det er et fremskridt at opnå Svensk eller Norsk fællesminister, men flertallet af Nordmændene vil dog ikke opgive den mulighed, der ligger i deres nuværende grundlov [26]. Lad altså grundloven være urørt for kommende tider, men søg en praktisk løsning, som skaffer os over øjeblikkets trængsel. Vi må ikke – som Nyholm – slå os tiltåls med, at kassen er tom og regeringen ikke kan mere. Vi brændte os for hårdt på den politik, der gik ud på at sætte regeringen til vægs, då den ingen anden udvej havde end provisoriet. Endnu består det traditionelle bånd på reservefondens 17 mil. kr., lad os ikke spille vore kort således, at også dette brydes [27]. Lad os endvidere

25] Schenkel er i ridekunsten betegnelsen for, at rytteren styrer hesten ved at presse underbenet ind i hestens side uden brug af sporerne.

26] Norge krævede på denne tid foruden eget konsultatsvæsen også særlig norsk udenrigsminister, idet man henholdt sig til den kgl. resolution af 13/4 1835 afgivet i svensk statsråd, hvorefter den norske statsminister i Stockholm fik adgang til at deltage i afgørelsen af norske eller norsk-svenske diplomatiske sager. (Sars: Norges politiske historie 1815–85 (1904) s. 226.)

27] Lige siden 1870erne var reservefonden holdt konstant på 17,8 mill. kr., der oprindeligt havde bestået af dels udenlandske, dels indenlandske værdipapirer. Under provisorierne havde regeringen ganske vist overført de udenlandske, let omsættelige papirer til kassebeholdningen til dækning af fæstningsbyggeriet; men til gengæld havde man overført et tilsvarende beløb i indenlandske aktier. (Se C. V. Bramsnæs: Den danske Rigsdag 1849–1949, V s. 163.)

vogte os for at skabe en sådan stemning, at en provisorisk brændevins-skat kan blive hilset velkommen af halvdelen af folket, hvadenten det er en under eller en over halvdelen.

Indflydelse og evner gælder mere end alle paragrafer. Vor politik må som hidtil gå ud på at unddrage provisoriet næring i dets egen kreds. Først når regeringen ikke mere *evner* at genoplive provisoriet, er dette besejret. En sådan stemning må konstateres ved en eller anden offentlig udtalelse. Formen er mig ligegyldig; er viljen der, blæser jeg ad alle paragrafer, selv grundlovs do.

I slutningen af sit foredrag antydede E. at der var en »tredie« vej, o: de reelle garantier gennem positivt reformarbejde og lokalt selvstyre. Denne vej er *måske* lang, men den eneste mulige – og for denne anvisning mere end den videnskabelige takker jeg Elberling!

Til Høgsbro svarede jeg, at det var netop det, der skulde vise sig, om højre var modent til et forlig nu, og isåfald galdt det om at benytte tiden.

Denne tale har jeg refereret så udførlig, ikke alene fordi jeg visstnok aldrig har holdt nogen tale, der slog bedre igennem – jeg talte med den iver, som det giver endelig at få fat på de mange undergravende og halvt tilslørede angreb på vor politik, og jeg fik næsten hele forsamlingen med mig [28] – men også fordi den indeholder kvintessensen af mangfoldige taler og samtaler under flere års arbejde i dette spor. Jeg kan også nu i 1896, da arbejdet er sluttet, vedkende mig samtlige disse betragtninger.

Hermed hvilede den Høgsbroske krig indtil videre.

Ligeledes hvilede lovforslagene i udvalgene foreløbig; om det indtryk, de havde gjort, vidner det lille smukke brev fra professor Falbe-Hansen af 26. Nov. [29]. At jeg på dette tidspunkt endnu havde vedligeholdt god forståelse med Alberti, viser dennes brev af 25. Nov. som svar på, at jeg havde bedet ham qua jurist gennemgå lovforslagene og derom sige mig sine bemærkninger [30].

28] Høgsbro skriver om mødet, at Bojsen og Claussen »havde stemningen blandt det forhandlende venstre for sig, hvorimod vi havde københavnernes for os«. (II s. 188).

29] Professor V. Falbe-Hansen skriver 26/11–93: »Jeg har netop læst bladene for idag og er bleven så stærkt greben af de lovforslag, som De og andre har indbragt i folketinget i går, at jeg ikke kan undlade at udtale for Dem en tak og anerkendelse. Jeg føler mig overbevist om, at De ved dette skridt har gjort et stort og lykkeligt greb, og at det vil føre til et godt resultat for land og folk.« Falbe-Hansen havde allerede 1890 tilbudt sit medarbejderskab (se Tre Venstrømænd s. 30 f).

30] Alberti skriver 25/11–93 om en detalje i amtsskatteforslaget. Brevet slutter: »De bad mig i går middags, om jeg kunne opfinde nogen indvending i tide; derfor dette.«

I anledning af, at agrarprogrammet indeholdt fordring om en snarlig toldreform, søgte »Avisen« som organ for det radikale højre at ophidse købstæderne og diskede i den forbindelse op med en krønike om, at der i 1891 ved sukkerlovens gennemførelse havde været en underhåndsoverenskomst om, at toldsagen skulde hvile. Skønt jeg principielt aldrig indlader mig på dementier af avisskriverier, der berører fortrolige forhandlinger, lod jeg mig dog dennegang bevæge til at benægte historien ved en erklæring i Dannebrog 6/12 93, hvortil Dinesen sluttede sig i Berl. Tidende et par dage efter [31]. Samtidig havde jeg sikket mig overensstemmelse så vel med Estrup som med de øvrige deltagere i forhandlingen 1891. Jeg forlangte af højre, at de skulde stoppe sådanne røverhistorier, men skønt Estrup på spørgsmål af Lüttichau udtrykkelig havde sagt, at »den lille avis« havde urett, så – enten mægtede de ikke eller turde ikke stoppe den lille avis, hvis krøniker faldt i så god jord hos de radikale på begge sider. Sammenhængen var som jeg under 1891 har forklaret [32].

En sag, der atter denne vinter i høj grad lagde beslag på mit arbejde, var den mellemkommunale beskatning. Som tidligere berettet havde jeg (der lige siden 1871 havde været meget beskæftiget med denne sag) i 1891–92 søgt at bringe den ind i et nyt spor, der undgik den vanskelighed, hvorpå den i virkeligheden hidtil var strandet, nemlig at flere kommuner skulde kunne direkte påligne skat på enkeltmand. Det ny princip – som jeg allerede i en privat samtale i Oktober 91 havde fået Ingerslev og Nellemann til at acceptere – gik ud på, at opholdskommunen alene skulde foretage skatteligningen, men at den opkrævede skat derefter skulde fordeles mellem de interesserede kommuner. Efterat mit forslag kun var nået til en foreløbig godkendelse i folkethinget, havde regeringen nu optaget princippet og føjet det ind i en mere omfattende lov om den personlige kommuneskat. På grundlag heraf arbejdedes der nu med megen flid i udvalget, og ved 1. December havde jeg gjort betænkningen færdig til konference med ministeren, Ingerslev. Efter nogen tids forløb meddelte imidlertid denne mig, at han var så svag og overanstrengt,

31] Bojsens dementi lød: »Foranlediget ved nogle udtalelser i pressen, der berører de forhandlinger, som i 1891 førte til forståelse om forskellige større spørgsmål, skal jeg oplyse, at der af disse forhandlinger overhovedet ikke fremgik nogen redigeret overenskomst, og at der heller ikke dengang faldt udtalelser, der kunne binde nogen af deltagerne udover det daværende tidspunkt.

København, 6. Dec. 1893.

F. Bojsen.«

32] Se s. 199. Et kortere afsnit, der gentager det s. 199 fremstillede, er her udeladt.

at han ikke turde give sig i kast med den sag, der med rette havde ord for at være den mest indviklede i hele vort politiske repertoire. Han bad mig derfor at konferere med departementschefen Hugo Hørring [33]. Forøvrigt var også jeg syg – forkølelse slog sig til overanstrengelse – en morgen (efter den Scholanderkoncert, som »Dannebrog« havde foranstaltet til fordel for de vestjydske fiskeres efterladte) [34] fandt dr. Hørring (broder til departementschef-ministeren) mig utilpas og konstaterede 40° feber. Jeg blev lagt i seng og måtte ligge en tid, kom atter op, men var jævnlig sengeliggende indtil jul. Jeg havde nok ført influenzaen tilhuse, og nu gik det slag i slag med sygdomme mellem børnene og pigerne, skarlagensfeber og difteritis, der varede det meste af vinteren og gjorde huset til et hospital midt under al vinterens spænding og arbejde. Først i juledagene kunde jeg møde i ministeriet og tage fat med Hørring på at gennempløje den vidløftige sag.

Vi syntes at komme godt overens; han er et klart hoved og derfor behagelig at forhandle med, og der var god udsigt til, at der kunde opnås et resultat. Jeg anede da ikke, at Hørrings hverv ikke var midlertidigt, men endeligt. Kort efter blev ministeriet delt og H. indenrigsminister. Det kunde næsten se ud, som H. først har villet forsøge, hvorledes det var at forhandle sager med rigsdagsmænd.

I juledagene fik jeg besøg af kammerherre Barner, og jeg gik ind på at være medindbyder til en sølvbryllupsindsamling til ære for kronprindsen [35]. Forøvrigt fik jeg af ham bekræftelse på, at agrarlederne havde været fornærmede på os. Disse misforståelser blev dog klarede, og jeg fik i det hele et meget godt indtryk af Barner, om end han ikke var meget fortrolig med politik. Det er ganske uden berettigelse, når der i højre fortæltes, at han var noget nær idiot, kunde end ikke skrive rigtigt o. s. v. Han var kommen på kant med Estrup i anledning af, at broderen, overtoldinspektør [K.] Barner, var som misliebige (på grund af modstand mod frilageret) forsat fra Kbhvn. Der skulde dog også have været andet ivejen. Om politik talte jeg egentlig aldrig med Barner, kun agrarsager.

33] H. E. Hørring, der 1897–1900 var konseilspræsident, var fra 1889 departementschef for indenrigsministeriet. Da dette deltes i to 15/1–94, overtog han indenrigsministerposten.

34] Under en storm på Vestkysten 21/11–93 omkom 48 fiskere.

Sven Scholander var en da meget fremtrædende svensk visesanger.

35] Kammerherre S. Barner til Eskildstrup, der var agrarforeningens formand 1893–95, ville oprindeligt have Bojsen ind i komiteen for sølvbryllupsindsamlingen. Men Bojsen vægrede sig og nøjedes med at være medindbyder. (Jfr. Bojsens koncept af 23/12–93 og Barners brev af samme dato.)

I begyndelsen af December døde ordføreren for mine stillere, Anders Jensen i Råby efter længere tids håbløs sygdom. Jeg havde skrevet til ham på sygelejet, og efter hans død skrev jeg om ham i Møns folkeblad og gav ham et godt eftermæle. Han havde overtaget ordførerskabet efter gamle Didrik Hansen i Nyborre; nu arvedes det igen af dennes udmærkede søn Hans Didriksen i Mandemarke.

Foruden det øvrige arbejde havde jeg i efteråret vidløftige mundlige og skriftlige forhandlinger om tegning af roeareal på Møn efter de ny reducerede kontrakter og anlæg af den ny station på Høje Møn [36]. Efter flere forgæves tilløb lykkedes det endelig at få sagen ordnet. I den anledning måtte jeg endogså ganske mod min regel gå til et stort middagsselskab, nemlig hos direktør Hagemann sammen med Københavnske borgmestre og borgerrepræsentanter. Det overraskede mig, at Hagemann tog mig tilbords midt i dette for mig fremmede selskab. I en samtale med broder Peter om anlæg af en sukkerfabrik ved Horsens i denne tid havde Tietgen sagt til ham: »De har nok det tilfælles med Deres broder, at De aldrig får noget udrettet, fordi De ikke tør gøre noget, der blot har skin af at være i Deres egen private interesse!« Jeg fik her lejlighed til at tale med borgmester Borup om landbokommissionen, i hvilken jeg forudsatte, at han skulde være formand, hvad han også var villig til (som største auktoritet i landboret). Det blev dog som bekendt ikke ham [37].

Jeg går nu over til at berette, hvad der imidlertid foretoges med hensyn til den egenlig politiske forhandling, hvoraf sikkerlig det meste af det øvrige arbejdes udbytte vilde komme til at bero.

Ved at indlede finanslovforhandlingen i 1892 havde jeg yttret en tvivl, om det vilde lykkes at nå til en løsning i den rigsdagssamling [38]. Jeg troede det ikke selv dengang. Dels var det den første samling efter valgene; efterdønninger af agitationen beherskede endnu mange sind, og der var mange ny medlemmer. Dels – og det var det vigtigste – manglede der endnu meget forarbejde. Jeg havde nærmest tænkt mig, at den første samling netop skulde bruges til at gøre dette arbejde, dels med hen-

36] Som følge af de faldende sukkerpriser indskrænkede roedyrkerne sukkerroearealerne. I 1893 indførtes nye, lavere tariffer, der dog, for at stimulere en udvidelse af det dyrkede areal, bød en forhøjelse på 5 øre pr. centner roer for dem, der udvidede arealet med $\frac{1}{3}$ eller mere.

Det er antagelig saftstationen i Ålebæk, Borre sogn, der oprettedes. Den leverede til De danske Sukkerfabrikkers filial i Lindemarke.

37] Amtmand G. Tillisch blev landbokommissionens formand.

38] Se s. 235.

syn til hærloven, dels med hensyn til det hele lovgivningsarbejde, der skulde ledsage en almindelig overenskomst. Den anden samling skulde indeholde afgørelserne, og den sidste skulde under en ny regering benyttes til at tilrettelægge et godt program for valgene.

Det var altså egentlig uden for min forudsætning og vilje, at der i den foregående samling var taget direkte fat på løsningen, og jeg havde kun taget del deri, fordi der i højre var så stærk tilbøjelighed til forlig. Denne tilbøjelighed havde dog ikke været stærk nok til at bryde modstanden, og det viste sig her som altid, at der bagefter fulgte nogen reaktion og slappelse. På sommermøderne havde jeg derfor stadig beskæftiget mig med den tanke, at det galdt at benytte det rette øjeblik, når det tilbød sig. Den samme tanke var nu også tema for min indledningstale i folketinget [39]. Themaet var formet således: Når to linier divergerer, vil de på et visst punkt mødes for på den anden side af dette punkt atter at divergere. Det er klart nok, at de politiske strømninger i vort land var divergerende, og derfor, når en heldig overenskomst skal nås, gælder det om at benytte det øjeblik, da linierne mødes, thi venter man længere, vil divergeringen vise sig. Jeg ønskede derfor, at mødepunktet måtte komme i denne samling og tilkendegav altså tydeligt nok, at jeg vilde gøre, hvad jeg kunde for at nå målet i dette år.

Imidlertid varede det meget længe, inden nogen virkelig forhandling kom istand, og grunden var atter de modstridende strømninger indenfor højre. Det var ganske i det tågede, med hvem en forhandling burde optages. General Thomsen arbejdede på livet for sin rehabilitering i sit parti og fortsatte sin bestræbelse efter at knytte forbindelse med mig. Allerede den 6. Oktober kom han og gjorde visit »til fruene«, som han udtrykkelig bemærkede, men benyttede dog lejligheden til at erklære sig villig til en virkelig forhandling, såsnart jeg var rede til en sådan. Da imidlertid både Dinesen og kapitain Madsen gentagende advarede imod ham, holdt jeg mig tilbage for at afvente, hvad denne kappestrid vilde blive til, idet jeg dog nok anede, at T., når han vilde lægge sig i selen, var de andre overlegen i dygtighed og afgørende indflydelse. Da både D. og M. rådede mig til en forhandling med oberst N. P. Jensen, der var i flagrant krig med Bahnson og ansås villig til en forståelse med venstre [40], så benyttede jeg en lejlighed, da han var tilstede på tilhører-

39] Ft. 93/94 sp. 53–60.

40] Oberst N. P. Jensen var kommet i konflikt med sin foresatte, general Meldahl, der fandt støtte hos krigsminister Bahnson. Denne var ikke oberst Jensen venlig stemt på grund af hans oppositionelle holdning over som folketingsmand 1874–84. (Se N. P. Jensen: Livserindringer II s. 118 ff.)

pladsen til at indlede en samtale, og dette medførte, at jeg i fortrolighed sendte han mit hærlovsudkast til eftersyn. Jeg fik det nogen tid efter tilbage med den udførlige skrivelse af 19. Oktober [41]. Hellerikke han altså turde eller vilde tage affaire. Siden efter, da han så resultatet, som han stærkt misbilligede, har han beklaget, at han ikke dengang tog fat, såmeget mere som mit udkast naturligvis ikke kunde være et ultimatum. Men sagen var sagtens den, at det endnu ikke var endelig afgjort, om han skulde være general eller afskediges, og under sådanne forhold har han vel ikke villet kaste en afgørende handske til Bahnson [42]. Han besøgte mig, men gjorde intet for at knytte forhandlingens tråd videre, og jeg har senere sagt ham, at jeg derefter måtte være henvist til at benytte de veje, som jeg fandt fremkommelige, når ingen af hærens ansete officerer turde eller vilde træde i skranken; og han har heri givet mig rett og vendt sin vrede imod Bahnson og Thomsen.

Det gik da også, som jeg nok havde på følelsen: den 31. Oktober kom Dinesen til mig for at sige, at der ikke var andet at gøre end at optage forhandlingen med Thomsen; denne havde nu udtalt sig imod Bahnson o. s. v. [43]. Til mig havde han gentagende sagt, at jeg kunde »stole på ham«, at han ikke vilde misbruge nogen fortrolighed o. s. v. Samme dag modtog jeg en indbydelse til mig og Augusta at spise til middag hos ham (se brev 31/10), hvad vi også gjorde, uden at der blev talt om politik; vi spillede l'hombre [44]. På dette tidspunkt havde han altså nået personlig udsoning til begge sider.

Imidlertid kunde jeg endnu ikke blive klar over, hvilken retning man i det hele styrede i højre. De to første måneder gik hen med en underjordisk krig angående deres delegeretmøde. Som allerede Nellesmann ud-

41] N. P. Jensens brev af 19/10-93 findes nu i Klaus Berntsens arkiv, se s. 307 note 72. N. P. Jensen var tilstede i folketinget, da hærloven 18/10 var til 1. behandling. »Samme aften besøgte jeg Bojsen. Han indledede med, at han havde henvendt sig til mig, fordi det blev betragtet som givet, at jeg skulle være Bahnsons efterfølger. Jeg bad ham lade denne betragtning fuldstændig ude af betragtning.«

N. P. Jensen gennemgik samme nat Bojsens forslag, men var utilfreds med det og henviste til forhandling med general Thomsen. (N. P. Jensens erindringer II s. 141 f.)

42] Efter striden med general Meldahl var oberst N. P. Jensen i februar 1893 blevet forsat og bevilliget orlov. At han ikke derefter blev afskediget skyldtes vistnok Christian IX og prins Hans.

I »Vort Forsvar« for 20/5-94 (altså inden Bahnson var afgang) rettede han et voldsomt angreb på den bojsen-thomsenske hærlov.

43] Se s. 275 note 6.

44] Thomsens brev af 31/10 synes at være bortkommet.

talte i sommer, gik det forligsvillige højres bestræbelse ud på at tie delegeretmødet ihjel engang for alle. Men her stødte man på modstand hos Estrup, han vilde ikke opgive disse møder, som danner grundlag for agitationen. Man føjede sig og forberedte altså det sædvanlige terminsmøde. Imidlertid var alle tanker optagne af den styrkeprøve, her kunde ventes overfor Jakob Scavenius og hans venner – forinden var alle reserverede og vilde ikke kompromittere sig ved deltagelse i storpolitiske forhandlinger, som altså måtte udsættes. Dinesen arbejdede dag og nat for at instruere og dirigere de delegerede, og det var forsåvidt lett for ham, da han havde hele organisationens tråde i sin hånd og tildels endog kunde udpege, hvem der skulde møde fra provindserne [45].

Dinesens stemning overfor mødet gav sig en dag et uvilkårligt udtryk, da han i finansudvalget ved omtale af delegeretmødet havde udbrudt: »å det skidt.« Dette havde Jens Busk hørt og – karakteristisk for ham – strax løbet hen til redakteur Carstensen ved »Dagens nyheder« og fortalt historien; derfra var den bragt til Matzen, og denne havde så i højres bestyrelse raset imod Dinesen og sigtet de forhandlende for »forræderi«. Herover havde Moltke taget til genmæle med den følge, at Matzen havde forladt mødet i vrede. Derefter var Moltke gået til Estrup, Steffensen til Ingerslev og RThott og erklæret, at de ikke mere vilde tåle Matzens rumleri [46].

På delegeretmødet vandt de forhandlende en lett sejr – det hed sig med $\frac{4}{5}$ flertal. Dinesen havde klaret sig godt, men dermed var også hans kræfter udtømt. Dagen efter blev han ramt af et hjerteslag, der gjorde ham ukampdygtig for resten af samlingen, og som han ikke siden har forvundet. Han blev bragt på hospitalet, hvor jeg besøgte ham et par gange under strengt forbud imod politisk konversation. En mærkelig tilskikkelse, at han netop i dette kritiske øjeblik skulde sættes ud af spillet, og dog synes jeg nu bagefter at kunne forstå det. Hans hverv var endt, da han netop med held havde forsvaret den hidtidige politik i højre. Men samtidig var man blevet ked af hans ledelse. Forsøget i 93 var væsentligt hans værk; da det strandede, var i virkeligheden hans tid forbi. Politisk set vilde et forlig i 93 have været heldigere for os end senere; var det dengang lykkedes, vilde der næppe være sket noget frafald af betydning i det forh. venstre, medens højre mere åbenlyst vilde være sprængt. Men derfor blev modstanden så stærk, og Dinesen havde

45] Højres delegeretmøde fandt sted i midten af december 1893.

46] Det står muligvis i forbindelse hermed, at professor Matzen 8/12-93 udmeldte sig i protest af højres repræsentantskab.

overvurderet sin evne til at overvinde den. Når det ikke kunde gennemføres, burde forsøget ikke være gjort, thi der følger altid en reaktion efter. Trods alle udtrykkelige bestræbelser for at oprettholde forsonlighedstendensen, virkede det mislykkede forsøg skadeligt til alle sider; ja, nogle mente jo endog, at det gunstige øjeblik, »mødepunktet«, allerede var forskærtset (se Falkenstjernes tale herom) [47]. Der blev nu tid for de enkelte til at regne ud, hvorvidt de kunde bjerge deres eget skind og alligevel få forliget istand, om end det så skulde købes med en sprængning af vort parti og således forvandles fra en taktisk sejr til et *taktisk* nederlag.

I højre vendte uviljen sig imod Dinesen, fordi han ligesom havde voldtaget sit parti. Efterat han derfor (efter lang tids underhånds-kamp) omsider havde erkendt, at nu måtte Thomsen overtage ledelsen af forhandlingen, og efterat han med dygtighed havde givet det officielle forsvar for sin politik og officielt havde sejret, så var i virkeligheden hans øjeblikkelige hverv endt. Tiden vil vise, om han vinder kræfter og held til at genopbygge sin politik, der samstemmer med vor i modstand mod Københavneriet.

Hans sidste meddelelser til mig gik ud på, at under kampen angående delegeretmødet, Matzen m. m. var stemningen imellem godsejerne vendt sig mere og mere imod Estrup. Betegnende var en yttring af Ahlefeldt: »Hvorfor sælger mennesket (Estrup) dog ikke sit liv så dyrt som han kan.« Dinesen anbefalede mig særlig Otto Scavenius. Spliden indenfor ministeriet blev stadig tydeligere. Man mente nu, at Goos gik med Estrup-Bahnsen, og Ingerslev havde yttret, at Goos ikke skulde forkæles med bevillinger.

I begyndelsen af samlingen havde jeg anvendt meget arbejde på forslaget om forsvar ved krigsretterne, der var forelagt med den begrænsning, som Steffensen havde tilrådt [48]. Fra radikal side optoges naturligvis netop tanken om appel til højesteret, og Bahnsen var strax beredt til at koquettere med dem. I udvalget udtalte han ganske snedigt, at tanken om en appelinstant fandt hans sympathi, men det vilde han ikke

47] Falkenstjerne omtalte under 1. behandling af finansloven Bojsens billede med de divergerende linier (se s. 291) og fortsætter: »Det forekommer mig, at disse to linier er mødtes i marts i fjor i de sidste 14 dage af forrige samling, og det er et spørgsmål, om de kunne mødes tættere og inderligere. – Det er i hvert fald mig aldeles ubegribeligt, hvorledes den forståelse, som ikke kom i fjor . . . skulle komme i år, da situationen er aldeles uforandret.« (Ft. 93/94 sp. 195).

48] Steffensen havde kritiseret Bojsens forslag om appel til højesteret, hvorfor denne frafaldt det. (Jfr. s. 275.)

udtale sig nærmere om, da forslaget kun var fremsat af et mindretal. Det skulde altså have udseende af, at tanken strandede på os. Denne tvetydighed vilde jeg afsløre, skrev derfor foreløbig betænkningen, så at appelforslaget til højesterett var tiltrådt af et flertal og opfordrede så ministeren til en ny konference, hvori han så måtte forklare, at hverken han eller højesterett vilde have noget med forslaget at gøre, den appelinstans han ønskede, var en militær overdomstol, generalkrigsrett. Det vidste jeg naturligvis godt, men vilde blot have Bahnsons radikale attitude afsløret. Derefter vendte vi tilbage til vort oprindelige standpunkt, hvor også de militære medlemmer (Nøkkentved og Madsen) var med, og sagen gik godt igennem folkethinget [49]. Imidlertid havde nogle auditeurer i Berl. Tidende rejst et ramaskrig imod forslaget [50], og hvad bliver følgen: I landstinget rejser Steffensen sig og angriber loven ganske på samme måde, skønt han overfor mig havde givet den sin tilslutning, efterat jeg havde føjet ham i forskellige ændringer [51]. Det er ikke alene de underordnede embedsmænd, der er afhængige af de overordnede, det kan også godt være omvendt – moral: embedsmænd skal ikke være rigsdagsmænd. Den historie harmede mig meget – og gav senere Alberti hans eneste berettigede motiv til at angribe min forhandling, idet han gav det udseende af, at det var mig, der havde bildt partiet ind, at sagen vilde gå i landstinget, når vi nøjedes med, hvad jeg efter samråd med generalauditeuren havde foreslået. Jeg har senere forholdt mig mere reserveret overfor Steffensen. Forslaget blev så begravet i landstinget.

Ved juletid så det trist ud for forhandlingspolitikken, mange af dens mænd var syge. Jeg bemærker i dagbogen: »Lykken følger Estrup – nu er Ingerslev, Otto Scavenius, Dinesen af højre, N. J. Larsen og jeg alvorlig syge på et meget kritisk tidspunkt – alle radikalerne levende.« Ved »radikalerne« forstås i dagbogen i reglen både venstre og højre radikaler. Ingerslev var udslidt, Otto Scavenius sindssyg (holdt en meningsløs tale

49] Betænkningen (till. B. sp. 58–68) giver ingen oplysninger om dette forhold. Imidlertid findes i Bojsens arkiv tre fortryk til betænkningen (1–3), der viser, hvordan de moderate i fortryk 2 slutter sig til de radikale i udvalget (J. C. Christensen, Edvard Brandes og E. S. Sørensen) i kravet om en militær appelinstans. I fortryk 3 er de moderate medlemmers navne fjernet.

50] De omtalte artikler signeret G. V. findes i Berlingske Tidende (aftenudgaven) 6/1 og 7/1–94.

51] Steffensen udtalte ved 1. behandling 12/1–94: »hvad nu dette forslag gælder, kan man gerne sige, at det vel ikke er det bedste, men nok det næstbedste.... Der er ingen tvivl om, at det i hvert fald bør sendes i udvalg, og at det i dette må blive omdannet ikke ubetydeligt.« (Lt. 93/94 sp. 563 og 572).

under agrarsagen til alm. forargelse) [52], Dinesen dødssyg, N. J. Larsen ikke meget bedre, lå stadig tilsengs, jeg ofte, og både Neergård og Th. Nielsen var svage. Estrup rustede sig til et hovedslag på reformerne o. s. v. Det gamle år løb ud under meget mørke udsigter.

Under stilstanden i December måned søgte Klein (den 14de Dec.) en samtale med mig. Thomsen havde opfordret ham til nu at indtræde i højrepartiet. Derom vilde han høre mit råd, om jeg mente, at han kunde gøre mere gavn ved at bevare sin stilling udenfor partierne. Meningen var jo, om jeg anså ham for manden til at danne en ny regering. Jeg spurgte ham, om han endnu stod i nogen politisk rapport til kongen, hvad han dog benægtede. Da han hellerikke havde nogen tilslutning i landstinget og meget lidt i folkethinget – hans tid svandt, da han ikke magtede situationen i 1877–78 – måtte jeg svare noget undvigende, idet jeg forklarede, at forholdene i foråret havde udpeget Estrup–Bahnsen som bærere af provisoriet, og dette vilde blive kampens kerne, idet jeg tillige bemærkede, at Moltke i spidsen for de deputerede den 29. Marts ikke havde turdet modtage Estrups tilbud om at vige pladsen. Med andre ord, jeg tænkte mig en ny regering uden Estrup–Bahnsen, men kunde ikke pege på nogen chef. Klein bevarede dog foreløbig sin neutrale stilling.

Samme aften havde jeg besøg af Krabbe, der yttrede, at han nok kunde have lyst til at genindtræde i rigsdagen, dog ikke i sin gamle kreds [53]. Jeg forklarede ham situationen, og han samstemmede med mig angående forliget. Hvis dette imidlertid ikke lykkedes, antydede han en grundlovskamp, visstnok efter samtale med Høgsbro. Ved disse samtaler kunde jeg ikke lade være at smile indvendig over »ørnene, der flokkes«. Adslet var dog langtfra mørkt.

Estrup rustede sig til en stor kamp, og alle højremænd krøb i skjul i spændende angst. Thomsen søgte kun at holde forbindelsen vedlige, besøgte mig jævnlig; men der savnedes fra begge sider tillid til, at det kunde nytte noget. 30. December meddelte jeg ham i en 3 timers samtale mit hærlovsforslag, som han rett velvilligt tog til efterretning, men kom nogle dage efter igen (3. Jan.) for atter at tage afstand derfra. Forhandlingsvennerne var modfaldne, Otto Scavenius talte om at træde ud af højre, Breinholt vilde ikke lade sig genvælge o. s. v. Betegnende for stemningen

52] Vistnok talen gengivet i Ft. sp. 2918. Muligvis er der i gengivelsen fjernet forskellige passager.

53] Christopher Krabbe nedlagde 1884 sit folketingsmandat i Kalundborg. Ved valget 1895 valgtes han igen i Kalundborg (se herom s. 395).

var følgende episode: I en samtale med Alfred Hage antydede jeg som noget selvfølgeligt, at forliget måtte medføre et ministerskifte. Han var derover bleven så forskrækket, at han bad Madsen følge sig hjem; Hammerich var også med, og da denne, der kendte de fortrolige forhandlinger fra foråret, vilde forklare min ytring ud fra de således givne forudsætninger og fortælle lidt derom, havde Madsen korset sig, han vilde på 3mands hånd ikke indvies i så farlige historier! Dette fortalte han mig for ramme alvor – kun to og to sammen tør højremændene tale om de virkelige forhold! Selv Thomsens besøg standsede, da vi havde skarlagensfeber og difterit i huset. Vintermørket syntes at kulminere Søndag 14. Jan. da jeg gik fra den ene sygeseng til den anden, besøgte Dinesen, N. J. Larsen og Otto Scavenius, alle tre sengeliggende. Den sidste var meget nerveus og derved meddelssom; han vilde, at ministeriet skulde gå, Moltke var for ligegyldig til at tage affære, men han vidste en mand i landstinget, som nok kunde presses frem (visstnok Frijs). N. J. Larsen og Neergård skulde indtræde i det ny ministerium, alle vidste nok, at jeg ikke vilde. Således var det kommen dertil, at fornuftig politik kun hørtes fra sygesengene. Jeg fik i de dage en slags trøst i en historie, som Byriell-Jensen fortalte fra fredsmødet på Himmelbjerget om sommeren [54]. Bjørnstjerne Bjørnson var tilstede og havde efter mødet en samtale med flere, deriblandt redakteur Laursen, der da netop havde taget afstand fra mig. B. B. havde da yttret: »I må ikke tro, at Bojsen er en forræder, han er en ærlig mand, og da han er klog, gør I vel i at høre efter hans råd. Man da han mangler *fantasi*, eigner han sig ikke til politisk fører!«

Imidlertid kom nu øjeblikket, da det truende uvejr udladede sig i et vældigt tordenskrald, heldigvis uden lyn; og derefter begyndte luften at klare sig, om end langsomt. Endelig var Estrups rustninger endt, og han forelagde 13. Januar sine agrarforslag bestående af brændevinsskat til kommunerne, majs- og meltold, banklån til landmænd og bygningskyld. Han forelagde dem med en tale, i hvilken han udslyngede hver sætning som en udfordring til folkethinget [55]. Han havde i det hele den sidste vinter lagt sig til en egen jargon af krænket retfærdighed. Hans forslag og hele optræden vakte en sådan forbittrelse, at jeg fandt det fornøden strax at sammenkalde et partimøde, hvori jeg – næst at tage bestemt afstand fra alle forslagene – rådede til at tage dem med ro og lade dem gå i udvalg, ligesom vi i samme retning skrev til vore redakteurer. Det

54] Himmelbjergmødet, der var arrangeret af Dansk Fredsforening, fandt sted 19/7–92.

55] Alle forslag fremsattes under ét 13/1–94 (Ft. 93/94 sp. 1686–96).

var dog ikke blot hos os, at Estrups optræden vakte modstand; højre var gennemgående også misfornøjet; selv flere af ministrene viste, at de kun nødig var gået med til den hele affære. Ingerslev sagde til Berntsen: »Estrups forslag kan De jo lett blive fri for!« og senere sagde han til mig, at bygningskatten måtte blive Hørrings sag, og at Estrups modstand mod vort forslag om vejjudgifterne forklaredes ved, at han havde skabt vejloven af 1867, som Ingerslev havde været imod [56]. Nellemann yttrede siden også sine betænkeligheder. Det var altså klart, at Estrup her ved sin selvklogskab og stivsind havde lagt alt tilrette for et alvorligt nederlag, som i og for sig jo burde være nok til at fælde ham. Der stod nu to serier af agrarforslag imod hverandre, vort og Estrups; af disse blev næsten alle vore forslag gennemførte, og Estrups ministerium underskrev dem, medens der af Estrups forslag hverken da eller senere er gennemført en eneste tøddel!

Da grundstemningen næsten hos alle i folkethinget var imod Estrup på dette punkt, var der ved første behandling (sagerne kom aldrig videre) en lett sejr at vinde, hvor ivrigt, næsten hidsigt Estrup end forsvarerede sig – han tog uafsladelig ordet, næsten efter hver taler [57]. Forhandlingens interesse blev meget mere optagen af Jakob Scavenius, der lagde ud med et helt program i modsætning til regeringens og derved, sikkerlig meget imod sit ønske, indirekte kom til at støtte min politik, særlig ved den erklæring, at nu kunde regeringen ikke mere vende tilbage til den politik, som den havde ført i 1885–90 – den periode som han tydelig nok sværmede for [58]. Scavenius' hele program var bleven rett velvilligt behandlet i et partimøde af højre, hvor endog Lüttichau havde benyttet lejligheden til at angribe mig. Imidlertid kompromitterede S. nu ganske sit program ved den måde, hvorpå han fremsatte det i folkethinget. Højre var nu så opbragt på ham og hans planer, at dette endog – efter Madsens forklaring til mig – gav stødet til, at han besluttede at

56] Der er tale om amtsskattelovsforslaget, idet amternes midler for størstedelen brugtes til vejvæsenet.

57] 1. behandling af forslaget om brændevinsbeskatning kom til at strække sig over fire dage (29/1 til 1/2–94, sp. 2562–2826). Estrup talte herunder ialt kun fire gange.

58] Scavenius accepterede i sin tale (Ft. 93/94 sp. 2660–75) regeringens forslag om en brændevinsskat på 70 øre pr. liter. Men han krævede, at der overfor denne afgift, der gik ud over de lavere indtægter, skulle stilles compensation, så hele befolkningen fik samme byrde. Derfor foreslog han: 1) en indtægts- og formueskat, der rammer de højeste indtægter; 2) ølskatten, der ifølge loven af 1891 skulle være steget i 1894 fra 7 til 10 kr., holdes på 7 kr. Merindkomsten, ca. 5,2 mill. kr., skulle bruges til lettelse for kommunerne.

rejse til udlandet, hvortil nok ellers personlige og økonomiske grunde drev ham. Efter en uges kamp i folkethinget var det indlysende for alle, at skulde der komme noget udbytte af samlingen, måtte der bygges på vore forslag. Estrups havde gjort total fiasko.

Denne udladning virkede for en stund kendelig befriende; angesten og spændingen for det truende ukendte afløstes af en kendelig lyst hos alle til at tage afstand fra fiaskoen og dens ophavsmand. I vor egen kreds virkede den heldig førte bataille styrkende og samlende, skønt den også gav enkelte fingerpeg indad. Leth-Espensen havde således forbeholdt sig at støtte bygningsskatten, medens Alberti greb en noget kunstig lejlighed til at tage afstand fra mig i en malplaceret erklæring om aldrig at ville gå med til en brændevinsskat [59]. Blem vilde knytte den til toldloven, Bertelsen Skalborg til husmandssagen.

I de samme dage havde agrarerne haft overbestyrelsesmøde. Vor Neergård havde som bestyrelse i Decemberklubben fået løfte af Neergård Akær om at komme og holde foredrag i klubben sammen med broder Peter. Da overbestyrelsen kom sammen, anvendte de en formiddag for at forhindre denne sammenkomst, fordi agrarerne ikke vilde i maskepi med os; nogle mente også, at præsidenten, Barner, var fornærmet, fordi ikke han, men Andersen og Neergård var opfordrede til at tale, hvilket forøvrigt beroede på den tilfældighed, at vor Neergård havde truffet Akær i Århus. Klubben havde nu indbudt hele overbestyrelsen, men den svarede, at det overlodes til de enkelte medlemmer, de mødte ikke som overbestyrelse. Præsidenterne udeblev, men forøvrigt mødte mange om aftenen den 21. Januar i Decemberklubben, hvor Neergård Akær og Peter holdt foredrag. Derefter spisning og diskussion ved punchen, hvor det trods al diplomati gik meget livligt til. Jeg talte om vor ulykkelige kærlighed til agrarerne, der var så knibske. Kærlighed er en vilje, der falder så vel på en løg som på en lilje – agrarerne var liljen – fredssymbolet [59A]. De måtte ikke blive til militære »sværdliljer«, men hellere »påskeliljer«, når de kunde sige det forløsende ord i det kritiske øjeblik, – en spådom, der fik en bogstavelig illustration i de kommende påskedage. Vor Neergård sluttede det vellykkede møde med en ganske fortræffelig tale, der slog stærkt an og visst nok gjorde sin virkning på agra-

59] Bojsen havde nok forkastet Estrups forslag som ubrugeligt, men indrømmede dog, at han i fremtiden kunne tænke sig en brændevinsskat til bekostning af en ny husmandslovgivning. Det var denne erklæring, Alberti fralagde sig ansvaret for (sp. 2763).

59A] Om ordsproget, der i sin herværende form ikke har mening, se Vogel-Jørgensen: *Bevingede Ord*, 3. udgave (1948) sp. 406.

ernes efterfølgende forhandlinger. En brevveksling med Peter viser, at nogle agrarer havde haft nogen anfægtelse overfor den Estrupske lokkemad [60].

Næste dag forhandlede overbestyrelsen om en resolution, der dels anbefalede de af os indbragte lovforslag, dels opfordrede alle partier til at bringe de fornødne ofre for at tilvejebringe et storpolitisk forlig. De radikale, Holger Henriksen, Rosleff, Jens Rasmussen Snertinge samt Jakob Hansen Forsinge, der hidtil havde været moderat, men nu, særlig instrueret af Høgsbro, modsatte sig resolutionen om formiddagen, der endte med, at der nedsattes et udvalg, bestående af højremænd og radikale for at opnå forståelse. Vore medlemmer holdt sig tilbage, og Peter var hos mig i middagsstunden, spændt på hvad udfaldet vilde blive. Imidlertid havde den aller radikaleste, Holger Henriksen, vist sig meget villig i udvalget, hvor højremændene havde forsikret om Estrups afgang efter forliget. Om eftermiddagen mødte udvalget enigt om resolutionen, og Peter kom til mig om aftenen meget optaget af den begejstring og samstemning, der havde været mellem alle.

Nu skulde forliget gå glat, og højremændene vilde tage fat og agitere i deres kredse af alle kræfter. Overbestyrelsen skiltes, men blev nogle dage efter indkaldt påny til den 30te. I resolutionen stod der, at man opfordrede til at føre landet tilbage til »lovlige« eller »grundlovmæssige« tilstande. Dette udtryk havde vakt en sådan forargelse i højre, at det endog fortæltes, at Liebe havde nægtet at lade den omdele i landstinget. Altså blev præsidenten bange og indkaldte til nyt møde for at få ordet ændret til »regelmæssige«. Desværre var Peter bleven syg og kom ikke. Efter lange forhandlinger nåede mødet den 30te til en redaktion, hvorefter man udtalte opfordringen til at komme fra provisoriske til regelmæssig lovbundne tilstande; men nu undlod radikalerne at stemme – den bærende enighed var således bristet og derved en stor del af betydningen spildt; endnu værre blev dog »nachspielet«. Da resolutionen omdeltes i rigsdagen, stod der »fra provisorisk til regelmæssig lovbundne tilstande«, hvori altså lå, at der også var provisorisk lovbundne tilstande [61]. Så snart jeg så dette, gik jeg hen til Neergård Åkær, der var på tilhørerplassen, og gjorde ham opmærksom på fejlen; han mente, det var en

60] Den nævnte brevveksling kendes ikke.

61] Adressens slutning lød efter den endelige rettelse: »Overbestyrelsen tillader sig derfor at rette en indstændig opfordring til den høje regering og begge rigsdagens afdelinger om at komme bort fra de nuværende provisoriske og ind i regelmæssigt lovbundne tilstande under opretholdelsen af alle lovgivningsfaktoreres forfatningsmæssige rettigheder.«

trykfejl, og jeg bad ham da strax ile til Barner og få den rettet, hvad dog ikke skete, hvorimod Akær foranledigede, at den rigtige text kom om aftenen i Berl. Tidende. Hvorledes det »provisoriske e« er bleven borteskamoteret, har aldrig kunnet oplyses; man mistænkte sekretairen Hertel derfor. Måske har »e't« atter mødt så voldsom modstand i højre, at agrarlederne har taget rettelsen på deres egen kappe. Barner sendte rigsdagen en skrivelse til forklaring, der dog ikke gjorde sagen bedre. Overbestyrelsen var uhjælpelig gået i vandet, og det hele blev til grin [62]. De brændte fingrene på de fine politiske distinktioner. Meningens var god nok, men det forfejlede ganske sin virkning. Det blev tværtimod til en latterens triumf for Estrup midt i kampens dage om hans forulykkede lovforslag. Små tuer kan vælte store læs – det var, som om fra denne dag agrarforeningen havde tabt sin prestige, fordi den havde lidt skår i respekten. Intet tåler at blive til latter.

Forøvrigt kvæles agrarerne af jalousi mellem lederne. Den ubegribelige fadæse med resolutionen blev nu benyttet af Andersen Rosendal til et forsøg på at styrte Barner. Rett snildt vilde han have vore blade til at udføre angrebet – se brev herom fra Berntsen [63]. Jeg gjorde dog, hvad jeg kunde for at stoppe dette. Barner er dog ialfald en gentleman om end svag af karakter. Han vilde ikke *kunne* handle som Andersen i denne fejde.

På denne tid led vor politik et tab ved Søren Kjærs død [64]. Denne gamle radikaler havde lært meget i sin lange rigsdagsfærden og forstod nu rett godt at bedømme alle en sags vilkår. Trods hans råhed, der ofte kunde udarte til cynisme, havde han et varmt, godt gemyt, som han gerne lod sig lede af. Siden 1880 havde han sluttet sig varmt til mig, og skønt han i de sidste år var falden meget af, vilde han endnu være bleven en vældig kæmpe på folkemøder for forliget, som han ivrigt ønskede.

62] Punch digtede om sagen (11/2–94 s. 42):

»Lad andre kun synge om hvad de kalder stort,
jeg synger om det små, som agrarerne har gjort.

Hvordan de gik i tøjlet

med en »henvendelse«,

hvori de fromt har strøget

et mistænkt lille e.

Et lille bitte e,

et ganske lille e,

et ganske lille bitte bitte bitte bitte e.«

63] Berntsens brev af 3/2–94 til Bojsen om sagen er trykt i Tre Venstremænds brev nr. 45.

64] Søren Kjær, der bortset fra 1881–87 have været folketingsmand siden 1856, døde 11/12–93.

Han kom nu ikke til at opleve det, men afløstes af en mand, Jens Jensen, der foreløbig sluttede sig til vort parti, men i virkeligheden kun var en skygge af Leth-Espensen og gik bort med denne [65].

Estrups fiasko i slutningen af Januar havde endelig skabt en strøm-kæntring i stemningen. Han stod ikke længere som den uudgrundelige og uovervindelige Sfinx. Nu galdt det om at benytte den gunstige vind og tage fat på arbejdet. Det politiske hovedpunkt var fremdeles hærsagen; på denne blev der nu taget fat for alvor. Af Dinesens og Madsens beretninger vidste jeg, at Bahnson ikke mere havde overtaget. Landstinget havde nedsat et militært udvalg angående en ubetydelig sag (Fredericia fæstnings nedlæggelse), men dette udvalg var i virkeligheden bestemt til at træde i forhandling med os om hovedsagen. Allerede 12. Januar havde udvalget haft en konference med Bahnson, og her havde formanden, grev Moltke, meddelt ministeren, at han ikke måtte gøre regning på støtte i landstinget for fordringer udover de nuværende hærudgifter – Bahnson's hærforslag krævede 600.000 kr. i forøgelse – og grev Ahlefeldt havde indkastet: »det er ikke nok«; han vilde have en nedsættelse, hvortil grev Frijs havde bemærket, at kun Moltke kunde tale på udvalgets vegne. Bahnson var herefter meget mistrøstig, havde yttret, at han vilde blive svigtet af højre o. s. v. Selv Dinesen mente, at Bahnson hermed også sigtede til Thomsen, der nu opererede for egen regning.

Imidlertid advarede Dinesen mig mod Thomsens planer om indskrænkning af den almindelige værnepligt. (Jeg besøgte D. et par gange på hospitalet, og trods forbudet kunde han ikke lade være at tale lidt om politik). Han fortalte da, at Thomsen, støttet af grev Frijs og opmuntret af Leth-Espensen, vilde skaffe besparelsen på værnepligtens bekostning, hvad Dinesen vilde modsætte sig, og som hellerikke tiltalte mig [66]. Ganske rigtig kom Leth-Espensen til mig en dag sidst i Januar og fortalte, at han af samtaler med Thomsen og Barner vidste, at der i højre var tilbøjelighed til at gå den nævnte vej, og dersom man kunde opnå en

65] Gårdejer Jens Jensen Lyngå var opstillet i Skjoldelev-kredsen mod den socialdemokratiske redaktør Harald Jensen. Ved suppleringsvalget 17/1-94 vandt han mandatet, men faldt ved valget 9/4-95.

66] Efter den gældende hærlov udtoges først de værnepligtige, der skulle indkaldes til de særlige våbenarter; resten af det indkaldte mandskab tilfaldt fodfolket. Resultatet var, at medens man oprindelig var gået ud fra et antal af 4.800 fodfolksrekrutter, var dette i årenes løb steget med folketallet til ca. 6.900. Dette gjorde det meget vanskeligt for krigsministeriet at holde udgifterne indenfor budgettet. Leh-Espensens plan gik derfor ud på, således som allerede Lars Bjørnbak i sin tid havde talt for, kun at indkalde en del af det værnepligtige mandskab.

fixering af rekrutantallet i fremtiden, vilde »han og Bjørnbakkerne« ikke være bange for at acceptere de nuværende udgifter og fæstningen. Jeg svarede, at det ikke var heldigt at gøre uligheden i værnepligten endnu større, og at mine bestræbelser netop gik ud på en mere ligelig lempelse af denne byrde og advarede ham forøvrigt imod at åbne plads for dobbelte forhandlinger, der svækkede vor stilling. Jeg fik ligeledes Claussen og Ravn til at formane ham i samme retning, idet jeg tilføjede, at det ialfald først måtte prøves, om man ikke kunde komme frem ad en bedre vej. Imidlertid, skaden var allerede sket. Thomsen følte nu meget godt, at han havde to strenge at spille på, og dette mærkedes snart. T., der allerede i foråret var beredt til en reduktion navnlig af det kostbare rytteri, havde foreløbig taget mit gennemgribende forslag til forhandlingsgrundlag og forelagt det for et møde af Moltke, Frijs, Steffensen, Berntsen og mig, hvor man ikke var uvillig til at benytte grundlaget, medens Berntsen stærkt hævdede den almindelige værnepligt.

Thomsen slog nu pludselig om og udførte en meget snild diplomatisk manøvre, hvori snildheden var større end åbenheden. Han vidste, at der skulde meget til for at overvinde min uvilje mod at røre ved værnepligten, altså måtte der fra begyndelsen bydes højt. Han bad mig til middag hos sig Fastelavnsmandag den 5. Februar, og vi sad så og drøftede hærloven til Kl: 10 om aftenen. Han forklarede da, at kongen og kronprindsen modsatte sig enhver indskrænkning af kadrerne, navnlig af rytteriet. Det er vel sandsynligt nok, at de kongelige ikke syntes om en sådan reduktion, men det vidste T. allerede om foråret, og det vilde næppe være nogen uoverstigelig hindring. Den virkelige grund var sikkerlig, at han af L.-Espensen var varskoet om, at en reduktion ikke var nødvendig, når man kunde komme frem ad den anden vej, der altid har tiltalt de gammelmilitære mere. Han forklarede da videre, at han vilde gå med til at nedsætte rekrutantallet for fodfolket til 4200 mand og derved indvinde en besparelse af $\frac{1}{2}$ mil. kr. og 600.000 tjenestedage! Jeg blev unægtelig overrasket ved et så radikalt forslag og svarede, at skønt jeg selv i princippet var imod at betræde denne vej og forbeholdt min stilling personlig, vilde jeg ikke benægte, at venstre vilde tage imod det, og jeg vilde forholde mig refererende. Han lod snildelig, som om han var meget nedslået over min holdning, han vilde af sorg ikke få søvn den nat o. s. v. Vi aftalte at fortsætte samtalen den følgende Lørdag atter hos ham, da der fremdeles var hospital hos mig.

Næste dag forsøgte jeg ved en samtale med Steffensen at få rede på meningen med Thomsens forslag, men fik kun at vide, at han kendte

det og mente, at landstingets flertal gik med T. selv imod modstand fra militær side. Jeg måtte altså tro, at forslaget virkelig var alvorlig ment og meddelte det da til Berntsen, hvem jeg opfordrede til at følge med til den fortsatte forhandling næste Lørdag [67].

Berntsen var ligesom jeg ikke tiltalt af tanken, men mente, at vi måtte frem ad den ene eller anden vej. De mellemliggende dage benyttede jeg til at redigere mine planer således, at eventuelt også Thomsens vej kunde benyttes. Om Lørdagen begyndte T. atter med, at han dagen forinden havde været til middag hos kronprindsen, der atter havde udtalt sig imod enhver reduktion af hærens kadrer. Men hellerikke hans forslag fra sidst kunde han nu fastholde. Rekrutstyrken til fodfolket skulde være 4800 (det tal, hvorpå de hidtidige budgetter er byggede) og resten, ca. 2000, skulde have en uddannelse i 2 måneder, således som en tidligere krigsminister (Kauffmann) engang havde foreslået, men folkethinget forkastet [68]. Han påregnede herved en regnskabsbesparelse af 300.000 kr. og 500.000 tjenestedage – en beregning, der var ganske uholdbar, som det siden viste sig. Var hans tilbagetog begrundet i mellemliggende militære indvendinger (kronprindsen?) eller var det første tilbud gjort på skrømt for at lokke os ind på dette spor? Jeg er nærmest tilbøjelig til at tro det sidste, skønt det forudsætter, at Steffensen var indviet deri. Jeg blev naturligvis meget bitter over denne vending og svarede kategorisk nej til hans ny forslag, som jeg dog tilbød at forelægge for partiet, hvad han dog ikke ønskede; han vilde hellere tale derom med nogle enkeltvis (L.-Espensen). Vi kom i en heftig disput, der dog endte med, at T. antydede, at han kunde lade 2 måneders uddannelsen falde. I samtalels løb var det bleven berørt, at en ordning forudsatte ministeriets afgang, hvad T. også mente, men derom måtte jeg selv tale med Estrup.

På hjemvejen mente Berntsen, at jeg havde været for stiv og heftig; vi var enige om at fortsætte forhandlingen efter samråd med partiet. I de følgende dage drøftedes da sagen med bestyrelsen og partiet, som antog grundlaget : 4800 uden 2 måneders mændene, men holdt spørgsmålet om yderligere reduktion af afdelingernes antal åbent indtil eventuel afgørelse sammen med hele konflikten.

Dette svar meddelte jeg derefter Thomsen, som på grundlag heraf skulde lade udarbejde et budget, hvis udgifter holdt sig indenfor de nu budgetterede, medens besparelsen skulde fremkomme på det virkelige

67] Berntsen blev antagelig taget med, fordi han var formand for folketingets hærudvalg.

68] Forslaget fremkom og blev forkastet i samlingen 1879/80.

regnskab; vi gennemgik derefter alle detaljer, omtrent således som loven siden blev. Det politiske moment var forbeholdt, medens vi ellers syntes at være enige.

Efter T. imidlertid havde konfereret med landstingsmændene, kom han (20. Febr.) til mig og sagde: »Ja, nu skal jeg prøve at redigere »Deres tanker« om hærloven« – »Mine tanker« – hvad vil det sige?« svarede jeg. Han søgte da at snakke sig fra aftalen forleden. »Nej, hør nu, hr. general – lad os nu sætte os ned og blive klar på forholdet.« Jeg udviklede da for ham alt, hvad vi sidst var bleven enige om, og det kom da frem, at han ikke mente at kunne holde sig indenfor det hidtidige budget og gjorde forskellige udflugter. Vi disputerede en del om »mine«, »hans« og »vore« tanker; han vilde nu give det udseende af, at det hele var vort forslag! Imidlertid skulde han nu få arbejdet gjort – han havde en regnskabsdygtig intendant til rådighed – og 23de skulde jeg atter komme til ham (mit hus var vedblivende spærret af skarlagensfeber). Imidlertid gjorde T. nu sit andet kunststykke, som dog ikke lykkedes som det første. Da jeg kom til ham, havde han forslaget redigeret med beregninger, der nogenlunde svarede til mine fordringer, skønt han nu havde forøget rekrutantallet til 5300 og desuden havde 700 til to måneders tjeneste. Da jeg påviste disse umulige resultater, yttrede han, at jeg kunde jo opstille beregningen således, som jeg selv vilde, han skulde ikke modsiges min fremstilling! Herved blev jeg først for alvor mistænksom, tog forbehold over det hele, og vi skiltes meget trist overfor udsigterne.

I en søvnløs nat spekulerede jeg over sammenhængen og fandt ud, at fejlen måtte ligge i, at Th. regnede med resultaterne af udskrivningen, medens der faktisk møder langt færre ved afdelingerne [69]. Jeg stod op om natten og efterså de oplysninger, som jeg havde, gik tidlig næste morgen i rigsdagen og undersøgte sagen. Ganske rigtig, Th.'s ny forslag regnede omtrent med den rekrutstyrke, der faktisk var mødt i disse år, og vi skulde have nøjedes med illusionen om en besparelse af 1 à 2000 mand! Skulde Th. virkelig have kunnet være ubekendt med dette forhold? Jeg benyttede formiddagen til at foretage en omhyggelig beregning af alle årgange, hvormange der var udskrevne, og hvormange der var mødt. Derefter viste jeg Th. resultatet. Tableau! Han forsikkrede om sin uvidenhed; men bar sig ellers ad som en skoledreng, der var greben i en usandhed. Det var ham åbenbart om at gøre at udslutte virkningen af denne episode. Han vilde nu føje sig i alt, gå ned til 4800 mand og holde

69] Antallet af udskrevne værnepligtige var i 1893 8.300. Heraf indkaldtes 7.800.

udgiften indenfor budgettet. »Det skulde være mærkeligt, om jeg ikke kunde finde sådanne besparelser!« Hertil fik han så et par dage.

Dette træk har jeg kun fortalt til Kl. Berntsen med strengt pålæg om ikke at lade det komme videre; vi kunde jo ikke kaste Th. overbord, men det var nu mere end nogensinde fornødent at have et øje på hver finger. Historien illustrerer unægtelig rygtet fra 1880, at Thomsen havde snydt mig; skulde han mon selv have rost sig af en sådan bedrift? Denne affaire berørte mig så overordenlig pinligt, at jeg fik et af mine gamle leveranfald og var syg nogle dage. Den gamle erfaring trykkede mig nu atter, at jeg i venstre egenlig var den eneste, der beskæftigede mig med militære sager, og jeg måtte under sådanne forhandlinger alene stole på mig selv og rigtigheden af mine beregninger, dobbelt pinligt overfor en i disse sager overlegen modstander, om hvis loyalitet jeg altså måtte tvivle. Imidlertid må jeg dog tilføje, at det siden viste sig, at netop dette år virkelig fik en rekrutstyrke af ca. 7000, som aldrig før var nået.

Der fulgte nu en lang række af forhandlinger mellem mig og Th., der atter vilde gå fra aftalen den 24de og stadig benyttede landstingsmændenes modstand som press. Vi gennemgik dag for dag påny alle enkeltheder og fik et nøjagtigt budget beregnet i krigsministeriet for de forskellige eventualiteter. Efter 14 dages forløb var vi endelig nået så vidt, at der kun var to tvistepunkter tilbage; han forlangte 1000 mand erstatningsfolk [70] og tvungen udtagelse af underkorporaler, men jeg skønnede, at uenigheden kunde løses, når jeg gik ind på 500 mand og tvungen udtagelse i nødsfald og kun af vintermandskabet. Budgettet var bragt i balance ved at foretage forskellige besparelser, som han efterhånden »fandt«, således på hestehold m. m.

På dette trin sammentrådte den 9. Marts Berntsen og jeg med Thomsen, Moltke, Frijs, Steffensen og Hedemann, og vi meddelte da, hvorledes sagen stod, og under denne forhandling enedes man om den ovennævnte ordning. Efter aftale refererede Thomsen tillige, at vi fastholdt det fra begyndelsen tagne forbehold overfor artilleriudvidelsen [71], da dette var et politisk spørgsmål, der kun kunde løses i forbindelse med hele konflikten, og herom kunde vi ikke i øjeblikket give noget svar. Jeg havde udtrykkelig anmodet Th. om at referere dette vort forbehold, for at det ikke skulde få skin af at være kommen bagefter. Hvad der nu var nået, var altså tilvejebringelse af det hærlovsgrundlag, som savnedes ifjor;

70] Erstatningsfolk var betegnelsen for den del af mandskabet, der ikke skulle indkaldes eller kun skulle have 2 måneders uddannelse.

71] Højre ønskede i forbindelse med bemanningen af Københavns befæstning en særlig artilleriskole.

men dette forarbejde måtte nu hvile, indtil den politiske knude kunde løses*. Altså skulde der nu tages fat herpå, og det var den tungeste ende af sagen. Thomsens sidste skrivelse af 11. Marts sigter hertil [73].

Det store forlig

Siden begyndelsen af Februar, da gæringen var begyndt, svirrede luften af politiske rygter om ministerskifte m. m. Minister Ravn bandede jævnlig på, at »vi går naturligvis, såsnart forliget er ordnet«; Bahnson havde i krigsministeriet fremskyndet nogle udnævnelser, fordi han »om to måneder ikke mere vilde have noget med det at bestille«; Leigh-Smith løb byen rundt med den historie, at jeg og nogle af vore skulde indtræde i Estrups ministerium; ved morgengymnastiken kom etatsråd Albeck og fortalte mig, at fremragende politikere havde sikret, at jeg skulde afløse Goos! Jeg bad ham forsikre vedkommende, at mig blev der aldrig spørgsmål om. Som betingelse for overhovedet at kunne virke for forlig havde jeg forud til alle sider forsikret mig imod al tiltale i den retning.

Meget mere erindrer jeg et indtryk fra min tilstedeværelse ved gamle grev Danneskjolds begravelse i Holmens kirke [1]. Jeg fattede her den plan at foreslå Estrup, at han og jeg skulde trække os tilbage fra al politisk virksomhed som symbol på begge partiers skyld i striden [2]. Jeg

* Blandt papirerne ved dette sted opbevares: nogle udkast fra 1889, mine planer fra 1893 med betænkning af N. P. Jensen og Madsen samt alle trin af forhandlingerne med Thomsen [72].

72] De nævnte dokumenter findes endnu i arkivet. N. P. Jensens og kaptajn Madsens betænkninger sendte Bojsen i april 1902 til Klaus Berntsen, der da var medlem af forsvarskommissionen. Se herom Tre Venstremænd brev nr. 98. Aktstykkerne findes stadig i Berntsens arkiv.

Blandt forhandlingerne med Thomsen forefindes et aktstykke, der synes at være den endelige overenskomst mellem de to fra marts -94. Det begynder således: »Da fæstningens tilstedeværelse tillader en noget løsere organisation af de mobile forsvarskræfter, bør der gennemføres hertil sigtende ændringer i hærordningen.«

73] General Thomsens brev af 11/3-94 synes ikke at være bevaret.

1] Generalpostdirektør Sophus Danneskjold-Samsøe døde 31/1-94.

2] En udateret koncept til det nævnte forslag findes i Bojsens arkiv og lyder: »Ved adskillige offentlige og end flere private udtalelser fremgår det, at visstnok de fleste af vore modstandere ikke kunne billige den politik, som ministeriet Estrup fører, men de lader sig overdøve af fanatikernes råb og navnlig af den tilvisse tarvelige tankegang, at ministeriet ikke kan give efter overfor det nuværende »venstres førere«. Nuvel, skulle det være så, at hensynet til personlige følelser og etikette-

bestyrkedes endog hêri samme aften ved et brev fra gamle Konow, hvori han erklærede, at han ikke længere vilde yde mig den hidtidige årlige understøttelse, da han ikke indirekte vilde støtte vor politik, der kun gennem en revolution kunde sejre – det var dog snarest et udslag af bitterhed over det Norske venstres uheld [3].

Mere end alle disse rygter betød dog nogle meddelelser fra grev Frijs, dels gennem broder Peter i amtsrådet [4], dels gennem Berntsen; Frijs var jo hovedmanden for bevægelsen mod Estrup ifjor. Han havde nu udtalt som en selvfølge, at ministeriet måtte fratræde, men havde forlangt, at vort parti derefter skulde tage affære. Hans plan var, at forliget skulde sluttet uden at røre ved ministerspørgsmålet; men at de to thing derefter skulde enes om amtsskatteloven i en sådan form, at Estrup ikke vilde modtage den og derfor gå sin vej; E. havde udtrykkeligt sagt til landstinget, at han krævede et votum af dette thing for at gå. En af dagene kom Bramsen til mig og fortalte, at Åberg sammen med højres landrepræsentanter havde erklæret at ville stemme for amtsskatteloven, medens han (Bramsen) og byrepræsentanterne måtte stemme imod den. Jeg bemærkede da, at det skulde de dog nærmere overveje, da de jo nu ikke kunde forudse, hvilken politisk betydning denne afstemning kunde få. Men allerede denne lille antydning var for meget overfor en så snaksom mand som B. Jeg erfarede siden, at han strax var gået til Scharling og allarmeret denne, og han havde refereret videre til ministeriet, at meningen var, at det skulde styrtes på amtsskatteloven. Herfra stammede sandsynligvis den lidenskabelige modstand, som denne lille sag siden mødte i den ministerielle lejr.

Hvem man for øvrigt talte med i højre på denne tid, var alle enige i,

hensyn træder i vejen for, at land og folk kan genvinde sin rett og frihed, så synes denne vanskelighed let at måtte kunne overvindes.

Undertegnede medlemmer af venstres fællesbestyrelse foreslår simpelt hen, at der træffes den aftale, at samtlige medlemmer af ministeriet Estrup indgiver deres demission samtidig med, at vi nedlægger vore mandater som folketingsmænd. Det var jo muligt, at der derved kunne vindes ud over det døde punkt, medens man derved dog ikke for bestandig behøvede at berøve folket de politiske kræfter, som det måske vanskeligt i fremtiden kan undvære. Vi føler os fuldt forsikkrede om, at der ikke vil kunne dannes en ny regering, der vil fortsætte den estrupske politik, og at derfor provisorierne vil forsvinde med denne.«

3] Brev af 20/2-94 fra Bojsens svigerfader August Konow sen. til Augusta Bojsen. August Konow havde hidtil ydet Bojsen et tilskud på 5.000 kr. årligt. Det følgende år fik han atter tilskuddet.

Det norske venstre havde 1893-94 ført et voldsomt stormløb mod det andet ministerium Stang, der søgte at udsætte afgørelsen af konsulatssagen.

4] Grev Mogens Frijs og Peter Bojsen sad begge i Skanderborg amtsråd.

at ministeriet »naturligvis« måtte gå – men ingen vilde eller turde gøre noget positivt skridt i den retning. Thomsen var jo udpeget som mellemhandleren; han delte den almindelige opfattelse, men henviste stadig til, at denne side af sagen måtte jeg selv afgøre med Estrup. Der forestod mig altså til slutning en højst besværlig og ubehagelig opgave, særlig da E. og jeg altid har havt så meget ondt ved at forhandle sammen. Han skal have al ting ind med skeer, forstår ingen halvkvæden vise, medens han i det hele var så forkælet under den provisoriske rus, så at han slet ikke kunde gøre sig fortrolig med strømkæntningen i den almindelige stemning.

Imidlertid, der måtte nu tages fat. Vore medlemmer blev utålmodige, og jeg vidste, at der agiteredes ivrigt imod forliget. For at berolige dem indbød jeg til sammenkomst hos Neiiendam den 6te Marts. Imidlertid havde Hammerich opfordret mig til en samtale med Nellemann, der havde sagt ham, at forliget vilde medføre ministerskifte; han vilde forberede en sådan samtale.

Den 6. Marts Kl: 10 kom jeg da til Nellemann i dennes bolig i Amaliegade. Jeg tog udgangspunkt i, at landsthingsmændene havde ønsket svar på forhandlingsforsøget med Thomsen i løbet af denne uge. Der kunde vel øjnes udsigt til en forståelse om hærloven, men når jeg skulde forelægge sagen for mit parti, måtte jeg vide først, hvorledes ministeriet vilde stille sig efter et forlig. Visstnok var det bleven mig forsikkert fra mange sider, at ministeriet vilde trække sig tilbage efter en løsning, men dette måtte ske så tidligt, at agitationen ikke forinden fik tid til at forstyrre virkningen af den hele løsning o. s. v. Men derom havde Thomsen henvist til en fortrolig forhandling med ministeriet selv. Nellemann forholdt sig – i modsætning til ifjor – hele tiden noget spidst. Ministeriets afgang kunde ikke være en betingelse for forliget. Der savnedes også kræfter til afløsning; jeg måtte ikke bygge på ytringer af folk, der ikke selv kunde være medlem af nogen regering (han sigtede til Otto Scavenius). Ministeriet kunde først siden gå på et sagligt spørgsmål. Da jeg bemærkede, at forholdet mellem ministeriet og dets parti var uklart for begge parter, at de åbenbart gensidig lader sig binde af hinanden mere end de ønsker, svarede han: »Det vilde isåfald hedde, at vel kan der udstedes provisorier, men ministeriet dør deraf« – og jeg indskød: »Hvis det kan hjælpe noget, er jeg villig til at »dø« med det samme – de øvrige egenlige ansvarlige ledere fra vor side er nu borte.« »Nej,« mente han, »de gamle kræfter kan ikke undværes;« – »ja, men ingen bør anse sig for uundværlig.« Benyttende hans antydning af afgang på et sagligt punkt, nævnte jeg amtsskatteloven, hvortil han bemærkede, at højre på denne måtte kræve

tilsvarende lettelse for købstæderne – han tænkte sig altså ikke her nogen adskillelse mellem højre og ministeriet. Dette førte altså ikke til noget, og da han vilde have lov at referere samtalen til Estrup, svarede jeg, at det var jo ingen nytte til, når han ikke vilde støtte hensigten dermed. Forøvrigt måtte jeg vel engang endnu tale med E. selv, om end det faldt mig meget vanskeligt at samtale med ham.

Samtalen var forholdsvis kort; han var kendelig kølig og forklarede selv, at han i år følte sig raskere end ifjor; han havde skaffet sig nattesøvn ved sulphonal. N. har sikkert herefter talt med Estrup, og dagen efter udgik der åbenbart parole om krig. N. var ivrigt beskæftiget med samtaler, utvivlsomt i fjendlig ånd. Hertil bidrog en fadæse af kapitain Madsen – han var kort efter mig kommen til N. og vist denne nogle breve fra højremænd på landet, der udtalte sig for ministeriets afgang. Dette havde N. opfattet som et forræderisk komplot, – fortalte Hammerich siden, der nu vilde opgive ævred og trække sig ud af politik [5]. Madsen var i det hele altfor tjenstivrig; ved forskellige små taktløsheder vakte han i de dage så megen uvilje imod sig, at grev Frijs endogså nægtede at modtage hans besøg, hvorover M. var yderst opbragt.

Aftenen efter samtalen med Nellemann var der altså partimøde hos Neeindam, hvor jeg kun kunde sige, at der var ringe udsigt til forlig og mente, at det isåfald ikke var værd at komme nærmere ind på enkelthederne. Kun meddelte jeg, at grundlaget eventuelt vilde være en indskrænkning i den faktiske værnepligt (om end ikke formelt). På dette punkt havde jeg jo taget et personligt forbehold og stillet mig nærmest som mellemhandler mellem venstre og højre. Jeg yndede jo ikke princippet; da jeg imidlertid så, at alle vore partifæller sluttede sig til tanken, var det mig klart, at dette var vejen, vi eventuelt måtte følge. Jeg besluttede altså også personligt at bøje mig, beklagende at det Estrup–Bahnsønske regimente også på dette punkt havde forskærtset traditionen fra 1867, som Berg og jeg i så mange år havde været enige om at hævde. Stemningen på mødet opretholdtes ellers rett godt ved en række skåltaler o. s. v.

Estrup var nu kommen på benene. Den 10de henvendte han sig til landstinget, for at dette skulde fremtvinge en afslutning på forhandlingen. Da Steffensen meddelte mig dette, var han og jeg dog enige om, at det ikke hastede så svært med at få konstateret bruddet. Meningen havde nok været, at sammenkomsten 9de Marts skulde have været brugt hertil. Men højres forhandlere afværgede det, og Thomsen anmodede mig om at søge en samtale med Frijs. Jeg besøgte denne om aftenen den 8de,

5] Holger Hammerich var dog folketingsmand til sin død 1915.

og vi var ganske enige i opfattelse af stillingen, og han mente, at der kun var ganske få medlemmer i landstinget, der vilde ofre alt for Estrup. Imidlertid gentog også han, at jeg måtte tale selv med E., og hvis denne da ikke gav tydeligt svar, mente han at landstingsmændene måtte tage fat. E. havde yderligere forlangt – appanage-loven gennemført, men det havde F. dog afvist [6]. Iøvrigt vilde F., at den ny regering skulde dannes af os, hvortil jeg atter bemærkede, at det blev ialfald ikke mig, men der måtte vel stilles mænd fra begge sider. Da også Thomsen og vore egne venner tilrådede det, gik jeg da endelig Søndag 11te til Estrup i det ubehagelige hverv at bede ham pakke sammen.

Jeg ledede dette ved at yttre, at jeg mente det nu var påtide, at vi genoptog vor samtale fra samme tid ifjor (han afbryder: »nej, det var 24. Marts«), da der nu var udsigt til at nå det ifjor manglende militære grundlag. Det galdt nu at få at vide, hvorledes fremtiden eventuelt vilde stille sig o. s. v. Estrup: »Ja, fremtiden råder ingen for – og det vil bero på folkethinget, hvorvidt vi atter skal komme i konflikt. Hvad vi nu kunde nå, var jo at starte påny. Sikkerhed får man jo ikke uden ved en grundlovsændring, der afskærer striden.«

Jeg: »Jo, den nærmeste fremtid måtte dog kunne overses. Ligesom ifjor ønsker ikke jeg at rejse det parlamentariske spørgsmål i egenlig forstand, men ligesom dengang er det jo utvivlsomt, at dette hensyn kommer til at spille en rolle.«

E.: Var det parlamentariske spørgsmål ikke bleven rejst, skulde ingen have kunnet slæbe ham til at indtage sin plads; men det er jo derom, at striden nu har stået i 20 år.

Jeg: »Denne strid former sig forskelligt efter omstændighederne.«

E.: »Nej, det gælder for alle lande, enten er de rent parlamentariske eller sletikke.«

Efter hans affejende holdning vilde jeg trække mig tilbage, idet jeg ligesom ifjor yttrede, at jeg ialfald håbede, at der ikke vilde blive lagt ny provisoriske hindringer ivejen for fremtiden.

E.: »Ikke uden det nødvendige! Men forskellen er, at iår står anmærkningen på finansloven [7]. Den berører ikke rammer og kadrer, men kun omsætning af udgifter. Anmærkningen falder jo bort, når der engang opnås en hærlov« – jeg: »som dækker den, men dette vil fra alle sider opfattes som en endelig hindring.«

E.: »Ja, en ting er ofte mere, hvad den synes at være, end hvad den er.

6] Regeringen søgte hvert år siden 1891/92 gennemført en lov om appanage til prinserne Valdemar og Christian (X). Jvr. s. 348 note 81.

7] Vedrørende anmærkningen se s. 241.

Når regeringen har påtaget sig ansvaret for anlæg af fæstningen, er den nødt til også at skaffe besætning dertil«. Men forøvrigt håber han, at der intet vil ske, som kan forhindre, at rigsdagen forhandler om sager til statens vel. Næste samling vil jo blive ufrugtbart, men så kommer valgene, og de vil mere beskæftige sig med økonomiske interesser end med storpolitik.

Jeg svarede, at strømmen herefter vilde gå i radikalere spor, og E. måtte ikke tro, at »storpolitiken« nu vilde visne. Efter nogle ytringer om partidannelser ankede han over nogle skarpe udtalelser dagen før af Neergård, hvem han forøvrigt anerkendte som den dygtigste ordfører, folkethinget havde haft [8].

Samtalen var forholdsvis kort, og vi skiltes, da han skulde til prins Haralds konfirmation. Jeg gik fra ham med indtrykket af en mand, der var bleven mere end halvgal af selvbeundring og hensynsløst egensind, men også med en levende følelse af, at det var nødvendigt at få den mand sat fra bestillingen; han er åbenbart parat til en hvilkensomhelst indsats i sit psykologiske hasardspil. Jeg kom siden til at tænke på historien om manden, der mødte en vanvittig på rundetårn. Den gale greb ham og vilde springe ned med ham, men manden foreslog, at de hellere skulde gå ned og springe op sammen, det var meget større kunst. På den måde lykkedes det at få ham ned – og hindre ham i at komme op igen! Således måtte vor politik nu blive.

At mit indtryk af Estrup var rigtigt, fik jeg dagen efter bekræftet af Steffensen. Estrup havde nemlig fortalt Moltke, at han havde opfattet mig således (om den modificerede parlamentarisme), at jeg havde forlangt at indtræde i Estrups ministerium! Han kan overhovedet kun forstå sine egne tanker, og hans sind kan end ikke rumme forestillingen om hans egen afgang. Steffensen og jeg fik os herover en ordenlig latter, men jeg bad ham dog få denne tåbelige misforståelse berigtiget og kun oplyse dette, at jeg måtte få sådan forklaring, at jeg *personlig måtte kunne indestå partiet for, at ministeriets afgang kom så snart efter rigsdagens slutning, at der ikke blev plads for agitationen*. Dette skrev han op og gik dermed til Estrup. Da han kom tilbage, forklarede han, at han havde overbragt ærendet, og han var overbevist om E.s afgang. Men denne kunde ikke love det som betingelse for finansloven og af hensyn til kongen. Imidlertid burde jeg selv tale med E. igen og tale *tydeligt*. Jeg gik da ind til ham i ministerværelset og lo først af hans misforståelse. Hvor

8] Som ordfører under finanslovens 3. behandling 10/3–94 havde Neergaard en skarp polemik med krigsminister Bahnson. (Sp. 4326–46.)

vanskeligt han i det hele har ved at opfatte politiske begreber rigtigt, viste sig atter, da jeg talte om »agitationens sommerkampagne«, så spurgte han, om jeg mente en ekstraordinær rigsdagssamling! Jeg gentog da min fordring ordrett som ovenfor med bemærkning, at jeg nu vilde være sikker på at blive forstået rigtigt. Han svarede da: Som en betingelse for forliget kan det ikke loves – allerede af den grund, at da måtte han først tale med kongen og hans kolleger. Kongen kunde han ikke forbigå, da han stod i tillidsforhold til ham. Et privat løfte til mig vilde alligevel opfattes som betingelse. *Derimod længtes han efter at blive fri og vilde ikke blive længere, end han var pligtskyldig at blive.*

Efter en længere samtale i samme retning yttrede jeg, at dette var mig ikke nok. Ved afskeden sagde han, at han vilde ønske, at denne samtale måtte tjene til – ikke »forståelse« som kan misforstås – men til »forståen« af stillingen. Vi skiltes denne gang meget venskabeligt. Der var et kendeligt omslag i tonen fra dagen iforvejen. Hvad var der foregået i mellemtiden? Havde kronprindsen ved konfirmationsfesten måske ladet et ord falde til ham? eller havde Moltke eller Steffensen meddelt ham mit indtryk af den første samtale? Ialfald havde han denne dag begyndt at føle, at han ikke var enevældig hersker. Det var øjensynligt nok, at han ønskede at bibringe mig tro på, at han virkelig vilde gå uden udtrykkelig af forpligte sig dertil. Thomsen ventede udenfor i spænding. Jeg fortalte ham samtalen, men tillige, at dette var utilstrækkeligt. Hvis det kun var mit eget, jeg skulde resikere, vilde jeg næppe betænke mig; men når jeg skulde *indestå* mine venner derfor, måtte jeg havde noget bestemtere at holde mig til. Th. mente, at henvisningen til kongen kun var en formalitet; han gik sikkert nok, hans kolleger vilde råde ham dertil, undtagen måske Bahnsen – »og Goos« føjede jeg til; »å, ham tages der intet hensyn til« sagde Th.

I henhold til min tidligere aftale med Frijs meddelte jeg nu denne samtalerne med E. Men der var ingen tegn til, at »landsthingsmændene nu vilde tage fat« – Estrup havde nu sagt dem, at han vilde gå, men selv vælge tidspunktet, da der måtte være tegn til, at maskineriet var i regelmæssig gang; hvormed mentes, at E. vilde gå inden valgene, når næste års finanslov var bleven saglig forhandlet. Jeg svarede, at hvis Estrup sad sommeren over, vilde stemningen efter forliget være tabt. Siden forklarede dog Steffensen, at tanken om ½ års udsættelse hidrørte fra en tidligere yttring af Moltke, der ikke mere fastholdtes. Ingerslev havde forsikkert ham om ministeriets afgang. Thomsen kom nu til og forsikkrede det samme, men foreslog, at jeg skulde skaffe mig sikkerhed derfor ved at skrive til Estrup derom og betragte hans tavshed som sam-

tykke. Han havde endog allerede gjort et udkast til en sådan skrivelse med blyant (som opbevares) [9].

Denne tanke tiltalte mig, da jeg var fuldt forsikkert om, at E. vilde svare, hvis han ikke samtykkede. Men skrivelsens udtryk kunde jeg ikke bruge og skulde forhandle nærmere derom med mine venner. Disse samledes da hos mig om aftenen den 13de, og her billigedes en af mig forfattet skrivelse, idet man dog var enig om, at den skulde forelægges for de forhandlende landstingsmænd, så at det kunde fremtræde som et fællesskridt. Dette skete dagen efter, og Steffensen gav solidariteten udtryk ved på det pågældende sted at få indskudt ordene »og højre i det hele« og skærpe ordene om agitationens fare. Derefter tog han en afskrift at forelægge Moltke og Frijs, »for at disse kunde være delagtige deri.« Moltke foretog en lille redaktionsændring, idet han ændrede ordet »lejlighed« til »istand til«. Frijs gjorde ingen bemærkning. Da Steffensen kom tilbage med tilslutning, yttrede jeg, at vi nu var i forståelse om meningen, hvortil han bemærkede, at min »forudsætning« sigtede jo til min samtale med Estrup. De for deres vedkommende forstod det således at for at afværge den farlige agitation, måtte højre og regeringen være villige til at træffe de fornødne foranstaltninger lige fra ministeriets afgang og et nyt ministeriums dannelse til en hvilkenksomhelst anden foranstaltning, som anses fornøden. Han mente ikke, at højre kunde finde sig i, om E. afviste min skrivelse. Denne blev nu renskrevet, gennemlæst af Larsen og Neergård og afsendt med bud til Estrup – – dagbogen har: *jacta est alea!* Skrivelsen lød:

Deres Excellence!

Således som udtalt i de samtaler, jeg i de sidste dage har haft den ære at føre med D. E. er jeg ganske enig med Dem i, at det vilde være i landets velforståede interesse, at der gennem en politisk overenskomst vendtes tilbage til normale tilstande og en rolig fremtidig udvikling. Når jeg derfor nu beslutter mig til at anvende al min kraft for at formå mine meningsfæller til at samvirke til dette mål, går jeg tillidsfuldt til denne gerning i den sikre fortrøstning, at den forudsætning, under hvilken jeg arbejder og som jeg har haft lejlighed til at udvikle for D. E. mundlig, også vil indtræde, idet jeg stoler på, at D. E. og højre i det hele ligeledes vil finde det i landets velforståede interesse, at modstanderne af den eventuelt opnåede orden efter rigsdagssamlingens endelige slutning ikke bliver istand til ved agitation i befolkningen at ødelægge frugterne af arbejdet og forstyrre det grundlag for en rolig fremtid, der er tilvejebragt ved de sidste års bestræbelser, og som er betinget af stemningen blandt vælgerne. Denne stemning kan i kort tid forspildes. Herom har jeg ikke villet undlade konfidentielt at give D. E. underretning.

Med højagtelse ærbødigst

Rigsdagen 14. Marts 1894.

F. Bojsen.

9] General Thomsens koncept kan ikke længere findes.

Dette var et dristigt skridt i tillid til tro og love mellem gentlemen; men i et par måneder skulde jeg dog bære et tungt personligt ansvar alene, forudsat da, at partiet vilde følge mig på min blotte forsikkring. I modsat fald måtte jeg naturligvis falde med mit forslag.

Jeg erindrer endnu en lille scene, som øjeblikkelig forsonede min uvilje mod Thomsen. Da jeg havde besluttet at afsende skrivelsen, mødte jeg ham i forstuen til ordførerværelset. Han forstod meget godt det personlige ansvar, jeg var ifærd med at påtage mig, ligesom han ikke tænkte sig muligheden af en vægring fra Estrups side. Han greb da min hånd og trykkede den længe med nogle virkelig følte hjertelige ord. Sand følelse kan undertiden bryde igennem politikens pantser.

Estrup fritog mig imidlertid fra mit ansvar ved et stivsind, der overraskede alle. Efter afholdt ministerråd sendte han mig dagen efter ved bud følgende svar:

Den 15/3-94.

Idet jeg takker Dem for meddelelsen i Deres brev af 14de, kan jeg kun gentage, hvad jeg i min sidste samtale med Dem udtalte, at jeg fuldt deler Deres anskuelse om ønskeligheden af en afslutning af den politiske strid og en tilbagevenden til regelmæssige tilstande; men jeg behøver vel næppe at minde Dem om, at jeg ikke som middel hertil har stillet et ministerskifte inden næste samling i udsigt.

Med højagtelse ærbødigst
J. B. S. Estrup.

Hr. Folkethingsmand Bojsen [10].

Mine venner var naturligvis strax enige om, at dette var en ren afvisning, og dette meddelte jeg til de bestyrkede højremænd, som forgæves søgte at bortforklare meningen. Det var ikke alene et afslag, men Estrup benyttede nu endogså denne brevveksling til bevis for, at det alligevel var »parlamentarismen« vi krævede, og dette måtte være en hindring for at fortsætte denne forhandling. Højremændene viste sig nu utrolig ynkelige; ikke alene kunde de finde sig i afvisningen, Steffensen forsøgte endogså at snakke sig fra deres delagtighed – som han havde været så ivrig for – ved at antyde, at de ikke havde kendt min forudsætning! Da jeg rett eftertrykkeligt havde afvist denne udflugt, kom den da heller ikke mere frem. Men endvidere – de samme mænd lod sig nu drive – formodenlig af Estrup – til et ganske illoyalt skridt, som var vel egnet til at afbryde enhver yderligere forhandling. Dagen efter (den 16de) holdt højre nemlig partimøde, hvor man besluttede at indbringe i landstinget

10] Ordlyden af Bojsens brev og Estrups svar kendes kun fra dagbogen, hvorfra Bojsen har afskrevet dem.

det hærlovsforslag, som var fremgået af de fortrolige forhandlinger mellem Thomsen og mig, dog i den form, som man havde holdt på fra højre side, altså med to måneders uddannelse for alle de overskydende rekrutter. Da Thomsen meddelte mig dette, protesterede jeg strax og erklærede det for brudd på tro og love. Th. undskyldte sig af al kraft og forklarede, at det skulde blive fremsat som et tilbud om imødekommen o. s. v.

Ved mere rolig overvejelse fandt jeg dog, at det vilde være uklogt at lade Estrup vinde spillet så lett; sagen var jo kun, at de forhandlende højremænd, som så ofte erfaret, var nogle stakler, der ikke turde hævde noget eget standpunkt og ikke engang turde vedkende sig deres egen færd. Jeg tilstår, at jeg aldrig har været sådan fristet som den gang til at bryde overtvært med alle hensyn og åbenbare det hele komplot. Men de har jo stolet på mig, jeg vilde hellerikke nu svigte nogen tillid. Desuden kendte jeg nu den virkelige stemning i højre således, at jeg måtte tro, at den tilsidst vilde bryde igennem al fejgheden. Altså sammenkaldte jeg strax vort parti, forklarede dem hærloven og højres illoyalitet, men bad dem dog tage det med ro, ævred var endnu ikke opgivet. Trods megen harme føjede de sig dog også denne gang efter mit ønske; navnlig Claussen var meget vred, men det lykkedes mig dog ved et besøg i hans hjem at berolige ham. Ligeledes skrev vi rundskrivelser til vore blade i samme retning. Således lykkedes det at undvige dette snilde træk fra den Estrupske lejr; kommer tid, kommer råd.

Jeg instruerede Th. Nielsen til hærlovsforhandlingen i landstinget, som han klarede meget godt. Som jeg nok tænkte, varede det ikke længe, inden de politiske underhandlinger atter var i fuld kog. Madsen meldte, at Lüttichau forhandlede med Nellesmann, for hvem Estrups stivisind dog nok gik for vidt. Hammerich, der navnlig var de forligsvillige ministres sendebud, kom til mig og foreslog, at Estrup skulde erklære offenkelt, at han ligesom gamle Frijs i 1870 trak sig tilbage af helbredshensyn [11]. Jeg svarede, at for mig måtte han angive hvad grund han vilde, når han bare gik. Herefter begyndte der nu en lang og yderst smålig forhandling i mange akter om, hvad man kunde formå E. til at sige. Jeg forbigår en mængde småforsøg, hvori de fleste højremænd efterhånden var engageret. Jeg kaldte denne periode andendagsfeberen, da der gerne opstod en eller anden løsning den ene dag for regelmæssig at gå istykker den næste. Her skal kun nævnes et par af de forsøg, der kom videst, og som Estrup direkte slog ned. Det første blev visstnok til under Nellesmanns auspi-

11] Grev C. F. Frijs, der var konseilspræsident indtil maj 1870, motiverede sin demission med, at han ikke havde de tilstrækkelige fysiske kræfter til at bestride posten. (Ft. 69/70 sp. 6609.)

cier; deltagere var Frijs, Lüttichau, A. Hage, Hammerich og Neergård. Frijs skulde formå Estrup til i folkethinget at erklære, at han »anbefalede forliget, da dette vilde befri ham for hans byrdefulde hverv«. Estrup skulde uden modsigelse modtage en meddelelse fra mig, at hans afgang var nødvendig inden sommerkampagnen; og endelig skulde der arrangeres en garantikreds af en del højremænd, der vilde nedlægge deres mandater, dersom E. narrede os. Disse planer er karakteristiske for stemningens styrke, der blandt andet også gav sig levende udtryk ved et politisk aftenselskab hos Ritzau 20. Marts, hvor endog redakteur Carstensen (Dagens Nyheder) havde talt om nødvendigheden af ministerskifte. Lüttichau var i påskedagene gentagne gange hos mig for at drøfte ovennævnte plan. Men da han påske Lørdag talte med Estrup, fik han kun det sædvanlige foredrag om parlamentarisme og syntes sletikke at have kunnet komme til orde. Han var meget nedslået efter dette tilløb og sagde (til Th. Nielsen), at »nu syntes alle sunde lukkede«.

2den påskedag blev der dog taget fat påny. Lüttichau meddelte mig, at Reedtz-Thott og Ingerslev begyndte at røre sig. I løbet af dagen samledes forhandlerne fra begge sider flere gange: Claussen, Larsen, Neergård, Holm og jeg – Frijs, Steffensen, Lüttichau, Hage og Hammerich. Moltke holdt sig helst noget tilbage og var rejst hjem i påsken. Der blev telegraferet efter ham, og Ingerslev gik selv ud på banegården og lod sende et extratog efter ham. I den påtænkte erklærings tekst blev ordet »hverv« efter mit ønske rettet til »stilling« for at undgå uddybningen om den endte »mission«. Underhånden blev det mig sagt, at den kollektive garantikreds kunde ikke dannes, da dette vilde havde karakteren af en sammensværgelse! Derimod vilde flere højremænd enkeltvis overfor mig personlig erklære, at hvis E. narrede os, vilde de trække sig tilbage fra politik. Mine venner gik ind på denne ordning. I en påfølgende samtale med Thomsen erklærede denne, at han vilde være solidarisk med os og i tilfælde enten være med til en mandatnedlæggelse eller næste år affatte en finanslov, som ministeriet ikke kunde tage. Han var imidlertid sikker på, at afgangens vilde følge kort efter rigsdagssamlingen, der måtte fortsættes i April måned.

Nu syntes endelig alt i orden; men den 27. Marts blev som i 1889 en ulykkesdag [12]. Situationen lignede akkurat 6–7de Marts 1891[13]. Om morgenen tidlig gik en deputation: Moltke, Frijs og Steffensen til

12] 27/3–89 fik Bojsen meddelelsen om broderen Thors sindssygdom, jvr. s. 180.

13] I forbindelse med øl- og sukkerlovens vedtagelse mødte en deputation af højre for at formå Estrup til at acceptere højres og det forhandlende venstres forslag (se s. 200).

Estrup. Denne erklærede, at han havde været villig til offentlig at udtale det samme, som han mente at have sagt til mig, »at han oprigtig beklagede også for sin egen skyld personlig, om det ikke kom til forlig, da udsigten til at opnå fritagelse fra sin stillings besvær derved fjernedes« – – men »på grund af den mellemliggende korrespondance med mig, var den sandsynlighed, som der tidligere var for afgang inden næste samling, nu *forsvunden*.« Denne korrespondance var nemlig bleven bekendt for andre, og byens blade havde talt om fordringen: Estrups afgang. Med sladderer hængte det sådan sammen, at nogen af de indviede højremænd havde fortalt kapitain Madsen om brevet i sådanne udtryk, at forliget var bristet, fordi jeg havde begået den dumhed at skrive til Estrup og forlange hans afgang. Tendensen var jo at dække sig selv og lade folk tro, at jeg havde sprængt forhandlingen ved at rejse det parlamentariske krav. Dette meddelte Madsen mig i stor bestyrtelse, og jeg var endnu skikkelig nok til ikke helt at afsløre lumpenheden. Igennem Madsen var historien kommen videre, og jeg hørte også siden engang, at Alberti havde hentydet dertil. Hvad angår omtalen i byens blade, da oplystes det allerede i samtalen med E., formodentlig af ham selv, at han derved sigtede til en artikel i – »Politiken«, hvori det hed, at forhandlerne havde krævet Estrups hoved på et fad [14]!! Så puerile hensyn turde en »statsmand« virkelig påberåbe sig! Det kan umulig have været den virkelige grund. Jeg var strax fuldt overtydet om, at det kun var et kærkomment påskud for udflugt.

Nu var det, at Steffensen vilde snakke højre fri for delagtighed i den kriminelle skrivelse ved at påskyde, at de ikke kendte den af mig påberåbte »forudsætning« [15]! Han tav dog stille ligesom de andre, da jeg svarede bestemt: Jo, dette var dem alle bekendt, jeg havde klart nok meddelt det såvel til Steffensen som til Frijs og Thomsen, og jeg føjede til – »Nej, lad os være enige om, at denne sten (Estrup) har begge things forenede kræfter ikke formået at løfte.« Da Neergård yttrede, at sagens skæbne umulig kunde holdes skjult – nu vilde alle sluser åbnes, så betonedes Frijs, at forhandlingerne mellem os måtte være fortrolige, hvori jeg støttede ham; men det vilde jo ikke være muligt at overholde,

14] Politikens leder 18/3–94: Derimod er det sikkert, at der i selve generalstaben er rangspersoner, der går omkring og praler af, at de ikke vil slutte forlig for 250.000 kr. men yderligere vil forlange hr. Estrups hovede på et fad. Hvis dette begær skulle tage overhånd, så at også hr. Bojsen finder det rådeligt at bøje af for folkestemningen og tænke på hr. Estrups hovede, kan det måske endnu blive til, hvad det skal være.

15] D. v. s. Estrups afgang, jvr. s. 314.

når alting nu bristede. Men netop af denne grund anede jeg nok, at sagen ikke endnu vilde blive opgivet.

Ganske rigtig, allerede om eftermiddagen kom der bud (Th. Nielsen) fra landstingsmændene, der anmodede om, at vi endnu ikke måtte referere bruddet til partiet, hvad vi lovede; men rett længe kunde der nu ikke ventes, og jeg sammenkaldte partiet til møde hos Neiiendam Torsdag aften den 29de. Dette var altså den yderste frist for højre til endnu at gøre en anstrengelse – nu var det jo nærmest bleven til en styrkeprøve mellem den enkelte (sindssyge) mand, E. og alle de ledende mænd i hans parti, ja i hans eget ministerium!

Sikkerlig har grev Frijs bittert følt ynkeligheden i højres stilling, ligesom også enhver forstandig mand kunde sige sig selv, at den øjeblikkelige situation ialfald for højre var ganske uholdbar; det kunde jo ikke undgås at blive bekendt – ligesom året forud – at en ordning på alle punkter var strandet på en enkelt mands utrolige stædighed.

Frijs tog altså nu rigtig fat for alvor; han gik til Neergård og foreslog, at der nu skulde dannes en ny politisk situation ved et samarbejde mellem thingene, der skulde være grundlag for E.s afgang, eller rettere der skulde skabes et realitetsprogram for en ny regering. I løbet af den 28de forhandlede dette mellem højremændene og vel også med Estrup. Om aftenen Kl: 8 samledes så atter alle forhandlerne. E. havde nok endelig følt, at tampen brændte og havde yttret, at hvis der kunde henvises til ny politiske organisationer, så vilde »den sandsynlighed for hans snarlige afgang, der var bristet ved korrespondancen, atter genindtræde«. Jeg svarede, at tanken om ny partidannelse var umulig. Vort parti var sikkert rede til at støtte en ny regering, der dannedes på et økonomisk fremskridtsprogram. Et valgkartel vilde komme af sig selv, når valget kom til at stå for eller imod en fællesregering på sådant program. Man enedes da – efter længere forhandling – om at søge samarbejdet sikkert mellem thingene i resten af samlingen, som skulde fortsættes i April. Et sådant samarbejde skulde Estrup henvise til som grundlag for sin afgang. Fra vor side var vi villige til at fortsætte i god forståelse samlingen ud – der var jo meget lovgivningsarbejde at gøre – men hvis den dertil knyttede forudsætning skulde bryde, så må vi kunne stole på, at der står mænd bagved ordene. Ved disse ord blev Moltke urolig, han rejste sig og rådede til at sove derpå til imorgen. Frijs var åbenbart anderledes engageret og svarede mig rask, at det var en selvfølge.

Fredag morgen forhandlede der atter med Estrup, og jeg formoder, at Frijs nu har sat den fornødne kraft ind – han var i virkeligheden den eneste af højremændene, der besad nogen handlekraft, når han endelig

blev vækket op. Om formiddagen kom de så til os og meddelte, at de nu havde fået Estrups samtykke til en erklæring, som han vilde afgive offentlig (det var først tænkt i folkethinget, men ændredes siden til landstinget) i overensstemmelse med vor aftale igår. Jeg fik en afskrift af erklæringen, foruden denne afskrift opbevares en række af de tidligere udkast [16], som lyder:

– – – →og jeg vil dertil føje, at det også for mit personlige vedkommende i høj grad vilde glæde mig, om et forlig kom istand, da dette vilde give mig grundet forventning om, at en samvirken mellem rigsdagens afdelinger, der sikrede en rolig samfundsudvikling, vilde bringe mig udsigt til at befris fra min stillings besvær.«

Det er just ikke lett at se, hvorfor han bedre kunde underskrive denne erklæring end de tidligere redigerede. Der ligger dog i ordenes sammenstilling den rigtig Estrupske teori, at han ikke veg for finansloven, men for samarbejdet mellem thingene. Der var dog næppe rett mange i tvivl om den rette sammenhæng: Indrømmelsen af hans afgang var endelig efter lange og pinlige kampe og udflugter vristet af hans hænder, men ganske visst først, da det var lykkedes at samle et flertal i begge thing om at kræve det. Estrup faldt som et offer for provisoriet [17].

Med afskriften af Estrups erklæring gik vi så til partimødet hos Neien-dam om aftenen Torsdag den 29de. Men for at forstå noget af stillingen her, må jeg gå en del tilbage i begivenheder og forhandlinger i den forløbne del af vinteren.

Jævnsides med og ind imellem mine forhandlinger med højre refererede jeg stadig til vore ledende forhandlingsmænd, som var Claussen, N. J. Larsen, Neergård, H. Holm og Berntsen samt Th. Nielsen af landstinget, sjældnere med Jørgen Pedersen, fordi han altid er pessimist og ikke troede på noget resultat, skønt han mere end de fleste har evne til at føre en forhandling igennem og også ivrigt ønskede det. Af og til tilkaldtes Ravn. Jeg holdt mig til viceformanden, vore medlemmer i finansudvalget og formanden i hærudvalget. Det var nødvendigt at begrænse kredsen af de indviede – men det er sandsynligt, at flere andre derved har følt sig tilsidesatte og gået over til modstanden. I regelen var der lett og sikker forståelse mellem vore forhandlere, om end der også mellem dem af og til viste sig vaklen, begrundet i de enkeltes karakter. Claussen var hele tiden klar på formålet og brød sig ikke om ministerspørgsmålet. Larsen var på grund af sygdom noget lunefuld; undertiden altfor ængstelig, til andre tider næsten altfor ivrig. Den 28de om aftenen måtte vi bringe

16] Udkastene kan desværre ikke mere findes i Bojsens arkiv.

17] Om Estrups egen opfattelse af erklæringen se Neergaard s. 311–12.

ham i droske hen i rigsdagen, og der slog han hovedet på sømmet i den endelige aftale med højre. Neergård var fra begyndelsen tilbageholdende, var ivrig for hærordningen, men holdt stærkt på Estrups afgang og blev forresten mere og mere klar på nødvendigheden af en afslutning. Holm pintes navnlig af sit forhold til Høgsbro, men var på den anden side mere end nogen af de andre overbevist om vor politiks rigtighed og forstod både dens fortid og fremtid, også hvad han selv resikerede med hensyn til statsrevisoratet. Berntsen havde evne til at få gode forbindelser og refererede mig sine talrige samtaler, særlig med Frijs, Hammerich og flere. På et tidspunkt, da alt var bristet, Skærtorsdag 22. Marts, gjorde vi en spadseretur sammen ud til Constantia for at drage frisk luft [18]. Her kom Otto Scavenius ridende, vi spiste frokost sammen; men også han havde bøjet sig for parolen, at Estrup ikke måtte eller kunde tvinges bort. Det var en trist dag, men Berntsens gode humeur friskede op, og vinden begyndte netop ved hjemkomsten at vende sig, da nemlig Lütichau første gang søgte mig i Sølvgade. Th. Nielsen var trykket af det uundgåelige ministerspørgsmål, som han afskyede og var af den grund undertiden noget bitter, men så meget mere kunde han behandle dette punkt som et nødvendigt onde, og han nød i særlig grad landstingsmændenes fortrolighed. Det blev derfor også til ham, at de henvendte sig, da de (ligesom året forud) så, at der måtte handles.

Højres forhandlere var Moltke, Frijs, Steffensen, (Dinesen) og Thomsen – flere andre kom lejlighedsvis med. Moltke havde den for en repræsentativ mand fornødne forsigtighed, Frijs den til at handle fornødne ærgerrighed. Steffensen trykkes af svigtende tillid i landstinget; han var bleven benyttet til at distancere Matzen; men Bjerre stræbte atter efter at afløse ham og skildrede i et bevæget øjeblik overfor Neergård (ved Ritzau's gilde 20. Marts), hvorledes Steffensen var afskyet i landstinget som bondetamp og lurendrejer – deraf svagheden i hans hele holdning. Dinesen var for tiden ude af spillet, og Thomsen vilde helst officielt stå udenfor de storpoltiske rådslagninger. I højre galdt det for den politiske understrøm at holde Jakob Scavenius nede dels af personlige grunde, dels fordi han ligesiden 1890 havde bekæmpet flertallet i sit parti og nu søgte hævn for sit fald.

I vort parti lededes understrømmen af Høgsbro og Alberti. Høgsbro's tanker fandt jeg hos Blem og Bertelsen Skalborg, hvilken sidste jeg dog ved gentagne samtaler troede at have beroliget. Efter Holms råd havde jeg en samtale med Høgsbro den 17. Febr. på et tidspunkt, da jeg kunde

[18] Constantia var et kendt traktørsted ved Charlottenlund skov.

øjne mulighed for en hærordning. Jeg satte ham ind i den desangående med Thomsen førte forhandling. Skønt han erkendte, at der herved vilde opnås en virkelig lettelse og meget godt kunde forstå, at kongen og kronprindsen modsatte sig indskrænkning af kadrerne (Høgsbro var rimeligvis af sin svigersøn (kapitain Bennike) påvirket i samme retning), var hans indvending karakteristisk nok den, at Bergianerne af pietet for Berg visst vilde modsætte sig en hvilkensomhelst indskrænkning af værnepligten. Da vi videre kom ind på muligheden af et politisk forlig, fastholdt han ikke mere sit eget tidligere standpunkt, grundlovsændringen, men havde optaget den Bergske fordring om ministeriets afgang forud for ethvert forlig. Det var heraf tydeligt nok, at han stod i forhandling og forståelse med Bergianerne (Christensen Stadil), og af ytringer på anden hånd gennem Elberling erfarede jeg, at Høgsbro samlede en del af vore venner på dette program, det Bergske. Han udtalte sig nu også for en ubegrænset midlertidig, ∞ : et normalbudget. Kunde jeg på dette tidspunkt have optaget en partiforhandling, vilde visstnok flere medlemmer kunnet være bevarede; men det var umuligt, da jeg intet positivt havde at forelægge, og jeg måtte altså fremdeles gå på en hængesæk. I de første dage af Marts kom det dog til et åbent sammenstød, der viste, at han endnu ikke havde stærkt tilhold i partiet [19].

Det galdt valgkredsloven, som var meget godt egnet til at sprænge alle hidtidige forhandlingsformer. I løbet af en halv snes år havde H. behandlet denne sag som sit domæne, han havde endogså engang fået os alle til at stemme for sine 137 kredse, men ingen havde fæstet nogen opmærksomhed derved, da forslaget hidtil havde mødt afgjort modstand i højre og regeringen. Nu var der imidlertid sket et omslag; for at skaffe købstæderne flere repræsentanter havde regeringen selv foreslået de 137, og en stor del af højre turde ikke modsætte sig dette, når ingen anden ordning kunde opnås [20]. Planen var nu at tvinge højre til at gå sammen med H. og de radikale, gennemføre de 137 og derved sprænge forståelsen mel-

19] Bojsen var hos Høgsbro privat 2/3. Men Høgsbro meddeler ikke dagbogen nærmere om samtalen.

20] Regeringen havde forelagt forslag til ændring i valgkredsfordelingen 10 gange siden 1870. I 1879/80 havde Høgsbro som forslag opstillet 132 valgkredse mod de bestående 102. 1886/87 udarbejdede et folketingsudvalg med Høgsbro som formand et forslag baseret på 136 valgkredse. Dette forslag vedtoges i folketinget ved 2. behandling. Indenrigsminister Ingerslev optog det og forelagde 1890/91 et forslag med 137 valgkredse (1 valgkreds pr. 16.000 vælgere), der året efter blev vedtaget af folketinget ved de moderates hjælp (Ft. 91/92 sp. 3542). En historisk udredning af sagen findes i landstingets betænkning 1893/94 till. B sp. 870–951. I 93/94 forelagdes loven først i landstinget, hvor man standsede sagen ved en dagsorden, der tilbød 8 nye valgkredse.

lem højre og os. Trods den fremrykkede tid vilde H. nu forcere loven frem og støttedes deri ved, at vore hidtidige medlemmer af udvalget var bundne ved tidligere afgivne betænkninger. Da der nu i partiet skulde vælges medlemmer til udvalget, gjorde jeg opmærksom på dette forhold og erklærede, at jeg kun vilde stemme på de gamle medlemmer (hvoriblandt Høgsbro), når de vilde forpligte sig til ikke at fremme sagen før efter en ny partibeslutning. Da H. herover blev meget heftig og betegnede det som en mistillidserklæring, svarede jeg, at såsnart jeg mærkede, at der var fare for, at de 137 skulde føres igennem, forbeholdt jeg mig at foretage de fornødne skridt for at hindre dette, navnlig ved at slutte kompromis med højre om et meget mindre antal [21]. H. svarede forbittret, at så vilde han træde ud af partiet; men jeg gjorde ham opmærksom på det særegne ved denne sag, at de hidtidige medlemmer af udvalget ikke repræsenterede partiets mening – ja, jeg turde endogså påstå, at der ikke var et eneste medlem, der bifaldt udvalgets standpunkt og opfordrede dem til at melde sig, hvis der var nogen. Efter en lille pause tog Byriel-Jensen ordet i tilslutning til mig – og da der atter blev en pause, udbrød Jørgen Lund »amen«, der modtoges med almindelig jubel, men Høgsbro var rasende. Imidlertid havde han fået et tilstrækkeligt indtryk af, at et slag på dette område vilde skaffe ham et knusende nederlag på dette tidspunkt. Han stak altså piben ind og – næste år fik han også på dette punkt »de 15« til at følge sig [22]! Havde jeg anet afstemningen den 29de, havde jeg næppe været så ivrig for at udsætte krisen – dog den kunde vel næppe have nået til afgørelse forinden.

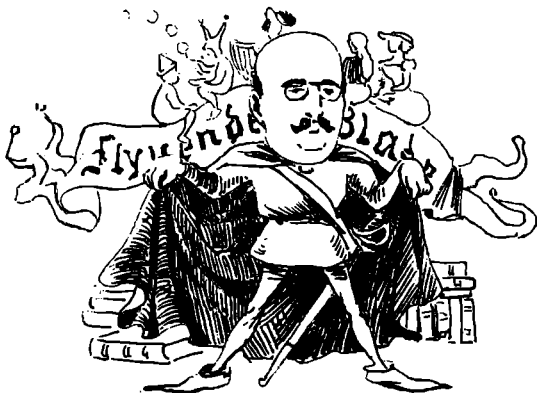
Foruden H. arbejdede nu også Alberti bag kulisserne. Fra hvilket tidspunkt hans omslag stammede, véd jeg ikke. En stund troede jeg, at hans fornærmelse i anledning af hartkornsforslaget var glemt igen. Af og til dukkede der dog en modstand op fra hans side, og det nyttede ikke, at jeg støttede ham i hans modstand mod Bernerkonventionen og fik ham valgt til partiets ordfører i den sag [23]. Han synes at have været for-

21] Ifølge Bojsens dagbog havde han 12/1-94 til Scharling forbeholdt sig sin ret til at lade valglovens skæbne være afhængig af agrarlovene.

22] I samlingen 1894/95 vedtoges en ny valgkredslov ved et forlig mellem højre og de moderate, til hvilke Høgsbro da ikke længere hørte. I protest herimod nedlagde Høgsbro 17/12-94 sit hverv som folketingets formand (se s. 393 f).

23] Bernerkonventionen af 9/9-86 gav internationale regler for forfatter- og kunstnerretten. For Danmarks vedkommende kunne denne ikke tiltrædes, førend der var foretaget en revision af den danske lovgivning. Regeringen forelagde derfor et forslag herom.

Albertis bitre modstand mod loven viser sig især i hans tale i folketinget sp. 3237. Revisionen af den danske lovgivning og tiltrædelsen til Bernerkonventionen gennemførtes først i 1902, da Alberti var justitsminister.

P. A. Alberti drog voldsomt til felts mod vedtagelsen af Bernerkonventionen om forfatterrettigheder og fik folketinget til at standse sagen. I den anledning digtede Punch (1894 s. 62):

Hr. Alberti ved sin snildhed
viste sig som sand mæcen –
og så redded' han i stilhed
sig et lille lækkert ben.

nærmet over, at han ikke blev medinddraget i den snævre forhandlingskreds; men det vilde være altfor påfaldende, da han hverken var medlem af de pågældende udvalg eller bestyrelsen. Desuden gik jeg ud fra, at han var en svoren forligsven. Imidlertid er han visstnok kommet under vejr med, at et kommende forlig kunde give radikalerne vind i sejlene på Sælland og er rimeligvis påvirket i den henseende af fortrolige rådgivere i sparekassen; det kunde måske komme til at gælde magten i sparekassen. Et fingerpeg om strømkæntingen fik jeg først den 17. Marts, da jeg om aftenen kom ud på Dannebrog's kontor for at vejlede redaktionen med hensyn til den da i landstinget indbragte hærlov. Alberti var da tilstede og overlod mig tilsyneladende koulant at skrive et lille stykke i bladet om hærloven, hvorved bladet skulde tage afstand fra landstingets forslag uden at binde fremtidige forhandlinger. Stykket sluttede med, at forslaget ikke stemmer med folketingets standpunkt. Denne sidste sætning skærpede Alberti til, at det var i »væsenlig« modsætning til folketinget [24]. Tendensen i denne tilsyneladende ubetydelige ændring var mig påfaldende, og jeg ledte da samtalen videre ind på de foreliggende politiske muligheder. Det fremgik heraf, at Alberti, ivrigt accompagneret af sin condottière, Secher, nærmest var imod forlig, idet de nu forfægtede det Høgsbro-radikale program om ministeriets afgang før eller med forliget, hvorimod jeg vilde nøjes med det eneste mulige: efter forliget [25]. I de samme dage erfarede jeg fra Jørgen Lund (gennem Berntsen), at Alberti havde lært af samtaler med Leth-Espensen, at »der foregik ting,

24] Artiklen i Danebrog 18/3-94 slutter: »En vis betydning vil det altid have, at selv landstinget nu synes at slutte sig til det almindelig ønske om indskrænkning i de militære byrder, rigtignok på en væsentlig anden måde end folketinget.«

25] Ordet »eneste« er siden tilføjlet med blyant.

som han holdtes udenfor; men han skulde derefter tage sine forholdsregler!«

På dette tidspunkt var Lund endnu vor ven, og fremdeles i påskedagene havde han meddelt Berntsen, at Edvard Brandes havde indledet forhandlinger med Alberti og Leth-Espensen om en alliance, hvorved Hørup atter skulde have Køge o. s. v. Lund havde dog nægtet at være med. – Efter disse erfaringer anmodede jeg Larsen og Berntsen om at tale Alberti tilrette. De forsøgte det hver for sig, og Alberti havde svaret, at det kunde gøres, når man fik sikkerhed for Estrups afgang. Men han har jo rimeligvis forbeholdt sig selv at bestemme sikkerhedens art og havde således fuld adgang til udflugt, som han sikkerlig havde lavet sig i løbet af vinteren. Han blev i den retning ivrigt suffleret af sin sidemand Leth-Espensen.

Ligesom Alberti søgte at drukne sit forræderi i et had til mig, var det samme eller måske snarere det omvendte tilfældet med L.-Espensen i forhold til Neergård, der var bleven ham foretrukket som redakteur af Årh. Amtstidende [26]. Såsnart han så, at forliget vilde gå i orden og han opnå sit ønske med hensyn til hærloven, slog han sig løs fra sin erklæring til mig ved juletid og tænkte kun på muligen at bibringe Neergård et dødsstød, når denne gik med til forliget. Han følte visstnok, at han overfor mig måtte finde på en udflugt. En aften først i Marts besøgte han mig og forelagde mig et nyt – grundlovsforslag med en mængde snurrige bestemmelser, hvoriblandt indirekte valg til folkethinget. Han forklarede da, at dette måtte være vejen til forlig, og vi skulde slet ikke røre ved ministerspørgsmålet. Han havde løfte om støtte fra flere sider, navnlig i højre, og vilde nu gå til Estrup for at få denne til at sætte sig i spidsen for sagen. Jeg forklarede ham indvendingerne mod en grundlovsforhandling, men havde intet imod, at han forsøgte sig hos Estrup, da jeg antog, at denne bedst kunde kurere ham for dette galimathias. I partimødet den 16de Marts (efterat vi først havde drøftet stillingen til landstingets hærforslag) fremsatte han nu sit grundlovsprojekt. Da øjensynligt ingen havde lyst til at spille ord derpå, frarådede jeg ham at komme frem dermed og lod falde nogle spøgende ord om den støtte, han lovede sig fra alle sider ☺: at én synes om ett punkt, andre om et andet o. s. v. Han blev herover yderligere fornærmet på mig, så jeg siden har havt den ære at omfattes af hans had. I en betænkning offentliggjorde han sin ny

26] Neergaard var i december 1892 blevet politisk redaktør af Århus Amtstidende. Om hans forhold til Leth-Espensen se Neergaard s. 290.

grundlov og havde således sin retraite i orden netop i det spor, som Høgsbro nylig havde forladt [27].

I angesten greb enhver det standpunkt, som han anså bedst tjenlig til »dæksmand«. Feldthusen, der under et par besøg i København havde fået færten af tilstanden i partiet, skrev brevet af 16de Marts med en lidet opmuntrende skildring af den hær, der nu skulde levere sit hovedslag [28]. Imidlertid fik jeg også jævnlig frejdige opfordringer til at gå frem. Ved hjemrejsen i påskeferien, da udsigterne var mørke, kom Kristen Jensen (Fåborg) til mig og bad mig endelig ikke opgive sagen, den skulde føres igennem. Lohmann erklærede udtrykkelig, at hvad jeg muligens i påskedagene fik lavet, vilde han gå med til, og Wistoft forsikrede mig, at partiets flertal vilde holde stand. Men dette var jo ikke nok, og lige indtil den 29de ventede jeg ikke egenlig, at andre vilde falde fra end Høgsbro (med Blem) og Alberti (med L.-Espensen) og enkelte andre som Bajer og Jungersen, og jeg havde egenlig ikke videre imod at blive flere af disse personer kvit, Blem vilde nok vende tilbage igen. Jeg gjorde regning på over 30, og med disse og en ny regering strax efter skulde de frafaldne ikke spinde silke i en valgekamp.

Således samlede partiet hos Neiiendam Torsdag aften den 29. Marts i stor spænding [29]. Jeg forelagde da hele overenskomstens plan med alt tilbehør og oplæste den erklæring, som Estrup skulde afgive offentlig. Jeg mindes, at jeg var meget træt, og fremstillingen var visst noget

27] Leth-Espensens forslag til grundlovsændring er trykt som bilag til folketingets udvalgsbetænkning over forslag til en forandret fordeling af folketingsvalgekredsene (till. B sp. 2178–80 og 2205–10).

28] Folketingsmand Johs. Feldthusen skriver 16/3–94: . . . »Hvad bliver det så til derinde hos Dem? Får vi noget forlig – noget rimeligt forlig, eller går det hele i sin moder igen ligesom i fjor . . . Hvad er det for tropper, De har at føre i ilden, når det skal til at gå an? Er det en sikker trop, som vover trøjen med hinanden – eller er der nogen – måske ikke så få – der ligesom Pilatus vasker sine hænder og siger, de har ingen lod og del i den sag?

Jeg kan godt forstå, at under så kritiske forhold er det ingen misundelsesværdig plads De indtager, kære Bojsen, og at De vel sagtens af og til, når der ingen udvej er at øjne i det uføre, kan være stærkt fristet til at rende fra det hele; men med Dem står og falder jo sagen, så den udvej vil altså være umulig. Jeg har en anelse om, at vore gode venner derinde ikke rigtig vurderer det tunge læs, som er lagt til Dem at drage, og derfor ikke på alle områder søger at lette Dem byrden så meget som muligt og navnlig ved trofast og ubrødeligt sammenhold overfor alle vigtigere sagers afgørelse.«

29] Ifølge Høgsbros dagbøger 29/3–94 havde der allerede kl. 5, to timer før mødet hos Neiiendam, været partimøde, »hvor jeg udtalte mig bestemt mod »forliget««. (Danske Udsyn 1926 s. 70).

mat. Det var naturligtvis en selvfølge, at jeg vilde forsvinde fra rigsdagen, dersom forsøget nu strandede; men dette forekom mig så utvivlsomt, at jeg ikke behøvede at sige det; dels yndede jeg aldrig at lægge press på medlemmerne, dels vilde dette hensyn snarest virke modsat overfor dem, der alt havde bestemt sig for frafald.

Strax efter tog Høgsbro ordet med årgammel indeklemt voldsomhed. Hans argumenter var fraser fra den foregående menneskealder: »resten af friheden vilde nu gå tabt« o. s. v., mindre kunde ikke gøre det. Han skød dog langt over målet, folk trak på smilebåndet. Langt farligere var det, da Alberti – hvad kun få havde anet – optrådte imod forliget, idet han foregav tvivl om ministeriets afgang; Estrups erklæring kunde bortforklares o. s. v. [30]. Men værst var det, at flere andre end jeg ventede meldte sig fra eller dog tvivlede; idet nogle (f. ex. A. Sørensen) yttrede, at de vilde have natten til overvejelse og håbede imorgen at kunne gå med. Jeg blev så pinlig berørt af modtagelsen, at jeg næppe har forsvaret sagen med ønskelig energi. Sent på natten skiltes man, idet man udsatte afstemningen til næste dags formiddag. Havde jeg været ved fuld kraft, skulde natten været anvendt til at tale med de vakkende og samle troppeperne [31]. I det sted havde jeg indtrykket af et så stort frafald, at sagen måtte anses for tabt. Selv om der blev et flertal, var dette jo en sag af sådan betydning, at man ikke kunde vente, at mindretallet vilde bøje sig. Kl: 2 gik jeg hjem yderst nedtrykt, naturligtvis til en ganske søvnløs nat.

Fredag 30. Marts Kl: 9 mødte partiet i rigsdagen; jeg anbefalede kortelig forliget, og efter Neergårds indtrængende opfordring tilføjede jeg, at jeg selvfølgelig stod og faldt med afgørelsen heraf uden dog at lægge særlig vægt herpå. Så vidt jeg mindes, blev der ingen diskussion; enhver måtte jo nu have valgt sit stade [32]. Den uhyre spændende afstemning skete ved navneopråb. Udfaldet blev 22 ja mod 16 nej, et endnu dårligere resultat end ventet; alle de vakkende var i nattens løb faldne fra; ja, endogså Søren Jørgensen, som visst aldrig havde stemt imod mig i nogen vigtig sag, svarede nej [33]. Jeg faldt ganske sammen og sad således en stund under almindelig stilhed i salen. Mindretallet jublede ikke, thi de

30] Et mere detaljeret referat af Albertis tale findes i Neergaard s. 313.

31] Neergaard s. 313: »Den mellemliggende nat blev kraftigt benyttet til agitation fra begge sider.«

32] Sml. Høgsbros dagbog 30/3–94.

33] De 16 nej-stemmer var følgende: Alberti, Bajer, Bertelsen Skalborg, Blem, Clausager, Ole Hansen, Høgsbro, J. Jensen (Ålborg amt), J. Jensen (Århus amt), Jungersen, H. L. Jørgensen, Søren Jørgensen, Kvist, Leth-Espensen, Lund og Andreas Sørensen.

var visst bange for at være bleven for mange, så at vi overhovedet ikke kunde eller turde gennemføre sagen uden dem! Da samlede der sig en lille gruppe om Neergård, Dalsgård og Th. Nielsen – de som klarest forstod, at politik er handling. Strax efter kom Dalsgård hen til mig og sagde hviskende: »Det bør gøres alligevel!« Jeg svarede: »Ja, men vi er jo ikke nok.« – »Hvor mange deltagere forlanger De?« Jeg: »Vi må mindst være 25.« Dalsgård: »Dem skal jeg skaffe.«

Han gik så til Søren Jørgensen og bebrejdede ham hans afstemning. »Ja, jeg troede, at I var nok endda, og jeg vilde nu så gerne havde fred i min valgkreds på mine gamle dage.« Dalsgård: »Nej, vi er ikke nok; Bojsen forlanger 25.« S. J.: »Ja, så må Du hilse B. og sige, at når det drejer sig om min stemme alene, så skal den ikke komme til at mangle!« Dernæst kom R. Nielsen, der havde været bortrejst, og meldte sig til tjeneste. Kapitain W. Dinesen blev hentet og meldte sig nu ind i partiet for at støtte forliget, og endelig erklærede Clausager, at han var stemt for forliget, men vilde ikke stemme for hærloven.

Således vendte Dalsgård tilbage med 25½ mand, og så kunde det gøres. Nu behøvede det ikke at hedde: »Sejrløse ligger kæmperne slagne«. Kampens vilkår blev nu anderledes, end vi havde tænkt os. Med så stort frafald i partiet var den *taktiske* sejr forskærtset; men der kunde vindes en større sejer, selv om det muligen skulde koste et stort partioffer. Jeg vågnede op til ny bevidsthed og fik ligesom ny kræfter. De »15« havde imidlertid forladt salen, og vi andre enedes hurtigt og bestemt om at tage fat for alvor. Men der var endnu meget arbejde at gøre; navnlig var der endnu sletikke taget fat på twistepunkterne på selve finansloven; det var allerede over middag, og skulde det hele ikke strande på mangel af tid, måtte alt være i orden samme aften. Jeg ilede da over i folke-thingssalen, hvor jeg traf general Hedemann, til hvem Thomsen (snildelig) havde overdraget at forhandle de omtvistede militære bevillinger på finansloven. Vi gik ind i ordførerværelset og begyndte at gennemgå alle poster. Det viste sig imidlertid, at Hedemann sletikke »var med«. Han begyndte at disputere om allehånde detaillier og vilde endogså holde på krigsministerens bekendte »anmærkning«, og det tegnede til endeløs ufrugtbar forhandling.

Imidlertid havde Neergård forhandlet med agrarforeningens overbestyrelse, der netop i disse dage var samlede i byen, og hvis medlemmer var tilstede i rigsdagslokalerne [34], hvor de ivrig stræbte at vinde

34] De radikale medlemmer af overbestyrelsen, J. Hansen, Jens Rasmussen, Rosleff og Hans Henriksen, var dog ikke tilstede.

folkethingsmænd for forliget, særlig var J. Jensen Skjoldelev under presion – det hed sig endog et øjeblik, at han havde givet sig – men det lykkedes dem ikke at vinde en eneste stemme. Nu blev der trommet sammen til et møde af hele partiet, hvor agrarerne vilde komme tilstede [35]. Det er ikke bleven oplyst, hvem dette egenlig udgik fra, men det var visstnok resultat af samtale mellem Neergård og agrarerne. Ca. Kl: 4 blev der sendt bud efter mig, at jeg endelig måtte komme, da partiet var samlet og agrarerne tilstede. Jeg måtte da afbryde forhandlingen med Hedemann, der sagde, at han imidlertid vilde spise til middag. I gangen mødte jeg general Thomsen, der var grædefærdig, han havde nu opgivet alt – efterat afstemningen i vort parti var bleven bekendt – og mente, at der end ikke blev tid til afslutning af arbejdet. Jeg svarede ham bestemt, at nu måtte der netop handles og handles resolut – inden aften skulde vi være færdige, og det gik ikke an at gøre så meget vrøvl, som Hedemann var begyndt på o. s. v.

Så ilede jeg afsted over i partiet og måtte der på stående fod holde et foredrag om hele stillingen, som jeg endnu ikke selv kunde overse helt, medens agrarerne skulde trøstes og de tilstedeværende »15« ikke frastødes. Det var derfor ganske naturligt, at Barner i sit svar yttrede, at mit foredrag havde været noget »tilknappet«. Han talte selv meget varmt for forlig, energisk støttet af Branth, S. Elkær, der brugte en vending, som de 15 opfattede som en trussel mod dem, skønt den var rettet mod ministeriet, hvis det sveg forståelsen om afgang. Af agrarerne talte endvidere L. Skov Skårup og smed Petersen fra Lem for forliget. Sluttelig slog jeg fast, at agrarernes ærende havde været at tilsige os støtte blandt vælgerne og love at stå last og brast med os, dersom ministeriet svigtede forudsætningen om dets afgang. Tillige opfordrede jeg agrarerne til at virke for, at der skaffedes tid til forhandling, dersom vi ikke skulde blive færdige itide og navnlig lægge pres på landstingsmændene, at de skulde gå ind på amtskatteloven. Hermed forlod jeg forsamlingen, slugte i hast noget middagsmad og samlede atter med Hedemann i ordførerværelset.

Med denne var der imidlertid foregået en mærkelig forandring, som jeg først anså for en virkning af middagsspisningen; men senere har jeg fået en ganske anden forklaring gennem Kl. Berntsen fra Hedemann selv. I mellemtiden havde H. talt med Thomsen og opfordret denne til at deltage i forhandlingen med mig. T., der imidlertid havde opgivet ævred, vilde skyde ansvaret fra sig over på H. og undskyldte sig med forhindrin-

35] Det var dog ikke alle, man fik tilkaldt til mødet. Høgsbro og Alberti fik ingen meddelelse derom og var altså heller ikke til stede (Høgsbros dagbøger, Dansk Udsyn s. 71).

ger. Da H. således var ene om det, havde han tænkt: Ifjor fik jeg skylden for at forliget bristede; skal jeg nu atter have ansvaret, så skal det ialfald ikke atter strande på mig! Han kom altså med beslutning om at handle resolut, og det gjordes også nødig, da klokken nu var 6. Jeg tog strax initiativet og stillede et forslag ved hver post i henhold til den regel, at på § 22 skulde de omstridte summer halveres og på § 26 forøgelsen indskrænkes til ca. 200.000 kr., hvorved der ialt bevilgedes 1.250.000, idet jeg tilføjede, at rettesnoren i fremtiden skulde være, at folkethinget ikke gik under 1 mil., landstinget ikke over 1½ mil., så kunde der forhandles derimellem. H. gik rask ind på dette og talte ikke mere om »anmærkningen«. Da man senere bebrejdede højre, at de var gået så langt ned i de militære bevillinger, havde Thomsen kastet skylden på Hedemann, hvoraf der mellem disse opstod bittert uvenskab, der spillede ind i den kommende regeringsdannelse [36].

Efterat general Bahnson i Nationaltidende Juli 1900 havde fortalt, at Thomsen havde sagt, at de moderate i fremtiden havde lovet at bevilge krigsministeriet ¾ mil. kr. extraordinairt årlig, har jeg offentlig erklæret, at der ikke fra det forhandlende venstres side er givet, ligesom der selvfølgelig ikke har kunnet gives noget som helst løfte om fremtidige bevillinger. De ytringer, som faldt mellem Hedemann og mig, har aldrig været opfattet som noget løfte, og har derfor endikke været meddelt i partiet. Ingen af medlemmerne erindrer det mindste derom. Når henses til, at det, der dengang bevilgedes, netop kun var, hvad folkethinget i provisorie-årene gennemsnitlig havde stemt for, og til højres store misfornøjelse hermed (se Hedemanns henvendelse til mig dagen efter) [37], så er den rimeligste forklaring den, at H. har udtalt den forventning, at der adåre kunde gives noget mere, og at jeg derimod har indvendt, at hvad der nu skete, visstnok vilde blive en rettesnor også for fremtiden. Jeg mindes ialfald, at jeg aldrig har tænkt mig – hellerikke da bevillingerne senere nedsattes yderligere, at jeg enten selv eller end mindre partiet var bundet ved noget slags løfte. Forøvrigt blev »rettesnoren« fulgt – også efterat de radikale fik flertallet – så længe ministeriet RThott var ved roret – i årene 1895, 96 og 97.

Medens Hedemann og jeg behandlede de militære ministerier, havde Neergård, Holm og Steffensen på lignende måde afgjort de øvrige paragraffer. Kl: 8 samledes vi alle og foretog den endelige redaktion af fællesudvalgets indstillinger, der efterhånden leveredes i trykkeriet, hvor faktoren iforvejen var varskoet og med megen iver fremmede arbejdet, der uden hans energi ikke havde kunnet blive færdigt. Såvidt jeg erindrer, vandt han derved et danebrogskors. Til Kl: 10 var fællesudvalget til-sagt, og her forelagde jeg nu under dødsstilhed og spænding rigsdagsbe-

36] Det følgende afsnit er indsat senere i manuskriptet på et indklistret blad.

37] Se s. 332.

slutningen (således som den allerede ifjor var affattet) som betingelse for det hele forlig, hvorefter Steffensen refererede indstillingerne angående finansloven. Busk spurgte, hvorledes gendarmerne skulde afvikles, hvortil jeg svarede, at vi vilde forkaste dem, og det vedkom ikke os, hvorledes regeringen vilde affinde sig med dem. Uden videre forhandling iøvrigt foretoges afstemningen, hvorefter jeg valgtes til ordfører i folketinget, Steffensen i landstinget. Der blev taget 20 minutters ophold, hvori mindretallene afgav deres erklæring.

Ole Hansen (repræsentanten for de 15) rådførte sig med mig om sin udtalelse og var enig med mig i, at han skulde undgå at slutte sig til noget af de andre mindretal. Kort efter kom han atter til mig og beklagede, at Busk og Caspersen havde tiltrådt hans udtalelse. Han var altså i det øjeblik ikke kommen videre, end at han vilde bevare forbindelsen med mig og holde sig radikalerne fra livet. Han udviklede sig snart helt anderledes. Endnu galdt det, om trykkeriet kunde få indstillingerne færdige til Kl: 12, som var en betingelse for, at sagen kunde fremmes uden sådan ekstraordinær frist, som de radikale kunde forhindre. Madsen-Mygdal stod vagt ved rigsdagsuret for at passe på [38]. Ved slaget 12 var indstillingen omdelt, men der manglede endnu nogle bilag, der kom nogle minutter bagefter. Radikalerne opgav dog at gøre indsigelse herom, og de ønskede vel også, ligesålidt som Berg i 1877, at standse sagens gang. Da alt var ordnet, kom jeg Kl: 12 ned i snapstinget og modtoges med uvilkårlig jubel af de der ventende rigsdagsmænd af begge de forhandlende partier. Alle vilde trykke min hånd og ønske tillykke med resultatet af så lange tiders møjsommelige arbejde; det tør vel også siges, at ingen tilnærmelsesvis havde båret så meget af dette arbejde som jeg. Dette var et lykkeligt øjeblik; der var sandhed i alle deltagernes glæde, og snart skummede champagnen – blandt andet erindrer jeg, at Alfred Hage trakterede. Neiiendam var også tilstede. Han, Holm og jeg fulgte Larsen hjem, men på vejen kunde Neiiendam ikke dy sig for at trække os ind på Fønix og skænke champagne endnu engang i denne snævre vennekreds, der havde båret dagens byrde med hverandre. Først Kl: 2 kom jeg hjem, vækkede Augusta og Peter, der boede hos os, og fortalte dem udfaldet. Hvilken modsætning til natten forud! Ja, det var en bevæget, en historisk dag! Måtte den sætte god frugt for landet!

Imidlertid fortsattes »andendagsfeberen«. Næste dag begyndte med vrøvl fra »de 15«, der gjorde indsigelse imod, at vor bestyrelse som sådan var forslagsstillere af rigsdagsbeslutningen. Jeg havde derom en læn-

38] Se Madsen-Mygdals erindringer s. 142.

gere forhandling med flere af dem, idet jeg søgte at forhindre en øjeblikkelig udtrædelse, som de menige medlemmer ingenlunde ønskede. I et af dem afholdt møde holdt Høgsbro (med adjutant Blem) på udtrædelse (H. lod nu sin lidenskab slippe løs), men overstemtes af de øvrige, idet Alberti stillede i udsigt, at de snart vilde blive flertal i vort parti! Høgsbro sendte mig da brevet af 31te, hvorved han udmeldte sig af bestyrelsen, og således løstes denne knude foreløbig [39].

Steffensen søgte mig gentagne gange efter forhandling med Estrup. Han vilde helst afgive sin erklæring i landstinget, og man var også betænkelig ved at lade ham gøre det i folkethinget, da han lett ved interpellanter kunde ægges til at forvrøvle sig. Det var jo farligt at lade ham på nogen måde slippe løs, da han sikkerlig var uvillig mod hele arrangementet. Jeg nærede den samme betænkelighed, og skønt de tilstedeværende, Berntsen og Neergård, holdt på folkethinget som forum, overlod vi dog dette til landstinget, hvorved der på den ene side resikeredes mindst, men også tabtes noget i demonstrativ betydning.

Derefter kom Hedemann i den største ophidselse og fortalte, at han blev »ødelagt« på grund af sine militære indrømmelser igår (som Thomsen altså gav ham skylden for). Han bad om en ændring på hærloven, hvorefter de 500 mand skulde kunne indkaldes successive for at fylde de efterhånden opstående huller; da dette var en rett væsentlig afvigelse fra aftalen, måtte jeg modsætte mig det. Derimod indrømmede jeg ham en lille ændring om indførelse af vidnesbyrd ved officersskolens ældste klasse.

Så kom marineministeren og klagede stærkt over sit budget; i samtalens løb viste det sig, at der endogså var strøget 30.000 kr. mere, end han havde fået at vide. Da jeg ikke kunde trøste ham, begyndte han at tale om sin søværnslov og vilde have den med i overenskomsten om de love, der skulde betegne »samarbejdet« mellem thingene. Det vilde altså sige som betingelse for ministeriets afgang; og jeg fik derved en forsmag på de vanskeligheder, som samlingens slutning endnu bar i sit skød. Det var i det hele taget »dagen derpå«; tømmermænd værkede i alle hoveder. Heldigvis blev »andendagsfeberen« næste dag en sejersdag.

Søndagen den 1. April.

(Jeg benytter delvis dagbogen ordrett).

, Umådelig spænding. Peter og Jutta er kommen og støtter mig godt. Folkethingets møde åbnes Kl: 12. Tilhørerpladserne er bestormede.

39] Høgsbros dagbog 31/3–94. Høgsbros brev var ikke stilet til Bojsen, men til det forhandlende venstres bestyrelse. Nu findes det i Klaus Berntsens arkiv (privat-eje).

Agrarforeningens overbestyrelse har fået plads. Emil ankommen med formiddagstoget og slap ind på dametribunen; han er nu ivrig for forliget.

Min indledningstale lykkedes godt, skønt kræfterne er udtømte. Jeg mindes, at jeg havde svært ved at få udtalt slutningsordene. Jeg har troen på, at Vorherre har hjulpet mig i disse dage – – men, men holder det ud til enden? Jeg modtog efter talen talrige lykønskninger både fra venstre og højre [40]. Særlig kom Klein og trykkede min hånd med tårer i øjnene; han havde siden for N. J. Larsen udtalt sin højeste anerkendelse af talen. Det meddeltes mig også, at ordet gik i salen, at jeg var den dag den eneste, der ikke gjorde nogen dumhed!

Scharling talte derefter gnavent som højres ordfører. Til forståelse af hans stilling fortalte Thomsen mig, at Scharling dagen forinden havde sendt Thomsen en skrivelse, hvori han nægtede at sætte sit navn som forslagsstiller på rigsdagsbeslutningen og i det hele at deltage i et så dårligt forlig. Da øjeblikkene var kostbare, og der ikke var tid til at søge forhandling med S., havde Th. resolut sat S.s navn på rigsdagsbeslutningen, idet han gik ud fra, at S. som medlem af højres bestyrelse dertil var forpligtet. Th. regnede i den henseende rigtig; da navnet engang stod der, turde S. ikke fastholde sin indsigelse og optrådte nu endogså som ordfører for forliget fra højres side. Men hans tale blev også derefter. Sine få ord benyttede han til forskellige forbehold og beklagelser og kunde end ikke i dette øjeblik dy sig for at beklage, at der var nægtet nogle ny lønninger ved universitetet [41]! Han bliver altid sig selv lig i regning efter den lille tabel.

Af regeringens medlemmer talte kun Estrup og Bahnson og begge betegnende nok for at gøre fortræd. E. forbeholdt sig spidst at afholde udgifter til afvikling af provisorierne på forventet tillægsbevilling, og Bahn-

40] Mødets dagsorden var: Eneste behandling af fællesudvalgets indstillinger angående finanslovsforslaget 1894/95. Bojsen indledede som ordfører for fællesudvalget. I talen (sp. 5217–29) gennemgik han rigsdagsbeslutningens punkter og sluttede: »Jeg tror at kunne anbefale denne løsning som en udvej ud af det uføre, hvori vi nu i så lang tid har befundet os. Vi må og skal nu gå en ny tid i møde, hvor vi kan være enige om fra alle sider at tage fat således, at grundloven bliver mere end et tomt ord, men bliver liv og kraft iblandt os. Jeg er ligeledes fuldt overtydet om, at alle hensyn vil bøje sig for dette ene: Nu gælder det landets fred og vel og fremtid.«

Korsgård sagde senere (sp. 5287), at Bojsen havde udtalt de sidste ord med megen patos og bevægelse.

41] William Scharling var selv universitetsprofessor. Marineminister Ravn sagde ved den lejlighed til H. Holm: »Det bæst, nu bringer han jo det hele til at strande.« (Høgsbros dagbøger, Dansk Udsyn s. 72.)

De venstremænd af folke- og landsting, der stemte på forliget. Siddende fra venstre: M. C. B. Nielsen, Wistoft, Søren Jørgensen, Boisen, N. J. Larsen, Berntsen, Kr. Jensen, Rs. Clausen, Højmark, Neergaard, Cl. Nielsen. – Stående fra venstre: Chr. Hansen, Harald Holm, H. Jørgensen, R. Nielsen, Lohmann, Dalsgård, Jensen Toustrup, Bødtcher, Ousen, J. K. Larsen, Jørgen Pedersen, Sloth, B. Jensen, J. Mortensen, S. Svendsen, C. Ravn, J. Bertelsen Vrigsted og Chr. Nielsen. W. Dinesen, »Boganis«, var afgået ved døden, da billedet blev taget.

son udviklede på sin egen udfordrende manér, at flere af de nedsatte poster vilde han betragte som kalkulatoriske og forbeholde sig at overskride bevillingerne [42]. Disse udtalelser, hvis tendens – at støtte modstanderne af forliget – ialfald for B.s vedkommende var øjensynlig, gjorde mig yderst harmfuld, ligesom de vakte den største bevægelse i salen. Jeg greb strax ordet til svar, idet jeg overfor Estrup erklærede, at jeg og mine venner ingensomhelst forpligtelser har overfor afviklingen af provisoriet, der ikke vedkommer os. Overfor B. udtalte jeg med meget skarp betoning, at han befandt sig i en misforståelse. »Det er fællesudvalgets mening, at med disse beløb kan man nøjes, og den ærede krigs-

42] Krigsminister Bahnsen sagde bl. a. (sp. 5248): »Jeg skal selvfølgelig bestræbe mig for at komme igennem med det, der bevilges; det er meget muligt, at jeg kan det; men forholdene kan også blive således, at man bliver nødt til at gøre mere, end der virkelig kan gøres herfor, og så må jeg forbeholde mig, at posterne bliver overskredne og opførte på tillægsbevillingsloven.«

bestyrelse kommer til at nøjes med disse beløb.« Efter den replik henvendte jeg mig til Thomsen og forlangte, at højre skulde støtte min erklæring og ikke tåle, at Bahnson slog det hele istykker. Jeg støttedes af en sværm af højre, blandt hvilke forbittelsen var almindelig – ord som »den æsel, slyngel« o. s. v. lød mand imellem. Der gik bud op til Nellemann i landstinget; denne kom ned, og der samtalede i alle kroge, medens jeg sad parat til at svare Bahnson igen, hvis han atter vovede sig ud. Busk, der havde ordet, blev ikke hørt af nogen, og da han endelig var færdig, måtte Scharling op for i en kort bemærkning at erklære, at jeg var fællesudvalgets ordfører, at han ganske henholdt sig til min udtalelse om de militære poster overfor krigsministeren. Dennes optræden havde været så dristig, at selv Estrup havde sagt, han vilde have desavoueret ham, hvis han havde været tilstede.

Begge tav nu stille; men dette angreb i ryggen vendte sig til en demonstrativ sejr, der øjeblikkelig telegraferedes landet rundt som et vidnesbyrd om, at nu *skulde* bevillingsretten respekteres. Der opstod imidlertid under samme forhandling en anden ikke mindre spændende situation.

Estrups erklæring skulde altså komme i landstinget, men først ved behandlingens slutning for ikke at fremkalde yderligere spørgsmål og forklaringer. Man antog nu, at landstinget vilde blive færdig længe før folkethinget og erklæringen altså foreligge, inden folkethinget gik til afstemning. Imidlertid var mødet her begyndt Kl: 12, mens landstinget først begyndte Kl: 1½, og medens deroppe Octavius Hansen og Madsen-Mygdal foranledigede en lang forhandling, syntes denne i folkethinget ikke at skulle blive langvarig. Oppositionen var kendelig mat, og da den i påfaldende grad savnede ordenlige argumenter og måtte nøjes med fraser og grove ord, hvorpå jeg ganske undlod at svare, så kunde forhandlingen ikke vedligeholdes rett længe. Ved talerne er kun at bemærke, at Ole Hansen nu var bragt på kogepunktet og udtalte sig med en forloren voldsomhed, der var i den grad lånt, at han bagefter ikke engang vilde vedkende sig den [43]. Således lader det sig gøre at pidske liden-skaben op hos en mand, der endnu for få dage siden ikke havde besluttet sig til frafald; han havde ialfald intet yttret derom, skønt han i år

43] Ole Hansen sagde bl. a. (sp. 5233): »Hvis dette forslag vedtages, ser jeg deri en betegnelse af, at folketinget underkaster sig, falder på knæ for retsbruddets mænd Jeg kan derfor ikke se rettere, end at et forlig på det grundlag og med denne regering er den største ydmygelse, der nogen sinde er tilføjet det danske folketing.«

Bojsens ord kunne måske antyde, at referatet i folketingstidende ikke ganske svarer til, hvad Ole Hansen udtalte.

og dag var velbekendt med, hvad sagen drejede sig om. Christensen Stadil prostituerede sig ved at anvende et snavset ordsprog [44], og C. Hage søgte at balancere lidt mellem partierne. Jeg var fast bestemt på ikke at optage nogen diskussion om alle fraserne og kun tage nogle fornødne forbehold og gøre et par indsigelser. Således kunde forhandlingen lett slutte, før Estrups erklæring var kommet i landstinget, og da dette var i strid med forudsætningen, kunde det lett opfattes som skolkeri af Estrup og udøve indflydelse på afstemningen. Jeg ventede i den største spænding og sendte jævnlig bud op i landstinget for at høre, om de ikke snart var færdige. Ingen af vore medlemmer vilde tale. Da optrådte Korsgård med vink fra Berntsen om at tale så længe som muligt, og man kan lett se af hans mange gentagelser, at han fulgte dette vink; han rettede en lang fillippika imod mig, men aldrig har jeg nydt mere godt af en salve end denne, som jeg forøvrigt godt vidste ikke var så ilde ment som sagt. Men endnu talte man i landstinget. Jeg gik da hen til kapitein Dinesen og formåede virkelig ham til at tage ordet; men endnu inden Korsgård havde sluttet, kom budskabet deroppefra. Under åndeløs spænding havde Estrup afgivet sin erklæring, som han oplæste, og umiddelbart derefter havde landstinget stemt Kl: 4¼ [45]. Peter, Jutta og Emil var gået op på landstingets tilhørerplads. Spændingen var steget til et sådant højtryk, at – da ordene endelig kom – udbrød Jutta naivt: »Så, der faldt øxen over Estrups hoved!« Så lett gik det nu ikke. Men det var i følelsen af en overordenlig lettelse, at jeg til slutning tog ordet med et kort tilsvær til de mange angreb. Derefter afstemning, hvorved indstillingen vedtoges med 54 mod 44 og selve finansloven med 54 mod 43. Forskellen var, at Bajer *imellem* de to afstemninger havde henvendt sig til formanden og begæret orlov for at rejse udenlands til en fredskongres! Med denne humorisme endte den første dags bataille, kastende et snurrigt strejffly over den forlorne harmes hulhed. Mødet sluttede Kl: 5½. Strax efter gik jeg med Augusta og de tre sødskende hen at spise til middag i Jonsens kælder i så godt humeur, at Peter skænkede champagne [46]!

44] J. C. Christensens tale sluttede med følgende senere ofte citerede ord (sp. 5242): »De herrer fører deres sag igennem, det er sikkert; men når de nu idag har ført deres sag igennem, gjorde de smukt i, hvis de lod en af deres ordførere, f. eks. det ærede medlem (Bojsen), som jo er teolog, kalde hele menigheden sammen til en aftensang ovenpå og lod ham præke over et ord, som står i Peters brev, og som lyder således: »Hunden vender sig til sig eget spy.« (Om talen se N. P. Madsen-Mygdal s. 145.)

45] Estrups erklæring findes i Lt. 93/94 sp. 1827.

46] Peter Bojsen skal have bidraget væsentligt til, at forliget gennemførtes trods

Alle vore redakteurer var kommen til byen, og med dem var aftalt sammenkomst om aftenen i Seekamps lokale. Her mødte endnu engang hele det gamle parti. Neergård og Holm forklarede vor politik med overbevisende dygtighed. Alberti talte imod, kun delvis støttet af Bertelsen og A. Sørensen, der fremdeles ønskede at bevare samarbejdet. I den anledning undslap der Alberti den meget forklarende ytring: »Vi vil ikke være menige af anden klasse!« Han havde altså følt sig tilsidesat. Stemningen var dog forsonlig, og jeg lagde nej'erne påsinde, at en sprængning af vort parti lett kunde blive et påskud for Estrup til at blive siddende, da der så kunde næres frygt for det fremtidige samarbejde. Denne betragtning synes imidlertid senere at blive vejledende for dem (særlig Alberti–Dannebrog), der gjorde sit yderste for at få Estrup til at blive. Broder Emil kom også imod sin vilje til at hidse nogle i samme retning, idet han sigtede nej'erne for at holde på Estrup. Navnlig så jeg ham drille Regnar Petersen hermed. Han og flere redakteurer stod åbenbart tvivlrådige overfor Neergård og Holms gode grunde. Næstved Tidende skrev ett den ene dag og modsat den næste og måtte knytte tråden ved at påskyde en telefonfejltagelse! Det var så kendeligt her som overalt, at stemningen i landet stod på vippen, et stød til den ene eller anden side vilde være afgørende; og navnlig følte alle, at hvis Estrup snart takkede af, og der kom en brugelig regering, så vilde vor sejr være afgjort. Nogle redakteurer indtog derfor en afventende holdning for at være med i strømmen. Men på den anden side måtte de redakteurer og rigsdagsmænd, der strax tog parti imod os, være personlig interesserede i, at Estrup blev så længe som muligt o. s. v. for at kunne sige: Ja, sagde vi det ikke nok, de blev dog narrede! Desværre kom stødene netop i den retning. Mødet sluttede med fællesspisning, og jeg kom først hjem Kl: 2 til nogle timers søvn.

Mandag den 2den April.

Dagbogen indeholder: Endnu denne dag fortsattes højtrykket, dog noget afdæmpet. I det hele har jeg i disse dage ikke hørt nogen udtalelse fra modstanderne, der var båren af ægte følt harme – kun affektation, der dækker over indvendig tilfredshed særlig ved tanken om at kunne komme os tillivs. Navnlig var Brandes' tale idag ved hærlovens første behandling typisk – efter at han forleden privat havde lykønsket mig til resultatet og endda tilføjet, at det var oprigtig ment! hvad jeg også tror det var [47].

frafaldet. Holm kaldte ham »forligets jordemoder«. (Høgsbros dagbog 12/4–94, Dansk Udsyn 1926 s. 73.)

47] Edv. Brandes sagde bl. a. (sp. 5351): »Denne kamp kan ikke føres mere, den er sluttet. Det ærede medlem (Bojsen) har sluttet den, og jeg har den mening, at da

Mit sammenstød med Scavenius gjorde stærkt indtryk. Højre sluttede sig til mig og har dagen efter i et partimøde på foranledning af A. Hage pålagt Thomsen at tage eftertrykkelig afstand fra Scavenius. Efter Scavenius's sidste replik foretrak jeg at tie i samme følelse, der i det hele i disse dage afholdt mig fra småpolemik. Strax efter kom Trier (der i sit inderste sind er velvillig) hen til mig og sagde: »Hvorfor bemærkede De ikke, at det var »poppedrengen«, der talte«, – unægtelig en snild polemisk ripost, men dog ikke egentlig rammende, thi »poppedreng« er just ikke betegnende for S. [48]. Forhandlingen drejede sig om den fra lands-thinget oversendte hærlov, som jeg foreslog at føre tilbage til den skikkelse, den havde efter min overenskomst med Thomsen. Naturligvis gjorde Bahnson, hvad han kunde for at skade vor stilling, og jeg turde ikke rett tage fat på ham af frygt for, hvad han yderligere kunde finde på at sige. Han er jo næppe tilregnelig. Og til flere sider måtte der vandes på æggeskaller.

Tirsdag den 3de April.

Behandling af rigsdagsbeslutningen [49]. Modstanden bliver svagere, argumenterne tynde. Bertelsen og Clausager udtaler sig for fremtidigt samarbejde med os, hvad jeg naturligvis tager til indtægt. Umiddelbart inden forhandlingen havde jeg en samtale med Nellemann, der var enig med mig i, at det private initiativ (som af nogle påstået) ikke berøres af rigs-

det ærede medlem havde valget imellem at føre frihedskampen til ende eller gardere sig selv, så valgte han det sidste.« Bojsen svarede (sp. 5356): »... og jeg skal lige overfor det ærede medlem (Brandes) kun udtale, at efter hans slutningsreplik vil jeg føle mig fritaget for at svare.«

48] Jakob Scavenius hævdede (sp. 5341), at højre havde sejret i forfatningskampen, hvad Bojsen benægtede (sp. 5366). Sin sidste bemærkning afsluttede Scavenius således: »Og som ende på historien, som den sandsynlige udgang af det hele kunne man anføre Poppe's hymne til middelmådigheden i Oehlenschlägers St. Hansaftensspil.« (Se Bojsens reaktion herpå s. 353.)

49] Rigsdagsbeslutningen, der i det væsentlige var udformet af Bojsen allerede året forud, omfattede 4 punkter.

Punkt 1 foreskrev ordlyden af den midlertidige finanslov, der skulle forelægges rigsdagen, hvis ikke den ordinære finanslov kunne blive færdigbehandlet til 1. april.

I punkt 2 foreskrives regeringens pligt til straks ved samlingens begyndelse at forelægge eventuelle provisoriske love for begge rigsdagens ting.

I punkt 3 forbeholder rigsdagen sig sin stilling overfor de provisorisk gennemførte befæstningsanlæg og udtaler, at eventuelle vedligeholdelsesbevillinger kun er udtryk for, at disse anlæg nu engang er tilstede.

Punkt 4 udtaler, at forsvarsvæsenet kun tilsigter opretholdelse af Danmarks neutralitet og opfordrer regeringen til at søge denne almindelig anerkendt og respekteret.

Den ordrette tekst er trykt i Neergaard s. 317–18.

dagsbeslutningen. Jeg bemærkede, at beslutningen gælder de provisoriske love, som vedkommende thing anerkender som sådanne. N. tilføjede, at pkt. 2 ikke berører finansloven, hvortil jeg bemærkede, at vi jo overhovedet ikke anerkender existensen af provisoriske finanslove. Endvidere gjorde jeg ham opmærksom på, at gendarmerne måtte forsvinde samme dag, som gendarmloven blev forkastet i folkethinget. Det syntes ikke strax at have været regeringens mening; man havde visst tænkt at beholde dem, så længe som deres lønninger løber, altså et par måneder. Men efter nogen overvejelse erkendte han, at de strax måtte afmønstres, og herved fremkom den uventet hovedkulds afskedigelse, endog pr. telegraf [50].

De 25 møder daglig i partiet Kl: 12 for at imødegå enhver indtrædende eventualitet, humeuret og sammenholdet er ypperligt, tilfredsheden er stigende for hver dags kamp. De erklærer at ville følge, hvor jeg fører dem i disse dage for at nå målet. Jeg følte mig inderlig stolt ved denne tillid; det var skønne dage.

Onsdag og Torsdag gøres hærloven færdig uden hidsig modstand. Thomsen talte meget loyalt, tagende afstand fra Scavenius. Korsgård udtaler en slags anerkendelse af denne sags behandling – og det hele ender med et æselsspark af J. K. Lauridsen [51]. Hermed er samtlige punkter i forliget fyldestgjorte. Hurra! (siger dagbogen).

Indtrykket af disse begivenheder var i de fleste kredse en bange glæde. Der gik et lettelsens pust gennem landet ved at slippe ud af provisoriet – men ved siden heraf ængstelse over det knebne flertal og vort partis sprængning. Var dette ikke sket, vilde glæden have været ubetinget herskende – og sagen lett at bære gennem valgkampagnen. Det er karakteristisk, at der nu i det første øjeblik kun indløb forholdsvis få lykønskninger med udtryk for umiddelbar glæde. Det første telegram kom allerede 31. Marts om aftenen fra lærer Møller Madsen i Års og gjorde godt netop i det spændende øjeblik. Siden indløb flere – fra familien på Sagatun samlet 2. April ved Nils' konfirmation, fra Stege landsogneråd og kvikt fra redakteuren i Stege, der skrev: »Lad bare den store klyver stå, så skal Du se, hvor de fladbundede sækker agterud.« Efterhånden modtog jeg

50] Afviklingen af gendarmkorpset skete 3/4–94. Bojsen fortalte til N. J. Larsen, hvordan en herredsfoged havde beklaget sig over den hurtige afvikling. Han havde haft en gendarm, der dels fungerede som skildvagt foran herredsfogedens hus og dels var hans tjener. Da han kom hjem fra en tjenesterejse 3/4, var gendarmen væk, »og så stod jeg der«, tilføjede herredsfogeden, »og kunne ikke engang gå hen og beordre manden til at bære min kuffert ind.« (N. J. Larsens erindringer s. 74.)

51] »Je Kå« Lauridsen rettede (sp. 5426) en i meget ironiske vendinger formet tak på egne og den afdøde folketingsmand Taubers vegne til Bojsen, fordi han havde afværget forliget i 1888 og ventet 6 år med at indgå et dårligere.

breve og hilsener fra mange venner og forresten også fra ubekendte. Mest tror jeg, jeg glædede mig ved brevene fra to fordums venner, seminarieforstander Zachrisson i Stockholm, kammerat fra Dala nation i Uppsala, og fra Ludvig Wagner, der i sin kirke 1. April havde bedet for forliget og den følgende Søndag takket Gud derfor. Det berørte tilsvarende strenge hos mig. Også glædede jeg mig ved hilsenen fra en så forstående mand som Falbe-Hansen, der med stadig opmærksomhed havde fulgt disse års politik – og fra mange andre, hvis breve opbevares, og blandt hvilke flere netop bærer vidne om den ængstelse, hvormed man ventede budskaberne fra rigsdagen [52]. Også opbevares nogle enkelte vidnesbyrd om modstandens fanatisme. Illustreret Tidende havde bragt billeder af Steffensen og mig som forligets ordførere med tilhørende tekst (hvorum korrespondance) [53]. Disse billeder sendtes mig en dag af en anonym i den opbevarede tilstand. Fra samme kilde, som af det anvendte papir skønnes at være en Jødisk typograf, kom flere gange lignende dumme hilsener [54]. Hvad der for mig var den bedste garanti for rigtigheden af vor gerning var dette, at de 25 selv blev mere og mere glade ved vor »bedrift«. De kendte selv bedst alle kampens vilkår og vanskeligheder; men samtidig var vi os vel bevidst, at vi ikke kunde vente nogen øjeblikkelig jublende folkestemning. Vi havde kun undertegnet en tålelig fred, efter at andre havde tabt slaget i 1885; at fredsvilkårene var gunstigere, end man efter dette nederlag kunde vente, vilde mange udenforstående ikke i første øjeblik gøre sig klart.

Den første henvendelse om en offentlig diskussion fik jeg fra det ny (liberale) seniorat i studenterforeningen (dr. Starcke), som havde lyst til at arrangere en tyrefægtning mellem Scavenius og mig for en forsamling af studenter. Intet kunde være mig mere vidrigt, og jeg svarede nej. Neergård gik derimod i tøjlet og leverede en bataille dør med forholdsvis god virkning [55]. Da jeg hørte, at Bahnson skulde holde foredrag i den konservative klub i Kbhvn., talte jeg med RThott derom, og han lovede at sørge for, at B. ikke gjorde ulykker. Det var jo allerede galt nok, at

52] Alle de nævnte breve findes endnu i Bojsens arkiv.

53] Billederne findes i Illustreret Tidende 1893/94 nr. 29, 15/4.

54] De omtalte portrætter fra Illustreret Tidende sendtes til Bojsen med huller boret gennem øjnene. De øvrige smædebreve findes ikke mere.

55] Studenterforeningens liberale fraktion havde i februar -94 dannet et seniorat. Det omtalte møde, hvortil også studentersamfundet var indbudt, fandt sted 11/4. Foruden Scavenius og Neergård deltog C. Th. Zahle, Edv. Brandes og lektor Ellinger. Der var 1400 mennesker til stede ved mødet. (Se P. Munch: Erindringer I (1959) s. 40-42.)

han gav sig til at forsvare hærloven. Imidlertid har han dog på dette tidspunkt forstået situationen. Landsthingsmand [J. C.] Sørensen fortalte mig således, at B. ved en sammenkomst på Frederiksberg havde betegnet ministeriets afgang som nærforestående.

Imidlertid kom kongens fødselsdag den 8de. Ifølge tidligere aftale med Høgsbro måtte jeg love at fungere i hans sted, mens han rejste bort. Jeg henvendte mig dog først til Ingerslev for at sikre mig imod et – ridderkors. Jeg var nemlig naiv nok til at tro, at kongen var så rørt over forliget, at jeg kunde resikere en dekoration, når jeg mødte til gratulation på fødselsdagen. I. havde lett ved at garantere mig for denne risiko – han kendte nok stemningen bedre. Høgsbro havde undladt at indhente folkethingets bemyndigelse til at overbringe lykønskningen, men jeg tog ikke i betænkning at gøre det uden bemyndigelse, da jeg vel vidste, at flertallet selvfølgelig vilde, at lejligheden nu skulde benyttes til at komme bort fra det ulykkelige missforhold til kongen [56]. Skønt Høgsbro ikke denegang selv vilde møde, gik han dog ind på udtrykkelig at overdrage mig formandskabet »med alle rettigheder og pligter«, og at jeg angiver mig som mødende i hans fraværelse. Det var altså kun selve handlingens ubehagelighed, han vilde slippe for.

Når formanden skal til hove, plejer bureauchefen at arrangere det fornødne iforvejen. Kretz var imidlertid ny i tøjet, og Høgsbro havde ikke instrueret ham. Vognen mødte uden rigsdagstjeneren, og kudsken vidste ingen besked. Jeg kørte da først til rigsdagen, men der var ingen vedkommende tilstede; derfra til Amalienborg, hvor jeg kørte frem og tilbage mellem palaiserne uden vejledning om, hvor man skulde køre ind. Tilslidst måtte jeg stige ud af vognen og forlange en politibetjent til at bane mig vej gennem trængselen tilfods uden overtøj. Således slap jeg da ind i Kr. 7des palais, men kom for tidligt. Jeg var første mand og gik alene omkring i salene og så på malerierne (kudsken havde hellerikke fået rigtig besked om klokkeslettet). Noget efter kom stiftsprovst Paulli, og vi fik da en længere samtale om ordningen af marmorkirkens menighed, som han misbilligede af hensyn til præstemangelen i Kbhvn [57]. Endelig begyndte de første rangklasser at samles. Da Estrup så mig, kom han hen og bukkede på en egen demonstrativ måde i denne forsamling

56] Se Høgsbros dagbøger 3/4–94. Alberti opfordrede Høgsbro til trods alt at møde hos kongen, for at Bojsen ikke skulle have den triumf.

57] Marmorkirken, der havde været den ene årsag til rigsretssagen i 1877, skulle stå færdig til sommeren 1894. Kultusministeren stillede derfor forslag på finansloven om bevilling til to præster og kirkens drift, hvad det forhandlende venstre, omend modstræbende, gik med til. (Se Ft. 93/94 sp. 4144 og 4273.)

og sagde: »Vel mødt!« Siden kom forskellige hen og lykønskede til forliget, således også C. V. Nyholm og Bille.

Kuren begyndte med ministrene, derefter skulde Liebe og jeg ind – men ministrenes audiens varede påfaldende længe, næsten en halv time. Liebe antydede, at grunden vel var, at det ansås for sidste gang, at Estrup mødte som konseilspræsident ved fødselsdagen. Alle de ventende excellencer (1ste rangklasse) begyndte at blive utålmodige. Endelig gik døren op, og Liebe og jeg trådte ind i throngemakket, hvor kongen var ganske alene tilstede. Iforvejen havde jeg aftalt med L., at han ikke sagde andet, end hvad jeg kunde slutte mig til; det var nemlig hans tour at tale først. Siden havde han sendt mig en billet, hvori han tilbød mig at tale først – han tænkte måske, at jeg havde noget på hjerte at sige til kongen ved denne lejlighed [58]. Mit ønske var imidlertid at komme så lett over det som muligt og lod altså Liebe begynde. Da vi kom ind, var kongen kendelig nerveus – efter mødet med Estrup, hvad der så er foregået imellem dem. Liebe talte i almindelige former, han bemærkede blandt andet, at når han tidligere var mødt alene, lå det ikke i mangel på loyalitet overfor kongen fra folkethingets side, men i de vanskelige politiske forhold; nu var det lykkedes ved gensidig imødekommen at opnå en overenskomst, som håbedes at blive til gavn for alle! Derefter sagde jeg: »Deres Majestæt! Som fungerende formand for folkethinget er det mig en glæde at kunne slutte mig til den lykønskning, som landstingets formand nu har frembåret. Jeg ved, at også folkethinget levende deler ønsket om, at det år, i hvilket D. M. nu indtræder, må blive til lykke og velsignelse for kongen, det kongelige hus, for folket og fædrelandet.« Kongen henvendte først nogle ord til Liebe og sagde derefter henvendt til mig, at det var ham kært at se mig, da han vidste, at jeg havde medvirket til den opnåede overenskomst, som han håbede måtte føre til en frugtbringende lovgivning. Jeg bemærkede, at jeg kun havde været et redskab for mange samvirkende kræfter, og at alle delte håbet om de gode frugter. Derefter bad kongen os bringe thingene hans hilsen og tak. Den hele audiens varede ikke ti minutter. Kongen var i kendelig misstemning, og det kostede ham øjensynlig anstrengelse at sige de venlige ord til mig. Nogen overstrømmende glæde var der ikke spor af, og jeg havde sikkerlig ikke behøvet at frygte for nogen særlig kongelig gunst. Siden har der været tegn nok på, at kongen under hele krisen væsenligt har været optaget af bekymringen over at skulle miste Estrup og omgives af ny ansigter. Det er den gamle mands følelser.

58] Landstingsformanden C. Liebes visitkort med påskriften: »Vil De tale først?« findes endnu.

I samtalen med Bille havde denne meldt sig til mig efter kuren for at tale om Holbækjernbanerne. Han udtalte sin store tilfredshed med forliget; han »beundrede« mig særlig, fordi jeg ikke havde ladet mig ægge af radikalerne til en hidsig debat. Han forklarede forøvrigt sin stilling til jernbanerne og fandt det af Rump hævdede hensyn til Sorø ridikult [59]. Kl: 5 kom Berntsen med efterretningen om Estrups modstand mod skatteloven, hvorom mere siden [60]. I den deraf følgende triste stemning kørte jeg Kl: 8 til aftenfesten på Amalienborg.

Første rangklasse samledes i et værelse for sig og stilledes op, herrerne på den ene side og damerne på den anden efter rangfølgen. Øverst ministre, så Liebe og jeg, derefter de fremmede diplomater med Beck-Friis i spidsen [61]. Med denne førte jeg en samtale om Uppsala. Ingerslev præsenterede den østerrigske minister, baron Trauttenberg, med hvem jeg måtte forsøge mig på Tysk; han yttede sin store tilfredshed med forliget. Med Goos havde jeg en karakteristisk samtale om, hvorvidt Morten Pontoppidan vilde få ansættelse i folkekirken, han søgte netop sit nuhavende embede [62]. Goos var så vant til at blive presset og kritiseret fra alle kanter, at han åbenbart først vilde udforske min mening om sagen, som »trængte til moden overvejelse«. Da jeg svarede, at folkekirken sikkerlig ikke havde råd til at vrage en sådan kraft som M. P., når han tilbød sig, så blev Goos kendelig lettet og sagde, at biskop Fog netop havde givet ham det samme svar. Da jeg så trængte videre ind på ham, endte han med den erklæring, at M. P. vilde blive kaldet, ja, jeg måtte gerne meddele ham dette; hvad jeg også strax efter gjorde i brev til Jakob Marstrand [63].

Endelig kom kongefamilien. Kongen og prindserne gik langs damerækken, dronningen og prinsesserne langs herresiden. Dronningen sagde

59] Blandt de i Rigsdagen forelagte jernbaneforslag var for Holbæk amt dels en bane fra Nykøbing S. til Holbæk og dels en bane fra Høng til Tølløse. Om hensynet til Sorø se s. 346 note 72.

60] Se herom s. 347.

61] Den svenske gesandt, grev Gustav Beck-Friis, der havde været gesandt i København siden 1872, var doyen for det diplomatiske korps i København.

62] Morten Pontoppidan søgte sognekaldet i Hageded-Gislinge, til hvilket han blev kaldet 9/4-94.

63] Morten Pontoppidan var 1886 blevet dømt til 3 måneders fængsel for en artikel i hans og F. F. Falkenstjernes ugeblad »Tidens Strøm«. 1891 fratog ministeriet ham statsstøtten til hans højskole i Frerslev ved Hillerød, og en københavnsk arbejderhøjskole, som han begyndte 1892, måtte han opgive to år efter.

Bagermester Jakob Marstrand skriver 9/4-94: »Tak for meddelelsen. Jeg har straks bragt den til Pontoppidan. Han trængte svært til at få noget at leve af. Hvor længe skal vi beholde det gamle ministerium?«

nogle ord til mig om, hvorlænge rigsdagen vilde vare, men da hun er døv, er en konversation umulig. Kronprindsessen så elendig ud, man sagde, hun lider af åreknuder på benene og kræft i leveren. Ikkedesmindre måtte hun møde stærkt nedringet, et uhyggeligt syn. Hun konverserede dog livligt og lo; særligt morede hun sig over mig, som hun havde opdaget i middags, da kudsken kørte fejl ved indgangen. Det var dog ialfald stof til konversation. Det syntes at vække nogen opmærksomhed, da kronprinsen gik tværs over salen til mig og talte om det gode resultat o. s. v. Kongen sagde også i forbigående nogle ord derom. Siden hørte jeg, at han ved kuren om formiddagen til forskellige havde beklaget tabet af gendarmene – og særlig at der derved blev så mange brødløse! Hvor karakteristisk for kongen!

Kuren varede en time; derefter begyndte dansen i flere sale. Jeg gik ind i andre værelser og talte med mangfoldige, særlig med baronesse RThott og med frøken Emmy Carlsen, der erindrede om vort samvær i Weibach 1874 [64]. Med grev Chr. Reventlow talte jeg om vore bedstefædre. Han fortalte, at da biskop Bojsen var bleven kaldet til Christiania, angreb det grevinden så stærkt, at hun mistede dien til sit barn [65]. De personlige venskaber var i den tidsalder stærkere end i vore dage. Forøvrigt benyttede jeg lejligheden til at agitere for den af Estrup truede amtskattelov. Grev Ahlefeldt var ivrig nok, landmændene skulde ikke lade sig kommandere af købstæderne! Da han mente, at der nu måtte dannes et »forretningsministerium«, svarede jeg, at det var unyttigt, men sagde pegende på Frijs: »der er manden! han bliver nødt til at tage affære«, hvad A. også mente. Frijs viste sig imidlertid helt modfalden med hensyn til amtskatteloven og bad mig tale indtrængende med Ingerslev. Baron Rosenkrantz fra Liselund berettede efter samtale med L. P. Larsen Alebæk, at Mønboerne var godt tilfreds med forliget. Han fortalte, at 400 grundejere havde aftalt at afsige Dannebrog, hvad jeg dog for øjeblikket frarådede.

Endelig trak man over til souperen i residenspalaiset. I havesalen var der dækket til de kongelige og spidserne, de øvrige spiste nedenunder.

64] Om hofjægermester H. R. Carlsen og datteren Emmy's samvær med Bojsen i Weibach se s. 63.

65] Bojsens bedstefar, biskop P. O. Boisen, kaldtes 1787 til sognepræst i Vesterborg hos grev Chr. Ditlev Reventlow til Christianssæde, hvor han udfoldede sin store virksomhed som præst, seminarieførstander og biskop i meget nær tilknytning til den ældre greves søn, Chr. Ditlev R. og dennes hustru, Margrethe Benedicte, f. v. Qualm. Da han 1805 blev tilbudt bispestolen i Akershus, bad han sig fri og udnævntes samme år til biskop over Lolland-Falster stift.

Jeg fik plads ved et bord, hvor prinds Christian præsidereede med prinsesse Marie; omkring dette bord sad Hørring med baronesse Trauttenberg (H. lukkede ikke sin mund op; kunde han ikke sproget – baronessen er nok russisk – eller var det, fordi hun nok har et noget plettet rygte) [66]. Derefter den engelske minister med grevinde Moltke Bregentved (Estrups datter) – derefter jeg (rigsdagens formænd får ikke anvist damer, da de ikke er hofmænd), så prinds Kira af Siam med baronesse RThott. Prinds Christian var meget munter, drak glas med mig og talte om vore daglige møder i Gothersgade, når han Kl: ½9 går til kasernen og jeg til gymnastik [67]. Prinsesse Marie var meget mut og bleg; det menes, at affairen Beauchamps har angrebet hende stærkt [68]; der taltes også om, at hun vilde gå over til protestantismen, da hun bliver første dame ved hoffet, når dronningen og kronprinsessen falder fra. Hun bar den russiske Katharinaorden, som hun tog af og lod circulere ved bordet. Det var et storkors af lutter brillanter. Jeg bemærkede, at det repræsenterede en hel formue, hvad hun bekræftede. Forøvrigt konverserede jeg grevinde Moltke om Marienborg [69]. Hun spurgte om, hvad kongen havde sagt til mig ved kuren; jeg fortalte det, men da jeg tilføjede, at kongen syntes noget trykket, blev hun bange for det emne og bøjede af i en anden gade. Jeg talte også en del med min anden sidemand, prinds Kira, der på officersskolen har lært at tale rett godt Dansk. Vi talte om Siam, kinesiske spisepinde o. s. v. Det fortaltes, at han har besluttet, når han kom hjem kun at have én kone!

Officielt foregik intet andet, end at kronprindsen udbragte kongens skål. Da Klokken var 1 efter souperen, forsvandt jeg. Jeg havde uden anstød overstået min hof tjeneste.

Om Tirsdagen fungerede jeg endnu som formand i thinget og overbragte kongens hilsen og tak, som medlemmerne påhørte stående [70].

66] Baronessen var gift med den østrig-ungarske gesandt i København, Constantin friherre v. Trauttenberg.

67] Prins Christian (senere X.) fungerede da som premierløjtnant ved livgarden.

68] I en artikel i det franske blad »Le Figaro« 25/2-94 taltes der om, at den franske militærattaché i København, kaptajn grev de Beauchamps, havde til opgave at benytte sit bekendtskab med den franskfødte prinsesse Marie, prins Valdemars hustru, til at skaffe sig oplysninger om den russiske zars planer. (Se Troels Fink: Ustabil Balance (1961) s. 13 f.)

69] Magdalene Regitze Estrup, Estrups ældste datter, var 1881 blevet gift med kammerherre grev Frederik Moltke. Dennes broder, grev Henning Vilhelm Moltke, købte 1888 Marienborg af familien Tutein.

70] Kongens fødselsdag var søndag d. 8/4. Bojsens overbringelse fandt sted 10/4-94 (sp. 5451).

Derefter indtog Høgsbro atter pladsen og har siden villig fungeret ved hove.

Imidlertid var arbejdet på forligets anden akt i fuld gang. Grundlaget for aftalen og Estrups erklæring var jo, at der konstateredes et godt samarbejde mellem thingene i den tilbagestående del af samlingen. Fejlen var, at der ikke var truffet endelig bindende aftale om de ting, der skulde gennemføres. Det var vel foreløbig drøftet og forståelse i hovedtrækkene opnået, men mange detailspørgsmål var tilbage, og Estrup indtog fremdeles Sfinxens rolle. Blandt rigsdagsmændene var der ingen tvivl om, at arbejdet væsentligt måtte gælde jernbanelovene og vore agrarforslag; men fra flere sider dukkede nu forskellige ønsker op – alle vilde læsse på forligets vogn, og jeg skulde trække den. April måned blev derfor næsten ligeså besværlig som Marts.

Strax efterat forliget selv var i havn, tog jeg fat på jernbanesagerne, som ventede fra ifjor. Nu var hindringen for statslånet fjernet, og jeg samlede alle dem, der havde jernbaner på stabel, og sagde dem, at de måtte gøre sig klart, at betingelsen var statslånet, som de derfor måtte forpligte sig til at stemme for [71]. Den enkelte måtte ikke skyde sig ind under, at det gik nok uden hans stemme, thi de udsatte sig for, at landstinget udstemte de baner, hvis repræsentanter ikke gik med til statslånet. Alle var villige, endogså de radikale, skønt de foreløbig måtte tage forbehold og naturligvis faldt fra tilsidst, da sagen var kommen så vidt, at de kunde skønne, at den gik uden deres stemme. Ja, jeg var endda godmodig nok til at fraråde, at landstinget udstemte de pågældende baner.

De fleste baner gled uden væsentlige vanskeligheder, kun rejstes der af Rump en rasende modstand mod Høng–Tølløsebanen af hensyn til byerne Ringsted og Sorø [72]. Netop i denne bane var jeg politisk interesseret, fordi Hans Jørgensen kendelig nok gerne vilde slutte sig til os påny [73]. Jeg foranledigede da et møde med de forhandlende delegerede og forlangte deres støtte i dette punkt imod Rump, hvortil de også

71] Planer til 25 private jernbaneanlæg fra 1892–93 var standset, da venstre som helhed ikke ville bevilge regeringen noget statslån, så længe provisoriet fortsatte. Lånet skulle ifølge forslaget § 9 (till. C sp. 611) optages ved at udstede 3½ og 4% statsobligationer for anlægssummen. Se s. 242 f.

72] Holbæk amtsråd havde i jernbanesagen igennem flere år været delt i to partier: Odsherredpartiet (Holbæk-Nykøbing) og Høng-Tølløsepartiet. Folketinget søgte nu at gennemføre begge strækninger. I Sorø amt var man utilfreds med Høng-Tølløsebanen, da den fulgte Holbæk amts sydgrænse og derved ville tiltrække den nordlige del af Sorø amt. En udførlig redegørelse findes i Bojsens arkiv i brev af 7/2–93 fra C. St. A. Bille, amtmand over Holbæk amt.

73] Skal vel nok være folketingsmand gårdejer H. L. Jørgensen, der var valgt i Ruds-Vedby-kredsen.

var villige; men midt under denne samtale kom Rump, foregivende at han skulde tale med Moltke – tableau! Han trak sig snart tilbage tydelig fornærmet, og heraf udspandt sig en række stridigheder. Endelig lykkedes det mig at tale R. til rette ved at gå ind på en sidebane med statsdrift til Sorø [74]! Dette havde jeg fået Ingerslev til at acceptere. R. rejste da nogle dage bort, og imidlertid blev den endelige overenskomst truffen med Moltke, Steffensen og Bjerre 12te April om alle sagerne. Alle pågældende betænkninger var skrevne, da R. kommer tilbage og søger at omstyrte det hele. Da blev jeg endelig engang hidsig og holdt en tordentale til de delegerede om politisk moral overfor trufne aftaler. Moltke var kendelig generet, Rump dristig. Endelig syntes de dog at erkende aftalens indhold; men Holbæk havnebane var ny, og deri kunde der altså ændres; med en forøgelse af bevillingen dertil slog man sig da endelig tiltåls, og – jernbanerne var i orden [75].

Derimod var amtskatteloven længe en uoverstigelig hindring. Estrup havde jo allerede i efteråret modsat sig den, og modstanden var rimeligvis skærpet ved de tidligere omtalte rygter om, at den skulde være den sten, hvorover Estrup skulle styrtes. Jeg følte strax, at her vilde hovedslaget komme til at stå. Allerede den 6. April indledede jeg derfor herom forhandling med Ingerslev og RThott, der begge var villige til at ordne sagen i forhold til vejjudgifterne [76]; men dette er jo netop det ømme punkt for Estrup, der er fader til vejloven af 1867. Hvis der fra kollegernes side heri virkelig var en fjendlig tendens, forklares end mere Estrups rasende modstand. Efter Ingerslevs råd gik jeg til Nellemann og forklarede denne sagens politiske betydning og tilføjede, at dersom denne lov ikke gennemførtes, vilde de 25 demonstrere ved at nedlægge deres mandater! Nellemann lovede også at virke for sagen, og endelig fik de da Estrup til at gå ind på den halve sum 1.200.000 kr. Men derudover kunde han ikke drives [77]. Det er karakteristisk, at han endog to gange over-

74] Nemlig stikbanen fra Vedde på Tølløse-Høngbanen til Sorø, der nu er nedlagt.

75] Amtsrådet ønskede Odsherred-banen ført helt ud til havnen. Dette blev gennemført, men på betingelse af, at kommunen betalte halvdelen af udgifterne.

76] Blandt amtarnes udgifter var vejvæsnets den største. Det forhandlende venstre ønskede derfor statsbidraget fordelt, ikke efter hartkorn, men efter vejjudgifterne. (Se Bojsen: Lovgivningsværket (1896) s. 28 f.)

77] Beløbet blev givet som et ultimatum af landstingsudvalget i betænkning af 19/4-94 (till. B sp. 2315), men beløbet krævedes fordelt ligeligt mellem købstæder og landkommuner, og desuden reduceredes loven til kun at gælde finansåret 1894/95, idet forslagets titel omredigeredes i den retning. Forslaget blev lov 8/5-94.

Det følgende år fik Bojsen loven forlænget et år, og denne gang fordelt efter vejjudgifter.

for landstingets bestyrelse tilbød, at de strax overtog ministeriet; vilde han mon prøve, om dette virkelig var den bagved liggende hensigt? Men de forsikkrede naturligvis, at det var ikke meningen! De ivrigste agrarer ønskede, at vi skulde lade det springe på dette spørgsmål; og vore medlemmer var meget forstemte over denne stædighed.

Imidlertid stod det klart for mig, at Estrup vilde benytte et brudd på dette punkt til at bevise, at betingelsen »Samarbejde« ikke var fyldestgjort og derefter kaste sig i købstædernes arme til fornyelse af konflikten under klasse- og interesse-kampens mærke. Jeg betragtede ham hele dette forår under synspunktet af den gale mand på rundetårn og rådede derfor til at slå til og nøjes med det halve. Nogen forklaring til E.s modstand må man da også se deri, at der krævedes af ham, at han skulde acceptere og selv gennemføre alle vore forslag, men lade alle sine egne ligge. Denne sag havde foranlediget talrige møder og pinlige forhandlinger.

Af de øvrige sager voldte tiendeloven ingen vanskeligheder, den var endogså blevet forbedret derved, at man fik staten til at yde tiendelånene [78]. Det er imidlertid lykkedes for de politikere, der nødig ser et agitationsstof mellem store og små bønder forsvinde, at nedsætte denne lovs betydning således, at den foreløbig ikke finder videre anvendelse. Jagtloven var N. J. Larsen stærkt optaget af; en kommitté bestående af ham som dyreven og Danneskjold-Samsøe og W. Dinesen som jægere fik endelig denne sag i orden [79]. Landbokommissionsloven voldte længe besvær, inden man enedes om sammensætningen, og ved valget af medlemmerne var »de 15« dristige nok til at forlange, at de skulde vælge to medlemmer og vi – ingen! Vi lod dem dog få et medlem (J. Jensen) og nøjedes selv med 1 (Claussen).

Højre fik ved overenskomsten en ny departementschef – den senere landbrugsminister [80], samt den polytekniske lønningslov. Længe holdt de på valglovene og nogle endog på appanageloven [81]. Højres iver for valgkredsloven stammede fra købstadsrepræsentanterne, som mente

78] I det oprindelige forslag skulle afløsningssummen tilvejebringes ved optagelse af ny prioritet i den tiendepligtige ejendom med tilbagebetaling over 60 år med et beløb pr. år svarende til den hidtidige tiendeydelse. Lov af 8/5–94.

79] Jagtloven, der var forelagt af ministeriet, blev lov 8/5–94.

80] Fra indenrigsministeriet udskiltes fra 1/6–94 et særligt landbrugsdepartement med den senere konseilspræsident K. Sehested som departementschef. Sehested var landbrugsminister i ministeriet Reedtz-Thott maj–96 til maj–97.

81] Loven om apanage til prinserne Christian (X) og Valdemar havde været forelagt hvert år siden 1891/92, men aldrig nået længere end til 1. behandling, da venstre som helhed var imod ydelse af apanage til andre end kongen og tronfølgeren.

derved at vinde nogle pladser, ja selv det Københavnske højre agiterede ivrigt derfor, skønt de kunde sige sig selv, at kun socialisterne vilde vinde derved. Jeg modsatte mig disse love, idet jeg gjorde gældende, at det måtte blive den ny regerings sag at overveje disse sager, og dersom man ikke vilde gå til en grundlovsændring, vilde en mindre forøgelse af kredsenes antal endnu næste år kunde gennemføres inden de ny valg. Jeg lagde forøvrigt intet skjul på, at jeg anså højres iver for disse sager for mindre klog; men det vakte længe modstand og uvilje, at vi ikke vilde gå med dertil, ialfald ikke for tiden.

Endnu efter at overenskomsten af 12. April var sluttet [82] – og dagen efter trods megen skuffelse over amtskatteloven godkendt af vort parti – blev der den 14. gjort et mærkeligt forsøg på at kuldkaste den. Steffensen havde som sagt deltaget i forhandlingen den 12te uden at gøre særlige indvendinger, men lige ved slutningen af sammenkomsten var han bleven kaldet ud. Den 14. – kom han nu til mig og forklarede, at han ikke havde deltaget i overenskomsten, som han derfor ikke var bundet af! Skønt han ikke selv satte pris på valgkredsloven, måtte han dog nu forlange den fremmet, fordi Estrup ellers vilde benytte det som påskud for at blive, ja stillede endog i udsigt en opløsning af folkethinget! Var dette virkelig et ærende fra Estrup? Eller var det en trussel, som købstadshøjremændene endnu i sidste øjeblik vilde forsøge? Jeg lod mig dog ikke dupere og svarede, at vilde man strax begynde konflikten påny, kunde jeg ikke hindre det, men man fritog derved de 25 for fremtidig politisk virksomhed. Det var mig atter et vidnesbyrd dels om en sørgelig upålidelighed hos Steffensen, dels om det Estrupske højres tilbøjelighed til at sprænge forståelsen lige til det sidste. Steffensen lod sig her bruge, men af hvem? Et par dage gjorde Bjerre et lignende forsøg for

82] Efter intense forhandlinger mellem på den ene side Bojsen, Neergaard, Berntsen og Th. Nielsen og på den anden Moltke, Steffensen og Bjerre kom man torsdag 12/4-94 til en overenskomst om lovarbejdet i den tilbageværende del af samlingen. Det aftaltes at gennemføre følgende love:

- 1) jernbanelovene,
- 2) amtskatteloven, men kun med 1.200.000, tidsbegrænsning og hartkornsfordeling,
- 3) tiendeloven,
- 4) oprettelse af landbrugsdepartementet,
- 5) den polytekniske lønningsslov, således som den forelagdes 1892/93,
- 6) lov om straf for brug af urigtige varebetegnelser.

Valgkredsloven skulle standses for indeværende samling, men Bojsen ville under en ny regering medvirke til en løsning i retning af den, landstinget havde foreslået. Enkelthederne i forhandlingerne fremgår af Bojsens dagbog.

at få valgkredsloven med og med samme begrundelse; han havde forhandlet med Moltke og Steffensen om, at de ligefrem skulde forelægge Estrup det spørgsmål, om han erkendte overenskomsten som den forelå fyldestgørende for det krævede »samarbejde«. Ingerslev og Hørring havde dog frarådet dette, da E. vilde opfatte dette som et forsøg på at sælge ham. Jeg frarådede det også, om end jeg snarere opfattede det som et forsøg på at afkøbe os valgloven. Der burde nu ikke mere røres ved ministerspørgsmålet. Hvis E. virkelig vilde narre os, havde vi kun at nedlægge vore mandater. Bjerre mente da, at jeg selv skulde sige dette til E. og at vi i hvert fald skulde oppebie vinteren, da det vilde blive lett at enes med landstinget om en sådan finanslov, som E. ikke kunde modtage!

Jeg forholdt mig dog roligt ved den indgåede overenskomst i følelsen af, at den offentlige mening i tilfælde af svig vilde være så afgjort på vor side, at E.s stilling vilde være umulig. Det var nemlig kun de nærmest indviede højremænd, der gik i frygt for Estrups uberegnelige halsstarrighed. Når jeg således lejlighedsvis i samtaler med Moltke henviste til, hvad det ny ministerium skulde udføre, gav det gerne et uhyggeligt sæt i ham, uden at han dog nærmere forklarede sin frygt. Ellers var den offentlige mening i og udenfor rigsdagen ganske på det rene med situationen. At Estrup måtte gå betragtedes som en selvfølge, og dette kom også til åben udtalelse endog i et blad som Nationaltidende. Blandt de øvrige rigsdagsmænd næredes herom helleringen tvivl; denne forståelse var en stiltiende baggrund for nogle politiske middagsselskaber, som jeg imod sædvane nu deltog i, da de netop i øjeblikket kunde have politisk interesse.

Den 12. April var et stort selskab af rigsdagsmænd samlet hos direktør Bramsen, hvor Thomsen og jeg fejredes som forligets bærere. Provst [M. C. B.] Nielsen begik her en lille taktløshed ved at udbringe en skål for det ny ministerium, hvilket vakte nogen flovhed, da man ikke vidste, til hvem skålen skulde henvendes. Jeg gav det den vending, at jeg drak med min sidemand, admiral Carstensen, for det afgående ministerium. – Den 27de var der et uhyre overdådigt selskab hos Otto Scavenius. Da man almindelig frygtede for hans nerveuse tilstand og hvad han kunde finde på at sige, havde Thomsen og jeg aftalt, at jeg skulde svare på S.s tale, men vente så længe med svaret, så der ikke blev lejlighed til flere skåltaler. S. holdt da et langt – henved $\frac{1}{2}$ time – politisk foredrag om overgangen til den ny tid, som var meget fornuftigt, når undtages dets længde af en bordtale at være. Folk sad meget ængstelige for, hvad han vilde sige – han havde for ikke længe siden holdt en halv sindssyg tale

i rigsdagen. Det gik imidlertid meget godt, og først lige ved middagens slutning tog jeg ordet for at takke vært og værtinde (den nydelige comtesse Scheel). Ved kaffen diskuteredes friere om det ny ministerium. Breinholt vilde, at jeg skulde være finansminister for at gennemføre en toldreform, men jeg henviste til Neergård. Da jeg gik fra gildet med Moltke henad Bredgade, lettede han sit sind ved at fortælle om alle de genvordigheder, han havde haft med de urolige hoveder i landstingets jernbaneudvalg, som han mente at have klaret godt. Jeg havde da også hele tiden haft støtte hos ham i denne sag, ligesom han nu også lovede at være føjelig med hensyn til Kallehavebanen i amtsrådet.

Den sidste politiske samtale af vigtighed havde jeg den 28. April med RThott, hvem jeg forklarede, at dersom ministeriet nu blev siddende, vilde de 25 nedlægge deres mandater. Han svarede, at det vilde trække ud til Juni termin. Kongen rejste nemlig i disse dage til Wiesbaden, men det var urigtigt, når rygten fortalte, at han derfra vilde rejse videre til Gmunden o. s. v. [82 A]. Han vilde vende direkte her tilbage, og så vilde skiftet ske. Dagbogen tilføjer dog, at jeg havde indtrykket af, at han selv tænkte sig som eftermand. Samme dag havde jeg besøg af Barner, der vilde have mig til at støtte sig imod Andersen Rosendals planer i agrarforeningen [83]. Lejlighedsvis fortalte B., at han vidste, at Estrup havde sagt, at når han gik af som minister, vilde han også træde ud af landstinget for ikke at komme i opposition til den ny regering – en meget fornuftig tanke, som desværre ikke blev udført.

Overfor højre havde jeg intet mere at gøre; alt var nu lagt tilrette til, at forliget kunde komme til at virke efter sin fulde forudsætning, efterat der nu var opnået samstemning mellem thingene om en række meget betydelige love.

Overfor »de 15« blev forholdet imidlertid stadig køligere. Fra begyndelsen havde tendensen hos de fleste af dem kendelig været at bevare et godt forhold til os med den utvivlsomme bagtanke at slutte os sammen påny, såsnart ministerskiftet var indtrådt. Alberti har imidlertid sikkert funden, at en sådan tilbagevenden for ham vilde være temmelig ynkelig. Han lagde nu an på at sprænge forholdet til os ganske, idet han vel kunde forudse, at dette vilde være den bedste vej til at få ministeriet til at blive og således påtrykke forliget stemplet af et politisk snyderi, hvori vi havde ladet os tage ved næsen. Dannebrog arbejdede nu med daglig iver i samme

82 A) Hertugen af Cumberland, der var gift med Christian IX's yngste datter Thyra, boede på et slot nordøst for byen Gmunden i Øvre-Østrig.

83) Andersen Rosendal planlagde at udelukke alle købstadsrepræsentanter af agrarforeningens overbestyrelse.

retning. Til at foranledige en sprængning overfor os egnede sig i fortrinlig grad »demokratisk fond«, der ejedes af det gamle parti og bestyredes af dettes bestyrelse. De ældre medlemmer blandt de radikale var endnu *formelt* medlemmer af partiet, og sammen med »de 15« kunde det være tvivlsomt, hvem der havde flertal. De radikale måtte imidlertid betragtes som forlængst faktisk udtrådte, og N. J. Larsen hævdede bestemt vor juridiske rett til fonden. Den formelle rett tillagde jeg dog ikke afgørende betydning, da Høgsbro sad inde med kassen, og pengene var i Alberti's sparekasse; en process kunde derfor lett traineres sålænge, til spørgsmålet mistede sin aktuelle interesse. Heraf benyttede Alberti sig nu meget snildt – han vilde lade Høgsbro sammenkalde alle formelle medlemmer og derved muligen erobre kassen og ialfald få en afstemning, hvorved »de 15« forenedes med de radikale imod os; så havde han spillet vunden. Heri har han dog ikke kunnet få fuld støtte hos Høgsbro. Harald Holm arbejdede på en politisk piece, der skulde betales af demokratisk fond, og dette har Høgsbro næppe villet afskære [84]. Med denne enedes jeg lett om en deling af fonden efter medlemstallet. Den 30. April mødte så Alberti som deputation for »de 15« i vort parti for at træffe aftalen, som han visstnok helst så bristet. Han stillede her den fordring, at han vilde have affattet en skriftlig kontrakt, hvilket vakte den største indignation hos vore medlemmer, og R. Nielsen udbrød, at A. næppe heri udtrykte sine mandanters mening; strax rejste A. sig og gik sin vej, ladende yderst fornærmet. Kort efter kom J. Jensen (Bælum) og opfordrede os til at sende en deputeret til dem, siden vi ikke vilde tro dem! Skønt vore medlemmer helst efter dette vilde afbryde forhandlingen, skønnede jeg dog, at J. Jensens hensigt netop var ikke at hjælpe Alberti til et brudd – jeg fulgte da med ham til møde med »de 15«, hvor A. strax begyndte klammeri om fornærmelsen imod ham. Da jeg ikke indlod mig videre med ham, men henvendte mig til formanden Høgsbro og enedes lett med ham om, at han og Holm som sædvanlig kunde indføre aftalen i forhandlingsprotokollen [85]. Således blev da demokratisk fond delt, så at endogså de radikale fik en lille (visstnok ganske uventet) part. Det var lykkedes Alberti at skabe nogen misstemning over »de 15«, men dog ikke noget endeligt brudd i forbund med de radikale. Under mine samtaler med Høgsbro erfarede jeg også, at der havde været planer oppe om en fællesudtalelse af »de 44« forligsmodstandere; men da havde »de 15«

84] H. Holm: »Provisoriets Ophør. En Redegørelse« udkom i maj 1894.

85] Forhandlingsprotokollen for det forhandlende venstre, der er ført til 12/12–93, har på sidste side disse ord: »Fortsættes fra 1/1–94 i forhandlingsbog i 4to«. Men denne bog kendes ikke.

dog nægtet [86]. Ved samlingens slutning var der altså endnu bevaret mulighed for en kommende forsoning; alt beroede på ministerskiftet.

Samme aften, som ordningen med de 15 havde fundet sted, var der møde i Decemberklubben, hvor jeg holdt foredrag, samlende forhandlingspolitikens vej og endelige mål. Jeg begyndte med skildring af krisen i 1885 og en del af dens hemmelige historie, hvorledes Hørup-Holstein havde tvunget Berg ud »i det yderste mørke«; jeg oplæste mit referat fra fællesudvalget 85 [87]. Forklarede derefter nederlaget i konflikten; riffelbevægelsen og venstrebestyrelsens forhold dertil. Endelig det store brudd mellem thingene i 1890. Fra den tid har vi fulgt en bestemt plan. Når man ror i en båd i tåge, vil den gå rundt, fordi den ene arm altid er den stærkeste – ligeså i politik; man må kunne øjne vejen og målet. Det saglige arbejde sejrede allerede i 1891 – siden har kampen gældt militærprovisoriet, hvis repræsentant, Jakob Scavenius, idet han begiver sig i landflygtighed har udslynget et anathema imod den ny tid som midelmådighedens o. s. v. [88]. Nuvel, tiden kalder ikke netop nu på de store ånder, overmenneskene; men på den sunde sands, common sense. I 4 år er båden nu roet imod strømmen. »Gerning vil have tid.« Arbejdet bringer sejr. Materialet i denne samling var agrarlovene, som vi udbragte. Regeringen vilde kappes med os, og Scavenius hilste befrielsen fra den tilstand, da de kun ventede, hvad Bojsen kunde hitte på at foreslå [89]. Nu skulde piben få en anden lyd. Men hvordan gik det så? Regeringen blev nødt til at gennemføre alle vore forslag, men så godt som opgive alle sine egne. Folk der *kan* se, må nu gøre den opdagelse: Men det er jo alligevel folkethinget, der regerer landet! Dette er *arbejdets* sejr, og den kan forfølges, hvis folkethinget og vælgerne har evne til at forstå politik. Arbejdet vil også kunne samle igen det i øjeblikket splittede. Lejlighedsvis bemærkede jeg, at agrarerne virkelig var bleven den af mig tidligere omtalte påskelilje, om de end ikke direkte havde påvirket resultatet [90].

Foredragets formål var tydelig nok at betone, at vor politik havde nået sit mål, folkethingets genoprejsning uden hensyn til, hvad der nu vilde følge efter. Ved den efterfølgende spisning holdt dr. Pingel en vir-

86] Madsen-Mygdal henvendte sig 27/4–94 til Høgsbro for at foreslå en fællesudtalelse. Men i et partimøde dagen efter fandt de 15 det for tidligt – »man ville i hvert fald ikke gå sammen med hørupperne og socialdemokraterne«. (Høgsbros dagbog 28/4–94, Dansk Udsyn (1926) s. 74.)

87] Se side 134 ff.

88] Hentydning til Scavenius' slutningsord under talen i folketinget 1/4–94 (se s. 338 note 48).

89] Citat fra Scavenius' tale 31/1–94 (Ft. 93/94 sp. 2660) jvr. s. 298.

90] Se s. 299.

kelig beåndet tale for forliget, som han har forstået rigtig. Hans tale vakte stor jubel, som han dog forspildte ved senere at tale for en tilnærmelse til højre, som han tog i undskyldende forsvar. Men – naturam furca o. s. v. – talerne drejede sig mest om, hvem der nu skulde være ministre; jeg skulde tvinges dertil o. s. v. »De 15« var udeblevne; men Elberling søgte at repræsentere dem med et tyndt forsvar.

Dagen efter, 1. Maj slutningsmøde hos Neiiendam. Der vedtoges en fællesudtalelse, der var redigeret af N. J. Larsen. Jeg betonedede og forklarede, hvorfor man på vælgermøderne ikke måtte betegne det ventende ministerskifte som betingelse for, men *som følge af* forliget og opfordrede til strax at holde møder med vælgerne og forklare vor »bedrift«. Stemningen var fortrinlig, glad og tillidsfuld, en grell modsætning til det nærmest forudgående møde hos Neiiendam den uhyggelige 23/3 [91].

Næste dag, Onsdag den 2. Maj sluttede rigsdagen. Høgsbro overraskede mig ved forud at forelægge mig udkast til sin slutningstale, som ganske tilfredsstillende mig i sin forklaring af forliget og håb til fremtiden [92]. Høgsbro var tydelig nok ikke stemt for spektakler, men han kunde ikke styre Alberti, der satte alt ind på at forstyrre forligets frugter. Jeg endte denne indholdsrige rigsdagssamling med et leve »Kongen og Grundloven!«, der istemtes af alle med en i mange år ikke hørt klang.

Dagbogen tilføjer her:

»Mit egenlige mål er hermed nået. Jeg har stræbt så vidt muligt at råde bod på den skade, der er lidt siden 1883, og hvori også jeg dengang *måtte* bære min andel af skylden. Vi er vendte tilbage til stillingen, som dengang forelå efter forliget 1882 og i visse måder forbedret. Det er muligt, at min ledende virksomhed hermed i virkeligheden vil være endt. Men jeg har da ikke arbejdet forgæves i 25 år.«

Efter rigsdagens slutning var jeg ganske udslidt. I hele Marts måned – og April var ikke meget bedre – havde jeg ingen nat naturlig søvn, og ved sovemidler var jeg bleven så vant, at de kun skaffede mig et par timers hvile. Så længe spændingens højtryk varede, holdt jeg det gående. Endnu den 3die måtte jeg holde ud til middag og l'hombre hos Thomsen for ikke at vise nogen uvilje. Dagen efter tilbragtes tilsengs. Lørdag den 5te måtte jeg rejse til Slagelse og holde det første politiske møde, ved hvis åbning jeg fik det opbevarede karakteristiske brev fra Bille med opfordring til nu at gå angrebsvis tilværks [93]! Ja, det var visst rigtigt nok,

91] 23/3 er antagelig en fejlskrivning for 29/3 (se s. 326 f.).

92] Jfr. Høgsbros dagbog 2/5–94 (Dansk Udsyn 1926 s. 74).

93] Bille til Bojsen 3/5–94: »Forsmå ikke et velment råd i anledning af Deres møde i Slagelse og andre steder: Vær mere offensiv end defensiv! Indlad Dem

men det ligger ikke for mig, og i øjeblikket savnede jeg totalt kræfter. Jeg var så træt, at jeg var glad ved blot at slippe levende fra talen, der visstnok ikke var synderlig kraftig [94]. Der var 6–700 tilstede fra de 3 sydvestlige kredse. Derefter stor fællesspisning med varm tilslutning; Peter Rønne talte for mig o. s. v.

Mandag den 7de hjemrejse med hele familien, håbende nu at kunne hvile ud. Men det blev der ikke noget af. Efter rigsdagens slutning var det snarere, som alle slyngler fik frit spillerum. Det begyndte med, at en medarbejder ved Dannebrog ([N. J.] Berentsen) fik arrangeret i et Brüsselerblad et interview af Estrup med det udfald, at ministeriet agtede at blive. Samme dag, som jeg rejste hjem, traf jeg minister Hørring på gaden, og da jeg spurgte ham om sammenhængen dermed, svarede han, at det hele var en røverhistorie, lavet på Dannebrog's kontor [95]. Vi var altså godt inde på amerikansk journalistik og krigsførelse, der løber an på, at hæderlige folk overhovedet ikke vil værdige røverpressen et dementi. Dette sætter Dannebrog i scene kort efter, at en af dets redaktører (Borchsenius) har været oppe hos mig for at lykønske og erklære sin tilslutning til forliget [96]! Men man skulde komme et godt stykke videre på samme bane. Allerede den 29. April havde J. K. Lauridsen på et møde i Ringsted antydnet, at han vidste besked med meget graverende forhandlinger mellem Barner og mig, og fyren havde i de sidste dage i rigsdagen pralet deraf og blandt andet sagt til provst Nielsen, at hans kilde var private breve, som han rigtignok var kommet til på en ufin måde, men han vilde nu bruge alle midler! På henvendelse til Barner fik jeg det svar, at denne ikke anede, hvad der sigtedes til, og på hans opfordring yttrede jeg ved Slagelsemødet, at det hele var grebet ud af luften. 2den pintsedag den 13. Maj havde J. K. L. da på et møde i Allindelille fremsat sigtelserne i form af en hel række telegrammer, som en forhenværende telegrafist, Sinding Christensen, attesterede under eds tilbud at have set og afskrevet. Hovedpunktet heri var, at jeg med Barner skulde have aftalt en indskrænkning af den almindelige valgrett!! Det hele var det tåbeligste opspind, men indeholdt dog sådanne tegn på kendskab til

ikke på at undskylde eller forklare, men triumfér! Deres motto bør være: Lad os gå til Kapitolium og takke guderne! Lad der være glæde og tillid som grundtone i, hvad De siger. De har ret dertil.◀

94] Om Bojsens tale i Slagelse se Madsen-Mygdal s. 151.

95] Alberti meddeler 27/4 Høgsbro indholdet af Estrups udtalelser (Dansk Udsyn (1926) s. 74). Dannebrog citerer 5/5–94 interviewet fra bladet *L'indépendance Belge*.

96] Sml. dog s. 372.

indre rigsdagsforhold, der viste, at en udenforstående ikke havde kunnet være ene om at affatte dem [97]. Jeg nærer endnu ingen tvivl om, at J. K. L. er den egenlige forfatter, og at telegrammerne er bleven til netop på samme tid, som L. i folkethinget den 5. April sluttede diskussionen med en erklæring om, at han vilde »gøre mit for, endog ved personlige og pekuniære anstrengelser for mig selv« at vise, hvorledes ærlige og oprigtige mænd gør forskel mellem agitation og politik [98]!

Jeg havde endnu ikke fået noget referat fra Allindelillemødet, da telegrafiske forespørgsler strømmede ind fra flere sider. Jeg vidste ikke, hvad jeg skulde tro, da jeg navnlig ikke kunde vide, hvor langt sammensværgelsen strakte sig, om en telegrafembedsmand virkelig var med i komplottet, og hvorledes det isåfald skulde gribes fat. Jeg skrev strax (det opbevarede) brev til Barner og fik omgående hans svar [99]. Den 17de Maj skulde jeg have vælgermøde her, og først samme morgen fik jeg tilsendt referat af de skandaløse sigtelser. Jeg vilde knap tro mine egne øjne og bemærker i dagbogen: »Såvidt er vi altså komne, at der kæmpes med falske vidner!« Jeg tog det dog roligt på mødet, idet jeg kun derom bemærkede, at den mildeste forklaring var, at her forelå en mystifikation. Men et par dage efter kom [J. H.] Andersen herover med »Socialdemokraten«, hvori det berettedes, at »telegrafisten« var stukket af til Amerika sandsynligvis ved vor hjælp, og at J. K. L. således havde mistet sit vidne [100]. Jeg blev så ilde berørt ved at se, hvor meget der kan bydes publikum, at jeg blev ærgerlig på Andersen, fordi han viste mig det –

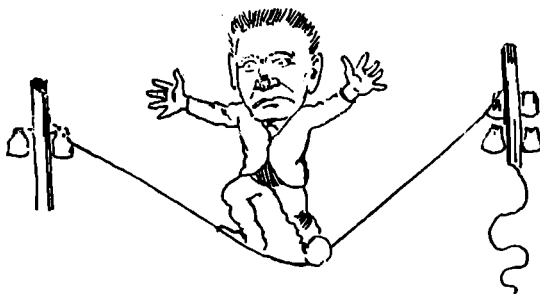
97] Fr. Sinding Christensen, der havde været telegrafist indtil 1/2-94, var fanatisk venstremand. J. K. Lauridsen kendte ham løseligt, havde flere gange lånt ham penge. Ved fremkomsten af Leth-Espensens grundlovsforslag troede Christensen, at der forelå tilløb til en grundlovsændring i reaktionær retning. Han skrev derefter de 6 telegrammer i begyndelsen af april og leverede dem til Lauridsen samt skrev en attest, hvorefter han under edstilbud bekræftede telegrammernes rigtighed. Lauridsen fremkom med telegrammerne ved et møde i Kasino i Ringsted allerede 29/4-94 og gentog dem i Haraldsted 5/5. Alle akter i det senere sagsanlæg og avispolemikken herom findes i Københavns kriminal- og politirets 3. afd. (sag nr. 373/1895, dom 26/10-95. L.A.).

98] Lauridsen påpegede i sin tale (sp. 5426 f) forskellen mellem Bojsens tale i Dyrehaven 1883 (se s. 154 f) om Københavns befæstning og hans tale ved forliget, og fortsætter: »Jeg skal gøre mit for, endog ved personlige og pekuniære anstrengelser for mig selv, at lade dette eksempel gå i arv til efterslægten således, at folk kan se, hvordan ærlige og oprigtige mænd også véd til de forskellige tider overfor publikum og historien at gøre forskel mellem agitation og politik.«

99] Bojsens koncept til Barner af 17/5-94 og dennes svar dagen efter er bevarede. Barner meddeler, at han samme dag havde sendt et dementi til Ritzaus bureau.

100] Socialdemokraten 19/5-94. Sinding Christensen rejste 17/5 til U. S. A.

Med tegningen af J. K. Lauridsen på slap telegraftråd digtede »Puk« i anledning af de falske telegrammer:

»Sjøjhed udi Integade
hersked og forligshumør,
kun en lille kvik ballade
kunne sætte i kulør.
Je Kå kunne lave den,
gik til Sinding Christensen.

Sinding flux en vældig bunke
kastede i telegrams,
Je Kå's hjerte hopped – munke
skulle han nu Boises vams.
Derpå med sin fangst han gik
til sin kære »Politik«.

Men da der sig viste kludder
i hans telegrammatik,
så den gik i skuddermodder,
rejste Sinding væk, den strik.
Je Kå som skandalens rod
han med smerten sidde lod«.

(Puk 17/5 1894 s. 163).

»men«, føjer dagbogen til – »det er dog med urette – jeg *skal* jo nu være skive for alle nederdrægtigheder, men nerverne har ondt ved at holde dertil.« Dette var mig så meget mere pinligt, som det nu altså tegnede til, at sagen overhovedet ikke kunde opklares, skønt politiet havde taget fat derpå. Sagfører [Karl] Hansen mente hellerikke, at jeg kunde opnå noget ved tiltale – og ganske rigtig, sommeren gik hen, historien blev, trods telegrafdirektorens undersøgelser og erklæringer, troet af almuen, og da endelig fyren kom tilbage, blev nappet og dømt, så havde den hele kæltringestreg allerede gjort, hvad skade den kunde [101].

I samme spor fortsatte Slengerik og Madsen-Mygdal på et møde om sommeren her i Stege, hvor de citerede et telegram fra mig til broder Peter fra Marts måned, hvori jeg havde opgivet forhandlingen, vilde trække mig tilbage [og] opfordrede Peter til at træde i mit sted på Møn. Noget i den retning mindedes jeg virkelig at have skrevet, og det er mig endnu uforklarligt, hvorledes de fyre har fået fat deri [102]. Mistænkeligt var det også, at bestyreren af Københavns telegrafstation, Forchhammer, der var en ven af Sinding Christensen, nogen tid efter blev afskediget. Måske har S. C. først fået fat i mit telegram til Peter og derved fået ideen til at fabrikere hele den øvrige række. Det hele har været mig så pinligt og modbydeligt, at jeg ikke har gidet røre derved. Da Ingerslev engang tilbød mig at se alle akterne i undersøgelserne og forhørene, afslog jeg at se dem. Besynderligt var, at dommeren stævned

101] Sinding Christensen kom i sommeren 1895 tilbage fra U. S. A., arresteredes og idømtes 4 x 5 dages vand og brød.

102] Det omtalte telegram kendes ikke.

Claussen og H. Holm på mine vegne til at give forklaring og til at fratage erstatningskrav. Forøvrigt var det mig meget kært sletikke at have noget med det svineri at gøre. Betegnende er, at Dannebrog optrådte nærmest på Lauridsens side med undskyldning for ham og dulgt sigtelse imod mig. Et smukt komplot af kæltringer! Forøvrigt affattede jeg i de dage en udførlig beretning om historien for at fæstne min hukommelse; den findes [103].

Ved vælgermødet i forsamlingshuset mindede jeg først om den afdøde Anders Jensen, hvorefter Hans Didriksen næsten enstemmig (den radikale Lars Pedersen fik 3–4 stemmer) valgtes til dirigent. Jeg talte derefter i 1½ time om den forløbne rigsdagssamling. Den halvt sindssyge forhenværende gartner Jørgen Koch (nu ansat ved dåreanstalten) forsøgte en tåbelig diskussion, hvorunder han ved nogle personlige uforkammetheder ophidsede de rolige Mønboere således, at de ikke vilde høre ham længere. Den »radikale« Kr. Henningsen var troskyldig nok til at erklære, at han vilde være tilfreds med forliget, når bare jeg blev minister; en uventet tillid, hvorfor jeg takkede. E. Petersen Dame og dirigenten rettede en varm tak til mig, og jeg havde en følelse af, at jeg ingensinde havde været i bedre forståelse med vælgerne [104]. Under diskussionen forefaldt et lille træk, som de radikale blade en stund levede højt på. Jeg yttrede, at det nu galdt om »at bygge videre på« det vundne grundlag. Koch indskød da: »også fæstningen«, hvortil jeg svarede »ja, den hører jo med«, idet jeg ikke erindrede, at jeg havde brugt de tve-tydige ord »bygge videre på«. Det udlagdes altså således, at jeg nu anbefalede at »bygge videre på fæstningen«!! Man var ikke kræsen i valget af våben.

Endnu inden rigsdagen sluttede, havde A. Hage, Nøhr og jeg forenet os om at begynde arbejdet for anlæg af Kallehavebanen [105]. På vor indbydelse samledes delegerede fra alle kommuner i Kallehave den 18de, hvor jeg fremsatte planen, påligning af pengene, valg af repræsentantskab og forretningsudvalg. Alle mine forslag blev enstemmig vedtagne; men desværre kom jeg uafvidende til at krænke Hage, der – som jeg siden erfarede – havde gjort regning på, at de tre rigsdagsmænd fremdeles

103] En detaljeret fremstilling af sagen findes i Bojsens dagbog. Denne er antagelig identisk med den omtalte.

104] Referat af vælgermødet findes i Møns Folkeblad 19/5–94. Jfr. Tre Venstre-mænd brev 47 og 48.

105] Nøhr var valgt i Vordingborg-kredsen, Alfred Hage for Præstø-kredsen.

Loven om en privatbane mellem Vordingborg og Kallehave, hvorefter staten tilskød halvdelen af kapitalen, var fremkommet 8/5–94.

skulde beholde ledelsen. Jeg havde slet ikke talt med ham derom, men fandt det urigtigt at sætte rigsdagsmændene i spidsen for et stort økonomisk foretagende og foreslog derfor Borgmester Friderichsen, forpagter Petersen, Petersgård og redakteur H. J. Jensen, som også blev valgte. Siden trak Hage sig ganske tilbage fra sagen og deltog ikke i senere møder. Hans tanke havde nok været, at han vilde særlig have knyttet sit navn til jernbaneanlægget i sin valgkreds. Sagen kom dog i gode hænder, også efter at apotheker Gøtzsche havde afløst Friderichsen som formand. Særlig har redakteuren virket energisk for jernbanen. Af og til har de tilkaldt mig som rådgiver ved vanskelige tilfælde, således ved mødet i Vordingborg 1. Aug. 1895, da den snedige krig mellem Kallehave sogneråd og frøken Suhr på Petersgård endelig blev neddæmpet [106].

Ved besøget i Kallehave fik kommunernes delegerede lejlighed til at sejle med den ny dampfærge, der nu endelig vakte almindelig tilfredshed [107]. Den havde haft en trang fødsel – den var netop tvilling-søster med forhandlingspolitikken af 1890–91 og anerkendtes nu netop samtidig med forliget, medens modstandens repræsentant, J. Scavenius, drog ud af landet.

De mange lumpne angreb fra så mange sider og det radikale højres stadige forsøg på i pressen at snigløbe forliget havde i forbindelse med den store overanstrengelse gjort mig mere end almindelig nerveus. Ubetydelige hændelser kunde opskræmme mig – ligesom mennesker i jord-skælv. Sidst i Maj fik jeg en dag brev fra Hans Rasmussen i Viemose af 24. Maj om, at Alberti havde omsendt et politisk circulære til sparekas-sens tillidsmænd, og i den anledning vilde han og lærer Nielsen komme over og tale med mig; jeg måtte være »belavet på en overraskelse«, som han dog ikke forklarede, men kun vilde forhandle mundlig. Han kunde ikke skrive noget, der var mere egnet til at opskræmme mig. Jeg vidste, at Alberti ikke vilde sky noget middel for at komme mig tillivs. Jeg antog det for en lignende historie som de falske telegrammer, men naturligvis snildere sat sammen. Jeg blev så angrebet deraf, så jeg udbryder

106] Kallehave sogneråd havde oprindelig tegnet en garantisum for den samlede aktiekapital på 970.000 for 60.000 kr., men på betingelse af, at banen kom til at gå gennem Petersgård Hestehave. Godsejerinde frk. Ida Suhr, Petersgård, vilde have banen sydligere, og ved det nævnte møde blev indgået et kompromis, hvorefter banen kom til at gå umiddelbart nord om Petersgård, mod at frk. Suhr tegnede en garantisum på 90.000 kr. og Kallehave kommunes andel nedsattes til 31.600 kr. 107] De mønske sogneråd havde dannet et aktieselskab, Møns Dampskibsselskab, der havde købt postdampskibet »Stege«, som sejlede mellem Kallehave og Stege tre gange daglig. Færgeanlægget var bevilget på finansloven i samlingen 1890/91 (se s. 203).

i dagbogen: »Jeg holder ikke alt dette ud!« Imidlertid viste det sig kun at være en plan af Alberti om at sætte Svend Høgsbro ind i Præstø [108]. Han har sagtens derved ment at vinde den gamle for sin krigspolitik. Men dette træk var ualmindelig kejtet anlagt. I Præstø opfattedes det som et følehorn for A.s eget valg der, og denne påtrængenhed vakte megen uvilje, der også vendte sig mod Svend H. Da den gamle også havde mærket denne virkning, blev han netop forbitret på A., og dette gav anledning til en senere venskabelig forhandling mellem H. og mig. Kloge høns kan jo også gøre i nælder. Jeg bad mændene rolig afvente det ny ministerium, da dette muligen kunde føre til en forståelse med højre om valgene i Præstø amt; hvis Svend H. så vilde være med, kunde han blive i Stevns og A. Hage i Præstø og vore mænd i Faxe og Vordingborg.

Fra 2den til 10. Juni foretog jeg en opfriskende om end anstrengende rejse til en række møder gennem Sælland, Fyn og Jylland. Ved et besøg i Sorø hørte jeg, at provst Bjerre nylig havde været der og udtalt, at selvfølgelig vilde ministeriet gå af; ellers vilde det være brudd på tro og love; han undredes over, at jeg ikke skarpere havde betonet dette. Således talte han (og højre i almindelighed) privat. Kort tid efter talte samme Bjerre offentligt i Ålborg og yttrede der, at måske gik Estrup om et eller to år; men derom var intet forhandlet med højre!

Derfra til grundlovsfest i Høve, hvor jeg talte om den almindelige valgrett og fandt varm tilslutning navnlig fra Schiørring, smed Vedel og Feldt- husen, som jeg boede hos [109]. Derfra til en stemningsfuld grundlovs- fest i Svendborg sammen med dr. Pingel, der holdt en ejendommelig skrif- tetale over alle venstres synder. Han havde udgivet en meget interessant piece med et lynende angreb på nihilismen og grinebideriet set fra nært hold [110].

Fra Svendborg over Horsens og Gedved til Silkeborg, hvorfra jeg kørte med den unge redakteur Sørensen til Kellerup [111]. S. er nærmest for- retningsmand og var endnu ikke klar over, til hvilken side han skulde gå; jeg søgte at vejlede ham. To år efter fandt jeg ham sikker på vor side, et vidnesbyrd om, at stillingen i Midtjylland er solid. Vi kom til Kellerup,

108] Svend Høgsbro havde søgt valg 1887, 1890 og 1892 i Store Heddinge-kredsen mod Jakob Scavenius. Først 1895, da Scavenius havde trukket sig tilbage, vandt Svend Høgsbro kredsen.

109] J. N. L. Schiørring var præst i Ørslev og Bjerre tæt ved Høve. Johs. Feldt- husen, der var folketingsmand for Fakse-kredsen 1890–92, ejede en gård i Høve.

110] V. Pingel udgav i oktober 1891 piecen »Et politisk Tilbageblik. Nogle Ord til Selvforsvar«.

111] Hans Sophus Sørensen var siden 1891 redaktør af Silkeborg Avis og den lokale Kellerup Avis.

netop som mindefesten for Niels Albertsen skulde begynde, og jeg måtte strax op på talerstolen og holde festtalen [112]. Derefter talte Krabbe og benyttede lejligheden til at vedkende sig sin politiske stilling fra tidligere tid. Der var samme dag jubilæumsfest for Kellerup by, hvor alle honoratiores var samlede, og hvor også jeg måtte deltage og tale; men Krabbe fornærmede de mange tilstedeværende rigsdagsmænd ved ikke at sørge for plads til dem ved bordet [113]. Bagefter samledes jeg med dem i kroen og drøftede stillingen.

Jeg boede om natten hos Krabbe. Han var overrasket over, at vi havde opnået så meget ved forliget – hvis det lykkedes at vælte Estrup, var det mere end han havde tænkt muligt i denne konges tid. Han var meget tilfreds med min udtalelse om, at vi betragtede ham fremdeles som vor mand, og vi talte om, at han skulde søge valg igen til folkethinget. Derfra hentede Sloth mig til sin gård Ravnholt [114], undervejs besøgte vi pastor Bruun i Levring, og samme aften kørte jeg til Rødkærbro og derfra den lange jernbanerejse hjem.

Nu var altså Juni termin, den tid, som det i foråret var forudsat, at ministerskiftet skulde foregå. Men tværtimod kom der nu fra flere sider forlydender om udsættelse; en stund benyttedes kronprindsens sølvbryllup som udsættelsesgrund. Da begyndte der atter en pinlig ventetid, under hvilken alleslags rygter krydsede hinanden. Jeg forklarer forholdet således, at Estrup havde troet, at indbildningen om hans ganske frivillige afgang uden forbindelse med forliget virkelig skulde kunne opretholdes i den almindelige bevidsthed*. Det viste sig imidlertid hurtigt, at alverden gennemskuede dette skærmbredt, skønt vi fra vor side ikke

* I Nov. 1896 fortalte kapitaen Madsen mig, at han nylig i en samtale med Bahnson havde erfaret, at han og Estrup virkelig ikke havde ment, at forliget og erklæringen forpligtede dem til afgang, at de virkelig havde tænkt at blive, (rygterne fra Jensen Slagelse stammede netop fra en slægtning af Bahnson), og at det først ved besøget på Skaføgård under landmandsforsamlingen var gået op for Estrup, at også højre og hele offentligheden havde en ganske anden forståelse af forholdet. Herover var E. blevet yderst opbragt og havde sigtet sine partifæller og vel også kolleger for at have ført ham bag lyset. Alt vidner om mangel på fortrolighed med hele stillingen.

112] Niels Albertsen (1814–92) var valgt i Kellerup-kredsen (Viborg amts 3. valgkreds) og holdt kredsen i 32 år (1858–90). I brev af 25/5–94 havde Krabbe bedt Bojsen tale ved festen.

113] Christopher Krabbe var herredsfoged i Lysgård m. fl. herreder med sæde i Kellerup. Man fejrede 25-året for embedets oprettelse i byen.

114] A. K. Sloth var Niels Albertsens efterfølger som folketingsmand i Kellerup-kredsen. Hovedgården Ravnholt syd for Viborg købte han i 1877.

brugte noget uforsigtigt ord. Estrup er ved denne opdagelse bleven rasende og begyndte på at finde udflugter [115]. Det radikale højre gjorde – i stiltiende forståelse med det radikale venstre – alt for at forpurre ministerskiftet og udsendte gennem den gale generalkorrespondent (J. Wulff) den ene prøveballon efter den anden i den retning. Ved siden heraf holdt kongen på E. af al magt. Kongen kom hjem fra Wiesbaden, og der skete intet, medens det loyale højre blev mere og mere målløst ved at se, at der virkelig pønsedes på et storartet bedrageri. J. K. Lauridsen henvendte sig til redakteur Carstensen med anmodning om at hilse Estrup, at hvis han bare vilde blive siddende, så skulde de radikale til efteråret støtte ham (ganske som i 1878). Dette meddelte C. mig kort efter. Her var altså indre og ydre fristelser nok, og Estrup syntes ikke at kunne stå for dem.

I denne mellemtid havde jeg et par politiske besøg. Den 21. Juni var Andersen Rosendal her til agrarmøde i Stege; han var meget bekymret over det truende brudd på tro og love, der også vilde gå ud over agrarerne. Vi aftalte da, at en kreds af landmænd ved landmandsforsamlingen i Randers skulde henvende sig til Lüttichau for at få denne til at øve press på de rette steder. 15. Juli kom Carl Hall herover åbenbart for at interviewe mig [116]. Jeg forklarede ham min opfattelse, som han ganske bifaldt og fortalte, at A. Hage til ham havde erklæret, at Estrups forbliven vilde være et brudd på tro og love fra højres side. Hall vidste også, at det intransigente højre arbejdede for at holde på Estrup, men tilføjede, at denne sides korrespondent, Wulff, var en mand uden anseelse, tilfalds for penge.

Sølvbryllupstiden – den ny frist – nærmede sig, og nu prøvede man at gå videre. Fra Jensen Slagelse fik jeg den 22. Juni brev, hvori han meddelte fra aldeles pålidelig kilde (Bahnson), at kongen i statsråd havde »befalet ministeriet blive«, og at de derfor vilde fortsætte [117]. Den

115] I et notat fra april 1899 skriver Estrup: »Under forligsforhandlingerne var vilkåret – ministerskifte – bestemt skriftligt afvist af mig men jeg anser det nu for sikkert, at der var givet det forhandlende venstre underhåndsløfter om, at forliget skulle fjerne den provisoriske regering førend næste samling.« (K. G. Brøndsted: J. B. S. Estrup (1925) s. 186.)

Landmandsforsamlingen i Randers fandt sted 26/6–1/7–94.

116] Carl Hall, søn af C. C. Hall, var redaktør af »Vort Forsvar«.

117] Redaktør Hans Jensen, Sorø Amtstidende, skriver allerede i brev af 2/5–94, at han har hørt om kongens erklæring i statsrådet. Hans kilde er en datter af krigsminister Bahnson, der boede i Slagelse. 21/7–94 skriver Hans Jensen, at den samme har meddelt ham, at efter den sidste beslutning skulle ministeriet ikke afgå før tidligst efter folketingsvalgene til foråret 1895. (Se også K. G. Brøndsted: J. B. S. Estrup s. 165 f.)

ny kurs vilde blive betegnet ved, at J. Scavenius skulde være theaterchef [118]. Fra anden side (godsforvalter Scheel), der plejer at have gode forbindelser i højre, blev dette bekræftet således, at ministeriet havde besluttet at afvente rigsdagens sammentræden og gøre afgangens afhængig af nogle loves gennemførelse, vel sagtens valglovene og appanagerne, som i foråret var frafaldne!

Det blev en højst pinagtig uge. At forlade politiken havde længe været genstand for en viss længsel hos mig, men at gøre det som en narret mand, var ikke tiltalende. Imidlertid, der kunde jo ikke derom være nogen tvivl, og (som sædvanlig) har jeg strax nedskrevet, hvad jeg tænkte, på et papir der opbevares [119]! Peter og Ida var her i de dage, og det hjalp jo til at holde humøret oppe. De fulgte med til Kbhvn. den 26de, hvor de boede hos Gudrun [120], jeg hos Neiiendam, der med vold og magt vilde have, at jeg, Neergård og Larsen skulde være ministre! Jeg mistrøstede ham ganske.

Næste dag besøgte jeg Thomsen, som intet vidste om det brændende spørgsmål. Jeg forklarede ham min opfattelse, og på hans spørgsmål svarede jeg, at jeg betragtede Krabbe som vor mand. Broder Peter havde forgæves søgt Barner. Jutta og Aage var også kommen til byen [121], og Ferdinand Jensen gjorde en hel familiemiddag i Søvavillonen. Stemningen var dog noget trykket.

Sølvbryllupsdagen Lørdag den 28de mødte jeg med Claussen hos Høgsbro Kl: 12. H. oplæste for mig den tale, han vilde holde til kronprindsen; den var yderst loyal. Da han kom til det sted, hvor han sagde, at de Skandinaviske forventninger, hvormed kronprindsessen var blevet modtaget i 1869, var bleven fyldestgjorte, spurgte jeg, om han også kunde stå ved dette. Det mente han, og så havde jeg naturligvis ikke noget at indvende. Ved gratulationen, hvor de fleste rigsdagsmænd af alle partier (undtagen socialisterne) var samlede, talte Liebe først og derefter Høgsbro. Han rystede i knæerne, stammede og var nær helt gået istå ved det sted om de Skandinaviske forventninger, som han altså dog havde ondt ved at stå ved. Kronprindsen svarede med stor veltalighed, ulige flottere

118] Hans Jensen meddeler fra ovennævnte kilde, at Jakob Scavenius og Olaf Poulsen skulle dele ledelsen af Det kgl. Teater efter kammerherre Fallesens afgang. Det blev dog hofjægermester C. C. S. Danneskjold-Samsøe, der blev udnævnt.

119] Det pågældende papir synes at være bortkommet.

120] Gudrun Jensen, gift med pastor Lorentz Ferdinand Jensen, der 1878–1901 var præst ved Trinitatis kirke, var datter af Frede Bojsens ældre søster, Jutta Bojsen-Møller.

121] Aage var Jutta Bojsen-Møllers ældste søn, senere præst i Slagelse.

end nogen af formændene. Efter nogle ord til Liebe takkede han Høgsbro, fordi han nu havde overvundet sorgen over konens død (kronprindsen vilde herved åbenbart lade det se ud, som om konens død i foråret havde været grunden til H.s fraværelse den 8. April) [122]. Derefter vendte han sig med høj røst til hele forsamlingen. Den talrige tilstedeværelse her skyldtes det lykkelige opnåede forlig. Han takkede alle, der havde medvirket dertil og ønskede, at man fra alle sider vilde gøre sit yderste for, at forliget måtte kunne sætte fuld frugt*! At svare Høgsbro med en tak for forliget var unægteligt ikke meget høfligt; men så meget mere fik den varme tilslutning til forliget en ligefrem demonstrativ karakter, der almindelig opfattedes som møntet på Estrup og ryterne om forræderi imod forliget [123]. Talen gjorde overordenlig opsigt og fik sikkert også virkning. Ved bortkørslen fortalte Høgsbro, at kronprindsessen derefter havde konverseret ham om – børneopdragelse; hun havde lært Dansk ved selv at undervise sine børn; dette skulde alle mødre gøre. Kronprindsen havde forbavset ikke alene ved sin tale, men også ved sin konversation med de enkelte medlemmer; han syntes at kende alles huslige forhold. Mig talte han dog ikke med.

Jeg tilsagde vore medlemmer til møde hos Neiiendam Kl: 2. Ved denne sammenkomst udtalte jeg, at jeg fremdeles ikke havde lov til at tvivle om ministeriets afgang. Skulde imidlertid de verserende ryter bekræfte sig og ministeriet virkelig blive, erkendte jeg, at jeg overfor mine partifæller havde påtaget mig en sådan garanti, at jeg vilde trække mig tilbage fra politiken. Med hensyn til det ny ministeriums sammensætning kunde vi ikke formelt stille fordringer; men heraf vilde naturligvis afhænge det fremtidige samarbejde, navnlig ved valgene. Larsen tog ordet for, at vi i tilfælde af forræderi skulde træde tilbage fra forliget og stemme imod de pågældende bevillinger på finansloven, en betragtning, der dog ikke fandt støtte hos nogen, og som L. også selv frafaldt. Stemningen var bitter; man enedes imidlertid om, at vore ytringer under disse dages samtaler skulde gå ud på, at et brud ikke kunde tænkes muligt, at et sådant vilde medføre de 25s forsvinden nu eller til foråret, og at vi ventede et

* Ordene er også gengivet således: »efter sin fulde forudsætning«.

122] Høgsbros hustru, Amalie f. Jürgensen, var død 27/12–93.

123] At kronprinsens tale var ment sådan fremgår af, at N. J. Larsen mødte kronprinsens på gaden dagen efter og udtrykte sin glæde over talen, hvortil denne svarede: »Ja, det var blevet nødvendigt.« At talen dog ikke medvirkede til Estrups afgang, kan imidlertid anses for givet. (N. J. Larsen s. 73, sml. Neergaard s. 324 og K. G. Brøndsted: J. B. S. Estrup s. 168. Se også s. 369.)

ministerium som udtryk for stillingen nu. Tanken om et ministerium RThott fandt ingen anklang, og Sloth opfordrede særlig mig til ikke at træde ind i et sådant, hvad jeg havde lett ved at bekræfte. Derefter samledes vi til middag hos Seekamp. Imidlertid havde Neergård talt med grev Frijs, der anmodede alle »forhandlerne« om at samles hos ham Søndag Kl: 10.

Imidlertid kolporterede Gert Winther et rygte om, at også Nellemann nu vilde bevare ministeriet og ialfald sørge for, at »Grundtvigianerne« ikke kom istedet [124]! Wistoft talte i samme retning i genklang af gammelt Bjørnbakfjendskab; han mente nu at have fundet »den hældende vogn«.

Om aftenen vandrede jeg med Ida og Jensens gennem de illuminerede gader – press af mennesker. Traf Berntsen hos Neiiendams. Søvnløs nat.

Søndag den 29de Kl: 10 samledes hos grev Frijs (Ny Kongensgade) Moltke, Steffensen, Larsen, Berntsen, Neergård, Holm, Claussen og jeg. Det bekræftedes her, at det forhandlende højre stod ligesom i foråret; ministeriet burde gå, og det ventedes nu inden medio August; men ingen var bleven taget på råd derom, hvilket synes at have voldet en viss bitterhed. Jeg erklærede, at ministeriets forbliven vilde være et sådant brudd på tro og love, at jeg ialfald måtte forsvinde, og de andre sagtens også. Det fremtidige samarbejde beroede på karakteren af det ny ministerium. Jeg ønskede kun at vide, om man mente, at Estrup var tilstrækkelig varskoet om stillingen. Ja, derom var der ingen tvivl, og vi var da enige om, at en fornyet henvendelse var overflødig og kunde virke skadeligt. Overfor en yttring af Frijs, at de 25 måtte »hjælpes«, protesterede Larsen, vi skulde nok selv tage vore forholdsregler; siden beklagede Frijs overfor W. Dinesen, at han frygtede for uforvarende at have fornærmet Larsen, hvad han beklagede så meget mere, som vi ellers var i fuld forståelse. Denne samtale med Dinesen havde jeg om aftenen hos kronprindsen, og jeg bad ham da sige til Frijs, at han skulde stille sig mere imødekommende overfor agrarerne, mellem hvilke jeg netop havde agiteret for hans genvalg til landstinget. Jeg havde nemlig også fat på Neergård Åkær, der arbejder imod Frijs, og forklarede, at vi ikke havde råd til at bortstøde de få sociale spidser, som i princippet var velvillige. Han lovede også at støtte Frijs, når han bare vilde række en hånd ud.

Efterat vi således havde forsikkert os om det forhandlende højres loyalitet, var vi i det væsentlige beroligede. Hvis Estrup ikkedestomindre vilde

[124] Høgsbro noterer tværtimod 22/8–94: »Gert Winther påstod, at det var Nellemann, som havde fået Estrup bort.« (Dansk Udsyn (1926) s. 76.)

trods, vilde stillingen snarere være gunstigere for os. Dette var også opfattelsen på anden side. Søndag middag havde Ida med Jensens været en tour til Klampenborg, hvor de havde truffet provst Bjerre. Jensen havde da sagt, at dersom højre nu ikke holdt ord, måtte al forhandling ophøre, thi med »kæltringer« kunde der da ikke forhandles. »Det er for stærke ord« – sagde Bjerre – »men af hengivenhed for Estrup ønsker også jeg, at han vil gå, da han ellers vil stå uden hær og højre splittes.«

Om aftenen samledes ca. 1000 mennesker hos kronprindsen stuede sammen i nogle værelser i 40 graders varme, mens man ventede på de kongelige i 1½ time; de var bleven forsinkede ved en pludselig bestemmelse om, at prinds Christian samme aften skulde afrejse med »Polarstjernen« til kejserbrylluppet i St. Petersborg [125]. Endelig kom de kongelige, og hele forsamlingen drog ned i et i gården rejst telt, hvor souperen var anrettet. Efter den ulidelige varme kastede alle sig over champagnen, og efter nogle få minutter var stemningen »høj«. Jeg drak champagne af ølglas, men smagte intet andet, så det skadede mig ikke. Stemningen voxede så meget mere, som det nu gik som en løbeild gennem forsamlingen, at det nu var endelig afgjort med ministeriets afgang [126]. En masse mennesker vilde drikke med mig; blandt andre Blem og Bertelsen Skalborg. »Ja, vil I drikke forlig« – »ja« – »vil I erkende, at jeg har skaffet os fri for Estrup?« – »ja« – de vilde alt muligt!! Sejren har altid sin triumf – væ victis!

Da man skiltes Kl: 12 strømmede en mængde mennesker af alle partier ind i hotel Phønix og bænked sig om sodavand og kognac. Jeg blev kåret til dirigent og var genstand for overdrevne ovationer i mange skåltaler. Det pikanteste var, at redakteur Carstensen (Dagens Nyheder) holdt en lang bekendelsestale overfor mig, som han for første gang var sammen med. Han forklarede, hvorfor han havde været Jakob Scavenius' mand, men at han nu havde opgivet dennes politik og anerkendte vor som den sejrende. Selvfølgelig skulde ministeriet gå, og det helt og holdent o. s. v. Jeg svarede med en skål for det gentlemanlike, tro og love i politik – som jeg erkendte hos Scavenius – ned med det gemene! Denne skål blev hilset med så dundrende applaus, at der kom bud fra værten, der bad om nattero for gæsterne. (Jeg mindedes 2. Aug. 1870 samme

125] Prins Christian overværede 6/8–94 brylluppet mellem kejserinde Dagmars ældste datter Xenia Alexandrowna og storfyrst Mikhail. Polarstjernen var det kejserlige dampskib.

126] Estrups afskedsbegæring blev først skrevet og afleveret 2 dage senere, d. 1/8–94.

sted) [127]. Det var, som om Alberti følte sig ramt, han svarede med nogle ord om, at man skulde erkende ædle motiver også hos modstanderne. (Fra begyndelsen havde Alberti med sine venner siddet i et sideværelse, hvorfra de hentedes ind i procession med glas i hænderne.) Min skål varieredes forøvrigt af kapitejn Madsen, Anton Jensen, Reisz, borgmester Hjort fra Ribe (meget fuld) o. s. v.

Endelig fik jeg kalasen hævet, men en del blev siddende, da Alberti gav kaffe og cigarer. Jeg fik da en længere privat samtale med Carstensen, hvorunder han fortalte om Scavenius' afgang, der er meddelt ved 1891 – endvidere hvorledes Nelleman havde beskyttet S. længe, havde godkendt den i sin tid berygtede artikel i Nationaltidende om berettigelsen af at bortskaffe vidnerne i sagen med Ingemann Petersen [128]. Carstensen mente nu, at der måtte dannes en hel ny regering og tænkte nærmest på general Thomsen. Endvidere fortalte C., at han stod i et visst forhold til J. K. Lauridsen; at denne havde villet forsvarer »telegrammernes« ægthed; hvortil C. havde indvendt, at hvordan det end hængte sammen, så stod det tilbage, at J. K. L. havde benyttet eller villet benytte private breve eller telegrammer – »Ja, det er jo også den svage side ved historien!« svarede J. K. L. Denne havde dernæst bedet Carstensen sige til Estrup, at når denne blot nu vilde blive siddende, så vilde han love, at de radikale til efteråret skulde stemme for alt, hvad E. vilde forlange!

Da Klokkeren var 4, gik Berntsen, Hammerich, Madsen og jeg en morgentour i frihavnen og derfra hjem ved højlys dag.

Mandag formiddag kom Ida til frokost hos Neiiendams, hvorefter jeg fulgte hende ombord i det Norske dampskib. Her var Høgsbro mødt for at sige hende farvel. Hun drillede ham ved at fortælle, at hun havde bragt mig en hilsen og lykønskning fra Steen, Løvland og Ullmann; særlig den sidstes hilsen overraskede Høgsbro [129].

På tilbagevejen herfra traf jeg i Bredgade Lüttichau, der søgte en samtale med mig, hvilken han indledede med, at Ingerslev havde meddelt ham, at nu gik ministeriet af. »Ja,« svarede jeg – »det forlyder jo nu fra alle sider; men når rygtet tilføjer, at RThott skal være den ny chef, vilde dette ikke være klogt, en provisorieunderskriver som chef vilde vanskeliggøre samarbejdet særlig ved valgene.« Jeg havde altid tænkt mig,

127] Se s. 49 f.

128] Se s. 207 f.

129] J. V. C. Steen, Jørgen Løvland og Viggo Ullmann var fremstående medlemmer af det norske venstre. Af disse hørte Ullmann til de mest yderliggående radikale.

at Thott skulde vedblive som udenrigsminister [130]; men forøvrigt måtte nu det alt ledende hensyn tages til de forestående valg. Da han erklærede sig enig heri, yttrede jeg: »hvorfor vil De ikke selv tage affære?« – Nej, han ønskede kun at komme i »ruhestand«, forøvrigt var der endnu ingen bestemmelse taget, og han vidste, at Ingerslev vilde tale med ham derom, og han satte derfor pris på at høre min mening, ligesom han mente, at Ingerslev kunde ønske at tale med mig [131]. »Ja« – svarede jeg – »jeg har bestemt at rejse hjem imorgen tidlig; men hvis nogen ønsker at tale med mig, skal jeg opsætte rejsen; men jeg vil ingenlunde påtrænge nogen mit råd.« Han spurgte da efter min adresse, bemærkede, at jeg jo nu allerede havde sagt ham en del (som han ikke syntes at være uenig i). Han fortalte følgende lille træk fra festen: Kronprindsen havde spurgt ham, hvorledes man havde syntes om hans tale i Lørdags. L. havde hørt den rose og beundre fra flere sider. Kronprindsen: »Fra hvem da?« L.: »F. ex. fra Bojsen.« Kr.: »Ja så, har han det!« Det pudsig er, at jeg ganske visst havde yttret stor ros over talen, men ikke talt med Lüttichau derom – han har således fået mine ytringer igen på anden hånd.

Der kom imidlertid intet bud fra Ingerslev, der næppe har fundet behag i min ytring om provisorieunderskriverne, hvis han selv har omgåedes med chefstanker. Jeg blev altså ved min bestemmelse og rejste hjem til Rødkilde næste morgen. På jernbanen traf jeg Jensen-Lyngby [132], der forklarede: »Jeg hører jo til de 15, men er ellers nærmest enig med de 25!«

Jeg var unægtelig den Mandag eftermiddag i megen spænding. Jeg søgte at berolige mig med, at jeg, hvis jeg skulde blive tilkaldt, vilde skyde mig bag Larsen, Neergård og Holm og råde disse til at kræve en neutral chef. Men dersom det kom dertil, at min deltagelse krævedes, hvad skulde jeg så [133]? Disse bekymringer kunde jeg dog have sparet mig; thi ikke alene var kravet om en ikke provisorisk chef allerede hindring nok; men tendensen i forhandlingerne om det ny ministeriums dannelse gik i stik modsat retning. Kongen, hvis hovedønske er som gammel mand at bevare helst alle og ialfald så mange som muligt af de gamle, udøvede sik-

130] K. T. T. O. Reedtz-Thott havde været udenrigsminister i Estrups ministerium siden juni 1892.

131] C. D. Lüttichau blev dog finansminister i ministeriet Reedtz-Thott.

132] Vistnok en fejlskrivning af Bojsen. Der menes antagelig folketingsmand Jens Jensen-Lyngaa, valgt i Skjoldelev-kredsen.

133] N. J. Larsen fortæller, at Bojsen stillet overfor spørgsmålet skal have svaret: »Så emigrerer jeg.« (N. J. Larsen s. 71.)

kert en hovedindflydelse på afgørelsen; hans angst for at se ny ansigter omkring sig har visstnok været skæbnesvanger for »den ny tids« vilkår overfor valgene. Når han blev nødt til at lade Estrup–Bahnsen fare, så har man næppe turdet drive ham videre. Man blev altså stående ved den skillelinie i ministeriet, som allerede havde givet sig tydelig tilkende året forvejen [134]. Men hvad der dengang vilde have tilfredsstillet den offentlige mening, det var nu ikke mere nok efter frafaldet af »de 15«.

Jeg tilbragte altså atter nogle rett spændende dage på Rødkilde; der var jo endnu ingenlunde sikkerhed for, at Estrups modstand var brudt, og hvad foregik der nu i København?

Tirsdag den 7de Aug. kom redakteur Jensen fra Slagelse med Oluf Jørgensen og kone [135]; jeg hentede dem ved dampskibet, og vi spiste til middag. Netop som vi rejste os fra bordet, ringede det i telefonen, og fra den meddelte jeg nu ministeriets afgang og det ny ministeriums sammensætning. Det første indtryk heraf gav sig udslag i, at vi fandt en flaske champagne i kælderen og knaldede den af ude på havetrappen på Estrups afgang, idet man drak med mig som den forsåvidt sejrende. Det traf sig så pudsigt, at flaskeproppen fløj ind ad vinduet ovenpå, og Jørgensen fandt den på gulvet i sit værelse – han vilde gemme den som en historisk prop. De ny ministre virkede dog afkølede på begejstringen. Om min daværende opfattelse af sammenhængen indeholder dagbogen følgende:

»Det intransigente højre har siden April atter havt ledelsen, som det ialmindelighed går, når rigsdagen ikke er samlet. Estrup er fra den side såvel som fra kongen (og dronningen) blevet stærkt opfordret til at fortsætte*. Jensen Slagelse fastholdt sin tidligere meddelelse om, at der kort før sølvbrylluppet var besluttet, at Estrup skulde blive. I sølvbryllupsdage er der imidlertid sket en vending**. Sandsynligvis har kronprindsens tale bidraget hertil. Det kunde være naturligt, om han var misfornøjet med, at hans sølvbryllup var bleven benyttet som påskud til den lange udsættelse (i strid med forudsætningen i foråret, at radikalerne ikke skulde få tid til agitationen), og han har derfor benyttet den gunstige lejlighed til

* Vel også fra de radikale.

** Rigsdagsmændene var jo nu samlede.

134] Ved ministerskiftet blev Reedtz-Thott konseilspræsident. Fire af de gamle ministre, nemlig indenrigsminister Hørring, justitsminister Nellemann, marineminister Ravn og minister for offentlige arbejder H. P. Ingerslev blev siddende. Som nye indtrådte C. D. Lüttichau, general C. A. F. Thomsen og V. Bardenfleth.

135] Oluf H. Jørgensen var da redaktør og udgiver af Skanderborg Amts Avis. 1897 blev han redaktør af agrarforeningens avis, Agrardagbladet.

at demonstrere for forligspolitikken. Måske har vor bestemte erklæring til de forhandlende højremænd også spillet ind med. Ialfald, krigspartiet har ikke turdet åbent bryde overenskomsten, men har foretrukket at gøre opfyldelsen så snæver som muligt. Den grænse, som så er bleven dragen, er ikke fra igår. Under hele forhandlingspolitikken har Estrup–Bahnsen måttet slæbes med ved hver afgørelse, og endelig i foråret 1893 strandede den tilstedeværende mulighed for et forlig på deres modstand. De andre ministre har nu altså selv udpeget de to (eller tre), som nu måtte falde – og dette er den virkelige sejr for politikken af 1891. Men hvorledes er det ny ministerium blevet til? både Ravn og Nellesen havde jo tidt nok gentaget forsikkring om deres afgang. Det hedder sig, at RThott har betinget sig deres forbliven, men dette har næppe været andet end en uundgæelig høflighed. Troligst er det virkning af Estrup gennem kongen. Det er den flygtende Parthers afskedspil [136]. Eller det kan også udtrykkes således, at det intransigente højre (gennem sin leder Estrup) vel har følt sig nødt til formelt at opfylde forliget – forsåvidt som man kunde hænge sig i, at der udtrykkelig kun var nævnet Estrups afgang – men med hensyn til afløserne kun har villet lade sig lede af ett hensyn, nemlig at holde højre sammen, som det forkyndes i deres blade – uden at spørge om udsigt til overenskomst i fremtiden. Mest kynisk kommer den betragtning frem i en korrespondance til højres provinsblade (se Møns Avis 12. Aug.). Tankegang: Efterat højre ved stiltiende brudd på overenskomsten har ladet radikalerne få vind i sejlene i sommer, hedder det, at den ny regering ikke kunde tage hensyn til forligsmændene, da de måske bliver kastet af de radikale til foråret! en nobel betragtning! Når man ikke strax vilde gå til en gennemført koalitionsregering, som jeg ikke har ventet og i ikke ringe grad været betænkelig ved, så burde løsnin-gen have været, som jeg sagde til Lüttichau, at der dannedes en virkelig ny regering af en, der ikke havde deltaget i provisoriet og med ny mænd, hvilket dog ikke udelukkede, at f. ex. RThott kunde have fortsat som udenrigsminister og måske også Ingerslev, skønt alle har ventet, at han af helbredshensyn vilde være fri. Hverken Thott eller I. står i bevidstheden som egenlige provisorister.

Den 7de Aug. er for mig altså både en tilfredsstillelse og en skuffelse. Vi har utvivlsomt tvunget Estrup bort, og uden ham kan højre ikke sætte provisoriet i scene, og hans genoptræden vilde være umulig. På den anden side havde jeg troet, at det ledende højre virkelig handlede af hensyn

136] Ifølge romerske kilder var parthernes beredne bueskytter verdens bedste. Bedst som de var på vild flugt, vendte de sig om i sadlen og afskød en regn af pile, der sjældent forfejlede deres mål.

til »fred i landet« – det ses nu, at rettesnoren er partihensyn »for at holde partiet sammen.« Overfor dette nødes vi til også at være forberedte på kamp til den side, og vejen vil være at søge at samle det forhandlende venstre. Jeg ønsker at vige pladsen som viceformand og lade de 15 besætte den – det bliver unægtelig bittert at afløses af – Alberti.«

Såvidt dagbogen. Jeg har dengang ikke lagt tilstrækkelig vægt på det tidligere skildrede psykologiske moment hos Estrup.

Strax om eftermiddagen den 7. Aug. skrev jeg en rundskrivelse til vore redakteurer efter samråd med Jensen og Jørgensen. Skrivelsen findes; efter de andres råd er en sætning om tvivl overfor de ny ministre udslettet; imidlertid skrev de fleste af redakteurerne netop i den retning [137]. Vi gennemgik forøvrigt de lovforslag, som jeg tænkte at ville fremsætte, og de bifaldtes.

Den 29. Juli var det hos grev Frijs bleven aftalt, at Moltke skulde sammenkalde »forhandlerne«, såsnart der forelå nærmere om ministerskiftet. Der kom imidlertid ingen indbydelse, hvadenten det nu skyldtes M.s indifferentisme, eller en følelse af, at det ny ministerium ikke gav anledning til videre forhandling med os. Efter telegram fra Claussen rejste jeg til Kbhvn. den 14de for at holde krigsråd. På brandkontoiret, Kongens Nytorv 10, samledes Claussen, Larsen, Neergård, Holm, Berntsen, Højmark og jeg [138]. Hovedindtrykket var misnøje med det ny ministeriums sammensætning, der vilde umuliggøre samarbejde med højre, navnlig ved valgene. Neergård var stemt for en tilnærmelse til »de 15«, og jeg tilbød at vige viceformandspladsen til fordel for en fra denne side. Man besluttede dog at blive nøjagtig i det gamle spor og stemme på vore egne kandidater, idet man forudsatte, at højre vilde foretrække disse som formænd og ordførere i udvalgene fremfor de radikale. Man vilde afvente, hvorledes ministrene vilde optræde, men imidlertid forberede vore egne forslag og planer. Mine udkast herom (valgkredsloven, vejevæsenet og husmandsloven) billigedes. Derimod var der delte meninger om mit forslag til arveafgifter (efter det nylige Franske forbillede) [139].

137] Bojsens renskrevne koncept til rundskrivelsen, der er betitlet »Øjeblikket«, findes endnu i hans arkiv, jfr. brevet til Neergaard af 8/8–94 i Tre Venstremænd brev nr. 52.

138] Klaus Berntsen var 1889–1908 kontorchef i Østifternes Brandforsikring for mindre Landbygninger, der havde til huse på Kongens Nytorv.

139] Af forslagene forelagdes kun to i folketinget, nemlig et vedrørende fornyelse af statsstøtten til kommunerne og et om lettelse ved udstykning af husmandsodder.

En fransk lovgivning om arveafgift fra 1890-erne kendes ikke. Der refereres antagelig til forberedende forslag til den store franske arveafgiftslov af 1901. (Se L. V. Bircks fremstilling af arveafgift i fremmede lande i till. B 1906–07 sp. 1599 ff).

E. Brandes havde nedlagt sit mandat på Langeland, visstnok ikke alene på grund af skandalen med Esmann på Helsingørs station, men også fordi han var træt af de radikales mere og mere negative politik [140]. Der skulde nu være omvalg på Langeland, og Claussen lovede at rejse derover for at sondere stemningen – hvad der dog viste sig uden virkning [141]; i øjeblikket var det uundgåeligt, at stemningen overalt vendte sig imod os, takket være det forsinkede og utilfredsstillende ministerskifte. Vi spiste til middag sammen hos Neiiendam.

Næste dag traf jeg L. Dinesen, der følte sig syg og udenfor begivenhederne. Han såvelsom højre i almindelighed var misfornøjede med ministeriet (således talte enten jeg eller nogen af de andre med Reisz, Scharling og Andersen Søholm). Dinesen kom lige fra et højrebestyrelsesmøde hos grev Moltke. Denne synes at have spillet en underlig rolle under sommerens begivenheder. Ingerslev har forsikret overfor Berntsen, at man havde opfordret M. til at danne den ny regering, men han havde vægret sig, »så måtte de hellere slæbe ham til Oringe.« Til andre har han derimod yttret, at han ingen opfordring havde fået. Måske har opfordringen været ledsaget af betingelser, han ikke vilde godkende, f. ex. at han skulde beholde de fleste af de gamle ministre. Men det er kun altfor troligt, at det nærmest er strandet på hans store indolence. Dinesen kom nu med opfordring til at arbejde sammen ved landstingsvalgene. Jeg svarede, at dette nu kun kunde ske underhånden gennem de stedlige ledere. Et centralt valgkartel var nu umuligt, hvad han også indrømmede.

Til min fødselsdag kom et karakteristisk brev fra Borchsenius, hvori han lader, som om han havde været imod forliget i foråret! Æsthetik [142]!

30. August måtte jeg atter til København efter breve fra Holm og Berntsen. Jeg forhandlede med Holm om genoptagelse af »Dansk Folketidende«; herom vilde han forhandle nærmere ved et forestående møde på Askov [143].

140] Forfatteren Gustav Esmann overfaldt en dag i juni 1894 Edvard Brandes med en hundepisk på Helsingør banegård. (Se Punch 1894, 17/6 s. 191 og 8/7 s. 214.)

141] Ved suppleringsvalget i Rudkøbing 12/9–94 valgtes den radikale redaktør N. Guldbrandsen uden modkandidat og beholdt kredsen, indtil P. Munch erobrede den i 1909. (Om valget 12/9–94 se også s. 375.)

142] I et lykønskingsbrev af 21/9–96 (antagelig en fejldatering for 21/8) beklager redaktør Otto Borchsenius forliget, fordi det har splittet det forhandlende venstre. (Sml. s. 355.)

143] Harald Holm skriver 22/8–94, at da Høgsbro synes tilbøjelig til en tilnærmelse til de 25, må Bojsen komme til byen og tale med Høgsbro. Om Bojsens idé at genoplive Høgsbros »Dansk Folketidende«, der gik ind 1883, skriver Holm:

Efter hans opfordring besøgte jeg næste dag Høgsbro. Denne følte sig kendelig ilde i sit ny selskab, særlig efterat han havde fået indtryk af, at Alberti havde forstyrret Svend's valg i Præstø ved en mere end kejtet »anbefaling«. H. ønskede at bevare forholdet til de 25, men gav de 15's ustyrlighed skylden for, at det var umuligt, der var allerede aftalt fælles valggruppe med de radikale, kun var der endnu ikke enighed om forholdet til socialisterne, som »de 15« dog ikke vilde slås sammen med. Jeg bemærkede, at vi agtede at stemme på ham til formand, men det kunde jo blive umuligt, når de erklærede krig. Ja, han havde foreslået, at vi skulde dele viceformandspladserne, men det havde de 15 ikke villet gå ind på. Han ønskede, at vi skulde hjælpe dem over denne vanskelighed ved at »bryde med højre«; hvortil jeg bemærkede, at det gode samarbejde med højre var jo netop frugten af det hele forhandlende venstres politik, som det vilde være tåbeligt at sætte overstyr. Ved »de 15« syntes han at forstå Alberti, ham, der selv er valgt ved højres hjælp. Forøvrigt frygtede han for, hvorledes de 44 skulde kunne tage ledelsen, da de manglede de fornødne kræfter. Han skulde nu over og tale i sin valgkreds og »måtte jo udtale sig imod forliget« – »ja, værsgo!« sagde jeg, »hvad der dømmes derom, er mig forsåvidt ligegyldigt; det er en kendsgerning, der nok skal stå ved magt. Nu gælder det langt mere om, hvem der vil gøre gavn i fremtiden« [144]. Ja, han frygtede nok for, at der fra de 44 kun vilde komme rumleforslag. Vi talte da en del om valgkredsloven, som jeg mente kunde omdannes i rimeligere skikkelse – ja, hvis jeg kunde det, var det en anden sag, men han troede det ikke; nævnte eksempelvis Holstebro-kredsen, hvortil jeg bemærkede, at den havde jeg netop også tænkt på [145]. Da jeg yttrede, at dersom loven skulde kunne benyttes til valgene, så måtte den være færdig inden jul, så blev han ganske forskrækket og vilde hellere sylte det hele efter den gamle recept: Kommer tid, kommer råd!

Kort efter mit besøg fik han budskab om, at flertallet i hans valgkreds havde valgt moderate valgmand [146]! I det hele taget tegnede valg-

»Under den kommende tids saglige arbejde vil vi trænge mere dertil end nogen sinde; og et ugeblad som »Tidens Strøm« synger vist nu på sit sidste vers. Inden de finder en afløser, skulle Dansk Folketidende gerne ud, hvis den overhovedet skal opføres.«

I begyndelsen af september 1894 fejredes den danske højskoles 50-års jubilæum. 144] Sml. Høgsbros referat af samtalen (Dansk Udsyn (1926) s. 77).

145] Holstebro-kredsen, der arealmæssigt var landets største, havde 27.000 indbyggere, d. v. s. 11.000 flere, end valgloven foreskrev. Ved det bojsenske kompromis i december -94 udskiltes den nordlige del til den ny Vinderup-kreds.

146] Der skulle være landstingsvalg 19/9-94.

mandsvalgene gunstigt for os; ved disse valg spiller jo i regelen sognerådene en afgørende rolle; agitationen er svagere.

Borchsenius havde skrevet til mig om nogle allarmende rygter med hensyn til beregningen af det kommende hærbudget [147]. I den anledning tog jeg nu ud til general Thomsen, som var meget syg, men dog modtog mig, ja, på fruens indtrængende opfordring blev jeg der endog til middag for at opmuntre ham. Vi gennemgik da hærbudgettet, hvorved det klaredes, at overskridelsen væsentligst vilde hidrøre fra kantonnementsøvelsen og overgangsforhold, hvilke udgifter vilde blive opførte på en særlig konto. Der viste sig dog nogle uoverensstemmelser i sammenligning med vor beregning i foråret, ialt ca. 30.000 kr., hvoraf det meste hidrørte fra udlægning af artilleriet i landbefæstningen; til gengæld skulde der foreløbig spares 50.000 kr. ved vakancer i rammerne. Om disse uoverensstemmelser disputerede vi en del, men jeg beroligedes dog, da der netop under samtalen kom brev fra departementschefen Jacobi med efterretning om, at der i år var mødt henved 7.200 fodfolksrekrutter, så at der altså fremtidig vilde spares over 2.000 mand [148]. Vi aftalte da, at finansministeren ved finanslovens forelæggelse skulde meddele en beregning af hærlovens resultat, bygget på disse oplysninger og i det væsentlige samstemmende med beregningen i foråret [149]. På § 26 vilde der ikke blive foreslået kystbatterier, som først nærmere skulde overvejes, og han erkendte, at han ikke kunde vente højere bevilling end i år, omend der vilde blive foreslået noget mere.

Om ministeriets tilblivelse fortalte han: Den 2. August var RThott kommen til ham og forlangt hans indtrædelse, da det var betingelsen for Estrups afgang og det ny ministeriums dannelse, at Lüttichau og Thomsen som medforslagsstillere af rigsdagsbeslutningen indtrådte i ministeriet. Han havde vægret sig i 3 dage, men var under denne spænding blevet meget syg. – Han billigede herefter min bemærkning om, at rigsdagsbeslutningen altså måtte betragtes som ministeriets politiske program. Derefter forklarede jeg min opfattelse af stillingen; opinionen var bitter overfor ministeriet, en officiel alliance var nu afskåret; vi agtede at fortsætte i det gamle spor og kunde ikke give afkald på at benytte det pri-

147] Borchsenius' brev herom synes bortkommet.

148] Hærlovstillægget, vedtaget i forbindelse med forliget, fastsatte rekrutternes antal pr. år til 4.800 + 500 erstatningsfolk med to måneders uddannelse. Derved ville 1.900 mand helt slippe for indkaldelse. Jfr. Tre Venstremænd brev nr. 54, 57 og 59.

149] Finansminister Lüttichaus redegørelse for overskridelserne på § 22 findes i Ft. 94/95 sp. 24 f.

vate initiativ, og jeg nævnte de sager, som vi tænkte at bringe frem. Jeg bad ham imidlertid udtrykkelig meddele i ministerrådet, at tendensen fra vor side vilde være at bringe så meget godt som muligt ud af situationen. Han syntes i det hele at dele min opfattelse, kun studsede han noget ved betoningen af det private initiativ. Navnlig var han enig med mig i, at det var forhandlingspolitikens modstandere, som med Estrup og Bahnson var udsøndrede af ministeriet. Han var ligeledes enig i, at Matzen ikke burde være formand i landstinget; jeg tilføjede, at dette måtte ministeriet forhindre. Såsnart han var færdig med at affatte budgettet, vilde han rejse til Wiesbaden, hvor jeg skildrede ham opholdet. Han var forøvrigt meget forknyt og anså sig som dødens kandidat. Ved en god middag og et glas kvikkede han dog noget op.

Samme aften tog jeg ud til Berntsen, hvor jeg netop traf H. C. Steffensen, der var kommet for at tale om valget på Langeland, hvor højre vilde støtte, hvem vi vilde opstille. Jeg lovede da at gøre endnu et forsøg på at formå J. A. Hansen Tjørnebjerggård til at stille sig, men ventede ikke, at det kunde lykkes, hvad da også viste sig i brevvekslingen med ham, skønt jeg vilde støtte ham trods hans afstandtagen fra forliget [150]. Langelænderne er og bliver fra sands og samling; – Guldbrandsen! blev valgt uden modkandidat.

I bedømmelsen af situationen, ministeriet o. s. v. var Steffensen væsentligst enig med os. Han mente imidlertid, at Matzen vilde blive valgt til formand i landstinget, fordi man vilde være fri for ham i salen [151]. Jeg forstod nok motivet, men beklagede det meget, da det vilde virke ligeså uheldigt i den almindelige opfattelse som Bahnsons udnævnelse til kommanderende general [152]. Vi aftalte en nærmere forhandling strax før rigsdagens åbning. Berntsen lovede at komme til Præstø den 23de.

Efter min hjemkomst til Rødkilde brevvekslede jeg med general Thomsen om Dannebrog's angreb på hærloven og med Feldthusen om landsthingsvalgene [153].

150] Bojsen skrev 1/9-94 til J. A. Hansen, der svarede 29/9, mere end to uger efter valget, at han ikke ønskede sig opstillet, da han for at blive valgt måtte have højres stemmer til hjælp.

151] Prof. Henning Matzen blev valgt til landstingsformand med 35 stemmer af 53 (20 stemte blankt), og genvalgte som sådan indtil 1902.

152] Jesper Bahnson blev 24/10-94 udnævnt til generalløjtnant og kommanderende general i 1. generalkommandodistrikt. Udnævnelsen vakte voldsomme protester. (Se s. 408 og N. P. Jensen II s. 151.)

153] General Thomsens breve herom synes at være bortkommet.

Bojsens brev til Feldthusen af 7/9-94 og Feldthusens svar af 10/9 drejer sig om valgmandsvalgene i Sorø og Præstø amtskredse.

Søndag 2. Sept. kom redakteurerne Sort og Hansen fra Holbæk [154]. Sort havde lokket ham med og benyttet til påskud skyttefesten i Stege og en klintetour. Den første blev imidlertid ganske sprunget over, og vi blev på Rødkilde fordybede i politiske samtaler lige til midnat. Det var et Nikodemusbesøg. Hansen var i virkeligheden aldeles enig med os og vilde virke, hvad han formåede for, at Alberti ikke skulde løbe med de 15. Imidlertid har han siden benyttet valgkredsloven som bortgangsbillet.

Ved mit besøg i Kellerup om sommeren havde jeg i spøg lovet »at sidde« for fru Krabbe [155], når hun vilde male et portrait. Nu kom der brev fra hende, at hun og manden vilde komme til Rødkilde og derfra besøge familien på Liselund. Den 14. Sept. kom de da. Han blev kun en dag, hvorefter min vogn kørte ham til Liselund. Hun blev en ugestid, beskæftiget med maleriet, som dog kun blev halvt færdigt; i vinteren 95–96 måtte jeg atter »sidde« nogle gange; men formodenlig har billedet ikke været heldigt, da det ikke blev optaget på udstillingen i år. Jeg syntes, det var nok så pænt; men havde ikke råd til at købe det. Muligen har hun gjort regning på, at det skulde finde anvendelse som jubilæumsbillede [156].

Med Krabbe havde jeg en lang politisk samtale. Han var ganske overrasket over, at det var lykkedes at fjerne Estrup, hvad han ikke havde anset for muligt. Han bemærkede, at desværre kender publikum ikke tilfulde, hvor vanskelig denne opgave har været. Han syntes ikke utilbøjelig til at tage mod valg til folkethinget, og da jeg ved afskeden opfordrede ham dertil, yttrede han, at det kunde jeg jo forhandle med hans hustru. Hun syntes noget ængstelig derved, men mente også, at han trængte til ny virksomhed i politik. Jeg antydede muligheden af en ny valgkreds omkring Struer, som mulig kunde passe for ham. Der var selvfølgelig ikke tanke om andet, end at han var vor mand.

Den 20de kom Neiiendams og fru Rée. Den 21de var der klintetour, hvor fru Krabbe var med, men blev tilbage på Liselund. Jeg var bleven hjemme for at lave et foredrag til mødet i Præstø den 23de. –

Den 22. Sept. var det 25 år siden mit første valg til folkethinget. Mærkeligt at dette jubilæum netop skulde indtræffe på et tidspunkt, da

154] Thomas Sort var 1887–98 redaktør af Dansk Skyttetidende. Hans Jørgen Hansen var siden 1888 redaktør af Holbækposten.

155] Christopher Krabbe var gift med malerinden Marie Dorothea født Boesen. Hendes brev om besøget er af 30/8–94.

156] Ved fru Krabbes død i januar 1919 afholdtes auktion over hendes malerier, hvor Bojsen for 50 kr. købte portrættet. Jvr. breve fra sønnen Iver Krabbe af 6/2, 21/2 og 3/3–1919.)

jeg havde udført min politiske hovedgerning. Det fik derved mere end rent personlig betydning. Skønt jeg havde bedet mine venner ikke gøre videre stads af dagen, var der dog foretaget adskilligt. Til morgen fik jeg det overordenlig smukke digt af Egebjerg [157]. Vore blade indeholdt overdrevent velvillige udtalelser, og jeg fik en mængde telegrammer og breve, som alt er opbevaret i adresseappen. Kl: 12 kom en deputation fra Møn, bestående af Hans Didriksen, L. P. Larsen, M. Nøhr, Kr. Sørensen, P. Andersen og redakteuren. H. Didriksen overrakte mig som ordfører en adresse med ca. 1000 underskrifter fra alle partier, både venstre og højre, også nogle radikale, samt en tegnebog med over 1400 kr. Man havde ikke kunnet finde på, hvad man skulde købe derfor og bad mig derfor selv bestemme det. Didriksen holdt en meget smuk tale, hvori han blandt andet fortalte, at en husmand havde sagt, at hans bidrag var ikke mere, end han i kort tid tjente på øl- og sukkerloven, og en anden havde sagt, at husmændene skulde have ydet det største bidrag for at takke mig o. s. v. Som altid, når det sjælelig går på livet løs, havde jeg ondt ved at tale – nerverne nægter lydighed. Jeg forsøgte at oplæse den opfordring, som jeg i Maj 1869 fik fra vælgere på Møn om at modtage valget, hvori det betonedes, at jeg skulde være talsmand for den *folkelige* sag; men jeg kom ikke iland med at forklare min opfattelse af denne opgave, som ingenlunde altid falder sammen med, hvad der til enhver tid smykker sig med venstrenavnet. Redakteuren bragte dernæst en sølvvinkande fra vennekedsen i Syd-Fyn, og Neiiendam en lignende tilligemed forskellige andre sølvgenstande fra rigsdagsmændene og enkelte venner i København. De to vinkander var – uden noget indbyrdes samråd – blevet nøjagtig magen, kun den ene lidt større end den anden. Sluttelig overrakte Neiiendam fra sig selv højtidelig en – knut med 25 tampe og opfordring til at bruge den på vore modstandere, en meget morsom idé.

Derefter opfordrede jeg gæsterne til at blive til middag og benyttede mellemtiden til for dem at holde det foredrag, som jeg havde lavet til Præstøtmødet. Alle samlede i den anledning oppe i salen. Blandt andre var Holger Begtrup tilstede. Han havde deltaget tilligemed Morten Pontoppidan i efterårsmødet på højskolen i de foregående dage. Ved dette havde også jeg holdt foredrag og givet en fremstilling af Rødkilde skoles tilblivelse, ligesom jeg havde skildret modsætningen mellem Begtrup og Pontoppidan, optimisten og pessimisten.

157) Redaktør for Svendborg Amts Folkeblad, Hans R. Egebjergs digt findes endnu blandt brevene fra denne.

Breve og telegrammer iøvrigt findes samlet i arkivet i et særligt læg.

Ved festmiddagen i havestuen holdtes adskillige taler, hvoriblandt jeg udtalte ønsket om for en del af jubilæumspengene at bygge et udsigtstårn i Ulfshale [158] og fik bemyndigelse af kommittéen til derpå at anbringe en indskrift til minde om dagen. Dette arbejde blev dog først udført den følgende sommer; tømmeret dertil blev hugget i skoven, og Chr. Christensen udførte bygningen, som har voldt megen fornøjelse og stærkt besøg af gæster derude. Med den store kikkert kan der tælles 15 kirker i 3–4 miles afstand helt rundt. Nogen indskrift er dog endnu ikke bleven anbragt; der skulde ikke stå andet end: 22/9 69–94. Tårnet har kostet 6–700 kr. Desuden har jeg for jubilæumspengene anskaffet en pels til mig og et gulvtæppe til Augusta samt istandsat Ægir [159].

Hele jubilæumsfesten var i høj grad stemningsfuld. Den radikale Begtrup tog oprigtig del deri. I en samtale spurgte Peter Andersen ham om hans politiske standpunkt nu, hvortil B. havde svaret: »Spørg mig ikke derom i dette øjeblik!« Han var en meget fornøjelig gæst, lod sit dramatiske talent spille og ikke mindst på bekostning af sine politiske partifæller, særlig Madsen-Mygdal.

Næste dag kørte jeg med egen vogn, benyttende dampfærgen, direkte til Præstø, hvor der i anlæget var samlet ca. 200 tilhørere, der med megen opmærksomhed modtog det foredrag, som opbevares i referat [160]. Derefter holdt Berntsen en kort tale og opfordrede til diskussion, som dog ingen optog. Ved en efterfølgende livlig fællesspisning blev Næstved Tidendes lokale redakteur [P.] Nielsen hårdt medhandlet fra flere sider [161]. For at værgе sig påstod han, at jeg havde forandret opfattelse siden delegeretmødet ifjor i Roskilde, hvilket gav mig anledning til at forklare, hvorledes forliget i alt væsentligt stemmede med det, som jeg havde skizzeret i Roskilde [162]. Dette bekræftedes af de to tilstedeværende delegerede fra kredsen, Hans Rasmussen Viemose og Jens Mortensen, hvilken sidste dog mente, at der var en lille uoverensstemmelse, da jeg i Roskilde havde stillet i udsigt en besparelse af 300.000 kr.,

158] Udsigtstårnet kom kun til at stå i ca. 15 år, da tømmeren begik den fejl at smøre carbolineum på det endnu friske tømmer. Cementfundamenterne står endnu på stedet.

159] »Ægir« var Bojsens private sejskib.

160] Referatet synes at være bortkommet. Landstingsvalgene omfattede 3., 5., 6., 8. og 10. kreds. De moderate vandt ét nyt mandat, så landstingsgruppen nu talte 6 medlemmer.

161] Næstved Tidende udkom fra 1890 som aftryk i Præstø by under navnet Præstø Amts Avis. Peter Nielsen var lokalredaktør herfor, indtil han i marts 1895 blev redaktør for bladet Sydsjælland.

162] Antagelig det s. 260 omtalte private møde i Roskilde 21/6–93.

medens det kun var blevet 250.000 kr. Jeg oplyste da, at det sidstnævnte beløb var resultatet af landstingets forslag, medens det endelige har en besparelse af mere end 300.000 kr. En mand, – Christensen fra Jungshoved – var særlig slem mod redaktøren, idet han gentagende forklarede, at han var blevet snydt af bladet; han havde bestilt et forhandlingsblad, men fået en radikal sprøjte!

Samme nat kørte jeg tilbage benyttende færgen Kl: 2; det er unægtelig noget andet end det tidligere besvær ved overfarten. Jeg mærkede, at vi i Præstøkredsen som mange andre steder har adskillige forstandige venner; men mængden følger de dumme blade.

Blandt telegrammerne til jubilæet var også et fra valgmandsforsamlingen i Horsens fra 10de landsthingskreds. Valget var netop foretaget og havde medført en sejr for os, broder Peter var bleven valgt. I det hele var landstingsvalgene gået godt; sognerådene er vor bedste støtte. Denne sidste valgsejr faldt netop sammen med mit jubilæum – skulde nu den gamle erfaring stadfæstes, at når man begynder at feste, så går det ned ad bakke?

1894-95

Da der havde været så megen sygelighed i lejligheden Sølvgade 34, havde jeg opsagt denne og lod møblerne opbevare hos en møbelhandler, som om efteråret bragte dem til vor ny lejlighed på Østerbro, Slagelsegade 3,1. Vi håbede, at derude skulde være mere frisk luft, men desværre var det ikke højt nok, så der kom sjældent sol. Sygdom fulgte os fremdeles og gjorde denne vinter trist, medens den politiske himmel blev mere og mere overskyet.

Fredag 28. Sept. rejste jeg til Kbhvn.; familien kom først Onsdagen efter. I en samtale med Høgsbro vilde denne fremdeles dele viceformændene, hvortil jeg var villig, men fra vor side skulde det da være Claussen, jeg vilde være fri. Imidlertid var der fra ingen af siderne stemning herfor, så hver holdt på sine, hvorved det ny relative flertal sejrede med Chr. Stadil og Trier; de 15 havde således konstateret bruddet og gået under de radikales åg [1]. Min 7årige viceformandsperiode var således endt samtidig med min egenlige politiske ledelse, og jeg var glad ved at være fritaget for det officielle væsen og repræsentation. Vore venner var for-

[1] Høgsbro valgtes til formand med 55 stemmer. Scharling fik 24 stemmer, Alberti 2, Bojsen 1. Valget af viceformand voldte nogen vanskelighed, idet der måtte seks afstemninger til, før J. C. Christensen og Herman Trier blev valgt.

øvrigt nok så frejdige og vel tilfredse med, hvad de havde udrettet, om end det var umiskendeligt, at døgnstemningen vendte sig imod os; et karakteristisk tegn i så henseende var, at vejrhanen W. Dinesen nu atter udmeldte sig af vort parti; han vilde redde sig som løsgænger [2]. Clausen tog ordet for, at vi skulde gå angrebsvis frem imod de radikale, ikke stemme på Høgsbro til formand o. s. v. Men betingelsen herfor var naturligvis en nærmere forståelse med højre, hvorved vi kunde opretholde et flertal i salen, og dette var der dog ingen stemning for. I samtale med Steffensen slog denne på det samme, men jeg forklarede ham, at et virkeligt valgkartel med højre var umuligt, da vi ikke kunde optræde som denne regerings parti; hvad han også nok kunde forstå. Han var rett misfornøjet, Matzen vilde blive valgt til formand, men han vilde ikke deltage deri. Angående mine øvrige planer og forslag henviste han til regeringen. Moltke var trods opfordring ikke kommen til byen. Mit indtryk var, at de egentlig forhandlende højremænd var skuffede og tilbøjelige til »at se til«. Den anden fløj af højre trådte mere i forgrunden med købstadsrepræsentanterne, og dette har medvirket til, at samlingens hovedpunkt blev den politisk uheldige valgkredslov, som købstadsmændene stadig råbte efter, forøvrigt misforstående virkningen deraf.

Efter nogle foreløbige samtaler med Lüttichau og Thomsen, »forligets« repræsentanter i ministeriet, havde jeg den 2. Oktober en sammenkomst med RThott. Han begyndte diplomatisk med at lade fornærmet, fordi jeg ikke først havde henvendt mig til ham. Jeg forklarede ham gangen i det hele og fremsatte mine forslag, der samme dag var anmeldte i folketinget. Ja, han var ikke uvillig, men måtte tage forbehold; der vilde mangle penge, da der endnu var meget af provisoriet at afvikle. »Ja, det vedkommer jo ikke os.« »Nej, det kan jeg godt forstå, at De vadsker Deres hænder; den ny regering har hellerikke noget dermed at gøre« – »Jo, desværre, De er jo ikke ganske fri« o. s. v. Jeg forklarede ham, at vi ikke kunde være regeringsparti, måtte derfor bevare vort initiativ; men vi agtede så godt som muligt at samvirke med regeringen; quod felix faustumque sit [3]!

2) Kapt. W. Dinesen skrev 20/9-94 til folketingsmand Højmark, der var partiets sekretær: »Den 1. april (eller derom-ved) sendte jeg Dem en skriftlig meddelelse om, at jeg meldte mig til optagelse i »det forhandlende venstre« Da jeg ikke er bleven optaget i partiet (som nok overhovedet ingen kan optage) betragter jeg min ovennævnte skrivelse som bortfalden.«

Brevet findes i Bojsens arkiv.

3) Quod felix faustumque sit – gid det må være til lykke og fremgang – var en indledningsformel i det romerske senat, nu kendt som indledningsordene til Københavns Universitets akademiske borgerbrev.

Vi talte dernæst om den påtænkte toldkommission; han var noget betænkelig ved en rigsdagskommission, regeringens initiativ vilde derved svækkes [4]. Ja – mente jeg – mon ikke regeringen i denne sag er bedst tjent dermed? – Jo, det kan såmænd gerne være – svarede han. Nok er det, han følte sig åbenbart ikke som situationens herre; men et stærkt folkething kunde gøre ham til *sin* minister.

Den altid åbenmundede [marineminister] Ravn havde haft en samtale med Berntsen og stillet i udsigt en forhandling med de radikale, hvis han ikke kunde enes med os. Værsgo!

Om aftenen var jeg indbudt af vore venner til en fest i koncertpalaiset i anledning af mit jubilæum. Der samledes ca. 30 rigsdagsmænd, deriblandt de nyvalgte ved det for os rett heldigt gennemførte landstingsvalg. Jeg mødte, skønt opløst af forkølelse. Claussen holdt festtalen meget smukt, navnlig betonende, at min politik var sandhed og virkelighed i modsætning til fraserne. Jeg svarede og fortalte, at jeg netop samme dag havde [fået] fra Lyon et reklamebrev, adresseret til

»Madame Bojsen Claussen
Viceprésident du folkething«

et snurrtigt vidnesbyrd om, hvorledes de to navne var smeltet sammen i den offentlige bevidsthed [5]. Jeg sluttede med en skål for vore nyvalgte landstingsmænd, blandt hvilke vi havde den glæde at tælle min broder Peter. Vi to brødre har hele livet igennem fulgtes så tæt sammen, at vi også nok kommer over den vanskelighed, der ligger i, at jeg – den yngre broder – er partiets formand. Stemningen var i begyndelsen noget trykket, visstnok under indtrykket af formands- og viceformandsvalgene i begge thing. Siden steg humeuret ved en punchebolle efter bordet, og der holdtes da en række ualmindelig interessante taler, hvis omkvæd var den oprigtige glæde over at have deltaget i forligets bedrift. Da Sloth opfordrede mig til at vise mere fortrolighed overfor partiet, svarede jeg, at der – efter hvad vi havde erfaret af gemen misbrug af fortrolighed – vel snarere havde været grund til at vise endnu mere forsigtighed; men efter at vi var bleven af med disse elementer, så var der i det hele i de foreliggende opgaver ikke anledning til hemmelighedskræmmeri. Jeg skelnede dernæst mellem resignationen og angrebet. Den første vilde slå sig til ro med, hvad der *historisk* var uigenkaldelig vundet; provisoriet var i virkelighe-

4] Vedrørende nedsættelsen af toldkommissionen se s. 402 og note 64.

5] Konvolutten findes endnu.

den begravet for en overskuelig fremtid, og nihilismen anså jeg for knust for bestandig, personlig og reelt*. Men for at komme *videre* kræves der *angreb*, og dertil havde vi mange flere og bedre kræfter, end vi selv mente. Jeg endte med en skål for *vor* presse som den, der ikke som de gamle læger nøjedes med at føle den *øjeblikkelige puls*, men undersøgte den virkelige temperatur selv på intime steder.

Efter en stemningsfuld aften skiltes man først Kl: 1. Kapitain Dinesen var med, men udtalte sig højst forsigtigt – tilkendegav sit mod ved at forlange, at vi skulle opstille kandidater i *alle* valgkredse.

Om Onsdagen den 3de kom mor og børnene herind, vel fornøjede med lejligheden; men jeg har måttet bøde med nogle dages sygeleje.

Om Fredagen tog folkethingsmand [Thomas] Johannsen mig på sengen for at tale om samarbejde mellem os og højre, særlig med hensyn til formandsvalg m. m. Han foreslog, at Klein skulde være formand, beholde de gamle viceformænd, Scharling formand i finansudvalget, da [N. J.] Larsen formentlig ikke kunde være det af helbredshensyn, de gamle ordførere o. s. v. Dette var åbenbart en af [en] del af højre aftalt plan, hvorom også vidner et brev fra Bille af 30. Oktober [6]. Jeg svarede, at de rent personlige spørgsmål tillagde jeg ingen betydning, men når vi kom til sager af vigtighed, måtte der træffes aftale om udvalgsvalg m. v. En alliance med højre over hele linien kunde der ikke sluttes, vi kunde for tiden ikke være regeringsparti; desværre havde det i foråret ledende højre ikke benyttet den daværende situation itide, men gjort alt for at gøre forliget ufrugtbart. Ikkedestomindre skulde jeg gøre mit yderste for at få det bedst mulige udbytte ud af de vigtigste *sager*. Jeg mente, at Larsen godt kunde vedblive som formand i finansudvalget – de andre valg havde kun demonstrativ betydning, som ikke interesserede mig; jeg vilde helst være fri for honneurposter. Da jeg beklagede, at højre i folkettinget ikke havde nogen virkelig leder, henviste han til A. Hage, som jeg skulde træde i nærmere forbindelse med. Den plan, han overbragte, stam-

* Den manøvrerer sig dog nu i 1897 frem påny, om end forklædt.

6] C. St. A. Bille skriver bl. a.: »Det kan ikke være skjult for Dem, at genvalget af Høgsbro og endmere valget af de to næstformænd under disse omstændigheder har gjort et højst uheldigt indtryk overalt i landet og påtrykt sessionens første måned et præg af, at forligets venner og bærere er trykkede tilvægs, medens dets modstandere dominerer Derimod har jeg i mine lokale blade læst, at der har været tale om at vælge Klein. Og denne løsning ville jeg anse for overordentlig heldig. . . . Netop med Matzen som repræsentant for landstinget må det være af megen betydning for folketinget at have som sin formand en personlighed, som overskygger ham og hvis politiske stilling netop er forligets.«

mer altså sagtens fra Hage og dennes kreds. Jeg nævnte siden for Larsen og Claussen tanken om at tage Klein til formand; Larsen var for det, men Claussen imod, og i det hele fik jeg talrige vidnesbyrd navnlig fra landet om, at man billigede vor holdning ved disse valg; man var meget ængstelig for at komme højre for nær.

Den samme stemning var rådende på mødet den 7de Okt. af vore redaktører. Efter adskillig forhandling og aftale om, at H. Holm fra nytår skulde begynde D. Folketidende igen med et rygstød af garanterede 3.000 kr., holdt jeg et foredrag om situationen, der fandt tilslutning. Kun rejstes der modsigelse imod en yttring af mig, at jeg var ministeriet erkendelig for, at det havde vovet at tage ledelsen uden at kræve dannelsen forud af et samlet regeringsparti, hvilket vilde have stillet os i et vanskeligt dilemma [7]. Man vilde ikke vide af nogen »erkendlighed« – bitterheden fra i sommer var endnu for stor; medens jeg holdt på, at vort mål nu måtte være at drage ministeriet til os. Imidlertid billigede alle, at vi samarbejdede med højre, når det galdt om at fremme *sagerne*. Ejlersgård ønskede at bevare forbindelsen med »de 15«, særlig naturligvis Limfjordsmændene [8]; Oluf Jørgensen var noget betænkelig ved stillingen efter formandsvalgene i begge thing, som gjorde et stygt indtryk. Blandt brevene findes nu og siden en del fra Alberti's redakteur i Køge, Lyngby, der søger plads ved vore blade, særlig Ålborg stiftstidende. Senere er han bleven redakteur i Silkeborg af en af de hidstigste radikale sprøjter under Laursens ledelse fra Århus [9]. Samtidig med at Lyngby således søgte stilling hos os, var Alberti vor mest fanatiske fjende, særlig da overfor mig personlig; han opdiskede jævnlig med nogle krøniker om, at jeg gennem de tidligere førte private forhandlinger med højre havde ført mit eget parti bag lyset, f. ex. i krigsrettssagen, i hvilken Steffensen løb fra aftalen med mig, og i den kommunale beskatning, i hvilken byinteresserne i landstinget fik mit kompromis undergravet [10]. Jeg afviste disse tåbelige sigtelser, der kun tilstræbte at bryde den personlige tillid, som jeg nyder, og som A. vel ved er min eneste styrke.

7] Ifølge dagbogen var det redaktør Hans Jensen, Sorø Amtstidende, der ønskede, at Bojsen nu gjorde sin politik mere radikal.

8] Nemlig de fire frafaldne: Bertelsen Skalborg, J. K. Larsen, J. H. Jensen og L. S. Kvist, valgte i henholdsvis Halvrimmen, Nørresundby, Bælum og Nibe.

9] Albertis blad i Køge gik ind i sommeren 1894, og J. P. M. Lyngby blev derved arbejdsløs. Gennem Bojsen kom han i forbindelse med fru Rée, der ejede Ålborg Stiftstidende; men da Lyngby viste sig at være modstander af forliget, ville fru Rée ikke antage ham. 1/10-94 blev han redaktør af Silkeborg Folkeblad. Brevene fra Lyngby er bevarede.

10] Se herom henholdsvis s. 294 f og 347 f.

I slutningen af måneden fik jeg et snurrigt vidnesbyrd om, hvor svært det er for en gammel politiker at undvære rigsdagslivet. M. Strandskov, der allerede for 8 år siden havde haft svært ved at blive genvalgt på grund af sin alder, idet jeg i Næstved på en måde måtte indestå for, at han kunde holde ud de 8 år, han var nu i efteråret blevet afløst af Jens Rasmussen og levede nu stille hjemme hos en kærlig datter og svigersøn, M. Nøhr [11]. Imidlertid kom han rejsende ind til mig og næstefter at have udtalt en meget varm tilslutning til forliget, som han jo havde været med at gennemføre, fortalte han, at han forgæves havde søgt RThott for at takke ham for hans programudtalelse; men dernæst kom hans egentlige ærende: han vilde gerne være – kongevalgt landstingsmand! En gammel politiker på gravens rand kan endnu ikke slå sig til ro. Er det da virkelig en så uimodståelig fristelse? han klagede over, at han kedede sig! Han vilde nu, at jeg skulde anbefale ham, og dette var jo vanskeligt at svare på. Jeg søgte da at forklare ham, at kongen rimeligvis søgte at besætte de kongevalgte pladser med udprægede royalister, og som sådan vilde han vel næppe blive betragtet. Jeg antog da, at det ville blive grev Brockenhuus-Schack*. Han rejste bedrøvet hjem og lagde sig kort efter til at dø [12]. Manden med de grove ord og skarpe kanter havde dog vundet dette, at der ved hans grav kun lød venlige skudsmål. Jeg sendte en krans med brev til hans efterladte og håber, at jeg har bidraget noget til, at denne mand ingen fjender efterlod sig.

De personlige spørgsmål har altid været mig de pinligste. Der opstod nu et par ny. Lüttichau meddelte mig en dag, at Gad vilde blive gjort til departementschef, og at statistisk bureau altså vilde blive ledigt [13]. På mit spørgsmål om Rubin skulde have pladsen, svarede han bestemt nej og spurgte, om jeg havde nogen at anbefale, hvortil jeg svarede nej. Jeg tvivlede jo ikke om, at han tænkte på Neergård, men jeg frygtede for, at N. derved ville svække sin politiske stilling, hvad jeg også sagde til Neergård selv. Under senere forhandlinger viste det sig, at N. egentlig nok havde lyst og var måske lidt misfornøjet med, at jeg ikke vilde støtte tanken, som visstnok på det tidspunkt havde været lett at gennemføre og

* Jeg lovede ham dog at tale med RThott strax, mens S. sad og ventede. Svaret var naturligvis umuligt. Manden faldt helt sammen.

11] Gårdejer Mads Strandskov (egentlig Christoffersen, født i Strandskov ved Stege) var landstingsmand fra 1878 til 19/9–94. Han var født i 1823.

12] Mads Strandskov døde 15/3–95.

13] Marius Gad, der var folketingsmand for højre 1858–76 og 79–95, blev 1878 chef for statens statistiske bureau, men måtte vige pladsen i forbindelse med omorganisationen af bureauet 1895.

burde vel også være sket. Ett af udslagene af radikalernes sejr ved folkethingsvalgene var, at Rubin alligevel fik bureauet og statistiken her- efter ikke vil blive fri for tendens [14].

Senere i samlingen erfarede jeg tilfældig af Lüttichau, at han havde lovet Højmark en lotterikollektion. Jeg sagde da til H., at det ikke gik an for ham at forene dette med stillingen som folkethingsmand. Han vilde isåfald trække sig tilbage som folkethingsmand, men sagen ordnedes så- ledes, at det skulde stå hen, indtil H. under valgforberedelsen kunde høre sine stilleres mening derom. Og da disse valgte ham alligevel, modtog han derefter kollektionen, og det er jo rimeligt nok, at han søger at sikkre sin og konens alderdom. Man kan desværre ikke få rigsdagsmænd så økonomisk uafhængige, at man kan kræve afholdenhed fra al personlig fordel – og det særegne er, at vælgerne øjensynlig netop ikke sætter pris på at have uafhængige repræsentanter. Det imperative mandat er kraf- tigst overfor en ganske afhængig mand.

En endnu pinligere upolitisk sag mødte mig, da sukkerdirekteur Gam- meltoft den 15. Okt. kom op til mig og erklærede, at sukkerprisen nu var dalet under 10 sh., og at selskabet var nødt til at opsigte roekontrak- terne, hvis der ikke kunde tilvejebringes en sådan toldbeskyttelse, at de skotske fariner bleve beskattede som raffinade [15]. Han beråbte sig derved på de udtalelser, som var faldne i 1891 om, at staten måtte træde til, dersom det virkelig skulde vise sig, at sukkerdyrkingen ikke kunde opretholdes. Jeg svarede dertil, at forudsætningen for loven af 91 havde holdt godt stik, thi sukkerdyrkingen havde derved vundet lige så meget, som den havde tabt, dels ved begunstigelse af roekulturen, dels ved det uhyre forøgede indenlandske forbrug [16]. Efter forhandling med de in- teresserede, Claussen, Berntsen, Holm, var vi enige om at svare, at der for tiden ikke kunde gøres noget derved, vi måtte afvente toldkommissio- nens kommende arbejde. Der måtte altså skaffes ny kontrakter med roe-

14] Om Marcus Rubins udnævnelse, der forelå 1/1–96, se M. Rubin: Erindringer (1914) s. 193 ff.

15] Ifølge kontrakter fra 1886 skulle sukkerfabrikkerne opkøbe roer fra producen- terne til en pris, der var afhængig af prisen på Londons børs, idet dog 10 sh. sattes som minimum. Efter Bojsens sukkerlov af 1891 var indførselstolden for udenlandske fariner (d. v. s. uraffineret sukker) kun 6 øre pr. kg. mod 12 øre for raffineret suk- ker. England eksporterede derfor store mængder farin til Danmark, hvorved prisen sank fra 23 øre i 1888 til knap 14 øre i 1894 pr. pund. (Se Sveistrup og Willerslev: Den danske Sukkerhandels Historie (1945) s. 252 ff.)

16] Efter nedsættelsen af sukkertolden i 1891 steg forbruget fra 80 til 112 mill. pund pr. år. (Se F. Bojsen: Lovgivningsværket 1890–95 og dets følger (1898) s. 8 ff.)

dyrkerne, og forhandlingerne herom var vanskelige og langvarige; men det lykkedes dog sluttelig at nå et rimeligt resultat, hvorved det ikke mindst bidrog, at Mønboerne viste en meget forstandig opfattelse af vilkårene, at roedyrkerne måtte og kunde finde sig i nedsatte priser.

Rigsdagssamlingen var optaget af følgende sager: Formandsvalget i forbindelse med valgkredsloven, statslånet og agrarlovene samt forbedringer til folkethingsvalgene. Vor politik måtte være en velvillig afventen af ministeriets optræden, og vi benyttede kun det private initiativ til at fremsætte nogle få forslag, af hvilke de vigtigste var 1½ million-bidrag til kommunerne i forhold til vejjudgifterne for at endelig regulere loven af ifjor. Desværre havde regeringen endnu intet reformprogram at fremsætte. Formelt kunde dette naturligvis forklares og undskyldes med, at der knap havde været to måneder at forberede arbejdet i. Men fejlen havde sin rod i, at ministeriet overhovedet ikke var bleven til som udslag af en forud lagt plan. Tværtimod havde Estrup jo øjensynlig stræbt efter at fortsætte, og da han først ved en kombineret kraftanstrengelse var bleven fjernet, var der ingen plan fulgt hverken med hensyn til det ny ministeriums dannelse eller dets opgave og program. Tendensen havde jo desværre været at gøre bruddet med fortiden så lidt mærkbart som muligt. »Ôtes-toi que je m'y mets« måtte ikke lyde for brutalt [17]; alt skulde foregå på hofmandsvis, men heri lå fremtidens straf gemt. Såvel den 9. April 95 som den 23. Maj 97 var grundlagt i tiden fra April til Aug. 1894 [18].

Vore partimøder gik som sædvanligt hyggeligt om end ikke med den taktfaste éclat som om foråret. Situationens vanskeligheder – med et flertal sammensat af os og højre med en højreregering – var kun altfor tydelige, så at der lett måtte opstå delte meninger om, hvorledes de skulde overvindes. Som sædvanlig hverken vilde eller kunde jeg påtvinge andre min opfattelse, der i det store og hele gik ud på ikke at søge noget regeringsskifte, men så vidt muligt at gøre det nuværende ministerium til vort. Det kritiske punkt viste sig strax i højres fordring om at få valgkredsloven igennem for at bøde på den mest iøjnefaldende ubillighed overfor det store overskydende antal vælgere i Kbhvn. og købstæderne. Politisk set var det meget kortsynet af højre, at netop de vilde forcere den sag igennem, thi den måtte utvivlsomt føre til de radikales over-

17] Ôtes-toi que je m'y mets! – flyt dig, så jeg kan komme til! – et udtryk; der af den franske filosof Saint-Simon opstilles som liberalismens inderste egoistiske kerne.

18] 9/4–95 foregik folketingsvalget, hvorefter forligsmodstanderne blev flertal i tinget. 23/5–97 faldt ministeriet Reedtz-Thott, og ministeriet Hørring dannedes.

vægt og navnlig socialisternes sejr i Kbhvn. Men det yderste højre med Matzen i spidsen havde opagiteret en sådan stemning i deres kredse om valgkredsens urettfærdige ordning, at de mente sig forpligtede til at gøre noget derfor og vilde om fornødent endog gå ind på alle de 137 kredse, som Ingerslev forrige år havde foreslået [19].

Denne sag havde haft en karakteristisk udvikling. Fra begyndelsen – så længe J. A. Hansen havde ledelsen – havde folkethinget med styrke modsat sig enhver forøgelse. Men efterhånden havde Høgsbro fået sagen i sin ledelse og havde virket for en bogstavelig opfyldelse af grundlovens ord om det omtrentlige forhold. Gentagne gange havde folkethingets flertal nu fulgt Høgsbro utvivlsom i den sikre forudsætning, at det ikke blev til alvor. Også jeg havde engang viet forslaget tankeløst min stemme; ingen havde givet agt på forholdet, der var bleven ligesom Høgsbros domæne, men derfor også betragtet som »vel forvaret«. Da nu Ingerslev havde taget folkethinget på ordet – mon ikke også til Høgsbro's forskrækkelse; og forelagt forslag om de 137 – som han privat forklarede mig – blott med den hensigt at få sagen frem fra folkethinget og derefter få en virkelig forhandling istand mellem thingene – så var flertallet øjensynlig i forlegenhed. Høgsbro's nærmestliggende tanke var at lade sagen strande på uenighed om inddeling af de enkelte kredse, amtsgrænserne og valgstederne; men dette lå ikke mere i hans magt. Socialisterne kæmpede naturligvis vældig for de 137, og de doktrinaire radikalere vilde blive nødt til at følge dem, og højre vilde gå samme vej. Dersom sagen altså kom frem fra folkethinget uden forudgående kompromis, så vilde den sikkerlig ende med vedtagelse omtrent i regeringsforslagets skikkelse.

For mig stod det som en afgjort ulykke at få det store antal folketingsmænd, mens landet havde ondt ved at besætte det nuværende antal med nogenlunde ordenlige kræfter. Frasernes flom vilde antage uhyre forhold. At grundlovens »omtrentlige forhold« tillod et vidt spillerum i anvendelsen, havde regering og rigsdag forlængst erkendt. Det stod nu øjensynligt til os, om vi foreløbig, indtil der kunde gøres en ændring i grundloven, vilde fri landet for de 137, som utvivlsomt det store flertal af befolkningen helst vilde undgå. Vejen var at sikre os en overenskomst om en mindre forøgelse. Jeg var ingenlunde blind for, at dette vilde være

19] I den reviderede grundlovs § 32 hedder det: »Antallet af folketingets medlemmer skal omtrent være efter forholdet eet medlem til 16.000 indvånere. Valgene foregår i valgkredse.« Skulle dette tages bogstaveligt, hvad landstinget ikke ville anerkende, ville der blive 136 kredse i Danmark + 1 for Færøerne. En fortrinlig fremstilling af valglovens behandling efter 1870 findes som indledning til landstingets betænkning 1893/94 Till. B sp. 869 ff. (Se i øvrigt s. 322 note 20.)

at give agitationen gode kort på hånden, når vi på den ene side friede dem for at sætte de 137 i scene og dog gav dem lov til at skribe om grundlovsbrudd, højrealliance, brudd med tidligere afstemninger o. s. v. Særlig vilde man gøre sig tyk med, at vi lavede den hele ordning for at bevare vort nuværende flertal sammen med højre. Alt dette vilde jo blive en guldgrube for agitationen, ligesom vi vilde komme i utidig konflikt med Høgsbro og hans nærmeste. Der var visselig meget, der talte imod den påtænkte afgørelse og som i og for sig skulde kunne vise, at ordningen ikke var i vor politiske favør. Ja, jeg tager næppe fejl, når jeg antager, at vi snarest vilde have søgt at undgå en løsnings, dersom vi overhovedet havde haft sikker tro på, at den forhåndenværende situation var holdbar. Men dette var jo lidet sandsynligt, efter hvad der var sket og ikke sket om sommeren, og efterat det var bleven klart, at der ikke inden valgene var tid for den ny regering til at vinde fodfæste i et dygtigt reformprogram. For mig måtte det derfor lett stille sig sådan, at det til trods for de for os skadelige politiske følger måtte være vor pligt at benytte den indflydelse, som vi i øjeblikket besad, til at fri landet for det politiske mareridt, som de 137 kunde medføre, ja, vel endog befri et kommende flertal for denne ulykke. At det faktisk også er bleven opfattet således, har da også siden vist sig, idet det ny flertal ikke – trods forsøg med grundlovsændring – har gjort mindste tegn til at ville ændre valgkredsloven. At det ikke var nogen fornøjelse for os, viste sig også i, at der var megen betænkelighed i vort parti, og under valgkampen var der mere end én kreds, der nok havde forsonet sig med forliget, men havde ladet sig hidse til rødgløde ved agitationen imod valgkredsloven. Kampen om denne blev da også i thinget langt voldsommere end kampen om forliget – og man må gå tilbage til smørkrigen og sukkerkampagnen for at finde mage til optrin.

Egenlig havde jeg tænkt, at Berntsen skulde være ordfører, men da kampen tog så vældige dimensioner, meldte han sig fra, og jeg blev dømt til at føre ordstriden. Vore to første partimøder drejede sig mest om denne sag. Nogle tog afstand, såsom Sloth, N. Jensen, W. Dinesen og Bøtker, de andre gik med alene under trykket af frygt for de 137. Under denne noget trykkede stemning havde vi 25. Okt. vort første møde hos Neiiendams, hvor de nyvalgte landstingsmænd indførtes. W. Dinesen var atter indtrådt [20].

20] Trods sit brev af 20/9–94 (se s. 380 note 2) deltog kaptajn W. Dinesen i partiets møder fra samlingens begyndelse. I et brev til partisekretæren, Højmark, af 9/11–94 meddeler han, at han ikke vil stemme med partiet i valg til valgkreds-

Forhandlingen med højre om denne sag var stadig præget af en viss bitterhed. Højre følte godt, at stillingen i det hele var forkludret, og der sporede alt nu to strømninger iblandt dem, af hvilke den ene erkendte, at skylden lå hos Estrup og hans hokuspokus i forsommeren, hvorimod den anden del arbejdede i Estrups spor for at forvrøvle det ny forhandlingsflertal. Hertil var også valgkredsloven vel egnet. Vort standpunkt var strax, at vi vilde tage landstingsforslaget med dets 8 ny købstadkredse, når vi til gengæld fik nogle ny landkredse, og man valgte da grænsen ved ca. 27.000 indbyggere, hvorved der vilde komme 3 kredse med Holstebro, Randers, Skanderborg, medens der derfra er et længere spring ned til Brønderslevkredsen med ca. 24.000 (○: 1½ gange 16.000), som således vilde blive maximum på landet, svarende til 25.000 i Kbhvn.

Jeg havde forøvrigt været tilbøjelig til at tage Brønderslevkredsen med, fordi den havde lidt over 24.000; også særlig fordi den lå i en radikal egn. Men det strandede på, at der så vilde opstå krav fra flere andre kredse, der kom den ganske nær i størrelse. Det største spring var netop ved den grænse, som blev valgt, men også dette blev forklaret således, at hensigten var at skabe 3 moderate kredse. Imidlertid rejste der sig et rent oprør i folkethingets højre, navnlig dets Københavnske; de havde jo nok en følelse af, at de vilde ligge under overfor socialisterne, og rent galt blev det, da det underhånden oplystes, hvorledes den Københavnske inddeling havde fundet sted. Ingerslev havde nemlig overladt dette til Kayser i landstinget i egenskab af udvalgsformand og borgerrepræsentant [21]; Kayser havde igen overdraget arbejdet til borgmester [H. N.] Hansen, og denne havde sat kommunens statistiker, Marcus Rubin, til at udføre det [22]. Hans socialistiske tendens havde så ledet ham til en inddeling af kredsene, der formentes at ville udlevere næsten hele Kbhvn. til socialdemokraterne. Folkethingets højre, navnlig Hammerich og Scharling, blev ganske bestyrkede ved denne opdagelse; der blev åbent oprør imod landstinget, medens Steffensen overfor mig heftigt fastholdt landstingsforslaget. Efter en del uro havde man fået Gad til at udarbejde et nyt forslag, der indeholdt en kreds mere for Kbhvn. men samtidig omdelte kredsene således, at de 9 indre kredse blev på 21.000 hver, de

udvalget, undtagen for så vidt partiet ønsker at vælge ham selv ind deri. Brevet findes i Bojsens arkiv.

21] Grosserer Harald Kayser var landstingets ældste (77 år), medlem af den grundlovgivende rigsforsamling og kongevalgt landstingsmand siden 1871.

22] Marcus Rubin var 1883–95 leder af staden Københavns statistiske kontor, der sorterede under magistratens 1. afdeling, som var undergivet borgmester H. N. Hansen.

4 ydre på 31.000!, skønt det fortrinsvis er disse, hvor den store tilvæxt sker.

I et meget heftigt møde 1. Nov. mellem Larsen, Berntsen og mig samt Scharling, Gad og Hammerich modsatte vi os dette forslag som ganske umuligt, og deraf udspandt sig som sædvanlig en disput om den forvrøvede stilling i det hele. På dette stadium kom sagen til 1ste behandling i thinget den 5. Nov. Dette blev en bevæget dag for mig; om natten eller rettere tidlig morgen var lille Mix bleven født, alt var gået godt, men jeg havde været påfærde det meste af natten [23]. Høgsbros datter var jordemoder – og Kl: 1 begyndte kampen med den gamle om valgloven, så meget vanskeligere for mig, som der endnu ikke var nået nogen overenskomst med højre og sagen efter partibeslutning måtte holdes foreløbig noget svævende [24]. I debatten med Høgsbro havde jeg dog lett overtaget. Sagen gik derpå i udvalg, og her formedes efterhånden overenskomsten mellem os og højre, hvorefter Kbhn. skulde have den ene kreds mere, men på betingelse af, at regeringen foretog en loyal inddeling i lige store kredse [25]. Ved privat forhandling med Hammerich, der var Hørings håndlanger ved ordningen, tilføjede jeg (godmodigt nok), at Hages kreds ikke måtte forstyrres og anbefalede at lægge Sundbyerne til Chr.-havn, hvorved Hørdums valg blev sikkert [26]. Forøvrigt kendte jeg intet til de indre politiske forhold i København. Men der blev da heller ikke siden klaget over nogen partiskhed ved fordelingen af de Københavnske kredse [27]. Med Korsgård og P. Holm havde jeg en del forhandlinger underhånden; der var tale om at give Kbhn. endnu en kreds mod at tage Brønderslev kredsen med og således med et antal af 116 gennemføre 24.000 som maximalgrænsen overalt. Både Korsgård, Holm og visstnok også Hage vilde gerne have taget imod et sådant tilbud, men de fik ikke lov for deres partifæller, der ikke vilde give afkald på at bruge angreb på valgloven som godt flæsk i agitationen.

Under udvalgsforhandlingerne fik jeg et rett tiltalende træk af P. Holm. »Socialdemokraten« udsendte hver dag glødende artikler særlig rettede

23] Marie (Mix) Bojsen fødtes 5/11–94.

24] Valgkredslovens 1. behandling strakte sig over 3 dage (5.–8. november –94. (Ft. 94/95 sp. 626–887.)

25] Landstinget havde foreslået en nyopdeling af København i 12 valgkredse, et forslag, som Bojsen i princippet allerede tidligere havde accepteret.

26] Christopher Hage var siden 1881 valgt i Københavns 7. kreds, der omfattede området mellem Gl. Mønt og Amalienborg. Hørdum var valgt siden 1884 (undtagen 1887–91) i 9. kreds, hvortil hørte Christianshavn. Landstinget havde foreslået Sundbyerne indlemmet i en ny kreds opstået ved en deling af 8. kreds.

27] Se dog N. P. Madsen-Mygdals erindringer (1914) s. 154–55.

imod mig; en dag gik det endogså så vidt, at de diskede op med de Lauridsenske »telegrammer« og anvendte dem imod mig [28]. Under mine samtaler med Holm yttrede jeg da til ham, at de gerne måtte skælde mig så meget som de vilde og anså for hensigtsmæssigt; men da jeg var viss på, at han ialfald var på det rene med de Lauridsenske kæltringsreger, så forekom det mig at være *for* lavt at benytte dem igen. Jeg svarer ganske visst aldrig, men i dette tilfælde vilde det jo endogså være utænkeligt, at jeg kunde svare. Ja, han erkendte det og beklagede bladets optræden, som han dog ikke kunde ændre. Nogle dage efter havde valglovsudvalget fundet anledning til udtrykkelig at opfordre sine medlemmer til ikke at lade meddele noget om udvalgets forhandlinger. Ikkedestomindre havde Socialdemokraten dagen efter en ny lynende artikel om den netop i udvalget fremkomne tanke om at give Kbhvn. én valgkreds mere [29]. Da Holm i grunden gerne vilde have gået ind på dette for at sikkre sagens gennemførelse, som i hvert fald vilde give socialdemokraterne en betydelig tilvæxt, så har de rimeligvis indbyrdes derom havt en disput – og denne viden har hans modstandere benyttet til et voldsomt angreb på tanken. Holm var bleven syg, men hans kone kom op i rigsdagen og kaldte mig ud for at levere mig et brev fra Holm og sige, at han var yderst oprørt over bladets fremfærd; at det var alvor, mærkede jeg på konen, som var helt grædefærdig. I brevet, som opbevares, tilbød han at demonstrere mod bladet ved at nedlægge sin stilling som udvalgsmedlem [30]. Jeg bad konen berolige Holm, jeg tog ikke den slags ting så nøje, men det skulde være mig et vidnesbyrd om et smukt træk i Holms karakterbog. Dagen efter søgte han mig; han ønskede jo ikke sagen fremlagt i udvalget, men så meget mere at jeg vilde støtte ham ved at bebrejde Hørdum og de andre deres brudd på udvalgsforhandlingen. Jeg bemærkede, at jeg privatim havde vist hans brev til enkelte af mine venner, men vilde ikke gøre mere derved. Den dame, der bragte brevet, antog jeg for Holms kone, men andre mener, at han ikke er gift officielt [31].

28] Socialdemokraten 22/11–94 i en leder kaldet »Telegrammerne«.

29] Socialdemokraten 28/11–94. I artiklen »1/2 ny valgkreds« refereredes hele udvalgsmødet dagen i forvejen, hvor Bojsen var blevet valgt til ordfører i stedet for Høgsbro.

30] P. Holms brev er dateret 28/12–94. Da loven stadfæstedes 24/12, må det være en fejlskrivning, sandsynligvis for 28/11. Brevet slutter: »Jeg beklager det skete, som selvfølgelig stiller mig i et uheldigt lys og henstiller ganske til Dem, eventuelt udvalget, om man ønsker, at jeg træder tilbage som medlem af udvalget.«

31] P. Holm blev gift 1/5–1890 i Johanneskirken i København med Thora Nielsens Nielsen.

At C. Hage personlig havde ønsket en forståelse, slutter jeg af, hvad Hammerich meddelte mig, at der fra højre side var foreslået Hage at sikkre hans valg, når han vilde gå med til valgkredsloven og derved bryde med socialisterne. Hage havde forelagt dette for »de liberale« i Kbhvn., men fået et afslag; så turde han ikke.

Siden hørte jeg, at Socialdemokratens opfriskning af de falske telegrammer havde en værdig kilde. Provst Nielsen og kort efter Dalsgård meddelte mig nemlig 14. December samtaler med J. K. Lauridsen, hvorefter denne i de nærmeste dage i folkethinget vilde gøre en grænseløs skandale ved et personligt angreb på mig – i en sådan grad, at han vidste, han derved selv vilde blive umulig som rigsdagsmand. Men han vilde offre sig for at ødelægge mig! Hvad kunde man ikke vente sig af et had, der ikke går afvejen for vitterlig falsk og mened. Unægtelig hyggelige forhold. Imidlertid indskrænkede det hele sig til nogle almindelige fraser og gemenheder; manden gik i stadig delirium [32].

Anden behandling af valgloven foregik i begyndelsen af December; 3die behandling strax før jul. Skulde det hele ikke gå op i vrøvl, måtte sagen sendes fra folkethinget inden jul og derefter vedtages i landstinget så tidlig, at alt kunde være i orden til valgene i April; der var jo adskillige forberedelser at foretage. Som formand i udvalget havde jeg derfor ikke tilladt nogen kunster for at trække forhandlingen ud. Da alle rumlerne således mødte en bestemt beslutning og vilje til at føre sagen iland, tabte de al besindelse af raseri. De gjorde virkelig et forsøg på at kvæle sagen i thinget ved endeløs tale [33]. Den første dag optoges med en ordenlig om end skarp forhandling mellem Høgsbro og mig om det grundlovmæssige ved sagen [34]; men Høgsbros angreb prellede af på den urimelighed, at han som formand havde ladet et forslag passere, som han selv betegnede som grundlovsstridigt. Anden dag rykkede så de obstruerende i marken med Alberti i spidsen, der slog enhver hidtidig rekord ved at tale et helt møde om alle mulige og umulige ting i stadig konflikt med den fungerende formand, J. C. Christensen, som åbenbart blev holdt for nar, hvergang han vilde søge at standse orddiarrhéen. 3de dag tog Fogtmann fat, men det lykkedes ham ikke at tale hele mødet, da han

32] J. K. Lauridsens angreb på Bojsen fandt sted ved valglovens 2. behandling 14/12–94 (sp. 1546–58). Formanden måtte gang på gang afbryde Lauridsen, der tydeligvis har været påvirket af spiritus (se særligt sp. 1553–55).

33] Valglovens 2. behandling kom til at strække sig over 5 dage (8–14/12) med taler, der fylder 320 spalter i Tidenden (sp. 1271–1591).

34] Bojsens og Høgsbros ordveksling bestod kun i een tale af hver. Desuden havde otte andre ordet.

holdt sig noget mere til sagen og forsåvidt skilte sig bedre fra opgaven end Alberti. 4de dag, da Jensen Bornholmer skulde fortsætte, var kræfterne allerede udtømte og dermed obstructionen tilende, under hvilken folkethinget var blevet ringere end en krostue [35]. I rigtig følelse af skandalen frafaldt Høgsbro ordet, og da jeg endelig skulde afslutte, bemærkede jeg kun, at de sidste dages taler kunde det selvfølgelig ikke falde mig ind at svare på. Det lykkedes således kun skandalemagerne i J. K. Lauridsens spor fra 1891 at prostituere sig selv og thinget [36]. Angrebene på mig mistede enhver brådd. En ganske anden vægt havde det, at Høgsbro efter afstemningen den 14. Dec. erklærede, at han demonstrerede ved at nedlægge sin post som formand, strax fulgt af begge viceformænd [37].

Høgsbro havde gennem Holm meddelt mig dette allerede den 12te; men dette var næppe ganske loyalt, efter hvad der var gået forud. Tanken om formandsskifte var nemlig jo ingenlunde ny. Højre havde hver måned presset på og navnlig opfordret mig til ialfald midlertidigt at overtage formandskabet. Jeg havde gentagne gange svaret nej og kunde med god føje skyde mig ind under, at jeg ingenlunde orkede at sidde og hænge på formandsstolen. Jeg havde tilføjet, at skulde det komme til formandsskifte, vilde vor kandidat blive R. Claussen. Der var jo også tænkt på Klein. Men selv i vort parti var meningerne stærkt delte herom. Claussen var imod Kleins valg, forlangte en kandidat af vort eget parti og foreslog Kl. Berntsen med så megen styrke, at han endogså fremkaldte en afstemning i partiet, hvor hans forslag dog kun fik 6 stemmer. Det var mig meget pinligt at skulle fraråde Berntsens valg, men jeg anså det for klogest at lade Høgsbro blive siddende, indtil det viste sig, om han vilde benytte sin stilling til at lægge vort arbejde hindringer i vejen. Jeg tvivlede derhos ikke om, at Høgsbro satte megen pris på sin formandsværdighed, og jeg stod gennem Holm i forståelse med ham derom. Da der tredje gang skulde foretages valg, gik jeg selv til Høgsbro for at sikre mig forståelsen.

Jeg sagde da, at han naturligvis ikke kunde være uvidende om, at der fra flere sider ønskedes et formandsskifte, men at jeg frarådede dette,

35] Alberti talte uafbrudt i de 3 timer, mødet 10/12-94 varede (sp. 1320-70). K. L. Fogtmann fortsatte næste dag, men talte kun i halvdelen af mødetiden (sp. 1372-1400), afløst af lærer Ingvar Jensen, Gudhjem (sp. 1401-09).

36] Se side 193 f.

37] Høgsbro ville protestere imod, at valgloven ikke opfyldte grundlovens § 32 (se s. 387 note 19). Viceformændene fulgte Høgsbro 17/12 ved et brev, der oplæstes ved begyndelsen af mødet (sp. 1601).

forsåvidt H. ikke vilde benytte sin stilling til at hindre arbejdets fremme, og navnlig var der to spørgsmål, som jeg gerne vilde have hans svar på. Skulde valgkredsloven kunne benyttes ved de forestående valg, måtte den føres gennem folkethinget inden jul; vilde formanden som sådan søge at hindre dette? og dernæst ventede jeg af ham, at han til nytår bragte kongen thingets lykønskning. På begge spørgsmål svarede han tilfredsstillende: han vilde ikke formelt søge at sinke valgloven eller andre af thingets arbejder, og han var på det rene med at gå til kongen nytårsdag [38]. Efter dette tilrådede jeg og fik partiets tilslutning til ikke at søge noget formandsskifte i denne rigsdagssamling. Havde jeg tænkt, at H. vilde benytte sin formandsstilling til en sådan demonstration, som siden skete, så vilde jeg utvivlsomt i forvejen have berøvet ham midlet dertil ved at foranledige formandsskiftet forinden. Derfor var Høgsbros optræden nu ikke loyal, og jeg havde grund til at være vred. Ganske vist havde han ikke direkte lovet ikke at nedlægge sin post i anledning af valgkredsloven; men et sådant løfte måtte dog utvivlsomt ligge i aftalen om, at han efter lovens vedtagelse i folkethinget vilde overbringe kongen nytårshilsenen. Under den heftige debat i thinget er han enten selv bleven fornærmet – han har senere yttret som grund, at jeg havde bebrejdet ham beskyldningen for grundlovsbrudd, skønt han dog selv som formand havde modtaget forslaget – eller også er han blevet påvirket af de radikale i det øjemed at få gjort så stort agitationsmiddel som muligt deraf. Det er også nok muligt, at han følte, at formandspladsen var bleven prostitueret under de 3 dages vanvittige obstruktion. Nu kom Høgsbros demission bag på os, og der måtte hastig skaffes en ordning.

Efter mit forslag vedtog partiet at stemme på Claussen til formand og dernæst – hvis højre gik ind derpå – vælge Scharling og Berntsen til viceformænd. Ingerslev gjorde endnu et forsøg på at formå mig til at tage formandspladsen, selv om det kun skulde være for en måned (af hensyn til højres terminsmøde, som netop skulde være dagen efter), men jeg sagde bestemt nej, også af den grund, at Claussen vilde opfatte det som en krænkelse, om hans valg skulde udsættes til efter nytår. Jeg tror også nok, at han havde lyst til at komme til kongen ved nytårskuren. Den 17de havde højre et heftigt partimøde, en del vilde ikke stemme på Claussen, og mødet i salen begyndte, uden at der var nået nogen forståelse mellem os og højre. Ved afstemningen viste det sig dog, at Claussen blev valgt, idet kun 4 af højre demonstrerede ved at stemme på – mig [39]. Der-

38] Sml. Høgsbros dagbogsnotat 1/12–94 (Dansk Udsyn (1926) s. 80 f).

39] Rasmus Claussen valgtes med 46 af 83 stemmer; 5 faldt på H. L. Jørgensen, der hørte til »de 15«, 4 på Bojsen. (Ft. 94/95 sp. 1602–03.)

efter demonstrerede enkelte af vore ved ikke at stemme på Scharling, men både denne og Berntsen blev valgt. Umiddelbart før valget rådede jeg Claussen til ved modtagelsen af valget at betegne sin stilling som midlertidig og ialfald kun gældende for denne samling. Hvad han også gjorde meget taktfuldt.* Bag min tanke lå forventningen om, at valgene vilde skabe et nyt flertal, og hvis ikke, lå det i luften, at Krabbe atter kom ind i thinget og da naturlig kom til at indtage sin gamle stilling.

I fortsættelse af vore samtaler i Kellerup og på Rødkilde havde Krabbe i efteråret besøgt mig i København og erklæret sig villig til at søge valg, og vi var da i fuld overensstemmelse – visstnok også i stiltiende forståelse om, at han atter skulle være formand, dersom forhandlingspartierne sejrede ved valgene. Senere hen på vinteren skete det imidlertid, at Bergianerne på Samsø – i modstand mod Andreas Sørensen – henvendte sig til Krabbe i fortsættelse af hans gamle forhold til kredsen [40]. Der foregik således det mærkelige changement, at Krabbe blev de radikales kandidat imod A. Sørensen, der nu blev støttet af vore gamle venner der. Jeg skrev da fortroligt til en af disse, Møller Egede, for at få opklaring på denne gåde, idet jeg fremdeles forudsatte, at Krabbe i virkeligheden var vor mand. M. E. svarede uforstående og forbeholdent, men lod ved siden heraf A. Sørensen se mit brev, som denne da benyttede i agitationen for at stemple Krabbe som »moderat« [41]. Under dette har K. anset det for hensigtsmæssigt at tage afstand fra mig, og derfra hidrører sagtens et lille brev fra ham, hvori antydes, at han søger valg på et andet program, ønskende at dette ikke må forstyrre vort personlige venskab [42]. Også han har vejret, at vælgerluften nu, da krisen var vel

* Senere erfarede jeg forøvrigt ad forskellige veje, at både N. J. Larsen og H. Holm havde været villige til at modtage formandsposten. Claussens valg vakte en storm af forbitelse i mange kredse, men det glædede mig en dag at træffe borgmester Schjørring på tilhørerpladsen og høre ham udtale sit fulde bifald til Claussens valg. »Så har vi da endelig engang fået mod til at sætte en bonde på formandspladsen.«

40] Samsø hører med til Kalundborg-kredsen, hvor Krabbe havde været valgt indtil 1884. Krabbe modtog opfordring fra bergianeren P. C. Jensen til Søholm og redaktør J. Sørensen, Samsø Avis, om at stille sig. Folketingsmand Andreas Sørensen, redaktør af Kalundborg Dagblad, der havde afløst Krabbe i 1885, forlod Bojsens parti 1891/92 og stemte mod forliget.

41] Gårdejer Anders Møller Kristiansen Egedes svar af 14/1–95 på Bojsens brev kan egentlig ikke siges at være forbeholdent, for så vidt som Egede utvetydigt deri tager afstand fra Krabbes kandidatur.

42] I breve af 19/1, 5/2 og 26/2 søger Krabbe oplysning om de politiske forhold i rigsdagen og Kalundborg-kredsen. I det sidstnævnte brev udtaler han sin misstem-

overstået, blæste fra en anden kant, og det var mig unægtelig svært at lade mit personlige forhold til K. som gentleman uberørt af denne mærkelige svingning, som senere skulde få så dristig en illustration [43]. Foreløbig skød jeg det ind under, hvad jeg også havde sagt til ham, at det for ham var ganske uforholdent at tage stilling til de begivenheder, der alt nu hørte fortiden til, medens det vigtigste var nu at samle kræfter for den ny tid. Under dette hensyn bevarede jeg endnu i år og dag min gode tro til Krabbe.

Høgsbro's stigende bitterhed i dette efterår har måske også nogen forklaring i et skarpt sammenstød, som jeg havde med sønnen Svend. Denne havde med besynderlig naivitet taget for gode varer en politisk piece imod forliget af den halvvejs sindssyge Utke Damm, der navnlig havde benyttet løsningen af den Bismarckske konflikt imod os i fuldstændig misforståelse af de tyske rigsdagsforhandlinger [44]. På grundlag af denne piece havde Svend H. holdt et foredrag, der udførligt var refereret i Næstved Tidende. Jeg sagde da mundlig til Svend, at jeg agtede at imødegå ham offentlig, og idet jeg leverede ham det pågældende nummer af bladet, bad jeg ham på forhånd rette, hvad han ikke vilde vedkende sig i referatet, som jeg blev nødt til at tage hårdt på. Dette gjorde han, og på grundlag af dette korrigerede referat skrev jeg da i Sorø Amtstidende nogle artikler, som unægtelig var skarpe [45], men hvorved det utvivlsomt lykkedes mig helt igennem at vise foredragets lettsindighed og uholdbarhed; jeg sagde ham forøvrigt også privat, at det var ganske uforvarsomt af ham at støtte sig til en forfatter, som han måtte vide var sindssyg. (Det var den samme, som i sin tid havde friet til prinsesse Thyra, og som jeg havde affæren med i Vestervig 1876) [46]. Mine artikler gjorde en ikke ringe opsigt og blev meget benyttede; blandt andet erindrer jeg, at A. Hage, som dengang ønskede støtte af vore venner i

ning i anledning af de netop da udstedte trusler fra ministeriet om nye provisorier. 2/3-95 skriver Krabbe i jernbanekupeen på vej til vælgermøder: ... »At jeg ikke lader være at fremsætte en eller anden tanke, som jeg nu synes om, ved De nok. Bevar mig i Deres venskab!«

43] Se side 412 og 419.

44] F. Utke Damm: »Den politiske Konflikt og Forliget« udkom i september -94. S. 42 ff og s. 180 gives en fremstilling af Bismarcks kamp med det preussiske deputeretkammer 1862-66 om hærloven, hvorunder Bismarck i 4 år regerede uden en af kammeret vedtaget finanslov. Damm mener, at det i 1866 oprettede forlig med Bismarck var langt ærefuldere for deputeretkammeret end det tilsvarende danske i 1894 for folketinget.

45] Artikler i Sorø Amtstidende herom har ikke kunnet findes.

46] Se s. 74 f.

Præstøkredsen, udbad sig en del exemplarer til omdeling dernede. Svend Høgsbro erkendte utvivlsomt sin urett og undlod ethvert tilsvær, idet han mundlig sagde til mig, at han vilde svare på et møde, skydende sig altså ind under den øjeblikksstemning, der altid kan vækkes på et møde [47]. Selv dette undlod han dog; men faderen har visstnok taget sig dette sammenstød nærmere end sønnen.

Også andre momenter kan have bidraget til Høgsbros omslag, deriblandt måske mødet i Decemberklubben den 11. Dec., dagen før Høgsbro's meddelelse til Holm. I Decemberklubben mødte han ikke, men Elberling optrådte – øjensynlig efter aftale med Høgsbro – og støttet af Frode Arntsen med forslag om, at klubben skulde suspendere sine møder og således demonstrere imod forliget. Det var mig lett at slå dette forslag ned, det fik kun de to stemmer, men strax trådte Elberling ud af bestyrelsen, hvorefter vi valgte overpostmester Petersen til formand med akklamation. Ved punchen udbragte Gustav Christensen min skål i anledning af jubilæet, og jeg svarede i en tale, hvori jeg sammenlignede kampen mod Estrup og provisoriet med historien om den gale mand, der vilde styrte sig selv og sin ledsager ned fra rundetårn, men ledsageren fik ham lokket ned derfra ved at forestille ham, at det var en større kunst at gå ned og så springe derop [48]. Folkethingets opgave var nu at vogte på, at Estrup ikke kom op på provisoriets tårn igen.

Forøvrigt var opmærksomheden meget optaget af H. L. Jørgensen, der var mødt igen med kendeligt ønske om atter at slutte sig til os, hvad også kort efter skete. Han var tydeligt tiltalt af det mod og energi, hvormed vort parti på denne tid optrådte. Humeuret var netop da efter skandalerne i folkethinget højt; Elberling blev flået fra alle sider, og det er nok muligt, at hans rapport til Høgsbro næste dag modnede dennes beslutning om det endelige brudd. Dog var Holm og jeg enige om ikke strax at omtale hans meddelelse, da vi endnu troede, at han mulig kunde fortryde det. Han fastholdt imidlertid demissionen, og radikalerne fik således også dette at skilte med. Valgloven gik imidlertid nu sin jævne gang; efter nytår vedtoges den af landstinget og trådte i kraft allerede ved Aprilsvalgene [49].

47] Svend Høgsbro opretholdt sin opfattelse på et valgmøde i marts-95. Bojsen svarer herpå i Møns Folkeblad 21/3-95.

48] Jfr. s. 312.

49] Valgkredsloven var færdigbehandlet i landstinget allerede 23/10-94. Efter vedtagelsen i folketinget 20/12 kom den dagen efter til eneste behandling i landstinget og stadfæstedes af kongen 24/12-95.

Min første samtale med RThott den 2. Okt. havde navnlig for øje at forberede finanslovens 1ste behandling, hvor jeg førte ordet, og han forklarede regeringens program som den, der var skabt ved og stod på forligets grund, hvorved han jo for alle, der vilde forstå, frasagde sig provisoriet og forøvrigt lovede at mægle mellem thingene. Da Stadil svarede, at det var jo ikke andet, end man måtte vente, kunde jeg ganske slutte mig hertil og slå denne opfattelse fast [50]. Min anden samtale med RThott galdt *statslånsagen*.

Den 15. Nov. havde Neergård i fortrolighed meddelt mig, at Lüttichau havde konfidentielt sagt i finansudvalget, at det lån, som jernbanelovene forudsatte, kunde fås til 3% med kurs 94, ialt 30 mil. kr. gennem Tietgen og store Franske banker; men da der ikke strengt taget var brug foreløbig for mere end 20 mil. kr., havde finansudvalget rådet til at nøjes dermed. Jeg sagde da til Neergård, at dette forekom mig uklogt; kan vi få 3% penge, bør vi tage alt, hvad vi kan få og benytte det overskydende til udlån for at trykke rentefoden ned i lighed med den alm. Europæiske. Dagen efter rejste Neergård spørgsmålet påny i finansudvalget, men både højre og de radikale fastholdt deres modstand, og der blev således kun bestilt 20 mil. i Paris. De radikale vilde åbenbart hindre, at vi skulde opnå en så populær foranstaltning som at skaffe billige penge. Jeg kunde dog ikke lade tanken falde og talte til RThott derom, idet jeg forklarede ham, hvor heldigt det vilde være, om de 10 mil. kunde anvendes til udlån for de kommuner, der skulde skaffe penge til de ny private jernbaneanlæg. Da han syntes foreløbig tiltalt af tanken, gik jeg til N. J. Larsen og bad ham i sin egenskab af formand i finansudvalget at søge RThott og fortsætte forhandlingen mere officielt. Han gjorde dette strax, og da RT. ikke var hjemme, opsøgte han ham i et middagsselskab hos Salicath på St. Annæplads [51]. Da Larsen indestod ham for støtte fra vor side, gik han ind derpå, og samme aften blev der gennem Tietgen telegrafisk forhandlet med Paris. Svaret lød, at der nu ikke kunde skaffes mere end 25 mil. kr., og der synes tillige at være betinget, at der ikke

50] Konseilspræsident Reedtz-Thott fremsatte 11/10-94 ved finanslovens 1. behandling en erklæring om, at han og ministeriet ville stå på forligets grund (sp. 145). J. C. Christensen (i halvfemserne oftest kaldet Stadil efter den by, hvor han var lærer) svarede herpå (sp. 178). »Men det eneste, jeg fik ud deraf var, at dette ministerium står på forliget – det synes mig nu at være rimeligt nok, at det står på forliget, thi hvad skulle det ellers stå på – og at det venter alliancer. Ja, det var indholdet af talen og programmet . . . Det kunne man for resten have sagt sig selv i forvejen.«

51] F. P. G. Salicath var assistent i finansministeriet og sekretær for Reedtz-Thott i dennes egenskab af forstander for Herlufsholm.

ved denne lov træffes anden disposition over de 5 mil. [52]. Jeg formoder, at man har frygtet indflydelse på markedsprisen, når noget af lånet skulde gå til kommunerne. Dette kunde dog ikke hindre regeringen i senere at råde over pengene som den vilde, og Larsen fik også næste dag tilsagn af Lüttichau om et senere arrangement ved en ny lov, uden at han dog på forhånd vilde binde sig. På dette grundlag galdt det om at gennemføre loven med 25 mil. kr. lån, men netop en sådan udsigt gav radikalerne anledning til – trods regeringens protest – at foreslå en ændring om at anvende de 5 mil. til kommunelån! Blem, som jeg havde sat ind i forholdene og som var meget ivrig for sagen, var ikkedestomindre medforslagstiller. Jeg skammede ham ud derfor, men han kan aldrig stå for rummel. Dette træk fik de dog ingen glæde af; det var altfor gennemskueligt [53]. Med glands satte vi statslånet igennem uden ændring, og først efter nytår, da lånesagen var afviklet, forelagde regeringen forslag om at yde 5 mil. i lån til jernbanekommunerne [54]. Ikke alene dette kom de pågældende vel tilpas, men det ny 3% statslån gav ligesom i 1886 stødet til en lang række konverteringer, der gennemgående bragte prioritetsrenten ned til 3½%. Flere kreditforeninger har endogså åbnet serier til 3%.

Herved var i virkeligheden slået det praktiske hovedslag for rentesagen. Imidlertid fremkom der tillige forslag fra agrarforeningen om en centralkreditforening med statsgaranti, der tilsigtede at skaffe de Danske obligationer indgang på det Engelske marked [55]. Forslaget var udarbejdet under medvirkning af Glückstadt og kom således til at fremtræde som konkurrent til det Tietgenske regeringsforslag. Jeg deltog i den anledning i et møde hos kammerherre Barner, hvor der var samlet: Neer-

52] Forslag om statslånet og konverteringen forelagdes i folketinget 22/11. Det lød på 25 mill. kr. til kurs 93 (ikke 94 som af Bojsen angivet) til 3%. Det skulle anvendes til udbetaling af de tilbageværende 20 mill. kr. af et engelsk 4% statslån fra 1850–61. Det betød en årlig besparelse på 71.000 kr.

53] Blem havde alene stillet det nævnte ændringsforslag. Pengene skulle herefter bruges til at indfri amtskommunernes gæld, altså en slags konvertering. Blems forslag blev forkastet med 48 stemmer mod 36. Bojsen selv deltog ikke i forhandlingen, N. J. Larsen var de forhandlendes ordfører. Loven stadfæstedes 5/12–94.

54] Loven om anvendelse af 5 mill. kr. af statslånet til jernbaneanlæg stadfæstedes 10/4–95.

55] Landbruget havde i 1890-erne meget vanskelige forhold. Agrarforeningens forslag tilsigtede at afhjælpe vanskelige kreditforhold ved at skaffe landbruget adgang til 2. prioritetslån. Medens indskuddene i sparekasser og panter var i stadig stigning, var afsætningen af kreditforeningsobligationer meget vanskelig. Afsætning til udlandet, der ville blive lettere, hvis staten stillede garanti for obligationerne, var en nærliggende løsning af problemet.

gård Akær, Valentiner, Michael Lunn som juridisk konsulent, Hertil, Breinholt-Vandborg, Åberg, Neergård, Peter og jeg. Jeg lovede at støtte sagen, men frarådede at indbringe det som selvstændigt forslag, for at det ikke skulde blive til et kontratræk mod regeringen; derimod burde det behandles som andragende gennem andrageudvalget. Dette enedes man så om, men under de gentagne rådslagninger herom blev det mig klart, at agrarlederne nærmest tilsigtede at bruge sagen som agitationsstof imod regeringen, overfor hvilken de var kendelig bittre, dels allerede fra ministeriets dannelse, dels på grund af dettes modstand mod statsgarantien. Men hvad nytter dette [56]?

Ved senere samtaler blev det klart, at man ligefrem tilsigtede at styre ministeriet ved kreditforslaget, hvorom lederne vilde slå et stort slag på højres delegeretmøde den 18. December, hvad der dog ikke blev stort af. Da jeg gennemgående forholdt mig kritisk overfor alt, hvad der tilsigtede agitation, søgte jeg at danne mig en selvstændig dom om sagens chancer og gik i den anledning 23. Jan. op til etatsråd Glückstadt og spurgte om hans virkelige stilling til statsgarantien. Han havde ganske rigtig medvirket til forslaget i flere møder, men efterat statslånet med deraf følgende konverteringer nu var gennemført, anså han videre skridt til at trykke renten uforholdne. Han var meget bitter overfor det Tietgenske statslån og mente, at dette kunde være skaffet 3 mil. kr. billigere. Sverrig havde afslået et tilbud om 95%, og vort lån var nu faktisk solgt til 96. Denne kritik tillagde jeg dog mindre vægt; det galdt jo nu at bane vej til Parisermarkedet. Derimod forklarede jeg ham min tanke om et *forsøg* med en statsgaranti for 50 mil. kr. for at prøve, om der kunde skaffes indpas i England. »Ja« – svarede han – »kan vi for den pris få fred i landet, bør det gøres« – der vilde intet resikeres; statsgaranterede 3% obligationer vil kunne komme frem i England næsten lig statsobligationer – altså henved 96%. Kursgevinsten skulde isåfald komme kreditforeningernes reservefond tilgode.

Efter denne samtale gjorde jeg, hvad jeg formåede for at fremme tanken om et sådant forsøg. Mange højremænd gav sin tilslutning, således A. Hage, Martin Madsen og flere. Men det strandede på Estrups voldsomme modstand trods gentagne forhandlinger dette og det følgende år [57].

56] Andragendet om, at der udstedtes lov om begunstigelser for en kreditforening for landejendomme og for en centrallånekasse, indbragtes 15/10-94 (sp. 309) gennem Sofus Høgsbro (!). Forslaget om centrallånekasse fremsattes 12/1-95 som selvstændigt forslag af de radikale (till. A sp. 2923), men nåede kun udvalg.

57] I folketingsudvalget, der behandlede et ministerielt forslag om mindre æn-

Under mine samtaler med Barner mærkede jeg den gærende krig indenfor agrarforeningen. Barner vilde lade generalforsamlingen dømme sig og Andersen-Rosendal imellem og ønskede forøvrigt også, at agrarforeningen skulde tage afstand fra radikalernes agitation.

Efter aftale havde jeg den 22/12 en lang samtale med RThott i hans hjem, hvor vi gennemgik alt foreliggende. Her aftaltes da den endelige form for de 5 mil. jernbanelån – samt de 1.200.000 tilskud til kommunerne. Med hensyn til fordelingen efter vejjudgifter havde jeg mærket, at Ingerslev var stemt derfor, da han alt i 1867 var imod den ny vejlov; men da Estrup var fader til denne, gør han stærk modstand mod ethvert angreb på den, og det synes, at RThott går af vejen for denne modstand. For at skaffe penge til tilskudene var vi villige til atter at forøge klasse-lotteriet [58]. Imidlertid rejste Estrup atter i landstinget en så hidsig modstand imod kommunetilskudet, at landstinget endte med at erklære, at de kun gik med endnu denne ene gang efter megen pression. Regeringen vilde bestemt modsætte sig Albertis forslag om rentenedsættelse af umyndiges midler [59], derimod var han stemt for vort forslag om den almindelige legale rentes nedsættelse til 3½ %, men dette møder også mægtig modstand i landstinget [60]. Statsgarantien modsatte han sig. Øl-skattens forhøjelse vilde han gerne undgå af hensyn til stemningen i byerne; heri kunde jeg ikke støtte ham, med mindre han kunde godtgøre, at en mindre skat vilde give ligestort udbytte [61]. Næringsloven vilde

dringer i kreditforeningernes statutter, benyttede flertallet agrarforeningens andragende til at indsætte en ny § 3 om en statsgaranti på 50 mill. for alle kreditforingsobligationer. (Jfr. Neergaards ordførertale Ft. 94/95 sp. 2754 ff.) Den eneste gang Estrup tog ordet i landstinget i 94/95 var for at modsætte sig den nævnte § 3 (Lt. sp. 1039).

58] Regeringen fremsatte 8/1–95 forslag om forøgelse af antallet af klasselotteriets lodder til 125.000. Ifølge lotteriloven af 1869 kunne lodderne forøges gennem bestemmelse i finansloven, hvilket var sket flere gange. Forslaget af 8/1–95 henvises derfor også til finansudvalget og gennemførtes her.

59] »De 15« med Alberti i spidsen havde foreslået renten på overformynderimidler nedsat til 3½ %. Loven stadfæstedes trods regeringens modstand 10/4–95.

60] N. J. Larsen og Bojsen fremsatte 15/1–95 forslag om rentesækningen, der dog ikke gennemførtes.

61] Ifølge de moderates lov om ølskat af 1/4–1891 skulle afgiften være 7 kr. pr. td. det første år, siden 10 kr. Stigningen kom imidlertid ikke til at træde i kraft, og regeringen søgte også i 1894/95 om udsættelse på stigningens ikrafttræden. Loven stadfæstedes 10/4–95. Regeringen motiverede det ovennævnte forslag med, at indtægten af ølskatten var langt ringere end ventet på grund af en nedgang i forbruget på 100.000 tdr. efter skattens indførelse. En skattestigning på 40% som foreslået forventedes derfor kun at give ca. 10–11% reelt (Ft. 94/95 till. A sp. 2999 ff).

han gerne have igennem; selv om indholdet blev aldrig så tyndt, så fik man dog ende på den sag. Jeg lovede at forsøge sammen med Berntsen, hvad der kunde gøres ud af den [62]. Den mellemkommunale beskatning synes at være forsumpet. Med tilsyneladende virkning advarede jeg ham imod bygningskatten [63]. Toldkommissionen skulde være en regeringskommission, til hvilken hvert parti underhånden udpegede medlemmerne foruden de fornødne toldembedsmænd [64]. Jeg udviklede med megen styrke, hvorover han blev noget forskrækket, at en stor plan om jord til landarbejdere burde være valgprogram for næste valgperiode, henvisende til England [65].

Det var kendeligt, at han i det hele var noget famlende, havde ikke valgt sit stade eller skabt et program; han syntes at ville afvente valgene, om hvilke vi til slutning forhandlede udførligt, idet jeg advarede imod alle illusioner med hensyn til udfaldet. Desværre kunde et valgkartel ikke sluttes; dertil havde vi endnu altfor lidt at holde os til; der var intet program. Derimod kunde der nok ske hist og her lokale aftaler, hvorved det dog måtte erindres, at det sikkert ikke vil være rett mange venstre-mænd, der vil stemme på en højremand. Det er jo ganske anderledes lett for højre at foretrække en moderat fremfor en radikal. Da jeg bemærkede, at valgene formentlig burde ledes på lignende måde som i 92, svarede han, at det også var i denne forudsætning, at Dinesen var udset til atter at lede højres valgarbejde. Vi talte endelig om forskellige enkelte valgkredse.

Fra dette tidspunkt var min tid mest optaget af en overordenlig vidløftig korrespondance i anledning af valgene. Det var meget arbejde, men lidet opmuntrende, da der kendelig kun var ringe tillid til et godt udfald, hvad der kun altfor vel stemmede med mit eget indtryk. Hvad der i 1892

62] Det omfattende forslag til lov om næringsdrift, der var udarbejdet af en kommission nedsat 21/5-90, var forgæves fremsat i 1893/94 og gennemførtes heller ikke i 1894/95.

63] Der hentydes antagelig til afsnittet (§ 26-40) om ligning på bygningskyld i det forslag til den kommunale beskatning, som indenrigsminister Hørring 5/10-94 forelagde landstinget. (Till. A sp. 2159.)

64] Nedsættelsen af toldlovskommissionen var ikke fremsat som selvstændigt forslag. Derimod søgte finansministeren som ændringsforslag til finansloven 15.000 kr. til kommissionens omkostninger. De radikale havde som underændring stillet forslag om, at af dens 17 medlemmer skulle 7 vælges af hvert af tingene og 3 af finansministeren. (Till. B sp. 787, jfr. Ft. sp. 3505-09.)

65] Bojsen havde allerede 1889/90 forelagt forslag om udlægning af havelodder til landarbejdere. (Vedrørende den engelske lovgivning herom se tillæg 2 i landbokommissionens betænkning 1896.)

meget havde bidraget til det gode resultat, var den stiltiende forståelse, der i mange kredse var mellem vore venner og det moderate højre. Efterat imidlertid forliget var bragt i orden, blev der fra begge yderfløje gjort alt for at sprænge denne forståelse, og det lykkedes kun altfor godt. De forhandlende partier var selvfølgelig ikke blinde for faren og gjorde, hvad man formåede for at modvirke den. De ledende mænd i begge grupper var gentagne [gange] samlede for at træffe lokale aftaler; men da et egenligt valgkartel ikke lod sig gøre uden enten et repræsenterende ministerium eller ialfald et klart program, var der kun lidet at udrette. Ingen af gruppernes ledere kunde på nogen måde disponere over kredsene eller lede vælgerne. Dersom vi f. ex. i nogen kreds vilde have rådet vore venner til at stemme på en højremand, så vilde dette kun have foranlediget radikale sejre i endnu flere kredse. Da således Møns Folkeblad havde tilrådet Præstøerne at stemme på A. Hage, blev det nødvendigt, at jeg måtte skrive en artikel i bladet og tage afstand fra dette råd; men i samme artikel udviklede jeg så det standpunkt, hvorom det endelig var lykkedes at komme til forståelse om med det forhandlende højre i rigsdagen [66]. Vi skulde bestræbe os for at oprettholde forligspolitikken og altså ingensteder stemme på en kandidat, der ikke vilde bygge videre på forligets grund. Ved valg imellem højre og en radikaler opfordrede vi til at opstille og fastholde vor egen kandidat (som i Præstø). Videre kunde vi ikke gå med ledende råd, men det udelukkede dog ikke, hvad der utvivlsomt også skete (Præstø, Svendborg m. m.) at mange af vore venner stemte på moderate højremænd. Det var jo imidlertid vanskeligt at få højre til at indse, at de ikke måtte opstille kandidater i kredse, hvor der var strid mellem os og de radikale, skønt det måtte jo være indlysende, at højre havde lett ved at foretrække den moderate fremfor at bidrage til, at den radikale blev valgt, hvilket dog skete adskillige steder.

I denne kildne stilling spillede radikalerne på Lolland os et slemt puds ved at få vore venner i Saxkøbing til at opstille læge Rørdam som »fælleskandidat« for radikale og moderate imod kapitein Madsen, der havde været særdeles virksom for forliget, ligesom han personlig fra gammel tid havde været min ven. (Han var opdraget på Rødkilde som en fattig dreng, der blev sendt til mig af onkel Jespersen i Utterslev.) [67]. Clausen indså godt det prekære i denne vending, men kunde ikke magte stillingen, og hertil kom, at Rørdam – som det siden viste sig med urette –

66] Møns Folkeblad 17/3–95.

67] Pastor H. A. Jespersen var siden 1832 præst i Utterslev på Lolland. Han var gift med Frede Bojsens faster, Jutta Kunigunde Bojsen.

P. M. Madsen, Halsted, opholdt sig 1865/66 på Rødkilde.

skildredes som en fordækt salonradikaler. Dette vakte en vældig storm i højre, skønt lederne i rigsdagen ikke satte synderlig pris på Madsen, netop fordi han havde været så ivrig for samarbejdet med os [68].

Da der kort efter opstod et lignende forhold i Slagelse, hvor begge venstregrupper vilde forene sig om den af højre så forhadte Peschcke Køedt imod den moderate højremand og eneste håndværker, P. Nielsen, så var dette at ramme højre på det allerømmeste sted. Ved en række brydsomme forhandlinger lykkedes det endelig at berolige oprøret; det var nemlig lykkedes mig ved at kalde redakteur Jensen herind at få ham til at holde inde med bevægelsen i Slagelse, således at han udtrykkelig bemyndigede mig til at erklære overfor højres ledere, at der ikke skulde indgås nogen alliance i Slagelse imod P. Nielsen, dersom højre undlod lignende skridt i andre kredse. Resultatet heraf var, at højres bestyrelse udsendte et cirkulære til deres kredse, hvori de frarådede ethvert skridt, der kunde føre til valg af radikale kandidater, medens jeg skrev et brev til forskellige af vore redakteurer, hvori jeg stærkt anmodede dem om at holde inde med den bladkrig, som forholdene i forskellige valgkredse havde medført.

En stund syntes så stormen at være besværges og nogenlunde forståelse tilvejebragt. Da kom den 30. Marts som lyn fra klar himmel budskab fra Slagelse om, at de alligevel opstillede Køedt i alliance med radikale og socialister. Jensen tilskrev mig et brev, hvori meningen var, at bladets interesse måtte gå forud for andre hensyn, og han var nødt til at følge trop med de radikale [69]! Det var altså et åbent brudd på truffen aftale, og det i et øjeblik, da det måtte se ud, som om jeg havde benyttet det givne løfte blot for at lokke højre til at udsende deres cirkulære for derefter at bryde forudsætningen. Dette var mig noget af det pinligste, jeg i politiske forhandlinger havde oplevet. Jeg havde intet andet at gøre end at erklære overfor højre, at jeg ingen del havde i dette brudd på tro og love, som jeg meget beklagede, men ikke kunde hindre. Jeg nød heldigvis den personlige tillid, at man troede mig på mit ord. Men på den anden side var enhver ledelse af valgbevægelsen fra dette øjeblik umulig;

68] Læge Holger Rørdam vandt ved valget 9/4-95 over kaptajn P. M. Madsen, Halsted, med 3 stemmers flertal (1283-1280).

69] I brevet, der er udateret, skriver redaktør Hans Jensen: ... »Var jeg gået imod, ville følgerne være blevet rent umulige at overse. 1600 vælgere, der gennem 30 år er vant til at slås på livet, lader sig under sådanne omstændigheder ikke styre. I alt fald turde jeg ikke vove dette. Han [Peschcke Køedt] vil jo desuden fuldt blive vor mand, er en god mand og en kraft, vi kan være bekendt at stille op ... Jeg er – det kan jeg forsikre Dem – inderlig ked af at skulle eventuelt volde vanskeligheder, men jeg håber, De kommer over det ... «

hver måtte søge at klare sig som bedst, og kun den sunde sands hist og her i landet hindrede, at radikalismens sejr blev endnu større.

Der er ikke nogen tvivl om, at skaktrækkene i Saxkøbing og Slagelse var arrangeret af den radikale ledelse i København; man vilde forpurre vor forståelse med det moderate højre, og i samme øjemed forsøgte man flere steder en overenskomst med det intransigente højre, hvorom kaptajn Madsen meddelte mig forskelligt. Således havde Slengerik foreslået højre i Nykøbing, at de radikale der vilde skaffe højre sejr over Claussen ved at opstille en radikal kandidat for at splitte stemmerne, og lignende bevægelser var der i flere kredse. På den anden side var en tilsigtet tilnærmelse til os fra nogle af de gamle »15« strandet på vore vælgers modstand. Bertelsen Skalborg havde siden jul jævnlige forhandlinger dels med Neergård, dels med mig. Han mente at have flere med sig (Blem, Kvist, J. Jensen). Det gik ud på, at vi skulde handle i stiltiende forståelse både i rigsdagen og ved valgene med den plan at slutte sig til os efter valgene på basis af reformpolitikken. Bertelsen støttedes ivrigt af sin kone, en født Fåborg, som jeg kendte fra Puggårds. Vi samledes dels hos fru Rée, dels hos mig, hvor de en dag efter jul var til middag. Aftalen var, at jeg skulde søge at standse vore venners agitation imod ham i Halvrimmen, hvor man vilde opstille Plesner. Jeg forsøgte herpå i et langt brev til B.s tidligere første stiller Martin Andersen Ø. Svenstrup, men fik til svar, at de vilde ikke mere have med Bertelsen at gøre [70]; han havde forskærtset al personlig tillid hos vore gamle venner, og jeg kunde jo hellerikke nægte for mig selv, at hans nuværende dobbeltspil ikke var personlig tiltalende. Efter nogle uheldige møder trak Plesner sig dog tilbage; men det var dog herved lykkedes at kvæle strømkæntingen hos de 15, som siden mere og mere måtte gå under åget [71]. På alle punkter savnede valgledeledelsen for vort vedkommende en kraftig hånd og overblik. Noget lå det vel også i, at jeg aldeles ikke kunde deltage i agitationsmøder og tillige i foråret som sædvanlig var syg.

Endelig den 27. Marts kunde jeg for første gang møde i rigsdagen; og dagen svarede til sin ulykkesfortid siden 1889 [72]. Der lå breve fra Møn med allarmende budskab om de radikales rasende agitation, mine ven-

70] Gårdejer Martin Andersen skriver 23/2-95 til Bojsen om J. Bertelsen, at kredsen har mistet tilliden til ham efter hans holdning til forliget og hans forhold til det lokale jernbaneselskab. 16/3-95 spørger han, om Berntsen eller Neergaard vil komme til kredsen og støtte den nye kandidat, justitsråd Henning Plesner, der havde været folketingsmand for Ålborg 1887-92.

71] Proprietær J. Bertelsen blev valgt ved kåring og tabte først kredsen i 1901.

72] Se s. 180 og s. 317.

ner frygtede virkningen og forlangte, at jeg skulde komme hjem for at holde en række kampmøder i den anledning. Kort efter kom der bud ind efter mig, dr. Hørring vilde tale med mig; da lille Mix havde haft et par anfald af halskrampe, var jeg strax ængstelig – og det var som blodet stivnede i årerne, da han meddelte, at min lille yndling var bleven meget syg og øjeblikkelig bragt på børnehospitalet, da hun hvert øjeblik var udsat for kvælning. Da jeg så til hende der, lå hun i et telt med damp, klagende og snappende efter luft imellem krampeanfaldene*. Jeg kunde ikke holde ud at se denne jammer, turde ikke komme der mere. Augusta var der daglig i denne lange, hårde kamp med døden, hvorunder livet dog tilsidst sejrede efter 5 ugers forløb. Under alt dette måtte jeg rejse til Møn til spektakelmøder med en modkandidat, som var under al kritik, et sørgeligt vidnesbyrd om, hvad vælgerne kan lade sig byde [73]. Imellem hvert af de tre møder måtte jeg ligge tilsengs et par dage på det ensomme Rødkilde, trolig plejet af Maren Hansen – og med daglige telegrammer fra lille Mix. Trods en næsten uovervindelig modbydelighed mod disse skændemøder måtte jeg gå i tøjret – og navnlig ved mødet i Borre syntes det næsten at lykkes at stoppe halsen på vrøvlehovederne. Selve valgdagen blev en afgjort triumf for Møns vedkommende såvel i forhandlingen som i afstemningen. Når man ikke medregner Bogø, var radikalerne endogså gået tilbage siden 1881, og mine venner var kende- lig bleven sig selv mere bevidste, så de også uden hensyn til mig vilde arbejde for den moderate politik; der dannedes i denne hensigt på valgdagen en organisation over hele øen med lærer E. Petersen til for- mand [74].

Højre havde vedtaget ikke at stemme; da imidlertid enkelte højremænd som Rosenkrantz og Jensen-Kamp alligevel stemte på mig, blev der derom en heftig strid, der nær var gået til håndgribeligheder, da L. P. Larsen Elmelunde vilde banke dem.

Af enkelte episoder fra denne vinter kan endnu bemærkes: Ved agrarernes overbestyrelsesmøde i Januar indbød vi dem til en selskabelig sammenkomst i Larsens lokale på Sct. Annæplads, hvilket var så meget mere

* Samme aften måtte jeg vise et glat ansigt ved en fest, som fru Rée gav for vort parti på hotel Phønix.

73] De radikale havde opstillet parcellist L. H. Christophersen, Nyborre, men han fik kun 395 stemmer mod Bojsens 1071.

74] Valgresultatet for de enkelte kommuner findes i Statistiske Meddelelser IV række nr. 3 s. 38. »Det forhandlende venstres organisation på Møn« dannedes 10/4-95.

naturligt, som vi i begge disse år havde været bærerne af de agrariske forslag, og agrarerne til gengæld i Marts 94 havde tilsagt os deres ivrigste støtte ved valgene. Det gjorde unægtelig nu et ejendommeligt indtryk, da vi fik det svar, at de fandt det uklogt at samles med os. Imidlertid var der dog nogle, som skammede sig ved dette svar og forbeholdt sig at komme privat, men ikke som agrarer! Ved bordet holdt Jørgen Petersen fra Dalum en tale, hvori han udviklede, at agrarernes leder havde begået »en taktisk fejl« ved sit løfte til os den 30. Marts [75], som de ikke kunde indfri undtagen rent personligt, men ikke som agrarer! Herom udspandt sig en meget skarp forhandling mellem ham og Kl. Berntsen. Jeg afsluttede disputen med at sige, at agrarernes optræden den 30. Marts ikke havde påvirket nogen af vore medlemmer, og at de altså ikke derved havde indvirket noget på forliget. Derimod var der lagt grund for dette ved det store Odensemøde Nov. 93, hvor der virkelig havde været en løftet stemning, der krævede forståelse mellem venstre og højre. Herudaf var agrarforeningen skabt såvel som dens program, og dette grundede dybere end i en øjeblikksstemning, som man bagefter kunde desavouere. Også fra denne side var altså parolen: *Sauve qui peut!* Fra alle sider glæder man sig stiltiende over forliget, men bagefter har man travlt med at fralægge sig ansvaret – nuvel, de bør hellerikke have del i æren!

Den 16. Febr. deltog jeg i udenrigsministerens officielle middag, hvor baronesse RThott glimrede, alle diplomaterne var tilstede samt prinds Christian. RThott præsenterede mig for den Russiske grev Mouravieff – han talte alle Europas sprog – med mig Svensk, om Russernes almindelige store sprogtalent og om kejserindens ankomst [76]. Derefter talte jeg med den Engelske mr. Scott, som talte Fransk – (året efter havde han dog lært Dansk) [77]; prinds Christian kom og afbrød vor samtale, idet han i gemytlighed spurgte mig, hvad det blev til med hans appanage. Jeg måtte da forklare ham, at der næppe vilde være nogen vanskelighed for hans vedkommende som vordende thronfølger, men knuden lå i, at han var knyttet sammen med prinds Valdemar – og sidelinierne er jo et kildent spørgsmål. »Ja, det forstår jeg godt« – sagde han – »så vilde

75] Der henvises antagelig til mødet i rigsdagen mellem agrarbestyrelsen og det forhandlende venstre 31/3–94, hvor agrarerne tilsagde partiet støtte til gennemførelse af forliget og den følgende reformlovgivning (se s. 329).

76] Grev Michael Mouravieff havde været russisk gesandt i København siden april 1893. Som attaché i Stockholm 1866–68 havde han lært sig svensk. – Enkekejserinde Dagmar ventedes til København 23/3–95 bl. a. for at modtage den ny kejserlige yacht »Standard«, der netop var søsat af Burmeister & Wain.

77] Charles Stewart Scott var engelsk gesandt i København siden februar 1893.

jo også alle mine sødskende kunne forlange appanage!« Jeg forklarede dertil, at da hans farbroder netop var meget populær, trykkede man sig ved udtrykkelig at udelukke ham. Claussen havde ved nytårstaflet været flottere, idet han havde ment, at den sag nok gik i orden i næste samling. Ved samme lejlighed gjorde jeg et interessant bekendtskab med direktør [P.] Vedel, med hvem jeg særlig talte om konsulatforholdene og opfordrede til hyppigere at meddele offentligt af konsularberetningerne, hvad også er sket [78].

Mit venskabelige forhold til general Thomsen blev sat på prøve, da han i Oktober var gået ind på at lade Bahnson, der stod udenfor nummer avancere til kommanderende general. De radikale rejste derom en interpellation ledsaget af en misbilligende dagsorden [79]. Skønt jeg vel forstod, at radikalernes hensigt hermed meget mere var at komme T. end B. tillivs, stemte jeg for dagsordenen, dog med min egen motive-ring [80]. Herover var Thomsen en tid noget fornærmet, men det gik dog snart over, og den 6. Jan. kom han på visit hos mig, og jeg gengældte den, uden at nogen af os dog traf den anden hjemme, men vi forstod jo nok, at vi ikke vilde være uvenner*.

Den 24. Jan. havde vi et rett mærkeligt møde i søværnsudvalget, hvor Bahnson nu var medlem [81]. Da diskussionen ikke rett vilde komme igang, tog jeg ordet og udviklede, at jeg erkendte, at der var visse mangler navnlig i maskin- og torpedo-korpset, som burde afhjælpes; men

* T. kom senere og traf aftale om en ordning m. h. t. hærlovens § 138, som siden er fulgt.

78] Bojsen havde haft en væsentlig indflydelse på den ny konsultslov af 15/12-93.

Fra begyndelsen af 1895 begyndte udenrigsministeriet at udsende et udvalg af konsularindberetningerne i trykt form. Fra 1897 udsendtes de som led i Grosserer-societetets årlige handelsberetninger.

79] Dagsordenen lød: »Idet folketinget udtaler sin misbilligelse af, at generalmajor udenfor nummer J. J. Bahnson uden hjemmel i hærloven for en sådan forfremmelse under 23. oktober er udnævnt til generalløjtnant og kommanderende general i første generalkommandodistrikt, går tinget over til næste punkt på dagsordenen.« (Ft. 94/95 sp. 937.)

80] Bojsen udtalte som motivering, at udnævnelsen var i klar modstrid med § 138 i hærloven af 1867, der bestemmer, at officerer uden for nummer ikke kan forfremmes før end de i mindst et år er genindtrådt i tjenesten. Bestemmelsen var imidlertid overtrådt adskillige gange ved udnævnelser; men det kunne ikke danne præcedens i dette tilfælde, hvor det gjaldt hærens allerhøjeste stilling. (Ft. 94/95 sp. 930 f.)

81] Siden 1886 havde regeringen forelagt forslag til lov om søværnets ordning. Udvalget, der nedsattes 1894/95, nåede kun at afgive en beretning. Den radikale Jungersen var udvalgets formand.

pengene dertil måtte indvindes på andre konti, så at udgiften til søværnet i det hele ikke forøgedes. Dette fandt tilslutning fra alle sider, og særlig vakte det opmærksomhed, da Bahnson sluttede sig dertil med den motivering, at det ikke var mere end billigt, at også søværnet kom til at finde sig i nogen reduktion, efterat hæren har måttet tåle den. I øjeblikket var der megen stemning for strax at iværksætte dette, blandt andet opfordrede Korsgård mig til at smede, mens jernet var varmt. Men bagefter synes de radikale at have fået kontraordre, og jeg vilde i øjeblikket ikke forcere denne sag frem.

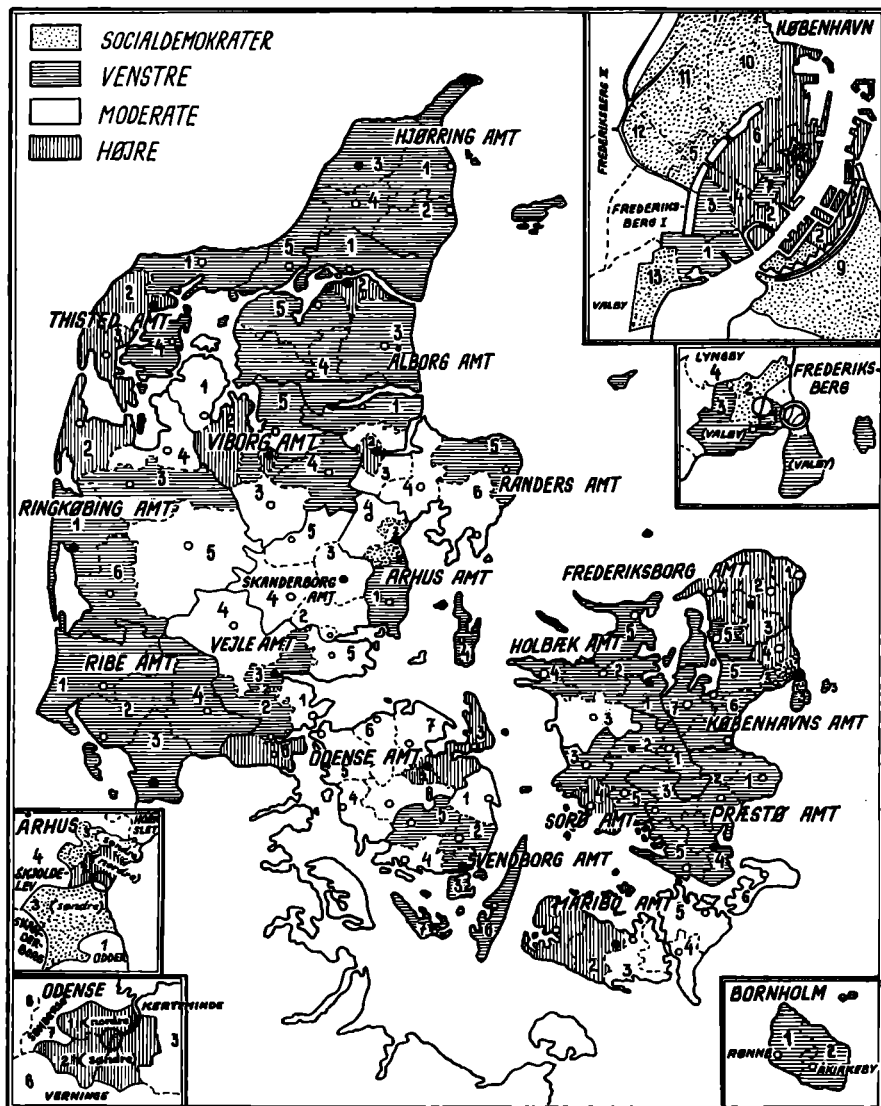
En dag kom minister Ingerslev til mig yderst opragt over, at man i landstinget vilde vælge Villars Lunn istedetfor Hammerich til medlem af havneudvalget [82] – atter et udslag af det intransigente højres misfornøjelse. Han ønskede utvivlsomt, at vi skulde svare ved at vælge Hammerich istedetfor C. Hage, hvad jeg dog frarådede, og han erkendte mine grunde. Han vilde så ordne sagen således, at Hammerich blev kongevalgt medlem. Også her havde det været klogt at følge vinket – og binde Hammerich stærkere til forhandlingspartierne; – men vi var ikke stærke nok dertil.

Endnu i slutningen af samlingen gjorde regeringen et træk, der nærmest var rettet imod os, idet de lokkede ad Københavnerne ved at udsætte ølskattens forhøjelse [83] og ad protektionismen på Lolland og Fyn ved at foreslå en sukkerbeskyttelse, som der dog ikke blev noget af [84]. Overalt manglede der således en klar og bevidst politik, der sigtede på et fælles mål – vaklen til alle sider. Det var derfor uden synderlig fortrøstning, at jeg indtil det sidste sled i en uhyre vidløftig valgkorrespondance. Stillingen kunde have været glimrende ved resolut og klar optræden umiddelbart efter forliget. Nu var forholdene på mange måder forvølede, og udfaldet kunde næppe være tvivlsomt. Valgenes folkedom

82] Ifølge § 10 i lov om anlæg af Københavns frihavn af 31/3–91 skulle hvert af rigsdagens ting vælge to medlemmer til Københavns havneråd. Landstinget valgte Carstensen og Villars Lunn (Lt. 94/95 sp. 576), der fik henholdsvis 32 og 30 stemmer, medens folketingsmand Hammerich, der hidtil havde været havnerådsmedlem, kun fik 2 stemmer. Folketinget genvalgte C. Hage og Harald Holm (Ft. 94/95 sp. 1604).

83] De konservative folketingsmænd Bramsen, Hammerich og Scharling samt den uafhængige venstremand C. Hage forelagde 20/3–95 forslag om udsættelse for 1 år af øltoldens stigning fra 7 til 10 kr. (till. A 94/95 sp. 3223). Loven stadfæstedes 30/3–95. Se iøvrigt s. 401 note 61.

84] Finansminister Lüttichau forelagde 2/3–95 forslag til lov, hvorefter der indførtes en midlertidig forhøjelse af sukkertolden samt udsættelse af stigningen i øltolden. Loven nåede dog kun til udvalg.

Valget 9/4 -95. Ved sammenligning med kortet fra 1892 (s. 221) fremgår ændringerne i valgkredsene efter loven af 24/12 -95. Det forhandlende venstre blev ved valget fortrængt fra Nordjylland, men holdt sig stort set uforandret i Midtjylland og Fyn.

syntes dog at pege på, at skylden ikke lå hos os; trods alt vandt vort parti endogså en lille fremgang ved valgene. Derimod gik det ud over højre i større omfang end visstnok nogen havde tænkt. I forening med

socialisterne vendte de radikale tilbage som overlegent flertal. Ja, de kunde endogså anses for flertal uden socialisternes hjælp [85].

Jeg forbigår alle de vidløftige valgforhandlinger og noterer resultatet således, som det meldtes os igennem telegrammerne ved fællesspisningen hos L. Hemmingsen i Stege. Kl: 11 kørte jeg hjem til Rødkilde med den følelse, at hermed var *foreløbig* min saga ude; men jeg har tilføjet i mine daglige notitser den trøst, at de 5 år, i hvilke jeg har ledet folke-thinget, nok skal mindes i Dansk politik. Jeg havde da også udtalt ved slutningen om aftenen i forsamlingen, at nu vilde der komme en periode, i hvilken jeg vilde blive tilskuer, indtil der opstod ny forhold. Efter en søvnløs nat rejste jeg dagen efter tilbage til København, hvor lille Mix fremdeles svævede mellem liv og død. Trods den noget bittre følelse af at være bleven afskediget, var jeg dog snart klar på, at det skete ikke var den uheldigste udgang. Bedst vilde det have været, om forhandlingspartierne havde vundet en afgjort sejr og vort parti var bleven det relative flertal. Hvis ikke, vilde det være at foretrække, at modstanderne fik flertal og selv kom til at bære ansvaret for deres politik, medens vi fik noget mere handlefrihed. Uheldigst vilde det have været, om forholdet var forbleven uforandret, så at vi selv sammen med højre kun udgjorde et lille knebent flertal, der lett vilde svinde bort. Det uholdbare i det sidste års stilling havde vist sig tydeligt nok. Det var også klart, at det netop var denne udgang, som radikalerne helst ønskede. Bager Marstrand fortalte mig således, at han havde siddet på »Politikens« kontor aftenen før, mens telegrammerne indløb. For hver sejr var Hørup bleven mere og mere urolig, og da halvdelen af thinget var nået, sprang han op og råbte: Nu ikke en eneste fler, ellers går det galt!

Enkelte venlige hilsener fik jeg også; særlig erindrer jeg en overraskelse, da overrettssagfører J. Nathansen kom ud til mig og meddelte, at han vilde skrive i det radikale »Studentenbladet« om valgene til – gunst for det forhandlende venstre; det forbavsede mig af en Jøde. Han havde et meget sundt blik på forholdene, og jeg gav ham en del oplysninger, som han søgte og gennemlæste endogså hans artikel inden den blev trykt, dog uden at rette andet deri end udtrykket »moderationen« [86]. Siden har jeg ikke talt med ham, men vi er »på hat« sammen.

85] Efter valget 1892 havde forholdet været: højre 32, moderate 38, radikale 30, socialdemokrater 2, ialt 102. Med den ny valglov blev forholdet efter valget 9/4-95: 25 højre, 28 moderate, 53 forligsmodstandere og 8 socialdemokrater, ialt 114. De moderate tabte endnu et mandat, da valget i Skanderborg blev forkastet og redaktør Oluf H. Jørgensen ved omvalget blev fældet af en radikal kandidat. I alt fik de moderate 43.000 stemmer mod 63.000 i 1892.

Den bedste støtte som jeg i denne trange tid fik, var en vennegave af partiet, der blev bragt mig allerede den 31. Marts ved Lohmann og Kr. Jensen. Min gamle ven Søren Jørgensen stillede sig ikke mere, og så havde kollegaerne ladet male et portræt af ham og var bleven enige om at forære mig det med den motivering, at »gamle Søren« aldrig havde været skilt fra mig i de 25 år, vi havde siddet sammen i rigsdagen. En ung maler, som også hedder Jørgensen, havde udført billedet, der nu hænger over min pult [87]. Jeg følte, at dette var en *virkelig* venskabs-gave.

Med Krabbe havde jeg en samtale den 16. April, da vi spiste forkost sammen på en kafé. Han følte kendelig sin stilling noget tvetydig. Han var ganske enig med mig i, at målet måtte være dannelsen af et landbo-parti; ikkedestomindre vilde han følge Høgsbro's indbydelse til møde af den »samlede opposition« [88], skønt jeg indbød ham til vort konstituerende møde hos Neiiendam. Han havde dog forladt de radikales møde strax efter de officielle taler og mødte dagen efter ved vor sammenkomst (hos Wittmack) med vore redakteurer. Her holdt han en tale om det parlamentariske system og grundlovsændring. Talen modtoges med en forlegen tavshed – ligesom hængemte toner fra en fjern fortid. Ved bordet tog jeg tråden op og udbragte hans skål, hvorfor han takkede med en varm tilslutning til vor politik, ligesom han også samme dag ved formandsvalgene i thinget havde stemt med os på: Claussen, Bojsen og Berntsen. Vore medlemmer, der havde været noget kritiske overfor hans optræden ved valget på Samsø, bed nu så meget mere mærke i hans tale, der måtte opfattes som en uforbeholden vedkendelse af vort parti og politik, endogså med en næsten beundrende ros. Han søger dog kun sin plads.

Imidlertid var folkethinget beskæftiget med valgbrevnes prøvelse og foretog de over al beskrivelse skandaløse afgørelser, idet man udsatte og efter et års forløb kasserede Skanderborgvalget trods alle foreliggende oplysninger, mens man strax trodsede N. Sundbyvalget igennem. Den rå brutalitet havde magten [89].

86] Studenterbladet 1895 s. 39, 18/4–95. Udtrykket »Moderationen« er rettet til »det forhandlende venstre«.

87] Søren Jørgensen var 1866–95 folketingsmand for Vejle amts 4. valgkreds, Give-kredsen. Billedet findes endnu på Rødkilde. Kunstnerens navn kan ikke nærmere identificeres.

88] Høgsbro skriver 17/4 i dagbogen: »Kl. 11 oppositionens partimøde . . . Krabbe var mødt, men sagde intet. Jeg udtalte, at jeg havde ventet, at han skulle blive min afløser.«

89] I Skanderborg var redaktør Oluf H. Jørgensen valgt med 1033 stemmer mod den radikale gårdejer Jens Sørensens 1021. Imidlertid fremkom talrige klager over

Jævnside gik forskellige private møder. »Den samlede opposition« begyndte med et møde om Onsdagen, hvor man vedtog (efter Bergianernes ønske) forløbige at blive stående i de særskilte grupper. Københavnerne forstod imidlertid, at derved var de afskærne fra at øve nogen indflydelse og (visstnok på foranstaltning af Herman Bing) arrangeredes dagen efter et møde af alle nyvalgte medlemmer, deriblandt også Kjøedt og Rørdam, hvor man besluttede at opfordre Høgsbro til at indbyde »den samlede opposition« for at danne et »venstre-reformparti« [90]. Kjøedt skrev under herpå, men Rørdam vægrede sig og refererede sagen til vort parti om aftenen hos Neiiendam. Han meddelte, at det var de nyvalgte medlemmers opfattelse, at vort parti også skulde indbydes. Vi vedtog da, at isåfald skulde vi modtage den, men en indbydelse til »den samlede opposition« kunde ikke opfattes som henvendt til os, da »oppositionen« visst nærmest var tænkt rettet imod os. Der kom heller ingen anden indbydelse end en notits i de radikale blade således: »O. (o: oppositionen) 19/4 12½ « o: 19. April Kl: 12½, hvorefter selvfølgelig ingen af vore medlemmer mødte. Senere oplystes det, at notitsen også (efter Kjøedts ønske) havde været indrykket i Berl. Tid., men på en så lidet iøjnefaldende plads, at ingen havde set den. Ledernes mening var jo tydelig; man vilde føje Kjøedt og lignende naive sjæle, muligen endog lokke af vore, men udelukke os som helhed. Disse møder førte til, at der endelig om Lørdagen blev stiftet: venstre-reformpartiet af alle de radikale grupper dog uden socialisterne, der kun deltog i partiet som valggruppe.

Kjøedt var medlem af bestyrelsen – og dette efter at han nogle dage iforvejen på vælgermøderne i Slagelse havde erklæret, at han vilde stå udenfor partierne og kun arbejde for toldsagen! Dette budskab slog derfor ned i Slagelsekredsen som et lyn. Det var resultatet af pjalteriet dernede under valgforberedelsen. Herom vidner korrespondancen i disse dage med H. Jensen, der foranledigede mig til en redegørelse i Sorø Amtstidende [91]. Vi var bleven snigløbne, og dette vakte en stærk misstem-

valghandlingen. Ved valgbrevenes prøvelse i folketinget 17–21/4–95 vedtoges det at udsætte afgørelsen, indtil der var foretaget en retslig undersøgelse af valget. I marts 1896 forkastedes valget efter indstilling af udvalgsflertallet (till. B 95/96 sp. 1247–76), og ved omvalget 22/4–96 faldt Oluf H. Jørgensen.

I Nørresundby-kredsen vandt gårdejer A. K. Jørgensen over den moderate kandidat, sagfører J. K. Larsen, med 785 stemmer mod 779. Larsen indgav en klage over valget; den blev imidlertid ikke taget til følge. Folketinget stadfæstede valget 19/4–95 med 57 stemmer mod 46. (Extraord. samling 1895 sp. 79.)

90] Venstre-reformpartiet dannedes 20/4–95. Der valgtes en bestyrelse med Høgsbro som formand og J. C. Christensen som sekretær. (Se Høgsbro II s. 196.)

91] Partiforholdet i Slagelse-kredsen ved valget synes at have været noget uklart

ning mellem vore medlemmer, medens vi få dage forinden havde været samlede til vort konstituerende møde hos Neiiendam i en særdeles frejdig stemning. Her var det bleven vedtaget, at jeg skulde udsende fortrolige opfordringer til i så mange kredse som mulig at danne organisationer for det forhandlende venstre, medens der fra efteråret skulde udgå et ugeblad, »Vort Land« redigeret af H. Holm som partiets organ. Reformpartiet var den limpind, hvorved salonradikalerne binder de dem underlegne landboere til at følge de nihilistiske paroler, medens de andre netop glæder sig over det nu begyndende »reformarbejde« – Dette er illustrationen til titlen »reformdioter«. Jeg sendte strax pr. telegram et varsgo til vore redaktører sålydende: »Afvventende forbehold overfor radikalernes ny sammenslutning, som næppe vil lette arbejdet.«

Socialisterne havde til en viss grad bevaret en særstilling og tænkte sig visstnok muligheden af, at de ved lejlighed kunde blive tungen på vægtskålen ved at bestemme flertallet. Måske stod det i nogen samklang hermed, at Hørdum kom hen og præsenterede den nyvalgte redakteur Winblad for mig, og denne takkede mig for, at jeg i 1885, den dag, der var bleven skudt på Estrup, havde tilkaldt ham på Morgenbladets kontoir og rådet til, at også Socialdemokraten strax skulde tage afstand fra attentatet [92]. Dette hensyn havde de sat megen pris på o. s. v.

Ved afskeden i rigsdagen kom vor ny mand Nielsen Jeksen hen til mig og hviskede mig i øret med et trohjertigt håndtryk: »Mig kan De stole på« [93]! Han kunde visst se på mig, at jeg trængte til pålidelige venner.

1895-96

I et dejligt forårsvejr hvilede jeg ud på Rødkilde i Maj måned, holdende nogle foredrag på skolen. I dagene fra 3.–7. Juni gjorde jeg min sædvanlige grundlovstourné til Høve (Slagelse, Sorø) og Svendborg over

(se s. 404). Høgsbro støttede således ivrigt Peschcke Kødeds valg »skønt han er højremand«. (Høgsbro II s. 195, 4/4–95). – Redaktør Hans Jensen skriver 21/4–95 til Bojsen: ... »Naturligvis er det en frygtelig buk, han [Køedt] har lavet. Oprigtigt talt tror jeg, han er utilladelig naiv. Det fremgår af et brev fra ham i dag --- at han venter sig meget (!) af det nye parti, og at han er ked af, at De og Deres venner ikke mødte ved »oppositionens« møde, hvad måske også havde været taktisk rigtigt.« – Sorø Amtstidende bragte 24/4–95 en artikel af Peschcke Køedt, »Det nye Reformparti«. 29/4 bragtes Bojsens artikel.

92] Se s. 148 f.

93] Jens Nielsen Jeksen var folketingsmand for Skjoldlev-kredsen 1895–1909.

Odense og hjem over Nakskov og Nykøbing, talte med vore venner og redakteurer alle vegne. Mine foredrag er refererede i opbevarede aviser. Fællesspisningen i Svendborg blev til en slags fortsættelse af min jubilæumsfest ifjor. Man afsang Egebjergs smukke sang i den anledning, og jeg takkede for den tilsendte gave.

I mit svar yttrede jeg, at der er to slags mennesker, nogle der egner sig til at føre an til sejr, andre til at dække hæren på tilbagetog. Til de sidste henregnede jeg mig selv. Venstre havde lidt nederlag; alle de tidligere førere var slået, hver på sin vis. Hørup var falden i smørkrigen, Berg havde opgivet ævred, thi en mand i hans stilling lader sig ikke bringe i mindretal på 7–9 mand, uden at han selv vil det således. Holstein havde ligefrem erklæret nederlaget. Stillingen var som ved Øvre Stolk, da budskaberne kom om, at alt var tabt, generalerne faldne. Da stod major Henckel med en reservebataillon bagved byen og svarede på budskaberne: Å sludder! og oprettholdt stillingen, til tabet kunde genoprettes [1]. Dette har været mit forbillede, men nu er min tid foreløbig forbi, og jeg træder atter tilbage i andet geled. Herimod protesteredes der dog, hvortil jeg bemærkede, at der desværre vel nok endnu engang kunde blive en opgave for mig. Godt at være i en sand vennekreds.

Sommeren gik på Møn som sædvanlig med fester hver Søndag af alle slags, og forøvrigt har jeg ført en vidløftig korrespondance for at bringe »organisationen af partiet« istand; det går trøgt, men efterhånden får jeg dog vore egne valgkredse ordnede og tillidsmændenes navne indførte i en protokol [2].

I Juni måned hørte jeg, at »telegrafisten« Sinding Christensen var kommen hjem fra Amerika og strax arresteret og tiltalt for sin kæltringestreg ifjor. Det er dog sket uden foranledning fra min side, da den hele snavsede affære har mistet al interesse, efterat J. K. Lauridsen er ude af sagaen [3]. Skulde det mon også være for ikke at skaffe mig bryderi, at politiet endikke har underrettet mig om sagen, men endog har stævnet H. Holm i mit sted og ladet denne på mine vegne give afkald på erstat-

1] Under slaget ved Isted blev den venstre danske flanke pludselig angrebet og måtte vige, hvilket gjorde stillingen kritisk. Major F. F. Henckel reddede imidlertid situationen med sin bataillon. Ifølge Biografisk Leksikon var hans udbrud ved den lejlighed ikke »sludder«, men: »Vi vil Guds død frem!«

2] Den nævnte protokol er ikke bevaret. Se i øvrigt brev nr. 63 note 1 i Tre Venstremænd.

3] Om telegramaffæren se s. 355 ff. Sinding Christensen dømtes 26/10–95 til 4 x 5 dages fængsel på vand og brød. J. K. Lauridsen lod sig ikke genopstille ved valget 9/4–95.

ning; hvad jeg ikke har noget imod, men det er dog en kurieus procedure. Fyren fik sig nok noget vand og brød.

I Oktober måned opholdt jeg mig alene i Kbhvn. på hotel Union, da vi først den 1. Nov. kunde flytte ind i den ny lejlighed Kronprindsesse-gade 40, I. Nu viste sig virkningen af valgene i en mærkelig forandring af den hele politiske stilling. Det »unge højre« havde fået J. Scavenius hjem fra Frankrig og begyndte strax felttoget mod alle forhandlingsmændene, og de syntes hurtig at skulle sejre. Regeringen famlede. Ved et møde i Odense sidst i September lod den Bardenfleth erklære, at regeringen nu vilde »stå frit«, det vil sige tage afstand fra os for at takkes de radikale [4]. »Stå frit« blev øjeblikkets stikord, som vi naturligvis også svarede med fra vor side. Ved et hovedmøde, som det unge højre foranstaltede i Roskilde, nægtede højres forhandlingsmænd at deltage, så indbyderne kunde ikke engang få en rigsdagsmand til dirigent. For at forsone parterne rådede RThott grev Scheel til at påtage sig dirigentposten, men dette strandede på protest fra højreforeningens formand dr. [L.] Toft. Mødet blev således rent Scaveniansk [5]. Men det varede ikke længe, inden det gamle højre krøb til korset af frygt for »de unges« agitation til delegeretmødet, som de havde trumfet igennem. Landsthingsflertallet gav tonen an ved at vælge Estrup til partiformand, efterat Moltke »frivillig« havde veget pladsen [6]. Endnu knipsede man i lommen ved at nægte at deltage i det af Scavenius arrangerede festmåltid, men samtidig førtes underhandlinger, der ledede til almindelig underkastelse på delegeretmødet, således at alle de ledende forhandlingsmænd trak sig tilbage fra bestyrelsen, medens der indrømmedes det unge højre at besætte halvdelen af repræsentantskabet. Scharling blev formand og Scavenius næstformand. Ved festmåltidet mødte ministeriet, og RThott underskrev kapitulationen ved at udbringe Estrups skål som enhedsmærke!

Således var altså nu reaktionen gennemført i højre, provisoristerne var atter ovenpå, dog med den forskel fra før 94, at de ikke længere havde evnen til at følge deres lyst; mængden af det menige højre, navnlig på landet, fulgte ikke længere med, og de vilde sikkerlig nærme sig os endnu mere, hvis den ny kurs længe skulde fortsættes. Jeg formoder, at regeringens fuldstændige kulbøtte ikke er sket, uden at den har haft visse vink fra venstre-radikalerne om imødekommen på betingelse af, at regeringen

4] Bardenfleths tale i Odense er gengivet in extenso i Berlingske morgenavis 20/9-95.

5] Om Roskilde-mødet se Politiken 23. og 24/9-95. Kommunalæge dr. med. Lars Toft var formand for Københavns Arbejder- og Vælgerforening fra 1886.

6] Se artiklen »Formandsvalg i Landstingets Højre« i Berlingske aftenavis 21/10-95.

endelig vilde bryde med os og det forhandlende højre. Man mente, at forståelsen gik på anden hånd gennem C. Hage og Alberti. Samtidig foregik en genoprejsning af venstres provisorister, de Københavnske radikale, særlig Hørup, der valgtes til statsrevisor tilligemed Madsen-Mygdal.

Forberedelsen til dette valg bragte mig i forhandling med Høgsbro, Bertelsen Skalborg og andre, for hvem denne skål dog var for bedsk [7]. Også Alberti gjorde modstand en stund, men som det syntes kun for i yderste øjeblik at falde fra og således blive den, hvem Hørup skyldte sin oprejsning. Han satte kronen på værket ved under de radikales redakteurgilde at udbringe de ny statsrevisorerers skål! Hørup svarede herpå rett spydigt og træffende: »Når højre nu ser til Køgekredsen, må de græde; når venstre ser til den, må de le!« – »Jeg griner med!« indskød Alberti. Samtidig holdt højreforeningen sin stiftelsesfest, hvor Nellesmann rådede til at støtte sig til København og købstæderne, og hvor provst Bjerre efter Nationaltidendes referat – angreb det forhandlende venstre, medens han dog bagefter sendte mig en hilsen, hvorved han ikke vedkendte sig referatet, men henviste til Berl. Tidendes gengivelse, hvorefter han dog havde anerkendt min personlige »patriotisme« [8]. Fra begge sider synes der således at lyde et: væ victis! overfor os. Det kunde synes, som om 5 års arbejde nu var spildt. Selve forliget tør man dog næppe angribe i gerning, men den frugt, som jeg har lagt en hovedvægt på, at de radikale og nihilistiske skrålhalse på begge fløje var bleven distancerede, den er tilsyneladende forspildt – og en fornuftig politik støttet til landboerne er atter sat i stampe. Dog gror der ett og andet op i stilhed, og selv de tilsyneladende sejrherre formår ikke at få virkelig klang i rabalderen, men må sejle under reformflag.

Den eneste af vore mænd, som man formåede at ramme personligt, var Harald Holm, hvem det gjorde mig meget ondt for. At han blev kastet som statsrevisor var en nemesis over Høgsbro. Imidlertid var stillingen som seminarieforsøger i Jonstrup ledig; hertil egnede sig H. for-

7] Se Høgsbros dagbøger II s. 197–208. Høgsbro, der ønskede H. Holm genvalgt som statsrevisor, reagerede stærkt imod, at Hørup indstilledes til posten; men Bojsen rådede ham til at lade stå til, idet han mente, at der ved afstemningen ville falde så mange fra, at Holm trods alt ville blive valgt – hvad dog ikke skete.

8] Nationaltidende gengav 10/11–95 det pågældende sted i provst Bjerres tale således: »Hvad der opnåedes ved forliget, ville højre også have opnået på anden måde, men indrømmes måtte det, at der til grund for forliget fra fleres side lå fædrelandskærligheden . . .«

Berlingske Tidende (aftenudg. 11/11–95) refererede: »Hvad vi nåede ved forliget, ville et eller andet parti dog senere være blevet nødt til at indrømme os, men der var dog ganske vist patriotisme med i spillet, da Bojsen . . . sluttede forliget.«

trinlig, og jeg rådede ham til at søge den, skønt han selv mente, at han da måtte forlade rigsdagen, hvad jeg dog ikke mente var fornødent, om end han måtte indskrænke sit arbejde her [9]. Han talte da med Bardenfleth derom, men efter nogen drøftelse i ministerrådet bragte B. det svar, at vel erkendte han Holms kvalifikation til stillingen, men han kunde af politiske grunde ikke få den, da det kunde se ud som belønning for hans deltagelse i forliget! Da H. meddelte mig dette svar, gik jeg strax til B. og spurgte, om svaret var rigtig opfattet. Da jeg bemærkede, at jeg havde grund til at tro, at der ikke kunde være tale om nogen, der var bedre kvalificeret end H., svarede B. først spidst: Det kan De jo ikke vide! men indrømmede dog, at Holm havde havt rett til også at forstå ham således. »Det er altså af politiske grunde, at H. ikke får Jonstrup?« – »Ja – De kan jo nok forstå, at det lett vilde få udseende af en politisk belønning!« – »Ja, jeg ønskede kun at vide, om H. havde forstået svaret rigtigt, da det jo så også på en måde vedkommer mig og mit parti!« – hvorefter jeg vendte mig og gik; jeg nægter ikke, at jeg var meget opbragt. Så vidt var det altså kommen, at deltagelse i forliget er en hindring for ansættelse af vore bedste mænd. Kort efter blev pladsen besat med en ganske ung mand uden særlig fortjeneste [10]. Siden søgte jeg også forgæves at skaffe Holm en lønnende beskæftigelse som revisor ved den ny marmorforretning gennem Chr. Anker, hvorved han kunde bevares for rigsdagen [11]. Derimod lykkedes det ved Neiiendams hjælp at få istandbragt en udvidelse af Holms gæstehjem, så det må kunne give bedre udbytte [12].

I foråret havde det været bestemt, at han skulde udgive et ugeblad »Vort Land« med støtte af provindspressen; Krabbe havde deltaget i det møde, hvor det besluttedes. Holm havde imidlertid stadig betænkeligheder på grund af sine erfaringer med »Dansk Folketidende« [13]. Da

9] Holm skriver 29/10-95 om stillingen på Jonstrup: »Jo mere jeg tænkte derover, des mere lyst fik jeg. Thi lige så glad jeg var, da vi ved forliget fik taget jordbunden bort fra yderlighedernes politik og lagt grunden til en sund og rolig udvikling, lige så led er jeg efterhånden ved den gang, politiken siden har taget.«

10] Samtalen fandt sted 9/11-95 – sml. Høgsbros referat af den (II s. 211). Som forstander for Jonstrup udnævntes 18/11-95 Stig Bredstrup.

11] Chr. Anker var broder til Bojsens første hustru Karen Anker. Han oprettede 1895 en større sten- og marmorbrudsvirksomhed, delvis finansieret af Landmandsbanken. (Se Norsk biografisk leksikon.)

12] Københavns højskoleforening havde et gæstehjem i Helgolandsgade, oprettet 1887, for hvilket Holm var leder.

13] Sofus Høgsbro overlod fra omkring 1880 redaktionen af Dansk Folketidende til svigersønnen, der ledede det, indtil bladet i 1883 gik ind.

overraskedes vi pludselig ved meddelelsen om, at Krabbe fra 1. Oktober vilde starte et dagblad »Folk og Land« med kand. Fåborg som redakteur, »garanteret af Christopher Krabbe«. Som følge heraf indstillede Holms blad, da man ialfald måtte formode, at Krabbes blad vilde gå i lignende retning, om end dets start var besynderlig [14]. Bladet udkom virkelig 1. Oktob. og fortsattes om vinteren, men det var så forbavsende tyndt, at det strax stempledes som »Fåborg Folketidende« og standsede om foråret efterat have kostet Krabbe mange penge, hvad han ikke økonomisk kunde tåle og visstnok hellerikke politisk, da han led skibbrud med hensyn til selvstændige politiske planer og strax efter gik til Canossa. I vinterens løb opretholdt han en stilling uden for partierne, og jeg nærede fremdeles den tanke, at han vilde bevare sin plan om et landbo-parti. Da reformpartiets første samling fik et så ynkeligt udfald, og da vi til slutning skulde have en lille afskedsfest hos Neiiendam, vilde jeg indbyde ham til at deltage heri. Jeg yttrede da en dag til ham, at han vel ikke i længden kunde være tjent med en stilling udenfor partierne, hvor han intet kunde udrette. »Nej« – sagde han – det havde han også tænkt på; men spørgsmålet var jo så, til hvilket parti han skulde slutte sig!! Da vendte jeg mig om uden at svare; men samme dag havde han allerede meldt sig ind i »reformpartiet«! og standsede derved den gæring, som allerede var ifærd med at opløse sammenklistringen. Denne kulbøtte vakte en naturlig harme blandt vore partifæller, og forklaringen er mig fremdeles en gåde. Den almindelige opfattelse var, at han har ment, at denne vending var en genvej til ministerpladserne. Jeg har snarere forklaret mig det som et fortvivlet skridt på randen af økonomisk ruin, foranlediget ved bladets krak. Han yttrede en dag, at det var ham en trøst, at ingen andre end han led tab ved bladets fald.

Af korrespondancerne ses, at Jørgen Lund fremdeles ønskede at bevare et venligt forhold til mig; jeg har det indtryk, at hans fremskridende nervøsitet stammer fra ond samvittighed [15]. Fra en anden ældre radikaler, P. C. Zahle, findes et interessant brev af 19. Aug. 1895 til min

14] I midten af juli bragte venstres blade annoncer om det nye blad, hvis navn, Folk og Land, vistnok egentlig var tænkt som navnet på H. Holms blad. (Se Høgsbro II s. 202, 17/7–95.) Holm var 22/8–95 på Rødkilde og forhandlede med Bojsen om bladet; men da Bojsen ikke mente at kunne skaffe en garantisum på 3.000 kr., som provinsredaktørerne skulde påtage sig, opgav Holm bladet helt og skrev 27/8–95 derom til Krabbe.

15] I et langt brev af 25/5–94 forklarer Jørgen Lund, Næstved, hvorfor han som folketingsmand sammen med de 15 stemte imod forliget. Senere breve fra ham kan ikke findes i arkivet.

fødselsdag, hvori han opfordrer mig til at sætte mig i spidsen for et nyt parti af – højskolefolk [16]!

Et andet pudsigt træk fra den radikale verden kom frem i anledning af en sammenkomst hos Carl Moltke's søn, grev Adam Moltke (Nütschau, som Københavnerne kalder for »Natsjov« i anledning af hans forhold til natmissionen) [17]. Han havde indbudt professor Westergård, grosserer Werner og rigsdagsmændene Hammerich, Blem, Anders Nielsen og mig for at rådslå om foranstaltninger til indskrænkning af drikkeriet. Jeg anbefalede dem da den Norske lov, der overlader en almindelig folkeafstemning, hvori kvinderne deltager, at lukke eller indskrænke brændevinsudsalg i kommunerne [18]. Denne tanke vandt alles livlige tilslutning, og der skulde da indbringes et lovforslag derom. Det var imidlertid kendeligt, at de radikale medlemmer ønskede at undgå min deltagelse, og det bestemtes da, at de selv skulde rejse sagen i finansudvalget ved samråd med Hørring. Der hørtes dog ikke siden videre herom.

Et karaktertræk af Jens Busk. Tidligere folkethingsmand Lars Larsen var i nød, og det var lykkedes mig ved forhandling med marineministeren at skaffe ham en lille ansættelse som skriver på orlogsværftet. Busk havde fået nyss herom og kom hen til mig og fik meddelt, hvor L. Larsen skulde henvende sig, og med den oplysning løb han strax til manden. – Det skulde jo være Busks bedrift!

Overfor den megen fjendtlighed fra alle sider var vore medlemmer ved mærkeligt godt mod. Ved sammenkomster først hos Neiiendam og siden 22. Nov. hos mig forhandlede stillingen. Vi var på det rene med at bevare vor holdning uforandret, ikke bejle til nogen side, men virke ved de dygtigst mulige indlæg i debatten, hvor vor overlegenhed var så umiskendelig, at det øjensynligt gjorde et visst indtryk på adskillige ny medlemmer. Også vi kunde benytte vor fri stilling, men der var dog ingen stemning for en antydning af N. J. Larsen om at optage en skarpere og mere negativ opposition. Senere har ingen stærkere end L. erkendt rigtigheden af efterhånden at lede regeringen til at fremme vor vilje. Da jeg nu engang var bleven som den røde klud for mange ellers rett skikkelige

16] P. Chr. Zahle, præst i Vallensved, folkethingsmand 1853–81, sendte brevet 19/8–95 i anledning af Bojsens fødselsdag 22/8. Brevet er også omtalt s. 96.

17] Antagelig den i 1893 oprettede mission blandt hjemløse mænd i København, kaldet Natmissionen, for hvilken grev Adam Moltke Nütschau var formand. (P. Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie (1851) I s. 190.)

18] Ved stortingslov af 24/7–94 kunne kommunerne udskrive folkeafstemning mellem alle over 25 år, hvorvidt kommunen skulde have totalt spiritusforbud, eller salget skulde overlades det s. k. samlingsmonopol.

tyre, bad jeg mig fritaget for alt udvalgsarbejde, men skulde til gengæld følge med alle udvalgene og give de råd, som jeg kunde. Vore medlemmer kom også jævnlig og drøftede sagerne med mig enkeltvis. Ved mødet den 22. Nov. holdt jeg et foredrag om stillingen, som Holm benyttede til en bladkorrespondance. Vi gennemgik organisationsprotokollen, som endnu ikke var komplet. Det mærkedes atter nu, at enkelte rigsdagsmænd egentlig nødig leverer navnelister på tillidsmænd i deres kredse. Istedetfor den noget ensformige skåldriking samlede vi efter bordet til en meget hyggelig samtale. Neeiendams var med.

Forhandlingen i folkethinget var kendelig afdæmpet. De radikale var åbenbart noget generet af deres flertal, som gav dem ansvaret. Se f. ex. debatten ved 1ste behandling af finansloven mellem Chr. Stadil og mig om »pianisten« [19]. Dog fik jeg i begyndelsen af December en heftig polemik med Stadil og Bramsen om ulykkesforsikringen. Br. vilde ganske kuldaste de beregninger, hvorpå arbejderkommissionen i sin tid havde bygget sit forslag, der i 1891 nær var bleven gennemført, men som det dog lykkedes Berg at standse [20]. Jeg henvendte mig da til beregningernes forfattere, sygekasseinspektør Sørensen, som var på tilhørerpladsen, og professor Westergård, som jeg søgte i hans hjem. Begge hævdede rigtigheden af beregningerne, og W. bekræftede det yderligere i brev til mig efter at have undersøgt sagen påny [21]. Hertil kunde jeg altså støtte mig; men det er mærkeligt nok, at ingen af dem offentlig har forsvaret deres arbejde. Også de frygter nok for at lægge sig ud med de ny magthavere, og siden forstod jeg på Sørensen, at han nu ønskede at støtte de

19] Ordsiftet fandt sted 15/10-95. J. C. Christensen talte om Bojsen og forliget og mindede højre om historien fra the wild west, hvor der i en saloon stod på et skilt: »Skyd ikke på pianisten, han gør sit bedste!« og fortsatte: »Jeg tror, der er al anledning til at minde højre om den historie. Jeg tror ikke, at der er nogen grund for højre til at være så vranten og gnaven på de moderate, som der er tegn til, at de har været i denne sommer. Jeg tror, at deres kampfæller har gjort det så godt, som de kunne, og hvad skal man så forlange mere.« (Ft. 95/96 sp. 87 f.) Bojsen svarede (sp. 105) med at anerkende Christensens betragtninger, «som var meget velvilligt stillede overfor mig og mine venner».

20] J. C. Christensen forelagde 1895/96 et af Christen Berg fremsat forslag om arbejdernes forsørgelseskrav efter ulykkestilfælde. I en lang tale (Ft. 95/96 sp. 2165-81) forsvarede Bojsen regeringens forslag fra 1890/91, som Berg og store dele af højre var imod. Ludvig Bramsen var forsikringsdirektør og havde skrevet flere piecer om ulykkesforsikring. Kommissionen vedrørende sygekasser og ulykkesforsikring afgav betænkning 4/7-85 (først trykt 31/10-87).

21] Professor Harald Westergårds brev af 9/12-95 er bevaret. Striden drejede sig navnlig om de samlede omkostninger ved en tvungen ulykkesforsikring. Bramsen mente, at kommissionens beregninger heraf var alt for lavt ansat.

ny forslag. Jeg har da herefter gentagende gange efterlyst sagen og spurgt, om en officiel regeringskommission virkelig har ført rigsdagen bag lyset ved sin statistik; men har intet svar fået [22]. Nu går strømmen i retning af at udelukke landbrugets arbejdere. På grund af min optræden i denne sag henvendte socialdemokraterne sig til vor udvalgskommitté, N. Jensen, for at få mig sat ind i udvalget; men jeg fastholdt min stilling ikke at indtræde i noget udvalg.

Da radikalerne både i København og Århus vilde benytte Tschernings 100års fest til reklame for sig i den falske tro, at de kan tage T. til indtægt [23], gik jeg ind på at følge en indbydelse fra Tschernings gamle venner i Skanderborgegnen, hvor der i Skanderborg holdtes en vellykket mindefest 12. December. Min festtale er gengivet i bladene efter mit manuskript, som Emil fik i Horsens [24]. Efter talen kom de radikales ordfører ved valgene, pastor [H. A.] Hansen i Blegind, til mig og udtalte sin tilslutning. Han føjede forresten til, at han i grunden havde været glad ved forliget, kun syntes han, at det var købt lidt for dyrt. Sin optræden siden forklarede han da således: Jeg beder en mand om at købe mig en hest, jeg får den, er godt tilfreds med den og betaler den, men da jeg synes, at manden har givet 20 kr. for meget for den, vil jeg ikke bruge ham som kommissionær en anden gang! Denne historie er visst betegnende for den naive radikalisme.

En noget tilsvarende om end mindre naiv udtalelse fik jeg nogle dage efter fra provst Bjerre, som jeg traf på en spadseretur. Han erkendte, at ministeriets uheldige sammensætning var skyld i valgnederlaget. Han havde netop nylig beklaget dette overfor Nellemann og hævdede, at der skulde være dannet et koalitionsministerium til at lede valgene. N. havde da svaret: »Bojsen vilde jo ikke, og Neergård er da for ung!« Jeg bemærkede, at dette jo kun var udflugter; jeg havde ganske visst forbeholdt mig at være fri, men der var jo kræfter nok at få frem, både Neergård, Larsen og Holm. Forøvrigt fortalte han, at Estrups første optræden netop havde ramt ham. Han havde nemlig ved et besøg i Sorø prælet af, at han kunde skaffe flertal i landstinget for selvstændige kvinders kommunale stemmerett. Foranlediget heraf havde min søster Jutta formået H. Holm til at fremsætte et sådant forslag [25]. Da dette kom op i lands-

22] Se videre s. 440.

23] Ideen om en mindefest for Tscherning udgik fra Marcus Rubin, der skrev desangående til Høgsbro 8/6-94. (Se Høgsbro II s. 199 og 213.)

24] Talen findes i redaktør Emil Bojsens blad, Horsens Folkeblad 13/12-95. Manuskriptet findes i Frede Bojsens arkiv.

25] Jutta Bojsen-Møller, Bojsens ældre søster, enke efter pastor F. D. Møller, var

thinget og skulde til første behandling, sammenkaldte Estrup for første gang et partimøde og forlangte, at de skulde følge ham og nægte forslaget videre fremme [26]. Bjerre søgte ganske visst at værgе det, men alle hans fornenlige meningsfæller faldt fra ham og lovede at følge Estrup; Bjerre selv fik dog lov til at stemme for loven, men kun på betingelse af, at han intet måtte sige i thinget! Dette var første knald af kanepidsken. Forøvrigt arbejder han for skoleloven.

Forslaget var vel forberedt, men indeholdt ikke noget væsentligt fremskridt undtagen forbedrede lønninger. At maximum af børneantal sættes ned fra 100 til 70 berører kun få skoler, idet dette tal i regelen allerede er gennemført. Dog vilde endnu 2–300 skoler rammes deraf [27]. I vort parti som blandt bønderne i almindelighed var der ikke megen stemning for en sådan lønningslov, sålænge der ikke blev udrettet noget i skattereformerne [28]. Jeg vilde gerne unde lærerne en lønningsforbedring og vilde derfor hellere samle modstanden på et andet punkt, det ganske urimelige statsbidrag af 170.000 til København. Jeg oplyste derom i vort parti, at Kbhvn. nød en mængde begunstigelser, og særlig havde den fået statsbidrag af 96.000 kr. kapitaliseret udbetalt i 1867 [29]. De reformerte, der ledes af skolelærere og Københavnerne, kastede sig med iver over denne lov, som skulde være hovedudbyttet af samlingen. De frafaldt efterhånden næsten alle deres fordringer under lovens be-

1894–1910 formand for Dansk Kvindesamfund. I et brev til Bojsen 28/7–95 redegør provst J. J. Bjerre for sin stilling til forslaget.

26] Holm og Højmark fremsatte forslaget om kvinders valgret ved de kommunale valg 26/10–95. Folketinget havde allerede i 1887/88 vedtaget et enslydende forslag, der var standset med en dagsorden i landstinget. Dette skete også nu, idet landstinget vedtog, at »det hverken vil være i samfundets eller kvindernes interesse, at der tildeles disse valgret.« (Lt. 95/96 sp. 545 og 586.)

27] Ved skoleloven af 1856 § 1 blev elevtallet i den toklassedelte skole på landet fastsat til højst 100 børn. Ifølge en til lovforslaget 1895/96 vedføjede tabel (till. A sp. 1927) var der i 1894 stadig 624 skoler, hvor een lærer underviste mere end 70 elever og 221 skoler, hvor læreren havde over 80 børn. Den nye bestemmelse ville altså ramme 845 skoler.

28] Forslagets § 9–19 fastsatte lønninger for samtlige kommunalt ansatte lærere.

29] Københavns kommune havde gentagne gange søgt om statstilskud, men regeringen havde hidtil afslået det. Da forslaget 95/96 forøgede tilskuddet til de øvrige kommuner stærkt, mente man, at også København burde tages med. (Till. A 95/96 sp. 1922.) Beløbet, 170.000 kr., var beregnet proportionalt ud fra den betragtning, at København underviste 33.000, det øvrige land 259.000 børn.

Ved tillæg af 1864 til Monrads skolelov af 1856 blev der for første gang ydet tilskud fra staten til friskoler. I medfør heraf søgte Københavns kommune om et sådant tilskud, hvilket blev ydet i samlingen 1866/67.

handling og overstemte os med de 170.000 kr. Vore medlemmer fulgte dog med til det yderste, skønt stemningen i partiet blev mere og mere bitter overfor den ynkelige forhandling, der dog endte med fiasko, fordi lederne tilsidst ikke turde tage skridtet fuldt ud og indrømme den bestående praxis ved lærerkaldelsen [30].

Ligeså planløst og vaklende var deres ledelse af finanslovforhandlingen. Det er klart, at de ved at gå ind på det store pantserskib og fæstningsvedligeholdelsen lett kunde have skaffet sig overenskomst om en endelig finanslov [31]. Ikkedestomindre lod de trods disse indrømmelser finansloven drive i fællesudvalg med strid om nogle småbevillinger. Da partiet delte sig i striden om bevillingen til fæstningen, var det med virkelig tilfredsstillelse, at jeg så flertallet nu anerkende kendsgerningernes politik og bekæmpe frasernes ordskvalder [32]. At man så glat gik ind på den ny større skibstype, har måske sin psykologiske grund i, at det ved det sidst byggede skib »Skjold« lykkedes os at gennemføre en mindre type, som skulde have været fremtidsmodellen (under 3 mil. kr.) og gjort kampskibene til et flydende artilleri [33]. Desværre må det sikkert nu betragtes som fantasi at tænke på en søgående kamp i Storebælt. Under krig vil sikkerlig intet kampskib forlade Københavns rhed. Kun nogle torpedobåde kan tænkes at ville forsøge at forurolige fjenden i bælteerne. Sammendragningen af forsvaret om København vil, som jeg alt i 1883 har forudsagt, uundgåelig medføre denne konsekvents for flådens vedkommende [34].

30] Ifølge lovforslagets § 9 foregik lærerkaldelsen ved, at skolen blandt ansøgninger måtte udskyde $\frac{1}{3}$. Af resten, mindst 6 ansøgninger, måtte kommunalbestyrelsen udtage 3, som skolen måtte vælge imellem. De radikale ønskede kaldelsen helt lagt i hænderne på en udvidet skolekommission, om hvis organisation de fremsatte ændringsforslag (till. B sp. 602 og 619). Forslaget endte i fællesudvalg, men der nåedes heller ikke her til enighed. Se Bojsens opfattelse i Tre Venstremænd brev nr. 67.

31] På finanslovens § 23 C I krævede marineministeren en første bevilling på 200.000 kr. til bygning af et mindre panserskib. På § 23 Kk var i overensstemmelse med forliget 1894 forlangt 39.000 kr. til vedligeholdelse af Københavns nye sø- og landbefæstning. (Till. A sp. 1387 og 191.)

32] Ved afstemningen om fæstningsvedligeholdelsen 1895/96 (Ft. 95/96 sp. 3132) skilte 9 radikale sig ud af venstrepartiet og stemte med socialdemokraterne mod bevillingen, skønt J. C. Christensen (sp. 3077) havde anbefalet partiet at stemme for den.

33] Som et led i det lovkompleks, der udgjorde overenskomsten mellem det forhandlende venstre og højre 1891/92, var Bojsen gået ind på bevilling til panserbatteriet »Skjold« (se s. 213 f).

34] Synspunktet er fremsat i folketingets betænkning om befæstning 1883/84. (Till. B sp. 1642.)

Da flertallet øjensynlig drev for vind og vove uden ledelse og uden at kunne udrette noget, gik det efterhånden op for regeringen, at der ikke kunde opnås noget ad den vej, og det varede således ikke længe, inden det viste sig, at den »fri stilling« ikke havde nogen praktisk værdi. Den første antydning heraf fik jeg ved den officielle middag hos RThott den 29. Febr., hvor Stadil og Trier var med som viceformænd. Jeg havde da en længere samtale med RThott, for hvem flertallets adfærd nu var en gåde. Finansloven drev nu planløst ind i fællesudvalg, og dette, sagde RThott, vilde tage tid. »Nå, »vi« (o: regeringen og vi) kan jo kun sætte pris på, at man kommer til at benytte en midlertidig finanslov og derved vise, at »vi« havde handlet rigtigt i 1894« [35]. Dette var en anden melodi, end der hidtil havde lydt i denne samling, og lidt efter lidt genoprettedes den gamle forståelse mellem regeringen og os samt de moderate i højre.

Medens jeg aldrig deltager i privat selskabelighed, møder jeg dog, hvor dertil er knyttet nogen politisk betydning. Den 6. Februar fejrede Neiiendam sin 60årige fødselsdag med et flot gilde på Phønix, hvor han havde samlet politiske venner, også en del tidligere venner fra den radikale side, Schandorph, Carl Mikkelsen [36], Heegård med koner. Jeg holdt fest-talen for Neiiendam som »det store barn«, den »selfmade man« – »helt igennem« Neiiendam, »figurstenen«, den 60årige olding og vores alles ven; hvilket optoges med meget bifald. Bagefter morede Larsens sig over, at jeg havde vundet de radikale fruer. Megen lystighed og dans. Til slutning kom Schandorph med sit Karl den førstes hoved, et angreb på Carl Ploug, som Neergård forsvarede dygtigt [37].

Den 26. Febr. var der gilde hos R. Claussen; jeg gik tidlig hjem, men de andre svirede til Kl: 2, da gildet afbrødes ved, at der udbrød ild i forstuen, som dog slukkedes, efterat nogle frakker var spolerede.

Dagen efter var jeg til middag hos bager Marstrand, hvor jeg havde en interessant samtale med rigsarkivar A. D. Jørgensen. Jeg ankede over, at han i sin skildring af Christian 8de benyttede kilder – kongens dagbøger – som ikke er tilgængelige for andre. Han indrømmede rigtigheden, at kun han alene havde kongelig resolution for at benytte dagbøgerne; men han mente kun at have benyttet deres indhold af offentlig interesse

35] I rigsdagsbeslutningen af 1/4-94 punkt 1 foreskrives ordlyden af den midlertidige finanslov, som regeringen skal forelægge, såfremt behandlingen af den ordinære finanslov ikke er tilendebragt.

36] Kan ikke med sikkerhed identificeres. Muligvis hofjuveleren Carl Michelsen.

37] D. v. s. tvangstanke. I Dickens' roman »David Copperfield« optræder en person, Mr. Dick, der næsten ikke kan tale om andet end om den halshuggede kong Carl I's hoved.

og ganske upartisk [38]. Han fortalte endvidere, at hans gunstige fremstilling af Chr. 8 havde skaffet ham en irettesættelse af den nuværende konge, hvem han sigtede for at have hørt til Chr. 8des Tyske modstandere. Anledningen til kongens indgriben havde været polemiken med grev Otto Moltkes datter om grunden til faderens afskedigelse [39]. Det forbavtede mig at høre, at selv en mand som A. D. Jørgensen istemte den betragtning, at skønt Jakob Scavenius er et svin, burde han dog genvælges til rigsdagen, fordi han er en – dygtig mand. Han faldt dog igennem i Valby og herefter må det dog antages, at hans rolle er udspillet [40]. (Ved denne lejlighed gav Jørgensen mig den på sit sted tilføjede forklaring om forhandling med Krieger i 1885) [41].

Finansåret nærmede sig sin slutning, og der stredes fremdeles om den ny finanslov, om end stridspunkterne ikke var betydelige. Ved vore stemmer var det lykkedes at få vedtaget i folkethinget en bevilling til en ny dampskibsroute fra Esbjerg til England, hvilket man længe havde krævet fra landbrugets side [42]. Sagen bekæmpedes af alle Københavnske interesser, men de reformertes landboere havde ikke turdet stemme imod. På den anden side havde regering og landsting krævet et par militære bevillinger. Om disse ting stod striden i fællesudvalget, hvor Stadil første gang var formand, men ganske blev sat til side af Estrup, som tog ledel-

38] A. D. Jørgensen arbejdede i denne tid på sit afsnit 1848–64 i Danmarks Riges Historie. Under dette arbejde udgav han i 1894 i Sønderjyske Aarbøger en artikel: Christian VIII og den danske sag i Nordslesvig, hvori han tog kongen varmt i forsvar. Artiklen vakte megen opsigt. (Se A. D. Jørgensens breve (1939) s. 366–70.) 39] I den oven omtalte artikel i Sønderjyske Aarbøger omtalte A. D. Jørgensen Otto Moltkes afgang 1842 som præsident for tyske kancelli. A. D. Jørgensen betegnede Otto Moltke som »en af de mest tragiske skikkelser i vor nyere historie«. I Nationaltidende 8/11–95 angreb overlærer M. Rosing i Sorø A. D. Jørgensens fremstilling på grundlag af et brev fra Otto Moltkes datter, Henriette Scavenius til Basnæs. A. D. Jørgensen svarede i Berlingske Tidende 15/11–95. (A. D. Jørgensens historiske afhandlinger III s. 425.) 25/12–95 meddelte kultusminister Bardenfleth A. D. Jørgensen, at kongen var utilfreds med artiklen. (Se A. D. Jørgensens dagbog i Danske Magasin 7. række 5. bd. s. 49 ff.)

40] Den tidligere kultusminister Jakob Scavenius stillede sig efter Herman Bings udtrædelse til suppleringsvalget 25/2–96, men blev slået af venstremanden dr. phil. Oscar Hansen. Ved valget 5/4–98 vandt han valget i Odense og var således folketingsmand 1898–1901.

41] Se s. 135.

42] På finansloven var der siden 1886/87 blevet ydet 125.000 kr. årlig som hjælp til D. F. D. S.' dampskibsforbindelse. I anledning af utilfredshed med selskabets varetagelse af sejladsen stillede N. Neergaard 18/11–95 en forespørgsel om sagen (Ft. 95/96 sp. 1416). Dette førte til et ændringsforslag til finanslovens 2. behandling om 2,3 mill. kr. til en ny rute Esbjerg-Parkeston (till. B sp. 794, jfr. sp. 71–87).

sen. Disse to parter mødtes imidlertid i ønsket om at hindre anvendelsen af en midlertidig finanslov, der mindede om forliget. Neergård kæmpede imidlertid så vedholdende for Esbjergsagen, at regeringen den 30. Marts måtte forelægge den midlertidige finanslov, der gik rask igennem folketinget uden anden omtale, end at både finansministeren og jeg konstaterede, at den var i nøje overensstemmelse med forligets rigsdagsbeslutning [43]. Imidlertid arbejdede begge yderfløje for at undgå lovens ikrafttræden, og de var derfor beredt til fra begge sider at frafalde deres krav under påberøbelse af »nej-theorien« [44]. Herved skulde imidlertid folketinget bringe det første offer og en praxis skabes; der vilde kvæle alle folkethingets ønsker i fremtiden, medens »nej-theorien« bedst finder sin anerkendelse ved den midlertidige finanslov.

Lørdag aften den 28de Marts havde jeg haft vore udvalgsmedlemmer samlede til middag hos os, og vi besluttede her at gøre vort yderste for at gennemføre Esbjergrouten, om det end skulde koste nogle små militære bevillinger. Søndag morgen gik jeg da til RThott og forklarede ham stillingen. Regeringen burde tage initiativ til en forståelse om en endelig finanslov ved at nøjes med en lille bevilling (10.000 kr. til nogle militære telefoner) og gennemføre Esbjergrouten, som nogle af de reformerte ikke turde stemme imod. Han var øjensynlig stemt herfor og [vilde] således komme til at stå som landets regering overfor Københavnernes modstand. Han vilde dog først sondere stemningen i højre; blandt disse viste det sig, at man (naturligvis planens modstandere) krævede en noget større militærbevilling. Forsøget syntes at skulle strande. Da gjorde Larsen og jeg (medens Neergård ventede os på en kafé) endnu en kraftanstrengelse Mandag aften, da vi besøgte RThott, som Kl: 10 kom fra selskab hos den Amerikanske minister. Vi forestillede ham alle vore grunde, blandt hvilke den virksomste var, at der udaf denne situation kunde gå dannelsen af et virkeligt reformparti frigjort fra de Københavnske salonradikale. Kl: ½ 12 var det lykkedes os at få hans tilslutning til vort forslag, forsåvidt han

43] Se Bojsens tale sp. 5300 og finansminister Lüttichaus sp. 5270. Den midlertidige finanslov nåede dog kun til 2. behandling, idet den ordinære finanslov forinden blev vedtaget.

44] Nej-teorien fremsattes af Monrad og Madvig efter det såkaldte Majforlig i 1882. Ifølge den var et nej til en bevilling fra *et* af tingene det samme som en definitiv nægtelse. Herefter kunne en bevilling ikke med juridisk ret optages på en provisorisk lov og i praksis heller ikke på en midlertidig finanslov, der kun skal tjene til at vedligeholde statens økonomiske funktioner, til en egentlig finanslov vedtages. (Se J. Himmelstrup: Den provisoriske Lovgivning i Danmark (1948) s. 106–109.)

kunde få højre til at gå med derpå. Hermed gik vi til Neergård, og vi var foreløbig meget tilfreds med stillingen.

Om morgenen (31.) samledes højre, Estrup havde atter trukket sig tilbage fra ledelsen, og flertallet gik med regeringen. Imidlertid havde også modstanden rustet sig. Københavnerne rasede, og det synes tillige som om Frijs og Ahlefeldt har villet spille regeringen et puds. I fællesudvalgets møde Kl: 10 blev vort forslag ganske visst vedtaget med 16 st. mod 10 (de radikale), men 4 (Frijs, Ahlefeldt, J. Hage og Hammerich) stemte ikke. Tillige erklærede C. Hage og Stadil at kunne indestå for, at ikke noget medlem af reformpartiet vilde stemme for forslaget, og at dette altså ikke kunde vedtages i folkethinget. (Denne forsikkring vilde dog sikkerlig ikke have kunnet holde, hvad jeg senere har fået meddelt af flere af de reformerte). I et umiddelbart efter afholdt partimøde forklarede vore medlemmer stillingen, og man rådede dem da til ikke at fastholde forslaget, forsåvidt det ikke kunde vedtages i folkethinget, når også en del af højre faldt fra. Intriguen med »forsikringen« var sikkerlig aftalt spil mellem C. Hage og Hammerich, thi på grund af denne erklærede højre i et udvalgs møde strax efter, at de frafaldt forslaget, hvortil vore medlemmer så sluttede sig – og København havde sejret som sædvanlig, dennegang ved en dristig løgn. Der var da ingen anden udvej end at nøjes med den »barberede«, der udkom som finanslov dagen efter.

For at væрге sig overfor den manøvre, der slog Esbjergrouten ned, lod man fra radikal side udsende en røverkorrespondance om, at de havde måttet væрге sig imod et skammeligt komplot med opløsning og valgkartel mellem os og højre o. s. v. Neergård svarede herpå med et kraftigt dementi, men ikke destomindre levede de radikale lystigt på den historie hele sommeren, og den gik i publikum som fidt i en so. Der var i virkeligheden ikke stemning for en opløsning i noget af partierne.

Efterat man således havde fået en finanslov, var der i de fleste rigsdagskredse mest stemning for at få rigsdagssamlingen sluttet og derfor fremskynde en afgørelse af skoleloven. Det gjorde således et tvivlsomt indtryk, da H. Holm i partiet triumferende fortalte, at han havde formået landstingsmændene i skoleudvalget til at gå ind på nedsættelsen af et underudvalg, hvilket måtte medføre fortsættelse af samlingen. Han hører til skolelovens ivrige venner; min stilling var noget vanskelig, da jeg også ønskede at få en rimelig skolelov, medens de fleste nu kun ønskede at slippe hjem, og nogle, som R. Claussen, var bestemt imod loven. Blandt de radikale var forholdet et noget lignende; men de ledende skolelærere og Københavnerne vilde gøre alt for at få en skolelov selv med store ofre dels for lærernes skyld, dels for at bøde lidt på samlingens ynkelige

ufrugtbarhed. Påsken gik da, og derefter optog fællesudvalget om skoleloven igen sit arbejde. Kærnepunktet var, om der i begge thing kunde samles flertal for en løsning, der lod lærerkaldelsen uberørt og således lod sig nøje med at blive ved den hidtidige praxis, der hviler på en uheldig fortolkning af loven af 1856 [45]. Stadil vilde tydeligt gå denne vej, samlede en dag vore udvalgsmedlemmer og spurgte dem, om de vilde forhandle fortroligt med ham; da de svarede, at vigtige spørgsmål var de forpligtede til at forelægge for partiet, vilde han ikke betro dem sine planer. Han lod da fællesudvalget strande den 18. April, uden at der var bleven klarhed over dette spørgsmål. Samme dag var der en tour til fæstningsanlægene, hvor der agiteredes for – skoleloven; provst Bjerre m. fl. blandt højre, broder Peter blandt venstre. Om aftenen kom [Th.] Johannsen til mig og vilde have støtte; jeg rådede ham til nu at søge enighed om en forhøjelse af det nuværende lønningstillæg af statskassen.

Søndag morgen kom Sloth og berettede en forhandling med Goos, der gik ud på at finde enighed om bestemte kaldelsesregler. Goos havde sagt, at dersom der i højre viste sig nogen mulighed for noget sådant, vilde han henvende sig til mig derom, og jeg lovede derfor at holde mig hjemme (beskæftiget med indpakning). Der kom imidlertid intet bud. Til Sloth havde jeg antydnet en løsning, der gik ud på strengt at hævde loven af 1856, men tilføje, at dersom sognerådet som nr. 1 indstillede en mand i f. ex. 35årsalderen, så skulde denne kaldes. Dette vilde på den ene side være en udvidelse af sognerådernes myndighed, på den anden side fremme forflyttelse af ældre lærere. Broder Peter havde samlet navne på et flertal i landstinget, der vilde udelade kaldelsen. Umiddelbart før folketingets sidste møde Kl: 1 den 20. April blev denne løsning forelagt Stadil, men han vilde eller vel rettere turde nu ikke inlade sig derpå, og det vilde også være meget tvivlsomt, om der vilde blive et flertal derfor i folkethinget. Rigsdagen sluttede samme dag. »Reformpartiets« første samling var bleven en total fiasko; men det lykkedes dog at få stukket blå i øjnene på vælgerne ved hjælp af forskellige røverhistorier.

45] Ifølge skoleloven af 8/3-56 § 9 skulle kommunalbestyrelsen først udtage tre af ansøgningerne, som det overlodes skolekommissionen at vælge imellem. Det hedder videre i loven: »Finder skoledirektionen *ingen* af de foreslåede skikket eller værdig til embedet, tilbagesendes forslaget...« I skrivelse af 27/11-90 fortolkede kultusministeriet dette derhen, at det da »nødvendigvis må kræves, at alle tre kunne betragtes som skikkede og værdige«. I betragtning af, hvor vanskeligt det ofte ville være at finde tre fuldt kvalificerede, ville sagen derfor ofte ende med, at ministeriet tog den endelige beslutning. Fortolkningen havde utvivlsomt politisk sigte. (Se Ft. 95/96 sp. 1004.)

Sommeren gik meget stille for mit vedkommende. 5te Juni skulde jeg have været på grundlovstourné til Herning og Svendborg. Men pintsedags aften blev jeg efter en sejletour til Provstelukket med pigeskolen meget syg, lå i længere tid af blindtarmsbetændelse, som desværre har efterladt sig varige skavanker. Der måtte således telegraferes afbud til Svendborg og Herning. Efter opfordring af Jensen Slagelse foreslog jeg i Juli en sammenkomst af vore rigsdagsmænd og redakteurer. Men fra vort hovedkvarter i Kbhvn. frarådedes dette, da det vilde vække for megen opsigt. Taktiken er nu at dukke hovederne, mens bølgen går over os og samtidig forberede et samarbejde med landbofløjen af de radikale. Dette forberedes navnlig af Neergård, N. Jensen med Madsen-Mygdal i toldkommissionen og gennem Larsen med Alberti. Jeg erkender tidsmæssigheden af denne taktik, men for mig personlig vil en sådan svingning blive svær. Det klinger for mine ører: Pack schlägt sich, Pack verträgt sich [1]! Imidlertid vil det også være en væsentlig lettelse for denne taktik, når jeg trækker mig tilbage. Det er dog tidsnok, når det viser sig, at vejen er fremkommelig. Dinesen arbejder i samme spor, og under et besøg af mig i Kbhvn. meddelte han, at RThott, Lüttichau og Sehested virker for samme mål, og man venter til vinter at kunne gennemføre en omfattende skattereform. Jeg tvivler dog om, at situationen endnu er moden; den Københavnske fløj har endnu for megen magt.

Istedetfor Julimødet udsendte jeg så en af hovedkvarteret godkendt rundskrivelse [2], hvori der rådedes til at afvente udviklingen, ligesom det billigedes, at Ravn trak sig tilbage i N. Sundby, *dersom* kredsen derved kunde vindes af Poulsen Nørbjerg – men dette »dersom« viser noksom fadæsen. Jeg havde netop skrevet til Nørbjerg og bedet ham arbejde for Ravn – jeg fik intet andet svar end meddelelsen om, at han stillede sig selv [3]. Fra flere sider forsikkes det bagefter, at Ravn vilde være bleven valgt, hvis Nørbjerg ikke var kommen; men denne er meget ilde set på grund af pengegriskhed, siges der.

Efter et besøg af Neiiendams og Larsens her den 22. Aug. rejste jeg efter indtrængende opfordring af Sloth over Kbhvn. til Kellerup, hvor jeg talte for 4–500 mennesker. Foredraget er trykt, det var iforvejen udsendt

1] D. v. s. Pak slås, pak forliges.

2] Ordlyden af rundskrivelsen kendes ikke.

3] Gårdejer Chr. H. Ravn, Kundby, var faldet i Nykøbing Mors ved valget 9/4–95. Proprietær N. Poulsen Nørbjerg, Borregård, opstilledes ved suppleringsvalget 8/7–96, men tabte kredsen til den senere minister J. Jensen Sønderup.

gennem Ritzaus bureau. Jeg havde erklæret, at jeg kun vilde holde et foredrag, men ikke deltage i noget skænderi. Da jeg var færdig, gik jeg ud og talte med fru Krabbe. Imidlertid var Sloths modkandidat, lærer Jensen Knudstrup, kommen op og dundret løs med de sædvanlige fraser, men det slog så dårligt an i forsamlingen, at denne nægtede at høre ham, da han anden gang forlangte ordet. Om aftenen rejste jeg over Silkeborg direkte hjem. I regelen søger jeg at forcere rejsen, thi jeg får alligevel ingen nattero, sålænge jeg er hjemmefra. Den ene nat rejste jeg fra Kbhn. til Kellerup og næste nat direkte hjem.

Efter rigsdagens sammentræden havde vi 11. Oktober som sædvanlig sammenkomst med vore redakteurer. Jeg forklarede stillingen og partiets hensigt at nærme sig noget til flertallet med det øjemed at få salonradikalerne udskilt, hvilket der antoges at blive lejlighed til ved behandlingen af de store skatte- og landboreformer. Under diskussionen lykkedes det at få dæmpet den opposition, som Sorø Amtstidende og Vejle [Amts] Folkeblad havde begyndt imod landbokommissionens forslag [4].

Man skulde have troet, at under forventningen af de store reformforslag, som man vidste vilde komme, vilde reformpartiets landboflertal have nærmet sig til ministeriet eller ialfald ikke særlig søgt angrebepunkter. Det viste sig imidlertid strax, at jeg havde opfattet de fyre rigtigt. De Københavnske salonradikalere vilde selvfølgelig nu fordoble deres anstrengelser for at komme landboministeriet tillivs, og flertallet fulgte dem tankeløst og uden begribelse [5]. Strax ved finanslovens 1ste behandling rettede C. Hage angrebet mod RThott og krævede forklaring om stillingen til provisoriet. RThott svarede med noget forbehold, idet han henviste til ministeriets oprindelse på forliget [6]. Efter sin tale kom han hen til mig og spurgte, om jeg var tilfreds med svaret. Jeg sagde da, at det

4] Herom indgående brev fra redaktør Hans Jensen, Sorø Amtstidende af 31/8–96. Landbokommissionen nedsat ved lov af 13/4–94 afgang betænkning i juli 1896. Der var heri stillet forslag dels om tilvejebringelse af jordlodder for landarbejdere, og dels om spareforeninger for tyende og landarbejdere.

5] Som et varsel om de kommende landbrugsreformer oprettedes 22/5–96 ved kgl. resolution et selvstændigt landbrugsministerium, for hvilket den tidligere departementschef K. Sehested blev minister.

6] Christopher Hages spørgsmål til konseilspræsidenten (Ft. 96/97 sp. 166) var foranlediget af en redaktionel artikel i Berlingske Tidende i begyndelsen af april 1895. Reedtz-Thott svarede herpå (sp. 246 f) ved at frasige sig alt ansvar for artiklen. Han vedkendte sig ministeriets afhængighed af forliget, men tilføjede: »Noget helt andet og derfra forskelligt er det naturligtvis, hvorledes ministeriet . . . vil stille sig i en konflikt på dette punkt; men da det jo er et spørgsmål, som her i dette øjeblik ikke foreligger, skal jeg heller ikke nærmere udtale mig derom.«

egenlig havde undret mig, at han vilde indlade sig så vidt indgående på et spørgsmål, der åbenbart kun var stillet for at komme ham tillivs, men når han havde indladt sig derpå, forekom svaret mig ikke fyldestgørende; det vilde blive opfattet som tvetydigt. Hvorfor ikke hellere sige ligefrem, at *denne* regering ikke vil indlade sig på provisorier o. s. v. »Det var jo også meningen«, svarede han – »tydeligere kan det jo ikke siges.« – »Nej – for dem, der *vil* forstå«. – Imidlertid tilføjede jeg, at jeg vilde sige skarpere, hvad han havde antydnet. – »Ja, det kan De gerne, når De nøjes med at sige, at De har opfattet min antydning således«. – »Jeg gør da regning på ikke at blive modsagt.« – »Nej, naturligvis.« – På denne foranledning forberedte jeg mig da på en tale til næste dag. Talen lykkedes godt. N. J. Larsen var så ivrig, at han telefonerede til Neiiendam, at det var den bedste rigsdagstale, han havde hørt! Hage svarede, at det var jo meget godt, hvad jeg sagde, kun skade, at jeg ikke var regeringen [7]. Derefter var det så, at RThott afgav sin berømte erklæring, der burde have sikkert ham folkethingets støtte, medens den nu kun berøvede ham landstingets [8].

For vort parti havde erklæringen den særlige interesse, at selv idioter nu måtte forstå, hvad der var vundet ved forliget og dets regering. I *øjeblikket* måtte også de radikales angreb forstumme; men C. Hage har sikkerligt nok forstået, at nu havde han fat om håndtaget på det spyd, der kunde fælde det forhadte ministerium; men strax kunde spydet ikke bruges, foreløbig måtte reformpartiets flertal ledes i den tro, at man støttede RThott! Medens salonradikalerne lagde alt til rette for konflikten, savnede flertallet ethvert frugtbart initiativ. Foruden nogle gengangere – såsom Berg–Bramsens ulykkesforsikkring – og Bardenfleths skolelov nedkom man med nogle vanskabninger såsom varetægtsfængselsloven, som N. J. Larsen gjorde løjer med [9]. I lang tid havde de reformerte arbej-

7] Efter en vidtløftig omtale af jernbaneinvesteringer m. m. kom Bojsen ind på spørgsmålet om ministeriets forhold til provisorier. Han udtalte om den i forrige note citerede ytring af konseilspræsidenten (sp. 357): »Og deraf følger den, forekommer det mig, logiske slutning, at ingen regering, der står på forligets grund, kan ty til provisoriet som kampmiddel, og det er også således, at jeg har tilladt mig at opfatte den højtærede konseilspræsidents erklæring forleden dag.«

Hages kommentarer til talen findes sp. 443 f.

8] To dage efter Bojsens ovennævnte tale (22/10–96) erklærede Reedtz-Thott i folketinget (sp. 502), at regeringen ville »betragte sin mission som endt, dersom den ulykke skulle overgå landet, at der atter indtræder en uløselig finanslovskonflikt«. (Jfr. Høgsbro II s. 233, 30/10–96.)

9] Venstrereformpartiet indbragte forslag til lov om anholdelse, varetægtsfængsel m. v. N. J. Larsen påviste (Ft. 96/97 sp. 1247 f), at forslaget, der fremsattes som

det på at enes om et grundlovsforslag, der kunde holde forfatningstvistens varm. Krabbes forslag ifjor var bleven en abort; Bergianerne vilde nødig ind på en vej, som Berg udtrykkelig havde advaret imod; men Hørup pressede på i »Politiken«, dreven af frygten for, at det skulde lykkes at skabe et virkelig politisk udbytte ud af reformarbejdet [10].

Endelig var der nået et kompromis, idet man havde ladet normalbudgettet falde, som var opstillet i udvalget ifjor [11]. Den samlede bestyrelse med Hage som ordfører forelagde nu et forslag, der i det væsentlige var lig med indholdet af rigsdagsbeslutningerne af 1894 dog bl. a. med den forskel, at den midlertidige finanslov kun skulde forelægges uden nogen forpligtelse til at vedtage den [12]. Dette gjorde jeg rede for i thinget, og der udspandt sig derom en disput mellem Hage og mig, idet han afslørede sin og sine nærmestes hensigt ved den erklæring, at udbyttet af reformarbejdet skulde afhænge af grundlovsforslagets skæbne [13]. Det var altså nu erkendt, at grundlovsforslaget skulde tjene som »dæksmand« imod reformerne. Hage kom øjensynligt galt fra denne sag, der heller ikke senere blev fremmet i thinget. Han og hans clique er imidlertid som et møl, der sværmer om lyset – de måtte atter have sig et storpolitisk nummer for at beskæftige deres publikum.

En ugestid efter benyttedes en artikel i Hamburger Nachrichten (Bismarck) om ønskeligheden af Danmarks neutralisering til en ny demonstration vedrørende neutraliteten, hvorom der stilledes en forespørgsel til

originalt, var en delvis afskrift af et forslag fra den endnu siddende proceskommission af 1892, som N. J. Larsen var medlem af.

10] Christopher Krabbe forelagde 1895/96 et forslag dels til grundlovsændringer og dels til en ministeransvarlighedslov. Forslagene kom til udvalg, der imidlertid opgav dem som arbejdsgrundlag og i stedet opstillede et nyt forslag, der var identisk med det. C. Hage forelagde folketinget 96/97. (Se beretning fra udvalget till. B 95/96 sp. 2097.) Om Hørup's stilling se hans leder »Det nærværende«, 22/11–96. (Skrift og Tale III s. 221.)

11] Som løsning på spørgsmålet om midlertidige finanslove var der flere gange tidligere forsøgt opstillet et normalbudget, der skulle træde i kraft, hvis finansloven ikke blev færdig til 1. april. Af den i forrige note nævnte udvalgsberetning af 20/4–96 fremgår det imidlertid ikke, at et sådant forsøg er gjort her.

12] Ifølge rigsdagsbeslutningens punkt 1 skulle den midlertidige finanslov vedtages inden 2 måneder og kun gælde, indtil den ordinære finanslov var vedtaget. Hages forslag (till. A 96/97 sp. 2443) indeholdt ikke disse tidsfrister. (Se Bojsens tale herom Ft. sp. 1526.)

13] C. Hages ord er her ikke rigtigt gengivet. Han sagde: »Når jeg, og jeg tør sige alle fra vor side, har anset det for rigtigt at bringe grundlovsforslaget frem, er det ikke mindst, fordi vi tror, at dette spørgsmåls løsning er en betingelse for, at et fuldtud frugtbart reformarbejde kan komme igang.« (Ft. 96/97 sp. 1548.)

RThott [14]. Denne havde dog afbødet slaget ved at træde i forhandling med forespørgerne og aftale ikke alene hvad der skulde siges, men også ordlyden af en dagsorden desangående. Man siger, at forespørgerne havde bundet sig til dagsordenen uden at have opdaget, at den var væsentligt svagere end det tilsvarende punkt i rigsdagsbeslutningen ikke alene derved, at det nu kun var en udtalelse af folkethinget, men også derved, at man nu havde udeladt kravet om neutralitetens almindelige anerkendelse [15]. RThott var naturligvis ganske klar på forskellen og frygtede vel for, at jeg skulde opponere. Da han ikke traf mig dagen forinden, sendte han mig gennem Berntsen skriftlig bud (se brevet 2/12-96) med anmodning om at tie stille [16]. Da han dagen efter gentog det samme mundlig til mig, svarede jeg, at jeg vel ikke skulle gøre vanskeligheder overfor den tamme dagsorden, som jeg vel nok kunde stemme for, men jeg kunde ikke lade være at gøre opmærksom på, at dagsordenen var kendelig svagere end forligets pt. 4. Han blev ærgerlig derved og svarede, at så måtte han sige, at det var umuligt at opnå denne anerkendelse. Jeg lovede ham da at tale så spagt, at han ikke skulde få anledning til svar. Det hele blev så en yderst flov komedie med forud aftalte roller, som alle havde følelsen af. Hage var atter gået i vandet, men det blev dog et par dages underholdning om en demonstration, som partiet havde kunnet *enes* om!

Endelig kunde der da tages fat på de store reformer efter indstillingerne fra de pågældende kommissioner, der var bleven nedsat under vor ledelse. Først kom landbokommissionens betænkning. Det er et vidnesbyrd om, hvorledes tidsstrømningerne vexe, at den sag, der 1850-60 havde sat lidenskaberne i den heftigste bevægelse, nemlig spørgsmålet om udstykning og sammenlægning af jord, nu gled igennem rigsdagen uden at vække stor opmærksomhed [17]. I adskillige år havde jeg beskæftiget mig med

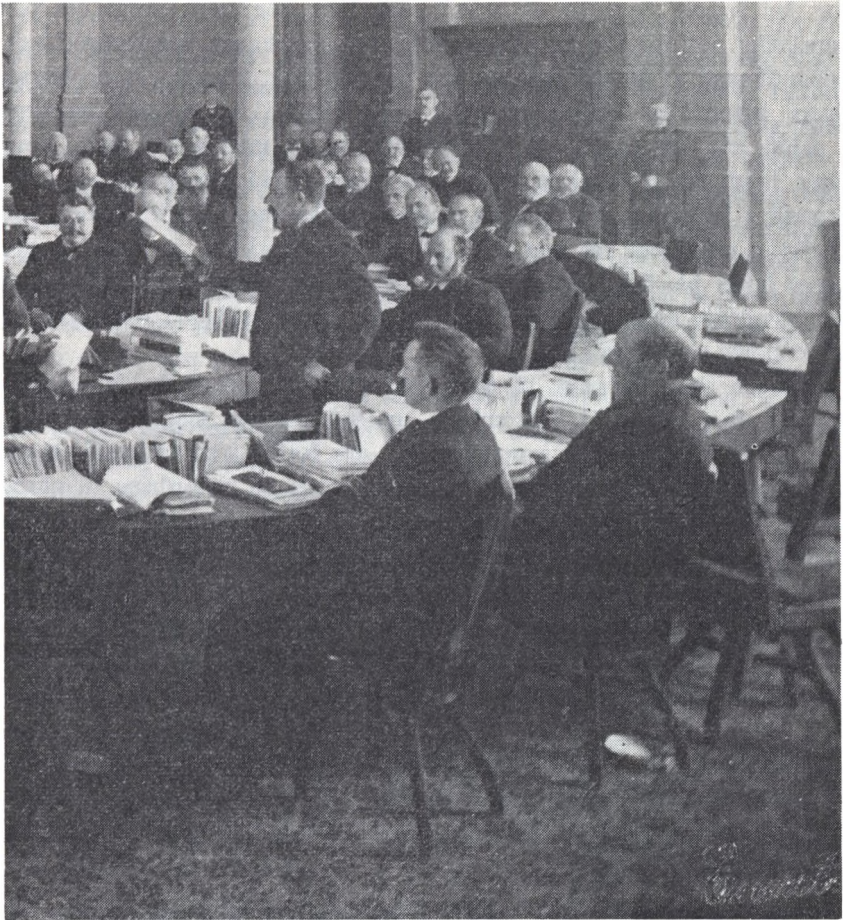
14] Om artiklen 29/10-96 og den følgende pressedebat i Danmark se Troels Fink: Ustabil Balance (1961) s. 54 ff.

15] Dagsordenen lød: »Idet folketinget forventer, at regeringen ikke vil lade nogen lejlighed unyttet til at overtude udlandet om, at Danmarks bestræbelser under en konflikt mellem andre stater udelukkende ville være rettede på at opretholde landets neutrale stilling, går tinget over til den følgende sag på dagsordenen.« (Ft. 96/97 sp. 1644.)

Punkt 4 i rigsdagsbeslutningen lød: »Idet rigsdagen udtaler, at forsvarsvænsnets ordning kun sker med det formål for øje at værgе os mod angreb om vor neutralitet under sammenstød mellem andre magter, opfordres regeringen til ved gunstigste lejlighed at søge denne vor neutralitet almindelig anerkendt og respekteret.« Om C. Hages forhåndsforhandling med Reedtz-Thott se Høgsbro II s. 234, 10/11-96.

16] Brevet er trykt i »Tre Venstremænd« brev nr. 75.

17] Loven om jords udstykning og sammenlægning blev stadfæstet 11/5-97.

Udsnit af folketinget 1897. Medlemmerne talte, som det ses, fra deres pladser, og der var derfor anskaffet drejelige stole, for at man kunne vende sig i retning af talerne. Bemærk spyttebakkerne! Til højre i den yderste cirkel skimtes nogle af det moderate venstres førere, Harald Holm, Boisen, Christopher Krabbe og Neergård. Taleren er vistnok den senere kultusminister M. C. B. Nielsen.

sagen, båren af traditionen fra fortiden, og havde navnlig ved behandling af loven om landbokommissionen udviklet nødvendigheden af klare regler i samme ånd som landboreformerne fra forrige århundrede. Kommissionens betænkning havde i nogle punkter for meget givet slip på bøndergårdene. Efter aftale med N. J. Larsen lykkedes det denne at få rettet disse fejl, og loven blev god [18]. Men til ordfører

18] Kommissionen havde sat minimalgrænsen for bøndergårdes størrelse til 1 tønne hartkorn. N. J. Larsen ønskede denne grænse sat op til 20 tdr. land eller 2 tdr. hartkorn. Det endelige resultat blev $1\frac{1}{2}$ tdr. hartkorn. (Se till. B 96/97 sp. 1137ff.)

for den brugte flertallet en mand som Jens Sørensen, hvem det blev vanskeligt nok for Larsen blot at gøre sammenhængen begribelig! Under behandlingen af husmandsloven var der virkelige tegn til, at de fornuftigere blandt de reformerte vilde tage afstand fra rabaldermagerne. I denne sag, der så levende har beskæftiget og interesseret mig i lange tider, holdt jeg et foredrag, der vandt meget bifald, særlig ved en privat samtale i læsesalen efter mødet mellem medlemmer af alle partier, som H. Holm refererede for mig [19]. Det er umiskendeligt, at man i thinget gerne hører på, hvad jeg siger, men det er yderst sjældent, at nogen har det borgerlige mod – som Ole Hansen ved denne lejlighed – udtrykkeligt at henholde sig til mig [20].

Som en slags indvielse af rigsdagssamlingens reformarbejde samledes samme aften – den 14. December – partiet ude hos mig, Frederiksberg allé 50 til en selskabelig sammenkomst, der forløb som sædvanlig meget hyggeligt. Red. Oluf Jørgensen deltog og rejste en opfordring til partiet om at tage skarpere stilling overfor de reformerte; han støttedes heri af Sloth og Claussen, medens Neergård og Berntsen fastholdt vor nuværende holdning, der dog kunde udvikle sig både til krig og fred. Jeg talte om at holde gode miner til slet spil! Hermed slutter det gamle år. Forventningerne til det ny er store – er reformpolitikken stærk nok til at sprede den politiske tåge?*

I slutningen af Januar kom endelig regeringens store skattereformer, der desværre havde ventet på toldkommissionens betænkning, så at den halve del af rigsdagssamlingen var gået tabt. Ledelsen i kommissionen har vel ønsket dette [22].

* Udenfor egenlig politik bemærkes en karakteristisk brevvexling med Morten Pontoppidan 9.–15. Jan. [21].

19] Forslag til lov om tilvejebringelse af jordlodder til landarbejdere nåede ikke at blive færdigbehandlet i samlingen 1896/97.

Bojsen gav en omfattende oversigt over husmandssagens historie under forslaget 1. behandling. (Ft. 96/97 sp. 1950–63.)

20] Se Ole Hansens tale Ft. 96/97 sp. 1985.

21] Brevene fra Morten Pontoppidan drejer sig om hans forflyttelse til et mere velaflyttet præsteembede, da han med sine 8 børn ikke kan klare sig med indtægterne af sit kald i Hagedsted ved Holbæk, som han fik i 1894 (se s. 343). Pontoppidan beder derfor Bojsen tale sin sag for kultusminister Bardenfleth. 31/3–98 blev han forflyttet til Greve-Kildebrønne sogn uden for København.

22] Den i april 1895 nedsatte toldkommission afgav i december–96 sin betænkning (trykt som særligt appendix til Rdt. till. A). Regeringens skattereformer bestod af 4 lovforslag, nemlig:

Nerven i reformen er sammenhængen mellem alle 4 love, så at det må komme til en afgørelse angående brændevinsskatten. Herimod tog Stadil strax stilling, thi det gælder partiets sammenhold, der for ham er hovedsagen. Neergård førte med sædvanlig dygtighed vor sag, og foreløbig galdt det, om Kjøedt eller Hage skulde få ledelsen i udvalget. Jeg besøgte i den anledning Kjøedt, der boede ved siden af mig i Frederiksberg allé. Han var enig med mig i taktiken, forsåvidt som man burde fastholde venstres krav på toldloven så længe, indtil det blev klart, hvor meget der kunde sættes igennem med regeringen; men så skulde vi slå til for at opnå det bedst mulige resultat [23]. Jeg betonedede navnlig overfor ham betydningen af, at han kunde knytte sit navn til en ny toldlov, der om end med små skridt gik imod den nu herskende strømning i Europa; han var også på det rene med ønskeligheden af en udrensning i flertallet og arbejdede stadig sammen med vore udvalgsmedlemmer. Modsat stod Hage; ikke alene var det et personligt konkurrencespørgsmål om, hvem der skulde være leder af toldsagen, men Hage er navnlig interesseret i opretholdelse af partiet uden brudd mellem land og by, da hans valg er afhængigt af socialisterne; han er derfor henvist til visnepolitikken og de tomme demonstrationer [24]; men desuden er han – som bestyrelsesmedlem for Hørsholm klædefabrik – interesseret i beskyttelsen, navnlig i hovedpunktet, klædetolden. Da det lykkedes at få Kjøedt valgt til både formand og ordfører, blev Hage meget opbragt – han stillede sig først skarpt imod enhver indrømmelse; men da han frygtede for, at der alligevel skulde nås et resultat, henvendte han sig til regeringen som den, der ønskede et udbytte og rådede til, at finansministeren nu skulde tage bestemt stade og blandt andet holde på 60 øre klædetold, så gik det nok. Dette gjorde så Lüttichau i et udvalgsmøde i strid med de underhandlinger, der førtes med Kjøedt og vore medlemmer. Jeg henvendte mig strax derom til RThott, der indrømmede, at Lüttichaus optræden var foranlediget af Hage; jeg advarede imod denne »lygtemand«, hvis interesser gik

1. om toldafgifterne,
2. om forhøjelse af brændevinsskatten,
3. om indkomst- og formueskat til staten, og
4. om overgang af en del af de direkte statsskatter til kommunerne.

De to første af disse fremsattes for folketinget allerede 22/12-96, de to sidste derimod først 22/1-97. Om arbejdet i kommissionen se Neergaards redegørelser til Bojsen i Tre Venstremænd brev nr. 65, 68 og 72.

23] Toldkommissionens flertal var højremænd, og det var dette flertals forslag, der ordret fremsattes som lovforslag.

24] Christopher Hage var valgt i Københavns 7. kreds med støtte af socialdemokraterne. Da disse i 1903 opstillede egen kandidat, mistede Hage kredsen.

i ganske modsat retning. Det varede hellerikke længe, inden RThott blev klar over dette intrigespil, og det lykkedes da at nå tilnærmelsesvis forståelse mellem udvalgets flertal og regeringen [25]. RThott yttrede senere sin store indignation overfor Hage og hele den Københavnske klique, der stod bag ham. På anden side knyttede Hage nærmere forbindelse med Alberti og beskyttelsesmændene og brændevinsfrygterne. Til disse hører også N. J. Larsen; det vakte derfor megen opsigt, da Hage og Larsen efter et skarpt politisk sammenstød foranstaltede en noget søgt forsoning, tilrettelagt ved en smigrende udtalelse af Hage henvendt til Larsen [26]. Der fiskes af alle kræfter.

Imidlertid lykkedes det dog at føre de 3 skattelove gennem folkethinget i rimelig skikkelse; men brændevinsloven holdtes tilbage, og dette vilde nu landstinget benytte til at slippe fri for skattereformerne, skønt toldudvalgets flertal havde ladet forstå, at brændevinsloven kun ventede på landstingets behandling af de andre love. Således udviklede sig den situation, at hvert af thingene vilde vride sig fra reformerne ved at vælte skylden over på modparten stolende på traditionen, at bønder kan man altid narre.

Den 6te Februar deltog jeg i den officielle middag hos udenrigsministeren; af folkethinget var indbudt Høgsbro, Scharling, jeg og C. Hage. Høgsbro var gnaven over, at der ikke toges tilstrækkelig notits af ham [27]. Efter bordet kom jeg i en længere samtale med kronprindsen, der nylig havde overværet forhandlingerne om skattelovene. Han havde hørt mange smukke ord – »men bliver det nu også til handling? – det hænder jo undertiden, at man ikke vedkender sig sine egne børn« – hvorved han vilde antyde, at skattereformerne er folkethingslove. Vi talte dernæst om rigsdagslokalerne og Christiansborg. Som medlem i sin tid af slotskommittéen beklagede jeg, at man havde stillet en opgave udover hvad der var iforvejen; »kongeborgen« var noget nyt; en beklagelse som han delte og fralagde sig altså skylden for disse planer [28]. Vi var enige om, at

25] Jfr. Høgsbro II s. 242, 10/3–97. Christopher Hage forsikrede dog over for Høgsbro, at han ikke ønskede at spænde ben for toldloven, men at Kødtedt hindrede en god toldlov ved at holde på doktriner.

26] Hvor det omtalte ordskifte mellem C. Hage og N. J. Larsen findes, kan ikke siges, da hverken Hage eller N. J. Larsen ses at have haft ordet under de 4 reformloves behandling i folkethinget.

27] Se Høgsbro II s. 240, 6/2–97.

28] Ved lov af 1/4–87 blev der udskrevet konkurrence til genopbygning af Christiansborg. I betingelserne hed det, at der ved tilbygning af en ny fløj skulle skaffes bolig og repræsentationslokaler for kongen. (Lovtidende 1887 s. 177.)

Udtrykket »Kongeborgen« forekom ikke i loven, men i konkurrenceindbydelsen

konge og rigsdag skulde smukt enes om at være tilhuse sammen, så at kongen havde festlokale i forhuset, rigsdagen sine lokaler til ridebanen. Jeg fortalte ham om kongens konversation med Berg og mig året før slotsbranden, og han viste sig at være vel underrettet om, hvad der den aften var foregået på Morgenbladets kontoir, og at der var gjort Berg urett [29]. Derefter talte han om sit besøg i Stockholm og unionspolitikken; bemærkede, at Svenskerne, særlig Boström glædede sig ved den nuværende våbenstilstand [30]. Han beklagede, at Johan Sverdrup var død; kong Oscar havde håbet at nå til en løsning ved ham. Steen kunde han ikke med. Jeg bemærkede, at Steen var et bedre menneske, Sverdrup visstnok en bedre politiker; men han var bleven vildledet af brodersønnen Jakob Sverdrup. »Ja, han er nok en farlig mand«, indskød han. Han fortalte så, at statsminister Blehrs havde gjort bal for ham, da han forrige gang var i Stockholm og bad mig bringe særlig fru Blehr hans hilsen, hvad han gentog; hun har tydelig interesseret ham ved sin originalitet. Da han nu i sommer var i Xania til jubilæet, havde han udtrykkelig spurgt, om jeg havde besørget hans hilsen, hvad jeg da heldigvis havde gjort [31].

Siden talte jeg med grev Moltke Lystrup og Skeel, der begge angreb skattelovene, som jeg ivrig forsvarede og opfordrede dem indtrængende til at fremme sagerne. I samtalens løb yttrede jeg spøgende, at nu var jeg bleven ministeriel, de derimod oppositionelle. Denne ytring har de siden refereret til folk i landstinget, thi jeg hørte siden, at Bjerre løber omkring med denne ytring af mig for at bevise, at regeringen tilhører vort parti! Han udvikler sig til Ratatosk i landstinget [32].

Da jeg mærkede, at Kødte var bange for, at Jensen Slagelse skulde

af 13/5–87. (Se Fr. Schiøtt: Christiansborg (1904) s. LIV. Om Bojsen og slotsbygningsskudkomiteen se s. 162 f.

29] Se s. 92 og s. 131.

30] Kronprinsparret, prins Christian (X) og prins Hans var 19–30/1–97 på officielt besøg i Stockholm. Efter at konsulatsagen i Norge havde resulteret i en voldsom krise mellem Norge og Sverige i efteråret 1894, tilvejebragtes i sommeren 1895 et kompromis, hvorefter konsulatsagen skulle afgøres af en unionskomité på 7 medlemmer fra hvert land. Kompromis'et gennemførtes i Sverige af E. G. B. Boström, Sveriges statsminister 1891–1900.

31] Politikeren O. A. Blehr var 1891–93 under Steens ministerium norsk statsminister i Stockholm. Han var gift med den kendte kvindesagsleder Randi Blehr.

Kronprinsparret var i Christiania 16–29/9–97 i anledning af Oscar II's 25-års regeringsjubilæum.

32] Ratatosk er ifølge den nordiske mytologi et egern, der bor i Ygdrasils ask og farer op og ned for at sætte splid mellem ørnen, der sidder i træets top, og slangen, der gnaver ved dets fod.

falde ham i ryggen, dersom han var for moderat i toldsagen, benyttede jeg et besøg i Sorø til også at besøge Jensen [33]. Han var i virkeligheden enig med mig om hele stillingen, men havde på den anden side hellerikke noget imod, at de radikale og dermed også Køedt gør total fiasko. Han udtalte sig meget ivrigt imod de radikales ulykkesforsikkring, som i disse dage var til 2. behandling i folkethinget, og hvor jeg havde et heftigt sammenstød med Bramsen [34]. På grund af denne vinters hele tendens at ungda strid med de radikale erklærede jeg dog at ville stemme for loven, efterat vore ændringer var forkastede. Dette er senere benyttet imod os, og det er måske også som regel det korrekteste, at det overstemte mindretal vedbliver at stemme nej overfor en lov, som man ikke vilde have vedtaget, dersom man var flertal. Under denne forhandling talte jeg med sygekasseinspektør Sørensen på tilhørerpladsen og bebrejdede ham, at kommissionsmedlemmerne ikke havde værget deres beregninger overfor Bramsens kritik [35]. Han fortalte da følgende:

Efter min henvendelse ifjor til professor Westergård havde denne sammen med Sørensen og Marcus Rubin og affattet en erklæring, der skulde tilsendes mig. Heri havde de hævdet rigtigheden af deres beregninger og udtalt sig så skarpt imod Bramsen, at det end ikke kunde gengives offentligt. Sørensen skulde sende mig den, men – havde glemt det! og da han nogle dage efter erindrede det, så var opmærksomheden svunden og sagen ikke mere aktuel. Jeg spurgte, om jeg ikke nu kunde få denne erklæring, men han mente, at den nu var forsvunden! Sagen er sandsynligvis, at han hurtig har fået et vink om at slå om og støtte Bramsen, der havde fået ministeren Hørring med sig. Denne mærkelige historie fortalte jeg nogle dage efter til Steffensen, som jeg mødte på gaden. Han forstod også nok meningen.

Redakteur Carstensen søgte mig, for at jeg skulde være medindbyder for en indsamling til Kreta. Jeg vilde dog derom tale med RThott for at erfare, om der ikke muligen var betænkeligheder herved overfor Tyskland [36].

33) Om redaktør Hans Jensens forhold til Peschcke Køedt se s. 404 og 413.

34) Ordskiptet fandt sted 23/2–97 ved 3. behandling af forslaget om arbejdernes forsørgelseskrav ved ulykkestilfælde. (Ft. 96/97 sp. 4668–82.)

35) Se s. 421 f.

36) I 1896 udbrød et oprør på Kreta mod det tyrkiske herredømme; Grækenland ønskede at støtte oprørerne. Stormagterne ville dog forhindre den græske intervention, og Tyskland, der var antigræsk stemt, foreslog at forhindre Grækenland i dets forehavende ved en blokade. Trods stormagternes forsøg på at standse striden udbrød dog en græsk-tyrkisk krig 17/4–97.

Indbyderne havde dog allerede indhentet kongens samtykke; men da jeg talte med ministeren, var denne meget betænkelig ved alt, der kunde se ud som demonstration mod Tyskland. Jeg svarede da nej – men tiltrådte en anden indbydelse – efter biskop Styhrs opfordring – til fordel for de forfulgte Armeniere [37]. Kommandeur Bojesen viste mig et brev fra kong Georg af 19. Februar med overskrift: »Kære Bojesen« og undertegnet »Deres hengivne Georg«, hvori denne udvikler sin politik. Han vil tvinge stormagterne til at gribe ind – »de kan kvæle os, men de må fremme sagen [38].«

Den 8. Marts var møde hos Neiiendams, meget livligt. Men almindelig misstemning overfor vor nølerpolitik; det bliver ikke til noget med de ny partiforhold; navnlig de unge er utålmodige. Om natten spekulerede jeg på at trække mig tilbage, forsåvidt jeg måtte være hindring for nye forbindelser. Men det vilde næppe nytte. De intransigente har ganske overtaget hos de reformerte. Kun nogle enkelte antyder en egen politik. Således kom Alberti og gratulerede RThott til fødselsdagen 13. Marts med ønsket om, at han længe måtte bevare sin stilling [39]. Samtidig søgte Bertelsen Skalborg mig for at lægge planer om ordning af finansloven ved eneste behandling. Jeg mente dog, det var umuligt før i fællesudvalg, og fra nu af begynder de lange forhandlinger og intriger om finansloven. Det indledes ved landstingets angreb på Sehested ved foderstofloven [40]. Jeg henvendte mig til ham og bad ham under alle omstændigheder holde stand og ikke lade det komme til nogen krise, før skatte-lovene kunde nå til afgørelse. Han fortalte da, at det var ganske tilfældigt, at han i et middagsselskab hos hofjægermester [O.] Brun havde hørt, at udvalget vilde standse foderstofloven med en dagsorden, der henviste til en kommission [41]. Han havde da tørt erklæret, at isåfald vilde han gå

37] Efter et oprørsforsøg i 1893 foranstaltede tyrkerne de følgende år frygtelige massakrer på befolkningen i den tyrkiske del af Armenien.

38] Også Høgsbro er imponeret over brevetts uformelle form. (Dagbøger II s. 241, 3/3–97.)

39] Alberti gjorde i April gentagne forsøg på at få gennemført finansloven og derved bevare ministeriet (se Schultz V s. 378). 12/3 havde ministeriet gjort skatte-lovene og militærbevillingerne til kabinetspørgsmål.

40] Forslaget om handel med gødnings- og foderstoffer samt sædekorn og markfrø, der i samlingen 95/96 var standset i udvalget, blev i 96/97 brugt af landstinget til et forsøg på at vælte ministeriet Reedtz-Thott. Angrebene på Sehested findes i Lt. 96/97 sp. 46 ff.

41] Hofjægermester O. Brun, Sæddinggård, var formand for landstingsudvalget om foderstofloven.

sin vej. Man var da bleven meget allarmet og havde ladet sagen tage ud af dagsordenen [42]. Jeg udtalte for ham den varmeste tilslutning.

Imidlertid spores der også en anden strømning i ministeriet. Hørring har forholdt sig meget spidst overfor mig siden mit angreb på ulykkesforsikringen – og viste sin stemning ved at afvise planen om forpagtning af Rødkærsbrojernbanen, medmindre jeg turde erklære, at Ingerslev havde forpligtet sig dertil [43]. Det kunde jeg ikke, skønt det logisk måtte ligge i fordringen om, at banen skulde bygges således, at staten kunde benytte den. Medens ministeriets landboere støtter sig til os, går Hørring m. fl. mere og mere med Københavnerne og radikalerne, hvis arbejde gik ud på at fri sig fra de kritiske skattelove, men derimod få overenskomst om ulykkerne og skoleloven og derpå slutte samlingen.

Hvorledes situationen virkelig var beskaffen, vilde jeg gerne have oplysning om, og foranlediget ved en samtale mellem N. J. Larsen og Nellemann søgte jeg derfor denne i hans hjem om aftenen den 17. Marts. Han var den bedst fortrolige med forholdet både i ministeriet og i landstinget. Jeg forklarede min opfattelse af stillingen og af de regeringsfjendlige strømninger; henstillede, at landstinget tog så god tid med finansloven, at der blev tid til den endelige forhandling af skattelovene o. s. v. Nellemann svarede, at han også nok havde fært af visse bestræbelser i anti-ministeriel retning fra folk som Bjerre, P. G. C. Jensen m. fl. men tillagde dem ikke nogen betydning. Under forhandlingen i partiet om skoleloven havde Bjerre kun fået 10 mand med sig mod 29. Selv havde han ved sin afgang lovet at støtte ministeriet af al sin evne [44]; han vilde derfor også støtte skattelovene og forstod godt disses politiske betydning. Han mente også, at Estrup af hensyn til den gamle konge ikke vilde volde nogen ministerkrise. Ganske visst var E. imod skattelovene, men han vilde næppe fastholde sin modstand undtagen med hensyn til gammelskatten [45]; men det vilde vel være tvivlsomt, om han kunde få et flertal

42] Ved landstingets møde 12/3–97 var foderstofloven sat på dagsordenen til 2. behandling. Formanden, professor Matzen, erklærede imidlertid, at sagen udgik »på grund af nogle meddelelser, som jeg har modtaget lige forinden mødet og i henhold til ønsker fra forskellig side«. (Lt. 96/97 sp. 1109.)

43] Privatbanen Rødkærsbro-Kellerup-Silkeborg var led i forligets store jernbane-lov af 8/5–94. Om »planen« kan intet nærmere oplyses. Problemet var, at ingen havde ønsket at overtage koncessionen på banen, i hvert fald blev den først opført 1910–12 (jfr. Ft. 1901–02 sp. 4417 f.).

44] J. M. V. Nellemann var afgået som justitsminister 13/6–96. Hans efterfølger i ministeriet var N. R. Rump.

45] Gammelskatten var den vigtigste af de bestående hartkornskatter. Ifølge skatte-lovsforslagene skulle denne skat, når en indtægts- og formueskat til staten var ind-

med sig, når det stod alene derpå. (Det var mig altså klart, at N. vilde gå imod E., når det kneb, og at regeringen i hvert fald vilde kunne gennemføre det væsentligste af skattereformen.) Finansloven vilde landstinget derimod fremskynde og få i orden snarest, idet fællesudvalg allerede kunde sammentræde den 25. Marts og forhåbentlig være afgjort inden 1. April. Men regeringen kunde lett skaffe tid til behandling af skatte-lovene bagefter. Han var ganske enig med mig i opfattelsen af toldloven, men A. Hage havde i landstingets partimøde vunden megen stemning for landbrugsbeskyttelse. Regeringen vilde holde dette udenfor toldloven, men han frygtede, at landstinget vilde knytte en særlig lov om landbrugsbeskyttelse til. Om skoleloven vilde der næppe for tiden opnås enighed.

Om alt dette samtalede vi længe, og N. var kendelig opkvikket derved. Det var mig efter denne samtale klart, at ministeriet angående reformerne kunde stole på et flertal i landstinget, hvad forøvrigt også RThott havde sagt mig. Men han føjede også stadig til: forudsat at der ikke bliver vrøvl på finansloven. Denne sagens sammenhæng har modstanderne også forstået og derfor leveret slaget på finansloven. Alfred Hages optræden dels i landstingets partimøde dels i salen imod Sehested overraskede mig, såsom hans gnavenhed efter valget ellers syntes fordunstet, og rygtet tilføjede, at hans datter skulde forloves med RThotts søn. Et andet udtryk for oppositionen imod ministeriet fandt jeg hos kapitain Madsen, hvem jeg en dag mødte i entréen og som meget heftigt udviklede, at det nu kun galdt om skoleloven, der skulde igennem for enhver pris, da skolelærerne ellers blev socialister. Folkethinget skulde her give efter, imod at landstinget bøjede sig på finansloven og således lod ministeriet falde og rigsdagen slutte. Madsen plumper gerne ud med de tanker, der råder i hans kredse.

På den anden side begynder endelig også ministeriets venner at røre sig; de må jo nu forstå, hvorhen ledelsen sigter. Høgsbro er bleven klar over stillingen, og fra 20. Marts indleder han forhandling med RThott om militærbevillingerne på finansloven, som han ønsker redigerede således, at forbindelsen med fæstningen ikke var så øjnedefaldende [46].

Den 25de kom budskabet om prinds Christians forlovelse, og Høgsbro sendte da bud efter mig fra formandspladsen, idet han yttrede, at øjeblikket var gunstigt for at ordne appanageloven, hvilket vilde være en støtte

ført, overgå til kommunerne. Det var dette, der var Estrups vigtigste anke mod forslagene. (Se Thaulow: Estrup s. 289.)

46] Høgsbro forhandlede med Lars Dinesen 20/3–97 og med Reedtz-Thott 24/3 (Høgsbro II s. 243 f).

for ministeriet [47]. Da det jo ikke var meningen at tage prinds Valdemar med, rådede jeg til, at et nyt forslag skulde indbringes af medlemmer fra alle partier. Høgsbro billigede dette og bad mig tale med RThott. Jeg gik strax op i landstinget, og da jeg traf grev Frijs, bad jeg denne kalde RThott ud, hvilket syntes at gøre nogen opsigt. RT. syntes godt om planen, men forbeholdt kongens stilling, da denne nødvendig vilde opgive Valdemar. Imidlertid måtte prinds C.s apanage forhøjes i anledning af brylluppet. På mit spørgsmål herom mente han 40.000 kr. Jeg skulde så fortsætte forhandlingen.

Da jeg kom tilbage til Høgsbro, bad denne mig tale med Alberti; jeg søgte strax denne i salen og i hans hjem, men forgæves. Derimod talte jeg med Køedt og Bertelsen, der begge var ivrige. Om aftenen gik det glat i partimødet hos de reformerte, ja, de bød endogså over, idet de lagde 8000 kr. til som nålepenge for prindsessen! De overdrog finansudvalget at starte sagen og undgik således at få mig med som forslagsstiller! Således gik den sag glat i orden. Nogle dage efter erfarede jeg gennem Dinesen (fra RThott), at Krabbe strax havde søgt audiens hos kronprindsen og fortalt denne, at han (Krabbe) havde æren for det hele [48]! Samtidig er det betegnende, at Krabbe i partiet ægger (indirekte) til konflikt på finansloven. Han havde ivrigt forfægtet, at partiet skulde holde sammen for enhver pris og følge flertallet i modstanden på finansloven. I en samtale med mig beklagede han, at de fleste medlemmer følte sig bundne ved udtalelser til vælgerne, og de vilde ikke skilles på dette spørgsmål, skønt han naturligvis fandt det urimeligt og selv i salen havde undladt at stemme. På grund af dette dobbeltspil udtalte Høgsbro sig meget bittert om Krabbe. Folk bliver utilregnelige, når de tror, der er bid.

I toldsagen arbejder Køedt, Neergård, Dinesen og toldinspektør Kruse privat på en forståelse, og endelig lykkedes det trods Hages machinationer at nå til en forståelse i hovedtrækkene også med regeringen. Der var endnu nogle mindre punkter angående landbrugsredskaber tilbage; her har broder Peter rejst ny modstand, og man opfordrer mig daglig til at formå ham til et kompromis. Således nærmede sig det tidspunkt, da den

47] Prins Christian (X) blev 25/3-97 forlovet med prinsesse Alexandrine af Mecklenborg-Schwerin. Høgsbro henvendte sig i den anledning foruden til Bojsen også til J. C. Christensen (Høgsbro II s. 244, 25/3-97).

Folketinget havde modsat sig forslaget om apanage til prins Valdemar og prins Christian siden 1891. Venstre ønskede ikke at yde støtte til kongehusets sidelinier. 48] Forslag om apanagen indbragtes i folketinget 29/3-97, 4 dage efter prinsens forlovelse. 23/4 blev loven underskrevet af kongen. Om Krabbe se Høgsbro II s. 319, 4/1 1901.

af Neergård og N. Jensen ledede taktik kunde nå sit mål, at tvinge de reformerte til under RThott's ledelse at tage stade endeligt til hele skatteprogrammet. Selv Claussen vilde ikke endelig fastholde sin modstand mod enhver brændevinsskat, når der blev givet vederlag derfor. Herom fik han endog et heftigt sammenstød med H. C. Hansen. Samtidig ordnes hærene i landstinget til kampstilling, hvortil ølskatte-loven gav lejlighed. Regeringen havde sluttet en aftale med gamle Carlsberg bryggeri om, at ølprisen ikke skulde forhøjes, når regeringen nøjedes med et pålæg af 2 kr. (til 9 kr.) – regeringen havde hertil knyttet en lille lempelse for de mindre bryggerier [49]. Efter omstændighederne og navnlig af hensyn til ministeriet støttede vi denne ordning; men Estrup, der mærkede, at tyngdepunktet var ved at glide, rejste herimod en heftig modstand og holdt på de 10 kr. støttet af de Københavnske interesser og de andre store bryggerier, der vilde tvinge Carlsberg til at forhøje ølprisen. Broder Peter, der ikke lader sig disciplinere, gik trods alt press her med Estrup i den tro, at de 10 kr. vilde give større statsindtægt, hvad der dog er tvivlsomt, når ølprisen derved skulde forhøjes. Imidlertid, købstæderne rejste sig her imod Kbh., og med Tolderlund som ordfører sejrede regeringen med 34 st. mod 26 st., et stemmetal, der rett nøje angav den virkelige stilling i landstinget. Imidlertid vilde Estrup ikke således lade sig slå; han sammenkaldte et partimøde og forlangte (som kabinetsspørgsmål for sig), at landstinget skulde ændre sin afstemning. Endnu engang bøjede højre sig formelt, men enden blev dog, at regeringen fik sin vilje [50]. Under disse forhandlinger havde man opdaget, at der foregik underhåndshandlinger mellem C. Hage og P. G. C. Jensen – Bjerre.

Estrup havde imidlertid ved denne lejlighed følt sin throne vakle, og han var sandsynligvis beredt til hævn.

Felttoget fik nu den gænge, at de radikale i hvert af thingene fordelte rollerne således imellem sig, at når den ene part ikke uden at blotte sig for meget kunde fortsætte modstanden, tog den anden fat og omvendt. Ministeriets venner havde flertal i begge thing; men de var splittede og lod sig således snigløbe og fælde enkeltvis i småfægtninger. 1ste akt er Høgsbros og mellemmanden Bertelsens [51].

49] Om ølskattens stigning se s. 401 note 61 og s. 409 note 83.

50] Forslag til lov om forandring i lov af 1/4-91 om en ølskat. Forslaget blev 5/5-97 vedtaget i landstinget i en fra folketinget afvigende form med 34 stemmer mod 28 (ikke som nævnt 26). (Lt. 96/97 sp. 1801.) Derefter gik sagen i fællesudvalg, hvis indstillinger vedtoges 10/5-97 med 32 stemmer mod 18. Estrup afholdt sig fra at stemme. (Lt. 96/97 sp. 1880.)

51] Da finansloven ikke kunne blive færdig til 1. april, vedtoges en midlertidig

Den 1. April kom B. og ønskede en hemmelig samtale med mig. For at ingen skulde opdage ham, bad han mig møde sig ude på Østerbro. Jeg gik da derud og vandrede en time frem og tilbage derude uden at se ham. Han var gået helt ud på Strandvejen. Først om aftenen traf jeg ham, og han fortalte da, at han og Høgsbro forberedede et gennembrud på basis af 60–80.000 kr. militærudgifter [52]. Dagen efter var der samtale mellem Høgsbro og RThott; da jeg derefter kom til Høgsbro, var denne meget tapper; nu skulde det frem, og vi var enige om, at Aberg var den, som bedst kunde stille forslaget i fællesudvalget [53]. Imidlertid bad han mig også tale med RT., da han ikke var ganske klar på detaljerne. Efter forgæves at have søgt RT. mødte jeg Bertelsen, der meget hemmeligt betroede mig, at han netop havde truffet aftale med ministeren. Der skulde bevilges 10.000 kr. på § 22 og 65.000 på § 26, dog ingen egenlige fæstningsudgifter – og beløbet kunde afgå på kasernebevillingen [54]. Dette vilde ministeren acceptere, men ikke selv stille. Høgsbro skulde foreslå det i partiet, og de ventede støtte af Blem, N. J. Jensen, Kvist, J. Jensen, Thomsen, Alberti, Køedt m. fl. Hvis man ligger under, skal det videre nærmere overvejes. Stadil og Hage bekæmper forliget. Da jeg satte Neergård fortroligt ind i sagen, ønskede han, at Stadil skulde vindes, måske ved hjælp af skoleloven. Denne syntes ikke uvillig, eftersom han i sidste øjeblik havde opfordret Høgsbro til at søge at prutte regeringen 5000 kr. ned! Men hertil havde RThott svaret nej; han var nemlig bundet ved aftalen med Bertelsen, der udtrykkelig havde *bettinget sig, at regeringen ikke overfor andre gjorde yderligere indrømmelser*, der vilde kompromittere ham (B.), når han havde betegnet det som ultimatum. I dette øjeblik kneb det stærkt for C. Hage. Han fik da deres finansudvalgsmedlemmer samlede og fik dem til at binde sig til et mellemforslag, der bevilgede 25

finanslov for en måned. Denne måtte forlænges endnu en måned, da den ordinære finanslov først vedtoges 1/6–97. Om Høgsbros og Bertelsens mæglingsforsøg se Høgsbro II s. 245–47.

52] Uenigheden på finansloven drejede sig dels om 200.000 kr. mere eller mindre til militærvæsenet, dels om en rentenedsættelse for solgt domænebøndergods (det tidligere ryttergods) – desuden om venstrereformpartiets forslag om at overføre land- og ligningsskatten til kommunerne uafhængigt af skattelovene. Af de 200.000 kr. til militærudgifter ville folketingets flertal efter 3. behandling kun bevilge 38.000 kr.

53] Højremanden C. Aberg havde dels i halvferdserne stået venstre nær og dels var han en varm tilhænger af ministeriet Reedtz-Thott.

54] Venstreflertallet i finansudvalget havde bevilget 25.000 kr. til opførelse af nye kaserner. Reedtz-Thott erklærede sig 5/4–97 over for Høgsbro villig til at overføre disse penge til fremstilling af kanoner e. l. for at holde militærets værksteder i gang. (Jfr. Høgsbro II s. 246, 5/4–97.)

eller 35.000 til haubitserne [55]. Man vidste altså forud, at dette vilde regeringen ikke acceptere, og måske har Stadils forsøg med de 5000 kun tilsigtet at sikre sig regeringens afslag.

Med dette ny forslag mødte man altså i partiet den 5te April og fik på forhånd alle undtagen Høgsbro til at binde sig til flertalsbeslutningen, idet man stillede i udsigt, at dette vilde regeringen være nødt til at acceptere. Man syntes endog i den grad at have hypnotiseret medlemmerne, at selv Bertelsen udtrykte sin forundring, da han dagen efter mødte RThott på trappen, over at denne ikke gik ind derpå. RThott udtrykte med rette siden overfor mig sin overraskelse ved Bertelsens ynkelighed [56]. Hage og Stadil var samme aften sendt til RT. med forslaget og var sikkerlig ikke bleven overraskede ved at få bestemt afslag. De havde vundet en afgørende sejr over Høgsbro, der *alene* stemte imod og derefter nedlagde sin post som formand i partiet, forrådt fra alle sider. Dagen efter havde jeg en samtale med ham, Svend og Bertelsen, der var enige om at beklage udfaldet, men de to var nu *bundne*. Man var kommen ind på ultimatumernes vrøvl. Høgsbro endte da med at sige til mig: »Ja, nu håber vi på Dem!« Meningen var, at forslaget nu måtte komme fra os, og så lade det gå løs med en afstemning i salen. Jeg var ganske af samme mening.

Den 6te April Kl: 3 samledes vort parti, og alle var enige om, at nu burde vi tage fat. Man var ligeledes enig om, at forslaget burde stilles af Åberg i fællesudvalget. Kun N. J. Larsen yttrede nogen betænkelighed ved at gribe ind imod de reformerte, men han blev snart omstemt overfor den stærke stemning i partiet. Man opfordrede mig til strax at søge en samtale med RThott for at blive klar over regeringens planer, navnlig om hvorvidt den vilde og kunde føre skattereformerne igennem. Jeg fandt ham i hans hjem Kl: ½ 7, og samtalen varede sålænge, at han blev forsinket i at komme til Nansenfesten [57]. Min opgave var nu ikke ganske lett, da jeg vidste, at partiet ganske visst vilde gøre, hvad det formåede for at støtte regeringen, men på den anden side var flere end Larsen betænkelige ved en opløsning. På mit spørgsmål begyndte han med at udtale, at reformpartiets forslag var umuligt; det var jo også kun fremkommet for at forstyrre en forståelse. Han bemærkede sin særlige over-

55] På finanslovsforslagets § 26 V b krævedes en bevilling på 80.000 kr. til anskaffelse af 12 cm haubitsere.

56] Forinden den endelige afstemning om Bertelsens og Høgsbros mæglingsforslag var Bertelsen gået fra partimødet (Høgsbro II s. 246, 5/4-97).

57] Polarforskeren Fridtjof Nansen hyldedes ved en fest i København efter sin vellykkede ekspedition 1893-96 til egnene omkring Nordpolen.

Konseilspræsident Tage Reedtz-Thott. Fot.
Elfelt ca. 1910.

raskelse ved Bertelsens optræden. Stadil havde nu villet fremskynde afgørelsen og afgive betænkningen idag. Jeg indskød da, at dette måtte hindres, og at opgaven nu først var at søge at skaffe et flertal for forliget, og forsåvidt det galdt om at skabe en bro for de velvillige, vilde jeg opfordre ham til at gøre nogle modifikationer i sit standpunkt af mere formel natur. Han var villig dertil og vilde også slå de 5000 af. (Han var jo nu ikke længere bunden ved tidligere aftaler.) Hvis der imidlertid ikke kunde skaffes flertal, hvorledes vilde regeringen da optræde? Han svarede, at dersom vi ikke vilde slutte os til mæglingsforslaget og således støtte regeringen, så vilde denne strax trække sig tilbage, og der vilde næppe kunne dannes nogen regering undtagen af det Københavnske parti, som således var det sejrende og villigt til at træde til. Dersom vi derimod stemte for forslaget, og det dog blev forkastet, vilde det visstnok medføre en opløsning af folkethinget. Jeg bemærkede, at jeg egenlig ikke opfordrede til at gå denne vej, da man just ikke havde grund til at stole på vælgernes »sunde sands«; men det kunde måske dog medføre, at en del af flertallet vilde optræde anderledes efter valget. Han indskød da, at opløsning jo også beroede på andre hensyn (kongen).

I tilfælde af opløsning bemærkede jeg, at det vilde være tåbeligt at gå til valg på nogle militære bevillinger. Valget måtte gives en ganske anden betydning, og navnlig galdt det om, hvor stærkt regeringen vilde knytte sig selv og valgene til gennemførelsen af skattereformerne. Han var ganske enig heri, skattereformerne skulde være valgprogram, og dette skulde stærkt betones i det åbne brev. Ministeriet vilde sætte sit liv ind på disse loves gennemførelse i det væsentlige. Detailændringer kunde jo ikke udelukkes; men i hovedsagen vidste han, at regeringen kunde og vilde sætte sin vilje igennem i landstinget. Jeg nævnte da, at det vilde møde modstand i landstinget at røre ved gammelskatten. »Å« – sagde han, »det betyder ikke noget, det er kun noget sludder af doktriner og teorier, som vi nok skal magte.« (Estrup nævnte han ikke udtrykkelig.) Jeg nævnede dernæst modstandernes forsøg på at knytte ændringer i den kommunale beskatning særlig på landet til disse reformer. Han mente, at nogen ændring i Kbhvn. og måske også købstæderne kunde være hensigtsmæssig, men var enig med mig i, at på landet måtte man nøjes med den betryggelse, der vilde ligge i, at der overhovedet fremkommer en indtægts- og formuesansættelse til staten. Han mærkede sig særlig, at jeg betegnede ethvert yderligere attentat på kommunalbeskatningen som et dødsmerke for lovene. Jeg yttrede da: »Vi kan altså stole på, at regeringen både vil og kan gennemføre skattelovene i det væsentlige og stiller dem på den mest energiske måde som valgprogram.« »Ja.« Vi var ligeledes enige om, at et sådant valgprogram vilde gøre al tale om valgkartel overflødig. Han mente, at man efter valgene helst måtte udsætte de yderligere forhandlinger til efteråret, da vilde alle være lettere at komme tilrette med. Jeg bemærkede hertil, at det samme kunde være heldigt, dersom regeringen ikke valgte en opløsning, men regerede i sommer på en midlertidig finanslov. Han smilede lidt ved min lyst til at få den midlertidige forlænet, men bemærkede, at det var landstinget ikke forpligtet til; nej, formelt ikke, men det var forudsætningen både for mine og Thomsens udtalelser i 1894. Jeg yttrede, at det var uheldigt, at landstinget havde bundet sig til ikke at forhandle skattelovene, før efter at finansloven er i orden. »Ja, hvorfor skulde landstinget ikke også kunne begå dumheder?« Jeg forstod deraf, at han også opfattede dette som et fjendligt træk fra Estrup–Matzen. Jeg yttrede til slutning, at vi for vort vedkommende vilde gøre, hvad der bedst kunde støtte regeringen.

Skønt jeg altså ikke havde truffet nogen bindende aftale, var der dog opnået fuld klarhed over stillingen. Det beroede nu ganske på os, om regeringen skulde gå eller optage en valgkamp med skattereformerne som kampprogram. Jeg var selvfølgelig ikke i tvivl om, at vi nu skulde tage

fat af al vor kraft. Samme aften gik jeg til N. J. Larsen og fremstillede det hele for ham. Han blev meget oplivet og var stærkt krigerisk og ikke mindre hans kone, der nu rigtig vilde »ud og slås«. Ja, han mente endogså, at vi udtrykkelig skulde opfordre regeringen til opløsning, hvad jeg dog mente var uforholdsmæssigt; vi skulde alene handle ved at stemme for forligsforslaget. Jeg stolede nu på, at alt var i orden, når slaget skulde stå, og at vi nu uden fare kunde beskæftige os med muligheden af udsættelse og ny forslag. Jeg vidste nemlig, at ganske visst vilde Neergård ikke svigte, når det galdt, men det måtte naturlig falde ham svært at forlade den taktik, han hidtil havde været lederen af, og som tilsigtede en forståelse med en del af de reformerte. Skønt der var liden udsigt hertil i øjeblikket, fortsatte jeg dog i de følgende dage forskellige forhandlinger og samtaler også med RThott.

Jeg søgte at forklare denne, at det nu taktisk kun drejede sig om at få flertallets standpunkt ændret, så vilde der foregå en adskillelse, og regeringen var jo ikke mere bundet til sit såkaldte »ultimatum«. Han var imidlertid bleven stivere overfor det meget bryderi og kunde kun formås til at støtte bestræbelser for at lade ferien afbryde forhandlingerne. Forøvrigt kom jeg med forskellige planer om at genoptage rentenedsættelserne, Bernerbureauet o. s. v. Men foreløbig stod striden om udsættelse eller afslutning [58].

Disse dages gæring havde imidlertid været skæbnesvanger for – N. J. Larsen. Først havde Alberti ham fat og dernæst C. Hage, hvorefter han kom til mig og gentog de reformertes hele litani, at det ikke nyttede at støtte denne regering, den var for svag o. s. v. Således kom dagen den 10de April, da fællesudvalget skulde have møde med regeringen og denne tage endelig stilling til mæglingsforslaget, der var stillet af Aberg. RThott tiltrådte forslaget og stillede sig også velvilligt til tanken om en militærkommission [59]. Da han derimod modsatte sig flertallets forslag, vilde Stadil slutte med det samme, hvori Estrup støttede ham. Det lykkedes dog at få slutningsmødet udsat til Kl: 4. Vort parti samledes derefter Kl: 12, og her kom Larsen da frem med sin modstand; han vilde ikke følge par-

58] Folketinget ønskede indsat en bevilling på i alt 5.200 kr. til det nyoprettede internationale fredsbureau i Bern, for hvilket Fredrik Bajer var præsident. 2.000 kr. skulle udbetales straks.

Påsken faldt mellem 15. og 19/4, og spørgsmålet var, om rigsdagen skulle hjemsendes efter at have forlænget den midlertidige finanslov, eller om forhandlingerne om den ordinære lov skulle fortsættes (se Høgsbro II s. 248, 9–10/4–97).

59] De moderate har rimeligvis foreslået tvistepunkterne på finanslovens militære konti afgjort af en særlig kommission. Noget konkret om dette forslag foreligger imidlertid ikke.

tiet, men stemme med de reformerte. Det kom til en meget varm scene, hvori han bestormedes fra alle sider om ikke at svigte. Da også Neergård var alt andet end modig på stillingen, så enedes man om, at vore medlemmer i udvalget skulde søge ethvert støttepunkt for at udsætte afgørelsen; men dersom det ikke lykkedes, så skulde de stemme for Abergers forslag (selv uden afskrivning på kasernebevillingen, som krigsministeren uventet havde modsat sig) [60]. På dette grundlag måtte der nu arbejdes med al kraft, og jeg fik strax Larsen med til RThott, hvor vi aftalte, at Neergård Kl: 4 skulde stille et positivt forslag om en kommission; dette skulde så tilstilles regeringen og højre i den anledning støtte udsættelse; samtidig virkede Høgsbro med Alberti for udsættelsen, og Stadil turde ikke modsætte sig den overfor stemningen blandt flere af hans egne.

Således gik udsættelsen igennem, og vore medlemmer vandt tilsyneladende en øjeblikkelig taktisk fordel; de radikale var noget flove, da de også frygtede, hvad der nu kunde opdukke. Men i virkeligheden tabte vi det gunstige øjeblik, da vi med et stort og klart program kunde have taget kampen op i landet. Regeringens prestige var nu svækket ved at sagen ligesom forsumpedes. Men overfor Larsens modstand og Neergårds tvivl var der ikke andet at gøre end at søge den bedst mulige udgang. Partiets øvrige medlemmer var og er siden end mere blevne uvillige mod L. og N. for deres optræden. Bagefter er det kun altfor lett at se, at det var galt, og mange mener, at vort parti lod slippe sig den sidste gunstige lejlighed ud af hænderne. Dog viste det sig jo også siden, at kun et uheldigt tilfælde hindrede os i at komme frem ad den vej, som Neergård ønskede.

Der var altså nu påskeferie, under hvilken der ventedes, at vælgerne skulde advare de reformerte mod deres tankeløse politik.* Jeg anvendte tiden til at fortsætte de private forhandlinger dels med regeringen, dels med Høgsbro og vore egne. Opgaven var at få forbindelse mellem RThott og Alberti. Nogle gange talte jeg med Steffensen, der bekræftede, at regeringen kunde stole på et flertal i landstinget, og han billigede mine tanker om at tilvejebringe en forståelse på rentespørgsmålene. Imidlertid er han siden 1894 meget reserveret, har heller ikke mere sin tidligere indflydelse. Han mistænkes for at være blandt dem, der følte sig skuffede

* En visstnok rigtig opfattelse af folkestemningen på dette tidspunkt findes i brev af 14. April fra Jensen Slagelse [61].

60] Se s. 446 note 54.

61] Brevet findes endnu i Bojsens arkiv. Det er en kommentar til en rundskrivelse til provinsredaktørerne, som redaktør Hans Jensen har modtaget samme dag.

ved ministerdannelsen i 94; men ialfald vil han ikke hjælpe Bjerres aspirationer; de synes at være meget bitre uvenner [62]. Steffensen følger under alle omstændigheder landstingets flertal.

2den påskedag flyttede familien hjem til Rødkilde – og da det var en svær storm, fulgte jeg med som barnepige, men vendte dagen efter tilbage og tog ophold i »maketutten«, hvor dog mangelen på al tilvant komfort bidrog til den følgende tids uhygge [63]. Den følgende Søndag deltog jeg i konfirmationsgilde hos Harald Holm, hvor hele den Høgsbro-ske familie var samlet, og hvor jeg i en skål for den gamle gav udtryk for den nuværende politiske tilnærmelse [64].

Påskeferien havde imidlertid virket efter ønske. Alberti havde ganske rigtig optaget forhandling med RThott, og den 23de blev overenskomsten afsluttet. Regeringen opnåede at hævde sin fordring på § 26, men købte dette for en række indrømmelser på andre poster, hvorved den visstnok gik videre, end den havde behøvet og navnlig videre, end den havde sikket sig landstingets tilslutning. Situationen var med engang forandret; de reformerte var sluppen ud af klemmen; dog stemte 11 af de rødeste imod overenskomsten. Folkethingets radikale var i øjeblikket magtesløse; nu måtte makkerne i landstinget tage fat. I nogle dage gik agitationen hidsigt deroppe. På Steffensen mærkede jeg strømkæntringen; han mente *nu*, at navnlig ryttergodsrenten kunde man ikke byde landstinget. Estrup var i harnisk og krævede tilslutning af partiet. Ministeriets venner var modfaldne. Den 28de søgte jeg Nellemann i banken; han var også meget trist, og vi enedes om at tilstræbe ny udsættelse, hvori Høgsbro støttede mig ved at give Majdagsferie en uge [65].

I mellemtiden søgte jeg allehånde udveje. RThott erklærede, at han var bunden ved overenskomsten. Jeg rådede ham til at søge den midlertidige forlænget til 1. Nov., og hvis landstinget i krigsmod nægtede dette, da opløse thinget. Han smagte noget derpå, men svarede senere, at det kunde han kun gøre, hvis han havde en virkelig oprigtig støtte i folke-thinget; men det havde han ikke; overenskomsten var kun øjeblikkelig taktik. Forøvrigt fortalte Ravn mig, at han i ministerrådet havde tilrådet

62] Landstingsmand provst J. J. K. Bjerre hørte til lederne af det yderliggående højre, der ønskede ministeriet Reedtz-Thott styrtet. (Jfr. s. 442.)

63] Kronprinsessegade 40¹. På 4. sal havde Jutta Bojsen Møllers fire studerende sønner en lejlighed, af familien kaldet »Sorø-maketutten«.

64] Harald Holms ældste datter Guldborg blev konfirmeret 25/4-97. Om selskabet og Bojsens tale se Høgsbro II s. 250.

65] Ferien strakte sig fra 29/4–4/5. Om forhandlingerne herom se Høgsbro II s. 250–51, 27–28/4-97.

opløsning af landstinget, når dette forkastede overenskomsten; men man mente, at kongen ikke vilde opløse imod Estrup. Ravn skældte særlig ud på Scharling, der er part i komplottet. Situationen førte mig nu sammen med Stadil, med hvem jeg havde venskabelige samtaler om finansindstillingens form. 5te Maj søgte jeg grev Frijs for ikke at lade noget uprøvet. Han fortalte da, hvorledes partibeslutningen i landstinget hvilede på en misforståelse. Bjerre havde forsikket, at landstinget godt kunde udstemme rentesagen, så vilde folkethinget føje sig. Frijs havde forsikket det modsatte, men da man ikke vilde tro derpå, havde han trods sin advarsel erklæret at ville følge trop, og han var således også nu bundet. Estrup havde fået magten i landstinget. Jeg foreslog ham at søge sagen ordnet ved en særlig rentelov, hvilket han billigede og bad mig tale med Steffensen om [66]. Frijs var meget misfornøjet med stillingen i det hele, mente at der vanskelig kunde dannes nogen ny regering – det måtte vel blive Hedemann & consorter [67]. Han beklagede ministeriets sammensætning efter forliget. Han havde udtrykkelig rådet Thott til at henvende sig til os; det skulde have foreligget, at det var tilbudt os, hvortil jeg bemærkede, at det ganske visst også vilde have stillet os vanskelig; der burde være dannet en regering af helt nye mænd. –

I underudvalget foreslog Neergård en særlig rentelov, men dette blev afvist af Estrup, der nu føler sig ovenpå. Landstingets agrarer knurrer, men tør ikke røre sig.

På dette triste tidspunkt foreslog jernbaneudvalget den 6te Maj efter Hørrings indbydelse en udflugt for at bese arbejderne ved den ny store godsbanegård. I bidende forårsvind vandrede vi over det store terrain og endte med en frokost i et åbent telt i Gl. Carlsbergs have. Den ledende ingénieur Simoni bød velkommen »i dette provisoriske hus« – i samme øjeblik kom Hørring, som jeg sad ved siden af, til at vælte et glas øl ned over mig og ind i mit frakkeærme – en kold én. Strax var alle enige om den vittighed, at »provisoriet« var gået ud over mig, og Hørring tilføjede, at »det var endda ministerens skyld«. Denne lille episode var virkelig illustrerende for det kritiske øjeblik, da provisoriet kæmpede mod forligets ministerium. Imidlertid var det klart, at Hørring endnu ingenlunde tænkte på at gå Estrups ærende eller træde ind i et Københavnerministe-

66] Ideen hertil havde Bojsen vistnok fra Højmark, der fra landstingmand P. Pedersen havde fået at vide, at hvis rentenedsættelsen på domænegodset overgik til særlig lov, ville landstinget anerkende bevillingen til fredsbureauet i Bern (Høgsbro II s. 251, 30/4–97).

67] Bojsen havde allerede 14/4 for Høgsbro nævnt general Hedemann som eventuel ministerchef (Høgsbro II s. 248).

rium. Han udtalte sig bittert imod E., men mente dog ikke at turde indlade sig på landstingets opløsning. Han drak et privat glas med mig, takkende for godt samarbejde, som jo nu skulde afsluttes og mente øjensynlig dermed, at han vilde stå last og brast med RThott. På denne tour hentede jeg mig en kapitalforkølelse, der i forskellige svingninger holdt sig et fjerdingår med gentagne sengelejer.

Lørdagen den 8de Maj skulde finanslovsindstillingerne til forhandling i begge thing [68]. Alle forsøg på løsninger var strandede, og man gik til den skæbnesvangre afstemning, fremtvunget af mindretallene i begge thing, medens flertallene var højst misfornøjede. Denne dag blev højst dramatisk, lignende den 8. November 1877 – men med en slettere udgang.

Kort før mødets begyndelse kom landstingsmand Chr. Nielsen til mig og fortalte, at der var tilbøjelighed hos nogle af reformpartiet til at søge en ny løsning ved et underændringsforslag om at frafalde punktet om renterne af ryttergodset. Jeg henviste ham til Alberti, og han kom tilbage med det svar, at det kunde være rigtigt nok, men nu var det desværre for sent. Jeg ilede da til RThott i ministerværelset og opfordrede ham til ikke at afgive nogen demissionserklæring under de forestående forhandlinger, idet jeg forklarede ham den foreliggende mulighed at opnå enighed om et nyt finanslovsforslag, som kunde forelægges om Mandagen, når han strax traf aftale derom med Alberti; det drejede sig kun om rytterrenten. Thott svarede meget energisk, at når folkethinget vilde frafalde dette punkt, vilde han påtage sig at gennemføre det øvrige i landstinget. Men han måtte have et tilsagn herom, inden han tog ordet i landstinget, hvor han ellers måtte melde sin afgang [69]. Imidlertid fik han landstingets møde udsat til Kl: 3. Jeg gik til N. J. Larsen og denne atter til Alberti, der svarede, at han måtte have en henvendelse fra RThott selv. Kl: 2 kom denne ned i salen og sagde til mig, at inden Kl: 3 måtte han vide besked. Jeg bad ham da – hvad visstnok allerede Larsen havde gjort – henvende sig til Alberti og ikke lade det strande på det etikettespørgsmål om, hvem der skulde henvende sig først. Efter lidt betænkning så jeg ham hinke hele salen rundt og over til Alberti, med hvem han havde en forholdsvis kort samtale. Derefter så jeg ham atter vandre den samme vej tilbage øjensynlig opmuntret, og han havde da en livlig samtale med de andre ministre, visstnok for ivrigt og uforsigtigt, da det synes at være herfra, at sagen svedte ud. Imidlertid, under det

68] Fællesudvalget om finansloven havde delt sig i et flertal og et mindretal, der 28/4–97 indstillede hver sin affattelse af loven (till. B sp. 2989).

69] Folketingets møde begyndte kl. 1 og landstingets kl. 1½, men efter tyve minutter blev landstingets møde udsat til kl. 3.

øjeblikkelige indtryk af denne lyse udsigt holdt han så sin store tale med megen frejdighed og også snildhed. Talen slog så stærkt an, at der endogså var tilløb til at klappe i hænderne – (Reventlow) og megen bevægelse [70]. Han stod nu på Capitoleum, men – tæt ved den tarpæiske klippe. Med undtagelse af 6 Københavnske medlemmer fulgte hele thinget nu ministeriet [71].

Derefter påfulgte mødet i landstinget – hvor hovedslaget skulde stå. Næsten alle folkethingsmænd sad på tilhørerpladsen, og forrest sad Alberti. Det vakte strax opsigt, at ministeren gik til og fra ham, ja forhandlede halvt højt. Således hørte naboen, provst Nielsen, der blev hvisket: »Det er ikke nok!« Lidt efter ser man hele højres bestyrelse vandre ud af salen kort efter fulgte Alberti, og siden blev RThott tilkaldt. Dette var for mig højst uhyggelige scener, da det foregik umiddelbart før landsthingets afstemning. Madsen-Mygdal holdt en lang tale, som ingen hørte efter – karakteristisk for øjeblikkets opfattelse og Mygdals bekendte forligstilbøjelighed var det, at man almindelig formodede, at den lange tale var bestilt af Alberti for at udsætte tidspunktet, da RThott skulde tale [72]. Der hviskedes og tiskedes i alle kroge; da man ikke var færdig med underhandlingerne Kl: 4½, afbrød Matzen mødet og ansatte et nyt til om aftenen Kl: 8.

Forhandlingerne fortsattes med Alberti, der tilkaldte Stadil. Landsthingsmændene synes dog ikke at have fået tillid til, at det ny forsøg kunde lykkes. De holdt et partimøde, hvori de nøjedes med at fastholde deres afstemning om finansloven, men erklære sig villige til at vise imødekommen overfor et nyt finansforslag. Imidlertid sivede det ud, at forliget galdt ikke alene rytterrenterne, men også en kirkebevilling i Kbhvn. Da blev jeg betænkelig, da jeg forudså, at Alberti ikke kunde sætte dette igennem. Jeg bad da Dinesen sige til ministrene, at de ikke måtte spænde buen for højt. Siden erfarede jeg fra flere sider: Sehested (gennem N. Jensen, Ravn og Bardenfleth), at hverken ministeriet eller højre havde forlangt kirkebevilling; den havde Alberti selv opstillet [73]. Tidligere i sam-

70] Reedtz-Thotts tale findes i Ft. sp. 6639–43.

71] Folketinget vedtog finansloven i den affattelse, den havde fået af fællesudvalgets venstreflertal med 89 stemmer mod 6 – det var højremændene Hammerich, Reisz, Scharling, Wagner, Wulff og E. Christensen, der stemte imod; de 9 socialdemokrater samt Jakob Scavenius undlod at stemme (Ft. 96/97 sp. 6658 f).

72] Lt. 96/97 sp. 1820–30.

73] Dette er dog ikke rigtigt. Forslaget, som gik ud på en første bevilling på 24.000 kr. til en ny kirke i St. Johannes sogn i København, havde været opført på regeringens finanslovsforslag (§ 21 II A 17, till. A sp. 114, jfr. motiverne sp. 882 f). Folketingets finansudvalg havde strøget den (till. B sp. 1203), landstinget havde på

lingen havde der i finansudvalget været strid om denne bevilling, som Stadil anbefalede; men han var i partimødet blevet overstemt af Københavnerne støttede af J. Busk. Alberti har nu formodentlig tænkt at kunne vinde Stadil ved således at skaffe ham revanche og samtidig sikre sig et afgørende brudd med Københavnerne [74]. Han har imidlertid ganske overvurderet sin stilling. Om aftenen på landstingets tilhørerplads sad Stadil og Hage lige bagved mig og hviskede øjensynlig misfornøjede; jeg opsnappede ord som: »det er umuligt« – »det kan vi ikke« o. s. v. Bertelsen Skalborg var som sædvanlig helt forskræmt – Ole Hansen rejste misfornøjet fra byen; Høgsbro tog også afstand, han undte formodentlig Alberti samme nederlag, som han selv havde lidt. J. Busk rasede og stak hovedet sammen med Hammerich, der længe havde arbejdet på ministeriets fald. Overfor den kogende mistanke i alle kroge krævedes der kun et pidskesmæld for at drive alle forhandlerne fra hverandre. Og dette kom i »Politiken« Søndag morgen som et hvidglødende overfald på RThott for gement forræderi overfor folkethinget o. s. v., o. s. v. [75]. Atter havde Københavnerne overtaget, og Mandag morgen forkastedes Alberti's forslag i partiet med 36 st. mod 1 (Alberti), medens Krabbe og en til undlod at stemme. Alberti måtte for at bjerpe sig endogså erklære, at han havde ikke lovet RThott noget! Bagefter forlød det fra adskillige »tappre«, at havde det kun været rytterrenten, så var det gået glat – men kirkebevillingen – umuligt! Og dog giver folkethinget året efter denne bevilling også [76].

Det var et overordenligt hårdt stød for Alberti – han følte sig lamslået for lang tid. I en samtale med Larsen havde han bebrejdet sig sin egen dumhed – »man kommer så lett til at gøre dumheder, når man sysler med andres tanker« med et svagt forsøg på at kaste skylden fra sig; ja, han sagde endogså, at han selv havde givet RThott lov til at meddele forslaget til landstingets højre. På den anden side søgte Thott også at dække Alberti; i en samtale med mig dagen efter sagde han således, at A. ikke havde forpligtet sig til noget, at kirkebevillingen var bleven

ministerens anmodning genoptaget den (till. B sp. 1773); atter slettet og optaget af de to ting ved eneste behandling (till. B sp. 1886, 2059 og 2995).

74] Det kan anses for givet, at både Høgsbros og Albertis forligsforsøg havde til formål at skabe grundlag for et nyt venstreparti med udskillelse af de radikale elementer og optagelse af det forhandlende venstre.

75] Politiken bragte søndag 9/5 kun referat af møderne i rigsdagen. Angrebet kom mandag 10/5 med titlen »Er der grænser?« (trykt i Skrift og Tale III s. 225).

76] Der blev 1897/98 bevilget 50.000 kr. til en ny kirke i St. Johannes sogn (St. Jacobskirken på Østerbro) (Lovtidende 1898 s. 129, II A 18).

forlagt af landstinget – og at han (Thott) ikke havde meddelt landsthingsmændene noget om forslaget. Dette var »sivet ud« o. s. v. (Dinesen har siden fortalt, at det var Rump, der havde sladret.) C. Hage og Stadiil overbragte partimødets beslutning til RThott, der derefter naturligvis svarede, at der så ikke vilde komme noget nyt finansforslag fra ham.

Slaget syntes afgørende tabt – radikalerne af begge sider jubled. Jeg følte mig så nedbøjet, at jeg – for at adspredde tankerne – besluttede mig til at gå i theateret om aftenen og se balletten »Coppelia«. Tilfældet vilde, at jeg kom til at sidde ved siden af Bertelsen Skalborg og lige foran RThott og baronessen, der fortalte mig, at hun havde taget billetter og ført ham med i theateret netop af samme grund, som jeg var kommen der! Vi trøstede nu hinanden over ulykken. Jeg sagde blandt andet til hende, at RThott havde mere grund end jeg til at være tilfreds; han faldt på valpladsen som den populæreste mand i landet – jeg måtte fortsætte kampen som den mest forfulgte. Men begge havde vi dog den tilfredsstillelse at have ledet landet ud af spektaklerne, der vanskeligt nu kunde genoptages. Det kunde hun godt lide at høre, og han, som sad på den anden side og lyttede, indskød spøgende: »Hvad er det for noget ondsksfuldt noget, som De fortæller min kone?« På den anden side sad Bertelsen og vred sig i sære bugtninger for at forklare, at kirkebevillingen var – umulig! men ellers!! Dagbogen tilføjer: Pjalt.

Ministerkrisen

Den 12te havde jeg en indgående samtale med RThott, til hvem jeg blandt andet sagde, at jeg håbede, at når der var gjort forskellige forsøg på at danne et nyt ministerium og dette viste sig umuligt, vilde man vende tilbage til ham og da acceptere overenskomsten med folkethinget. Dette vilde jeg arbejde på, og han syntes ikke uvillig, dog antog han, at de radikale i folkethinget så ikke længere vilde stemme for sin egen finanslov! Til min vejledning meddelte han, at kongen ikke havde villet modtage hans demission, at Estrup ikke vilde træde til, og kongen vilde heller ikke kalde ham til regeringen [1]. Der vilde blive prøvet på at danne et Københavnsk ministerium efter Scharlings program. Jeg rådede til at kalde reformpartiet, men det mente han ikke, der vilde blive spørgsmål om. Han vilde intet foretage sig, men rolig afvente det ny ministerium.

1] Det modsatte hævdes i Thaulow: Estrup s. 294, der her støtter sig til oberst C. H. Rørdam: Hofdage hos Christian IX s. 125.

Under disse forhold – sagde jeg – at jeg vilde rejse hjem. Jeg blev da hjemme i den dejlige løvspringstid fra den 13de til den 18de, da jeg atter kaldtes til byen ved telegram fra Holm.

I mellemtiden var det, at Estrup havde løbet med lygten for at finde en ny regering, men fået nej overalt, flere var flygtede til udlandet for at undgå ham [2]. Nu mente man, at forsøget var opgivet og vilde derfor have mig til byen igen for at genoptage ordningen med RThott. Herom fik jeg forklaring om aftenen hos Larsen og næste morgen hos Høgsbro. Derfra gik jeg til Thott, der begyndte med at sige, at Estrup nu havde »sagt pas« efterat have forsøgt de fleste landstingsmænd. Da han på mit spørgsmål om det nu også var definitivt, smilende svarede »ja« – sprang jeg uvilkårlig op og klappede i hænderne. Han forstod min glæde over, at E. nu var bleven umulig, selv gennem håndlangere, og han bemærkede da, at vanskeligheden hertilands havde været, at vi foruden regering og rigsdag havde en »kansler«. Jeg håbede, at nu var kanslerembedet inddraget. Situationen var nu, som jeg forleden havde tænkt mig, man måtte vende tilbage til RThott, og det galdt nu om et arrangement. Jeg mente, at efter den fadæse, landstinget nu har begået, skulde det egentlig nødes til at tage sin afstemning tilbage. Dette vilde han dog ikke, men foretrak at stryge rytterrenten eller at ordne rentesagen i det hele ved en særlig lov. Med dette gik jeg til Høgsbro, hvor Neergård, Clausen, Holm, Dinesen og Svend H. var samlede. Man var villig til den foreslåede ordning, og tillige at løsningen nu ikke skulde være afhængig af reformpartiet. Den ny finanslov skulde udenvidere forelægges i folkestinget og renteloven i landstinget. Høgsbro vilde kun privat indvie Stadhil deri. Jeg gik så atter til RThott på Amalienborg; han nedskrev efter mit diktat teksten til den ny rentelov, men forlangte en mere betryggende aftale om gennemførelsen. Han vilde dagen efter søge Høgsbro angående den midlertidige finanslovs forelæggelse (forlængelsen) og da træffe nærmere aftale. Dette meddelte jeg så igen Høgsbro og gik derefter hjem i den tro, at sagen var ordnet, og at der ikke vilde være noget for mig at varetage førend Mandag. RThott havde ikke antydning nogen periculum in mora [3], og da han vilde forlægge den midlertidiges forlængelse, gik jeg ud fra, at der var god tid til alle fornødne aftaler.

Imidlertid havde mine gentagne besøg hos RThott denne dag (19de Maj) været ledsagede af forskellige ildevarslende hindringer. Første gang

2] Estrup henvendte sig til grev Moltke, professor Matzen, grev Danneskiold, kammerherre Sehested, Alfred Hage og efter kongens ønske til grev Frijs, der imidlertid var rejst til England (Thaulow s. 294).

3] D. v. s. nogen fare ved at tøve.

havde jeg på Kongens Nytorv mødt Anton Andersen og måtte følge med ham et langt stykke for siden ubemærket at vende tilbage til palaiset [4]. Da jeg anden gang søgte RThott på Amalienborg, traf jeg A. Hage i Frederiksgade, og det kunde da ikke skjules, at vi begge havde samme ærende. Da han angav at skulle aftale en sejletour med Thott om eftermiddagen, bad han om at måtte gå ind først. Jeg ventede da lidt udenfor, men uheldigvis kom her Halfdan Repsdorph, og med ham måtte jeg følges en stund, inden jeg kunde slippe ham og vende tilbage [5]. A. Hage var da gået, men kort efter kom kongens kabinetssekretair for at tale med Thott. Var det ny ministerium da allerede under opsejling? Var det Hage, der havde rådet Thott til at forlange mere betryggende aftale? I øjeblikket faldt dette mig aldeles ikke ind, så meget mindre som Hage til mig udtalte sig meget venligt med hensyn til Thott og løsningen og lod endogså forstå, at landstinget nu kunde blive nødt til at tage finansloven uforandret. Hvis der allerede da var en intrigue igang, blev den ialfald godt skjult, og jeg gik hjem i fuld fortrøstning.

Hjemme i »maketutten« mødte mig da sørgebudskabet om Olaf Møllers dødssygdom, som var kommen til udbrud om natten i værelset ved siden af mig [6]. Jeg besluttede på stående fod at rejse ned til Sorø for at bringe søster Jutta budskabet og derfra føre lille Dut [7] hjem med mig til Rødkilde næste morgen i fuld tillid til, at der intet vilde ske på den politiske arena før Mandag. Denne bortrejse blev måske skæbnesvanger. Da jeg Fredag morgen fik brev fra Holm, at jeg strax måtte komme tilbage, rejste jeg atter øjeblikkelig til byen og tog ind på hotel Union, da jeg antog, at maketutten nu var afspærret på grund af meningitissmitten. Næste morgen læste jeg i bladene om Olafs død. Om aftenen gik jeg til Larsen og fik der at vide, at efter aftale havde Thott om Torsdagen været hos Høgsbro, men forlangt et betryggende tilsagn af denne. Høgsbro havde henvist til et partimøde, der ikke kunde blive før Mandag, da medlemmerne var bortrejste, og han turde – som sædvanligt – ikke tage noget bindende ansvar på sig. »Mandag er det for sent«, havde Thott svaret, og Høgsbro havde ikke fået nogen nærmere forkla-

4] Anton Andersen, boghandler i København, senere udgiver af en del af Bojsens historiske værker, var ældste søn af højskoleforstander J. H. Andersen på Rødkilde.

5] Cand. jur. Halfdan Repsdorph var søn af sognepræsten i Stege, Sophus Marius Repsdorph.

6] Olaf Møller var søn af Jutta Bojsen-Møller. Han studerede medicin og var hornblæser i Akademisk Skytteforening. Fra Sølvgades kaserne, hvor der dengang var meningitisepidemi, havde han lånt et horn, gennem hvilket han fik smitten.

7] ☺: Bojsens søn August, f. 15/5–89.

ring. Derfor havde de skrevet efter mig, men nu var det virkelig for sent! Havde jeg været i byen om Torsdagen, havde der vel kunnet findes udvej [8].

Om Lørdagen søgte jeg 3–4 gange Thott forgæves – han var stadig ude på afskedsbesøg og for at ordne sin afrejse. Endelig traf jeg ham om aftenen kort forinden afrejsen til Gavnø. Jeg trængte da ind på ham, for at der ikke måtte træffes nogen afgørelse inden rigsdagens sammentræden på Mandag og meddelte, at Stadil overfor Neergård havde udtalt sig for løsningen ved hjælp af renteloven, og at Madsen-Mygdal til Dinesen havde erklæret med megen styrke, at RThott skulde få en finanslov i ugens løb, selv om det skulde ske på lignende grundlag som Albertis sidste plan. RThott gentog kun: »Trop tard! Det beror ikke mere på mig.« Sluttelig fik jeg da fortroligt at vide, at det allerede var endelig overdraget Hørring at danne et nyt ministerium, og at denne havde påtaget sig hvervet. Kongen måtte jo engang have ende på sagen [9]. Jeg vilde endnu ikke slippe ham og sagde, at jeg muligens endnu vilde søge Hørring og formå denne til at afvente Mandagen. Han rystede kun på hovedet og beklagede sagens udgang for alle parter, særlig også for Hørring, der offerer sig uden nytte. Da jeg gik, kaldte han mig endnu engang tilbage for at takke mig for den støtte og opmuntring, jeg havde ydet ham – og så farvel!

Om aftenen drøftede jeg stillingen med Høgsbro, Larsen og Dinesen; men der syntes ingen udvej. Søndag morgen besøgte jeg Lüttichau, som endnu ikke var stået op. Lidt efter kom han ledsaget af sin hustru, der sagde, at hun ønskede at se mig, inden de nu forlod ministeriet. »Hvad« – udbrød jeg. »De også! nej, det er netop det, som jeg kommer for at forhindre!« Da så hun ganske forskrækket på mig, og jeg forstod, at hun var fulgt med manden, for at han ikke mere skulde lade sig friste. Her erfarede jeg da først, at L. og Sehested fulgte RThott. Kongen havde forlangt en afgørelse, da han vilde rejse til Wiesbaden og havde derfor selv kaldet Hørring. Denne havde først villet skjule sin samtale med kongen, men dog snart betroet det til Lüttischau. Han havde havt gentagne for-

8] Høgsbro blev 19/5 kaldt til Reedtz-Thott, der sagde, at han ville forelægge en forlængelse af den midlertidige finanslov 24/5, men ikke en ny ordinær finanslov uden at være sikker på begge tingenes tilslutning. Når Høgsbro tøvede med at indkalde partimøde var det, fordi han gennem C. Hage havde erfaret, at grev Frijs samme dag havde anbefalet kongen et venstreministerium Holstein Ledreborg. Frijs' udtalelse til kongen dementeredes dog senere (Høgsbro II s. 258–59 og 263). Se s. 463 f.

9] Christian IX skulle rejse til Wiesbaden og ønskede ministerkrisen ordnet forinden.

handlinger med Estrup og fundet opmuntring hos ham. Jeg kunde spore en del bitterhed hos Lüttichau. Han antydede, at Estrup var utilregnelig, »senil«. Kronprindsen forstod meget godt den politiske situation, men »gamle fatter« forstod ikke et muk af det hele. Til slutning sagde jeg, at jeg endnu vilde tale med Steffensen, om der ikke kunde findes anden udvej. Jeg kørte øjeblikkelig ud til S., men denne var rejst til Hillerød, og jeg var da nu også ganske klar på, at når Estrup var med i spillet, så vilde han på ingen måde slippe denne udvej til at blive af med RThott. Jeg kørte da ud til Høgsbro, som endnu opfordrede til at tale med Dinesen; men denne – var rejst til Ordrup – i det hele var det ikke lett at få fat på folk en sådan sommer-Søndag. Jeg satte ham da stævne i hotel Union Mandag morgen; han mødte også, men samtidig stod det ny ministerium i Berl. Tidende [10].

Da jeg gik til rigsdagen sammen med grev [Ludvig] Reventlow, mødte vi RThott. Jeg sagde da: »Ja, her ser De de store og små bønder, der føler ministerskiftet som et slag i ansigtet!« RThott: »De store og små bønder? det er længe siden, vi hørte noget fra dem; og jeg havde dog ventet det [11]!«

Efter rigsdagsmødet hilste jeg på Hørring og sagde: »Jeg vil ikke lykønske Dem, men jeg kan nok ønske, at det må lykkes for Dem!« Ja – sagde han *meget* febrilsk – »det er netop således, jeg selv tænker.« Han oplyste da, at den ny finanslov vilde komme dagen efter; han vilde helst undvære den midlertidige, da han frygtede for yderligere forhandlinger. Jeg svarede, at det kunde jo aldrig skade, at landstinget også fik lejlighed til at vedtage den midlertidiges forlængelse. Det kunde han ikke lide. Den midlertidige var allerede af Lüttichau forelagt folkethinget, men Søndag morgen vidste L. ikke, om han eller Hørring skulde indbringe den. Søndag blev ministeriet dannet, og Hørring indbragte både den midlertidige om Mandagen og finansloven om Onsdagen, naturligvis med udeladelse af alle tvistepunkter.

Fredag den 28. Maj, da den ny finanslov var til første behandling, blev en slem dag for de reformerte. Skønt de øjensynlig lagde an på ikke at æske nogen erklæring af Hørring – Stadil sagde bagefter til mig:

10] Ministeriet Hørring af 23/5–97 bestod af følgende: N. F. Ravn udenrigsminister, V. Bardenfleth indenrigsminister, N. R. Rump justitsminister, H. V. Sthyr kultusminister, C. F. F. E. Tuxen krigsminister, Alfred Hage landbrugsminister.

11] En hentydning til de gentagne forsøg på at skabe et samarbejde mellem de store godsejere i landstinget og bønderne i folketinget på grundlag af fælles agrarinteresser (Oktoberforeningen 1866–70, »smørkrigen« 1888–89 og agrarbevægelsen fra 1893).

»Hvorfor vilde han svare, når jeg ikke spurgte?« – så kom han alligevel med en længere udvikling, hvorfor han ikke vilde vedkende sig RThotts erklæring [12]. Man skulde næsten tro, at han havde måttet love Estrup dette. De reformertes eneste trøst skulde have været, at de atter havde hævdet »nejtheorien« [13]. Jeg greb nu lejligheden til at rette et skarpt angreb på den misforståede anvendelse af denne teori, og da jeg heri fandt støtte hos socialisterne, fandt C. Hage det klogest at svare med at erklære sig ganske enig med mig i, at nejretten var hævdet ved den midlertidige finanslov, medens den »barberede« var en særlig for folkethinget bedrøvelig udgang [14]. Min tale gjorde så megen lykke hos vore venner, at de indbød mig til i den anledning at drikke et glas med dem i Tivoli om aftenen, hvor de fleste var samlede, og også Neiiendams var indbudt.

De sidste dage optoges af en del spilfægteri for at blive landbrugsbevillingerne kvit på en anstændig måde, skønt det vidstes, at de godt kunde være bleven vedtagne i landstinget [15] – Steffensen sagde til mig, at de hellere vilde tage de 300.000 kr. end fredsbureauet i Bern. De reformerte ledere måtte tilsidst gribe til at lade Hørring tage skylden på sig i begge thing. Partiernes fuldstændige impotens fik sluttelig en farceagtig belysning ved Esbjerglovens stranding; Estrup fik sin vilje [16].

For om mulig at få nyss om, hvorvidt det ny ministerium vilde fortsætte og optage kærnen i RThotts politik: at søge dannet et stort for-

12] Reedtz-Thott havde i oktober-96 erklæret ikke at ville benytte provisoriske finanslove (se s. 431 f). Hørrings tale findes i Ft. 96/97 sp. 6723-28.

13] Derved, at ministeriet var blevet tvunget til at forelægge finansloven med udeladelse af alle de punkter, som et af tingene havde nægtet.

14] Bojsen hævdede (sp. 6734-38), at nej-teorien kun burde og skulle bruges på de midlertidige finanslove for at komme let over denne formalitet og over til den ordinære finanslov. Anvendte man nej-teorien dér, ville det være »at pille den parlamentariske spire ud af vort finanslovsliv« og skabe en rigsdagens visnepolitik over for ministeriet. K. M. Klausen bekræftede, at disse »barberede« finanslove var af det onde, da det gik ud over arbejderne (sp. 6740). C. Hages svar fulgte umiddelbart herpå.

15] I fællesudvalget havde venstre foreslået bevilget 100.000 kr. til avlscentre for kvæg, og 200.000 til fremme af kødeksporten. Venstrereformpartiet frafaldt bevillingerne på den ny finanslov, da man efter konference med ministeren ikke mente, landstinget ville godtage dem. H. Holm og N. J. Larsen mente det modsatte og ønskede forslaget opretholdt. (Till. B sp. 3089.)

16] Tidligere på samlingen var forslag om at gøre kommunen Esbjerg til handelsplads strandet. Nu foreslog venstremanden Emil Bluhme at give byen købstadsrettigheder. Forslaget vedtoges stærkt ændret i folketinget 28/5-97; landstinget standsede sagen midt i forslagets 2. behandling 1/6 ved meddelelsen om, at samlingen sluttede og tinget hjemsendtes.

handlingsparti, spurgte jeg A. Hage privat, om regeringen vilde fastholde forbindelsen mellem de 4 skattelove ligesom Thott. Han svarede, at det vilde de utvivlsomt; men det var øjensynligt, at han slet ikke forstod meningen med spørgsmålet. Det er denne forbindelse, der formodes at ville indeholde reformpartiets sprængning. På den anden side bestræbte de reformertes ledere sig strax for at knytte ministeriet nærmere til sig. C. Hage og Stadil arbejdede for at yde ministerskiftet en præmie ved at bevilge prindsessestyret og bolig til prinds Christian. Dette strandede dog tildels på modstand i partiet, der ikke er fortroligt med ledernes virkelige politik.

Ministeriet RThotts fald er tilsyneladende hidført ved en række af uheldige tilfældigheder. Bag disse tilfældigheder ligger imidlertid, at lederne i begge lejre i virkeligheden tilstræbte dette mål; på den ene side Estrup understøttet af forskellige aspiranter i højre, på den anden side C. Hage støttet af Stadil, for hvem der holdtes en skolelov frem som lokkemad. Selv Høgsbro – ikke at tale om Krabbe – havde en ubestemt følelse af, at der var »bid« og blev holdt tilbage af Svend. Det, der i Torsdags-samtalen mellem Thott og Høgsbro navnlig havde skræmt T. var, at H. havde udviklet, at venstrelederne havde fået ministertanker, og dette vilde vanskeliggøre en forståelse med Thott [17]. Og dette hidrørte atter fra – hvad T. ikke modsagde – at allerede Estrup havde henvist kongen til venstre, og at Frijs siden udtrykkelig havde anvist Holstein Ledreborg; dette havde Frijs samme aften højlydt talt om med Ahlefeldt og J. Scavenius, og således havde C. Hage fået det at høre. Denne havde så henvendt sig til Holstein og fået denne til at acceptere tanken med betingelse af et »homogent« Europæisk ministerium ☺: i kamp navnlig mod os. Imidlertid var disse planer strandede på kongens modstand; men gryderne var dog kommen i kog, og dette medvirkede til sprængningen. Høgsbro benyttede det ialfald som en (kær) anledning til – at skyde ansvaret fra sig. Og dog var han inderlig misfornøjet og drøftede om Søndagen med mig planer om tilvejebringelse af et virkeligt landboparti imod »Københavnerne«. Ved denne lejlighed yttrede jeg for første gang, at jeg mulig kunde være en personlig hindring for tilvejebringelse af et sådant nyt parti, men at jeg isåfald strax var beredt til at trække mig tilbage. Det samme yttrede jeg lejlighedsvis til Ole Hansen i den tanke, at han bragte det videre til Alberti.

Nogle dage efter gav C. Hage sin triumf udtryk ved at møde i sin valgkreds (10. Juni), hvorfra Socialdemokraten var indiskret nok til at give

17] Utvivlsomt menes samtalen onsdag 20/5–97.

et referat, som Hage ikke turde dementere, men kun udvidske [18]. Den jammerlige ledelse af flertallet under hele dette langvarige felttog indeholder i én henseende en mærkelig nemesis. De to mænd, der ved sit frafald i 1894 lamslog forhandlingspartiet og beredte os så stort et tab – Alberti og Høgsbro – de høstede nu den sæd, de selv havde udsået, og det på en af nemesis raffineret måde. Hver især blev de under denne krise i forskellige faser isolerede og totalt desavouerede af deres ny partifæller, og mere eller mindre åbenlyst søgte de støtte hos os. Men nu var det: »trop tard«!

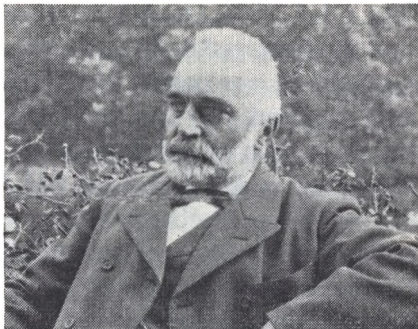
Den midlertidige finanslovs forlængelse var bleven vedtagen af begge thing, men der blev ikke brug for den. Finansloven blev færdig i rette tid, og dermed sluttede rigsdagen.

Jeg rejste hjem den 2. Juni. Min påfølgende lange sygdom i forsommeren er berettet andensteds [19]. Da jeg således atter havde måttet narre vore venner i Svendborg og Herning, førte det til, at jeg meddelte vor bestyrelse, at jeg måtte frasige mig al politisk virksomhed udenfor hjemmet og opfordrede den øvrige bestyrelse til nu selv at tage hele ledelsen, hvilket også af politiske grunde var at anbefale, da bestræbelsen nu gik ud på at lede vor politik i et andet spor, som jeg ikke vilde modsætte mig, men som jeg dog hellerikke kunde arbejde for med sand iver. I August måned fremkom der imidlertid forskelligt, der tydede på, at man fra begge de radikale fløje arbejdede for at få valg i efteråret med en underhåndsforståelse mellem alle vore modstandere. Således berejste provst Bjerre landet og holdt taler i denne tendens, særlig imod RThotts plan om sprængning af reformpartiet o. s. v. Vi måtte da gøre os klart, at vi stod overfor et valg, hvorved vi skulde tage kampen op til alle sider, og alle tanker om ny partiforskydninger måtte lægges tilside. Under disse omstændigheder sendte bestyrelsen Kl. Berntsen herover til min fødselsdag den 22de. Han traf hele Rødkildes befolkning forsamlet til gilde i Ulfshale, hvor det gik meget fornøjeligt til. Berntsens egenlige ærende var at formå mig til at deltage i et bestyrelsesmøde i Kbhvn. den 28de.

18] Socialdemokraten 22/6-97. Mødet var afholdt af socialdemokratisk vælgerforening i 7. kreds. C. Hage sagde bl. a. ifølge referatet: ... »Både venstres sammenhold og det nævnte samarbejde med socialdemokraterne har holdt trods enkelte slingringer ... Vi slog de moderate ved valget; vi slog dem i forrige samling i folketinget, og vi har nu slået dem i ministeriet. Ministeriet Reedtz-Thott, dannet af højre, blev nemlig efterhånden et rent sammensmeltermministerium, på hvem Dinesen og Bojsen udøvede en afgørende indflydelse.«

19] Under rejsen til grundlovsfesten i Svendborg brød Bojsens tidligere mavesygdom op på ny. Mødet i Svendborg gennemførtes dog, men mødet i Herning måtte aflyses. Dagbogen oplyser herom.

Frede Bojsen. Fotograf fra 1897, da han var 56 år.

Dette fandt da sted hos N. J. Larsen, der havde sommerbolig i Vedbæk. Aftenen forud søgte Dinesen mig og ønskede at deltage i vort møde, hvad jeg dog afværgede og foreslog, at vi kunde mødes på en restauration efter bestyrelsesmødet. Dette fik et af radikale reportere udmalet relief derved, at vi først på Østerbro station traf professor Matzen, i Vedbæk professor Scharling og efter mødet Dinesen, der dog gik hjem med Larsen, medens vi andre samledes med Neiendam i Tivoli og blev bemærkede om aftenen i – Arenatheateret! Tanken om umiddelbart forestående folkethingsvalg syntes imidlertid neddæmpet, regeringen vilde nok ikke. Dermed var strømmen atter gået i sit gamle leje. Da jeg var ude af stand til at føre an i agitationen og hellingen af de andre vilde eller kunde, vedtog man at forholde sig ganske stille og undgå al polemik med de reformerte. Da jeg nævnte, at jeg mulig måtte holde et vælgermøde på Møn (efterat jeg om foråret var bleven hindret deri), var man endogså angstelig for, hvad jeg der vilde sige; men jeg lovede alene at rette min kritik mod den Københavnske fløj og var forøvrigt mest tilbøjelig til at tie helt stille. I anledning af suppleringsvalget i Næstved, hvor Julius Frandsen (der egentlig er vor mand) stiller sig udenfor partierne, ønskede man at imødekomme Alberti ved ligefrem at opfordre J. F. til at slutte sig til reformpartiet [20]. Jeg kunde dog ikke bekvemme mig til at sende ham en sådan opfordring og henviste til landstingsmand Chr. Nielsen som mellemmand, med hvem Larsen og Berntsen så vilde forhandle. Min opgave er ikke at svække den ny kurs, men selv sagtelig at glide ud af sagaen, som jeg ikke mere er istand til at lede. S'effacer!

Ikke desto mindre havde jeg i sommerens løb omgædet med så dristig en tanke som at indbyde – kronprindsen til Møn. Siden de spændende

20] Redaktionssekretæren ved Næstved Tidende, Jørgen Lund, havde nedlagt sit mandat. Gårdejer Julius Frandsen vandt suppleringsvalget 30/9–97.

dage i Juli 1894, da det åbenbart var kronprindsen, der gav det sidste stød til regeringsskiftet [21], havde jeg ved flere lejligheder mærket hans sympathi for vor politik, han havde nogle gange på næsten demonstrativ måde henvendt sig i samtaler med mig, og når jeg – af nærsynethed – ikke har kendt ham på gaden, har han endogså hilst først. Der syntes nu at tilbyde sig en lejlighed til at vise ham en særlig høflighed. Umiddelbart før prindsesse Ingeborgs bryllup med den Norsk–Svenske prinds Carl, rejste kronprindsen med sin datter for til afsked at vise hende nogle af Danmarks smukkeste egne [22]. Således besøgte de Silkeborg, som han i en tale havde betegnet som Danmarks smukkeste punkt. Dette måtte naturligt udæske Møn, og mens jeg endnu lå tilsens, udpønskede jeg en plan om at få iværksat en indbydelse til prindsen om at vise sin datter Møn. Jeg sendte bud efter vor vælgerforenings formand, Emil Petersen, der greb tanken med iver og strax satte sig i forbindelse med de radikales formænd, L. Pedersen i Hjelm og P. Hansen i Lind. Med den sidste kom han til mig og tog mig på sengen. Tanken fandt varm tilslutning også fra højre, af hvilket jeg talte derom med dr. Randbøl. Vi lagde da følgende plan: Kronprindsen med familie skulde sejle med »Danebrog« til indløbet af Ulfshalestrømmen, hvor de skulde modtages af en eskadre både fra Nyord og Møn. Landgang ved batteriet, medens Danebrog skulde gå til ankers under klinten. Det gamle batteri skulde monteres med et par kanoner og udrustes med to skildvagter i landeværnsuniform. Til velkomst drikkes et glas vin (frokost forudsættes ombord). Derefter spadseres og køres en tour i skoven og til tårnet. Ungdommen fra Udby og Hegnede møder tilhest og rider foran toget til Stege – holdt ved mølletårnet – og til Rødkilde. Her høres et foredrag på skolen (jeg havde tænkt at tale om kvindelinien på thronen), hvorefter privat middag hos mig. Om aftenen banket i forsamlingshuset anslået til 20 kr. parret, af alle samfundsklasser, hvor kronprindsen får lejlighed til at tale. Dans til Kl: 12. Overnattes på Rødkilde – alle vi andre er flyttede over i det lille hus. Om morgenen køres med eskorte fra landsognet til Nordfeld, hvor frokost; og med ny eskorte over Klinten til Liselund, hvor middag og ombordstigning. Hverken med Danneskiold eller Rosenkrantz var der dog endnu gjort aftale [23], ligesom jeg håbede at få de fornødne gallavogne fra Marienborg. Denne plan i løs skizze sendte jeg så til H. Holm og bad

21] Se s. 363 f.

22] Kronprinsens næst yngste datter Ingeborg viedes 27/8–97 til Oscar II's yngste søn af prins Carl, hertug af Västergötland.

23] Teaterchefen grev Chr. Danneskiold-Samsøe og baron Fritz Rosenkrantz ejede henholdsvis hovedgården Nordfeld og godset Liselund på Møn.

ham tale med hofchefen, greve J. Moltke om muligheden. Denne havde derefter talt med kronprindsen, der officielt havde svaret, at tiden var således disponeret, at han ikke kunde. Men grev Moltkes svar går tillige ud på, at den egenlige grund er, at kronprindsen ikke tør modtage nogen folkehyldest af hensyn til kongen. Imidlertid nåede jeg dog altså at tilkendegive vore ønsker for prindsen og således lade ham forstå, at menigmand påskønner hans optræden.

Inden min flytning til Kbhvn. i efteråret modtog jeg en telegrafisk vennehilsen fra en forsamling i Silkeborg af vore rigsdagsmænd, der var sammen i anledning af prindseslottet [24].

Den 1. Sept. holdt Fyns Tidende 25års jubilæum. Jeg var indbudt, men turde ikke rejse derover. Efter opfordring skrev jeg en lille artikel om en politisk episode, nemlig mine forhandlinger i 1874 med Carlsen i Weilbach om et forhandlingsministerium – Estrup [25]. Jeg vilde forøvrigt gerne have deltaget i Fyns Tidendes fest. Det er i virkeligheden det organ for vor politik, der klarest har fulgt en fast og konsekvent plan uden altfor meget at lade sig påvirke af døgnstemning og blad hensyn. Det beror på Jørg. Pedersens urokkelige personlige overbevisning. Bladet lider på den anden side af nogen tunghed og gnavenhed, som jeg altid har skrevet på regning af ledernes dårlige maver. Det er velgørende at læse Fyns Tidende både i gode og onde tider, men det er ikke altid opmuntrende at komme på kontoret og tale med lederne.

Samlingen 1897-98

Da børnene er bleven mere og mere knyttede til Rødkilde og hertil kommer, at August ikke kan tåle opholdet i Kbhvn., blev det besluttet, at de i år skulde blive hjemme og jeg leve som ungkarl i byen og have Helge hos mig til selskab [1]. Da samtidig Kallehavejernbanen blev åbnet, kunde jeg lettere komme frem og tilbage og i regelen være hjemme om Søndagen [2]. Det stod også i forbindelse med tendensen: s'effacer i poli-

24] Det overvejedes at forære prins Christian (X) et slot i Jylland. Jfr. Neergaards brev til Bojsen 13/8-97, Tre Venstremænd, brev nr. 76 og 77. Resultatet blev opførelsen af Marselisborg Slot 1899-1902.

25] Se s. 63 f.

1] Sønnen August Konow Bojsen var født 15/5-89. Helge var Bojsens nevø, søn af Jutta Bojsen-Møller, senere arkitekt.

2] Kallehavebanen åbnedes 1/10-97.

tik; det næste skridt var selv at blive hjemme. Jeg lejede derfor 3 møble-rede værelser i Reventlowsgade 14, I., forøvrigt i noget tvetydige omgi-velser, som jeg først efterhånden lagde mærke til. Jeg spiste skiftevis i rigsdagen eller på forskellige restauranter.

Der gik et rygte om, at RThott skulde indtræde i ministeriet som uden-rigsminister. For at blive klar over hans stilling besøgte jeg ham en af de første dage. Da han med en viss hån afviste tanken om at indtræde i ministeriet, mærkede jeg, at der var nogen bitterhed hos ham overfor begivenhederne i foråret. Imidlertid forsikkrede han, at Hørring fuldt ud vilde fortsætte hans politik, navnlig også med det formål at sprænge de reformerte, hvilket vilde fremgå af, at også han vilde sammenknytte de 4 skattelove. Han mente dog, at Hørring vilde blive tvungen ud i en fi-nanslovskonflikt, under hvilken valgene vilde foregå. Dette fandt jeg uheldigt allerede af den grund, at krisen vilde komme om militærundergif-ter, hvor vi måtte følge flertallet. I denne henseende har RThott da heller ikke taget i betragtning, at højre ikke forlanger det samme af Hørring som af ham. For ikke at volde H. knuder finder højre sig nu i de militære næg-telser.

Forud for finanslovsforhandlingerne holdt vi et partimøde, hvor det vakte megen uvilje, at alle vore tre finansudvalgsmedlemmer udeblev med forskellige forfald [3]. Man forlangte da, at jeg skulle indlede for-handlingen fra vor side, hvad jeg da også gjorde med nogle intetsigende bemærkninger. Stillingen var tåget, og ingen vidste, om vi skulde have krig eller fred. Da fremkom der midt i November en offentlig erklæring fra Stadil i anledning af Ravns kandidatur i Viborg, i hvilken de refor-merte opfordredes til hverken direkte eller indirekte at støtte R.s valg o: hellere lade højre tage kredsen [4]. Denne erklæring var et slag i an-sigtet på fredsvennerne i vort parti. N. J. Larsen søgte strax Stadil og krævede en forklaring, om dette skulde være en krigserklæring. St. skød sig ind under, at han gerne vilde have fred, men måtte føje sig efter de radikales fordring! Larsen kom da i partiet og udtalte sig meget forbittret over dette angreb; det var dermed klart, at der skulde være krig mod os ved valgene; nu måtte vi indrette os derefter og selv gå angrebsvis frem; i angrebet er altid styrken.

3] Harald Holm, Neergaard og N. J. Larsen var medlemmer af finansudvalget.

4] Gårdejer Christian Ravn var faldet i Nykøbing Mors ved valget 1895. Ved valget det følgende år valgtes Ravn dog i Viborgkredsen trods den radikale mod-kandidat.

J. C. Christensens erklæring er forgæves eftersøgt i Viborg amts venstreblade.

Dette vakte ligefrem begejstring i partiet, der længe har ventet på et åbent krigssignal. Man gik endog så vidt, at man bebrejdede *mig*, at jeg i forrige samling var optrådt for svagt – som om det var mig, der havde holdt tilbage. Særlig vilde man nu med al kraft angribe ulykkesforsikringsloven. Denne havde jeg altid bekæmpet, men dels under indtrykket af fredsbejersigheden ifjor, dels i erkendelse af, at når vi ikke havde formået at sætte vore ændringer igennem, indeholdt loven dog fordele for mange arbejdere, havde jeg anbefalet at stemme for loven ved sidste behandling [5]. Dette var nu gjort os umuligt derved, at både ministeren og flertallet havde beråbt sig på, at vi ved vor afstemning havde godkendt loven i sin helhed, hvad naturligvis var en uloyal mistydning. Kampen om ulykkesloven blev nu denne samlings hovedpunkt, og vi endte den gang med at undlade at stemme, efter at alle vore ændringer var forkastede [6]. De reformerte følte godt, at det var et dårligt stykke arbejde, men de var nu så opsatte på at udrette lidt inden valgene, at de tog imod alt, når det passede ind i alliancen med socialisterne. På denne arbejdedes der med iver af den Københavnske fløj, men imod modstand fra landboerne. Et derom nedsat udvalg havde opnået en overenskomst med socialisterne om valgkredsene, men da forslaget blev forelagt partiet, blev det der forkastet, det fik endog kun 11 stemmer [7]. Derefter hørte partiet ikke mere om sagen, men udvalget traf alligevel aftalen med socialisterne, idet det hed sig, at alliancen ikke skulde gælde alle kredse, men kun dem, hvor der var brug derfor [8]. Således gik det til, at alliancen fuldtud virkede efter sin bestemmelse, men de enkelte medlemmer kunde ikke destomindre benægte dens existens!! hvad både Høgsbro, Alberti og flere også gjorde.

På den ene side skulde vi altså tage kampen op mod de allierede re-

5] Forslaget om arbejdernes forsørgelseskrav efter ulykkestilfælde, indbragt af reformvenstre, var 1896/97 vedtaget i folketinget, men forslaget strandede i landstinget, som gav det en ny udformning (till. B 96/97 sp. 3057). Bojsens motivering for sin og partiets afstemning findes i Ft. sp. 4644–52; se også s. 440 f.

6] Forslaget forelagdes 1897/98 for folketinget i den skikkelse, landstinget havde vedtaget det. Loven vedtoges med 64 stemmer mod 3. 25, deriblandt også L. Dinesen og Reventlow, undlod at stemme (Ft. 97/98 sp. 1850).

7] Forslaget gik ud på, at socialdemokraterne skulle råde over købstadskredsene undtagen det indre København, medens venstrereformpartiet fik rådighed over alle landkredsene (Høgsbro II s. 265, 25/9–97).

8] Ved det nævnte partimøde i venstrereformpartiet 20/12–97 blev det, efter at det egentlige forslag »stiltiende« var forkastet, enstemmigt vedtaget at lade parti-bestyrelsen og udvalget forhandle med socialdemokraterne om de enkelte kredse (Høgsbro II s. 267, jfr. s. 270, 25/1–98).

formerte og socialister. På den anden side angrebes vi ikke mindre bitert af det ledende højre, og ministeriet – ialfald nogle af dets medlemmer (Bardenfleth, Tuxen) gik i samme retning. Åbenbart for at være ondskabsfuld imod os sagde Tuxen således ved finanslovens behandling, at forudsætningen for forliget havde været, at de militære bevillinger bagefter skulde forhøjes. Jeg måtte tage ordet for at afvise denne historie [9]. Bagefter bebrejdede jeg privat Tuxen dette; han skød sig ind under, at han ikke kendte forhandlingerne i 94, men havde hentet sin opfattelse fra en yttring i – Bahnsons sidste piece [10]! Han måtte imidlertid erkende, at han kun havde tænkt på, hvad de militære havde ment! Senere fik jeg en mere indgående samtale med ham ved udenrigsministerens middag i Februar, og han forsikkrede da, at han herefter nok skulde vogte sig for at gå de radikales ærende, dem havde han fået nok af.

Ved denne lejlighed fortalte han mig, hvorledes militærpiecen 1+2 i 1884 var bleven til [11]. Bahnson, dengang direktør i krigsministeriet, havde udsendt en opfordring til officerer at yde bidrag til en imødegåelse af min betænkning af 1883. Tuxen havde da indsendt en behandling af den taktiske side, Nøkkentved af ingeniørpartiet, men begge var kun rent saglige. Derimod havde Bahnson selv skrevet piecen forøvrigt – derfor hed den 1+2. Da jeg bemærkede, at en rent saglig imødegåelse kunde jeg jo ikke have noget imod, men piecen var redigeret i en usømmelig tone, svarede han, at Bahnson visst selv havde følt noget sådant, da han senere havde bebrejdet sig selv, at han ikke havde sendt mig piecen med angivelse af forfatterne. Jeg yttrede til slutning, at erfaringen allerede havde givet mig rett i adskilligt, således med hensyn til marinens fremtidige rolle, hvilket Ravn, der kom til i det samme, på sin vis bekræftede [12].

Overfor så mange modstandere burde vi ialfald have kunnet påregne støtte af agrarforeningen, om ikke under hensyn til bestyrelsens forsikring i Marts 1894, så dog i kraft af foreningens egen politik. Men nu

9] Bojsen hørte ikke selv Tuxens bemærkning (Ft. 97/98 sp. 2342), men fik den refereret af den følgende taler, J. C. Christensen, der utvivlsomt ikke gengav Tuxens tankegang helt korrekt (sp. 2357). Bojsens modbemærkning findes sp. 2369 f.

10] J. J. Bahnson: Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder, udkom 1896.

11] Forsvarssagens Behandling i Folketinget kritisk belyst for Lægmænd af 1 + 2. Se også s. 111.

12] I folketingets betænkning om befæstning af 1883, der for en væsentlig del var affattet af Bojsen, blev flådens betydning stærkt fremhævet (till. B 82/83 sp. 1614).

N. F. Ravn var marineminister 1879–1900. Han var desuden udenrigsminister i ministeriet Hørring.

viste sig virkningen af den ny ledelse under Andersen Rosendal [13]. Da agrarerne ingen anklang vandt i de radikale kredse med den ny plan om dannelsen af et agrarparti på rigsdagen, vilde Andersen åbenbart prøve at gøre denne politik gældende imod os, da vore kredse ansås for mere agrarisk sindede. P. Nielsen Ovre, der besøgte mig 2. Febr., fortalte også da, at Andersen i sin tid overfor ham havde tilstået, at hans hensigt i 94 havde været kun at benytte vort parti til at få forliget sluttet, men derefter at tage afstand fra os for ikke at kompromittere agrarsagen! Med sådanne bagtanker var det altså, at han deltog i agrarernes møde med os den 30. Marts 94, da de højtidelig tilsagde os virksom støtte ved valgene. Andersen lod nu rette spørgsmål til en del rigsdagsmænd om indtrædelse i agrarpartiet og tog her flere radikale med, overfor hvilke det dog var klart, at demonstrationen blot var et slag i luften, der kort blev afvist. Anderledes forholdt det sig med vore medlemmer, som selv er agrarsindede og i hvis kredse sagen har stærk tilslutning. Her kunde der lett skabes forvirring, hvad der også viste sig, dog uden væsenlig virkning på valgdagen.

Mest opsigt vakte den mere end urimelige bevægelse i Veringekredsen mod H. Holm, der mere end de fleste har arbejdet for landboreformer og var medforslagsstiller af agrarforslagene i 1893. Men her i Andersens egen hjemegn mente han vel at kunne slå et slag [14]. Jeg søgte i den anledning A. under hans ophold på Dagmarhotellet i Kbhvn. for at få en forklaring, men han henviste kun til, at det måtte vælgerne om, det kunde han ikke øve nogen indflydelse på! Så forstod jeg nok, at bevægelsen udgik fra ham, visstnok særlig dikteret af gammelt nag mod Fyns Tidende. Jeg skrev da til vor fornemste tillidsmand, M. C. Jensen i kredsen og modtog fra ham svaret af 17de December, hvor han ender med at bede mig hilse Holm, at han ialfald ikke vilde stille sig imod ham. 14 dage efter melder han sig som modkandidat [15]! Fyns Tidende telegraferede om tilladelse til at aftrykke hans brev til mig, hvad jeg dog afslog; men slutningshilsenen tilhørte selvfølgelig Holm, og han benyttede den også på valgmøderne.

13] Efter kammerherre S. Barners afgang 1895 blev proprietær J. F. Andersen Rosendal 1896 agrarforeningens præsident.

14] Hovedgården Rosendal, som J. F. Andersen ejede, lå i Sønderøskredsen vest for Odense, men umiddelbart nord for Veringekredsen.

15] Koncepten til Bojsens brev af 8/12-97 findes i hans arkiv. Gårdejer M. C. Jensens brev slutter: »De anmodes godhedsfuldt hilse hr. Holm fra mig og sig ham ærligt, at trods alle de opfordringer jeg har, agter jeg ikke at møde som hans modkandidat.«

N. P. Lindø spillede som sædvanligt en mærkelig komedie, forestillende Holms ven og ivrige støtte, men til slutning efter den tåbelige sogneafstemning anbefaler han Jensen [16]! Det var et væv af rævestreger, som valgdagen dog klarede glimrende, da Holm blev valgt med det 3–4dobbelte stemmetal [17]. Værre gik det i Søndersøkkredsen, hvor Højmark havde trukket sig tilbage. Vi havde formået smed Petersen Lem til at stille sig og påregnede naturligvis agrarernes støtte, da Petersen er medlem af overbestyrelsen. Men Andersen bor netop i denne kreds, og da Petersen have lovet at slutte sig til vort parti, fik han tidligt en hilsen fra A., at P. ikke kunde påregne hans støtte. Han søgte da mig i Kbhvn. og klagede sin nød, men jeg opmuntrede ham i den tro, at hans valg alligevel vilde være sikkert. Men kort efter bliver han stævnet for A.s domstol, der afkrævede ham erklæring om at indtræde i et agrarparti. Det kom da til en komisk scene; Petersens ledende stillere stod udenfor, og flere gange gik P. ud til dem for at få samtykke til indrømmelser overfor A. Endelig gik han ind på en tvetydig erklæring, som begge parter var misfornøjede med. Selv var han grædefærdig og skrev strax til mig om råd og hjælp [18]; jeg havde da allerede aftalt det fornødne med Jørg. Pedersen, at vi fremdeles vilde støtte ham; men imidlertid havde han spillet en så ynkelig rolle, at hans stilling var undergravet. A. fik sin krig frem at hindre hans valg til fordel for en antiagrarrisk højremand [19]!

Heldigvis nåede A's indflydelse ikke ud over hans nærmeste egne. Men der blev dog gjort knuder også i andre kredse. Således bidrog agrarernes forsøg på at svinebinde Bertelsen Vrigsted sit til mudderet i denne kreds, hvor dog højskoleforstander [L.] Maltesen var hovedmanden. Denne havde hidindtil været vor ven, men han har et par skolelærere til svigersønner, som sagtens har ophidset ham med snak om, at vort parti var imod skoleloven. På denne konto havde vi den gang også lærerne imod os. Efter Bertelsens indtrængende opfordring måtte jeg 4. Marts rejse til Bjerrekredsen for i et privat møde at tale vore venner tilrette. Maltesen mødte dog ikke, men forøvrigt lykkedes det ganske at vinde stemningen,

16] Både Andersen Rosendal og N. P. Lindø, der var formand for Fyns agrarforening, havde til hensigt at danne et selvstændigt agrarparti udenfor partierne (se Høgsbro II s. 267, 9/12–97).

17] Harald Holm fik ved valget 5/4–98 1017 stemmer (mod 604 i 1895). M. C. Jensen, der var opstillet med partibetegnelsen »agrar«, fik 356 og reformvenstres kandidat 295 stemmer.

18] Brevet synes bortkommet.

19] Højres kandidat fik 707 stemmer, reformpartiets 468 og smed Petersen Lem kun 404 stemmer.

og alle lovede denne gang at holde stand med Bertelsen, hvilket da også lykkedes [20].

Udenfor vort eget parti havde vi således kun fjender, når undtages en tendens til fordel for os hos det Dinesenske højre, som dog kun kunde yttre sig underhånden, og som næppe har spillet nogen virkelig rolle udenfor Middelfartkredsen [21]. På den anden side støttede vi enkelte moderate højremænd som Barner i Lemvig og L. Christiansen i Kerteminde. Ved omtalen af agrarerne må det dog bemærkes, at jeg i en længere samtale med Oluf Jørgensen 4. Febr. erkendte, at han i virkeligheden er vor ven og ønsker at virke i det gamle spor; men han er jo vanskeligt stillet under Andersens kommando [22].

I juleferien og derefter udarbejdede jeg en politisk piece med valgene for øje; en sammenligning mellem lovgivningen før og efter 1895. Da de efterhånden fremkomne statistiske oplysninger stillede vor lovgivning i et over forventning gunstigt lys, interesserede dette arbejde mig meget; det gik rett »con amore« og blev modtaget med megen tilfredshed, da jeg læste manuskriptet op i partiet. Da Holm imidlertid meddelte mig, at enkelte medlemmer (mærkelig nok nu N. J. Larsen) var betænkelige ved at lade den komme offentligt frem, da den vilde ægge de reformerte til kamp (som om de ikke gjorde alt, hvad de formår imod os), så lod jeg foreløbig pieceen trykke som manuskript til benyttelse for medlemmerne ved vælgermøderne, som snart var i fuld gang [23]. Nogen tid efter udkom Stadils piece, som naturligvis helt igennem var angreb på os [24]. Larsen slog da atter om og klagede i partiet over, at min piece ikke var udkommen offentlig som modvægt. Jeg svarede, at jeg foreløbig havde holdt den tilbage efter hans ønske, men nu skulde den strax komme, såsnart der var foretaget et par rettelser og udtrykket »manuskript« overklæbet med »50 øre«. Jeg havde iforvejen sendt pieceen til enkelte venner udenfor partiet, også til RThott, der var meget tilfreds med den og yttrede, at den burde udkomme offentligt. Desværre havde Holm ladet Schønberg få den i kommission, og denne lod den ikke engang avertere. Alle de fjendlige blade tog det parti at tie den ihjel, medens en del af vore blade

20] Møller Jens Bertelsen vandt over husmand Jørgen Jensen fra venstrereformpartiet.

21] Højre opstillede her ingen kandidat, hvorved det forhandlende venstre kunne holde kredsen 1892–1901.

22] Oluf H. Jørgensen, tidligere redaktør af Skanderborg Avis, var blevet leder af det fra 1/10–97 i København udkommende »Agrarbladet«.

23] »Lovgivningsværket 1890–95 og dets Følger« ved Frede Bojsen, 1898.

24] J. C. Christensen: »Venstrereformpartiet 1895–98«, 1898.

flittigt benyttede den til oplysende artikler. Den blev trykt i 5000 expl., hvoraf rigsdagsmændene hver fik 100. 500 kom i handelen, og resten fordeltes i kampkredsene.

En tid efter bragte broder Peter mig i den anledning en hilsen fra kronprinsen, som han havde truffet 19de Marts hos grev Ahlefeldt. Efter middagen havde kronprinsen henvendt sig til Peter og bedet ham hilse mig og takke for piecen, som han netop havde læst med megen fornøjelse og tilføjede: »Gid den nu bare måtte blive almindelig udbredt, så folk kunde få sandheden at læse«. Han havde også læst Stadils piece, men fandt deri kun fraser [25]. Forøvrigt havde han indladt sig i en lang politisk samtale med P. og åbenhjertig udtrykt sin uvilje mod provisoriet. Han havde ved landmandsforsamlingen i Ålborg set, hvorledes forholdet til kongehuset blev ødelagt [26]; men han var hele tiden »holdt udenfor ledelsen«. Han vilde stille sig på forligets grund. Forresten udviklede han et forbavsende kendskab til vore Norske familieforhold o. s. v., og Peter var ganske betaget af hans elskværdighed. Et par dage efter gik P. op til kongen og takkede for sit ridderkors [27]!

I vinterens løb forefaldt et par rett interessante festligheder. 25. Oktober kom en del af det Svenske venstre her i besøg: Hedin, Wavrinsky, J. Olson, Tylander. Den interparlamentariske kommitté gjorde middag for dem i Wittmacks lokale [28]. Holm, Neergård og jeg deltog. C. Hage og Oktavius Hansen holdt festtalerne, og Hedin takkede rørt, idet han omtalte »l'année terrible« 1864. Han tilrådede en Skandinavisk neutralitetstraktat [29]. Jeg udviklede derefter, at det nu galdt mere om at få folkene til forståelse end regeringerne. Neutralitetstraktaten af 1855 var af Storsvenskerne blevet misforstået således, at den Svenske udenrigsminister dengang havde sagt på rigsdagen, at med denne traktat havde Skandinavien atter indtaget sin plads i Europas råd [30]! Det var ikke dette, som nu tilsigtedes – jeg gik derfra over til en skål for det Svenske

25] Jfr. Høgsbro II s. 271, 24/3–98.

26] I sommeren 1883 kom det til skarpe demonstrationer mod kongehuset, da Christian IX, kronprinsen og Estrup besøgte landmandsforsamlingen i Ålborg.

27] Peter Bojsen var året før (27/7–97) blevet udnævnt til ridder af Dannebrog.

28] D. v. s. bestyrelsen for den danske interparlamentariske gruppe, der var oprettet 1891 af Fredrik Bajer.

29] S. A. Hedin havde allerede 12/9–97 været hos Høgsbro og udtalt, at det svenske andetkammer var villigt til at opfordre regeringen til en fælles nordisk neutralitetstraktat (Høgsbro II s. 265).

30] I anledning af Krimkrigen udstedte Danmark og Sverige-Norge enslydende neutralitetserklæringer af 20/12–54 (ikke som angivet 1855). (Se Fredrik Bajer: Nordens, særlig Danmarks Neutralitet under Krimkrigen (1914) s. 102.)

venstre. Dette gav anledning til en længere samtale med Hedin. Bajer udbragte derpå min skål, fordi jeg ved rigsdagsbeslutningen af 1894 havde fæstnet neutralitetspolitikken bedre end de reformerte senere ved dagsordenen af 3. Dec. 1896. De reformerte fandt sig i denne dristige motivering. Da det var kendeligt, at Holm og jeg havde mest kendskab til de Svenske forhold, blev det os, der siden mest førte ordet, og til slutning kom det til et skarpt sammenstød mellem Svenskerne og de rigtige Københavnere, Alfred Christensen og Oscar Hansen, dels om afholdssagen, som Wavrinsky førte ordet for, dels om forholdet til Norge, hvorfra det Svenske venstre venter støtte, hvorimod Oscar Hansen protesterede, thi Norge vilde blive reaktionært, såsnart striden med Sverrig var endt. Der forefaldt tillige forskellige misforståelser på grund af ukendskab til Svensk sprog, som jeg måtte berigtige. Det hele endte med en uklar fornemmelse af, at den Københavnske radikalisme ikke vil finde støtte hos de Svenske.

Den 19. Febr. var jeg til middag i udenrigsministeriet (Ravn). Efter bordet samtale med forskellige; gamle Liebe, Fr. Wagner, nu artilleri-general, og Tuxen. Den Engelske minister Mr. Scott præsenterede (som det syntes efter opfordring) den ny Russiske minister, grev Benckendorf, med hvem jeg fik en Fransk konversation først om Mouravieff, med hvem jeg havde talt her ifjor; han lå syg af børnekopper, men var dog nu i bedring. Derefter kom talen på Frankrig og Dreyfusaffæren. Han yttrede sig meget uforbeholdent om de Franske forhold, som han åbenbart betragtede med forfærdelse. »Det er jo ikke godt at være allieret med et folk i dekadence.« Den Franske regering mangler værdighed; tænke sig, at krigsministeren står frem og erklærer »på sit æresord«, at Dreyfus er skyldig! Dette er jo ikke rettergang [31]. Nej, da var det noget andet at iagttage den tilsvarende Parnellprocess i England. Det var alvor [32]. Frankrig trænger til en diktator, men personen savnes o. s. v. Han synes at være en Tysk Russer af Giers's skole [33]. Jeg måtte

31] Kaptajn Alfred Dreyfus blev dec.-94 dømt til livsvarig deportation for at have forrådt militære hemmeligheder. I løbet af 1896 opdagedes det, at Dreyfus var dømt på grundlag af aktstykker, der i virkeligheden var skrevet af en major Esterhazy. Denne blev stillet for retten, men frikendt 11/1-98 efter en skandaløs proces. Det var i denne, at den franske krigsminister vidnede mod Dreyfus.

32] Lederen af den irske selvstændigheds-bevægelse, Charles Parnell, blev 1887 af bladet Times beskyldt for meddelagtighed i et politisk mord. Times støttede anklagen på en række breve; men efter en langvarig retssag viste disse sig at være forfalskede, og Parnell blev frikendt og tilkendt en stor erstatning.

33] Nikolaj de Giers var fra 1878 til sin død 1895 leder af det russiske udenrigsministerium, en skarp modstander af panslavismen og ivrig støtte af trekejerforbundet Rusland, Tyskland, Østrig-Ungarn.

tage Frankrig i forsvar, beklagede, at journalisterne ødelagde det, men tilføjede, at man her troede, at Rusland var indviklet i historien [34]. Dette benægtede han, men bemærkede, at triplealliancen naturligvis stræbte efter at vække mistanker [35]. Han talte så hurtigt, at jeg gentagende måtte bede ham tale langsommere, men det gik da nogenlunde. Mr. Scott havde nu lært at tale Dansk, om end med besvær.

Forøvrigt har jeg hele vinteren været stærkt optaget af en vidløftig korrespondance i anledning af valgene i alle valgkredse; skrev ofte ti breve daglig, og disse breve var ofte rett vanskelige at redigere under mangehånde hensyn både til højre og venstre. Medens krigen officielt var forkyndt fra begge sider, var der dog i begge lejre folk, som vi gerne vilde bevare et godt forhold til. Til den ene side forhandlede jeg herom med RThott og Dinesen, og særlig vilde jeg gerne skaffe den afgæede landbrugsminister en valgkreds; men et underhåndsforsøg på at samle begge parter om ham i Mariagerkredsen strandede [36]. Denne forbindelse, som brutalt tilsidesattes i Skelskørkredsen [37], kom overhovedet ikke til at spille nogen rolle udenfor de to kredse Kerteminde og Middelfart.

Mange steder arbejdede de radikale i højre og venstre sammen imod os. Overfor de velvillige reformerte skete følgende: Agrarforeningens bestyrelse havde samlet en del agrariske rigsdagsmænd, hvoriblandt dog ikke jeg var indbudt [38]. Her havde Sloth fået en samtale med Alberti, der på dennes foranledning fortsattes dagen efter. A. havde da yttret, at før valgene var der intet at gøre, (de vilde altå først forsøge, hvor mange af vore de kunde slå ihjel); men efter valgene måtte der ske partiforandringer, og A. udtalte ønske om at fortsætte denne forhandling med Sloth. S. meddelte dette til mig, idet han antog, at A. ikke troede, at S. særlig kunde kapres (hvad dog mulig var A.s mening). S. opfattede hans henvendelse som et ønske om at indlede forhandling med mig, da A. åbenbart er misfornøjet med den socialistiske alliance. Jeg svarede S., at jeg var villig til enhver forhandling, såsnart jeg troede det kunde nytte noget; min mening var overhovedet kun at blive stående, indtil jeg måske

34] Nemlig Dreyfus-affæren.

35] Triplealliancen Tyskland, Østrig-Ungarn, Italien var rettet først og fremmest mod Frankrig.

36] Knud Sebested, landbrugsminister i Reedtz-Thotts ministerium, blev aldrig rigsdagsmand, skønt opstillet både 1901 og 1903.

37] I Skelskørkredsen gik det forhandlende venstres stemmer ikke på højres kandidat, Otto Scavenius, men til reformpartiets, partikulier P. Andersen. Derimod valgtes en højremand og en moderat i henholdsvis Kerteminde og Middelfart, takket være valg samarbejde mellem de to partier.

38] Mødet, der fandt sted 27/1-98, omtales af Høgsbro (II s. 270).

ved min bortgang kunde købe en forbindelse mellem landboerne fra begge sider. Der er jo gerne en, der skal påtage sig odiet ved betydelige handlinger. Dette syntes S. at forstå, han svarede intet dertil. Imidlertid bemærkede jeg, at det muligen var bedst at vente til efter valgene; herom vilde jeg rådføre mig med Neergård. Denne mente, at det muligen kunde skræmme A., om jeg henvendte mig til ham inden valgene. Det var bedre at lade Sloth fortsætte disse samtaler, hvilket jeg derefter meddelte denne.

Efter valgene synes Alberti dog snarere at blive end mere ængstelig og magtesløs; han har nu trukket sig tilbage med antydning af, at hans tanke kun havde været, at vi skulde – melde os til optagelse i reformpartiet! Tilsvarende samtaler førte jeg jævnlig med Høgsbro, der virker for reformpartiets sprængning. Nemesis!

Den 9. Marts var der politisk gilde hos Neiiendams, hvor det gik som sædvanligt – med en mængde skåltaler vidnende om godt mod til valgene. Det generede mig noget, at man gjorde for megen stads af mig personligt; det var dog vidnesbyrd om ubrødeligt personligt venskab. Jeg svarede med at indbyde alle til en sammenkomst på Rødkilde efter valgene. Jørgen Pedersen opfordrede mig til at skrive en række artikler til vore blade, hvad jeg lovede og også udførte i en række af 18 »småbreve«, der kom daglig lige til valgdagen [39]. Skade, at mit sprog ikke er moderne nok – jeg fik derfor Jørgen Pedersen til at rette lidt på stilen. Hellerikke var brevene tilstrækkelig polemiske for agitationen, men jeg kan nu engang ikke skrive anderledes.

Imidlertid var valgbevægelsen også i fuld gang på Møn. Efter forskellige forgæves tilløb havde de radikale fået opstillet – Politikens redaktionssekretair Ove Rode. Møns Bergianere skulde nu stemme på den, der værre end nogen anden havde skamfilet Berg i bladet »Piraten«, hvis saftige angreb nu blev aftrykt i Møns Folkeblad [40]. Den 12. Febr. var jeg samlet med vore tillidsmænd i Stege, og jeg udviklede der i fortrolighed for dem, at mit mål var at skaffe en forbindelse mellem alle fornuftige landborepræsentanter og forberedte dem på, at jeg vilde trække mig tilbage, så snart dette mål var nået. Jeg havde ikke noget imod at være »syndebukken«, når jeg derved kunde nå målet. Man enedes om at udeblive fra Rodes møde næste dag i Stege, men senere holde 3 større møder efter min indbydelse. Rodes møde blev derfor tyndt. Derimod

39] Fyns Tidende bragte »brevene« hver dag fra 17/3–1/4–98. De fleste af dem er kun på 20–25 spaltelinier.

40] Ove Rode udgav nogle måneder af 1887 ugebladet »Piraten«, som væsentlig indeholdt studenterforeningspolitik og Hørup'sk farvede angreb på det Berg'ske venstre.

holdt jeg 27. Febr. til 1. Marts 3 møder i Stege, Borre og Tivoli [41], som var godt besøgte og gik livligt. På rejsen fra Kbhvn. traf jeg Rode i jernbanen, og vi kom da i samtale om gamle dage, da jeg kendte ham som dreng i hans forældres hus [42]. Det faldt da rett naturligt, at jeg foreslog ham at bo på Rødkilde og følge med mig til møderne, hvad han gerne tog imod, idet han dog den første nat skulde bo hos Henriques på Landsledgård. Fra mødet i Borre fulgte han med til aftenmåltid hos L. P. Larsen i Ålebæk, hvor han traf en del af vore gode, oplyste mænd. Dette bekendtskab syntes at have gjort indtryk på ham; L. P. Larsen refererede siden en yttring af ham, som formentlig er kommen gennem Henriques. Han skulde have sagt, at dersom han iforvejen havde kendt forholdene på Møn, vilde han ikke være kommen herover, thi han indrømmede, at hvad der på Møn fandtes af »intelligens«, var på min side. Han måtte nøjes med rakket – eller et lignende udtryk. Forøvrigt gjorde det et mistænkeligt indtryk på de radikale, at han var gæst hos mig. Da han fra mødet i Borre kørte hjem med mig, udbrød en af de radikale: »Det er nok nogen gode rævepelse begge to!«

Om natten på Rødkilde var han syg. En så zart æsthetiker og overlevet ungdom kunde ikke tåle så kraftig kost. Vi reparerede ham om formiddagen, og jeg lånte ham bøger til forberedelse for næste møde. Det var den dag 1. Marts – Augusta's fødselsdag – og han deltog i middagen og skålen, hvorefter vi kørte til Tivolimødet. Forhandlingen drejede sig overvejende om nogle ganske halsbrækkende beregninger, som han på sit første møde havde anstillet med hensyn til udbyttet af skattelovene fra 1891 [43]. Han var tilstrækkelig øvet journalist til ikke at ville indrømme sin fadæse, men han tav dog siden stille dermed. Derefter holdt han yderligere en række møder, hvor jeg ikke deltog, men på et par af disse optrådte et par unge, raske talsmænd på vor side: i Elmelunde mælkekusken H. P. Rasmussen, og i Keldby (Slotshøj) en ung student, søn af Frederik Kristiansen i Tostrup, som også skrev nogle vellykkede artikler i Folkebladet [44]. Det glædede mig navnlig at se ny unge kræfter fremstå.

41] Tivoli var et nu nedlagt forsamlingssted i skoven ved Marienborg tæt ved landsbyen Lerbæk.

42] Hos Ove Rodes forældre, litteraten og højskolemanden Gotfred Rode og hustru Margrethe, Orla Lehmanns datter, samlede mange af tidens højskolefolk.

43] Rode hævdede, at de moderates øllov 1891 i stedet for en indtægtsforøgelse gav en nedgang på ca. 2 mill. kr. (Møns Folkeblad 1/3–98).

44] Da Bojsen trak sig tilbage fra folketinget før valget i 1901, opstilledes den her omtalte 24-årige stud. polyt. Kristian P. Kristiansen som hans afløser (se s. 523 ff). Slotshøj er navnet på det da nyopførte forsamlingshus i Keldby.

Den dag rigsdagen sluttede, havde jeg lovet Rasmus Nielsen at følge med ham til et møde i Herning [45], hvor også missionsfolkene havde sluttet sig til vore allierede modstandere, idet de reformerte og socialisterne forenede sig om – en indremissionsmand! Kampen her var ganske ejendommelig, idet den overvejende var en religionskrig. Stadil skulde også møde, og således skulde vi to åbne den korte valgkamp efter rigsdagens slutning. Der hviler imidlertid en uheldig stjerne over mine besøg i Herning; to år i træk har jeg narret dem på selve mødedagen på grund af sygdom. Dennegang gik det ligeså. Jernbanen var fyldt med Jyske rigsdagsmænd. Stadil og jeg kørte alene sammen i 1ste klasse, hvortil han har fået frikort som viceformand. Han var meget stor og bred. Det havde været snestorm et par dage, og allerede i Kbhvn. meddeltes der, at vi næppe kom igennem Fyn; men jeg var rejst med alligevel for ialfald at gøre, hvad jeg kunde for at komme frem. Men i Odense standsede toget, og da der ikke vilde blive åbnet før næste dags middag, aftalte jeg med R. Nielsen og Stadil, at mødet næste dag i Herning måtte aflyses pr. telegraf, og nogle timer efter vendte jeg tilbage med morgentoget til Kbhvn. Her blev jeg endnu nogle dage beskæftiget med brevvekslingen og rejste hjem den 1. April.

Det var tidligere aftalt, at jeg skulde se at komme en tour til Bogø, og der var nævnt en forhenlig velvillig mand, Chr. Andersen, formand for øens landboforening. Til denne skrev jeg nu med forespørgsel om der ønskedes et møde, så skulde jeg komme Søndag den 3die. Først efter gentagne telegrafiske spørgsmål fik jeg svar, at mødet ikke kunde indvarsles. På valgdagen viste det sig imidlertid, at Chr. Andersen var stillet for Rode. De havde lejet dampskibet »Stege« til at befordre vælgerne; men der stemte af den store kommune kun 67 – alle for Rode [46]. Formodenlig er der ikke udelt begejstring for radikalismen. Det er jo også stivt nok at forlange af Bergs Bogø at stemme på Ove Rode.

Valgdagen oprandt med en kold bidende blæst, og jeg gik til byen i den ejendommelige spænding, som den store strøm af kørende og gående uvilkårlig fremkalder, og i følelsen af, at det uhyggelige vejr særlig vil holde vore venner tilbage, de er jo altid de mindst ivrige. Valghandlingen var uden interesse. Medens Rode på vælgermøderne nogenlunde havde bevaret en sømmelig tone, var han nu åbenbart opstrammet af de radikale bøller, der sekunderede ham. Når han imidlertid kaldte de moderate

45] Højskoleforstander, gårdejer Rasmus Nielsen var Herning-kredsens folketingsmand 1879–1913. 1898–1903 opstillede reformpartiet forgæves lærer C. C. Bertelsen imod ham.

46] Bogø havde i 1898 228 valgberettigede.

for »desperate« og lignende kraftvendinger, fremkaldte det dog stærke »fy« fra forsamlingen. Efter 3 timers forhandling blev jeg erklæret valgt ved kåring, $\frac{2}{3}$ mod $\frac{1}{3}$, og den skriftlige afstemning viste samme resultat, 1061 mod 510. Fuldmægtig [Karl] Hansen gjorde den fadæse at tælle 100 st. for lidt for mig – var det af god vilje? Kun ganske enkelte højremænd stemte på mig, enkelte skal også have stemt på Rode. De fleste fulgte parolen fra hovedkvarteret at undlade at stemme.

Omtrent Kl: 6 udbredtes et rygte om, at [N. J.] Larsen var faldet i Stubbekøbing. Under trykket af dette rygte begyndte den sædvanlige fællesspisning, og humeuret rettede sig først, da telegrammet kom om en endogså stor sejr for Larsen, der havde kæmpet tappert gennem 14 vælgermøder.

For hvert telegram forklarede jeg betydningen, og stemningen var god, ligesom jeg til slutning kunde udtale, at udfaldet for vort vedkommende snarere var bedre end ringere efter kampens vilkår. Derimod havde de forenede reformerte og socialister jo atter vundet en stor sejr på højres bekostning [47]. Overfor en antydning fra Emil Petersen, at det nu kunde være rettest at nærme sig de reformerte, udviklede jeg med megen varme og tilslutning, at det galdt om at forsvare den post, vi havde indtaget til sidste mand indtil det tidspunkt, da landboerne kunde samle sig frigjorte fra socialister og salonradikale.

Efter den lange tids anstrengelse og spænding kom den sædvanlige følge: Jeg måtte ligge tilsengs en ugestid, plaget af gift og nervøsitet.

Den 23. April kom jeg efter opfordring til Kbhvn., hvor der holdtes rådslagning hos Berntsen af denne, Larsen, Claussen, Neergård og Holm. Jeg antydede her, om jeg muligen skulde kunne forsøge at være mellemmand mellem regeringen og de reformerte, således at dannelsen af en ny regering skete samtidig med et brudd med socialisterne. Jeg slog på muligheden af at få RThott til at danne en venstre regering med Alberti, Stadil og C. Hage samt Larsen, Neergård og Holm. Men man mente, at det var ganske utænkeligt og et forsøg derfor unyttigt. Alberti synes ganske at have trukket sig tilbage og havde kun slået på, at vi jo kunde melde os ind i reformpartiet. På den anden side var man meget bestemt på at oprettholde vor stilling; Larsen var særlig opkvikket efter sin valgkampagne. Derimod var man ganske klar på, at en tidligere (ved Neien-dams gilde) fremsat tanke om en række agitationsmøder i sommeren var ugørlig. Under disse omstændigheder mente jeg altså, at der kun var ett

47] Venstrereformpartiet steg fra 53 til 63 medlemmer, socialdemokratiet fra 8 til 12. De moderate gik ned fra 27 til 23 og højre fra 25 til 16 medlemmer.

at gøre, nemlig at opmuntre vore egne medlemmer til at holde ud i ventetiden, og for dette øjemed mente jeg, at det var rigtigt at fastholde min plan om et besøg på Møn i foråret. Neergård lagde dog hovedvægten på at få en sammenkomst med vore redaktører, som var vildfarende, og man overvejede da at samles med alle i Kbhvn. Skønt jeg var noget betænkelig ved at indbyde de rett forvante redaktører, vilde jeg dog vove det, når alle vilde være nøjede med kvarterer på skolen. Hertil sluttede sig så alle, og jeg affattede med det samme formen for indbydelsen, som godkendtes og siden udsendtes fra Rødkilde til ialt 55 personer; nu gælder det at skaffe plads.

Da jeg gik fra mødet hos Berntsen sammen med Claussen, udviklede denne, at han stod noget vanskeligt, da han i vigtige sager, skolelov, toldlov og brændevinsskat, var uenig med partiet. Han blev derfor måske nødt til at tage nogen afstand. Det er åbenbart denne tendens, der har vakt bekymringerne i brevet fra Petersen Nakskov, ligesom også Jordan betonedede det samme, da jeg rejste sammen med ham fra Kbhvn [48]. Det synes således, at Claussen ikke vil være med til at holde stillingen til sidste mand eller vil ialfald ikke være den sidste. Jeg har nok mærket, at han længe har været misfornøjet. Han har ikke kunnet bære faldet efter at have været for stærkt ophøjet. I sidste samling var han fysisk meget svækket; der syntes at være antydning af noget apoplektisk, og som følge deraf kunde han ikke mere gøre sig gældende som tidligere. Den – forøvrigt løgnagtige – historie om »Vielgeschrei« o. s. v. har ligesom taget vejret fra ham [49]. Jeg har jævnligt søgt at forklare ham, at vi to gamle nu måtte træde tilbage og give plads for de unge, men dertil synes han ikke at kunne resignere [50]. Jordan mente, at hans misfornøjelse nærmest stammede fra, at han ikke var bleven medlem af toldudvalget. Den ulyksalige udvalgsambition! Af dette hensyn har jeg siden 1894 ikke trådt ind i noget udvalg undtagen nogle enkelte tilfælde, hvor partiet udtrykkelig forlangte det af mig. Jeg frygter meget for denne uvilje fra Claussens side. Han er desværre for gammel til at kunne resignere. For at vise

48] Redaktør N. Th. Petersen, Nakskov Tidende, skriver »absolut fortroligt« 7/5–98: »Resignation er imod Claussens natur. Heri ligger hemmeligheden. Jeg tror dog ikke, at han vil nærme sig reformpartiet. Hans ønske går snarere i retning af at lave en »udtrådt« gruppe på »syv«, og vistnok regner han med Kr. Ravn, måske også med Ole Olsen, Maribo-kredsen. Gruppen skulle være noget i retning af et lille ikke-agrarisk landboparti, noget mere radikalt i sit anstrøg end de radikale. En sådan gruppe kunne jo sætte en mand ind både i finans- og toldudvalget.« N. Th. Petersen og Aage Jordan var begge svigersønner af Rasmus Claussen.

49] Det kan ikke oplyses, hvad denne historie går ud på.

50] Frede Bojsen var da 57, Claussen 63 år gammel.

ham en høflighed har jeg nu opfordret ham til at holde foredrag her ved mødet den 19.

Fra Jensen Slagelse har jeg fået svar, hvori han nægter at møde her og udvikler sine tynde politiske grunde [51]. Af ham havde jeg aldrig ventet andet, end at han vilde være rotten, der forlader skibet, når den tror, det synker. Modsætningen er tiltalende i brevet fra Petersen Nakskov [52].

Inden jeg dennegang forlod Kbhvn., gjorde jeg en kort visit hos konseilspræsident Hørring, som erklærede, at der intet vilde ske fra regeringens side. Han var åbenbart betænkelig ved Jakob Scavenius, men mente ikke, at han vilde blive formand for folkethingets højre [53]; snarere Joh. Hage eller [N.] Andersen. Jeg søgte at sondere hans forhold til C. Hage, idet jeg refererede en ytring af denne om, at han nu kunde blive valgt uden socialisterne i 7de kreds, formentlig ved stemmer fra højre. Dette mente H. var umuligt – C. Hage er altfor »usmagelig«.

Af svarskrivelserne ses, at det begyndende frafald er rett stort mellem redakteurerne; herved kommer jo forretningshensyn til at gøre sig gældende. Jensen Slagelse er dog den eneste, der udtrykkelig giver politiske grunde. Flere af de andre mener visstnok netop ved udeblivelse at tjene vor politik bedst såsom Søndergård Vejle. Desuden udeblev Århus, Skanderborg, Horsens, Herning, Ringkøbing, Fredericia, Kolding, Fåborg og Nykøbing F. For Ålborg mødte Elmquist, for Morsø sagfører Ovesen. Rye Randers medbragte sin hustru, Olesen Esbjerg sin forlovede, frøken Lindhardt. Der mødte ialt 13 redakteurer. Med undtagelse af Claussen havde alle rigsdagsmændene taget imod indbydelsen, de fleste med øjenynlig glæde.

Dagen før mødet havde jeg efter forudgået brevveksling et rett mærkeligt besøg af en hidtil radikal journalist og forfatter, medarbejder ved »Aftenbladet«, C. E. Simonsen, pseudonym »Simon Hamber«. Han havde sendt mig forud manuskriptet til en politisk piece, der tager ordet for vor politik og anbefaler dannelsen af et »nationalt demokrati« ved brudd med socialisterne o. s. v. Under en dags ophold her forklarede han,

51] Hans Jensen skriver 28/4–98, at ministeriet Reedtz-Thotts fald burde være benyttet til en tilnærmelse til reformvenstre i et fælles angreb på landstinget som de egentlig skyldige i ministerskiftet. Desuden anker han over det forhandlende venstres nære samarbejde med Lars Dinesen.

Om forarbejderne til Rødkilde-mødet i øvrigt se Bojsens brevveksling med Neergaard og Berntsen i Tre Venstremænd brev nr. 79–87.

52] Redaktør Petersen besvarede Bojsens invitation med et langt brev af 28/4–98 om de politiske forhold.

53] Jakob Scavenius var blevet valgt i Odense bys første kreds mod socialdemokraten C. E. Marott.

at forfatteren André Lütken stod bag ham, og de pønsede på at starte et nyt dagblad med det antydede program [54]. Jeg gennemgik manuskriptet med ham og fik ham i hvert fald til at udelade enhver rosende omtale af mig og min politik og fik ham forøvrigt også til at se, at tidspunktet næppe endnu var kommen til at iværksætte hans plan. Atter forbavsedes jeg over, i hvilken grad vore journalister savner enhver kendskab til, hvad der virkelig er foregået i politik. Han blev yderst overrasket ved de simpleste oplysninger, som jeg gav ham; kendte f. ex. slet ikke, hvad forliget i sig selv gik ud på. Det var næsten, som han kom ind i en hel ny og ukendt verden og var forresten meget villig til at ændre sine meninger derefter. Mærkeligt er det, at en forretningsmand just nu mener at kunne gøre i min politik. Han antydede forresten, at Lütken har en viss forståelse med kronprindsen. Hans besøg var meget hemmeligt, men han var øjensynligt meget tiltalt derved – om han end udtrykte sin tilfredshed på den snurrige måde ved afrejsen at forære Mix – en krone!

Onsdag den 19. Maj kom da rigsdagsmændene med undtagelse af Claussen samt Bertelsen og Byriel Jensen, der var syge og Breinholt, der ikke havde svaret – og derhos 13 redaktører og Neiiendam (fruen var indbudt, men kom ikke, ligesom fru Larsen og fru Berntsen). Holm havde sin kone med og ligeså Rye fra Randers; disse to par lå i mosters forrige lejlighed, frøken Lindhardt i tårnet, Larsen på det ene og Neergård og Peter på det andet gæstekammer; Neiiendam i det gamle kontor. På barnekammeret lå de ældre i 6 gode senge: N. Th. Petersen, Claudius Madsen, Sørensen Silkeborg, Jørg. Pedersen, Kr. Jensen og R. Nielsen. Alle de øvrige boede i håndværkerskolen, der var indrettet oppe og nede som kaserne med en sådan mængde lånte sengklæder, at der endda blev 3–4 senge tilovers. Nielsen Jexen og Jens Mortensen boede hos Bendtsen, H. C. Hansen og Chr. Nielsen hos P. Andersen. Desværre tegnede vejret dårligt med kulde og blæst.

Efter min opfordring havde jernbanen og dampskibet sendt fribilletter til rejsen, og de kom altså alle med »Stege« Kl: 2¼. Jeg mødte med et par vogne til de ældre – vi andre gik til Rødkilde, hvor der strax var middag, til hvilken jeg havde indbudt H. Didriksen, E. Petersen, skolens lærere og Repsdorph, ialt 54 tilbords i salen, hvor der var dækket et smukt bord med god mad og drikke (Champagne). Jeg førte N. Th. Petersen tilbords, Augusta Neiiendam, Neergård fru Rye og Peter fru Holm. Der holdtes en mængde fornøjelige taler – særlig overraskede Elmqvist ved at

54] Det omtalte manuskript ses ikke at være udkommet. Forfatteren André Lütken havde tidligere været redaktør for det forhandlingsvenlige højreblad »Danmark«.

holde en meget morsom tale for broder Peter. Forøvrigt var der særlig jubel over Augustas hele arrangement.

Efter bordet samledes politikerne alene til en forhandling. Da H. Jensen Slagelse netop havde antydet i Sorø Amtstidende, at vi var samlede for at overveje min mulige mandatnedlæggelse, hvortil han var taktløs nok til at opfordre, benyttede jeg anledningen til at forklare, hvad der i den henseende forelå; at jeg havde allerede ifjor antydet dette overfor Høgsbro og Ole Hansen (Alberti) under forudsætning af, at dette kunde lette dannelsen af et fornuftigt parti – men at denne mulighed for tiden ikke forelå, da de reformerte nu efter »sejren« var mere bundne til socialisterne end nogensinde. Hvad jeg i givet tilfælde i fremtiden vilde gøre, måtte blive min egen sag, men nu kunde jeg kun tilråde vort parti at blive stående i rolig afventen. Heri var alle enige, og man besluttede at lade Ritzau få et dementi af røverhistorien; dementiet skulde redigeres af Jørg. Pedersen og Larsen og forelægges næste dag ved frokostbordet, hvad også skete.

Der forefaldt nogen rivning i anledning af broder Peters uforsigtige yttring umiddelbart før valget (at vort parti ingensteder vilde hjælpe en højremand), der mentes at have skadet ved valget. Navnlig var Larsen meget vred derover og sagde mig forud, at jeg skulde tage afstand derfra – ellers vilde han falde over Peter. Jeg tog det da således, at ingen måtte undres over, at efter den stilling mellem partierne, som vi indtog, at så nogles yttringer faldt lidt til den ene side, andres lidt til den anden og nævnede i den forbindelse Peter og R. Claussen. Herefter syntes da også sammenstødet at blive afdæmpet, og Peter tog det meget godt.

Man var på det rene med, at en politisk tourné vilde ikke være heldig, men opfordrede medlemmerne til jævnlig at lade høre fra sig ved grundlovsfesterne og lignende og navnlig forberede sig på dygtige indlæg ved sagernes behandling i rigsdagen.

Om aftenen samledes man i forsamlingshuset, hørte sang af Eli og Gudrun og improviserede vers af Thorvald fisker [55] (som jeg havde indbudt dertil, og til hvem der dagen efter blev indsamlet ved frokostbordet 17 kr. 5 øre) og endelig viste jeg nogle lysbilleder, som dog ikke lykkedes rigtig den aften. Om natten var der nok ikke megen ro i de forskellige kaserne, men så meget mere snakken og lystighed.

Næste morgen regnede det, og regnen afløstes snart af en rygende or-

55] Eli og Gudrun var døtre af forstander J. H. Andersen, Rødkilde. Den sidstnævnte datter blev 1902 husholderske for Klaus Berntsen. – Fiskeren Thorvald boede i Svendemarke på østsiden af Stege Nor.

kan. Jeg havde forberedt en tour med dampbåd og pramme til Ulfshale og stort folkemøde i skoven. Dette måtte nu aflyses pr. telefon, og værten (Christensen) flytte fra Ulfshale til forsamlingshuset. Efterat vi havde spist en hyggelig frokost, var der dog 20–30, der meldte sig til en køretour til Ulfshale; pr. telefon hentes tre char à banc'er, og trods det frygtelige vejr gik touren godt – Skoven værnede godt mod østenstormen, og der var endogså et øjeblik sol. Enkelte af gæsterne var rejst om morgenen, H. C. Hansen og Bøtker og P. Jensen Lysholt; Larsen, Jørg. Pedersen og Elmqvist rejste med damperen om eftermiddagen, men i stedet kom Kl. Bermtsen, der ikke var mødt første dag. Mens vi var i Ulfshale, var der strømmet en mængde Mønboere sammen på Rødkilde, da der var nogen uklarhed, om mødet skulde være Kl: 3 eller 5. De havde imidlertid fået Peter til at holde foredrag for dem på skolen, der var stuvende fuld helt nedad trapperne. Han talte om minder fra 48. Kl: 5 gik man tilbords i forsamlingshuset, hvor der var dækket til 300, og dette gilde blev en smuk afslutning på den gode sammenkomst. Jeg indledede med få ord, men tav forresten stille i erkendelse af, at man helst vilde høre gæsterne, der også var flinke til at tale. Der hvilede helt igennem en fortrinlig stemning over forsamlingen. Det kunde jo ikke undgås, at man altfor ofte henvendte tak og ros til mig, men jeg undskyldte det med, at et parti gerne må have en enkeltmand til at bære alt det både onde og gode. Det er betegnende for stemningen, at dette politiske møde sluttede med brusende afsyngning af »Dejlig er jorden«. Mønboerne var overordenlig henrykte, og gæsterne følte sig også vel. Udtalelser af særlig vægt fremkom ikke, og hensigten med hele sammenkomsten var jo også kun den at mødes for at opmuntre hverandre. Om aftenen drak man thé hos os, og næste morgen op Kl: 4 at ledsage alle gæsterne til dampskibet og sige farvel.

Broder Peter og Petersen Nakskov blev dog til damperen om eftermiddagen. Men dette besøg blev forstyrret derved, at jeg kom ind på Folkebladets kontoir og fandt et gyseligt referat, som H. J. Jensen havde ladet gartner P. Jensen skrive! Jeg måtte kassere det meste helt og omarbejde resten, og dermed gik hele formiddagen. Det var en dukkert ovenpå den gode stemning at se et så rent karrikeret referat. Som sædvanlig kan redaktøren ikke styre sin uvilje mod alt, hvad der foregår på Rødkilde og i dets ånd – især da Hans Didriksen ovenikøbet havde givet et hip til den umoralske presse [56]. Trods det gyselige vejr, hvorved Rødkilde ikke kunde præsentere sin skønhed i nogen retning, var mødet meget vellykket

56] Om forholdet til redaktør H. J. Jensen, Møns Folkeblad, se s. 494 f.

og har efter alle beretninger virket efter sin hensigt at opmuntre parti-fællerne.

Efter mødet drøftede nogle blade endnu tanken om min tilbagetræden, men det døde snart hen. Senere har Alberti ved en grundlovsfest i Herthadalen indirekte atter berørt tanken, idet han erkendte slægtskab med vort parti, men retter sit angreb alene mod mig. Ja, lad ham vise, om han tør handle, den pjalt; jeg skal ikke være iverjen. Men det er kun knips i radikalernes lomme [57].

1898-99

Jævnlig har man på Møn klaget over, at jeg kommer for lidt ud og taler til dem. Jeg har nu efterkommet forskellige indbydelser. Anden pintsedag talte jeg i foredragsforeningen i Magleby realskole om Volsungasagnene, lidenskaben i forhold til pligten, kong Totilas og Benedikt af Nursia. Men der var kun 50 tilhørere! og foredraget gik dem visst over hovedet. Bedre fik jeg tilhørerne fat ved Sønderjydernes besøg på klinten den 13. Juni. Jeg gav da en fremstilling af det Sønderjyske talesprogs historie m. m. hentet fra Johannes Koks bog af 1863, som jeg havde været medarbejder ved [1]. Man var meget glad ved foredraget, hvis indhold mærkeligt nok var ganske ukendt for den nulevende slægt – endogså for en mand som professor la Cour fra Askov. På hans og fleres opfordring har jeg nedskrevet et referat og sendt det til Povl Nielsen Gjevnø, der var fører for toget fra Stevns, hvorfra Sønderjyderne kom. Mødet gik særdeles godt i pragtfuldt vejr; kun gjorde redakteur Tommerup i fuldskab og vrøvl alt for at forstyrre stemningen. Til slutning sang Ella til guitar nogle sange, navnlig »Sjælland, Sjælland«, der rørte alle [2].

Senere har jeg talt ved arbejderfesten i Fanefjord skov om en udtalelse af biskoppen af Norwich, hvori han angriber den moderne humanitet i udtrykket: De rige skulle være barmhjertige mod de fattige, og de fattige ydmyge mod de rige. Jeg talte i rygende storm ved våbenbroderfesten

57) Se referatet i Danebrog 14/5-98.

1) Johs. Kok: Det danske Folkesprog i Sønderjylland I-III (1863-70). Om Bojsens medvirken se s. 23.

2) Ludvig Tommerup var siden 1887 redaktør af højrebladet Møns Avis. Ella var datter af Herman Anker og Bojsens søster Mix. Hun blev senere gift med departementschef Edv. Dons.

»Sjælland, Sjælland, du dejlige Ø« er skrevet af Karoline v. d. Recke.

den 24. Juli og senere i Elmelunde forsamlingshus om den Spansk-Amerikanske krig [3].

Politiken har hvilet, indtil det rygtedes, at ministeriet på grund af den truende Engelsk-Russiske krig havde taget ½ mil. kr. til brisantgranater m. m. Vore venner i pressen blev alarmerede og ønskede råd – se brev fra Egebjerg Svendborg [4]. Da jeg netop havde købt kutteren »Caroline« og sommerferien var tilende, sejlede jeg med hele familien til København og lejede lejlighed, møbleret, i Stampesgade nr. 5. Hos Neiiendams samledes jeg med Larsen, Neergård og Holm og redigerede en rundskrivelse til redakteurerne gående ud på, at vi måtte afvente ministeriets forklaring af sine grunde, hvad også de reformerte vilde. Man vidste intet sikkert om sammenhængen; det hedder sig, at kongen personlig havde forlangt bevillingen i statsrådet på grund af Russiske advarsler mod England og den ventede Engelske flådes besøg [5]. I statsrådet var der bleven flertal for at gøre det, skønt Hørring, Bardenfleth og Rump havde stemt derimod. Det vilde være klogt af Hørring at gøre sagen til kabinets spørgsmål til efteråret; de reformerte ønsker næppe i øjeblikket at styrte ham, men så meget mere give – os og forliget skylden; skønt spørgsmålet om udgifter på forventet tillægsbevilling er af gammel dato og sletikke berørt ved forliget. Det samme skete under den Fransk-Tyske krig i 1870 og flere gange tidligere. Det graverende er imidlertid, at det dennegang gælder penge, der netop var forkastede i foråret [6]. På den anden side vil de reformerte sagtens være glade ved, at de nu så meget lettere kan enes om finansloven, når striden skydes hen på tillægsbevillingsloven. Den

3] Fra april til december 1898 førte Spanien og U. S. A. krig om de tidligere spanske kolonier Cuba, Puertorico og Philippinerne. Bojsens manuskript herom er bevaret.

4] I slutningen af juni rygtedes det, at ministeriet havde taget 300.000 kr. til forbedring af og ammunition til Københavns søforter på forventet efterbevilling. Beløbet viste sig senere at være 520.000 kr. (se Høgsbro II s. 274 f., 29/6–98). Den engelsk-russiske spænding var opstået som følge af sammenstødende interesser i Persien og Afghanistan.

Redaktør Hans R. Egebjerg skriver herom 15/8–98 og beder om »instrukser«, idet han beklager sig over, at partiledelsen alt for sjældent udsender fortrolige rundskrivelser til redaktørerne, der derved ofte kommer i penible situationer.

5] Ifølge Lars Dinesen var årsagen en indberetning fra gesandten i Stockholm og meddelelsen om, at en engelsk flådeafdeling skulle komme på øvelsestogt i Østersøen (Høgsbro II s. 275, 1/7–98). Se Troels Fink: Ustabil Balance (1961) s. 85 f.

6] Ministeriet havde 1897–98 forgæves søgt på finansloven at få bevilling på ialt 650.000 kr. til udbedring af søforternes skyts, heraf 40.000 kr. til brisantgranater (till. A 97/98 sp. 241 f.).

22. Aug. sejlede jeg alene hjem, mens Augusta og Ulla gik med »Zampa«. Jeg var to dage undervejs.

Den 28. Aug. kom efter forudgående telefonisk melding dr. Rørdam og H. C. Hansen hertil og meddelte, at de kom lige fra den i Maribo nyvalgte Ole Olsen Tjæreby, hvem de havde besøgt i hans hjem. De havde enedes med ham om følgende plan: Der skulde ske en sammenslutning af venstregrupperne i Maribo og Saxkøbingkredsene, således at man i fællesskab overtog det radikale blad, hvori aflæggere i Nykøbing og Nakskov skulde inddrages [7]. De vilde blive i hver sin politiske gruppe, men programmet være samarbejde og adskillelse fra socialisterne og Københavnerne. Skønt sagen altså forsåvidt var startet, som de var enige med Ole Olsen, og denne vilde arbejde videre derpå, vilde de dog underrette mig om sagen for ikke at handle bag min ryg. Forsåvidt de vilde høre min mening, yttrede jeg, at sagen havde to sider, en bladlig og en politisk. I rene bladspørgsmål ønskede jeg ikke at blande mig, men pålagde dem gentagende at sætte sig i forbindelse med Claussen og [N. Th.] Petersen og skaffe en forståelse på grundlag af de to aflæggers inddragelse [8]. De mente dog ikke at kunne tale til nogen om planen, inden de havde hørt nærmere fra Olsen, om der var mulighed for planen. Jeg måtte heller ikke skrive til Petersen derom. Bladligt mente de, at Mariboegnen blev tilsidesat, og særlig spillede linien Rødby–Femern en hovedrolle [9]. Disse forhold kunde jeg ikke bedømme, men man skyldte vore tro venner fornødent hensyn.

Hvad den partipolitiske side angår, kendte jeg meget vel den strøm i retning af tilnærmelse til reformpartiet, der allerede havde yttret sig fra Sorø Amtstidende, Vejle [Amts] Folkeblad, Århus Amtstidende og flere. I og for sig var jeg ganske enig i tendensen, thi vort mål havde jo længe været at nå en forståelse med de reformerte med adskillelse fra socialister og Københavnerne; men jeg troede ikke, at et altfor ivrigt frieri fremmede formålet, men at tværtimod de radikale derved kun blev så meget mere kæphøje, og vore venner i partiet så vel som vi selv svækkedes. Vort parti havde derfor i Maj med megen styrke fastholdt vor stilling og anbefalet afventning. Men jeg vidste jo godt nok, at denne ventestilling var

7] I 1893 havde de radikale dannet aktieselskabet »Lolland-Falsters Venstreblade«, der dels overtog Maribo Amts Avis og aflæggeren Rødby Dagblad, dels oprettede Nakskov Folkeblad og Nykøbing Dagblad.

8] Rasmus Claussen var udgiver af Lolland-Falsters Folketidende, N. Th. Petersen af Nakskov Tidende. Den omtalte plan blev ikke gennemført.

9] Om færgeforbindelsen Rødby–Femern (jfr. senere fugleflugtslinien) se V. E. Lundsryd: Rødby–Femern-ruten (1952) s. 21–25.

svær at holde, og jeg havde derfor også længe været beredt på at trække mig tilbage, når derved en kulisseforandring kunde lettes; men H. C. Hansen erindrer nok, hvor energisk enhver sådan tanke blev afvist i Maj. Først og sidst måtte jeg pålægge dem at søge forståelse med Claussen og Petersen. Hansen svarede, at de igår havde truffet P. Andersen Jydstrup, der fortalte, at Claussen nylig havde besøgt ham, og A. mente, at C. tænkte på at slutte sig til de reformerte, hvortil jeg bemærkede, at C. snarere var misfornøjet med, at vort parti havde føjet de andre for meget. Men i hvert fald skyldte vi Petersen det største hensyn. »Ja, nu har De formanet os syndere på bedste måde« – sagde Hansen – »og har Deres samvittighed fri.« »Må jeg da benytte meddelelsen som jeg vil?« »Ja, hvad De finder rettest.« – »Kan jeg da skrive til Petersen derom?« – »Nej – ikke før vi ved, om der kan blive noget af planen – ellers er det bedst, at ingen får noget at vide derom.« De lovede mig da at henvende sig til Petersen og Claussen, såsnart planen kom videre.

Ved afrejsen Kl: 3 indbød jeg Rørdam til at komme her til middag med Trolle, når de kommer til session i Stege den 8de Sept. [10].

Først i Oktober flyttede vi ind i lejligheden Stampesgade 5. Rigsdagens åbningsdag samledes partiet. Da der gik rygter om, at Claussen vilde træde ud, medens jeg dog ingen meddelelse derom havde fået, vedtog man som sædvanlig at stemme på ham første gang til formand, men siden undlade at stemme. Claussen foretog sig intet, men var ikke mødt i partiet. Ved valgbrevenes prøvelse yttrede de radikales politik sig deri, at de efterkom den eneste klage fra deres egne – imod Sloth – men henlagde de andre klager (fra højre og socialister) [11]. Om Sloths valg stod da en heftig strid, skærpet derved, at man nu vilde kuldaste folke-thingets faste gamle praxis ikke at tage hensyn til klager over fejl ved valglisten (som jo ikke kan ændres i årets løb) [12]. Nogle radikale følte det uforsvarlige heri, men skød sig ind under andre småpunkter i klagen, og valget blev forkastet. Det går nu om igen den 25de – Neergård og Berntsen har allerede åbnet valgkampen med et heldigt møde i Kelle-
rup – men det er jo sandsynligt, at »flertallets« dragende magt over de

10] Holger Rørdam var korpslæge, C. L. A. Trolle kaptajn i flåden; begge var folketingsmænd.

11] I Kelle-
rup-kredsen var den moderate A. K. Sloth valgt mod den radikale Jacob Christensen, men stemmetallet stod 1515–1513. Diskussionen om dette valg optog 2 dagmøder i folketinget (5–6/10–98). Om Bojsens standpunkt se hans ordveksling med J. C. Christensen (Ft. sp. 124–36). Valget forkastedes med 67 stemmer mod 29. Sloth sejrede dog ved omvalget 25/10–98.

12] Der forelå desuden klager over valgene i Odense by, Horsens, Viborg og Ærø.

svage skaffer de reformerte sejren. Vor politiske stilling i øjeblikket egner sig lidet til at gå til valg på; alle allierer sig imod os.

Fra dr. Winther er fremsat tanke om at fejre 50årsdagen efter den grundlovgivende rigsforsamlings sammentræden den 23. Okt. og indbyde dertil de tre overlevende, Winther, Lars Hækkerup, Vetterløv ved Ringsted, og Cederfeld de Simonsen, Erholm på Fyn. Jeg forhandlede dette med højres ny formand, N. Andersen, der ganske billigede tanken, derefter med Christensen Stadil, der nogle dage efter bragte mig det svar, at de reformerte ikke vilde deltage, da de ikke vilde være sammen med »provisoristerne«. (Tanken var at samle hele rigsdagen). Således er tendensen altså atter at tage afstand og støde bort. Udsigten for samlingen er mørkere end nogensinde. På en spadseretur traf jeg ministeren A. Hage, der åbent forklarede, at der ikke kunde ventes nogen vending i denne konges tid. Man havde jo gennem så lang tid lært ham, at han alene rådede for ministeriets sammensætning – og nu kunde og vilde de ikke svigte den gamle mand. Jeg bemærkede, at det dog næppe kunde forsvares at offere landets vel og ve for en enkelt mands illusion – men derved syntes intet at gøre, skønt han delte den nu almindelige mening, at ulykken hidrørte fra Estrups misbrug af forliget i forsommeren 1894*.

Den 15. Oktober deltog hele rigsdagen – jeg også – i dronning Louises jordefærd i Roskilde, en gribende højtid ved sin historiske betydning og ved deltagelsen af alle Europa's fyrstehuse med kejseren i spidsen. Men – der var ingen landesorg, og forholdsvis kun få mennesker samlede i Roskilde. Megen ærbødighed og anerkendelse af familiesorgen – men ingen forståelse. End mindre nænner nogen nu at forsøge på at gøre det forståeligt for kongen, at han nu er hindringen for landets fremtidslykke.

Den 23de Oktober fejrede vort parti med redakteurernes jubilæet, hvortil vi havde indbudt dr. Winther. Jeg holdt først en indledningstale dels om fortiden, dels om øjeblikkets brændende spørgsmål, misbilligelsen af regeringens forbrug af ½ mil. kr. på forventet tillægsbevilling. Når forslag om misbilligelse forelå, var det en selvfølge, at vi måtte stemme derfor; men initiativet er ikke vort, og det er næppe klogt at rejse spørgsmålet på denne måde, når beslutningen ikke får nogen virkning [13].

* Jeg sagde ham, at vi levende misbilligede, at regeringen havde taget de 500.000 kr., hvad han søgte at forsvare med svage grunde.

13] Folketinget havde enstemmigt 19/10–98 afbrudt finanslovens 1. behandling for at få oplysninger om regeringens forsvarsforanstaltninger om sommeren (»brisant-provisoriet«). 26/10 vedtog tinget med 85 stemmer mod 12 en alvorlig fordømmelse af ministeriets adfærd (Ft. 98/99 sp. 371–411). Se videre s. 499.

Stemningen var overvejende for at føje flertallet så meget som muligt; tre af vore redakteurer (Århus, Vejle og Slagelse) var udeblevne; de tager afstand. Ved bordet talte jeg for Winther udgående fra, at hans navn var det sidste, der ved lodtrækning til afdelingerne i den grundlovgivende rigsforsamling kom frem af urnen, varsel om, at han vilde blive den længst levende. Ligeledes gengav jeg hans jomfrutale, hvori han til præsidenten (18. Nov. 1848) ankede over, at David havde kaldt en af flertallet tagen beslutning for overilet [14]! Karakteristisk for et barn af 48. Winther svarede med at oplæse sit politiske testamente om forskellige punkter, navnlig »rådet« samt tanken om et asyl for afgåede rigsdagsmænd og deres efterladte [15]. Han talte forøvrigt for mindet om Monrad og Tscherning, grundlovens fædre, og fortalte, at Lehmann i det første udkast havde indsat en paragraf om »retten til arbejde«. Da de andre ministre snildelig havde fået ham sendt som regeringskommissær til Jylland, ændrede de paragrafen til en bestemmelse om rett til pension for gamle arbejdere udenfor fattigvæsenet, og dette blev atter ændret til den almindelige regel om fattigforsørgelse [16].

Valgkampen i Kellerup var taget op med stor kraft fra vor side ledet af postmester Rasmussen og støttet af en række af vore medlemmer, begyndende med Berntsen og Neergård. Imidlertid turde jeg ikke gå ud om aftenen for at søge efterretning om udfaldet, da der om middagen var kommet telegram, at modstanderen var valgt ved kåring. Først næste morgen kom budskabet, at Sloth havde sejret med 166 st. flertal. Kåringens udfald hidrørte fra den forud trufne ordning, at de samme vogne, der bragte vælgerne om formiddagen, kørte anden gang ud efter alle de ældre, der således slap med at offere den halve dag [17]. Sejren var et vidnesbyrd om, hvad god organisation kan udrette, og den moralske virk-

14] Den grundlovgivende rigsforsamling sp. 359.

15] Gert Winther udgav i 1896 en piece: »Plan til Genoprettelse og Styrkelse af regelmæssige politiske Tilstande i Danmark under Grundloven af 1866.« Det er vel denne piece, som stiller sig meget velvilligt til forliget, han har oplæst ved den omtalte lejlighed. Han fremsætter heri et udkast til lov om et vedvarende rigsdagsudvalg med lige mange medlemmer fra begge ting, en slags permanent fællesudvalg.

16] Orla Lehmann sendtes i april-maj 1848 til Vejle amt som dansk kommissær under den tyske besættelse.

I det forslag, der i oktober-48 forelagdes den grundlovgivende rigsforsamling, var Lehmanns forslag endnu opretholdt i § 69, omend i stærkt modificeret form (N. Neergaard: Under junigrundloven I (1892) s. 382 og Rigsdagsværket 1849-1949 I s. 90 f).

17] Ifølge valgloven af 1867 (§ 33-38) bekendtgjordes et tidspunkt, ofte kl. 12, hvor valget skulle finde sted. Her foretoges en afstemning ved håndsoprækning mellem kandidaterne, og den, der havde fået flest stemmer, udnævntes af valgbestyrelsen

ning var kendelig stor. De radikale var flove efter denne valgforkastelse, og højre spidsede øre, spørgende om der nu var omslag i det politiske vejr. De havde vænnet sig til at tro, at vi var en uddøende race. Vore venner var henrykte, og da Sloth kom, samledes vi alle ude hos Holms til sejrsfest og hyldning af den sejrende. [J.] Hansen Ølstykke holdt foredrag om sin rejse i Vestindien, men fandt ikke megen opmærksomhed.

Denne valgsejr har givet partiet mere mod på at optræde selvstændigt, og man har besluttet at indbringe påny et par af vore gamle forslag. Dog råder jeg stadig til at forholde os så meget som muligt afventende for ikke at forstyrre udviklingen af den situation, der opstår udenfor os, dels modsætningen indenfor reformpartiet, dels virkningen af Estrups tilbagetræden i højre [18]. Man har endnu ikke kunnet enes om at vælge en eftermand som højres formand. Der kæmpes bag kulisserne mellem de to fløje: Københavnerpartiet, der ønsker tilnærmelse til de reformerte og i den retning har fået en udligger, Jakob Scavenius i folkethinget, den anden fløj ledet af de gamle sammensmeltere med Reedtz-Thott i spidsen. De reformerte har imidlertid åbnet samlingen med en række politiske angreb på ministeriet, hvilket har støttet dette i landstinget, og endelig begik de den dumhed at rette en ganske løs misbilligelse imod Bardenfleth, der kurerede denne for sin reformerte tilbøjelighed [19].

Nogle mener, at de er så bange for at stå overfor skoleloven uden skattereformer, at de sætter alle sejl til for at fordrive ministeriet forinden. Et par af dem havde således forleden yttret, at *dette* ministerium skulde ikke have skoleloven! Det sidste mistillidsvotum faldt imidlertid på et meget kritisk tidspunkt, dagen før landstingets højre skulde tage beslutning om stillingen til skattereformerne. Her sejrede nu de moderate, og grev Frijs tog ordet for at vise imødekommen på *alle* lovene, men fastholde sammenknytningen, det vil sige krig mod radikalerne til begge sider [20]. Reedtz-Thott var ovenpå, og jeg lykønskede ham til sejren

ved kåring. Men modkandidaten eller 50 vælgere kunne da forlange »navnlig afstemning«, og denne fandt sted om eftermiddagen.

18] Estrup lod sig ikke genopstille ved landstingsvalget i 9. kreds 21/9–98.

19] Venstrereformpartiet stillede 8/11–98 en forespørgsel til indenrigsminister Bardenfleth om en deling af et sogn i Ålborg amt, som indenrigsministeriet havde nægtet, skønt sognerådet og amtsrådet havde vedtaget det med stor majoritet. Folketinget vedtog derfor en dagsorden, hvori det hedder, at tinget »misbilliger indenrigsministerens afvisende holdning over for sådanne andragender«. Det forhandlende venstre undlod at stemme (Ft. 98/99 sp. 870–79).

20] Frijs' tale fremkom 9/11–98 (Lt. 98/99 sp. 171).

over Estrupperne. Man fortalte endogså, at disse havde kaldet E. herover for at støtte dem; men foreløbig forgæves. De reformerte synes ikke at have nogen politisk plan, men driver for øjeblikkets indfald. I anledning af udvisningerne af Danske undersåtter fra Sønderjylland vilde de reformerte foretage en demonstration ved at foreslå en lov om understøttelse til disse [21]. Regeringen vilde have en underhånds forståelse om at kunne benytte penge, hvis sådanne blev fornødne (foreløbig var der indsamlet penge nok) – men den advarede indtrængende imod at foretage noget officielt, da dette vilde ægge Tyskland til værre skridt – så som udvisning af ejendomsbesiddere. Det nyttede end ikke, at jeg fik Hørring til privat at tale med Stadil. Nej – de troede netop nu at kunne bruge det *mod* regeringen. Da imidlertid både vi og højre i finansudvalget nægtede at deltage i dette, blev de dog bange og lod knurrende sagen falde [22].

Regeringen synes i øjeblikket at føle, at den må støtte sig til os. Således søgte Hørring mig forleden for at undskylde, at han var nødt til i øjeblikket at modsætte sig vort forslag om de gamle krigere. Adåre skulde han være villigere, iår måtte han nøjes med den vedtagne hædersgave [23].

Den 16. Nov. deltog jeg i amtmand Billes begravelse i Holbæk. Den var et vidnesbyrd om tidens glemsomhed. Med undtagelse af nogle rigsdagsmænd fra amtet var jeg den eneste repræsentant for rigsdagen. Tempora mutantur. Hvem skulde for 30 år siden have tænkt, at jeg – og jeg alene – skulde følge Bille til graven. Næst Klein var han den sidste repræsentant for de gammelliberale, forlængst uglest af det moderne højre. Fru Bille og Anna Drechsel [24] var øjensynlig glade for, at jeg kom; de fortalte en del om hans sidste levetid. Han havde samlet meget stof til sine memoirer, som han først nu vilde begynde at skrive, når han havde fået afsked og var flyttet til Kbhvn. De mente at ville bede Neergård om at tage sig af hans efterladte papirer, hvortil jeg bestyrkede dem [25]. Jeg havde ikke været i Holbæk siden krigens tid.

21] Efter at Mathias v. Köller var blevet overpræsident i Slesvig i 1897, gennemførtes en hård fortykningspolitik. Dansksindede i hundredvis udvist af landet.

22] Jfr. Høgsbro II s. 279, 15/11–98.

23] J. C. Christensen havde i samlingen forud fremsat forslag til en hædersgave til veteraner fra krigen 1848–50 i anledning af 50-års jubilæet. Forslaget blev ophøjet til lov 26/3–98. 1898/99 foreslog det forhandlende venstre, at der blev givet de samme veteraner en fast årlig understøttelse. Forslaget henvistes til finansudvalget, der afgav en beretning om sagen (till. B 98/99 sp. 2025).

24] Anna Drechsel var C. St. A. Bille's ældste datter, gift med søofficeren Chr. Fr. Drechsel (Adelsårbogen 1890 s. 105).

25] Dette skete ikke. Så vidt vides blev arkivet tilintetgjort.

Den 7. December var i flere henseender en af mine Tycho Brahes dage. Om morgenen bragte bladene budskabet om vor gamle ven Thorups fængsling som sigtet for mælkeforfalskning til det mejeri, som hans egen søn bestyrer [26]. Han har været hjemsogt af mange huslige ulykker, i sommer stanget fordærvet af en tyr; måske er han derved svækket og utilregnelig; ellers kan det ikke forklares, at en så rettsindig og dertil velhavende mand kunde begå noget sådant. Nogle blade mener dog, at sigtelsen er ubeføjet. Han holdes dog fremdeles arresteret.

Efter forskellige bryderier samme dag kom redaktøren H. J. Jensen om eftermiddagen i rigsdagen og spurgte, om jeg havde del i en bevægelse, som vore venner på Møn har rejst mod Folkebladet på grund af dets fjendlige holdning i kirke- og skolesag. På grund af hans ophidsede stemning svarede jeg kun med at udspørge, hvad der var sket, og hvem der havde henvendt sig til ham, tilføjende, at jeg havde rådet til at søge overenskomst med ham. Sagen er, at der mange gange er sket henvendelse til mig herom, men at jeg ikke har villet deltage i en krig mod Folkebladet, men rådet til overenskomst ad den ene eller anden vej [27]. Men skulde der være nogen udsigt til en sådan, måtte [J. H.] Andersen ikke deltage i henvendelsen. Nu var dette alligevel sket og H. J. Jensen af den grund rent ustyrlig. Det var naturligvis Andersen, der havde lavet det hele – og formelig grædende af harme udbrød han, at det var A., der havde drevet ham bort fra kirken o. s. v. Da jeg yttrede, at det ikke var A., der havde rejst denne bevægelse og opfordrede ham til at træffe forståelse om sagen, blev han endnu voldsommere, jeg havde ikke trofastere ven end ham o. s. v. Han forklarede, at Hans Didriksen havde været hos ham på udvalgets vegne og blandt andet foreslået, at sønnen Jens skulde være ansvarlig redaktør – dette synes særlig at have opbragt ham som et forsøg på at sætte sønnen op imod ham. Skulde han sælge, vilde han sælge alt, også telefonen og da have 150.000 kr. – hvad der jo ikke kunde være tale om.

Han var ganske fra sands og samling, kunde ikke sove om natten, vilde føre krig nu, indtil han eller A. lå slagen, men han skulde nok blive den stærkeste o. s. v. Forgæves søgte jeg at berolige ham; han vilde ikke komme ud til mig om aftenen og gik i den højeste ophidselse. Derefter gik han hen til Anton Andersen og opsgav de 1000 kr., han tidligere

26] J. A. Thorup havde været folketingsmand 1869–90. Han ejede en gård i Skals ved Viborg.

27] En kreds af ca. 50 mønboere samledes i begyndelsen af december 1898 og endes om at spørge, om redaktør Hans Jørgen Jensen, der havde ejet bladet siden 1878, ville sælge det til et aktieselskab.

havde lånt ham, men som han nu skulde bruge til at føre krig med de hellige på Møn [28].

Anton var heldigvis istand til strax at betale pengene. Han fortalte mig siden utrolige historier om redakteurens svinerier. Strax om aftenen skrev jeg et brev til ham for yderligere at berolige ham og rådede til at love ikke at komme med sine udfald mod de kirkelige og højskolen. Tillige skrev jeg, at jeg snarest muligt vilde komme hjem, dersom han vilde det, for at mægle et sådant forlig. Jeg hørte imidlertid intet fra ham, og dagens heftige bevægelse virkede som sædvanlig på mig, så jeg måtte gå tilsens og har siden været syg hele juleferien.

Fra Emil Petersen kom der brev med beretning om bevægelsens gang og spørgsmål om råd inden et forestående nyt møde af udvalget. Dette brev blev imidlertid liggende i rigsdagen en uge, mens jeg lå syg, og jeg fik det først, efterat det omhandlede møde var holdt. Der endte man med at affatte en skrivelse til ham med opfordring til at ændre sin skrivemåde [29]. Andersen var utilfreds hermed og trak sig tilbage. Redaktøren har svaret i bladet, som jeg ikke har set – og hele resultatet er nok blevet en rubrik for »frit ordskitte«. Formodenlig er alle nu vrede – og sandsynligvis – på mig! Når så voldsomme lidenskaber er på spil, spørges gerne: *où est la femme?* Forklaringen er lett at finde i rent personlige forhold, hvor det ikke er lett at sige, hvem der har den største skyld. Sladder!

I julen havde vi besøg af Wollert Konow og Ida. I den anledning var her 2. Januar middag for adskillige politikere, af hvilke dog flere udeblev på grund af bortrejse. Tilstede var gamle og unge Høgsbro, Larsen, Holm, Peter og Jøhnke foruden Jutta og vi selv. Jeg indledede med en efter omstændighederne lang tale, hvori jeg sammenstillede den Norske og Danske politik med parallel imellem det opportunistiske ministerium Steen og det her ventede ministerium – Høgsbro. Wollert og jeg var begge ude af spillet, fordi vi var for – radikale! Vi havde virkelig villet skabe nyt grundlag for politik. Imidlertid skulde vi lære af Nordmændene at skabe et

28] Boghandler Anton Andersen var søn af højskoleforstander J. H. Andersen, Rødkilde.

29] Fra lærer Emil Petersen Dame, der vistnok var den ledende i bevægelsen mod redaktør H. J. Jensen, foreligger et brev med redegørelser fra 12/12–98. Det omtalte møde refereres i et nyt brev af 19/12–98. – Det vedtoges her at henstille til redaktøren »1) at Møns Folkeblad ikke lægger an på med vilje at såre de læsers moraliske og religiøse følelser, der har et andet livssyn end redaktøren, 2) at indsendere, der ønsker at skrive i bladet, får adgang til at fremsætte deres anskuelser uden at blive alt for strengt afklapset og 3) at Møns Folkeblad stiller sig lidt velvilligere over for agrarsagen.«

Fotografi taget ved den s. 495-96 omtalte middag på Rødkilde 2/1-99. Fra højre ses stående Harald Holm, Svend Høgsbro, Jutta Boisen Møller og den senere marineminister Jøhnke; siddende Sofus Høgsbro, Peter Boisen og vistnok fru Julie Jøhnke; stående Wollert Konow, pastor Ferd. Jensen og N. J. Larsen.

nationalt program – et parti, der stillede sig som formål at demoralisere forsvaret, kunde ikke blive regering, o. s. v. imod Jøderne [30]. N. J. Larsen og Holm tog lidt forsigtig afstand fra denne tale, men den gav Wollert K. anledning og ramme (han var også varskoet forud) til en ypperlig tale om den Norske politik og unionen med megen varme og styrke, der gjorde stærkt indtryk på tilhørerne. Ved denne øjensynlige succes befandt han sig vel, og dette præger et senere brev fra ham [31].

Omkring 1. Februar var landstinget nået til at give betænkning over skattereformen. I vinterens løb havde RThotts fraktion med regeringens støtte vundet overtaget over det Estrupske højre, der nu havde mistet sin fører. Imidlertid havde Stadils trussel om konflikt i anledning af de 500.000 til ammunition virket reagerende, så at man på skattelovene foreløbig var bleven stående på et standpunkt, som endnu kunde holde højre sammen, medens det måtte være en skuffelse overfor forventningerne

30] Jfr. Høgsbro II s. 280: »Boisen, N. J. Larsen og Holm udtalte sig stærkt mod jødernes nedbryden af nationalitetsfølelsen og forsvarets nødvendighed.«

31] Brevet fra Wollert Konow kendes ikke.

fra anden side [32]. I en samtale med RThott forsikkrede denne, at stillingen var god, og at vi kunde stole på regeringen til fortsatte forhandlinger. Da regeringen imidlertid i landstingets udvalg havde sluttet sig til højres kompromis, blev det skuffende indtryk så stærkt, at broder Peter kom og meldte, at nu var alt opgivet o. s. v. [33].

Den 4de Febr. var jeg til middag i udenrigsministeriets ny lokale på Kongens Nytorv [34]. Hørring fungerede som vært, da Ravn var forkølet. Ved bordet sad jeg mellem Alberti og baron Zytphen. Ligeoverfor os sad direktør Suenson fra Store Nordiske pyntet med en mængde ordener. Alberti sagde da til mig: »Det var en god samling« – han tænkte på ordenerne – men jeg forstod ham, som om han vilde drikke på »en god samling« (af rigsdagen) – hvad vi da også gjorde under forklaring af den pudsige misforståelse. Han venter næppe nogen god rigsdagssamling. Efter bordet fik jeg fat på grev Frijs, som lovede at støtte den midtjyske længdebane i jernbanekommissionen [35] – dog mente han, at den egentlig burde udgå fra Langå, men han syntes dog at indrømme, at man ikke burde forbigå Kellerup. Endvidere talte vi om øjeblikkets kritiske stilling, og han lovede at tale med Madsen-Mygdal og søge at berolige denne med, at forhandlingerne ikke må afbrydes. Forbindelsen med kommunalbeskatningen vidste han nok var umulig, men det var nu konferentsråd [H. N.] Hansens kæphest (egen opfindelse) [36]. Meget indtrængende yttrede jeg, at »man venter sig så meget af Grev Frijs – han kan godt, når han bare vil« o. s. v.

Siden fik Neergård og jeg fat på Hørring, hvem jeg navnlig lagde på

32] I venstre reformpartiet håbede man på en sprængning i højre i skattespørgsmålet, hvilket også skete i den følgende samling.

33] Som imødekommenhed over for folketinget havde landstinget i betænkning af 18/2-99 udeladt landbrugstoldparagrafferne af forslaget. I betænkning af 4/2-99 om de direkte skatter var forslaget om formueskat erstattet af et nyt om kapitalbeskatning. I forslaget om hartkornsskatternes overgang til kommunerne opretholdt landstinget, at disse skatter vedblivende skulle være statskatter, men at staten skulle støtte kommunerne med et tilsvarende beløb (till. B 98/99 sp. 714 og 850). – Regeringens tiltrædelse af udvalgsflertallet fremgår ikke af Rigsdagstidende.

34] Ved prins Christian (X)'s giftermål 1898 måtte udenrigsministeriet flytte fra Amalienborg til Kongens Nytorv 5, hjørnet af Tordenskjoldsgade, det Harsdorff'ske palæ.

35] I efteråret 1898 nedsatte indenrigsministeriet en kommission til samlet overvejelse af spørgsmålet om den fremtidige udvikling af jernbanenettet i Midt- og Syddjylland.

36] Højesteretsassessor H. N. Hansen, der var formand for landstingets skattelovsudvalg, ønskede til de fire skattelovsforslag at føje et om den kommunale beskatning, der siden 1890/91 forgæves var blevet behandlet.

sinde, at forhandlingen måtte ledes således, at befolkningen i sommer kunde skønne, at der virkelig er valg mellem en reformforhandling med udbytte og den truende konflikt og ny ørkenvandring. Han forsikkrede, at landstingsforslaget havde han kun tiltrådt som videre forhandlingsgrundlag – og navnlig var han ganske på det rene med kommunalspørgsmålet. Når vi fik statsskatten, vilde denne i og for sig indeholde tilstrækkelig rettesnor for kommunerne. Han havde ikke bundet sig til noget og bemyndigede mig til at lade udsende en korrespondance i denne ånd. Han mente, at han havde opnået væsentlige fremskridt for landstingets standpunkt ifjor under Estrup. Hermed var Neergård og jeg foreløbig tilfreds – og N. gik til diskussion med Vilh. Lassen i Studenterforeningen.

Da sagen kom for i folkethinget, førte Neergård ordet for os, antydende en forståelse om kapitalbeskatningen, men modsatte sig energisk tilføjjningen om kommunalbeskatningen [37]. Måske netop af denne grund viste de radikale siden nogen tilbøjelighed til indrømmelser netop i dette punkt, men turde dog ikke fastholde dette mod vor modstand. Herover havde Hørring (overfor Dinesen) beklaget sig, og da dette er i strid med hans samtale med Neergård og mig, viser det, at vi heri ikke kan stole på ham. I samlingens sidste måned foregik en tilnærmelse mellem regeringen og de radikale, hvoraf husmandsloven og skoleloven blev resultat. Husmandsloven blev indskrænket til et lille antal større husmandsbrug [38], og man har således end yderligere fjernet sig fra tanken om en almindelig forbedring af landarbejdernes stilling, således som jeg oprindeligt havde tilsigtet med haveloven [39]. Skoleloven blev gennemført derved, at man tilsørede fortolkningen af kaldelsesparagrafen, og reformens værdi er i det hele tvivlsom, da man knytter lærerne mere til staten og hindrer lærerskifte [40].

37] Ft. 98/99 sp. 4012 ff.

38] Lovforslaget om jordlodder til landarbejdere var 1897–98 strandet i fællesudvalg. Regeringens forslag tilsigtede oprettelse af husmandslodder på 3–4 tønnder land, men folketinget fik dette ændret til $3\frac{1}{2}$ –5 tdr. med minimum ved 2 tdr. og maximum ved 8 tdr. Forslaget krævede, at landarbejderen skulle råde over en femtedel af købesummen, men folketinget nedsatte dette til en tiendedel. Loven stadfæstedes 24/3–99. (Se iøvrigt Till. B sp. 68 ff og Lovtidende 1899 s. 63 f.)

39] Bojsens forslag om anskaffelse af havelodder til landarbejdere var blevet fremsat forgæves 1890–91. Lodderne skulle ifølge dette forslag kun være 1 à 2 skæpper land. (Forslag i till. A 90/91 sp. 2367.)

40] Om den omstridte fortolkning af loven af 1854 se s. 429 note 45. Loven af 24/3–99 fastslog regler for lærerkaldelsen, der ikke ændrede princippet i loven af 1856, idet der dog udtrykkeligt var tilføjet, at ministeriet i tilfælde af uenighed mellem den kaldsberettigede og kommunalbestyrelsen traf den endelige afgørelse. Ministeriets fortolkning i skrivelse af 27/11–90 var dermed i og for sig lovfæstet.

Privat havde jeg ofte udtalt mig for hellere at lade amterne end staten udrede lønningstillæggene [41], men knytte det hele således til skatte-reformerne, at amterne derigennem kunde få mere end vederlag; man vilde da have hævdet lærernes udelukkende forhold til kommunerne, der vilde ingen anledning være til at forlange statens indflydelse på kaldelsen, og spørgsmålet om København vilde være bortfaldet [42]. Imidlertid fremsatte jeg ikke dette offentligt, fordi jeg ikke vilde hindre lærerne i at få den lønningsforbedring, der nu tilstræbtes ad en anden vej. Kun R. Claussen fastholdt sin modstand, og til ham sluttede sig tilsidst N. J. Larsen, visstnok nærmest for at holde på Claussen, hvad dog ikke lykkedes.

Imidlertid havde Køedt drevet forhandlinger såvel med regeringen som med landstinget, nærmest grev Frijs, dog også andre sider. Herved var der opnået forståelse om toldloven i forbindelse med en forhøjelse af brændevinsafgiften med 10 øre, hvorom Køedt udsendte en lille vel skreven piece [43]. Da der således viste sig en truende mulighed for skattelovens gennemførelse, kom »Københavnerne« i bevægelse, og det lykkedes dem atter ligesom i 1897 at standse sagen ved at kaste en storpolitisk konflikt ind imellem parterne [44]. Man benyttede hertil de 500.000 kr., som regeringen ifjor tog på forventet tillægsbevilling; skønt denne handling ikke havde hindret de radikale ledere i en rolig forhandling om skoleloven og mange andre sager, så erklærede de nu, at de af den grund ikke vilde fortsætte forhandlingen om skatteloven, men truede med konflikt til efteråret, dersom regeringen opførte disse penge på statsregnskabet!! Da regeringen underhånden havde fået dette svar, opgav den tanken om fortsættelse og hjemsendte rigsdagen til påske. Atter sejrede således Københavnerne på grund af frygt for en splittelse angående brændevinsloven. Den sidste dag havde jeg en samtale med RThott, der kaldte mig ind til sig, og han bekræftede ovenstående fremstilling. Hans fraktion i landstinget havde erklæret, at når et flertal i folkethinget enedes med Hørring om skattelovene, så vilde de indestå for et flertal i lands-

41] De ny lønningstillæg på 200.000 kr. betales af statskassen til de forskellige skolefonds (§ 33).

42] Om statens tilskud til Københavns kommunale skolevæsen på 170.000 kr. (§ 34) se s. 423 med note 29.

43] A. Peschcke Køedt: Grundlovsfesten i Grejsdalen 28. maj 1899.

44] Folketingets toldudvalg afgav betænkning 10/3-99, hvori det »under hensyn til hele den foreliggende situation«, anbefales at føre lovforslaget tilbage til folketingets oprindelige udformning (till. B sp. 1659). Dette blev 24/3 gennemført i salen (Ft. sp. 5200-01).

thinget (sammen med venstre). Men han frygtede nu for, at denne chance vilde forspildes i sommerens løb ved agitationen for toldbeskyttelse.

Afstemningen over skoleloven såvelsom udsigterne til en brændevinslov blev de ydre anledninger til udførelse af en plan, hvormed Claussen i et par år har omgåedes. Torsdag den 23. Marts var vort parti samlet hos Holms, dog var Claussen ikke mødt. Situationen drøftedes i god forståelse, om end stemningen var noget bitter overfor de bristende forhandlinger. Blandt andet fordeltes ved valg og lodtrækning partiets andel (600 kr.) i bevillingen til Norgesrejsen i den interparlamentaire forening [45]. Et lod tilfaldt Rørdam, der var tilstede uden at yttre sig om sine planer. Så meget mere overraskedes jeg ved dagen efter at modtage hans brev med udmeldelse af partiet. Jeg gik da strax til ham og søgte en forklaring, som han havde ondt ved at give; måske kunde hans radikale kone bedre have forklaret det. Han måtte da tilstå, at det var en aftale med Claussen, og han tilføjede, at han vilde blive, dersom jeg kunde få Claussen til det samme. Jeg gik da strax til denne, men fandt her sagen afgjort, og han leverede mig sit opsigelsesbrev, som han havde i lommen, men ellers vilde have ladet vente nogle dage [46]. Aftalen havde altså været, at R. skulde gå først, sandsynligvis for at han ikke skulde få udseende af at lystre C. og vel tillige for, at ikke skoleloven skulde synes at være den eneste årsag; man vilde gerne have udseende af en bredere basis for uenighed med os – og lettere tilnærmelse til de radikale.

Formelt skiltes jeg venskabeligt fra C., der i de senere år har været kendelig affældig. Jeg gik da direkte til N. J. Larsen, hvis stilling på Falster herved kunde være truet, skønt C. forsikrede, at han fremdeles vilde støtte Larsen. Denne blev yderst opbragt ved frafaldet, som han visstnok troede at have afvendt ved sin opræden i skolesagen. Da han ikke viste mindste spor af svaghed, gik jeg forholdsvis beroliget hjem. Dagen efter forlød det, at Alberti stod bag ved dette fornyede forræderi. Ole Olsen havde været lokkeduen alt siden ifjor – og Rørdam havde stillet i udsigt, at han skulde bringe flere (indtil 10) af vort parti til at falde fra [47]. Der udfoldedes nu både af Rørdam og Alberti en ivrig

45] De interparlamentariske grupper i Norden skulle holde møde i Christiania 31/7–4/8–99.

46] Dr. Holger Rørdams brev af 24/3–99 og Rasmus Claussens brev af samme dato findes endnu.

47] Om forspillet hertil se s. 488 f.

agitation mellem vore medlemmer, der dog alle kom til mig og morede sig over disse attentater; toppunktet var nok, da Alberti kaldte Dalsgård afsides og afmaledede for ham forræderiets lokkende glans – indtil D. endelig udbrød: »De tror da vel ikke virkelig, at jeg vil svigte mit parti!« Det hele blev til skuffelse, og partiet opfordrede mig til at skrive en fællesudtalelse, så de kunde få lejlighed til at nedslå rygterne ved navns underskrift. Jeg skrev da en sådan for tillige at opfordre vælgerne til ikke ved sommerens agitation at lade sig lokke til at slippe taget i skattereformen [48]. I vort slutningsmøde holdt jeg en lille tale, hvori jeg meddelte, hvad jeg havde erfaret om Kødets og regeringens forhandlinger og deres afbrydelse – samt nogle vink om melodien for sommerens udtalelser. Partiet skiltes derefter i god stemning med aftale om at mødes i Vejle engang i sommerens løb.

Medens jeg som regel har holdt mig udenfor alle udvalg, har jeg dog i vinter deltaget i et enkelt om alimentationsloven, som nogle radikale havde indbragt, men forslaget vilde ikke bringe sognerådene nogen væsentlig lettelse. Ved 1ste behandling tog jeg da ordet for nu at gennemføre, hvad der havde været den virkelige hensigt med loven af 1892, heltud at overlade ordningen af disse sager til politimestrene og lade politikasserne udrede forskudene [49]. Denne tanke fandt strax så stærk tilslutning i salen, at selv forslagsstillerne gik med dertil, og jeg kom da ind i udvalget for at ordne sagen. Her lykkedes det trods Krabbes ivrige modstand (som politimester) at samle udvalget om mit forslag, som jeg igennem privat forhandling fik justitsministeren til at støtte. Men ved ubehjælpomhed i ledelsen (og sagtens kølighed overfor et forslag fra mig) blev tiden således trukket ud, at sagen først blev vedtaget i folkethinget de sidste dage og ikke kom til behandling i landstinget [50]. På den anden side lykkedes det mig at forsumpe foreløbig et par forslag, der vilde have meget uheldige virkninger for sikkring af kysterne og for de

48] Fællesudtalelsen, underskrevet af 21 folketingsmænd og 8 landstingsmænd, findes i Nakskov Tidende for 1/4–99.

49] Ifølge alimentationsloven af 12/4–92 § 42 var politiet pligtig til at inddrive underholdsbidraget hos faderen eller dennes opholdskommune. Det var derimod sognerådsformanden i moderens kommune, der skulle foranstalte forhør o. s. v. for at finde frem til faderens identitet og opholdssted. Formålet med Bojsens forslag om at lade politikassen udrede forskud på bidragene var dels at undgå en del korrespondance og dels at tvinge politiet, der nødigt så politikassens midler brugt hertil, til at fremskynde sagens endelige afgørelse. (Se Bojsens tale i Ft. 98/99 sp. 947 ff og betænkningen till. B sp. 1649.)

50] Forslaget vedtoget enstemmigt i folketinget 25/3–99, men rigsdagen hjemsendtes 29/3. Forslaget gennemførtes dog i den følgende samling.

kommunale vejbestyrelser [51]. Men disse sager kommer nok igen ad-åre, båren af de doktrinære principryttere.

Mandag 27. Marts rejste familien hjem med Zampa; desværre er Mix i de kolde dage bleven angreben af bronchit, og jeg fandt hende syg, da jeg kom hjem natten mellem Skærtorsdag og Langfredag 30. Marts.

Allerede ifjor var der lagt plan om en fælles grundlovsfest iår – 50års festen. Efter aftale med Emil Petersen skulde den nu iværksættes – men det viste sig da, at radikalerne allerede havde sikkret sig Skydevænget, og de henvendte sig nu til vor bestyrelse herom. Denne var godmodig nok til ikke alene at indrømme de andre halvdel i festen, men endogså at få dirigenten mod at jeg skulde holde hovedtalen, derefter Jørgen Frederiksen og ingen andre, medens der aldeles ikke måtte polemiseres. Dirigentvalget er naturligvis en formalitet, uden betydning for os på Møn, men det vil sagtens både blive misforstået og misbilliget andre steder. Neiendam, der havde anmeldt sit besøg ved festen, trak sig således af den grund tilbage [52]. Her havde det den virkning, at radikalerne blev så tamme som lam. Medens de underhånden havde opfordret Jørgen Frederiksen til (trods aftalen) at tale politik, forstyrrede de nu hans tale ved at opfordre ham til ikke at polemisere, hvorover han beklagede sig til mig, at hans forberedte tale nu blev spoleret! Den var ganske visst også tynd, skønt han alligevel kom ind på partivrøvl og vakte megen mishag. Forøvrigt gik festen godt, dejligt vejr, 1000 mennesker, ingen dans eller gøgl, kun god musik og sang af Rødkildepiger.

Ved bordet udtalte jeg min beredvillighed til at tjene endog som under-såt i et parti, der vilde gode reformer, når deraf var udskilt dem, der vilde krigen for krigens skyld, men jeg vilde ikke drikke dus med dem, der spytter i vort krus! Frederiksen svarede herpå, at når jeg Offenlig vilde udtale dette, så vilde forholdet mellem venstregrupperne lettere ordnes, hvortil jeg bemærkede, at sagen dog vel ikke beroede på, hvad rolle jeg skulde spille! Det gik imidlertid i al gemytlighed, og jeg indbød Frederiksen og dirigenten, H. P. Petersen Pollerupgård til middag næste dag.

Her fik vi da en rett mærkelig samtale, hvorunder Fr. udtalte, at stil-

51] Det drejede sig om Svend Høgsbros forslag til indskrænkning i adgangen til at borttage sten, ler, sand og grus fra forstranden, samt regeringens forslag om tvungen afgivelse af vejmaterialer til offentlige veje og jernbaner.

52] I et udateret brev tilbyder grosserer J. A. Neiendam at tale ved festen, »levere for egen regning beretning om strejkeforholdene i og for sig og som sammenstillet med reformpartiet og dets blade«. I brev fra 3/6-99 melder han dog afbud på grund af »politisk bedrøvelse«. Dirigentvalget nævnes imidlertid ikke som grund hertil i brevet.

lingen i reformpartiet ikke i længden kunde holdes – de måtte ud af forbindelsen med socialister og salonradikalere, og jeg forklarede da, at vi netop holdt os parate til erstatning i det tilfælde, og det var det, som jeg havde ment igår. Jeg udviklede videre, at i forbindelse med en sådan partidannelse skulde der dannes en regering af Frijs eller Hørring med et par fra hver af venstregrupperne, dog ikke mig, men N. J. Larsen og Stadil som kultusminister, hvilket jeg havde formået at gøre sig fortrolig med. En sådan regering vilde jeg i folkethinget støtte af al magt. På grundlag af disse og lignende tanker skete der en sådan sammensmeltning, at H. P. Petersen endte med indtrængende at opfordre mig til endelig ikke at trække mig tilbage! Den samme, der ifjor havde sagt (under valgbevægelsen), at hvis jeg blev valgt, vilde han rejse til Amerika! Dette kandestøberi har moret folk meget; men bagefter skal aviserne til at koge suppe derpå og vel navnlig på Emil Petersens ytring, at når fløde og vand kommer sammen, vil fløden altid komme ovenpå. Blandt andre ytringer bemærker jeg Frederiksens uvilje mod konflikt om de 500.000 kr. og hans frygt for, at Stadil følte sig afhængig af Københavnerne, fordi de betalte hovedbidraget af den årlige understøttelse, som partiet giver ham. Ligeledes yttrede han, at Alberti vilde være minister, og at der særlig imod N. J. Larsen var megen modstand blandt de reformerte. Om en måned skulde Stadil komme herover, og da vilde H. P. Petersen bringe ham herud til mig – ligesom jeg bemærkede, at jeg vilde indbyde ham til ved lejligheden at besøge mig.

1899-1900

Efter skriftlig anmeldelse besøgte L. Dinesen mig her den 3–5te Juli. Han kom fra RThott på Gavnø og var kendelig udsendt fra hovedkvarteret i Kbhvn [1]. Han meddelte følgende: Nellemann og Steffensen var nu virksomme for at fremme en forståelse med bønderne. Dinesen var bleven sendt til Hørring for at sikre regeringens medvirkning, og dette var særlig foranlediget ved en ytring lejlighedsvis af Goos, at nu måtte man se at forberede skattelovenes adskillelse. (Goos er atter frondeur, fordi han føler sig ført bag lyset med skoleloven af Bjerre). Hør-

1] Lars Dinesen skriver 2/7–99 til Bojsen: »I morgen, mandag, skal jeg til Gavnø for at snakke politik med baronen og er kommen til at tænke på, ligesom også noget godfolk har sagt mig, at De kunne have godt af at få en omgang også, noget jeg i øjeblikket nok kan besørge, da jeg er ladet til tænderne.«

Lars Dinesen fotografert af Boisen under det omtalte besøg på Rødkilde i juli 1899.

ring havde bestemt fastholdt skattelovens sammenhæng og adskillelse fra landbrugstolden. Derefter har Nellemann haft fortroligere samtaler med Hørring om ministeriets rekonstruktion. Bardenfleth vil absolut gå navnlig af hensyn til jernbanelovene og H. N. Hansens landstingsbetænkning derom (H. N. Hansen anses for tvetydig) [2]. Rump vil også gå, og Hørring vil ikke holde på ham, da han er svækket af senilitet; – R. vil ikke forelægge retsreformen; men skiftet vil gå videre. Tuxen, der har skuffet forventningerne, skal offres for de 500.000 kr., og Ravn har forløbet sig ved reduktionsplanen i hærudvalget overfor flåden. Sthyr vil man gerne af med, men han hænger nok i [3].

Overfor kongen har Hørring fri hænder. Han har nu sendt bud efter Frijs, der muligens skal overtage udenrigsministeriet. Schnack har foreløbig sagt nej, da han er fornærmet på landstinget siden 97. Til inden-

2] Regeringen havde i landstinget forelagt forslag bl. a. om en omlægning af færgeanløbene i Korsør og om udvidelse af banen Hellerup–Klampenborg. Landstingsudvalgets formand, H. N. Hansen, afgav 28/3–99 en beretning, der gav udtryk for udvalgets utilfredshed med forslaget og ønskede det udsat, til kommissionen vedrørende den københavnske godsbanegård havde afgivet betænkning. (Till. B 98/99 sp. 2193.)

3] For at gennemføre en ændring af søværnsloven med en meromkostning på 224.000 kr. krævede folketingsudvalget, at marineminister Ravn forinden forelagde udvalget en plan over tilsvarende besparelser på finanslovens ordinære marinebudget. Efter mange betænkninger forelagde Ravn den ønskede reduktionsplan. (Till. B. 98/99 sp. 2199–2224. Sml. Høgsbro II s. 298, 12/2–1900.)

V. H. Sthyr var kultusminister under Hørring.

rigsminister tænkes på Krabbe, der har søgt Dinesen, inden han holdt sit vælgermøde i Kalundborg. N. J. Larsen tænkes som justitsminister. Jeg bemærkede, at man burde gå et skridt videre og tage Stadil til kultusminister (eller minister uden portefeuille) og Neergård til finansminister for toldreformen og Hørring alene være chef. (Jeg fik lejlighed til at indskyde, at jeg under ingen omstændigheder vilde være med, men Holm skulde være statsrevisor). Dinesen mente, at Alberti var umulig på grund af personlige forhold, C. Hage vilde højre ikke have med at gøre, og Stadil frygtede han allerede var i Jødernes lomme, hvortil jeg bemærkede, at det er netop derfra, at han skal reddes [4].

Skattelovens samlede gennemførelse skulde fremdeles være regeringens program, men netop på dette punkt har Stadil ladet sig lokke af det radikale højre til ubesindige udtalelser. Man sporer en forbindelse Stadil, Scavenius, Goos, P. G. C. Jensen, men Nellemann mente, at han kunde få Estrup til at slå denne bevægelse ned.

Om aftenen fortalte Dinesen på skolen om livet i Vestsælland i hans barndom således, som han engang havde fortalt det for – prindsesse Thyra. (Det drejer sig fremdeles for meget om ham selv). Den 5te vilde jeg (og hele ungdommen) sejle ham og Otto Møller til Masnedsund, men kom i blikstille kun til Kuløen, hvor han blev sat ombord på damperen. Siden fik vi brise og sejlede en smuk tour om eftermiddagen, hvorfor ungdommen mente, at »Caroline« ikke vilde sejle, så længe Dinesen var ombord.

Efter forudgående anmeldelse fra N. J. Larsen kom denne, Holm og Neergård den 22. Aug. til Rødkilde. Jeg hentede dem med »Caroline« ved Kallehave, men da det blæste lidt, foretrak Larsen damperen og kom således nogle minutter før os andre til Stege. Vi havde da stor middag i salen for dem og alle på Rødkilde. Larsen holdt festtalen meget morsomt om tallet 13, og [Chr.] Bentsen om Bojsens mærkelige bestillinger sammenblandet med forlæggeren og kommandeuren [5]! Dagen gik meget fornøjeligt – næste dag aftaltes den politiske stilling; vi opgav den påtænkte sammenkomst i Vejle, fordi man måtte afvente ministeriets rekonstruktion. Ingen uoverensstemmelse.

Kort efter var Augusta i Kbhvn. og lejede lejlighed Kastelsvejen 19, 4. sal, hvor vi flyttede ind med helt møblement den 1. Oktober.

Nogle dage efter besøgte jeg RThott, der mente, at Bramsens indtræ-

4] Ministeriet Hørring rekonstrueredes 28/8–99. Indenrigsminister Bardenfleth erstattedes af Ludvig E. Bramsen, Hørring overtog selv justitsministeriet efter N. R. Rump og krigsminister Tuxen erstattedes af J. G. F. Schnack.

5] ∴ forlagsboghandler Ernst Bojesen og kommandør Sigurd Bojesen.

den i ministeriet ikke ændrede stillingen til skattelovene, men han beklagede, at ministeriet havde svækket sig ved de 500.000 kr., som han havde misbilliget – han havde end ikke villet tro, det var muligt, da han første gang hørte det. Der arbejdedes nu på at organisere landstinget, og han håbede, at forhandlingspartiet nu skulde få ledelsen igen, navnlig derved, at grev Frijs, der var trådt ud til fordel for Estrup, atter skulde sættes ind i bestyrelsen. Han mente, at skattelovene hurtig vilde blive sendt ned i folkethinget, da han ikke troede på muligheden af min tanke, at alle lovene – efter bindende aftale med Køedt – skulde bringes i en skikkelse, som folkethinget kunde acceptere [6]. Siden måtte der træffes aftale. Ligesom RThott forsikkrede også Hørring, at tilknytningen af den kommunale beskatning ikke vilde blive nogen hindring. Dinesen virker i samme retning, og det antages, at han atter skal være højres forretningsfører.

Da reformpartiet således ikke længere kan vente støtte i landstinget til at forplumre skattelovene, søger radikalerne nu at banke de 500.000 op til konflikt og således ad en omvej undgå afgørelsen af skattereformen. Herom drejede sig derfor 1ste behandling af finansloven, hvor jeg efter partiets opfordring måtte være dets ordfører. Jeg betonedede da, at stillingen i år ikke var forandret fra ifjor, og at skattelovene måtte kunne forhandles lige så godt som skoleloven ifjor – forøvrigt rettede jeg polemiken navnlig mod Hage, og det lykkedes at gøre asfaltpressen hvidglødende af raseri [7].

Den 22. Okt. holdtes redakturmøde med sammenkomst med os om aftenen hos Wittmack. Jeg indledede med en forklaring af stillingen og opfordrede navnlig til at stille toldloven i første linie. N. Th. Petersen meddelte, at mellem de radikale redaktører fra landet var stemningen overvejende for at undgå konflikt, man syntes ikke om Hages og Stadils optræden. Fra alle sider udtaltes det, at lockouten havde virket meget til gunst for os på stemningen på landet; man frygtede forholdet til socialisterne [8]. Man var ikke bange for brændevinsskatten. Et noget ironisk

6) Skattelovene forelagdes oktober 1899 for tredje gang i landstinget suppleret med forslaget om forøget brændevinsafgift, der skulle kompensere nedgangen i toldindtægterne. Landstinget vedtog lovene 21/12–99, men ved afstemningen deltes høre, idet »de otte« (de senere frikonservative) stemte imod, da de ønskede større imødekommenhed mod venstre. Blandt »de otte« var Reedtz-Thott og grev Frijs. (Se Schultz V s. 383.)

7) Se Ft. 1899/1900 sp. 252–62.

8) 19/5–99 erklærede den nylig stiftede arbejdsgiverforening lockout, hvorved 35–40.000 arbejdere blev arbejdsløse. Lockout'en varede tre måneder. (Om Bojsens stilling hertil se Ft. 1899/1900 sp. 75.)

forsøg af Larsen på at tage afstand i dette punkt blev ilde optaget, og det fandt almindelig tilslutning, da jeg sluttelig opfordrede til under alle omstændigheder ikke at ofre vor personlige værdighed. Man fortsatte til langt på natten.

Da jeg har fået fornemmelsen af, at fru Neiiendam er træt af de tidligere sammenkomster hos dem, har jeg ved hjælp af den større lejlighed her ordnet det således, at partiet samles her den 2den Torsdag i hver måned. Disse møder er hidtil gået hyggeligt. Vi har nærmest lagt an på at opmuntre medlemmerne for at holde ud i den lange sejge ventetid – og benytter hertil forskellig selskabelig underholdning. I rigsdagen foregår intet.

Den 3die Februar var jeg til middag hos udenrigsministeren, skønt jeg (som diætholdende patient) intet måtte smage. Efter bordet en længere samtale med Beck–Friis om Lindhagens motion i den Svenske rigsdag om en fælles nordisk lovbog og om Hedins forslag om Wismar, hvortil han bemærkede, at Sverige ikke havde rett til at rejse det Sønderjyske spørgsmål [9]. Siden pressede jeg grev Moltke Lystrup, at landstinget nu skulde gøre et akut skridt for at bringe skattelovene til afgørelse og dertil knytte tiendeloven. Denne mente han var urimelig med så stort statsbidrag [10]. Ved bortgangen fulgte jeg med RThott og vedblev at spadserere med ham en timestid op og ned ad Bredgade. Han delte ganske min opfattelse af stillingen. Tilsidst vilde der i landstinget være et flertal for at tage skattelovene væsenligst i folkethingets affattelse + brændevinsloven, men han så ikke nogen form for at bringe afgørelsen frem. Jeg nævnte dog som en mulighed en rigsdagsbeslutning, der i store træk accepterer denne ordning tillige med en tiendelov. Dette fandt han brugeligt, hvis det kan føres igennem i folkethinget. Jeg bemærkede, at tiende-

9] Carl Lindhagen, medlem af det svenske andetkammer, stillede 28/1 1900 motion om, at Sverige skulle tage initiativet til affattelse af fælles civile love for Norden. Adolph Hedin stillede 15/1 s. å. motion om, »att Riksdagen... ville inledda underhandlingar om afslutande... af en konvention om afträdelse till Mecklenburg-Schwerin af Sveriges år 1803 pantsatta besittningar i Tyskland, att tråda i kraft, så snart överenskommelse mellan Danmark och Preussen om återställande till Danmark af Nordslesvig blivit bragt till verkställighet.« (Bihang till Riksdagens protokoll 1900, Motioner till andre Kammaren no. 47 og 104.)

10] Alberti forelagde 1898/99 og 1899/1900 forslag om adgang til afløsning af tiende som erstatning for det forhandlende venstres lov af 1894, som kun meget få have benyttet, delvis fordi statens bidrag var meget lille (se s. 348). Alberti foreslog, at staten skulle yde indtil en million kr., idet den ved afløsningen, der fastsattes til 16 gange den årlige ydelse, tilskød et beløb svarende til 6 gange den årlige ydelse. (Till. A 1899/1900 sp. 2538 ff.)

lovens medtagelse vilde indeholde ministeriets afgang [11], og at man forud måtte være på det rene med afløsningen. Da han spurgte mig, hvad venstrebladene mente med et agrarisk ministerium svarede jeg, at det var et ministerium af landstingets godsejere med repræsentanter for flertallet i folkethinget. Dette syntes at tilfredsstille ham, og det lykkedes endelig at forsones ham med de af mig udtrykkelig nævnte, Stadil, Alberti, Larsen og Neergård. Vi endte med, at jeg skulde fortsætte arbejdet herpå, og at han syntes hellere selv at ville lede denne forhandling end overlade den til Frijs.

Torsdag 8. Februar var partiet samlet her, og jeg udviklede situationen idet jeg betonedede, at det snart ikke kunde opsættes længere, at vi ialfald selv fralagde os ansvar for, at alt nu vil strande [12]; og dette måtte ske ved, at vore medlemmer i toldudvalget fremkaldte en afgørelse dér. Neergård og N. Jensen mente imidlertid, at det endnu ikke hastede, og da Dinesen næste dag yttrede, at landstinget ikke vilde tage stilling før sidst i måneden, og da jeg endelig også fik det samme indtryk af Steffensen, slog jeg mig til ro. Ikkedestomindre erfarede jeg senere, at landstingets højre dagen efter (9de) holdt partimøde, hvor de besluttede, at deres udvalg strax skulde tage stilling; og skønt jeg ikke fik at vide, hvad man vilde gøre, så kunde jeg dog nok slutte, at det vilde blive en henlæggelse af skattelovene indtil toldloven kom fra folkethinget [13]. Partiets flertal holder altså »de 8« udenfor overvejelser iforvejen.

Også nogle dage senere hørte jeg af Dinesen, at grev Frijs havde den 10de den første sammenkomst i år med Alberti, den galdt jernbanesager, men skulde formentlig spindes videre. Om alt dette vidste jeg dog intet, da jeg Søndag den 11te gik ud at tale med Kødte i hans hjem. Jeg fandt ham meget nedtrykt og opragt på partiets ledelse og betænkt på at trække sig tilbage o. s. v. Jeg forklarede ham, at som gentleman kunde

11] Antagelig fordi tiendelovens vedtagelse ville vise, at de to ting godt kunne enes om et privat indbragt forslag, men ikke om gennemførelsen af ministeriets programlove.

12] Efter vedtagelsen af alle 4 skattelove i landstinget 21/12-99 kom de i januar 1900 til folkethinget. Reformvenstre lod de to forslag om direkte skatter behandle for sig, førte dem tilbage til deres oprindelige skikkelse og sendte dem 6/2 1900 tilbage til landstinget.

13] Partiets beslutning 9/2 kom til udtryk ved det forslag til beslutning af landstinget, som udvalget stillede 15/2-1900 (se s. 510): »Da landstinget ikke anser det ønskeligt at fremme forslag til lov om overgang af en del af de direkte stats-skatte til kommunerne og forslag til lov om formue- og indkomstskat til staten, så længe de indirekte skatteloves fremme henstår uafgjort, beslutter tinget, at eneste behandling af de to nævnte forslag for tiden ikke fremmes.« (Till. B 99/1900 sp. 943 f.)

han ikke løbe fra det midt i en stående strid og derved svigte dem, der har indrettet sig efter den af ham ledede taktik. Dette indrømmede han, men det var ham klart, at han nu stod næsten alene i partiet, hvor der udøvedes et voldsomt tryk på dem, der vilde følge Kødted [14]. Han erkendte, at han ikke destomindre måtte demonstrere sin stilling. Der agiteredes for nu at omgøre toldloven og sende den videre i radikal skikkelse, men dette, erkendte han, var kun en anden form for afbrydelse af forhandlingen, idet man derved vilde gøre nar ad landstinget. Dette kunde være gjort første gang, sagen kom fra landstinget, men ikke nu; dette vilde han derfor ikke give sit samtykke til. Han havde nu skrevet til Slagelse om at få et vælgermøde; det skulde senest holdes Lørdag, og umiddelbart derefter vilde han så slå slaget i partiet for at få toldloven fremmet i samme skikkelse som ifjor. Dersom han da lå under, vilde han nedlægge sin post som formand i toldudvalget, da han ikke vilde have ansvaret for at kvæle sagen. Jeg sagde da, at jeg vilde gøre, hvad jeg kunde for at formå landstinget til at afvente dette forsøg, for at Kødteds modstandere ikke skulde møde ham med det våben, at landstinget vilde tvinge folkethinget o. s. v. Ved omtale af brændevinsloven mente vi, at en sats af 40 Øre pr. pot 100° måtte være tilstrækkelig, og da jeg oplyste, at hans tanke om at nedsætte beskyttelsen til 1/3 ikke kunde sættes igennem, enedes vi om at nøjes med halvdelen, altså en toldsats af 55 Øre [15]. Ved bortgangen bemærkede jeg, at selv om dette forsøg brast, så vilde jeg dog prøve at udpønske andre veje og da atter forhandle med ham.

Jeg gik derefter til RThott, men traf ham ikke hjemme, aftalte dog med baronessen, at jeg kunde træffe ham om aftenen. Jeg udviklede da stillingen for ham og meddelte samtalen med Kødted under absolut tavsheds løfte, da Kødted ikke måtte kompromitteres. RThott frygtede for, at det allerede var for sent, da han antog, at borgmester Hansen allerede havde sammenkaldt udvalget – han skulde imidlertid skrive til ham strax, selv skulde han til Gavnø næste dag. Han var forøvrigt ganske enig med mig i, at det var rettest at vente. Hvis dette forsøg brast, talte vi atter om en rigsdagsbeslutning, der interesserede ham. Han bemærkede dog, at det vilde være vanskeligt at redigere punktet om toldloven, da det

14] Peschcke Kødted var kommet i modsætning til reformvenstre, dels fordi han ønskede skattelovene behandlet under eet, og dels fordi han var en varm tilhænger af forslaget om øget brændevinsskat.

15] Regeringen foreslog en forhøjelse af brændevinsskatten fra 9 til 25 øre pr. pot 50° styrke (d. v. s. 50 øre pr. pot 100°). Dette var vedtaget i landstinget i december-99 (till. C sp. 197). Beskyttelsestolden for brændevin var ifølge regeringens toldlovsforslag af oktober-98 (position 19) sat til 130 øre (till. B 98/99 sp. 2335).

ikke var nok at sige »væsenligst i overensstemmelse med folkethinget«, da ingen regering endnu havde accepteret dette [16]. Ligeledes mente han, at 40 Øre brændevinsskat ikke vilde blive nok efter sidste års opgørelse. Om tiendeloven var han uklar, der kunde ikke bidrages så meget af statskassen, og dog kunde man ikke komme bort fra fuld erstatning; men han erkendte, at denne lov skulde med, ligesom at beslutningen i det hele skulde være program for en ny regering.

Da jeg næste formiddag så [H. N.] Hansen og Breinholt i snapstinget, skønt der ikke var møde i landstinget, anede jeg uråd og fik da ud af B., at der ganske rigtig skulde være møde af højres udvalgsmedlemmer, at der vilde blive taget fat i henhold til en partibeslutning – mindretallet måtte bøje sig i taktiske spørgsmål – og denne beslutning, som han var forpligtet til ikke at meddele nogen forinden, vilde blive overleveret til Madsen-Mygdal, for at venstre kunde overveje sagen inden udvalgsrådet. Om en time kunde jeg således få indholdet at vide.

Jeg blev da tilstede og bad N. Jensen skaffe mig at vide, om der var passeret noget. Frijs undskyldte sig for at tale med ham, og hellerikke fra anden side forlød noget. Fremdeles idag (12te) hørtes intet, og Dinesen mente ikke, der var sket nogenting; han er imidlertid nu ganske udenfor ledelsen. Han fortalte forøvrigt, at Alberti og Frijs fortsatte forhandlingen, og Alberti havde yttret: »Hvorfor træder de folk ikke til?« – Måske har Thotts brev til Hansen virket, eller måske holdes det hele hemmeligt mellem højre og Madsen-Mygdal.

Disse forhandlinger har jeg kun betroet til Neergård, som desværre så sjældent er tilstede. Han var ganske enig med mig og beklagede, at landstinget formentlig nu tager fat i utide.

15. Febr. Ja, ganske rigtig: min advarsel kom for sent, og RThotts brev har ikke kunnet standse sagen. Landstingsudvalget foreslår at beslaglægge de direkte skattelove, indtil folkethinget kommer med de andre. Det bliver nu til en rangstrid. Jeg har forklaret Kødtedette; han fastholder sin plan og har berammet vælgermøder på Lørdag – desværre også et om aftenen, hvor socialisterne sagtens tager magten [17]. Efter opfordring fra Jensen Slagelse, som nu atter er på rett køl, har jeg sendt breve til ledende mænd i kredsen om kraftig at støtte Kødtedette på Lørdag.

Ved det gilde, som finansudvalget holdt i anledning af 50års jubili-

16] Folketingets affattelse af toldlovsforslaget nærmede sig stærkt til regeringens affattelse.

17] Redaktør Hans Jensen skriver 17/2–1900 til Bojsen: »Vi skal nok få et godt møde, og socialdemokraterne gør ham heller intet, med mindre de skal få ordre til det fra venstre reformpartiet. Selv har de ikke lyst til det.« Peschcke Kødtedette ud-

læet [18], havde Chr. Stadil yttret til Holm noget om, at de ved forkastelse af brændevinsloven var i forståelse med godsejerne i landstinget [19]. Dagen efter søgte jeg forgæves RThott, men traf siden grev Frijs, som bestemt fralagde sig noget sådant, men yttrede, at Thott havde truffet Stadil på gaden, og der kunde mulig være faldet en yttring, som Stadil havde misforstået. Frijs betragtede ævred som opgivet for iår og mente, at dermed var skattelovene endelig begravede, hvad han var rett vel tilfreds med, da toldloven ikke tilfredsstillede ham. Sagerne måtte adåre gribes an på en anden måde, mere indskrænkning af beskyttelsen og mindre nedsættelse på finanstolden [20]. For øjeblikket havde han ikke tilstrækkelig støtte i landstinget til at tage affære – knap de 8, da H. N. Hansen egenlig ikke hører til. Men han ventede, at forholdet vilde ændre sig til næste år, og hans tanke var da, at der inden valget skulde ske en ændring. På hans spørgsmål svarede jeg, at vi var rede til at gå sammen med de reformerte, såsnart de skilte sig fra socialisterne, og da kunde en ny regering dannes med grev Frijs i spidsen. Dertil syntes han også villig.

Tiendeloven vilde blive sluttet iår med en opfordring til regeringen om at forelægge et lovforslag med tvangsaflysning med et mindre statsbidrag. Det 24-dobbelte erkendtes som fuld erstatning. (Jeg indskød: »ja, det er visst for meget«, hvortil han svarede, at man måtte tage hensyn til præsterne og til, at kirketienden måtte båndlægges). Endelig burde afløsningen foregå på en gang [21]. De 8 havde foranlediget, at landstingets dagsorden blev tilbageholdt, men dette havde også gjort flertallet misfornøjet, ligesom man i det hele mente, at godsejernes mådeholdne politik nu havde gjort fiasko o. s. v. Jeg sagde ham, at vi vilde stemme mod dagsordenen om brændevinsloven og vilde muligen foreslå sagen tilbagevist til udvalget.

Dagen efter havde jeg en samtale med Hørring om udsigterne efter brændevinsskattens forkastelse. Han mente, at landstinget vilde behandle

trådte samme dag af venstrereformpartiet og nedlagde posten som formand for toldudvalget.

18] σ : 50-året for den første rigsdagssamlings åbning 30/1–50.

19] Beslutningen om at standse brændevinsskatten for at fremtvinge et minister-skifte traf venstrereformpartiet på et partimøde 16/2–1900 (Høgsbro II s. 298, 16/2–1900). Først 2/3 kom udvalgets indstilling (till. B sp. 993).

20] Sandsynligvis var denne plan vedrørende toldloven lagt efter forhandlinger mellem J. C. Christensen–Alberti og grev Frijs (se Høgsbro II s. 299, 17/2–1900).

21] Dagsordenen mod tiendeloven fremkom aldrig i landstinget. Forslaget blev liggende i udvalget, som 3/4–1900 afgav en beretning, der antydede, at et sådant forslag ikke burde udgå fra privat initiativ, men komme fra regeringen (till. B sp. 2121).

toldloven sammen med skattelovene, og der var en mulighed for disses gennemførelse, dersom rigsdagen vilde fatte en beslutning om, at toldloven skulde henlægges (og altså give fabrikanterne trygghed) [22] eller vedtage en toldlov med bevarelse af beskyttelsen og såmeget nedsættelse, som ikke kræver kompensation. Skattelovene gik ikke alene, med mindre man på den ene eller anden måde sikrede fabrikanterne. Jeg bemærkede, at jeg ikke troede, at folkethinget gik ind på dette, og jeg vilde ialfald bekæmpe det på det kraftigste. Den mulighed var ikke udelukket, at der i et fællesudvalg kunde opdukke ny løsninger. I det hele fik jeg det indtryk, at Hørring ikke selv tog nogen stilling hertil, men forbeholdt sig at tiltræde, hvad thingene kunde enes om til slutning. Endvidere bestyrkedes jeg i den formodning, at der drives forhandlinger – (Alberti, Hage, P. G. C. Jensen) i den af Hørring antydede retning [23]. Dette meddelte jeg derefter Larsen, Holm og N. Jensen. Larsen var ifærd med at enes med Claussen om at angribe dagsordenen, fordi den er for ulden.

I samtale med Steffensen meddelte jeg ligeledes min mistanke om toldforhandlingerne, og han fortalte, at han lige kom fra Hørring, hvem han havde rådet til at tage alle skattelovene tilbage, tage finansloven uforandret og gå af efter slutningen, hvorefter Frijs skulde danne en ny regering og opløse folkethinget. Jeg nævnte min tanke om et direkte tilbud fra landstinget, men dette mente han var umuligt.

Den 24de Februar var jeg i Stege til møde med vore tillidsmænd, for hvem jeg forklarede stillingen og fortalte lidt fortroligt om fremtidsudsigterne med et ministerium Frijs. Enstemmig (af de ca. 50 tillidsmænd for alle sogne) vedtoges at tilråde gennemførelse af alle 4 skattelove. Man tænkte sig muligheden af, at også de radikale på Møn vilde slutte sig til en offentlig udtalelse i den retning, hvortil jeg bemærkede, at selv om de ønskede dette, vilde de ikke få lov dertil for lederne i København.

Forhandlingen om brændevinsdagsordenen blev i virkeligheden et stort nederlag for de reformerte. I debatten lå de ganske under, og ved afstemningen faldt adskillige af deres fra [24]. Det ene skridt drog det

22] Alle fabrikanter og industridrivende var interesseret i at bevare toldloven af 1863 med dens relativt høje beskyttelsessatser.

23] Høgsbro melder 14/2–1900 om forhandlinger mellem Frijs, Reedtz-Thott og J. C. Christensen–Alberti (II s. 293).

24] Debatten strakte sig over 5 dage (5–9/3–1900, sp. 3733–4122). Dagsordenen lød: »Idet folketinget ønsker at udtale, at det ikke finder det ønskeligt at foretage en forhøjelse af afgiften på brændevinsbrænding i det øjemed at tilvejebringe

andet efter sig. En stund var der tvivl, om ikke landstingets protektionister vilde modtage tilbudet om en »barberet toldlov«; men i det kritiske øjeblik udsendte de reformerte ledere en trussel om at ville tage represalier på Gedser–Warnemündesagen, hvori Danmark er bundet ved forhandling med Tyskland [25]. Jeg undlod enhver samtale med landstingmændene for ikke at påvirke deres holdning. Den klodsede trussel syntes at have været afgørende, så at landstingets udvalg indstillede at *udsætte* de 3 skattelove. For øjeblikket manøvrerer de reformerte for at komme bort fra deres trussel; men med Bramsens hjælp agter de at hænge en række Jyske jernbaner på Gedsersagen, dog med udelukkelse af den Jyske længdebane, der berører vore valgkredse [26]. Herimod må vi nu arbejde af al evne. I en samtale med Frijs – Sloth – havde Frijs udtalt, at Bramsen nylig til ham havde forsikket, at dette skulde ikke ske. B. gør stadige bummerter for at bevare forholdet til de reformerte og socialister. Forleden forbavsede han alverden ved sin opfordring til statens arbejdere om at organisere sig og fremtvinge højere lønninger [27].

En aften kom cand. [Oscar] Geismar fra Samfundet for at interviewe mig om den politiske stilling dagen efter Hørrings demissionserklæring i landstinget. Han fortalte, at han kom lige fra gamle Høgsbro, der havde givet ham lov til at offentliggøre hans udtalelse imod reformpartiet. Jeg bemærkede da, at han ikke måtte meddele, hvad jeg sagde om det samme, fordi det nu engang er så, at alt, hvad jeg siger, bliver misforstået. Imidlertid stod begge interviewer dagen efter i bladet (med billede tegnet af E. Krause, der var her nogle dage forinden) – skønt udtrykkene er uheldige, følger jeg min gamle regel aldrig at dementere eller berig-

hel eller delvis dækning af den ved den foreslåede revision af toldloven fremkommende indtægtsnedgang, og *at* der for tiden ikke i øvrigt foreligger nogen finansiel trang, som kan begrunde, at folketinget gav sit samtykke til en forhøjelse af den nævnte afgift og overlod de derved indkommende midler til forvaltning af den nuværende regering, går tinget over til næste sag på dagsordenen.«

Dagsordenen vedtoges med 64 stemmer mod 42. Blandt de frafaldne venstrereformmænd var Svend Høgsbro og Bertelsen Skalborg.

25] Regeringen havde fremlagt forslag om foranstaltning til oprettelse af en dampfærgeforsbindelse mellem Gedser og Warnemünde. Den omtalte trussel blev ikke omtalt åbent under brændevinsdebatten, og i udvalgsbetænkningen af 24/3 (till. B sp. 1753) stiller venstrereformpartiet sig velvillig til sagen, der dog ikke blev gennemført i den samling.

26] Forslaget om færgeforsbindelsen Gedser-Warnemünde var blevet henvist til udvalget vedrørende forslag om statens overtagelse af jernbanen fra Vejle til Give samt om anlæggelse af en statsbane fra Give til Holstebro.

27] Jfr. Høgsbro II s. 303, 20/3–1900.

tige [28]. Høgsbro har imidlertid bøjet af for forbittrelsen i partiet og givet et betydningsløst dementi; han kan ikke stå for partipidsken og er kommet i en ynkelig stilling [29].

Dagen efter fik jeg en længere samtale med Hørring, der var kendelig blid, måske virkning af den ros, jeg havde givet ham i interviewet. Jeg ønskede at høre hans mening om, hvorvidt skattereformen betragtedes som endelig strandet, da mine udtalelser om den parlamentariske kommission vilde bero herpå [30]. Han sagde da, at for hans vedkommende måtte sagen opgives, men andre kunde fortsætte, og forøvrigt vilde han i sine udtalelser herom i landstinget gøre alt, hvad han kunde for at holde sagen i live og i det hele gerne udtale sig således, som jeg anså det bedst for sagen (hvilket han også gjorde) [31]. Han vilde også gøre, hvad han kunde for at afløseren skulde fortsætte i samme spor, men mente forøvrigt ikke at få nogen indflydelse derpå efter regelen, at den ny konseilspræsident paraferer sin egen udnævnelse. Hvem det måtte blive, anede han ikke; men delte mit syn på forholdene i almindelighed. Til slutning yttrede jeg erkendelse af, at han havde vogtet arven loyalt og beklagede kun de ulykkelige 500.000 kr., hvortil han bemærkede, at han meget godt vidste, at det var dette, der havde hindret hans gerning. Vi skiltes så meget venskabeligt.

Søndag formiddag besøgte jeg Nellemann, da jeg anså ham for den, der øvede hovedindflydelsen i landstinget. Jeg forklarede da, at skattereformen var den fane, hvorunder et landboparti skulde kunne samles, og han var ganske enig med mig i, at kun et sådant kunde der bygges på overfor den sejrende socialisme i købstæderne og navnlig København. Han var hæmmet i sin indflydelse, fordi han selvfølgelig ikke selv kunde

28] Dagbladet »Samfundet«, redigeret af Alfred Ipsen, bragte interviewene 23/3–1900.

29] I venstrereformpartiets møde 23/3 rejste Alfred Christensen spørgsmålet om Høgsbro, der havde udtalt sin modstand mod partiets forhold til skattelovene, derefter kunne fortsætte som partiets formand. J. C. Christensen fik dog modstanden bekæmpet. (Høgsbro II s. 304, 23/3–1900). Dementiet findes i Berl. Tid. 24/3.

30] Venstrereformpartiet indbragte 23/3–1900 forslag om nedsættelse af en parlamentarisk kommission vedrørende skattelovene i henhold til grundlovens § 46 bestående af 15 folketingsmedlemmer. Forslaget vedtoges 28/3 mod højres 11 nejstemmer.

31] Konseilspræsident Hørring udtalte i landstinget 26/3 ved eneste behandling af forslaget om statsskatters overgang til kommunerne: »Hvad der skal ske i fremtiden – nåja, det bliver jo ikke min sag; men det er alligevel min opfattelse, at vil man komme til en større skattereform, så vil man næppe kunne komme bort fra det grundlag, som ministeriet Reedtz-Thott skabte i 1896–97 ved at fremsætte de 4 skattelove.« (Lt. 1899/1900 sp. 1456.)

tage affaire, hvortil jeg bemærkede: »Ligeså hos os!« Men hvem? Frijs havde ikke den fornødne arbejdsevne, og der savnedes en mand ved siden af ham til egentlig at lede ministeriet. Jeg nævnte eksempelvis Steffensen, RThott (om den sidste yttrede han, at han syntes i bitterhed over katastrofen at have nærmet sig intransigensen). Han kunde altså heller ikke nævne nogen, men troede ikke på et Københavnerministerium. Overfor et sådant bemærkede jeg, at vort parti nødvendigvis måtte slutte os til oppositionen, medens jeg vilde benytte lejligheden til at trække mig tilbage. I det hele delte han min betragtning af situationen og vilde virke hvad han kunde i modsat retning. Særlig erklærede han på min foranledning, at han var sikker på, at de tre skattelove i folkethingets affattelse ledsaget af en brændevinslov, vedtaget i folkethinget, vilde finde en så overvældende tilslutning i landstinget, at P. G. C. Jensen måske endog ikke vilde forsøge modstand.

Steffensen søgte mig forleden og spurgte, om også tiendeloven gik ind under kommissionen, da de isåfald i deres beretning om den kunde hen-vise dertil. Jeg bemærkede, at derom vilde der visst komme oplysning under forhandlingen i folkethinget, men forøvrigt vilde dette jo kun gælde for i sommer og sagen foreligge atter til efteråret.

Overfor kommissionen tydede det på, at der var uenighed i vort parti, idet Neergård m. fl. vilde stemme for den, Larsen med de fleste vilde stemme imod. Det lykkedes mig dog ved at påtage mig ordførerskabet at samle dem i »stemmer ikke« for at tilkendegive, at det i dette øjeblik var et uklogt skridt. Forhandlingen den 26. Marts var heldig for os. Imidlertid gjorde det et noget ubehageligt indtryk, at Frijs og Ahlefeldt samtidig i landstinget brugte udtryk, der opfattedes som lidt dækning for reformpartiet. Men ved sammenkomst om aftenen 27de hos mig forklarede jeg det således for partiet, at de vilde søge at afholde folkethinget fra at opstille vilde programmer og søge at drage landboerne til sig. Forøvrigt måtte netop disse udtalelser opfattes således, at enhver tanke om øjeblikkelig opløsning af folkethinget var opgivet. Jeg forklarede, at mine bestræbelser og samtaler var gået ud på at holde skattereformen vedlive, således at den ikke blev endelig opgivet, inden vælgerne derom havde udtalt sig, eventuelt til foråret. De politiske sammenkomster her i vinter har forøvrigt mest haft en underholdende karakter. Iaftes havde broder Peter således ordnet en oplæsning af 1ste akt af »Snævre Grænser« [32] – og forskellig anden moro.

Den 4. April – Dagen går med skiftende rygter om et ministerium

Sehested, Goos, Bjerre o. s. v. Idag Kl: 12 sagde Steffensen, at det var strandet, men Kl: 4 mente RThott, at det var dannet. Der var tilbudt en af de 8 at blive landbrugsminister, men der var svaret, at de 8 ikke vilde repræsenteres i dette ministerium, overfor hvilket man forbeholdt sig sin frihed [33]. RThott mente, at ministeriet ikke engang vilde have flertal i landstinget, da det yderste militære højre ikke kunde støtte en regering, der måtte være beredt på at lade forsvarsvæsenet i stikken. Dette havde en af aspiranterne også sagt, at de måtte finde sig i – sagen kunde jo henskydes i en kommission. RThott mente, at episoden med Hørring i 1897 nu var ifærd med at gentage sig som nemesis [34]. Det var Estrup, der ledede taktiken, og han skulde nu atter ind i landstinget [35]. Jeg meddelte ham nogle rygter om, at menige af reformpartiet havde udtalt sig for, at Stadil skulde indtræde i et godsejerministerium.

Ved sammensætning af den parlamentariske kommission har vi haft ubehageligheder. Partiet vilde have bønder ind i kommissionen og altså ikke tage vore finansudvalgsmedlemmer [36]. I forvejen havde Neergård underrettet mig herom og bedt mig ikke at foreslå dem. Jeg holdt dog på dem for at tilkendegive, at vi fastholdt det gamle skatteprogram så længe som muligt. Holm meddelte mig, at der var en plan om at vælge Neergård med udelukkelse af de to andre, hvad han misbilligede, fordi N. vilde følge de reformerte. Larsen fastholdt noget lignende. I partimødet vilde man først tvinge mig til at gå ind i kommissionen, men da jeg bestemt vægrede mig ved at ofre min sommer på det gøgl – så fremkom forslaget om at vælge Neergård og 2 bønder. Jeg frarådede indtrængende at pille nogen ud – enten vælge alle tre, hvad jeg anbefalede, eller ingen af dem, og dette sluttede Neergård sig til efter en særlig samtale med mig. Han erklærede, at som sagen forelå, vilde han ikke alene træde ind. Resultatet blev da, at der valgtes 3 bønder med Dalsgård som ordfører [37].

33] Ministeriet Hannibal Sehested blev først udnævnt 27/4–1900. Det bestod desuden af H. W. Scharling (finansminister), Ludvig Bramsen (indenrigsminister ligesom før), A. H. F. C. Goos (justitsminister), provst J. J. K. Bjerre (kultusminister), J. G. F. Schnack (krigsminister ligesom før), C. G. Middelboe (marineminister), C. F. A. Juul-Rysensteen (minister for offentlige arbejder) og F. Friis (landbrugsminister).

34] Muligvis hentydes til, at det ultrakonservative højre omkring Christian IX fik lov til at bestemme ministeriets sammensætning uden at tage hensyn til det forhandlingsvenlige højre ligesom ved dannelsen af forrige ministerium i maj 1897.

35] Estrup, der ikke ved landstingsvalget 21/9–98 lod sig opstille, lod sig udnævne til kongevalgt landstingsmand 8/9–1900.

36] Partiets finansudvalgsmedlemmer, N. Neergaard, H. Holm, og N. J. Larsen var henholdsvis cand. mag., cand. theol. og cand. jur.

37] Nemlig foruden Dalsgård Ousen og Lohmann.

Men Neergård var krænket, og Holm har også taget sig dette meget nær. Jeg forstår ikke disse kampe om tillidshvervene.

Kommissionen holdt sine første møder endnu inden rigsdagens slutning. Man var øjensynlig i begyndelsen uden nogensomhelst plan; der skulde »gøres noget« – for at dække over brændevinsfadaisens. Krabbe, der havde givet idéen til kommissionen, var den ledende og kom med vidt-flyvende planer, der kunde tjene som fremtidsprogram uden tanke om gennemførelse, hvilket han også som ordfører havde udtalt tydeligt nok. Vi var derfor ved rigsdagens slutning enig med vore repræsentanter om, at de skulde forholde sig reserveret overfor alle sådanne planer.

Rigsdagen sluttede, hver rejste til sit. Snart efter dannedes imidlertid ministeriet Sehested af yderste højre fløj med provst Bjerre som ledende politiker. Herved opstod strax en ny situation. De 8 tog afstand fra ministeriet, og borgmester Hansen skilte sig atter fra de 8 ved officielt at træde ud af højre. Samtidig sker det mærkelige, at ikke alene Dinesen, men også Jakob Scavenius slutter sig til de 8. Dinesens politik gik fremdeles ud på at vise, at højres ny ledelse, der nu havde skabt ministeriet, var for-dærvelig for »Den konservative sag«. Scavenius havde mangen gammel krænkelser at hævne på partiet og ikke mindst på fætterten Estrup, der nu atter betragtedes som øverste leder og da også i sommerens løb lod sig vælge til kongevalgt landstingsmand. Således mødtes nu de to gamle modstandere Dinesen og Scavenius i fælles had og hævn.

1900-1901

Da skattekommissionen atter sammentrådte i Juni, var omslaget allerede kendeligt. Dinesen bragte en forhandling istand mellem flertallet og de 8 (eller 7), og det var ham nu særlig magtpåliggende, at vore medlemmer ikke måtte virke forstyrrende (se hans breve til mig) [1]. Scavenius

1] Dinesen skriver 26/6-1900 fortroligt til Bojsen: »Jeg skriver Dem til og lader Dem vide, at vi haver været meget flittige i den p. skattekommission i sidste uges tid... Scavenius synes at ville følge mig i alle de reelle og taktiske anvisninger, jeg giver, og vi er enige om at lægge hovedvægten på de egentlige direkte skattelove og på tiendeloven, og her synes vi at have vundet hjerterne specielt hos Ole Hansen, Ole Olsen og Alberti... C. Hage ser ud, som om han havde nydt eddike i de sidste 14 dage; de teoretiske bønder, Sandbæk og Th. Larsen, ved næppe, hvad de vil, og Chr. Stadil sidder som den høne, for hvem ællingerne går i vandet. Deres tre mand stiller sig afventende; de kan jo ikke gøre andet, og P. Knudsen tager

fremstillede sine forslag fra tidligere forhandlinger, og disse blev nu grundlaget for arbejdet i kommissionen. Tendensen var at tilspidse forslagene imod ministeriet, og derfor gik man endnu videre end RThott i direkte lettelser for hartkornet, men søgte samtidig at vinde købstæderne ved at henlægge toldreformen og optage forhandling om den kommunale beskatning.

Efter dette møde besøgte Dalsgård og Lohmann mig på Rødkilde, hvor vi gennemgik de foreløbige forslag. Vi var enige om, at de skulde slutte sig til, hvad der opnåedes for hartkornet, men dog fastholde toldreformen med forudsætning om brændevinsbeskatning. Jeg fremstillede for dem min stilling til kommunalbeskatningen og advarede imod for store indrømmelser her. Endnu var der dog ikke enighed om noget i kommissionen. Når der forelå noget bestemtere i den retning, skulde vi sammenkalde partiet. Dette skete i Juli måned, da vi havde en sammenkomst i Wivels lokaler. Her holdt jeg stærkt på toldreformen, men den overvejende tendens var at følge flertallet med mere eller mindre stærke forbehold. Jeg havde en levende følelse af, at vort partis politiske saga var sluttet. Endnu forelå der intet kompromis om kommunalbeskatningen, men jeg anede, at en sådan vilde blive den endelige betingelse for den hele plan, overfor hvilken flertallet endnu stod vaklende med modstand fra C. Hage og socialisterne.

Estrups udnævnelse til kongevalgt landstingsmand (efter Rumps død) synes at have været det stød, der endelig drev flertallet til at springe fra beghættens [2] og kaste sig i det store hartkorns arme. Endelig i September fik jeg tilsendt forslagene om den endelige overenskomst indbefattet kommunaloven. Strax rejste jeg til byen og samledes med vore kommissionsmedlemmer i caféen Gamma på Østerbro. Her forklarede jeg min stilling til kommunaloven, som jeg ikke kunde slutte mig til, men opfordrede dem samtidig til at indtage den holdning, som de fandt forsvarlig. Jeg agtede ikke at kritisere dem, men kunde tie stille og tillige forstå, at vort parti som sådant måtte følge med. Ved en sammenkomst dagen efter på Larsens kontor sluttede denne, Neergård og Holm sig til mine betænkeligheder, og dette bevirkede sagtens nok, at vore medlemmer tog forbehold meget stærke forbehold. Faktisk er det Scavenius og mig, der fører an, og det vil vi blive ved med.◀

Et detaljeret indblik i kommissionens forhandlinger får man af 10 breve fra Dalsgård fra tiden 9/7-15/9-1900 i Bojsens arkiv.

2] Den, der havde skurv, fik en med beg bestrøgen hætte trykket ned over hovedet; når begen var tørret, blev hættens revet af med et ryk, idet patienten sprang ned fra en stol el. l. Derved fjernedes samtidig skurvens sårskorpe. (Se Ordbog over det danske Sprog II sp. 135.)

i betænkningen [3]. Ialfald blev det af Dinesen og Alberti sat ud, at jeg havde hindret enigheden, hvorfor jeg har bedt Dalsgård gøre vedkommende opmærksom på, at jeg netop har lagt vægt på ikke at udøve nogen-
somhelst påvirkning.

Ved rigsdagens åbning blev jeg ved en blodforgiftning i højre arm hindret i at møde. Flertallet havde da overfor vore medlemmer erklæret, at når de ikke vilde tiltræde alle forslagene, kunde de ikke være medfor-
slagsstillere til noget af dem. Vort parti, som lagde hovedvægten på at være med, vedtog da at sluge hele historien. Larsen og Neergård havde været ivrigst herfor, hvad Dalsgård havde fundet så meget mærkeligere, som netop de havde foranlediget den redaktion, der var givet i kommissionmindretallets betænkning. Således stod sagen, da jeg kom til byen; jeg erklærede da, at jeg ikke vilde deltage i forhandlingen og til Neergård, Holm og Dalsgård har jeg privat tilføjet, at jeg vilde søge lejlighed til at forsvinde af rigsdagen, såsnart jeg kan finde en afløser.

Den 21. Oktober var vore redakteurer samlede hos Wittmack, hvor jeg gav en fremstilling af stillingen, hvorved jeg betonede, at vort parti nu havde nået sit politiske formål, at få forhandlingspolitikken således knæsat, at flertallet søgte overenskomst med højre om reelle reformer. Ganske visst var udbyttet kun nået ved sådanne ofre, som navnlig jeg fandt altfor store, da man gik til ligefrem at forgyldte det store hartkorn. Men partiet måtte som sådant finde sig deri, da det ellers vilde komme i en ganske skæv stilling til landbrugskravene – og støtte socialisterne. Men jeg tilføjede, at denne opgivelse af egne meninger måtte an vise en nærmere tilslutning til flertallet for at støtte de elementer, der ikke ønsker at opgive en toldreform, og som vil fri os fra en ellers nu forestående protektionisme. Om min egen stilling i så fald udtalte jeg dog intet. Redakteurerne syntes at være enige i partiets holdning.

Skattelovene har nu været til første behandling. Det har knebet at tie stille til de mange dristige påstande – og vanskeligere vil det blive overfor de ændringsforslag, der dels fra højre dels socialisterne vil blive stillede.

Sagfører Hansen fra Kolding var hos mig idag, 30. Okt., og opfordrede mig til at være medindbyder til et mindesmærke for Berg på Kolding slotsbanke, hvortil jeg erklærede mig villig [4]. Han var enig med mig i forfærdelse over den dyre betaling, der gives for skattereformen.

3] Kommissionen afgav selvstændig betænkning 15/9–1900. Flertalsforslagene heri forelagdes som privat indbragte forslag for folketinget i oktober 1900. (Se Schultz V s. 384 f.)

4] Statuen af C. Berg foran banegården i Kolding, som blev resultatet af indsamlingen, afslørede 1906.

Strax efter Novemberferien samledes partiet her hos mig, og jeg holdt da et foredrag om skattelovene, hvori jeg gjorde rede for min stilling i enkelthederne og forklarede, at jeg alene af hensyn til partiforholdene vilde tie stille og udeblive fra de vedkommende folkethingsmøder. Der blev egenlig ingen diskussion om realiteten, de fleste var visst enige med mig og vilde ialfald ikke disputere derom. Ved toddyen bagefter holdtes der som sædvanlig nogle småtaler, og Larsen udbragte en skål for mig som rigsdagens største rævepels! Dette galgenhumor slog dog ikke rigtig an, men forøvrigt var sammenkomsten hyggelig som sædvanlig. Kun til nogle enkelte havde jeg betroet, at min tavshed også betyder forsvinden, hvad der skulde synes at være en selvfølge.

Nogle dage efter søgte Reedtz-Thott mig i rigsdagen og begyndte med at beklage, at han ikke for længe siden havde fået talt med mig, da han lagde den største vægt på at handle i forståelse med os. »Men« – sagde han med et lunt smil – »jeg gik jo ud fra, at vi var enige, for nu har De jo fået opfyldt, hvad De opfordrede os til ifjor!« »Ja« – svarede jeg – »på en måde kan dette jo siges« (såsom jeg havde rådet til at skaffe forståelse med de reformerte og finde sig i Stadil og Alberti som ministre). »Men jeg kan just ikke sige, at det udtryk, mit råd har fået, er tilfredsstillende. For det første kender De jo nok min stilling til skattelovene, som jeg selvfølgelig ikke kan billige alle« (Ja, det vidste han nok; det havde vi jo talt så ofte om). »Og skønt jeg ganske billiger det spor, som man storpolitisk har slået ind på, så frygter jeg dog, at man er kommen lidt for tidlig med explosionen. Det var næppe rigtigt at sprænge højre uden at kunne danne et nyt flertal i landstinget, hvorved også udsigten til en ny ministerkombination var forstyrret [5]. Man burde have ventet, indtil der i fællesudvalget var dannet en situation, da man kunde få det nødvendige antal med sig. Nu skærpes kun modsætningen.« – »Ja,« siger han – »dette er der flere, der har sagt, men derved er der jo nu intet at gøre.« Vi vexlede yderligere nogle venskabelige bemærkninger, hvorved jeg yttrede, at det nu var min hensigt at trække mig tilbage fra politik, hvilket ikke overraskede ham. Han er ikke uklar over hele rækkevidden af den sluttede overenskomst, hvorved det store hartkorn har opnået sådanne fordele, som de aldrig havde tænkt sig mulige. Siden har vi ikke talt sammen.

Det var nu min hensigt ikke at forkynde min tilbagetræden, førend jeg

5] I november 1900 meldte »de otte« sig definitivt ud af landstingets højre. Borgmester H. N. Hansen, der tidligere havde meldt sig ud (se s. 517) sluttede sig nu atter til »de otte«, som dermed blev ni.

i julen havde forhandlet sagen med mine stillere på Møn og anmodede derfor lærer E. Petersen om at foranstalte et sådant møde, der blev berammet til den 29. Dec. Imidlertid samledes partiet endnu engang her inden julen 20. December. Efterat der var foretaget det sædvanlige referat fra udvalgene, der viste, at alting systematisk var standset, og efterat vi havde spist til aften, begyndte der ved toddyen atter småtaler. Da Socialdemokraten havde bragt et forlydende om, at jeg ikke mere vilde stille mig, tog broder Peter deraf anledning til at drikke et glas for, at alle vilde blive på skandsen. Jeg undgik endnu at svare herpå, men da så Sloth tog ordet og direkte opfordrede mig til en forklaring, da de ønskede at vide besked, inden de rejste hjem i julen, blev jeg nødt til at meddele min plan, idet jeg dog begyndte med at sige, at jeg havde ønsket at tie, til jeg først havde talt med mine vælgere.

Jeg udviklede da, hvorfor jeg nu skønnede, at det tidspunkt var kommet, da jeg kunde træde tilbage, hvad de alle vidste, at jeg længe havde ønsket, navnlig fra mødet på Møn i 1898. Det var allerede dengang min opfattelse, at vort partis politik var opgivet i foråret 97, da man lod RThott falde uden sværdslag. Siden har vi været henvist til at følge reformpartiet, og jeg har kun ventet på et gunstigt øjeblik til at forsvinde. Nu var det kommet, og jeg kunde endogså gå med en viss tilfredsstillelse. I storpolitisk henseende var vor politik blevet godkendt af flertallet; faktisk havde *forliget* sejret, og når jeg troede at kunne betragte mig som den egenlige bærer af denne politik, så vilde jeg nu også udtale, at denne bedrift var nok til at fylde en mands liv. Vor anden opgave var at virke til, at den ny reformpolitik kom til at gå i den rigtige retning. Hidtil havde der været en uoverensstemmelse tilstede, hvorved det var vor sag at være flertallets onde samvittighed overfor deres taktiske manøvrer. Denne modstand var kommet klart til orde i striden om brændevinsdagsordenen sidste forår; da var der en situation, som skulde være udnyttet, hvad vi også dengang tilrådede. Men det blev ikke til noget, nærmest fordi jeg savner kræfter til at optage kampen i agitationen, og det er dermed slået fast, at jeg duer ikke til partifører. I det sted havde nu den parlamentariske kommission (forøvrigt ved misbrug af en sådan kommissions opgave, hvorved rigsdagen er blevet udelukket fra at træffe afgørelsen) fundet en løsning, hvortil vort parti havde givet sin tilslutning. Der er nu altså helleringen saglig uenighed mellem partierne, så det må være klart, at der ingen mening er i at opretholde en partideling udover det tidspunkt, da en sammenslutning *kan* tilvejebringes. Målet må nu være at forberede en sådan på hæderlige vilkår. Men her indtager jeg en sær-

stilling; jeg er uenig – som jeg forrige gang udviklede – i det nu vedtagne skatteprogram. Jeg vil ikke selv kunne indtræde i det nuværende reformparti – og er sagtens også en hindring for en fornuftig sammenslutning. Under disse omstændigheder er min stilling klar. Jeg tier stille til de afgørelser, der træffes i indeværende samling, da jeg under ingen omstændigheder vil optræde imod mine venner; men jeg kan ikke stille mig til valg påny, hvilket allerede vil være indlysende deraf, at jeg under en valgbevægelse ikke vilde kunne holde min mening om skatteprogrammet skjult. Jeg træder altså nu tilbage med fuld tilfredsstillelse for min politiske gerning, uden fjerneste stænk af bitterhed og med levende tak til denne kreds, med hvem jeg har så mangfoldige kære minder fælles – og parat til fremdeles at være den til den gavn, jeg formår under de forandrede forhold.

Forsamlingen var meget bevæget. Neergård og flere tog ordet for at opfordre mig til at blive, da partiet ved min bortgang vilde ophøre at bestå. Men alligevel tror jeg, at alle erkendte den følgerigtige slutning af min forklaring. Til Neergård sagde jeg særskilt, at når han og jeg siden 97 som bekendt havde haft noget forskellig opfattelse af partistillingen m. m., så kom det af, at jeg hørte til dem, der søgte en afslutning på den politiske gerning, han derimod følte kaldet til at gå videre og skabe ny betingelser og forhold – og dette kald skulde han følge med alle sine gode evner.

Forhandlingen fortsattes til Kl: 2 om natten, men der fremkom intet, der kunde ændre sagen selv. Kun yttrede Holm, at der dog var den mulighed, at der af et fællesudvalg om skattelovene kunde komme noget, der enten gjorde det muligt for mig at stemme med, eller dog ialfald bragte en afgørelse, hvorved sagen ikke kom til at foreligge som valgprogram, og under dette hensyn vilde han bede mig undlade at bekendtgøre min tilbagetræden, men kun forhandle derom i fortrolighed med mine stillere, for at disse kunde være forberedte. Dette lovede jeg.

Imidlertid så det en stund ud til, at jeg på grund af Mix's langvarige bronchit ikke kunde rejse bort. Det ordnedes dog således, at mor blev hos Mix, og Beate fulgte mig til Rødkilde, hvor vi var nogle dage. Den 29de samledes da i Stege tillidsmændene for det forhandlende venstre hos Hemmingsen. E. Petersen var dirigent, og jeg holdt da et foredrag af lignende indhold som den 20de. Om skattereformen sagde jeg kun, at jeg ikke kunde stemme for den, da den var altfor dyrt købt, men tillige, at jeg nu ikke vilde indlade mig på den altfor vidløftige forklaring heraf. Petersen og H. Didriksen opfordrede mig begge til at fortsætte, og forsamlingen sluttede sig enstemmig dertil ved at rejse sig. Jeg udtalte min

tak for den personlige tillid, men det kunde jo ikke ændre noget i de foreliggende kendsgerninger. Jeg måtte søge min afsked og glædede mig ved at få den – ikke på gråt papir, men i nåde om end uden pension.

Jens Larsen tog da ordet for at erkende uimodsigeligheden af mine grunde, og Lars P. Larsen og J. P. Jørgensen udtalte nogle meget venlige ord om »storheden« af min handlemåde. Hvortil jeg dog bemærkede, at man ikke måtte betragte min tilbagetræden som et »offer« – tværtimod, min politiske stilling havde i lang tid været et stort offer både fysisk og økonomisk. Jeg endte med et hjerteligt tak til denne kreds, som jeg dog fremdeles på så mange måder vilde være knyttet til og bad dem nu overveje valget af en eftermand. Derom udtalte jeg, at det naturligste vilde være at vælge en af vore mange gode mænd på Møn; men blandt dem vilde jeg ingen udpege, som man nok vilde kunne forstå – de var mig lige nær. Men dersom man endte med at foretrække en kandidat andensteds fra, skulde jeg gerne være behjælpelig med et råd.

Der blev så en længere forhandling om fremgangsmåden. De ivrigste agrarer L. P. Jensen og H. J. Rasmussen vilde blot have en agrar og ønskede derom forhandling med de reformerte. I den anledning betonedes jeg nødvendigheden af at holde os til det forhandlende venstre. Selv om man erkendte ønskeligheden af at fjerne modsætningerne, skete det netop ikke ved at opgive sig selv. Det måtte ikke være underkastelse, men fredsslutning; men på denne side valgene var der ikke tale om fred. Hertil sluttede sig de øvrige. Kun forhandlede der en del om formen, da nogle vilde have sognevalg o. s. v. Man sluttede dog – på mit råd – med at vælge et udvalg på stedet, der skulde søge en kandidat og derefter forelægge sagen for et almindeligt møde af det forhandl. venstre. Der valgtes foruden formanden E. Petersen en af hvert sogn, N. Christ. Hansen, J. Larsen, P. Andersen, L. Hansen, H. J. Rasmussen, J. P. Jørgensen, J. P. Hansen og H. Didriksen.

Da jeg gik fra mødet med H. Didriksen, sagde jeg ham, at dersom man søgte mit råd, vilde jeg anvise redakteur Petersen i Nakskov. Dette syntes han kendeligt ikke om, men foreslog den unge Kristiansen [6]. Dertil svarede jeg, at ham vilde jeg gerne se som efterfølger, men tvivlede noget, om han kunde blive valgt på grund af sin ungdom, fylder først 25 i Marts.

Efterat jeg havde drukket the hos Repsdorfs, kom Didriksen derud og bad mig – som jeg forstod fra sagfører Hansen, hvor han kom fra – om at forsøge at tilvejebringe en forståelse med den unge redakteur, navnlig om at få ansat en ny redakteur, dog med garanti for, at den gamle ikke

6] Stud. polyt. Kristian P. Kristiansen var søn af gårdejer Frederik Kristiansen, en af Bojsens stillere igennem mange år (se s. 478).

skrev mere i bladet [7]. Skønt jeg tvivlede om, at sagen var moden til en forståelse, mente jeg dog at burde benytte tiden, mens jeg var hjemme. Jeg tog da Bentsen med og gik ned til redakteuren. Det var strax klart, at han var ganske ude af stand til at lukke bladet for den gamle, skønt jeg bemærkede, at det naturligvis ikke galdt i neutrale spørgsmål. Derimod var der udsigt til at enes om køb. Han forlangte først 90.000 kr. : 10 gange nettoindtægten; men da jeg yttrede, at over 75.000 fik man ialfald ikke køberne til at gå – og jeg havde sletingen bemyndigelse til at byde noget – så svarede han, at det kunde der også forhandles om; han ønskede kun at slippe det hele. Dog måtte de forbeholde sig forrummet til telefonen. Han kunde dog intet sige uden forhandling med faderen, som han skulde sikre en viss afgift. Således skønnede jeg vel, at der ikke vilde blive nogen enighed – og da jeg kom hen til sagfører Hansen, hvor Didriksen var, afviste de ganske tanken om 75.000 og syntes noget snurte, fordi jeg havde indladt mig på noget sådant. Heraf kom der altså kun uvilje på begge sider. De vilde nu købe Møns Avis, hvad jeg advarede imod, da man derved vilde udlevere det bestående store blad til modstanderne. Senere har de købt Møns Avis for 25.000 kr. [8], og dette vil sandsynligvis give modstanderne sejren, da en stor del af vort hidtidige parti af familiehensyn og barmhjertighed m. m. følger det gamle blad, ligesom også den store indifferente mængde. De følgende begivenheder stadfæster min frygt.

Nogle dage efterat jeg var rejst tilbage til Kbhvn., samledes udvalget og begyndte med at forkaste tanken om at søge en kandidat udenfor Møn, hvad P. Andersen foreslog, nævnende Petersen Nakskov. I udvalget sidder jo netop kandidaterne. Man besluttede derefter at indbyde til almindeligt møde af forhandl. venstre og der at foreslå H. Didriksen eller E. Petersen; J. Larsen skulde stille forslaget som dirigent. Om Didriksen har modtaget kandidaturen ved dette møde, ved jeg ikke; men strax efter dette samledes han med en del andre et andet sted, og der anbefalede han Kristiansen, som vandt megen stemning. I anledning heraf fik jeg brev fra E. Petersen, der var meget fornærmet på H. D. og endnu mere, da han havde tilkaldt Kristiansen til mødet den 12te [9]. Nu dukkede også J. Larsen op som kandidat, medens H. D. trak sig tilbage.

7] Efter de side 494–95 omtalte angreb på redaktør Hans J. Jensen kom det til en ordning af Møns Folkeblad, hvorefter sønnen pr. 1/10–99 overtog redaktionen.

8] Købet af højrebladet Møns Avis blev dog ikke til noget (se s. 525 f.)

9] Lærer Emil Petersen, Dame, skriver 6/1–01 til Bojsen om sagen. I et brev af 14/2 nedlægger han i protest sit hverv som formand for »Det forhandlende venstres Organisation på Møn«.

Resultatet på mødet blev, at Kr. fik 88, J. L. 45 og E. Petersen kun 7 stemmer, og Kr. var altså kandidat, idet forsamlingen med alle imod 5 vedtog, at man skulde bøje sig for afstemningen. Dette har man dog imidlertid ikke isinde; der er begyndt en ivrig disput i bladet; samtidig har den radikale Mads Jensen trukket sig tilbage, og jeg venter nu, at de overstemte blandt vore slutter sig sammen med de reformerte om en »agrарisk« fælleskandidat. Se korrespondancen med Bentsen og flere [10]. Privat har jeg til H. Didriksen, Th. Jensen og Povlsen Nørbjerg anbefalet at virke for Kr.

I rigsdagen har jeg jævnlig samtaler med højremænd, der beklager min tilbagetræden. Med Juul-Rysensteen havde jeg en længere samtale, hvori han yttrede, at i 1894 må der have været en højremand, der bragte forkert besked mellem Estrup og mig – i den grad, at Estrup endogså mente, at det var os, der havde forlangt, at rigsdagen skulde blive inde og hans afgang udsættes [11]! Han mistænkte Ingerslev. Nu beklagede han – som alle – at forliget ikke var blevet bedre benyttet! Villars Lunn kom til mig og udbrød ganske naivt, at jeg nu havde gjort højres stilling rent uholdbar!! Forøvrigt havde kronprindsen til Høgsbro udtalt sin beklagelse af, at jeg trådte tilbage – og tilføjede, at når man havde vidst alt, hvad der siden er kommet, så vilde dette ministerium ikke være dannet; men nu var man bundet dertil! Gamle Høgsbro kom lige fra nytårskuren her til mig og opfordrede mig til at blive; men da jeg forsikkrede ham, at partiet ikke derfor blev opløst, syntes han beroliget – han troede nemlig ikke, at Holm vilde blive optaget i reformpartiet [12].

Under alt dette røre – er gamle Konow død i Xania, og mor og Anker er rejst op til begravelsen. Jeg er ene hjemme med Ulla og Mix og min forkølelse i det væmmelige tågevejr.

Bladsagen på Møn har taget en overraskende vending. Da indbyderne sammenkaldte generalforsamlingen for at godkende købet af Møns Avis, rejste der sig herimod en heftig modstand, så forslaget kun blev vedtaget med en kneben majoritet (70 mod 60). Bagefter erkendte indbyderne, at under de omstændigheder kunde sagen ikke gennemføres; de lod den helt falde inden udløbet af den frist, der var givet Møns Avis. Det blev altså en fuldkommen fiasko, navnlig til ødelæggelse for Hans Didriksen,

10] Fra lærer Chr. Bentsen, Lendemark, foreligger 8 breve, fra Hans Didriksen 5, fra gårdejer Peter Andersen, Rødkilde, 2 og fra lærer Emil Petersen, Dame, 7 breve, der giver referat af begivenhederne på Møn ved kandidatopstillingen og krisen omkring Møns Folkeblad i foråret 1901.

11] Se Estrups notat herom fra april-99, s. 362 note 115.

12] Jfr. Høgsbro II s. 317 f, 1/1-01.

mod hvem der har rejst sig en styg uvilje. Folkebladet, der har skaffet sig en dygtig redaktionsekreair, har vundet en vældig sejr – højskolefolket et tilsvarende nederlag. Den samme uvilje vender sig mod Kr. Kristiansen, og vore venner slås forbittret indbyrdes. For at forsøge at standse derouten indbød jeg tillidsmændene til en sammenkomst Fastelavns Tirsdag hos Hemmingsen, hvor jeg indtrængende lagde dem på sinde ikke at spille kredsen overbord. Efter en lang forhandling, hvorunder Hans Didriksen nær havde sprængt forståelsen, opfordrede jeg dem til at stemme blot med det ene hensyn, hvilken kandidat der bedst kunde holde kredsen bortset fra alle sympathier og antipathier. Kristiansen fik da atter overvejende flertal, nogle få stemte for en mand udenfor kredsen. Underhånden havde jeg til enkelte nævnet den løsning at vælge Jens Larsen nu, men Kristiansen om 3 år; men dette fandt ikke anklang.

Sluttelig lovede de nu alle at arbejde for Kr., og særlig takkede jeg E. Petersen, fordi han erklærede sig parat til at støtte ham på møderne. Da de radikale nu havde fået en kandidat i Jens Jensen Brenholt, som var vor kandidat i Holbæk 1892, sagde jeg på mødet, at de ikke måtte lade sig bestikke af, at manden rimeligvis vilde tale i hel overensstemmelse med forhandlingspolitikken – man måtte huske, at han som medlem af det parti, der er i alliance med socialisterne, ikke fik lov at følge sin egen mening. Da han nogle dage efter skulde præsenteres af Ole Hansen på et møde i Stege, aftalte jeg at skaffe hjælp til dette møde. Det lykkedes da at få Holm derover, og han slog et vældigt slag, så Mønboerne var uhyre begejstrede – de har jo sjelden hørt nogen slagfærdig mand fra vor side og trængte nu svært til en opstrammer. »Han er en ren Satan til at tale« – var omkvædet fra begge sider. Men på dette møde var det mest spiderne, der var samlede. Møderne på landet er mere afgørende. Holm var min gæst på hotellet, og min vogn kørte ham til Nyord hos svogeren [13], hvorfra han gik over isen til Sælland. På de senere møder har E. Petersen optaget kampen, der stadig drejer sig om »Bojsens politik«.

I vinter har forøvrigt min eneste virksomhed drejet sig om at få Ulfs-haleløbet opgravet – hvorom jeg tog ordet både ved 1ste og 2den behandl. af finansloven og har ført mangfoldige forhandlinger med Stadil, Hage, ministeren og navnlig vandbygningsdirekteur Otterstrøm [14]. Endelig

13] Pastor Adser Østergård, Nyord, var lige som H. Holm gift med en datter af Sofus Høgsbro.

14] På finanslovsforslaget var søgt bevilling til uddybning af Bøgestrømmen mellem Sælland og øen Nyord. Støttet af andragender fra mønboere og anbefalet af vandbygningsdirektør Otterstrøm søgte Bojsen at tilkoble genopgravning af Ulfs-

er det lykkedes at få en affattelse af posten, som ialfald skaffer en undersøgelse og plan og mulig begyndelse af arbejdet. Fra alle sider er der vist velvilje imod denne sag som »min sidste vilje«. Kun Jens Busk protesterede, da hensynet til mit ønske blev gjort gældende i finansudvalget.

Forleden kom Villars Lunn og vilde atter overtale mig til at blive – nu kom jo tidspunktet, da det kunde oprettes, der desværre blev forsømt i 1894!! For sent.

Ved Februarmødet hos mig drøftedes den ny situation efter landsthingets skatteforslag; der var overvejende stemning for delvis at gå ind derpå, idet man i det hele anså stillingen forbedret ved denne vending, der muliggjorde et resultat [15]. Imidlertid har flertallet det altid i sin magt at trakassere sagen, så den alligevel drukner. Da man om aftenen ved todysten vilde have mig til at »sige noget«, opfordrede jeg partiet til at holde sammen mere som en valggruppe end som et parti med udpræget program, som dog ikke har stor værdi for et mindretal. Til det personlige sammenhold kunde jeg nok bidrage endnu, når de vilde holde sommermøde på Rødkilde, hvortil jeg indbød dem. Man var dog ikke tilfreds med tanken om »valggruppe«. –

Flertallet har henvist skattelovene til finansudvalget for at kunne nyde den tilfredsstillelse ved hjælp af Dinesen og Scavenius at få enstemmig tilslutning til sit eget forslag og derhos få vedtaget en fulminant kritik af landstingsforslaget [16]. Dertil spildtes 10 dage. Vore medlemmer tog dog en passende afstand derfra, hvad Alberti strax benyttede til at give os skylden for, at der intet kommer ud deraf! Det er mistænkeligt, når man begynder at slås om skylden. Ved siden deraf gør man sig umage

haleløbet mellem Nyord og halvøen Ulfshale. På forslaget angående Bøgestrømmen sattes en tilføjelse vedrørende Ulfshaleløbet; men summen forhøjedes ikke i den anledning. (Till. A 1900/1901 sp. 1725, Till. B sp. 443 og 1118.) Bojsens taler vedrørende sagen findes sp. 305 og 2552. Det var de to eneste gange, Bojsen overhovedet havde ordet i samlingen 1900/01.

15] Den parlamentariske skattelovskommissions forslag var blevet vedtaget i folketinget og oversendt til landstinget. Men forinden havde ministeriet Sehested indbragt 4 nye skattelove, som landstinget ændrede således, at de viste en betydelig imødekommenhed mod folketinget, bl. a. ved at lade forslaget om forhøjelse af brændevinsskatten, der forrige år var årsagen til skattelovens standsning, ligge ubehandlet i udvalg. Alle forslagene vedtoges og oversendtes i midten af februar 1901 til folketinget, idet de tidligere folketingsforslag dermed af landstinget ansås for bortfaldet.

16] Folketingets finansudvalg afgav betænkning i skattelovssagen 5/3–01. Forslagene førtes alle tilbage til den af folketinget 12/11 1900 givne affattelse (till. B sp. 1003–46).

for at lave en konflikt på finansloven om ministrenes ledige embeder [17]; måske kan sagen drukne deri. Imidlertid kunde højre lett undgå dette, når regeringen resolut vilde besætte de pågældende embeder, da anmærkninger så vilde falde bort. Men jeg har det indtryk, at også højre frygter en afgørelse og helst vil benytte situationen som valgprogram. Forholdene bliver mere og mere utålelige; gid jeg vel var ude af det hele!

Da man endelig nåede til fællesudvalg, viste det sig, at flertallet dog ikke turde fastholde sit standpunkt [18]. Dalsgård, der i disse dage daglig kom og forhandlede med mig, tog nu initiativet og stillede et mæglingsforslag, der i princippet sluttede sig til landstinget, men tilføjede det bedste af folkethingets [19]. Flertallet viste da sin overlegenhed i manøvre overfor højre; det sluttede sig resolut til Dalsgårds forslag, men højre blev herved så overrasket, at det ganske tabte fatningen, gjorde indvendinger, som de bagefter søgte at snakke sig fra, men blev dog hængende derved. Kun en regering med nogen myndighed eller behændighed kunde have reddet stillingen. Nu gik det som sædvanligt: Sagen strandede, og højre fik skylden, dennegang med så megen grund, at det måtte virke ødelæggende til valget.

Valgforberedelserne havde længe bragt folkethinget i opløsning. Da det dog lykkedes at få finansloven i orden itide, sluttede vi til 1. April, og jeg ilede hjem for at deltage i valget. På Møn var møderne gået rask. På et møde i Borre blev fremdraget et rygte om, at J. Jensen skulde tidligere på en måde være spillet fallit [20], en af vore havde meddelt dette til den radikale Frederik Larsen af Svendsmark, og da denne forstod, at det falske rygte kunde bruges til fordel for Jens Jensen, skrev han et brev til dirigenten i Borre, hvor historien vakte en stor bevægelse. Da meddeleren, Kristoffer Kristoffersen, er farbroder til vor stuepige Eli, blev jeg bange for, at det skulde få udseende af at stamme fra mit hus. Det er et vidnesbyrd om min store nerveusitet i disse kritiske dage, at spekulationer herom i den grad forstyrrede min ro, at jeg om Søndagen (31. Marts) sendte Anker som stafet med et brev til Hans Jørgensen Nigtved-

17] Landbrugsminister Friis var direktør for Landbohøjskolen, justitsminister Goos var overinspektør for fængselsvæsenet, finansminister Scharling professor og direktør for Statsanstalten for Livsforsikring. Disse stillinger blev varetaget ved konstitution, medens indehaverne var ministre. (Se C. Hages angreb herpå i Ft. 1900/01 sp. 2087 ff og 4092 ff.)

18] Fællesudvalget vedrørende skattelovene nedsattes 16/3-01.

19] Mæglingsforslaget, der foruden af Dalsgård var stillet af Peter Bojsen, J. P. Jørgensen, Lohmann og Ousen, findes i till. B sp. 2122.

20] Gdr. Jens Jensen var reformvenstres kandidat på Møn. Om fallitten kan intet oplyses.

gården for at spørge, om han muligen skulde have sagt noget i retning af dette rygte (han har siddet i amtsrådet med J. Jensen). Anker bragte samme dag svaret tilbage, at H. J. intet anede derom. Min søster Ida, som var hos os, fik da et tydeligt bevis for, at jeg ikke duede til at være i nogensomhelst forhold, der medfører spænding.

På Møn var vore venner i regelen tillidsfulde trods det, at højre virkelig gjorde alvor af at opstille slagter P. Olsen for at tælle deres stemmer, medens Bogøerne vilde stemme hjemme. Jeg var dog alt andet end sikker og mødte på valgdagen i megen spænding; modtoges af et trykt radikalt valgopråb, hvori min politik betegnede som »fordummelsens politik«! Med grund opfordrede vore venner mig til at tage hårdt på underskriverne af dette vås; men jeg kunde ikke bekvemme mig til at indlade mig videre derpå. Som ordførende stiller søgte jeg at overdøve min uro ved at tale meget højt og hørtes trods blæsten over hele torvet. Da jeg sluttede, hilstes jeg med hurra af $\frac{2}{3}$ af forsamlingen, og dette gjorde yderligere vore venner trygge. Den øvrige forhandling drejede sig mest om et ord af den radikale P. Hansen Lind, at man skulde vogte sig for at lade ære og samvittighed løbe af med sig! Forhandlingen, der lededes af gartner Jensen Stege, varede i 3 timer, hvorefter man tog fat på den hemmelige afstemning, medens de radikale udfoldede en hidsig agitation ved trykte løbesedler. Medens man ved de offentlige valg altid i løbet af eftermiddagen kunde følge afstemningens gang, kunde der nu intet anes, før det endelige resultat forkyndtes [21]. Alle var dog sikre på udfaldet, og da det trak længe ud med afstemningen navnlig i Stege landsogn, er det ikke umuligt, at nogle havde tabt tålmodigheden og var gået hjem. Jeg havde lagt mig at hvile lidt hos Anna Marskner og kom først sent til fællesspisningen hos L. Hemmingsen. Klokkeren var over 8, da budskabet forkyndtes, at J. Jensen var valgt med 19 stemmers majoritet, 1000 – 981 – 200. Det slog ned som et lyn i forsamlingen. Med nød og næppe kunde Emil Petersen opfordre til ikke at opgive ævred, men ruste sig til næste omgang, og jeg opfordrede forsamlingen til at takke ham for hans loyale udholdende arbejde. Også Kristiansen, der havde klaret sig meget pænt, fik en tak, og dermed skiltes man i stilhed. De radikale havde været helt ellevilde ved overraskelsen. – Hele natten gik sviren så vildt på »Harmonien«, at der blev slået glas og møbler istykker for 300 kr*. De radikale bønder havde omfavnet socialisterne!

Forklaringen på resultatet har man bagefter lett kunnet udregne. Kri-

* De havde redet på ryggen af hinanden, fortaltes der.

21] Ved lov af 1/2-01 var indført hemmelig afstemning ved folketingsvalgene.

stiansen fik ca. 70 stemmer færre end jeg – formodenlig på grund af hans alder – eller nogle højremænd har tidligere stemt på mig. De radikale havde forrige gang godt 500, hertil nu 200 fra Bogø og ca. 300 ny socialister. Men havde blot Nyordboerne fået lov som de ønskede, men sognerådet nægtede at stemme hjemme, vilde vi dog have sejret [22]! Dette nederlag skulde vel komme.

Afgørelse, selv den dårligste, er bedre end uvishedens spænding. Jeg sov denne nat forholdsvis roligt, skønt de fleste budskaber om de mange nederlag allerede kom om aftenen. Ialfald bagefter er det lett at se, at udfaldet måtte blive således; det var uundgåeligt, at højres vanvittige politik måtte virke ødelæggende også for os, idet den gav de allierede radikale og socialister en så rivende overvægt [23]. Jo voldsommere oppositionen kunde optræde, desmere var den sikker på sejren. Når man ser Lohmann falde for – Slengerik, må man ikke alene give de vildledte vælgere skylden. Højre og regeringen har villet det således.

Dagen efter rejste vi tilbage til Kbhvn. (Augusta var med). Til om Søndagen (7de April) var vi indbudt til middag hos Neiiendams sammen med de tilstedeværende rigsdagsmænd, Larsen, Holm og Berntsen. Neergård var strax rejst til Italien. Stemningen var naturligvis trykket, og Larsen gav sin fortrydelse overfor mig udtryk ved en tale om, at flokken nu kun var lille, men trøsten bestod i, at det nu var udsøgte, prøvede folk! Jeg svarede intet, idet jeg vel måtte forstå, at Larsen gav min tilbagetræden en del af skylden for nederlaget.

Med hensyn hertil et lille tilbageblik. Lige fra de gribende dage i Marts 1894 har det været mig klart, at ved de »15«s frafald blev forliget ikke mindre rigtigt, men de 25 måtte være på det rene med, at vi satte vort partis stilling på spil. Jeg har før udtrykt det således, at den strategiske sejr blev et taktisk nederlag. Andre vilde komme til at plukke sejrns frugter. Istedetfor den efterfølgende 7årige kamp om »æren eller skylden«, burde en hurtigere afgørelse være valgt i 1897, da man styrtede det ministerium, der var bleven til på forliget. Dengang modsatte Larsen og Neergård sig afgørelsen, og de kunde med nogen føje påberåbe sig, at ministeriet RThott ikke var noget virkeligt udtryk for forliget og kampvilkå-

22] En afsides liggende kommunes sogneråd kunne foranstalte såkaldt kommuneafstemning i selve sognet og ikke på kredsens valgsted (Stege). Bogø holdt således kommunevalg ved valget 3/4-01. Af øen Nyords 80 stemmeberettigede stemte kun 8. Ved tidligere valg var samtlige stemmer fra Nyord faldet på Frede Bojsen.

23] Det forhandlende venstre mistede 7 mandater og var dermed 16; højre halveredes til 8 mandater; venstrereformpartiet vandt 13 ny kredse og var dermed 76, socialdemokraterne gik frem fra 12 til 14.

rene derfor ugunstige; men dette var atter kun en følge af de 15's frafald og højres ynkelighed i mellemtiden. Og dog vilde en alvorlig kamp i 1897 sikkert have bragt reformpartiet til at ændre taktik, om end valgene næppe havde fået direkte virkning. Da man gik afvejen for kampen i 1897, var det mit ønske at træde tilbage for at lette den anden udvej at nærme sig flertallet mere.

Ved mødet på Rødkilde 19. Maj 1898 var partiet imidlertid bestemt herimod, og jeg udtalte da, at dette var hellerikke noget, hvorom partiet skulde tage nogen beslutning. Jeg vilde trække mig tilbage, såsnart jeg skønnede, at det rigtige tidspunkt dertil var kommen. I de følgende år holdt jeg mig imidlertid meget tilbage i rigsdagen, indskrænkede mig til at være forhandlingsleder og vært for partiet, medens jeg tilbragte min meste tid i arkiver og biblioteker beskæftiget med Møns historie [24], idet jeg afventede øjeblikket til helt at forsvinde. At dette tidspunkt indtrådte ifjor efterår (1900), da partiet tog en stilling i skattesagen, som jeg ikke vilde fraråde, men som jeg på forhånd havde erklæret ikke at kunne deltage i, var indlysende. Jeg kunde vel i en enkelt samling tie stille og lade være at stemme, men dette kunde ikke fortsættes, og navnlig kunde jeg ikke under sådanne forhold deltage i en valgbevægelse. At jeg altså nu ikke mere kunde stille mig til valg, forekom mig indlysende; men det er naturligvis ikke lett at komme løs fra en sådan stilling, som jeg har indtaget.

Endnu et lille tilbageblik. Der høres rett almindeligt den anke imod min politik, at den indeholder et væsentligt omslag. Herom kun dette. For 32 år siden trådte jeg ind i rigsdagen egenlig imod min vilje, fordi man mente, at ingen anden kunde bevare Møn fra at falde i Oktobristernes hænder, og da jeg trak mig tilbage, bebrejdes dette mig, fordi formentlig kun jeg kunde holde kredsen; dog er der også dem, som mener, at hellerikke jeg vilde være bleven valgt den 3. April, da vore vælgere da vilde have følt sig endnu tryggere – på den anden side vilde dog ikke alene adskillige af højre, men også en del arbejdere have stemt på mig. Ligesom de radikale brugte det som agitationsstof, at mine venner stemte på Kristiansen »for at glæde Bojsen«, så meddeltes mig adskillige ytringer bagefter om, at udfaldet var »synd for Bojsen« – dette især fra kvinderne, der ikke vilde, at jeg skulde have den sorg og derfor skammede mændene ud, at de ikke havde arbejdet bedre.

Men tilbage til fortiden. Jeg kom ind i rigsdagen med stærke ideelle krav og vel også i begyndelsen med nogen ungdommelig personlig ærger-

24] I 1902 udkom »Jakob Sunesøn af Møn«, i 1905 første bind af Møns historie.

Fire søskende på tilsammen 340 år, fotograferet på Frede Bojsens 85-årsdag 22/8 1926. Fra venstre Ida Konow, Frede Bojsen, Jutta Bojsen Møller og Peter Bojsen.

righed, som jeg dog mindes svandt allerede i det første tiår, da jeg så, hvor ynkelig en Dansk ministerstilling i virkeligheden er. Desuden var jeg stærkt gennemtrængt af disciplin, rede til at følge de førere, som *wilde* føre an, og så længe jeg kunde have nogen tillid til dem. Det varede dog ikke meget længe, før jeg så, at førerne hverken var helte eller overlegne mænd. Hvergang forholdene nødte mig til at følge en selvstændig politik, har den gået ud på at forhandle sig frem ad fredelig vej, og jeg tror, at denne politik historie noksom har vist, at den er den frugtbarste vej. Jeg har aldrig glemt, hvad der blev sagt ved Karens jordefærd, da færgen lagde ud fra Koster bro [25]. Jeg ved, at jeg har været med til at fremme en fredsgerning; og når vi nu midt inde i en skarp strid mellem ministeriet og folkethinget må undres over, at den har en så lidet voldsom karakter, så tilskriver jeg mig del i æren herfor. Jeg har været med til at afklæde de hule fraser noget af deres pletterede værdi.

Punktum.

25] Da Bojsens første hustru Karen f. Anker døde i september 1865, blev kisten ført fra Rødkilde til Vartov i København. Da båden sejlede fra Koster, holdt Frede Bojsen selv en tale, som sluttede: »Det er et folketog idag, det er et fredens tog; en fredens engel har vandret iblandt os – gid det må blive til velsignelse.« (Dansk-sønderjysk Julealbum (1923) s. 10–11, jfr. Budstikken 1865.)

Efterskrift

18. Marts 1912.

Ved at gennemlæse disse erindringer igen, bemærker jeg, at tiden før 1890 er i 90erne fortalt efter hukommelsen støttet til breve og rigsdagstidenden. Fra 90–98 er det en sammenføjet gengivelse af en omhyggelig ført dagbog, og efter 98–1903 er det selve dagbogen, dog ikke altid ført daglig.

Den overvejende karakter som dagbog medfører, at bedømmelse af forhold og personer altid er udslag af øjeblikkets stemning og som oftest en stærk nerveus stemning. Der er derfor ofte brugt heftige udtryk, som jeg ikke nu vilde have skrevet. Skulde jeg nu give karakteristiker af de optrædende personer *i sammenhæng*, vilde de se en del anderledes ud. Kendsgerningerne er fortalt så korrekt som muligt, og stemningsudbrudene i øjeblikket kan også have sin berettigelse.

Navneregister

Omfatter ikke de i kommentarerne nævnte personer

- Ahlefeldt-Laurvig, Christian (1844–1917), lensgreve, landstingsmand, 294, 302, 344, 428, 463, 474, 515.
- Albeck, Hans (1832–1918), grosserer, etatsråd, 307.
- Alberti, C. C. (1814–1890), overretsprokurator, folketingsmand, 57, 73, 91, 97, 148, 188.
- Alberti, P. A. (1851–1932), folketingsmand, højesteretssagfører, justitsminister, 165 ff, 217 f, 222, 224, 226, 229 ff, 235, 238, 256, 258, 260, 271 ff, 274, 276, 277 f, 279, 283, 287, 295, 299, 318, 323 ff, 326, 327, 332, 337, 351 ff, 354, 359, 367, 371, 373, 383, 392, 401, 417 f, 430, 438, 441, 444, 446, 450, 451 f, 454 ff, 460, 464, 469, 476 f, 480, 484, 486, 497, 500 f, 503, 505, 508, 510, 512, 519, 520, 527.
- Albertsen, Niels (1814–1892), gårdejer, folketingsmand, 84, 177, 184, 361.
- Alexander III (1845–1894), russisk zar, 225.
- Allen, C. Ferd. (1811–1871), historiker, professor, 16.
- Amberg, H. C. (1837–1919), arkitekt, 163.
- Andersen, Anthon, boghandler i København (søn af J. H. Andersen, Rødkilde), 459, 494 f.
- Andersen, C., gårdejer, Bogø, 479.
- Andersen, Johan Henrik (1840–1909), cand. teol., højskoleforstander på Rødkilde, III, IX, 45, 190, 356, 494 f.
- Andersen, Martin, gårdejer, Ø. Svenstrup, 405.
- Andersen (Søholm), Niels (1835–1911), entreprenør, etatsråd, folketingsmand, 47, 158, 172, 236, 243, 372, 490.
- Andersen, Peter (f. 1854), Rødkildegård, Møn, 523.
- Andersen (Jydstrup), Peter (1842–1902), gårdejer, folketingsmand, 260, 378, 489.
- Andersen-Rosendal, J. Fr. (1839–1906), landmand, agrarpolitiker, 277, 299, 301, 351, 362, 401, 471 ff.
- Anderson, Rasmus B., amerikansk minister i Danmark 1885–89, 147, 154.
- Andresen, Christopher O. (f. 1844), sen. præst i Hvilsager-Lime, 45.
- Anker, C. (1840–1912), norsk handelsmand (bror til Karen A.), 418.
- Anker, Cathrine, f. Gloersen (1814–1902), g. m. Peter Anker, Rød, 20, 28 f.
- Anker, Dikka, se Møller, Dikka.
- Anker, Elise (f. 1846), datter af Peter Anker, Rød, 28.
- Anker, Ella, datter af Herman Anker og Mix Bojsen, 486.
- Anker, Herman (1839–1896), norsk højskolemand, Sagatun, 20 f, 29, 62, 339.
- Anker, Karen (1843–1866), g. m. Frede Bojsen, 22, 25 ff, 28 f, 33, 35, 37, 532.
- Anker, Nils (f. 1836), søn af Peter Anker, Rød, grosserer i Frederikshald, 22.
- Anker, Peter (1801–1863), forretningsmand, ejer af gården Rød, 20 f, 22, 26 f, 28.
- Anker, Peter M., søn af Peter Anker, Rød, 22.
- Anker, Thrine (Tulla) (f. 1860), datter af Nils Anker, 22.
- Arktander, S. A. B. (f. 1845), norsk administrator og politiker, 115.
- Arntsen, Frode, grosserer, København, 198, 397.
- Arosenius, Axel, svensk præst, Dalarne, 19, 24.
- Arpi, Oscar (1824–1890), svensk kordirigent, 19.
- Arup, J. L. (1793–1874), norsk biskop, 22.

- Arvesen, Olaus (1830–1917), norsk høj-skolemand og politiker, 20, 28.
- Bagger, Joh. Herm.** (1841–1919), højstere-tressagfører, folketingsmand, 72, 74, 89.
- Bahnson, Jesper** (1827–1909), general-løjtnant, krigsminister, folketingsmand, 91, 101, 110 f, 130, 134, 152, 184, 191, 236, 241, 244, 245, 248, 252, 253 ff, 255 f, 263 ff, 264, 268, 269, 270, 291, 292, 294 f, 296, 302 f, 307, 310, 313, 328, 330, 333, 334 f, 338, 340, 361, 362, 370, 375, 408 f, 470.
- Bajer, Fredrik** (1837–1922), forfatter, folketingsmand, 176, 255, 284, 326, 336, 475.
- Bang, P. Christopher** (1829–1905), premierløjtnant, sen. oberst, 38.
- Bardenfleth, Vilh.** (1850–1933), stiftamt-mand, folketingsmand, minister, 416, 418, 432, 455, 470, 487, 492, 504.
- Barfod, Frederik** (1811–1896), forfatter, bibliotekar, politiker, 45, 76.
- Barner, H. S. V.** (1839–1921), kammer-herre, godsejer, agrarpolitiker, sen. folketingsmand, 289, 299, 301 f, 302, 329, 351, 355 f, 363, 399, 401, 473.
- Barner, Konrad** (1836–1903), toldembeds-mand, personalhistoriker, 289.
- Baumann, Chr. R.** (1837–1862), Haderslev, sen. U.S.A., 7.
- Baumann, Ferdinand** (f. 1839), godsfor-valter, Rosenfeld, 7.
- Baumann, Heinrich** (f. 1839), sekretær ved Kunstakademiet, 7.
- Beck Friis, Lave** (1834–1904), svensk ge-sandt i Danmark 1870–1902, 343, 507.
- Beckman, H. F.** (1812–1894), teolog, pro-fessor i Uppsala, sen. biskop i Vexsjø, 15, 19.
- Begtrup, Holger** (1859–1937), højskole-forstander, 179, 377 f, 378.
- Bek, Jens** (1844–1893), højskoleforstan-der, Møllerup, 186, 215.
- Bellman, Karl Mikael** (1740–1795), svensk digter, 19.
- Benckendorff, Alex.**, greve, russisk ge-sandt i København 1897–1902, 475.
- Bennicke, H. F.** (f. 1852), kaptajn, lærer v. officerssskolen, 322.
- Bentsen, Andreas**, højskolelærer, skytte-foreningsmand, Vallekilde, 156, 169.
- Bentsen, Chr.**, lærer, Lendemarke, Møn, 64, 131, 483, 505, 524, 525.
- Bentsen, Halvor A.** (1825–1891), norsk stortingsmand, redaktør, sen. postme-ster i Porsgrund, 113.
- Bentsen, P. A. C.** (1827–1916), læge i København, 93.
- Berentsen, N. J.**, journalist (Danebrog), 355.
- Berg, Christen** (1829–1891), skoleforstan-der, bladudgiver, folketingsmand, I, 44, 47, 50, 54 ff, 57, 58 f, 60, 64 f, 65 ff, 67–70, 77 f, 79, 83 ff, 87–89, 91–93, 95–98, 100 f, 102, 104, 109, 110–13, 118 f, 121–123, 124 ff, 126 ff, 129 f, 130–34, 137 ff, 141–43, 144 ff, 147–58, 159, 162–65, 168, 170, 176, 178, 181, 183 f, 185, 187, 192, 194, 196, 200 f, 206, 209, 210 ff, 215, 222, 281, 310, 322, 331, 353, 415, 421, 432, 433, 439, 479, 519.
- Berg, Maren, f. Bertelsen** (1836–1906), g. m. Christen Berg, 127, 211.
- Berg, Nanna** (1864–1908), exam. jur., datter af Christen B., g. m. højskole-forstander Kristensen-Randers, 211.
- Berg, P. N. P.**, ingeniør, broder t. Chri-sten B., 183 f, 185.
- Bergstrøm, Per Axel** (1823–1893), svensk jurist og politiker, 85.
- Bernstorff, Andreas** (1811–1864), oberst, 33.
- Berntsen, Klaus** (1844–1927), friskolelæ-rer, bladudgiver, folketingsmand, mi-nister, 72, 100, 170, 177, 178, 187, 189, 226, 229, 232 f, 238, 263, 271 f, 284, 298, 301, 303 f, 306, 308, 320 f, 324 f, 329, 332, 336, 343, 365, 367, 371 f, 375, 378, 381, 385, 388, 390, 393, 394 f, 402, 407, 412, 434, 464 f, 480 f, 485, 489, 491, 530.
- Bertelsen (Skalborg), Jens** (1844–1925), proprietær, folketingsmand, 164, 238, 255, 261, 299, 321, 337, 338, 366,

- 405, 417, 441, 444, 445 f, 447 f, 456 f.
- Bertelsen (Vrigsted), Jens (1836–1902), møller, folketingsmand, 284, 472.
- Bertelsen, Johs. Vilh. (1801–1885), proprietær, Starup v. Kolding, 9.
- Bertelsen, Karen, g. m. prop. Johs. Vilh. B., Starup, 9.
- Bille, C. St. A. (1828–1898), redaktør, folketingsmand, minister i Washington, amtmand, 85 f, 88, 90, 99, 119 ff, 122 f, 127, 134 f, 189, 342, 343, 354 f, 382, 493.
- Bille, Louise f. Ipsen (1841–1926), g. m. C. St. A. Bille, 85, 189, 493.
- Bing, Herman M. (1845–1896), bladudgiver, folketingsmand, 192, 221, 413.
- Birkedal, Vilh. (1809–1892), præst, forfatter, 24.
- Bismarck, Otto von (1815–1898), tysk statsmand, 24, 433.
- Bjerre (?), 260.
- Bjerre, J. J. K. (1847–1901), provst, landstingsmand, minister, 321, 347, 349 f, 360, 366, 417, 422, 423, 429, 439, 442, 452 f, 464, 503, 516 f.
- Bjørck, Ernst (1838–1868), svensk præst og digter, 19, 25.
- Bjørnbak, Viggo (1853–1892), redaktør, folketingsmand, 203, 226, 233.
- Bjørnson, Bjørnstjerne (1832–1910), norsk digter og folkeleder, 93, 113, 115 f, 127, 226, 297.
- Bjørnson, Peter, bror til Bj. Bj., 116.
- Blanche, Aug. Theodor (1811–1868), svensk forfatter og politiker, 17.
- Blehr, Otto Albert (f. 1847), norsk jurist og politiker, 439.
- Blem, M. P. (1848–1915), gårdejer, krediforeningsdirektør, folketingsmand, 189, 238, 255, 321, 326, 332, 366, 399, 405, 420, 446.
- Bloch, Oscar (1847–1926), overlæge, professor, 171.
- Bluhme, C. A. (1794–1866), embedsmand, minister, 41.
- Bluhme, Emil (1833–1926), kommandør, godsejer, folketingsmand, 152.
- Boisen, Anton, gårdejer, 2.
- Boisen, Eline Birgitte f. Heramb (1813–1871), g. m. F. E. Boisen, 1, 5, 7, 43, 51 f.
- Boisen, F. E. (1808–1882), præst, politiker, II f, 1, 2, 3–6, 13, 22, 35, 72, 93.
- Boisen, Harald (1817–1894), præst i Mjølten v. Tønder, 49.
- Boisen, Lars Nannestad (1803–1875), præst i Vesterborg, 2, 22, 28.
- Boisen, Meta f. Grundtvig (1827–1887), g. m. P. O. Boisen, 9, 10, 26.
- Boisen, Peter, Ystad, 76.
- Boisen, P. O. (1762–1831), biskop, seminarieforsøger, 244.
- Boisen, P. O. (1815–1862), præst, asylbestyrer, 9–12, 22, 23, 25.
- Bojesen, Sigurd (1842–1899), kommandør, folketingsmand, 441.
- Bojsen, Anker Konow (1883–1961), søn af Frede Bojsen, cand. jur., konsul, IV f, VII, 525, 529 f.
- Bojsen, August Konow (også kaldet »Dut«) (1889–1922), søn af Frede Bojsen, 459.
- Bojsen, Augusta f. Konow (1851–1906), g. m. Frede Bojsen, IV, 99, 171, 178, 206, 223, 244, 292, 331, 336, 378, 382, 406, 478, 483 f, 488, 505, 522, 530.
- Bojsen, Beate (1881–1959), datter af Frede Bojsen, g. m. gross. Otto Lorch, 522.
- Bojsen, Elisabeth, 10.
- Bojsen, Emil (1854–1898), redaktør af Horsens Folkeblad, 94, 333, 336, 337, 422.
- Bojsen, Frederik, 10.
- Bojsen, Helga, datter af Harald Boisen, g. m. proprietær Lauritz Jørgensen, 49.
- Bojsen, Ida (1848–1929), datter af F. E. Boisen, g. m. minister Wollert Konow, Tjerne, IV, 3, 45, 51, 61, 62 ff, 66, 77, 93, 113, 116 f, 212, 215, 218, 229, 363, 365, 367, 495, 529.
- Bojsen, Mix (Marie) (1842–1892), datter af F. E. Boisen, g. m. Herman Anker, 3, 6, 7, 9, 20, 22, 25 f, 28 f, 32.
- Bojsen, Mix (Marie Elisabeth) (1894–

- 1943), yngste datter af Frede Bojsen, g. m. dommer O. Bærentsen, 390, 406, 502, 522, 525.
- Bojsen, Nanna (1824–1900), datter af Anton Boisen, g. m. Jens Lassen Knudsen, 1 f.
- Bojsen, Nanna (1835–1894), datter af F. E. Boisen, g. m. præsten N. J. Jensen, 3, 365.
- Bojsen, Peter (1838–1922), søn af F. E. Boisen, skolemand, politiker, landøkonom, højskoleforstander (Gjedved), 3, 4, 22, 80, 119, 207, 267, 271, 299, 300, 308, 331, 332, 336, 357, 363, 379, 381, 400, 429, 444 f, 474, 483 f, 485, 495, 497, 515, 521.
- Bojsen, Poul (1845–1920), præst i Kerteminde, søn af Lars Nannestad Boisen, Vesterborg, 197.
- Bojsen, Thor (1850–1890), kaptajn, 24, 111, 180.
- Bojsen, Thyra, datter af Lars Nannestad Boisen, 51.
- Bojsen, Ulla (1884–1953), datter af Frede Bojsen, g. m. forstander Vagn Møller, 488, 525.
- Bojsen-Møller, Helge (1874–1946), arkitekt, 467.
- Bojsen-Møller, Jutta (1837–1927), datter af F. E. Boisen, g. m. præsten F. D. Møller, forkæmper for kvindesagen, 3, 72, 332, 336, 363, 422 f, 459, 495.
- Bonde, Knut Filip (1815–1871), svensk hofmand og politiker, 17.
- Bondegaard, A. C. (f. 1850), redaktør af Svendborg Avis, 206 f.
- Borchsenius, Otto (1844–1925), redaktør af Morgenbladet og Danebrog, forfatter, 164 f, 168, 355, 372, 374.
- Bornemann, Joh. A. (1813–1890), teolog, professor, 31.
- Borup, Caroline, huslærer, 3.
- Borup, L. C. (1836–1903), borgmester i København, sen. landstingsmand, 242, 290.
- Boström, Erik Gustaf (1842–1907), svensk politiker, 439.
- Boström, Kristoffer Jacob (1797–1866), svensk filosof, prof. i Uppsala, 17.
- Bourbaki, Charles (1816–1897), fransk general, 51.
- Boysen, Adolph (f. 1847), søn af møller B. p. Tørning mølle, konsul i U.S.A., 8.
- Boysen, Asmund (1800–1883), møller p. Tørning Mølle, 8.
- Brahm, Georg (1838–1912), præst, Thisted, 260.
- Bramsen, Ludv. E. (1847–1914), direktør f. Forsikringsforeningen, folketingsmand, minister, 253, 308, 421, 432, 440, 506 f, 513.
- Brandes, Edv. (1847–1931), forfatter, redaktør, orientalist, folketingsmand, minister, 102, 124 f, 130 f, 157, 160, 187, 191, 197, 207, 257, 325, 337, 372.
- Brandes, Georg (1842–1927), forfatter, kritiker, 13.
- Brandt, C. J. (1817–1889), præst, højskoleforstander, 12.
- Branth, Harald (1844–1915), forpagter på Sdr. Elkær, agrarpolitiker, 154, 271, 329.
- Brauneiser, J. G. L. (1840–1871), lærer, Haderslev, 6.
- Bregendahl, L. N. (1811–1872), overretsassessor, folketingsmand, 50.
- Breinholt (Vandborg), N. B. (1832–1917), proprietær, landstingsmand, 158, 296, 351, 400, 483, 510.
- Bretton, baron A. C. Fr. Montague (1843–1910), reserveløjtnant, sen. kaptajn og translætør, 32.
- Broberg, Chr. Aug. (1811–1886), grosserer, landstingsmand, 134, 135 f.
- Brockenhuus-Schack, Ludv. (1825–1906), amtmand, folketingsmand, 219 f, 384.
- Brun, Oscar (1851–1921), godsejer, Sædingegård, landstingsmand, 441.
- Bruun, Christoffer A. (1839–ca. 1887), norsk teolog, højskoleforstander, 48.
- Bruun, Fr. (f. 1849), præst i Levring, skytteforeningsmand, 361.
- Brünniche, Andr. S. P. (1823–1908), læge, tit. professor, etatsråd, 76.

- Buch, Hans (1833–1911), gårdejer, folketingsmand, Seest, 170.
- Busch, Georges, fransk forretningsmand, Boulogne sur Mer, 51.
- Busk, Jens (1845–1908), gårdejer, folketingsmand, 103, 105, 144, 152, 160, 171, 173, 176, 190, 203, 257, 261, 293, 335, 420, 456, 527.
- Byriell Jensen, A. (1842–1916), gårdejer, folketingsmand, 297, 323, 483.
- Bøtker, J. P. (1847–1926), gårdejer, folketingsmand, 188, 388, 485.
- Børresen, J. H. H. (f. 1838), løjtnant, sen. skræddermester i København, 34.
- Böttiger, Disa Gustava f. Tegnér (1813–1866), g. m. L. F. C. W. B., 15.
- Böttiger, L. F. C. W. (1807–1878), svensk professor i filosofi, digter, 15.
- Baagø, Christoffer (1836–1915), højskolemand, Testrup, III, 11.
- Cadore, Champigny, hertug af, fransk embedsmand og politiker, 49.
- Cantor, A. B. (1853–1924), overretssagfører, 144.
- Carlsen, Emmy (1842–1912), godsejerinde, Gammel-Køgegård, 63, 344.
- Carlsen, Hans Rasmussen (1810–1887), godsejer og politiker, 45, 63 f, 70, 467.
- Carlsen, Vilh. (1850–1914), redaktør af Vendsyssel Tidende, Hjørring, 106, 111.
- Carlsson, Ferd. C. (1811–1887), svensk historiker, professor i Uppsala, svensk rigsdagsmand, 15.
- Caroline Amalie (1796–1881), enkedronning, 10, 11, 26, 27 f.
- Carstensen, Carl (1837–1922), redaktør af Dagens Nyheder, 208, 293, 317, 362, 367, 440.
- Carstensen, C. M. (1839–1919), præst i Nr. Nissum, 8.
- Carstensen, William (1828–1909), kontreadmiral, landstingsmand, 350.
- Caspersen, N. C. (1844–1929), dyrlæge, landstingsmand, 331.
- Castenskjold, Holten, godsejer, cand. jur., 6.
- Cederfeld de Simonsen, Christian (1817–1906), amtmand, godsejer, landstingsmand, 490.
- Chaillu, Paul B. du (1835–1903), amerikansk opdagelsesrejsende, 147.
- Christensen, Alfred (1854–1943), overretssagfører, folketingsmand, søn af Balthazar Chr., 475.
- Christensen, Andr. P. (1832–1911), løjtnant, sen. oberstløjtnant, 32.
- Christensen, Balthazar M. (1802–1882), overretsprokurator, folketingsmand, 45 f, 50, 72, 73, 82, 91, 101, 105, 113, 117.
- Christensen, Chr., tømrermester, Stege, 378.
- Christensen, Fr. Vilh. (1819–1903), lærer ved Zahles skole, præst i Rønne, 9.
- Christensen, Godfred (1845–1928), dansk maler, g. m. Johanne Louise Sødring, 116.
- Christensen, Gustav (1853–1913), overretssagfører, sen. herredsfoged, 154, 238, 397.
- Christensen Stadil, J. C. (1856–1930), skolelærer, folketingsmand, minister, IV, 255, 322, 336, 379, 392, 398, 421, 425, 426, 428 f, 437, 446 ff, 450 ff, 453, 456 ff, 460 f, 463, 468, 473 f, 479 f, 490, 493, 496, 503, 505, 508, 511, 516, 520, 527.
- Christian VIII (1786–1848), 425 f.
- Christian IX (1818–1906), 60, 92, 107, 117, 134, 137, 222–225, 235, 239, 248, 265, 269, 270, 296, 302, 312, 322, 341 ff, 362, 368 f, 384, 426, 442, 448, 453, 457, 460 f, 463, 487, 490, 504.
- Christian (X) (1870–1947), prins, 345, 366, 407, 443, 463.
- Christiani, Emil (1817–1901), præst, 1.
- Christiansen, Lars (1844–1923), gårdejer, folketingsmand, 473.
- Clausager, A. B. (1845–1926), gårdejer, folketingsmand, 261, 328, 338.
- Clausen, Emil Th. (1802–1851), præst i Boeslunde, 2.
- Clausen, H. N. (1793–1877), teolog og politiker, professor, 2, 31.

- Clausen, Th., lærer i Tranderup på Ærø, 222.
- Clausen, Rasmus (1835–1905), gårdejer, bladudgiver, folketingsmand, 65, 91, 156, 175 f, 179, 184, 188, 191, 200, 201, 206, 223, 232, 233, 238, 249, 254, 259 f, 270, 276, 282, 303, 316, 317, 320, 348, 358, 363, 365, 372, 379, 381, 383, 385, 393 f, 403, 405, 408, 412, 425, 428, 445, 458, 480, 481 ff, 488 f, 499, 500, 512.
- Claussen, V. E. A. (1829–1891), kaptajn, sen. oberstløjtnant, 47.
- Colding, J. G. (1833–1907), oberst, folketingsmand, 255.
- Cookney, Sophie, se Tutein, Sophie.
- Cornelius, C. A. (1828–1893), svensk teolog, professor i Uppsala, 15, 17, 20.
- la Cour, C. (1842–1922), proprietær, landstingsmand, Trinderup, 175.
- la Cour, Poul (1846–1908), tit. professor, fysiker, højskolelærer, Askov, 486.
- Creolla, fransk politiker, 53.
- Dagmar (1847–1928), kejserinde af Rusland, 407.
- Dalsgaard, J. P. (1853–1923), gårdejer, hypotekbankdirektør, folketingsmand, 261, 328, 392, 501, 516, 518, 519, 528.
- Dam, Philip R. (1823–1900), kaptajn, borgmester, folketingsmand, 75.
- Damm, J. F. Utke (1835–1910), cand. jur., protokolfører i politi- og kriminalretten, 74, 396.
- Damm, P. N. (1839–1918), bankdirektør, 74.
- Danneskjold-Samsøe, Christian F. (1838–1914), lensgreve, godsejer, landstingsmand, 348.
- Danneskjold-Samsøe, C. S. (1836–1908), chef for Det kgl. Teater, 466.
- Danneskjold-Samsøe, Sophus (1804–1894), greve, generalpostdirektør, 307.
- David, C. N. (1793–1874), professor, konferentsråd, landstingsmand, minister, 491.
- Dessau, David (1819–1893), bureauchef i Rigsdagen, 280.
- Dickson, Oscar (1823–1897), svensk forretningsmand, 85.
- Didriksen, Hans, gårdejer, Mandemark, Møn, 358, 377 f, 483, 485, 494, 522 f.
- Dinesen, A. W. (1807–1876), kaptajn, sen. major, godsejer, folketingsmand, 48.
- Dinesen, Lars (1838–1915), landmand, folketingsmand, statsrevisor, 47, 50, 71, 78, 136, 138, 199, 200 f, 214, 217, 218–20, 236 ff, 239, 241, 243, 244, 246–48, 253 f, 262–67, 270, 275 f, 287, 292–95, 296 f, 302, 321, 372, 402, 430, 444, 455, 457, 460 f, 465, 476, 498, 503, 505 f, 508, 510, 517, 519, 527.
- Dinesen, Wilh. (1845–95), kaptajn, forfatter, folketingsmand, 256, 274, 328, 336, 348, 365, 380, 382, 388.
- Ditzel, Thorvald H. (1850–1927), hand-skemager, Viborg, 261.
- Drachmann, Holger (1846–1908), digter, 102, 125, 211.
- Drechsel, Anna f. Bille (f. 1860), datter af C. St. A. Bille, 493.
- Dreyfus, Alfred (1859–1935), fransk officer, 475.
- Duus, Aage, politisk forfatter, 195, 216.
- Dønnergaard, Hans (1854–1909), gård-ejer, folketingsmand, 217.
- Edgreen, redaktør af Uppsalaposten, 17.
- Edward (VII) (1841–1910), prins af Wales, 92, 236.
- Egebjerg, H. R. (1860–1924), redaktør af Folkebladet for Svendborg Amt, 207, 270, 377, 415, 487.
- Ejlersgaard, Jul. (f. 1855), redaktør af Aalborg Tidende, sen. Middelfart Avis, 255, 282 f, 383.
- Elberling, Emil (1835–1927), journalist, forfatter, bibliotekar, 238, 284, 287, 322, 354, 397.
- Elmqvist, Edv. E. (1851–1900), cand. jur., sagfører, medarbejder ved Aalborg Stiftstidende, 483, 485.

- Engel, C. B. (1841–1913), seminarieførstander i Tønder, 5.
- Engel, P. S. (1797–1879), lærer i Starup ved Haderslev, 5.
- Engeström, J. F. M. von, friherre, kammerjunker, 15, 17.
- Esmann, Gustav (1860–1904), forfatter, 372.
- Estrup, J. B. S. (1825–1913), godsejer, folketingsmand, landstingsmand, minister, 46, 63, 65, 69, 71 f, 77, 78 f, 82, 85, 88, 106, 110, 123, 132, 134, 138, 148, 149 ff, 153, 156, 159, 160 f, 163 f, 172 ff, 176, 182, 184, 191, 195, 198, 199 f, 200 ff, 208 f, 212 f, 224, 239, 243, 244 f, 248, 249 ff, 252–254, 256, 265, 270, 280, 285, 288 f, 293–300, 302, 304, 307–21, 325–27, 332 f, 335–37, 341–44, 346–51, 355, 361 ff, 364–67, 369–71, 374 f, 376, 386, 389, 397, 400 ff, 414, 416, 422 f, 426, 428, 442, 445 f, 449, 451–54, 458, 461–63, 467, 490, 492, 496, 498, 505, 516 f, 525.
- Falbe-Hansen, V. A. (1841–1932), professor, folketingsmand, 82, 239, 287, 340.
- Falkenstjerne, F. F. (1854–1896), højskoleforstander, folketingsmand, 169 f., 192, 196, 294.
- Feldthusen, Johs. (1836–1917), gårdejer, folketingsmand, 203, 212, 326, 360, 375.
- Fenger, C. E. (1814–1884), læge, professor, folketingsmand, minister, 14, 54 ff.
- Fenger, P. A. (1799–1878), præst ved Vor Frelsers kirke, 11.
- Fibiger, Johs. (1821–1897), lærer i Haderslev, sen. præst i Vallensved, 7, 130.
- Fiedler, Thora, sygeplejerske, 188.
- Fischer, J. C. H. (1814–1885), adjunkt, folketingsmand, minister, 68 f, 70, 79, 87, 91, 95.
- Fog, Bruun Juul (1819–1896), biskop, 343.
- Fog, H. H. (f. 1848), redaktør af Morsø Folkeblad, 104.
- Fogtmann, K. L. (1847–1907), lærer, folketingsmand, 392 f.
- Fonnesbech, Chr. A. (1817–1880), gods-ejer, minister, 60 f, 63–65, 69.
- Forchhammer, Georg (1794–1865), professor, universitetsrektor, 23.
- Forchhammer, J. L. G. V. P. (f. 1853), bestyrer af Københavns telegrafstation, 357.
- Frandsen, Julius (1859–1937), gårdejer, folketingsmand, 465.
- Frederik VII (1808–1863), 29 f, 211.
- Frederik (VIII) (1843–1912), kronprins, 224, 289, 304, 313, 322, 344, 345, 363 f, 365, 368, 369 f, 438 f, 444, 461, 465 ff, 474, 483, 525.
- Frederiksen, Chr. (egentl. H. C.) (1840–1921), skolemand, 12.
- Frederiksen, Erhard (1943–1903), landøkonom, redaktør af Ugeskrift for Landvæsen, Nakskov, 154.
- Frederiksen, Jørgen (1857–1923), gård-ejer, folketingsmand, 219, 502 f.
- Frederiksen, N. C. (1840–1905), professor, folketingsmand, 47, 81.
- Freiesleben, C. F. F. (1831–1888), løjtnant, sen. oberstløjtnant, 32.
- Friederichsen, R. S. (1822–1895), borgmester i Vordingborg, 359.
- Friele, C. F. G. (1821–1899), redaktør for det norske »Morgenbladet«, 115.
- Frijs, C. E. Krag-Juel-Vind- (1817–1896), lensgreve, godsejer, landstingsmand, minister, 46, 316.
- Frijs, Mogens Chr. Krag-Juel-Vind- (1849–1923), lensgreve, godsejer, landstingsmand, 152, 173, 199, 249, 252 f, 256, 276, 297, 302, 306, 308, 310 f, 313 f, 317–19, 321, 344, 365 f, 371, 428, 444, 453, 463, 492, 497, 499, 503 f, 506, 508, 510, 511 ff, 515.
- Frølund, C. Fred. (1806–1882), skoleinspektør, folketingsmand, 50.
- Faaborg, Th. C. (f. 1864), mag. art., journalist, 419.
- Gad, J. M. E. C. (1827–1902), bureau-chef, folketingsmand, 384, 389.
- Gambetta, Léon (1838–1882), fransk statsmand, 94.

- Gammeltoft, Carl Chr. (1855–1934), direktør i De danske Sukkerfabrikker, konferensråd, 201 f, 385 f.
- Gandil, Joh. Chr. (1827–1884), kompagnichef, sen. oberst, kommandant i København, 33 f, 35 f.
- Ganeval, fransk professor, 52 f.
- Gede, J. H. (f. 1841), Haderslev, sen. farmer i U.S.A., 8.
- Geismar, Oscar (1877–1950), præst, forfatter.
- Georg I (Vilhelm) (1845–1913), græsk konge, 224, 441.
- Ghezzi, Johann, dansk konsul i Algier, 94 f.
- Giers, Nikolaj (1820–1895), russisk statsmand, 475.
- Gjellerup, Karl (1857–1919), forfatter, 7, 130.
- Glückstadt, Isak (1839–1910), bankdirektør, 165, 339 f.
- Goos, A. H. F. C. (1835–1917), professor, folketingsmand, minister, 81 f, 208 f, 213 f, 264, 294, 307, 313, 343, 429, 503, 505, 516.
- Grundtvig, Asta f. Krag-Juel-Vind-Frijs (1826–1890), g. m. N. F. S. G., 10.
- Grundtvig, Frederik Lange (f. 1854), dansk-amerikansk præst, cand. polit., folkemindesamler, 10.
- Grundtvig, N. F. S. (1783–1872), præst og digter, 10 f, 124.
- Grøn, Kaja, g. m. Nils Anker, 22.
- Guldbrandsen, Niels (1849–1913), lærer, redaktør (Statstidende), folketingsmand, 375.
- Gøtzsche, P. J. N. (f. 1842), apoteker i Vordingborg, 359.
- Hage, Alfred (1843–1922), godsejer, folketingsmand, minister, 244, 265 f, 297, 317, 331, 338, 359 f, 362, 382 f, 396 f, 400, 403, 443 f, 459, 462, 490.
- Hage, Christoffer (1848–1930), grosserer, folketingsmand, minister, 139, 144, 170, 192, 196, 248, 336, 390, 392, 409, 417, 428 f, 431-34, 437 ff, 445 f, 450, 456 f, 463, 474, 480, 482, 505 f, 512, 518, 527.
- Hage, Hother (1816–1873), byfoged, politiker, 21, 43.
- Hage, Johs. (1842–1923), godsejer, folketingsmand, 246, 428.
- Hagemann, G. A. (1842–1916), fabrikant, kemiker, formand for De danske Sukkerfabrikker, konferensråd, 137 f, 177, 201, 290.
- Hahn, W. H. Visby (1807–1895), præst i Strøby og Varpelev, 3.
- Hall, C. C. (1812–1888), embedsmand, folketingsmand, minister, 29 f, 55 f, 66, 68, 85 f.
- Hall, Karl (f. 1848), cand. polit., redaktør af »Vort Forsvar«, 50, 362.
- Halsted, se P. M. Madsen.
- Hamilton, Gustaf (1831–1913), svensk professor, nationaløkonom, 15.
- Hammeken, læge i Slagelse, 2.
- Hammer, H. J. (1815–1882), kunstmaler, 54.
- Hammerich, Fr. (1809–1877), teolog og historiker, professor, 23.
- Hammerich, Holger A. (1845–1915), ingeniør, folketingsmand, 242, 246 ff, 253, 297, 309 f, 321, 367, 389, 390, 392, 409, 420, 428, 456.
- Hansen, August, lærer v. Wilhelmneskolen, Haderslev, 5.
- Hansen, C., se Hansen, H. C.
- Hansen, Constantin (1804–1880), kunstmaler, 33.
- Hansen, Didrik, gårdejer, Nyborre, Møn, 290.
- Hansen, Frits (1841–1911), norsk skolemand og politiker, teolog, 25.
- Hansen (Hækkerup), H., gårdejer, Herlufmagle, 179.
- Hansen, H. A. (1840–1906), præst i Blegind, 422.
- Hansen (Kartofte), H. C. (1843–1928) (nogle steder kaldet C. Hansen), gård-ejer, landstingsmand, 249, 445, 483, 485, 488.
- Hansen, H. C. (1849–1902), overretssag-

- fører i København, sen. assistent i Rigsdagens bureau, sen. herredsfoged, 141, 280.
- Hansen, H. J. (f. 1847), redaktør af Holbæk Amts Dagblad, sen. af Holbæk-Posten, 283, 376.
- Hansen, H. N. (1835–1910), højesteretsadvokat, borgmester, konferensråd, folketingsmand, 389, 497, 504, 510, 511, 517.
- Hansen (Tjørnebjerggård), I. A. (1861–1932), proprietær, sen. landstingsmand, 375.
- Hansen, J. A. (1806–1877), skomager, redaktør, assurancebestyrer, folketingsmand, 50, 55–58, 64 f, 69, 74, 76, 79, 81 f, 387.
- Hansen (Forsinge), Jakob, agrarpolitiker, 300 f.
- Hansen, J. L. (1848–1930), sagfører i Kolding, sen. folketingsmand, 125, 357, 519.
- Hansen, Jules (1828–1908), journalist, diplomat, 94.
- Hansen (Ølstykke), Jørgen (1837–1911), lærer, folketingsmand, 492.
- Hansen, Karl ((1858–1932), sagfører, byfogedfuldmægtig, Stege, 146, 480.
- Hansen, N. (1843–1927), gårdejer, landstingsmand, 50.
- Hansen, Niels, Svendborg, 207.
- Hansen, Oktavius (1838–1903), højesteretssagfører, folketingsmand, sen. landstingsmand, 12, 113, 144, 168, 335, 474.
- Hansen (Bringstrup), Ole (1855–1928), gårdejer, folketingsmand, minister, 192, 249, 260, 270 f, 273, 331, 335 f, 436, 456, 463, 484, 526.
- Hansen, Oscar (1856–1938), docent, dr. phil., folketingsmand, 474.
- Hansen, P., gårdejer, Lind på Møn, 466, 529.
- Harald (1876–1949), prins af Danmark, 312.
- Hartmann, J. P. E. (1805–1900), komponist, 225.
- Hauerslev, C. J. (1828–1892), gårdejer, folketingsmand, 234.
- Hedemann, M. S. F. (1836–1903), generalmajor, kammerherre, folketingsmand, sen. kongevalgt landstingsmand, 244, 246, 247 ff, 265, 306, 328, 329 ff, 332, 453.
- Hedin, S. A. (1834–1905), svensk forfatter og rigsdagsmand, 474 f, 507.
- Hedlund, S. A. (1821–1900), redaktør af Göteborg Handels- og Sjøfartstidning, politiker, 116.
- Heegaard, Anker (1815–93), fabrikant, 425.
- Heegaard, Sophus (1835–1884), sen. professor i filosofi, 12.
- Hefty, Thomas J. (1822–1886), norsk bankier og nationaløkonomisk publicist, 85.
- Helland, Amund (1846–1918), norsk geolog, professor, 115.
- Hellesen, Skørpinge, 2.
- Helms, Johannes (1828–1895), forfatter, rektor, 44.
- Helweg, Heinrich Christian (1812–1895), læge i Odense, 35.
- Hemmingsen, L., værtshusholder, Stege, 410, 522, 526.
- Henckel, Ferdinand (1799–1855), officer, 415.
- Henriksen, Holger, agrarpolitiker, 300 f.
- Henriques, Albert (1861–1952), proprietær, Møn, 478.
- Heramb, Ida (d. 1841), Eline Boisens søster, 1.
- Heramb, Thor, Eline Boisens bror, 1.
- Hermansen, Chr. (1806–1882), orientalist, teolog, professor, 23, 31.
- Hertel, Hans (1859–1927), landøkonom, sekretær i agrarforeningen, 301, 400.
- Hertel, Reinh. W. (1839–1881), præst, 8, 30.
- Herzog, schweizisk general, 51 f, 53 f.
- Heyman, Ph.W. (1837–1893), forretningsmand, 202.
- Hinckeldej, købmand i Stege, 64.
- Hjort, J. M. L. (1824–1899), præst i Elmelunde, 190.
- Hjort, V. C. (f. 1833), borgmester i Ribe, 367.

- Hjorth, A. D. S. (1830–1891), norsk oberstløjtnant og politiker, 116.
- Holck, Carl Georg (1834–1868), juridisk professor, 81.
- Holm, Harald (1848–1903), cand. teol., folketingsmand, statsrevisor, 129, 144, 175, 181, 184, 189 f, 218, 226, 234, 236, 238, 244, 247, 249, 257, 272, 279, 320 f, 330 f, 337, 352, 358, 365, 368, 371 f, 383, 385, 393, 395, 397, 414, 415, 417 ff, 421–23, 428, 436, 452, 458, 459, 466 f, 471, 473 f, 480, 483, 487, 492, 495, 500, 505, 511, 512, 516 ff, 522, 525, 526, 530.
- Holm, Peter Th. (1848–1898), skræddermester, folketingsmand, 128, 160, 390 f.
- Holm, Villads N. (1829–1901), gårdejer, folketingsmand, 57, 66, 173, 177.
- Holstein-Holsteinborg, Ludv. H. K. H. (1815–1892), lensgreve, folketingsmand, minister, 47.
- Holstein-Ledreborg, J. L. C. C. T. (1839–1912), lensgreve, godsejer, folketingsmand, 58, 63 f, 69, 76, 79 f, 83, 85, 87 f, 90, 92, 96, 102, 104, 107 f, 121, 123, 129, 132 f, 137 ff, 144, 147, 149, 152, 155 f, 157, 160, 162, 169, 171, 173 ff, 175–79, 182, 184, 185 f, 187, 190, 218, 285, 353, 415, 463.
- Hoppe, Fred. Beckmann (1830–1906), løjtnant, sen. oberstløjtnant, 34.
- Horn, Claes Fr. (1791–1865), friherre, svensk embedsmand og politiker, 17.
- Hostrup, Jens Chr. (1818–1892), forfatter og præst, 93.
- Hviid, Chr. A. (1834–1906), borgmester i Stege, 146 f.
- Hækkerup, Lars (1819–1903), parcellist, folketingsmand, 490.
- Høgsbro, Amalie Gabrielle f. Jürgensen (1833–1893), g. m. Sofus Høgsbro, 364.
- Høgsbro, Sofus (1822–1902), højskoleforstander, folketingsmand, statsrevisor, VIII, 45, 50, 56–58, 70, 83 f, 91, 113, 118, 129, 136, 156, 159, 162, 164 f, 168, 170, 175, 177, 181 f, 185, 190, 192, 194, 203 f, 206, 209, 212, 214, 218, 223 ff, 225 ff, 232 ff, 237 f, 240 f, 245 f, 254 f, 257 f, 259, 261, 274, 278 f, 280 ff, 282, 284, 287, 296, 300, 321 ff, 324, 326 f, 332, 341, 346, 352 f, 354, 360, 363 f, 367, 373 f, 379, 380, 387, 390, 392 ff, 396 f, 412 f, 417, 438, 443 f, 445 f, 451 f, 456, 458, 459 f, 461, 463 f, 469, 477, 484, 495, 513 f, 525.
- Høgsbro, Svend (1855–1910), Sofus H.'s søn, højesteretsadvokat, folketingsmand, minister, 218, 226, 360, 373, 396 f, 447, 463, 495.
- Højmark, Kr. (1832–1921), lærer, folketingsmand, 102, 371, 385, 472.
- Høncke, H. v. (1834–1898), telegrafdirektør, 357.
- Hørdum, Christen (1846–1911), forretningsfører, folketingsmand, 390, 391, 414.
- Hørring, A. F. (1839–1909), læge, 289, 406.
- Hørring, Hugo E. (1842–1909), departementschef, minister, 289, 298, 345, 350, 355, 390, 420, 440, 442, 453 f, 460 ff, 468, 482, 487, 493, 497 ff, 503–06, 512–14, 516.
- Hørup, Viggo (1841–1902), redaktør, folketingsmand, minister, I, 64, 68, 87, 89, 91, 95, 98, 100, 103, 121 f, 124, 130 f, 132, 134, 142 ff, 147 f, 152 f, 156, 160 f, 162, 169 f, 171 f, 173, 175–77, 179, 182, 184 ff, 188, 191 ff, 196 ff, 203, 206 f, 210, 217, 218, 221, 325, 353, 415, 417, 433.
- Ingeboi (1878–1959), prinsesse af Danmark, 466.
- Ingemann-Petersen, St. Heddinge, 207, 367.
- Ingerslev, H. P. (1831–1896), landmand, folketingsmand, sen. landstingsmand, minister, 185, 191, 200 f, 212 ff, 223–225, 240, 242 f, 265 f, 279 f, 288 f, 293–95, 298, 313, 317, 341, 343 f, 347, 350, 357, 367 f, 370, 372, 387, 389, 394, 401, 409, 442, 525.
- Isaksen, Rasmus, gårdejer, Nyord, 72.
- Isåus, Magnus (1841–1890), søn af pa-

- stor I., svensk arkitekt, stadsbygmester i Stockholm, 16.
- Isäus, P. Magnus, svensk præst, 16.
- Jacobi, F. F. v. (1830–1900), departementschef, oberst, 374.
- Jacobsen, Carl (1842–1914), brygger, kunstsamler, legatstifter, 167 f, 202.
- Jagd, Chr. (1821–1895), lærer, amtsforvalter, kaptajn, folketingsmand, 66, 74 f, 236.
- Janson, Kristoffer N. (1841–1917), norsk forfatter, teolog, højskolemand, 25.
- Jensen (Knustrup), A., lærer, 431.
- Jensen, Anders (d. 1893), gårdejer, Råby, Møn, 134, 290, 358.
- Jensen, Anton (1845–1909), lærer, folketingsmand, 367, 393.
- Jensen, Chr., (f. 1863), redaktør af Holbæk Amts Dagblad, 483.
- Jensen, Ferdinand (1845–1925), præst, 211, 363, 365 f.
- Jensen, Gudrun f. Bojsen, g. m. pastor Ferd. Jensen, 363.
- Jensen (Slagelse), Hans (1852–1944), redaktør af Sorø Amtstidende, Slagelse, 228, 282, 362, 369 f, 371, 404 f, 413, 430, 439 f, 451, 482, 484, 491, 510.
- Jensen, Henning (1838–1929), præst, redaktør, folketingsmand, 156, 221.
- Jensen, H. J., gårdejer, redaktør af Møns Folkeblad, 359, 377 f, 422, 485, 494 ff, 523 f.
- Jensen (Bornholmer), Ingvard (1842–1925), lærer, statsrevisor, folketingsmand, 393.
- Jensen (Lyngaa [Skjoldlev]), J. (1849–1929), gårdejer, folketingsmand, 302, 329, 348, 368, 405.
- Jensen, Jacob (1814–1889), boghandler i Stege, 16.
- Jensen, J. K. (f. 1870), søn af red. H. J. Jensen, redaktør af Møns Folkeblad, 523 f.
- Jensen (Breinholt), Jens (1852–1905), gårdejer, folketingsmand, 526, 528.
- Jensen (Fastrup), Jens (f. 1855), redaktør af Ringkøbing Amts Avis, 261, 283.
- Jensen (Bælum), Jens H. (1850–1915), snedker, folketingsmand, 255, 348, 352.
- Jensen (Faaborg), Kr. (1847–1914), gårdejer, folketingsmand, 326.
- Jensen, L. P., gårdejer, Møn, 523.
- Jensen, M. C., gårdejer, Skydebjerggård, 471.
- Jensen (Toustrup), Niels (1846–1916), gårdejer, folketingsmand, 388, 422, 445 f, 455, 508, 510, 512.
- Jensen, N. J. (1821–1897), højskoleforstander, præst, folketingsmand, g. m. Nanna Boisen, 21, 43.
- Jensen, N. P. (1830–1918), oberst, folketingsmand, 59, 112, 291 f, 307.
- Jensen, P., gartner, Stege, 485, 529.
- Jensen (Estrup), P., gårdejer, politiker, 122, 164.
- Jensen (Lysholt), P. (1843–1900), gårdejer, folketingsmand, 485.
- Jensen (Stengarden), P. (1837–1910), proprietær, landstingsmand, 210.
- Jensen, Peder (1843–1900), gårdejer, folketingsmand, 164, 485.
- Jensen, P. G. C. (1840–1911), højesteretssagfører, landstingsmand, 442, 445, 505, 512, 515.
- Jensen (Rude), Søren (1816–1899), smed, folketingsmand, 6.
- Jespersen, H. A. (1803–1885), præst i Uterslev, landstingsmand, g. m. Jutta Kunigunde Boisen, 403.
- Jessen, E. A. C. (1856–1931), marine-løjtnant, 93.
- Jessen, H., lærer, Haderslev, sen. Sdr. Jernløse, 9.
- Johannsen, Claus (1841–1931), gårdejer, afholdsfører, landstingsmand, 261.
- Johannsen, Thomas (1832–1910), lærer, folketingsmand, 382, 429.
- Jonquières, H. A. A. de Dompierre (1816–1879), general, 51.
- Jordan, Aage (f. 1856), redaktør af Lolland-Falsters Folketidende, 142, 153, 207, 481.
- Juel, Chr. (1828–1914), overrettsprokurator, folketingsmand, 149.

- Jungersen, M. C. (1839–1923), gårdejer, folketingsmand, 255, 258, 326.
- Jønke, Ferd. H. (1837–1908), søofficer, sen. minister, 66 f, 118, 495.
- Jørgensen, kunstmaler, 412.
- Jørgensen, A. D. (1840–1897), historiker, rigsarkivar, 135 f, 425 f.
- Jørgensen, Hans, gårdejer, Nigtvedgård, Møn, 528 f.
- Jørgensen, H. L. (1850–1914), gårdejer, folketingsmand, 346, 397.
- Jørgensen, Jørgen Peter, gårdbestyrer, Frenderup, Møn, 523.
- Jørgensen, Lars (1840–1910), lærer, folketingsmand, 128.
- Jørgensen, Laurits, proprietær, Søllestedgård, g. m. Helga Bojsen, 49.
- Jørgensen, Oluf H. (1852–1920), redaktør af Skanderborg Amts Avis, folketingsmand, 283, 369, 371, 383, 436, 473.
- Jørgensen, Søren (1822–1895), gårdejer, folketingsmand, 327 f, 412.
- Karl, hertug af Västergötland (1861–1951), 225, 466.
- Karl XV (1826–1872), konge af Sverige-Norge, 114 f.
- Karstensen, J. F. K. (1840–1901), sen. præst i Taars på Lolland, 8.
- Kauffmann, Wilhelm (1821–1892), general, krigsminister, 91, 95, 97, 98 f, 102 f, 110, 304.
- Kayser, Harald (1817–1895), tømremester, folketingsmand, sen. landstingsmand, 389.
- Kira, prins af Siam, 345.
- Kjær, Søren (1827–1893), gårdejer, folketingsmand, 101, 226, 301 f.
- Klein, C. S. (1824–1900), højesteretsassessor, overpræsident, folketingsmand, minister, 69, 83, 86–89, 107, 120 f, 130, 134 f, 136 f, 149 f, 189, 243, 249, 296, 331, 333, 383, 393, 493.
- Klemp, J. G. B. (d. 1890), intendant hos Frederik VII, etatsråd, 73.
- Knuth, Adam Vilhelm (1854–1888), greve, godsejer, 82.
- Koch, Johannes (1821–1887), præst i Burkal v. Tønder, 23.
- Koch, L. (1837–1917), præst og historiker, 12.
- Kofod, Lucianus (1829–1904), skolelærer, løjtnant, folketingsmand, 45, 75.
- Konow, August (1817–1901), proprietær på Tjerne i Norge, Augusta Bojsens far, 308, 525.
- Konow, Beate (1822–1880), g. m. August Konow, 99.
- Konow, Henriette (f. 1845), g. m. 1) grosserer Poul Hansen, 2) godsejer C. J. Crone, Tingstedholm, Horsens, 155.
- Konow, Wollert, t. Tjerne (f. 1847), jurist, godsejer, stortingsmand, statsråd, g. m. Ida Bojsen, IV, 93 f, 113, 117, 212, 495.
- Korsgaard, K. P. (1846–1904), redaktør af Morgenbladet, sen. Aftenbladet, folketingsmand, 127, 149 f, 163 f, 336, 339, 409.
- Krabbe, Christoffer (1833–1913), herredsfoged, folketingsmand, sen. minister, 24, 47, 50, 56 f, 70, 78, 83, 87, 121 f, 296, 361, 363, 376, 395 ff, 412, 418 ff, 433, 444, 456, 463, 501, 504 f, 517.
- Krabbe, Marie Dorothea f. Boesen (1837–1918), malerinde, g. m. Christoffer Krabbe, 376, 431.
- Krause, Emil (1871–1945), kunstmaler, 513.
- Kretz, Frederik E. (1854–1921), bureauchef, 281 f, 341.
- Krieger, A. F. (1817–1893), professor, højesteretsassessor, folketingsmand, sen. landstingsmand, minister, 44, 60ff., 68 f, 81, 84, 85, 98, 106 f, 109, 120, 134 ff, 138, 169, 426.
- Kristensen, gårdejer, 127.
- Kristiansen, Kristian P. (f. 1876), stud. polyt., Tostrupgård, Møn, 523, 524, 526, 530 f.
- Kristoffersen, Eli, stuepige på Rødkilde, 528.
- Kristoffersen, Kristoffer, Møn, 528.
- Krogh, A. L. (f. 1816), præst i Majbølle, 23.

- Kruse, C. W., toldinspektør, 444.
- Kvist, Laurs S. (1854–1926), gårdejer, folketingsmand, 405, 446.
- Kühnel, August B. (1850–1908), kaptajn, sen. general, 111.
- Køedt, Andreas Peschcke (1845–1929), grosserer, folketingsmand, 128, 195, 198, 404, 413 f, 437 f, 440, 444, 446, 499, 501, 506, 508 ff, 510.
- Lachmann, Nicolaj, grosserer, 145.
- Langballe, frivillig i 1864, 48.
- Lange, Victor (1847–1936), læge, 182.
- Larsen, Frederik, Svendemarke, Møn, 528.
- Larsen, Jens, gårdejer, Møn, 523.
- Larsen, J. K. (1840–1926), sagfører, folketingsmand, Ålborg, 272.
- Larsen, Lars (1839–1927), gårdejer, folketingsmand, 82, 420.
- Larsen, L. P., Ålebæk, Møn, 344, 478.
- Larsen, N. F. (1814–1881), handske-mager, København, 11.
- Larsen, N. J. (1845–1928), cand. jur., redaktør af Morgenbladet, folketingsmand, 129, 133, 144, 151 f, 156, 160, 164 ff, 175, 177, 199, 206, 210, 217, 223, 226, 238, 249, 252, 254, 257 f, 270, 272, 281 f, 296 f, 314, 317, 320 f, 325, 331, 333, 348, 352, 354, 363, 365 f, 368, 371, 382 f, 390, 395, 398, 420, 422, 425, 427, 430, 432, 435 f, 438, 442, 447, 450 ff, 454, 456, 458 f, 460, 465, 468, 473, 480, 483–85, 487, 496, 499, 500, 503, 505 ff, 512, 515, 516, 518, 520, 530.
- Larsen, Peter Skræppenborg (1802–1873), gårdejer, lægprædikant, 35.
- Lassen, Joh. L. (1831–1910), overrets-prokurator, folketingsmand, 79, 84, 147.
- Lassen, Vilhelm (1861–1908), redaktør af Århus Amtstidende, folketingsmand, sen. minister, 172 f, 498.
- Laub, Fr., agrarpolitiker, 277.
- Lauridsen, J. K. (1858–1905), overrets-sagfører, folketingsmand, 194, 339, 355 ff, 362, 367, 391, 392, 393, 415.
- Laursen, N. J. (1855–1930), præst, redaktør af Århus Amts Folkeblad, folketingsmand, 215, 233, 245, 260 f, 283, 297, 383.
- Lautrup, E., inspektør ved Frederiks hospital, 171.
- Lehmann, Orla (1810–1870), amtmand, folketingsmand, sen. landstingsmand, minister, 491.
- Leigh Smith, se Smith.
- Lembcke, J. C. (1833–1907), justitsråd, filantrop og dyreven, 165.
- Leth Espensen, Chr. (1855–1933), gård-ejer, folketingsmand, 172, 233, 256, 278, 299, 302 f, 325 ff.
- Lidforss, V. E. (1833–1910), professor i Lund, 15 f.
- Liebe, C. C. V. (1820–1900), højesterets-advokat, folketingsmand, sen. kongevalgt landstingsmand, 138, 223, 224 f, 280, 300, 342 f, 363, 475.
- Lilliekrans, frøken, Uppsala, 17.
- Lindberg, Niels (1829–1886), præst, lærer, 10.
- Lindhagen, Carl (1860–1946), svensk jurist, politiker og forfatter, 507.
- Lindhardt, frøken, 483.
- Lindø, N. P. (1852–1941), gårdejer, sen. folketingsmand, 472.
- Lohmann, Kristian R. (1852–1919), gård-ejer, folketingsmand, 326, 412, 518, 530.
- Lomholt, Jens (1841–1906), gårdejer, folketingsmand, 104.
- Lorenz, Charlotte f. Hornemann (f. 1839), g. m. Edv. G. L., læge i Stege, 62 f, 114.
- Louise (1817–1898), dronning, g. m. Christian IX, 225, 343 f, 490.
- Louise (1851–1926), kronprinsesse, g. m. kronprins Frederik (VIII), 344, 363 f.
- Lund, (?), præst, 211.
- Lund, Anna, g. m. Peter Neumann, Haderslev, 6.
- Lund, Fr. Vald. (1818–1886), kaptajn, sen. oberst, 33 f, 36, 38, 48, 100.
- Lund, Jens (1844–1922), højskoleforstander (Vejstrup højskole), 143, 207.

- Lund, Jørgen (1856–1943), redaktør af Næstved Tidende, folketingsmand, 142, 259, 262, 324 f, 419.
- Lund, Marie, g. m. Jes Neumann, Haderslev, 6.
- Lundby, C. C. (1812–1873), officer, krigsminister, 38.
- Lunn, Michael Villars (1843–1920), høje-steressagfører, kreditforeningsdirektør, 400.
- Lunn, Villars K. (1845–1921), ingeniør, godsejer, landstingsmand, 236, 409, 525, 527.
- Lyngby, Jens Peter Martinus (f. 1854), lærer, redaktør af Vordingborg Dagblad, sen. Kjøge Dagblad, fra 1894 af Silkeborg Folkeblad, 153, 282 f, 383.
- Lütken, André (1843–1916), forfatter, 483.
- Lüttichau, Chr. D. (1832–1915), gods-ejer, folketingsmand, minister, 246, 248, 255, 288, 298, 317, 321, 362, 367 f, 370, 374, 380, 384, 398, 427, 430, 437, 460 f.
- Lüttichau, Margrethe f. Jessen (1835–1927), g. m. Chr. D. L., 460.
- Löfdahl, svensk teolog, 18.
- Lövlund, Jørgen (1848–1922), norsk statsmand, stortingsmand, 115, 367.
- Madsen, Claudius, kaptajn, stifter og redaktør af Middelfart Avis, 483.
- Madsen, M. Th. (1823–1904), præst i Ringe, 206.
- Madsen Halsted, P. M. (1849–1911), kaptajn, folketingsmand, 253, 255, 291, 295, 297 f, 302, 307, 310, 316, 318, 361, 367, 400, 403, 405, 443.
- Madsen-Mygdal, N. P. (1835–1913), skolelærer, statsrevisor, landstingsmand, 164, 331, 335, 357, 378, 417, 430, 455, 460, 497, 510.
- Madvig, P. A. (1816–1899), læge i Haderslev, 8.
- Magius, J. E. A. (1816–1884), kaptajn, sen. oberst, landstingsmand, 37 f.
- Malmström, B. E. (1816–1865), svensk digter og litteraturhistoriker, 15.
- Maltesen, L., højskoleforstander, 472.
- Marie (1865–1909), prinsesse af Bourbon, g. m. prins Valdemar, 345.
- Marstrand, Jacob (1848–1935), bagermester, borgmester i København, 136, 152, 164 ff, 343, 411, 425.
- Martin, Fr. (f. 1854), højskolelærer, redaktør af Ringsted Folketidende, 142.
- Matzen, Henning (1840–1910), retslærd, professor, landstingsmand, 134, 138, 198, 216, 236, 240, 293 f, 321, 375, 380, 387, 449, 455, 465.
- Melbye, Mads (1817–1879), præst i Asperup, 34.
- Michaelsen, J. (1826–1908), postembedsmand, politisk forfatter, 24.
- Moestrup, N. Chr., gårdejer, Mellerup, 215.
- Mogensen, M. J. (1810–1903), gårdfæster, landstingsmand, 104.
- Moltke (Nützschau), Adam (1828–1913), greve, godsejer, officer, kammerherre, 420.
- Moltke, Carl (1798–1883), greve, gods-ejer, kancellipræsident, gehejmestatsminister, 420.
- Moltke (Lystrup), Christian (1833–1918), greve, godsejer, kammerherre, gehejmekonferensråd, landstingsmand, 173, 180, 199 f, 244–248, 252 f, 265, 271, 276, 293, 296 f, 302 f, 306, 312, 314, 317 f, 319, 321, 347, 350 f, 365, 371 ff, 380, 416, 439, 507.
- Moltke, J. L. (1857–1943), greve, kammerherre, kronprins Frederiks hofchef, 467.
- Moltke (Bregentved), Magda f. Estrup (f. 1858), g. m. greve Fr. Chr. Moltke, 345.
- Moltke (Espe), Otto J. (1770–1853), greve, kancellipræsident, gehejmestatsminister, 426.
- Moltke-Hvitfeldt, G. Léon (1829–1896), greve, diplomat, gesandt i Paris, 94.
- Monrad, D. G. (1811–1887), biskop, folketingsmand, minister, 41, 105, 108 f, 110, 112, 122, 135, 148, 163, 491.

- Montan, Erik Wilh. (1838–1909), svensk historiker, redaktør af Stockholms Dagblad, 17.
- Mortensen, Jens (1838–1904), gårdejer, landstingsmand, 378, 483.
- Mortensen, Peter Ravn (1805–1882), gårdejer i Nørre Vilstrup, 8.
- Most, frøken, skuespillerinde, 226.
- Munch, P. A. (1810–1863), norsk historiker og sprogmand, 16.
- Muravieff, Mikhael, greve, russisk gesandt i København 1893–97, 407, 475.
- Müllen, L. M. (1800–1878), major, folketingsmand, 56.
- Müller, Jens A. (f. 1833), officer, 195.
- Müller, Ludv. Chr. (1806–1851), præst i Starup ved Haderslev, 5.
- Müller, Max (1808–1884), sen. general, 39.
- Møller, boghandler, Haderslev, 7.
- Møller, politiassistent, Stege, 146.
- Møller, Amalie, se Skram.
- Møller, Diderikke (Dikka) Annette f. Anker (1838–1912), søster til Herman A., g. m. Edvard Møller, 22.
- Møller, Edvard (1819–1885), cand. teol., adjunkt, Christiania, 22.
- Møller, Olaf (d. 1897), stud. med., søn af Jutta Bojsen-Møller, 459.
- Møller, Otto, 505.
- Møller, Vagn (1886–1962), højskoleforstander på Rødkilde, g. m. Ulla Bojsen, V, VII f.
- Møller-Kristiansen Egede, Anders, gård-ejer, Samsø, 395.
- Møller Madsen, lærer i Aars, 339.
- Mørch Møgenesen, lærer, Elling pr. Frederikshavn, 104.
- Nansen, Fridtjof (1861–1930), norsk opdagelsesrejsende, diplomat, 447
- Nathansen, J. J. (1865–1906), overrets-sagfører, 411.
- Neergaard, Chr. P. S., godsejer (Aakær), agrarpolitiker, 299, 300 f, 365, 400.
- Neergaard, Niels Th. (1854–1936), re-daktør af Aarhus Amtstidende og Tilskueren, forsikringsdirektør, folketingsmand, sen. minister, IV f, 171, 176, 178, 181, 186, 189, 194, 198, 218, 221, 232, 233, 236, 238, 249, 261, 272, 277 f, 296 f, 299 f, 312, 314, 317–21, 325, 327–29, 332, 337, 340, 351, 363, 365, 368, 371, 384 f, 398, 400, 405, 422, 425, 427 f, 430, 436 f, 444 f, 446, 450 f, 453, 458, 460, 477, 480 f, 483, 487, 489, 491, 493, 497 f, 505, 508, 510, 515 f, 518 f, 522, 530 f.
- Neiiendam, Jan (1908–1959), lektor, VIII f.
- Neiiendam, Johan A. (1858–1930), grosserer (Sukkerhuset), 133, 152, 164 f, 178, 204, 223 f, 226, 239, 265, 279, 282, 284, 309 f, 319 f, 326, 331, 354, 363 f, 367, 372, 376 f, 388, 412 ff, 418 ff, 425, 430, 432, 441, 462, 465, 477, 480, 483, 502, 530.
- Neiiendam, Vilhelmine f. Gjødese (1854–1911), g. m. Joh. A. N., 507.
- Nellemann, J. (1831–1906), professor, nationalbankdirektør, landstingsmand, justitsminister, 73, 85, 160, 173, 180 f, 187 f, 190 f, 195, 200 f, 207, 212 ff, 216, 240, 241, 245, 249, 252 ff, 257, 265, 267 ff, 288, 292 f, 298, 309 f, 316, 335, 338 f, 347, 365, 367, 370, 417, 422, 442 f, 452, 503, 505, 514 f.
- Neumann, ?, i preussisk tjeneste, faldet ved Gravelotte, 6.
- Neumann, Bertel, Vilstrup, far til de tre andre her nævnte N., 6.
- Neumann, Jes, landmand, Lund v. Haderslev, 6.
- Neumann, Peter, landmand, »Bredtablik« i Vilstrup, 6, 28.
- Nielsen, lærer på Møn, 359.
- Nielsen (Fyrkilde), Anders (1817–1893), husmand, folketingsmand, 91, 420.
- Nielsen, Christen (1832–1902), gårdejer, folketingsmand, 75.
- Nielsen, Christian (f. 1863), lærer, redaktør af Holbæk Amts Dagblad, sen. af Ringkøbing Amts Dagblad, 483.
- Nielsen (Skuderløse), Christian (1837–

- 1912), gårdejer, landstingsmand, 284, 454, 465.
- Nielsen, J. Clemén (1837–1913), gård-ejer, folketingsmand, 258.
- Nielsen (Jeksen), Jens (1842–1923), smed, lærer i Jeksen (Skanderborg), folketingsmand, 414, 483.
- Nielsen, M. C. B. (1847–1930), provst, folketingsmand, sen. minister, 274, 350, 355, 392, 455.
- Nielsen (Ørslev), N., gårdejer, Ørslev, 228.
- Nielsen, P., Svendborg, 207.
- Nielsen (Oure), P., gårdejer, agrarpoliti-ker, 471.
- Nielsen, Peder (1818–1910), gårdejer, folketingsmand, Herning, 261.
- Nielsen, Peter (1831–1924), malermester, folketingsmand, Slagelse, 404.
- Nielsen, Peter (f. 1864), lokalredaktør ved Næstved Tidende, sen. af Sydvest-sjælland, 378 f.
- Nielsen (Gjevnø), Poul, 486.
- Nielsen, Rasmus (1809–1884), filosof, professor, 12 f.
- Nielsen, Rasmus (1840–1929), gårdejer, højskoleforstander, folketingsmand, 232 f, 328, 352, 479.
- Nielsen, Rasmus N. (f. 1871), redaktør af Randers Venstreblad, 483.
- Nielsen, Sivert (1823–1904), præsident i det norske Storting, 229.
- Nielsen, Thomas (1838–1895), skolebestyrer, redaktør af Vejle Amts Folkeblad, folketingsmand, sen. landstingsmand, 70, 76, 79, 86, 145, 152, 177, 187, 189, 196, 199, 201, 238, 247 f, 249, 252, 254, 296, 316 f, 319–321, 328.
- Noes, Peder, gårdejer, Holstebro, 145, 164.
- Nyholm, Axel (1834–1913), intendant, cand. polit., toldforvalter, 41.
- Nyholm, C. V. (1829–1912), højesterets-assessor, folketingsmand, 201, 212, 239, 275, 284, 286, 342.
- Nyholm, H. C. (1832–1914), godsejer, folketingsmand, 148.
- Nøhr, H. J. A. (1838–1910), gårdejer, folketingsmand, 190, 358.
- Nøhr, M. A., gårdejer, Hjertebjerg, Møn, 377, 384.
- Nøkkentved, C. D. N. (1843–1922), oberst-løjtnant, folketingsmand, 244, 264 f, 295, 470.
- Nørregaard, Jens (1838–1913), højskoleforstander (Testrup), III, 26.
- Ohlsson, Johan (1833–1910), svensk in-dustrimand, opfinder, politiker, 474 f.
- Olesen, Kr. (f. 1863), redaktør af Esbjerg Avis, sen. Horsens Folkeblad, 482.
- Olsen (Landsgrav), Jens, gårdejer, Roskilde, 260.
- Olsen (Tjæreby), Ole (1849–1929), gård-ejer, folketingsmand, 488, 500.
- Olsen, P., slagter på Møn, 529.
- Olsen, Rasmus (1814–1894), arvefæster, folketingsmand, 50.
- Oscar II (1829–1907), svensk konge, 117 f, 119, 439.
- Otterstrøm, Chr. (1833–1913), ingeniør, vandbygningsdirektør, 526.
- Ousen, Jens (1844–1911), gårdejer, folketingsmand, 104.
- Ovesen, Niels (1864–1941), sagfører, borgmester, Nykøbing Mors, 482.
- Parnell, Charles Stewart (1846–1891), irsk politiker, 475.
- Paulli, Jacob P. M. (1844–1915), stiftsprovst, 341.
- Pedersen, Hans, gårdejer, Sandvig ved Mern, 231.
- Pedersen, Jørgen (1841–1920), redaktør af Fyns Tidende, folketingsmand, sen. landstingsmand, 92, 199, 238, 320, 467, 472, 477, 483 ff.
- Pedersen, L., gårdejer, Hjelm, 466.
- Pedersen, Lars (1827–1903), gårdejer, folketingsmand, 231.
- Pedersen, Michael (1821–1900), gård-fæster, folketingsmand, 92, 162, 164.

- Petersen, Emil (1860–1919), lærer, sen. folketingsmand, Store Dame, Møn, 406, 466, 480, 495, 502, 521 f, 524, 526 f, 529.
- Petersen, H. G. (1819–1898), overpostmester, 238 f.
- Petersen, Holger (1843–1917), grosserer, fabriker, legatstifter, folketingsmand, 198.
- Petersen, H. P., Pollerupgård, Møn, 502 f.
- Petersen (Dalum), Jørgen, forstander for Dalum Landbrugsskole, 277, 407.
- Petersen, N., forpagter, Petersgård, 359.
- Petersen, N. M. (1791–1862), sprogmand, historiker, professor, IX f, 23.
- Petersen, N. Th. (f. 1858), redaktør af Naskov Tidende, 207, 226, 482 f, 485, 488 f, 506, 523 f.
- Petersen (Lem), P., smed, agrarpolitiker, 329, 472.
- Petersen, Regnar (f. 1859), redaktør af Næstved Tidende, 231 f, 337.
- Pingel, Victorinus (1834–1919), dr. fil., folketingsmand, 155, 191, 194, 228 f, 353 f, 360.
- Plat, E. G. E. du (1816–1892), major, sen. oberst, 33.
- Plat, P. H. G. du (1809–1864), generalmajor, 33.
- Plesner, H. (1833–1915), proprietær, justitsråd, folketingsmand, 192, 405.
- Ploug, Carl (1813–1894), forfatter, journalist, politiker, 24, 425.
- Pontoppidan, Morten (1851–1931), præst, højskolemand, forfatter, 343, 377, 436.
- Poulsen Nørbjerg, N., proprietær, Borregård, 430.
- Povlsen, A. (1835–1872), lærer, folketingsmand, 10.
- Povlsen, Harald (1839–1907), auditor, 180.
- Povlsen Bovlund, L. B. (1840–1919), lærer, sen. frimenighedspræst, 124.
- Povlsen Nørbjerg, gårdejer, Møn, 128.
- Randbøll, Julius (1843–1903), lærer i Stege, 466.
- Rasmussen, Anders (f. 1852), postmester, Kellerup, Møn, 491.
- Rasmussen, C. C. (1842–1912), revisionsassistent i Rigsdagen, senere herredsfoged, 280 f.
- Rasmussen, Hans, gårdejer, sparekassebestyrer, Viemose ved Kallehave, 359, 378.
- Rasmussen, H. J. (f. 1848), gårdejer, Keldbylille, Møn, 523.
- Rasmussen, H. P., mælkekusk, Elmelunde, 478.
- Rasmussen (Snertinge), Jens (1836–1908), gårdejer, landstingsmand, 231, 273, 300, 384.
- Rasmussen (Lemmer), J. C., amtsråd i Randers, gårdejer, 261.
- Rasmussen, Julius, typograf, 148.
- Rasmussen (Krøjerup), Peder (1845–1915), 260.
- Raspail, François Vincent (1794–1878), fransk læge og politiker, 52.
- Ravn, Chr. (1844–1926), fhv. lærer, gårdejer, folketingsmand, 199, 203, 206, 233, 238, 249, 303, 320, 430, 468 f.
- Ravn, N. F. (1826–1910), søofficer, folketingsmand, minister, 92, 103 f, 153, 214 f, 249, 307, 332, 370, 381, 452 f, 470, 475, 497, 504, 507.
- Rée, Marie f. Seedorff (d. 1900), ejer af Aalborg Tidende, enke efter Bernhard Rée (1813–1868), 212, 279 f, 376, 405 f.
- Reedtz-Thott, Elisabeth (1841–1909), baronesse f. Bülow, g. m. lensbaron Tage R.-Th., 345, 407, 457, 509.
- Reedtz-Thott, Tage (1839–1923), lensbaron, godsejer, landstingsmand, minister, 241 f, 253, 265, 293, 317, 340 f, 347, 351, 367 f, 370, 374, 380 f, 384, 398 f, 401 ff, 407, 416, 425, 427 f, 430 ff, 437 ff, 440 f, 443 ff, 445 ff, 457 ff, 468, 473, 476, 480, 492, 496 f, 499 f, 503, 506 ff, 509 f, 515 f, 520 ff, 530 f.
- Reisz, E. A. V. F. (1846–1907), overretssagfører, folketingsmand, 367, 372.

- Repsdorph, Halfdan, søn af pastor R. i Stege, 459.
- Repsdorph, S. M. (f. 1840), præst i Stege, 166, 229 f, 483, 523.
- Reuterdahl, Henrik (1795–1870), svensk ærkebiskop, 17.
- Reventlow, Christian-Einar (1864–1921), greve, godsejer (Christianssæde og Brahe Trolleborg), 344.
- Reventlow, Ludvig (1848–1916), greve, godsejer, folketingsmand, 455, 461.
- Rimestad, C. V. (1816–1879), politiker, redaktør af »Dags-Telegraf«, 12, 83, 85, 107 f.
- Ritzau, Erik (1839–1903), direktør for Ritzaus Bureau, 317.
- Rode, Ove (1867–1933), journalist, redaktør af Politiken, folketingsmand, minister, 477 ff.
- Rode, Vilhelm (1832–1886), studenterpolitiker, 12.
- Roll, Herman (1840–1882), præst i Linttrup, 5.
- Rosen, Dorothea, hofdame hos enkedronning Caroline Amalie, 27.
- Rosen, Sophus, A. G. C. von (1819–1891), landejendomsbesidder, kammerherre, folketingsmand, 91.
- Rosenkrantz, Jørgen (f. 1846), baron, ejer af Liselund på Møn, 344, 406, 466.
- Rosenmüller, Samuel Georg (1818–1894), svensk godsejer, 24.
- Rosenstand, F. V. F., gehejmeetatsråd, kabinetssekretær hos kronprins Frederik (VIII), 459.
- Rosleff, agrarpolitiker, 300.
- Rovsing, Michael (1825–1894), kaptajn, forfatter, 195.
- Rubin, Marcus (1854–1923), statistiker, historiker, nationalbankdirektør, 195, 384, 389, 440.
- Rugaard, D. E. (1806–1875), lærer, redaktør, folketingsmand, 50.
- Rump, N. R. (1834–1900), amtmand, landstingsmand, minister, 343, 346 f, 457, 487, 501, 504, 518.
- Runeberg, Edv. Fr. (1721–1802), svensk-finsk digter, 14.
- Rydahl, O. C., lærer i Udby, Møn, 64.
- Rye, C. J. (d. 1899), redaktør af Randers Dagblad, 482 f.
- Ryssel, E. H. (1846–1923), urtekræmmer, politiker, 237.
- Rønne, Peter, Slagelse, 355.
- Rørdam, Hans Kr. (1842–1924), sognepræst i Fanefjord, Møn, 230, 265, 270.
- Rørdam, Holger (1863–1941), læge, folketingsmand, 403 f, 413, 488 f, 500 f.
- Rørdam, Peter (1806–1883), præst, 21, 34.
- Rørdam, Skat (1832–1909), biskop, 30 f.
- Raasløff, Wald. R. (1815–1883), generalløjtnant, diplomat, folketingsmand, minister, 46, 99.
- Salicath, F. P. G., assistent i finansministeriet, 398.
- Scavenius, Christiane f. (komtesse) Scheel (1855–1934), g. m. Otto S., 351.
- Scavenius, Jacob (1838–1915), godsejer, folketingsmand, kultusminister, 32 f, 54 f, 69, 71, 86, 130 f, 134, 152 f, 158, 173, 176, 180, 185 f, 191, 203, 207 ff, 213, 236 f, 253, 293, 298 f, 320 f, 338 f, 340, 353, 359, 363, 366 f, 416, 426, 463, 482, 492, 505, 517, 527.
- Scavenius, Otto J. B. (1849–1913), godsejer, folketingsmand, 294 f, 296 f, 309, 321, 350 f.
- Schandorph, Sophus (1836–1901), forfatter, 425.
- Scharling, William (1837–1911), professor, folketingsmand, minister, 140, 199 f, 216, 308, 333 f, 372, 382, 390, 394, 416, 438, 453, 457, 465.
- Scheel, godsforvalter (?) 363.
- Scheel, Albr. von (1836–1920), løjtnant, sen. kaptajn, 37.
- Scheel, F. C. R. (Fritz) (1833–1912), greve, stamhusbesidder, folketingsmand, sen. landstingsmand, 234, 416.
- Scherlin, svensk teolog, 18.

- Schiern, E. A. H. (1816–1882), historiker, professor, 16.
- Schiørring, J. N. L. (1825–1900), præst i Ørslev, 360.
- Schiørring, Peter (1831–1913), jurist, borgmester, folketingsmand, 58, 60, 63, 75, 360, 395.
- Schjødte, Laur. (1839–1917), læge i København, 12.
- Schnack, J. G. F. (1839–1920), generalmajor, krigsminister, 504.
- Scholander, Sven (1860–1936), svensk visesanger, 289.
- Schou, Theodor V. (1834–1912), kaptajn, godsejer (Antvorskov), 130.
- Schow, U. F. R. (1822–1899), birkedommer i København Amts nordre Birk, 151.
- Schrøder, Ludvig (1836–1908), højskoleforstander, III, 11, 143, 187.
- Schöttler, O. H. (1829–1893), major, 32.
- Stubbøll, Caspar (1821–1900), kaptajn, sen. oberst, 40.
- Schønberg, Carl (1832–1908), forlægger, 473.
- Schönheyder, C. W. (1820–1897), søofficer, folketingsmand, 169.
- Scott, Charles Steward, engelsk gesandt i Danmark 1893–98, 345, 407, 475 f.
- Secher, William (1854–1907), redaktør af Dagsavisen, sen. politisk redaktør af Morgenbladet, 164, 324.
- Sehested, Hannibal (1842–1924), stamhusbesidder, landstingsmand, minister, 430, 516 f.
- Sehested, Knud (1850–1909), godsejer, minister, 441, 443, 460.
- Semmelhaak, H. C. (f. 1825), kommandérsargent, 36.
- Shaw, Charles H. C. (1845–1918), højesteretssagfører, landstingssekretær, 137.
- Sibbern, F. Chr. (1785–1872), filosof, professor, 12 f.
- Sibbern, G. Chr. (1816–1901), norsk diplomat og statsminister, 94, 115.
- Simoni, Daniel (1842–1910), jernbaneingeniør, 453.
- Simonsen, C. E. (1855–1939), medarbejder ved Aftenbladet, 482 f.
- Sinding-Christensen, fhv. telegrafist, 355 ff, 415 f.
- Skau (Bukkehave), Peder (1825–1917), nordslesvigsk gårdejer og politiker, 124.
- Skeel, Erik (1818–1884), godsejer, landstingsmand, minister, 105, 112.
- Skeel (Birkelse), Sophus F. E. O. (1836–1897), godsejer, kammerherre, landstingsmand, 249 ff, 269, 439.
- Skou, Anders, gårdejer, Keldbylille, Møn, 90.
- Skov, Laurids P. (1845–1920), gårdejer, folketingsmand, 145, 329.
- Skram, Amalie f. Alver (1846–1905), g. l. gang m. skibskaptajn U. A. Møller, norsk forfatterinde, 115 f.
- Slebsager, frøken, 94.
- Slengerik, Carl (1859–1923), redaktør af Stubbekøbing Avis, statsrevisor, folketingsmand, 142, 357, 405.
- Sloth, A. K. (1852–1918), gårdejer (Ravnholt), folketingsmand, 361, 365, 381, 388, 429, 431, 476 f, 489, 491 f, 513, 521.
- Smith, A. G. G. Leigh (f. 1848), kaptajn, redaktør af Fædrelandet, 307.
- Sort, Th. J. (f. 1851), redaktør af Holbæk-Posten, Landbo-Dagbladet, Holbæk, og Dansk Skyttetidende, 142 f, 376.
- Starcke, C. N. (1858–1926), filosof, skolemand, folketingsmand, 340.
- Steen, Johs. V. C. (1827–1906), norsk skolemand og politiker, 115, 119, 228, 367, 439, 496.
- Steffensen, H. C. (1837–1912), generalauditør, folketings-, sen. landstingsmand, 5, 8, 13, 199, 239 ff, 244 ff, 252 f, 254, 258, 263, 275 ff, 293, 294 f, 303 f, 306, 310, 312 ff, 315 f, 317 f, 321, 330 f, 332, 340, 347, 349 f, 365, 375, 380, 383, 389, 440, 451 f, 453, 461 f, 503, 508, 512, 515 f.
- Steinmann, Peter F. (1812–1894), general, minister, 38, 67.

- Strandskov, Mads (1823–1895), gård-ejer, landstingsmand, 64, 72, 88, 144, 190, 384.
- Sturzenbecker (efter 1855 Sturzen-Becker) (1811–1869), svensk journalist og skandinavist, 24.
- Styhr, H. V. (1838–1905), biskop, minister, 441, 504.
- Suenson, Edouard (1842–1921), søofficer, direktør f. Det Store Nordiske Telegraf-Selskab, 497.
- Suhr, Ida (1853–1938), godsejerinde, Petersgård, 359.
- Svanholm Nielsen, 104.
- Sverdrup, Jacob Liv Rosted (1845–1899), nevø af Johan Sverdrup, norsk teolog, højskoleforstander, medlem af Stortinget, 439.
- Sverdrup, Johan (1816–1892), norsk statsmand, 113 ff, 215, 439.
- Säve, Carl Frederik (1812–1876), svensk professor og skandinavist, Uppsala, 14 f.
- Söborg, Andrea, huslærerinde hos F. E. Boisen, 3.
- Søndergaard, Chr. (f. 1860), redaktør af Vejle Amts Folkeblad, 482.
- Sørensen, Andreas (1848–1933), redaktør af Kalundborg Dagblad, folketingsmand, 258, 272, 284, 327, 337, 395.
- Sørensen, Christiane, Stege, 226.
- Sørensen, C. Th. (1824–1914), kaptajn, krigshistoriker, 109.
- Sørensen, H. S. (f. 1865), redaktør af Silkeborg Avis, Kellerup, 360, 483.
- Sørensen, J. C. (1836–1915), gårdejer, landvæsenskommissionær, landstingsmand, 341.
- Sørensen, Jens (1840–1904), gårdejer, folketingsmand, 171, 436.
- Sørensen, T. (f. 1839), læge, sygekasse-inspektør, 440.
- Tamm, C. G. A. (1838–1925), svensk industrileder, politiker, 17.
- Tang, Jeppe (1828–1904), seminarieforstander, folketingsmand, 73, 133.
- Tauber, Johs. (1827–1892), redaktør, folketingsmand, 50, 70, 82, 84, 99, 128, 141, 156, 175, 203, 210, 227 f, 234.
- Tegnér, Esajas H. V. (1843–1928), svensk professor, 15, 25.
- Termansen, N. J. (1824–1892), gårdejer, branddirektør, folketingsmand, 46.
- Testmann, Caroline (1839–1919), kvindesagspolitiker, forstanderinde for handelskolen f. kvinder.
- Thaulow, Frits (1847–1906), norsk maler, 115.
- Thomsen, Anders (1842–1920), lærer, statsrevisor, folketingsmand, senere kongevalgt landstingsmand, 446.
- Thomsen, Anny (1864–1902), g. m. Claus Berntsen, 100.
- Thomsen, C. A. F. (1827–1896), general, folketingsmand, krigsminister, direktør for Landbohøjskolen, 98 f, 107, 214, 235 f, 239, 241, 246 f, 248, 255, 262 ff, 275, 291, 294, 296 f, 302 ff, 309 ff, 313 ff, 316 ff, 321 f, 328, 332 ff, 338 f, 350, 354, 363, 367, 374 f, 380, 408, 449.
- Thomsen, Julius (1826–1909), kemiker, professor, 225.
- Thomsen, N., lærer, Skrillinge, 105.
- Thorup, J. A. (1834–1911), gårdejer, folketingsmand, 102, 173, 175, 184, 494.
- Thrige, S. B. (1820–1901), rektor v. Haderslev latinskole, hist. forf., 5, 8.
- Thurah, C. (1830–1898), cand. teol., lærer, folketingsmand, 10, 43 f.
- Thyra (1880–1945), prinsesse af Danmark, 74, 505.
- Tietgen, C. F. (1829–1901), bankdirektør, 105, 201 f, 290, 398 ff.
- Tobiesen, Fr. Ch. H. E. (1829–1908), kammerherre, borgmester, landstingsmand, minister, 69.
- Toft, Lars (f. 1834), læge, højrepolitiker, 416.
- Tolderlund, H. V. (1836–1928), købmand, etatsråd, landstingsmand, 445.
- Tommerup, Ludvig M. (f. 1862), redaktør af Møns Avis, 486.

- Torén, C. A. (1813–1904), teolog, professor, Uppsala, 15.
- Tramp, Chr. J. F. (1842–1918), greve, marineløjtnant, folketingsmand, 84.
- Trauttenberg, Constantin von, baron, øst-rigsk minister i Danmark 1888–99, 343.
- Trier, Ernst (1837–1893), højskoleforstander, Vallekilde, III, 11, 22, 34.
- Trier, Frederik (Fritz) (1830–1896), tømmerhandler, 19, 25.
- Trier, Herman (1845–1925), cand. fil., pædagog, folketingsmand, sen. kongevalgt landstingsmand, 191, 196, 338, 379, 425.
- Trolle, Carl (1856–1919), søofficer, folketingsmand, 489.
- Tscherning, A. F. (1795–1874), officer, politiker, 17, 422, 491.
- Tutein, Ferdinand (1830–1912), proprietær, folketingsmand, 52 f, 159, 165 f, 170, 176, 178, 187, 200, 203, 236, 272.
- Tutein, P. A. (1797–1885), hofjægermester, folketingsmand, 59.
- Tutein, Sophie Louise Alice (f. 1829), g. m. John Cookney, Lausanne, 52.
- Tuxen, C. F. F. E. (1837–1903), officer, minister, 268, 470, 475, 504.
- Tvermoes, Carl (1830–1898), officer, folketingsmand, 160
- Tylander, svensk politiker, 474 f.
- Ugglas, C. F. L. af (1814–1880), svensk greve, officer, politiker, 17.
- Ullmann, Viggo (f. 1848), norsk politiker, højskoleforstander, 226, 367.
- Uppström, A. U. (1806–1865), professor, Uppsala, 15.
- Wacker, P. J. G. E. (1839–1913), sen. præst i Rinkenæs, 5 f.
- Wagner, Carl Aug. (1847–1906), officer, skytteforeningsformand, 51.
- Wagner, Elise Katrine (f. 1817), enke efter drejermester W., 61.
- Wagner, Fr. (1840–1923), officer, tekniker, 98, 475.
- Wagner, Ludvig (1838–1919), præst i Seest, 19, 21 f, 340.
- Valdemar (1858–1939), prins af Danmark, 92, 407 f, 443 f.
- Valentiner, Heinr. (1834–1921), godsejer, etatsråd, agrarpolitiker, 400.
- Vallø, Vilh., journalist, dansk korrespondent v. Uppsalaposten, 17.
- Wavrinsky, Edv. (1848–1924), svensk forsikringsmand, afholdsagitator, politiker, 474 f.
- Vedel, Peter, (1823–1911), direktør i udenrigsministeriet, 408.
- Wedel-Jarlsberg, grevinde, 28.
- Werner, grosserer, København, 420.
- Westergaard, Harald (1853–1936), professor, nationaløkonom, 420 f, 440.
- Wetter, svensk teolog, 19.
- Wexels, W. A. (1797–1866), præst i Christiania, 9, 22.
- Wexelsen, Fr. Nannestad (1818–1896), pastor Wexels' nevø, Trondhjem, norsk præst, 9.
- Wexelsen, Marie, norsk forfatterinde, 9.
- Wexelsen, W. A. (1849–1909), norsk præst, politiker, 212.
- Videbæk, J. M. (f. 1851), redaktør af Odder Dagblad, 284.
- Wieland, H. N. P. (1839–1905), læge i Ribe, 12.
- Wiinblad, Emil (1854–1935), redaktør af Socialdemokraten, folketingsmand, sen. landstingsmand, 149, 414.
- Vinsnæs, Frederik (f. 1837), norsk præst, 25 f.
- Winther, Gert (1813–1905), dr. phil., folketingsmand, 50, 56, 173, 365, 490 f.
- Wistoft, J. N. C. (1831–1910), assurancebestyrer, folketingsmand, 326, 365.
- Volquardsen, Chr. Aug. (1840–1912), sen. (efter 1864) professor i Göttingen, 5.
- Worsaae, J. J. A. (1821–1885), arkæolog, professor, kultusminister, 66.
- Wulff, Julius (1852–1924), generalkorre-

- spøndent, sekretær, folketingsmand, 362.
- Wørishøffer, I. A. P. F. (1804–1892), oberst, sen. general, 38.
- Zachrisson, Carl Aug., seminariefors­tan­der, Stockholm, 17, 340.
- Zahle, Natalie (1827–1913), skolebestyrerinde, 23.
- Zahle, P. C. (1825–1898), præst i Val­lensved, redaktør, folketingsmand, 65, 96, 419 f.
- Zeuthen, Frederik (1837–1915), stifts­provst, 12.
- Zeuthen, H. G. (1839–1920), matema­tiker, 12.
- Zytphen-Adeler, Christopher (1851–1915), baron, cand. jur., direktør, 497.
- Aaberg, Christen P. (1819–1897), gård­ejer, folketingsmand, 74, 308, 400, 446, 447, 450 f.